

UNIVERZITET U BEOGRADU

FILOZOFSKI FAKULTET

Ljubica V. Milosavljević

**KONSTRUISANJE STAROSTI KAO
DRUŠTVENOG PROBLEMA**

doktorska disertacija

Beograd, 2013

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Ljubica V. Milosavljević

**CONSTRUCTION OF OLD AGE AS A
SOCIAL PROBLEM**

PhD thesis

Belgrade, 2013

Mentor: prof. dr Ivan Kovačević
Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet

Članovi komisije:

Prof. dr Senka Kovač, Filozofski fakultet u Beogradu

Dr Aleksandar Krel, Etnografski institut SANU

Datum odbrane: __.__.2013.

Za moju Veru i njen dres

REČI ZAHVALNOSTI

Najiskrenije hvala mentoru prof. dr Ivanu Kovačeviću na spremnosti da mi u svakom momentu pomogne, prenese znanje, da me podrži i ohrabri, ali i da rad učini zadovoljstvom. I kada bi trebalo iz početka, ja bih.

Hvala svim profesorima i predavačima Odeljenja za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Posebno hvala prof. dr Bojanu Žikiću na svesrdnoj podršci i uvek dobrom savetu. Hvala prof. dr Senki Kovač na spremnosti da mi pomogne i izađe u susret u svakom momentu. Hvala prof. dr Danijelu Sinaniju bez čije pomoći bi mi mnogi izvori bili nedostupni. Hvala prof. dr Milošu Milenkoviću koji je imao mnogo razumevanja i rešenje za svaki moj problem. Hvala mojim kolegama iz Instituta za etnologiju i antropologiju pri Odeljenju za etnologiju i antropologiju koji su uvek tu kada je potrebno.

Hvala mojim prijateljima koji su imali razumevanja za sva moja povlačenja u svet u kojem se piše doktorat. Hvala neumornim pomagačima: Emiliji, Beki, Milenici i Ivanu. Hvala mojoj *maloj inspiraciji* i mome *velikom motivu*.

Konstruisanje starosti kao društvenog problema

Rezime

Cilj doktorske disertacije bio je da ponudi odgovore na pitanje na koji način je starost konstruisana kao društveni problem u domaćim okvirima u protekla gotovo dva veka. *Starost* je analizirana kao socio-kulturna kategorija, umnogome zaviseća od ukupnih društvenih, političkih, ekonomskih i privrednih kretanja u srpskom društvu, ali i od međunarodnih uticaja koji su je dodatno oblikovali. Ona, dakle, nije fiksirani fenomen, nego izraz kontinuiranih društvenih dogovora i prilagođavanja na čitav spektar raznorodnih faktora.

Kada se starost sagledava na ovakav način, onda je njeno odvajanje od starosti kao biološke kategorije nužan uslov. Gerontološka definicija koja starost određuje počev od šezdeset pete godine života zbog toga za potrebe ovog istraživanja nije mogla biti preuzeta. Upravo, promene u definisanju starosti kao socio-kulturne kategorije, kao i uzroci i posledice uočenog redefinisavanja, u različitim sferama društvenog života i tokom različitih perioda, bili su među glavnim predmetima analize ove studije.

Odgovaranju na pitanja usled kojih uticaja starost pojedinih društvenih grupa kreće put sazdanja kao društvenog problema pristupljeno je postupkom dekonstrukcije procesa konstruisanja datog društvenog problema. Ovaj metod podrazumevao je analizu modela *prirodne istorije* koji su predložila dvojica društvenih konstruktivista Malkom Spektor i Džon Kicus. Autori, ukratko, određuju društvene probleme kao sled događaja, a ne kao statičke uslove, zbog čega i predlažu model sastavljen iz četiri faze, pri čemu svaku od faza karakterišu posebne dinamike ili procesi, različite vrste aktivnosti i dilema, dok se linearna progresija ne smatra nužnom. Dati model podrazumeva prerađenu verziju originalnog analitičkog modela, koji je pre njih formulisao Herbert Blumer, i predstavlja mogućnost za praćenje procesa konstruisanja tokom dužeg vremenskog perioda, što je u slučaju konstruisanja starosti kao društvenog problema bilo neophodno.

Proces konstruisanja starosti kao društvenog problema, međutim, nije podrazumevao samo jedan tok procesa konstruisanja. Hronološki stariji proces konstruisanja starosti kao društvenog problema odnosi se na uspostavljanje penzijskog osiguranja, penzionog sistema, formiranja penzionisanog sloja društva, do savremenih problema koji su u vezi sa analiziranim konstruktom. Drugi tok procesa, u izvesnoj meri zaviseći od prvog, konstruisan je kroz organizovano zbrinjavanje i stanovanje u starosti, tj. kroz domski smeštaj. Ova dva toka procesa konstruisanja analizirana su zasebno iz razloga što su njihova izvorišta otpočinjanja procesa konstruisanja bila suštinski različita. Prvi izdvojeni tok pripada sferi rada, počev od izraženije profesionalizacije u 19. veku, i najpre predstavlja izraz priznate privilegije činovništvu da bude obezbeđeno doživotnim davanjem tj. penzijom, nakon istupanja iz sfere rada. Drugi potproces konstruisanja starosti kao društvenog problema otpočeo je kroz imperativ baratanja širim društvenim problemom siromaštva nakon Prvog svetskog rata. Suprotno prvom, njegov početak rezultat je pružanja pomoći socijalno ugroženim pripadnicima društva među kojima su se našli i stari. Ova dva višedecenijska potprocesa, ukupnog procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema, dovela su do toga da danas o starosti možemo razmišljati kao o resursu i za

nauke koje kao polje izučavanja imaju starost, starenje i starog čoveka, te za interesne grupe okupljene u profesionalne, političke i nevladine organizacije, čemu je posvećena zasebna celina istraživanja.

Među najznačajnijim zaključcima doktorske disertacije valja izdvojiti taj da je starost konstruisana kao *krnji društveni problem*. Označena krnjost bila je pokazana kako na primerima odstupanja od programiranog modela prirodne istorije, tako i na simptomatičkom gubljenju legitimiteta tokom procesa konstruisanja, ali i na činjenici da ni danas ne možemo govoriti o sveobuhvatu koji bi podrazumevao da su *starosti* svih populacijskih grupa konstruisane kao društveni problemi. Ipak, ukupni društveni tokovi i njihovo uklapanje u međunarodne okvire, kako je pokazano, doveli su do toga da starosti koje pripadaju različitim kategorijama društva (bilo da se radi o različitim profesionalnim grupama ili grupama kod kojih se javlja stanje tzv. *socijalne potrebe*) budu prevedene iz reda ličnih i/ili porodičnih problema u red društvenog problema koji uporno opstaju u „areni“ koju dele sa drugim društvenim problemima. Zbog toga je i označenu krnjost moguće razumeti kao potencijal za opstajanje datog društvenog problema, budući da je on u neprestanom procesu redefinisanja, a time i procesu prilagođavanja novim uslovima.

Ključne reči: starost, konstrukcija, društveni problem, penzijsko osiguranje, starački dom, Srbija

Naučna oblast: Etnologija i antropologija

Uža naučna oblast: Etnologija i antropologija

UDK broj:

Construction of old age as a social problem

Summary

The objective of this doctoral dissertation was to offer answers to the question how old age has been constructed as a social problem on a national scale over the time span of nearly two centuries. *Old age* was analysed as a socio-cultural category largely dependent on totality of social, political, and economic developments in the Serbian society, but also on international influences that affected it as well. Old age, thus, is not a rigid, inflexible phenomenon, but an expression of continuing social arrangements and adjustments to a range of diverse factors.

When considered in this manner, departure from old age as a biological category is a necessary prerequisite. That is why gerontology definition, setting the old age cut-off at 65, could not have been adopted for this research. Actually, it was the changes in defining old age as a socio-cultural category, as well as the causes and effects of the identified redefining in various fields of social life and during different periods, that were among the major subjects analysed here.

To answer the question what influences steer constructing old age as a social problem in specific social groups, the method adopted was the process of deconstructing the process of constructing the given social problem. The method involved analysing the *natural history* model suggested by two social constructivists, Malcolm Spector and John Kitsuse. In short, the authors define social problems as a sequence of events, and not as static conditions, and therefore suggest the four-stage model, where each stage features specific dynamics or processes, different types of activities and dilemmas, where linear progression is not considered necessary. The mentioned model builds on the elaborated version of the original analytical model previously formulated by Herbert Blumer, and provides an opportunity to observe the construction process over a longer time period, which was indispensable with regard to the subject matter, i.e. constructing old age as a social problem.

However, the process of constructing old age as a social problem did not involve just one single course of the construction process. A chronologically older process of constructing old age as a social problem involves introducing pension insurance, establishing a pension system, forming the pensioned off layer of the society, and spans to contemporary problems related to the analysed construct. The other course of the process, dependent to a degree on the former, was constructed through organised care and housing in old age, i.e. accommodation in old age homes.

These two courses of the construction process were analysed separately since the initial sources for the process were essentially different. The first identified course belongs to labour sphere, starting from the more pronounced professionalization in 19th century and as an expression of the privilege accorded to civil servants, who were to receive lifelong allowance, i.e. pension, after their term of service. The other course, the sub-process of constructing old age as a social problem, originated from the imperative of dealing with a wider social problem of poverty after World War One. Unlike the formerly mentioned one, it originated in a form of providing assistance to deprived members of the society, which included the elderly as well. These two sub-processes, making up the overall process of

constructing old age as a social problem, lasted for decades and led to old age currently being considered as a resource for the sciences studying old age, growing old and the elderly, as well as for the interest groups gathered into professional, political and non-governmental organisations, which was also studied here.

Among the most important conclusions of this doctoral paper is the one that old age is constructed as an *incomplete social problem*. The incompleteness was shown both in the examples of deviating from the programmed natural history model and in the symptomatic loss of legitimacy during the construction process, but also in the fact that even today it is impossible to encompass *old age periods* of all population groups and consider them to be constructed as social problems. However, common social problems and their fitting into international setting, as is shown, led to old age periods of different categories of the society (whether it be different professional groups or groups where the so-called *social need* emerges) becoming transposed from the ranks of personal and/or familial problems into the ranks of a social problem, and one persistently surviving in the arena shared with other social problems. That is why the mentioned incompleteness may be understood as a potential for the “survival” of the given social problem, since it is continually undergoing a redefining process, and thus also a process of adjusting to new conditions.

Key words: old age, construction, social problem, pension insurance, old age homes, Serbia.

Field of study: ethnology and anthropology

Inner field of study: ethnology and anthropology

UDC number:

SADRŽAJ

Reči zahvalnosti	
Rezime	
Summary	
Sadržaj	
1. Uvod	8
1.1 Teorijsko – metodološki okvir	16
2. Pogled na starost iz istorijske perspektive	37
2.1 Starost u srpskom društvu pre nastanka preduslova za konstruisanje starosti kao ruštvenog problema	38
2.2 Preduslovi za konstruisanje starosti kao društvenog problema	70
3. Konstruisanje starosti kroz penzije: od prvih penzionera do penzionih fondova	95
3.1 Penzije kao odgovor na profesionalizaciju u Srbiji	100
3.2 Formulisanje problema nakon Prvog svetskog rata i period stagnacije do pred Drugi svetski rat	166
3.3 Penzioner u „beskonfliktnom društvu”	181
3.4 Poljoprivredne penzije – uvođenje u sistem osiguranja	229
3.5 Urušavanje penzijskog osiguranja i ponovna konstrukcija društvenog problema kroz pokušaj reformi penzijskog sistema	243
3.6 Socijalne penzije (vaganje između troškova države i dobiti za stare)	259
3.7 Rekapitulacija i analiza uz treće poglavlje	283
4. Organizovano stanovanje u starosti	324
4.1 Prihvatišta za stare	326
4.2 Mreža staračkih domova u periodu nakon Drugog svetskog rata	370
4.3 Smeštaj za stare kao smeštaj za „druge“	395
4.4 Dopunska rešenja u starosti kao društvenom problemu	415
4.5 Rekapitulacija i analiza uz četvrto poglavlje	434
5. Starost kao resurs	461

5.1 Starost kao resurs za socijalni rad	463
5.2 Formulisanje novih nauka – gerijatrija, gerontologija i socijalna gerontologija	474
5.3 Političke partije penzionera	497
5.4 Rad nevladinog sektora za stare / sa starima	523
5.5 Rekapitulacija i analiza uz peto poglavlje	536
6. Završna razmatranja	558
7. Literatura i izvori	592
Biografija autora	611
Prilog 1.	612
Prilog 2.	613
Prilog 3.	614

1. Uvod

Zadatak doktorske disertacije bio je da odgovori na pitanje na koji način je *starost* konstruisana kao društveni problem. Istorijska dubina za kojom se poseglo u nastojanju da se odgovori postavljenom zadatku uvela je prvi problem u istraživanje. Dok je međe u vremenu, u kojem se odvija proces od sredine 19. veka do savremenog perioda, bilo lakše uočiti i sagledati kao niz faza, konstantne promene granica prostora na kojem je starost sazdavana nisu dozvolile da se problem veže za jednu državnu tvorevinu, bilo da se radilo o srpskoj državi s početka pretprošlog stoleća, ili nekoj od Kraljevina i Republika. Proces konstruisanja starosti kao društvenog problema, zbog toga, nije uže određen ni kao srpski, ni kao jugoslovenski. On je sa jedne strane vezan za današnje granice Republike Srbije, dok je sa druge vezan za vreme od kojeg starost počinje da se „računa“ na „ovim prostorima“, tj. od trenutka kada priznavanje srpske državnosti dovodi do formulisanja ključnih preduslova za konstruisanje mnogih društvenih problema među kojima se našla i starost.

Međutim, težina naučnog problema biva ispoljena u punoj meri tek kada se pristupi pokušaju da se starost definiše. Pružanje odgovora na pitanje šta je to što je konstruisano kao društveni problem predstavlja sklizak teren za sve koji starosti pristupe kao socio-kulturnoj kategoriji. Zbog toga ne čudi što studije koje u fokusu imaju starost, distanciranu od bioloških datosti, apostrofiraju težinu da se jasno omeđi problem proučavanja. Dilema da li su stari ljudi oni koji navršše šezdeset godina ili šezdeset pet javlja se i u domaćim sociološkim okvirima (Pecija-Urošević 2010, 11). Odgovoriti na pitanje koga bi trebalo smatrati starim jeste izazov, ali je, s konstruktivističke tačke gledišta, to pogrešno učiniti posezanjem za jednom od dobnih odrednica bilo da se radi o šezdesetoj, šezdeset petoj ili sedamdesetoj godini. Starost je proizvod društvenog dogovara i budući da nije fiksirani fenomen, u svoje „rastegljivo“ okrilje može primati različite starosne skupine određenih slojeva društva. Ukratko, starost u istorijskom sledu, na prostoru odabranom za proučavanje, kako će biti pokazano, nije uvek priznavana kao pripadajuća istovetnoj dobnoj strukturi, tj. onoj čiji bi početak podrazumevao određenje pomoću međe postavljene počev od jedne godine u životu. Ona, međutim, nije bila konstruisana ni kao društveni problem pripadajući svim društvenim strukturama, što će, takođe, biti pokazano u nastavku studije, i pored toga što pripadnici tih

struktura protokom vremena podležu procesu starenja. Starost koja je posledica bioloških procesa i starost koja je posledica procesa društvenog konstruisanja, jasno je, nisu istovetne starosti. Dok prva pripada svima, druga je bila ili izraz privilegije, ili izraz prava stečenih na osnovu ispunjenih obaveza ili je pripadala korpusu svakovrsnih nevoljnika čiji su problemi rešavani u sklopu širih društvenih akcija usmerenih, mahom, ka rešavanju problema proisteklih iz siromaštva, takođe, konstruisanog kao društvenog problema.

O starosti kao „mutnoj“ i „neodređenoj“ piše i Žorž Minoa, francuski istoričar starosti, i dodaje da „ništa nije nepostojanije od obrisa starosti, te fiziološko-psihološko-društvene složenosti“ (Minoa 1994, 11). Ipak, autor nudi i način da se nepostojanost „prelaza“ prevedu u kriterijum za određivanje starosti. Jedini čin koji obeležava taj prelaz, po njegovom shvatanju, pripada našem vremenu, „veštački“ je i podrazumeva povlačenje u penziju – „trenutak koji više određuju društveno-ekonomske prinude nego stvarne godine starosti“ (isti 1994, 11). I drugi autori povezuju konstruisanje starosti sa činom penzionisanja. Konkretnije, formulisanje uslova za sticanje prava na starosnu penziju vodi načinu da se definiše i sama starost, što će biti jedna od definicija koja će biti prihvaćena i u ovoj studiji. Starost je, ukratko, društveno konstruisana, a kako ne postoje godine koje bi mogle da se odrede kao „normalne“ za penzionisanje (prema Marshall and Taylor 2005, 573), tako ne postoje ni godine od kojih bismo mogli računati starost. One su proizvod raznorodnih društvenih, političkih, privrednih i ekonomskih kretanja u društvu koje ih propisuje i to je jedan od osnovnih razloga zbog kojeg gerontološka definicija, a koja starost određuje počev od šezdeset pete godine života (prema Sumrak 2010, 45), neće biti preuzeta na ovom mestu. Činjenica da se na ovakav način definisana starost nije uvek poklapala sa prelomnom tačkom u životu zaposlenog pojedinca, za koju Senka Kovač u studiji o starim Beograđanima podseća da je možda i jedna od najtežih (Kovač 2010), vodila je potrebi da se lociraju sve promene u definisanju starosti kao socio-kulturne kategorije proistekle iz sfere rada. Ove promene bilo je moguće pratiti počev od 1861. godine kada je prvi put formulisan dobni kriterijum za penzionisanje činovnika. Proces redefinisavanja, ukratko, odvija se u kontinuitetu do današnjih dana, posledica je mnogobrojnih unutrašnjih i spoljašnjih uticaja i glavni je uzrok priznavanja starosti u različitim sferama društvenog života, tokom različitih perioda.

Pre nego budu date ključne uvodne napomene o načinima na koje je starost krenula put konstruisanja kao društvenog problema u protekla dva veka, na ovim prostorima, potrebno je ukazati na to da proučavanja starosti pripadaju čitavom spektru nauka, na šta se može ukazati već na osnovu do sada citiranih autora među kojima ima sociologa, gerontologa, istoričara starosti, ali i antropologa. Starost je deljeno naučno polje, ali i pored toga ne spada u red tzv. atraktivnih naučnih tema. Ona je i u domaćoj antropologiji periferno tretiran naučni problem, zbog čega ovu studiju karakteriše izrazita interdisciplinarnost. Ona se nametnula iz najmanje dva razloga. Prvi podrazumeva pokušaj da se prevaziđe problem u vezi sa nedovoljnošću naučnih rezultata u domaćem antropološkom i etnološkom korpusu. Posvećenost ovoj temi profesorke Senke Kovač učinila je da starost opstane i, na savremenim naučno-metodološkim principima, iznova, postane antropološko polje proučavanja što ovu studiju ne čini usamljeničkim pokušajem. Drugi, sa stanovišta metoda koji će biti primenjen, i važniji razlog odnosi se na to da su starost kao polje proučavanja i delovanja sazdavale, mahom, nauke čije su praktične primene rezultata imale uticaja na proces konstruisanja starosti kao društvenog problema na ovim prostorima. To su, svakako, gerontologija, gerijatrija, socijalni rad i sociologija, u prvom redu. Baveći se njima, odnosno načinima na koje se one bave starim ljudima i načinima na koje postavljaju svoja polja delovanja bilo je moguće pronići u deo procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema. Ovaj proces, međutim, ne bi bilo moguće dekonstruisati bez uvažavanja onoga što je domaća historiografija mogla da pruži proučavanju starosti. Nju karakteriše izrazita fragmentarnost u načinu bavljenja starima, što je karakteristika i inostranih historiografskih tradicija na šta pažnju skreće i Žorž Minoa (Minoa 1994) kao na jedan od najvećih problema u bavljenju ovom „razuđenom“ naučnom temom. Međutim, i pored označenog problema u vezi sa izvorima, historiografija, ipak, nudi mogućnost da se proces dekonstruisanja izvede do kraja. Sabiranje svih raspoloživih naučnih rezultata, koji pored potcrtanih pripadaju i socijalnoj politici, pravu, ekonomiji, dakle, jedno je od ključnih obeležja ove studije, uz upotrebu konstruktivističkog - primarno sociološkog metoda. Jedan od glavnih njenih ciljeva jeste i da prilagodi metod antropološkim istraživanjima zbog čega prihvatanje linearnosti u procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema nema zadatak da naglasi pravilnost toka procesa konstruisanja, nego, suprotno tome, da kroz

ukazivanje na odstupanje od programiranog metodološkog rešenja potcrta najvažnije uzroke i pripadajuće posledice, koji su izraz lokalnih specifičnosti i njihovih uklapanja u šire okvire.

Interesovanje za temu starosti u drugim naučnim oblastima nešto je izraženije u odnosu na domaća antropološka proučavanja, ali je i u izvesnoj meri motivisano „apokaliptičnim“ predviđanjima skopčanim sa produžetkom ljudskog veka. Ukratko, jedan od glavnih razloga za ovo savremeno interesovanje za probleme starosti i starenja možuće je pronaći u porastu broja ostarelog stanovništva u ukupnoj populaciji u Evropi i svetu (prema Filipović 2009, 16), što je slučaj i sa domaćim prilikama. Na ovom mestu moguće je još i ukazati na to da su se tokom proteklih decenija kontinuirano pomerale „tačke“ u budućnosti koje su bile ocenjivane kao one u kojima će doći do zaoštavanja problema u vezi sa porastom udela starije populacije. Nedavna smena dva veka obično je bila viđena kao trenutak kada će problem eskalirati, dok se danas 2050. godina, najčešće, određuje kao ona u koju će biti prenet kulminacija označenog problema, a „najmračnije prognoze polaze od pretpostavke da će u XXI veku i najrazvijenije zapadne ekonomije doživeti kolaps pod teretom izdvajanja za stare“ (Gudović 2006, 88). Starost, dakle, jeste konstruisana, najpre, u vezi sa sferom rada, ali je prevođenjem u „teret“ za budžet iz kojeg se finansiraju penzije i vidovi socijalne zaštite konstruisana i kao problem u vezi sa siromaštvom, kao što je već naglašeno, a što će biti moguće pokazati u nastavku studije. Na ovaj način konstruisana je jedna „skupa i opasna“ kategorija društva, a stereotipi koji se najčešće vezuju za nju, poput: bolesti, onesposobljenosti, beskorisnosti, siromaštva... (Đorđević 2004, 150), upravo, apostrofiraju činjenicu da je starost izvor straha i za pojedince, ali i za zajednicu kojoj pripadaju čemu u prilog idu i načini na koje je starost konstruisana kao društveni problem.

Pokušaju da se odgovori na postavljeni zadatak, odnosno da se odgovori na pitanje na koje načine je starost konstruisana kao društveni problem u protekla gotovo dva veka na prostoru na kojem je danas Republika Srbija, biće pristupljeno putem dekonstruisanja označenog procesa konstruisanja. Procesu dekonstruisanja, uklatko, biće pristupljeno putem analize prema modelu *prirodne istorije* koji preporučuju dvojica društvenih konstruktivista Malkom Spektor i Džon Kicus. Model je, zapravo, prerađena verzija originalnog analitičkog metoda koji je formulisao Herbert Blumer i omogućava praćenje

procesa konstruisanja tokom dužeg vremenskog perioda, što je u slučaju konstruisanja starosti kao društvenog problema bilo neophodno. Dvojica autora, u najkraćem, određuju društvene probleme kao sled događaja, a ne kao statičke uslove, zbog čega i predlažu dati četvorofazni model u kojem svaku od faza karakterišu posebne dinamike ili procesi, različite vrste aktivnosti i dilema s veoma važnom napomenom da linearna progresija nije neophodna (Spector and Kitsuse 1973), što će se na primeru konstruisanja starosti pokazati u više navrata.

Smernice za empirijsko istraživanje u četiri faze mogle bi se sažeti na sledeći način: *Prva faza* podrazumeva nastojanje pojedinih grupa da odbrane postojanje određenih stanja, da ih definišu kao uvredljive, štetne i nepoželjne, zatim da obznane zahteve i podstaknu kontroverzu i time stvore javnu ili političku debatu. *Druga faza* je faza prepoznavanja legitimnog stava grupe od strane zvaničnih organizacija, agencija ili institucija, što može dovesti do pokretanja zvanične istrage, davanja predloga za reformu, ali i osnivanje tela koja bi odgovorila postavljenim zahtevima i tvrdnjama. *Treća faza* započinje kada dođe do ponovnog pojavljivanja zahteva i tvrdnji od strane grupe koja je nezadovoljna ustanovljenim procedurama, birokratskim rukovanjem žalbama i nemogućnošću postizanja poverenja kada se radi o procedurama. Poslednja faza, tj. *četvrta faza* nastupa u onom trenutku kada žalbena grupa odbije da primi odgovor na postavljene zahteve i tvrdnje ili kada dođe do potpunog izostajanja odgovora od strane agencije ili institucije. Kao rezultat tada se javljaju aktivnosti sa ciljem uspostavljanja alternative – paralelnih ili kontra–institucija kao odgovor na uspostavljenu proceduru koja ne zadovoljava žalbenu grupu...

Upravo ove četiri faze poslužiće za dekonstrukciju procesa starosti kao društvenog problema. Međutim, kako starost nije konstruisana iz jednog izvorišta, prvi proučavani tok konstruisanja starosti kao društvenog problema pratiće proces uspostavljanja penzijskog osiguranja, penzionog sistema, formiranja penzionisanog sloja društva i dosezaće do savremenih pitanja u vezi sa konstruktom koji je, kako će biti pokazano, posledica dugotrajnih civilizacijskih, kao i unutrašnjih državnih kretanja. Drugi tok procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema vezan je za organizovano zbrinjavanje i stanovanje u starosti, i pored toga što ima značajnih dodirnih tačaka s prvim tokom

konstruisanja, biće analiziran u posebnom delu studije. Razlozi za odvojeno proučavanje dva, gotovo, paralelna toka procesa konstruisanja koja se, kako je rečeno, u izvesnoj meri preklapaju, ne leže samo u činjenici da su se odvajanjem stekli pogodniji uslovi za praćenje procesa konstruisanja, nego i u činjenici da formirajuće faze dva potprocesa, u okviru jedinstvenog procesa, proističu iz različitih svojstava. Početak procesa konstruisanja starosti koji je u vezi sa penzijama, ukratko, upućuje na privilegije, dok početak procesa konstruisanja starosti kroz zbrinjavanje i smeštaj u starosti tj. kroz organizovanu domsku brigu upućuje na uočavanje starih u korpusu nevoljnika ujedinjenih, mahom, u siromaštvu.

Pre nego što bude pristupljeno procesu dekonstrukcije u radu će biti izložen detaljan teorijsko-metodološki okvir u zasebnom potpoglavlju prvog poglavlja. Drugo poglavlje pod nazivom **Pogled na starost iz istorijske perspektive** biće podeljeno u dve celine. Prvo potpoglavlje naslovljeno *Starost u srpskom društvu pre nastanka preduslova za konstruisanje starosti kao društvenog problema* biće, između ostalog, usmereno ka praćenju prvih administrativnih određenja starosti koja su bila u vezi sa plaćanjem poreza u okvirima osmanlijskog i austrijskog carstva, čije su se granice pomerale preko ovih prostora, tokom druge polovine 17. i 18. veka. Oslobođanje od plaćanja poreza, tada, početak starosti postavlja u 80-tu godinu života. Drugi deo ovog poglavlja pod naslovom *Preduslovi za konstruisanje starosti kao društvenog problema* biće posvećen analizi modela dvaju carstava koji su poslužili kao ugledajući za ustrojstvo države koja se razvijala tokom 19. veka, kao i analizi „prevođenja“ označenih modela. Prevaga tzv. austrijskog modela i pokušaj uklapanja nove države u evropske okvire označiće prvu važnu promenu referentnog okvira kao preduslova za otpočinjanje procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema. Zbog činjenice da početkom 19. veka starost i dalje funkcioniše kao lični i porodični problem, tj. da nije prevedena u red javnih, što je prvi preduslov za otpočinjanje formirajuće faze u procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema, u ovom poglavlju još neće biti moguće pristupiti procesu dekonstruisanja, uprkos, činjenici da je prva lična penzija dodeljena 1833. godine.

Tek treće poglavlje, pod naslovom **Konstruisanje starosti kroz penzije: od prvih penzionera do penzionih fondova**, biće posvećeno praćenu procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema koji će biti oblikovan mnogobrojnim faktorima usled

sveobuhvatnih promena u srpskom društvu, ali i u međunarodnim okvirima, 19, 20, i 21. veka. Glavni zadatak ovog poglavlja jeste da osvetli sve uzroke i posledice označenih procesa koji su bili u vezi sa penzijskim osiguranjem, penzionim fondovima i sazdanjem *novih ljudi* – penzionera, sve do danas važnih pitanja i dilema. Poglavlje će biti podeljeno u sedam celina: *Penzije kao odgovor na profesionalizaciju u Srbiji; Formulisanje problema nakon Prvog svetskog rata i period stagnacije do pred Drugi svetski rat; Penzioner u „beskonfliktnom društvu“; Poljoprivredne penzije – uvođenje u sistem osiguranja, Urušavanje penzijskog osiguranja i ponovna konstrukcija društvenog problema kroz pokušaj reformi penzijskog sistema i Socijalne penzije (vaganje između troškova države i dobiti za stare)*. Ovom poglavlju pripada i odvojena celina *Rekapitulacija i analiza uz treće poglavlje*.

Četvrto poglavlje, pod naslovom **Organizovano stanovanje u starosti**, ima zadatak da osvetli odvojeni tok procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema koji je u vezi sa organizovanim stanovanjem i zbrinjavanjem ostarelih lica. Podeljeno je u pet celina: *Prihvatilišta za stare; Mreža staračkih domova u periodu nakon Drugog svetskog rata; Smeštaj za stare kao smeštaj za „druge“ i Dopunska rešenja u starosti kao društvenom problemu*. Poglavlje zatvara celina *Rekapitulacija i analiza uz četvrto poglavlje*.

Peto poglavlje naslovljeno je **Starost kao resurs** i njegovoj izradi biće pristupljeno s ciljem pružanja ključnih napomena u vezi sa starošću koja je postala resurs za nauke i iz njih proishodeće prakse, političke partije penzionera i nevladin sektor. Poglavlje je podeljeno u pet celina: *Starost kao resurs za socijalni rad; Formulisanje novih nauka – gerijatrija, gerontologija i socijalna gerontologija, Političke partije penzionera i Rad nevladinog sektora za stare / sa starima*, nakon čega sledi *Rekapitulacija i analiza uz peto poglavlje*.

Ono na šta još valja skrenuti pažnju u uvodnom razmatranju jeste to da je starost konstruisana, kako će biti pokazano, kao *krnji društveni* problem. Ovo svojstvo biće pokazano na najmanje tri primera. Prvi se odnosi na odstupanja od programiranog modela prirodne istorije. Drugi je u vezi sa simptomatičnim gubljenjem legitimiteta tokom procesa konstruisanja. Treći upućuje na činjenicu da ni danas ne možemo govoriti o sveobuhvatu koji bi podrazumevao da su *starosti* svih populacijskih grupa konstruisane kao društveni

problemi. Međutim, sveobuhvatnim društvenim kretanjima i njihovim uklapanjem u međunarodne okvire, kako će biti pokazano, bilo je moguće da *starosti* koje pripadaju različitim kategorijama društva (različitim profesionalnim grupama ili grupama kod kojih se javlja stanje tzv. *socijalne potrebe*) budu prevedene iz reda ličnih i/ili porodičnih problema u red društvenog problema i, što je još važnije, da opstanu u „areni“ koju dele sa drugim društvenim problemima tokom protekla dva veka. Označenu krnjost, zbog toga, valja shvatiti i kao potencijal za opstajanje datog društvenog problema, budući da je u kontinuiranom procesu redefinisanja, time i procesu prilagođavanja na nove uslove.

Studija je rezulta opsežne analize kojom su obuhvaćeni: naučne produkcije koje su delom ili u potpunosti posvećene proučavanju starosti, starih i starenja; relevantni pravni izvorim kao što su: uredbe, ukazi, zakoni, strateška dokumenta...; statuti udruženja, organizacija i partija orijentisanih ka starima; medijski izvori, kao i građa nastala tokom terenskog istraživanja 2011. godine kojim su bili obuhvaćeni domovi za stara lica u više vojvođanskih gradova.

1.1 Teorijsko – metodološki okvir

Do razvoja teorijski integrisane i empirijski održive tradicije pisanja i istraživanja u vezi sa prirodom društvenih problema dolazi tokom ranih sedamdesetih godina 20. veka (Schneider 1985, 209). Proučavanje prirode društvenih problema, ima dužu tradiciju u sociologiji, kako naglašava autor, ali će tek od radova Herberta Blumera, Malkoma Spektora i Džona Kicusa, u označenom periodu, zadobiti značajno drugačiji pravac. Ozbiljnost zaokreta sastojala se u osporavanju „jalovog” objektivizma, onako kako je o njemu pisao Blumer (Blumer 1971), i davanja apsolutne prednosti konstruktivističkom pogledu na svet koji nastaje kao alternativa pozitivističkom shvatanju.

Ovaj veliki zaokret u onovremenoj nauci dogodio se kao rezultat promene viđenja sveta različitih naučnih disciplina koje se „slažu u tome da stvarnost nije ono što izgleda da jeste” (Stojnov 2001, 11). Na ovaj način, određena je validnost realističkoj doktrini i potcrtana je sumnja da objekti saznanja postoje nezavisno od uma i onoga ko dolazi do saznanja, kao i to da naučne teorije predstavljaju istinu o *objektivnom* svetu (isti 2001, 12). Suština konstruktivizma sastoji se, naime, u poricanju znanja kao posledice direktnog opažanja stvarnosti. U središte pažnje konstruktivističke misli smešteno je pitanje o nastanku samih teorija, a ne da li je stvarno ono što se nalazi izvan domašaja ljudskog uma i da li su teorije, o onome što postoji, istinite ili ne.

Izvođenje zaključka o nemogućnosti neposrednog pristupa stvarnosti, vodilo je zaključku da su ljudi ti koji konstruišu verzije stvarnosti i da je njihovo ponašanje u direktnoj vezi sa konstruktima koje su stvorili. Način na koji ljudi shvataju svet utiče na njihovo delanje u njemu i na odnos prema njemu. Sledstveno tome, konstruktivistička proučavanja, u različitim naučnim disciplinama, imaju za predmet upravo konstrukcije uz pomoć kojih ljudi nastoje da osmisle svet.

„Konstruktivisti ne poriču svet, već tvrde da se on ne može saznati van referentnih okvira, koji se činom saznanja tog sveta i sami sazdaaju. Zato se može reći da konstruktivizam predstavlja jedan metateorijski referentni okvir pomoću kojeg se mogu razumeti pojedinačni referentni okviri.“ (Stojnov 2001, 22)

U skladu sa idejama nove naučne klime i sama nauka doživela je preispitivanje i redefinisane u ništa drugo do u, jednu od mnoštva mogućih, delatnih aktivnosti ljudi. Kada se nauka razume kao proizvod umne delatnosti, onda sledi da je i znanje konstrukt. Odricanje realističkog shvatanja nauke kao procesa otkrivanja stvarnosti, nezavisno od ljudskog uma, sa druge strane stvara konstruktivistički stav da ono što naučnici otkrivaju „predstavlja artefakt njihove saznavne aktivnosti” (Stojnov 2001, 26). Na znanje se više nije gledalo kao na put ka istini, nego kao na artefakt naučnog metoda, a naučnik tada dobija obavezu da stalno preispituje vlastiti rad. Odbacivanje imperativa istinitosti ključno je za razumevanje koncepcije ovog naučnog pravca, u kojem je i postojanje samo pojam koji se ne može odvojiti od kategorije znanja. Postojanje i znanje konstrukti su ljudskog uma, pri čemu postojanje ne bi postojalo bez znanja o njemu. Ukratko, ono što okupira pažnju konstruktivista i što je osnovni predmet konstruktivističkih proučavanja u različitim disciplinama, “jesu konstrukcije pomoću kojih ljudi nastoje da osmisle svet u svom događanju...” (Stojnov 2001, 21)

Činjenica da se konstruktivizam ne vezuje za jednu naučnu disciplinu, između ostalog, dovela je do pojave izvesnog stepena konfuzije u pogledu pojedinih elemenata tog pristupa, na šta će dodatno biti skrenuta pažnja. Jedna od nejasnoća odnosi se na terminološka “preklapanja” *konstruktivizma* i *konstrukcionizma*, ali i različitih gledišta pojedinih naučnih disciplina o tome šta bi dati termini trebalo da podrazumevaju. Pre nego bude obrazloženo zbog čega je u ovom radu zadržan termin *konstruktivizam*¹ (sada već *socijalni*

¹ „*Konstruktivizam*: izveden iz latinskog glagola *construere*, glagol *konstruisati* označava akt sazdanja, građenja ili sačinjanja. Pridev *konstruktivan* odnosi se na obezbeđivanje pozitivnih i korisnih uticaja. Imenica *konstrukt* u lingvistici označava grupu reči koje obrazuju frazu, a koje su različite od složenice; a u psihologiji označava proishod čina saznavanja koji je uobličen kao spoj utisaka iz sadašnjosti i utisaka iz prošlosti“ (Marinković 2003, 122). Autor razmatra i pitanje “spornog” sufiksa – konstruktivizam ili konstrukcionizam:

„*Pogodna prilika za razmatranje obe ove potencijalne jezičke konfuzije koje su konstrukciju okružile sufiksom i prefiksom, pružena je u radovima Kukle i Berove. Kod oba autora, (socijalni) konstruk[tiv/cion]izam je predstavljen kao objedinjavajući pravac mnogih konstruktivističkih usmerenja, a pre svega onih u domenu sociologije i psihologije. Tako kod Kukle socijalni konstruktivizam označava generičko ime za sve one teorijske struje koje zastupaju savremeni ontološki i epistemološki relativizam¹, odnosno za sve one teoretičare koji smatraju da je realnost konstruisana, ili kolektivno stvorena, a ne data. U teorijskom kontingentu pod generičkim pojmom socijalnog konstruktivizma ravnopravno se (kao socijalno-konstruktivističke) susreću: naučni konstruktivizam, semantički konstruktivizam, program sociologije naučnog znanja (*Sociology of Scientific Knowledge – SSK*), različiti varijeteti tzv. konstitutivnog konstruktivizma (*snažan i veoma snažan konstruktivizam – strong and very strong constructivism*)¹, kao i tzv.*

*konstruktivizam*² koji je u fokusu ove studije), važno je naglasiti da će dalja upotreba termina zavisiti i od načina na koji ga upotrebljavaju citirani autori. Tako Vivijen Ber, koja izučava ovaj naučni pravac iz ugla psihologije, upotrebljava termin konstrukcionizam, a njeno naučno usmerenje delom je orijentisano i ka otklanjanju drugih nejasnoća. Ona, naime, pruža set kriterijuma koji dopuštaju da se određeni autori svrstaju u grupaciju “socijalnih konstrukcionista” tj. pruža uvid u to u koje sve pretpostavke se mora “apsolutno verovati” da bi se bilo socijalnim konstrukcionistom (Ber 2001, 33). Autorka iznosi četiri pretpostavke. *Prva* se odnosi na ono što je već istaknuto, a to je da “znanje nije pouzdano”, te da socijalni konstrukcionizam zahteva zauzimanje kritičkog stava prema tvrdnji da je naše razumevanje sveta, time i nas samih, pouzdano. Na ovaj način biva suspendovana ideja da se konvencionalno znanje zasniva na objektivnom, nepristrasnom opažanju sveta. Ukratko, socijalni konstruktivizam suštinski je suprotstavljen onome što se u tradicionalnoj nauci označava kao pozitivizam i empirizam i zahteva neprestanu sumnjičavost prema vlastitim predstavama o svetu. “To znači da kategorije pomoću kojih mi kao ljudska bića shvatamo svet ne moraju nužno podrazumevati stvarne podele” (ista 2001, 33), što će biti u potpunosti moguće pokazati i na primeru tzv. kategorije starih, a koja je tek jedna od mogućih načina za klasifikovanje društvenih skupina³. *Druga* pretpostavka koju usvajaju socijalni konstrukcionisti, a koju apostrofira Ber, jeste da je shvatanje sveta istorijski i kulturno specifično. Autorka daje primer pojma detinjstva koji je prema zaključcima Filipa Arijesa doživelo ogromne promene tokom vekova, što je na kraju dovelo do toga da tek u bliskoj prošlosti deca prestanu da budu mali odrasli ljudi⁴. Isto važi i za starost koja je različito definisana u različitim periodima i uvek u skladu sa socio-ekonomskim ali i političkim faktorima. Starost kao socio-kulturni fenomen u srpskom društvu pre je izraz stalnog “pregovaranja”, nego biološke datosti koja nastupa protokom vremena, a

slabi konstruktivizam (weak scientific constructivism), instrumentalni konstruktivizam i logički konstruktivizam. Za razliku od Kukle, V. Ber se više oslanja na postmodernističku interpretaciju teorijskih stavova konstruktivizma i pri ovome eksplicitno predlaže i koristi pojam socijalni konstrukcionizam, a ne socijalni konstruktivizam. Pod socijalni konstrukcionizam se ovde podvode sve postmodernističke i/ili poststrukturalističke struje od književne kritike do poststrukturalističke socijalne filozofije M. Fukoa.” (Marinković 2003, 120)

² I u tom pogledu postoje nejasnoće, odnosno postavlja se pitanje da li je svaki konstruktivizam u isto vreme i socijalni konstruktivizam (o čemu će biti više reči).

³ Ona koju najčešće srećemo jeste podela na muškarce i žene, primera radi.

⁴ Što su bila po svemu izuzev po zakonskim pravima.

konstruisanje starosti kao društvenog problema mogao je ostvariti jedino povezivanjem sa pojedinim kategorijama nemoćnih i u odnosu na druga dobna određenja tek pošto su i ona konstruisana kao kategorije poput: detinjstva, mladosti, srednje dobi (koje, takođe, nisu fiksirane, nego doživljavaju stalna redefinisanja uz često gubljenje jasnih granica između pojedinih faza života). Ukratko, svi načini razumevanja sveta jesu istorijski i kulturno relativni i ne samo da su „specifični za posebne kulture i istorijska razdoblja već predstavljaju i proizvode određene kulture i određenog istorijskog perioda, to jest zavisni su od društvenih i ekonomskih uređenja...” (Ber 2001, 34) Znanja koja pripadaju jednoj kulturi njeni su artefakti, a to znači da nema razloga verovati da su *naši* načini razumevanja bolji, odnosno bliži istini, od drugih načina da se svet shvati. *Treća* pretpostavka odnosi se na to da su društveni procesi osnov znanja. Kada naša znanja nisu izraz “prave prirode tog sveta”, nemeće se pitanje odakle ono dolazi? Odgovor leži u činjenici da ih konstruišu ljudi između sebe tj. u društvenoj interakciji svih vrsta. Zbivanja između ljudi jesu postupci putem kojih se zajedničke verzije znanja konstruišu. Istina je samo prihvatanje trenutnog načina shvatanja sveta, ona je proizvod socijalnih procesa i interakcija u kojima su ljudi neprestano angažovani, a to će biti moguće pokazati i na primeru shvatanja o starosti. *Četvrta* i poslednja pretpostavka tiče se toga da su znanje i društveno delanje nerazdvojno povezani. Radi se, dakle, o tome da su shvatanja “sporazumna” i da mogu biti veoma raznolika, te da se može govoriti o mnogobrojnim “socijalnim konstrukcijama” sveta (ista 2001, 33-36). Ove konstrukcije, dalje, zahtevaju ili izazivaju različitu vrstu delanja ljudskih bića, što je moguće primetiti i na polju starosti. Naime, kao što je i znanje o starosti “sporazumno”, tako su i preduzimanja akcija vezanih za starost (vlastitu ili tuđu) u saglasju sa društvenim obrascima.

Ukratko, „ne postoji samo jedna škola socijalnog konstrukcionizma. Pre bi se moglo reći da postoji velika pastva” koja je, ipak, okupljena oko načela koja ih drže na okupu (Lock and Strong 2010, 6). Načela koja Lok i Strong izdvajaju odnose na to da se, prvo, konstrukcionizam bavi značenjem i razumevanjem kao središnjom odlikom ljudskog delanja. Drugo, pak, jeste gledište da se značenje i razumevanje začinju u društvenim interakcijama, iz zajedničke saglasnosti oko toga šta se smatra da predstavljaju te simbolične forme. Treće, načini kreiranja značenja, budući duboko usađeni u socio-

kulturne procese, svojstveni su određenom vremenu i mestu (Lock and Strong 2010, 6 - 7). Ono što, poput drugih autora, apostrofiraju jeste činjenica da se „socijalni konstrukcionizam ne oseća lagodno u odnosu na ideje o realizmu, a otuda i o nauci, te ga često sa omalovažavanjem doživljavaju kao relativistički” (Siti 2010, 8). Međutim, na ovom mestu, važno je još uputiti i u to da se paralelno sa širenjem mode konstrukcionizma, kao putokaza za proučavanje društvenih problema, razvila i polemika unutar samog pravca o ispravnosti ovako postavljenog koncepta. Među glavnim zagovaračima ideje da bi valjalo krenuti „dalje od konstrukcionizma” bili su Stiv Vulgar i Doroti Pavluh (Woolgar and Pawluh 1985, 159-162). Osvrćući se na radove konstruktivista, ovo dvoje naučnika iskazala su, naime, sumnju u doslednost koncepta. Njihova kritika odnosila se na to da konstrukcionisti, iako ozbiljno kritikuju objektivizam, u svojim programskim tvrdnjama, ipak, ne uspevaju da se, zaista, i distanciraju od njega kada se radi o njihovoj vlastitoj eksplanatornoj praksi. Autori naglašavaju da konstruktivisti, zapravo, koriste objektivističke premise i da primenjuju relativizam na definicijske aktivnosti drugih, ali da im ponestaje doslednost u preispitivanju relevantnosti vlastite eksplanatorne formulacije⁵. Ono što kao orijentacija za analizu preduzeta u nastavku ove studije, ipak, ostaje kao suštinski važno jeste usmerenje ka potrebi stalnog preispitivanja onoga što važi za „istinu”, odnosno „istine” vezane za starost, u celokupnom istorijskom sledu koji je obuhvaćen istraživanjem.

U nastojanju da otkloni još neke od nejasnoća koje prate ovaj naučni pravac, Marinković piše da je konstruktivizam već zbog svog prefiksa *socijalni* prevashodno privukao pažnju sociologije, filozofije nauke, pa zatim i psihologije, socijalne psihologije, pedagogije i psihoterapije. „Čini se da je savremeni konstruktivizam u poslednje dve decenije ponajpre privukao pažnju svih onih teoretičara koji nisu delili istu paradigmu sa zvaničnim naučnim establišmentom” (Marinković 2003, 111) a, kako autor naglašava, većina savremenih teoretičara saglasna je u stavu da je konstruktivizam u najvećem broju slučajeva socijalni

⁵ Umnožavanje radova koji su se služili konstruktivističkom doktrinom pored toga što je ukazivalo na izvesne nedostatke i neminovno vodilo ka preispitivanju postavki, vodilo je i ka otvorenom zagovaranju odbacivanja i objektivizma i konstruktivizma. Tako Lorens Hejzelrig oba naučna opredeljenja u osnovi razume kao idealističke koncepte i, shodno tome, odriče pravo potonjem na distinktivnost koju zagovornici ovog pravca tvrde da on poseduje (Hazelrigg 1986, S1-S13).

konstruktivizam (isti 2003, 120). Autor, dalje, naglašava da se može primetiti da je upotreba pojmova konstruktivizam/konstrukcionizam, uslovno rečeno, podeljena na sociologe i filozofe nauke koji su skloniji upotrebi pojma konstruktivizam, dok su psiholozi i socijalni psiholozi (pod Gergenovim uticajem) skloniji upotrebi pojma konstrukcionizam. Tome dodaje i to da je socijalni konstruk[tiv/cion]izam nastao u najvećoj meri pod uticajem sociologije i njenih različitih teorijskih orijentacija i filozofije nauke zbog čega, između ostalog, predlaže pojam socijalni konstruktivizam. Ukratko, „ako socijalni konstruk[tiv/cion]izam podrazumeva da su izvori znanja, odnosno konstrukcije realnosti, generisane socijalnim relacijama”, onda „istorijsko pravo na termin konstruktivizam ima više sociologija znanja i otuda sociologija, nego psihologija” (isti 2003, 122). Ipak, ono što sve autore, bez obzira na orijentaciju, dovodi na istu ravan jeste saglasnost da stvarnost nije ono što izgleda da jeste. „Otkriće da stvarnost neumoljivo zavisi od subjekta (naučnika) koji je tumači vodi do priznanja nemogućnosti jedne, jedine i jedinstvene istine, do relativizacije naučne istine” (Filipović 2008, 257). Zbog toga i „naučne istine” onih nauka koje barataju starošću moraju biti shvaćene na način da su tek jedna od mogućih u “moru istina”, baš kao što je slučaj i sa antropologijom u čijem će ključu biti preduzeto istraživanje konstruisanja/dekonstruisanja starosti kao društvenog problema. Prema konstruktivističkom shvatanju naučne teorije su, između ostalog, uvek u otvorenom procesu „pregovaranja“, a kao pitanje nameće se „u čijem je interesu“ da određena naučna tvrdnja bude prihvaćena kao istina (prema Brdar 2009, 457)? Pružanje odgovora na ovo pitanje samo je jedan od zadataka ove studije.

Bez daljeg zalaženja u polje „prava“ u okviru paradigme, ova studija⁶ zadržava upotrebu termina *konstruktivizam*, pri čemu se pod konstruktivizmom razume isključivo *socijalni konstruktivizam*. Razlog tome leži u činjenici da je antropološko interesovanje za konstruisanje društvenih problema snažno obojeno sociološkim uticajima. Kada je o reč o samom operativnom postupku, koji je vremenom iskristalisan, onda je važno naglasiti da će on podrazumevati „višefazni postupak dekonstrukcije“ (Kovačević 2010, 100) o čemu će biti više reči u nastavku ovog odeljka. Ono što je na ovom mestu važno naglasiti jeste da će dekonstrukcija ključnih faza u procesu sazdanja starosti kao društvenog problema, u

⁶ Budući da proučava proces konstruisanja starosti kao društvenog problema.

najvećoj meri biti oslonjena na konstruktivistički iskorak koji u razradi blumerovske perspektive nude Spector i Kicus (Spector and Kitsuse 1973). Pre nego detaljno bude upućeno na novine koje unose autori, najpre će biti potrebno uputiti u zaokret definisanja društvenih problema simboličkog interakcionista Herberta Blumera (Blumer 1971), čije postavke modeluju.

Blumerovo prevazilaženje „objektivističkog ćorsokaka“: Učenje Herberta Blumera imalo je snažnog odjeka u sociologiji sedamdesetih godina 20. veka. Njegova kritika objektivističkog pristupa društvenim problemima sadržana je u tvrdnji da sociolozi greše kada pretpostavljaju da društveni problem postoji kao „objektivno stanje ili aranžman u tkivu nekog društva“ (Blumer 1971, 298). To objektivno stanje, u učenju prethodno vladajuće objektivističke doktrine, shvatano je kao izvor „urođene štete“, koje svojom „malignom prirodom“ biva suprotstavljeno „normalnom“, odnosno „zdravom društvu“, u sociološkom smislu (isti 1971, 298). Zabluda tako orijentisanog naučnika, iz Blumerove perspektive, ogledala se u samom zadatku koji mu je bio dat tj. u pokušaju da: identifikuje štetne aranžmane i stanja (stanja disfunkcije, dezorijentacije ili devijantnosti). Naučnikov naredni korak, u pokušaju da odgovori postavljenom zadatku, bio je, zatim, da ih rastavi na bitne činioce, da otkrije uzroke pojedinog problema i, najzad, da ponudi set predloga za njegovo rešenje. Iza ove logičnosti i pravilnosti, koju, čini se, poseduje ovakav sociološki pristup, Blumer uočava „suštinsko nerazumevanje prirode društvenih problema“ (isti 1971, 299), koje obrazlaže u tri koraka, pri čemu naglašava izrazitu važnost proučavanja *proces*.

Kao prvu i najsnažniju kritiku Blumer ističe negiranje mogućnosti identifikovanja društvenih problema, na zadati način, ističući da sociolozi uočavaju društvene probleme tek pošto ih društvo prepozna u sebi samom, što zapravo znači da je sociološka spoznaja korak iza društvene i da sociolozi slede ono što je, nekim slučajem, u žiži javnog interesovanja. Ovakvom selekcijom mnoge „štetne dimenzije“ života ostaju izvan fokusa. Za Blumera, sociološka teorija bila je „upadljivo jalova“ u otkrivanju ili identifikovanju društvenih problema, što se naročito vidi na sociološkim konceptima: *devijantnosti*, *disfunkcije* i *strukturalne napetosti* (Blumer 1971, 299). Autor tvrdi da ni jedan od njih nema skup repera koji bi pomogao naučniku da, u empirijskom svetu, otkrije primere devijantnosti, disfunkcije ili strukturalne napetosti. Međutim, od još većeg je značaja to što taj isti

naučnik nije u mogućnosti da odgovori na pitanje zbog čega pojedini primeri uočene devijantnosti, disfunkcije ili strukturalne napetosti ne uspevaju da dobiju status društvenog problema, dok neki drugi to postižu? Postojanje devijantnosti, disfunkcija i strukturalnih napetosti koje ne doživljavaju metamorfozu u društvene probleme, i postojanje onih koji je doživljavaju, čini da ova tri koncepta ne budu ekvivalenti društvenom problemu:

„Ako konvencionalna sociološka teorija tako ubedljivo nije u stanju da detektuje društvene probleme i, ako ih sociolozi detektuju praćenjem i korišćenjem onoga što javnost prepoznaje kao društvene probleme, onda bi bilo logično da oni koji ih izučavaju treba da prouče proces kroz koji društvo stiže do prepoznavanja sopstvenih društvenih problema. Upadljivo je da sociolozi ovo nisu uspeali da urade.“ (Blumer 1971, 300)

Kao što je već naglašeno, Blumer apostrofira važnost proučavanja procesa, baš kao što će to činiti u narednim koracima kritike. Njegovo dalje osporavanje tiče se pretpostavke o postojanju društvenog problema u obliku objektivnog stanja u društvu tj. stanja koje se može identifikovati:

„...društveni problemi postoje prevashodno u terminima kojima su definisani i koncipirani u nekom društvu, a ne kao objektivno stanje, sa svojim definitivnim, objektivnim karakterom. Ta društvena definicija, a ne objektivni karakter datog društvenog stanja je ono što određuje da li je to stanje društveni problem. Tom društvenom definicijom određuje se priroda društvenog problema, propisuje se način na koji mu treba prići i oblikuje se ono što biva preduzimao sa tim problemom.“ (Blumer 1971, 300)

Autor, kao što se jasno uviđa iz navoda, i dalje sugerše nedvosmislenu potrebu za izučavanjem procesa u kojem društvo uviđa, definiše i rešava vlastite probleme, odbacujući sve drugo kao irelevantno. Njegova poslednja kritika odnosi se na to da nije moguće, iz proučavanja objektivnog karaktera društvenog problema, u koji Blumer sumnja u potpunosti, pružiti društvu solidno i delotvorno sredstvo za rešenje problema koji je predmet izučavanja, što je, upravo, ono na čemu su insistirali sociolozi toga vremena:

„Društveni problem je uvek ona tačka žiže kada su na delu divergenti i sukobljeni interesi, namere i ciljevi. Međusobno dejstvo ovih ciljeva određuje način na koji neko društvo postupa sa bilo kojim svojim društvenim problemom. Vera onovremene sociologije

u objektivni karakter problema nalazi se daleko izvan ovog međudejstva i, zapravo, može sa njim da nema uzročno posledičnu vezu.“ (Blumer 1971, 301)

Još jednom naglašavajući potrebu proučavanja procesa, i to procesa putem kojeg društvo deluje na svoj društveni problem, autor završava kritiku u tri koraka. Ovo nedvosmisleno osporavanje otvara pitanje šta je, onda, to za čim bi trebalo tragati i daje jednostavan, već više puta potcrtan, odgovor. Kroz uočene nedostatke dominantnog sociološkog postupka, Blumer potvrđuje gledište po kojem baviti se društvenim problemima znači baviti se procesom njegovog definisanja, jer upravo taj proces određuje razvoj i sudbinu društvenih problema. Za Blumera društveni problemi postoje u detektovanom procesu, a ne u nekom „objektivnom“ segmentu u kojem je društvo „obolelo“. Ostavljanje po strani procesa koji je, iz autorove perspektive, srž sveukupnog problema, predstavlja glavnu slabost sociološke studije društvenih problema.

Prema Blumeru proučavanje ovog procesa moralo bi da se odvija po ustaljenom i brižljivo koncipiranom obrascu zbog čega predlaže analizu u pet faza (Blumer 1971, 301-305). **Prva faza** odnosi se na pitanje nastanka tj. pojavljivanja društvenog problema. Budući da je već naglašeno da društveni problemi nisu rezultat pogrešnog funkcionisanja društva, nego procesa definisanja u kojem je dato stanje *izabrano i identifikovano* kao društveni problem, od suštinske važnosti je da bude shvaćeno da društveni problemi za društvo ne postoje sve do onog trenutka kada ga samo društvo priznaje kao svoj problem. Postojanje neke vrste bolesnog ili štetnog stanja za društvo ne vodi automatskom priznavanju tog stanja kao društvenog problema. Određena društvena stanja mogu, u izvesnom vremenskom periodu, biti ignorisana, da bi u nekom drugom dobila svoju potvrdu. Priznavanja nekog stanja kao društvenog problema, od strane društva, dug je i selektivan proces, koji autor naziva žestokom konkurentskom borbom, u kojoj tek poneko stanje dobije željeno priznanje, dok druga bivaju ostavljena nerešena ili, čak, bez uspeha da, uopšte, skrenu pažnju za sebe.

Kao putokaz za proučavanje rezultata ove selektivne „igre“, Blumer naglašava potrebu proučavanja: uloga agitacije, nasilja, igre interesnih grupa (bilo da žele da spreče priznavanje nekog društvenog problema, ili da, suprotno tome, rade na njegovom uspostavljanju), političkih ličnosti u pokušaju podsticanja ili prigušivanja zabrinutosti u

vezi sa nekim stanjem, moćnih kompanija i organizacija, medija kada se radi o odabiru društvenih problema, nemoć određenih grupa da privuku pažnju na ono što one smatraju problemom, kao i uticaj šoka na provociranje osetljivosti javnosti⁷.

Faza dva podrazumeva službeno utvrđivanje društvenih problema, odnosno davanje legitimiteta. Ako se društveni problem „rađa” društvenim priznavanjem, onda mu se „život” može garantovati samo dobijanjem društvenog legitimiteta. Blumer navodi medije, crkvu, školu, organizacije građana, zakonodavna tela i sabirna mesta zvaničnika kao glavne „arene” javnih diskusija. Društveni problemi koji ne dobiju ovu vrstu potvrde i ne postanu „obrazloženi i istaknuti problemi” osuđeni su na nestanak.

Međutim, i u ovoj fazi, kako ističe Blumer, mora se računati na selektivnost procesa, budući da malo problema dobije neophodnu potvrdu. Autor naglašava da „urođena težina problema” sama po sebi nije dovoljna i da u drugoj fazi dolazi do suprotstavljanja onih činilaca koji rade na službenom utvrđivanju društvenih problema i onih snaga koje se tom utvrđivanju protive.

Faza tri odnosi se na mobilisanje na akciju, a nastaje kada društveni problem postaje predmet diskusije, kontroverze, različitog opisivanja i različitih zahteva. Ova faza predstavlja, prema svojoj suštini, fazu sukobljavanja. Za nju je karakteristična pojava „preteranih zahteva i izobličениh opisa” koji podupiru interese onih koji ih zagovaraju. Društveni problem tada postaje prikladan odraz strateških pozicija i moći onih koji učestvuju u procesu zajedničkog definisanja. Važni podaci za proučavanje ove faze dolaze od istraživača medija, a medijski izvori postaju naročito značajni.

Faza četiri ili faza službenog plana akcije predstavlja odluku društva na koji način će se odnositi prema određenom društvenom problemu. Ozakonjivanje službenog plana predstavlja službenu definiciju problema i daje sliku društvenog problema iz ugla zvaničnog aparata, kao i namere tog aparate o daljem delovanju. Službeni plan, piše Blumer, skoro uvek je proizvod cenkanja, u kojem se prilagođavaju različiti pogledi i

⁷ Na ovom mestu važno je naglasiti da je dati model potrebno okarakterisati kao tipično američki, a ne kao univerzalan. Pojedine faze procesa konstruisanja društvenog problema definisane su u odnosu na primere koje nije moguće pronaći u drugačijim društvenim uređenjima ili u ranijim istorijskim fazama. Isto važi i za model koji će predložiti Spektor i Kicus, što će biti moguće pokazati u nastavku studije. Ipak, odstupanje nije apsolutno, zbog čega je i pristupljeno analizi na programirani način.

interesi... Ovo je proces definisanja i redefinisavanja u jednom koncentrisanom obliku. Na delu je formiranje, prerađivanje i pretapanje jedne zajedničke slike društvenog problema, tako da ono što bude krajnji rezultat može biti veoma različito u odnosu na to kako je problem bio viđen u ranijoj fazi svog razvoja.

Peta faza je faza implementacije, ali na takav način da službeni plan u praksi, obavezno, biva modifikovan. Ona je, zapravo, početak uvođenja u još jedan proces zajedničkog definisanja. Blumer apostrofira da se u praksi često događa, kao proizvod zakulisnih dogovora, da se menja centralno područje društvenog problema, ili da čak ostaje potpuno netaknuto.

Ukratko, izricanje kritika, zatim redefinisavanje i, najzad, davanje smernica na koji način bi trebalo pristupiti proučavanju društvenih problema, bio je tek početak novog „života” proučavanja prirode društvenih problema. Snažan naučni zamajac kretao se od potpunog ili selektivnog odobravanja, ili, pak, pokušaja da se i ova kritika unapredi na takav način da bi se prišlo što je moguće bliže „objektivnom“ i „istinitom“. Upravo taj pokušaj, makar se radilo o izricanju istine u vezi sa procesom nastajanja teorija⁸, kasnije doživljava ozbiljno osporavanje i relativizovanje. Ipak, doprinos Blumerove teorije društvenih problema ostaje neupitan, kao i postavke koje će je unaprediti, a koje nude Spektor i Kicus.

Dalje insistiranje na procesu kod Blumerovih nastavljača: Pre nego što se bude razvila ozbiljna kritika onoga što je Blumer postulirao, biće zasnovano čitavo učenje koje će biti dopunjeno i potpomognuto naučnim naporima različitih autora. U prvom redu, bili su to Malkom Spektor i Džon Kicus. Ostajući u domenu blumerovske perspektive i naglašavanja procesa, oni društvene probleme definišu kao „aktivnosti grupa koje iznose tvrdnje o nanetoj nepravdi i zahteve upućene organizacijama, agencijama i institucijama, u vezi s određenim pretpostavljenim stanjima“ (Spektor and Kitsuse 1973, 146). Postavljanje zahteva tako je rezultat delovanja aktivnosti neke grupe koja tumači neko pretpostavljeno stanje kao problem. Sa tačke gledišta autora, postojanje određenog stanja ne podrazumeva prisustvo tog stanja u značajnoj meri ili njegov hronološki rast, nego pojavu pojedinaca ili grupa koje se žale na postojanje tih stanja i koji postavljaju određene zahteve u vezi s njima.

⁸ Za koje, kako se navodi, nije važno jesu li istinite ili ne.

Ovako shvaćeni društveni problemi nisu statički uslovi, nego sled događaja zbog kojih autori preporučuju *prirodno-istorijski model* istraživanja društvenih problema. Kao glavni zadatak, predlažu utvrđivanje elemenata, faza ili procesa razvoja različitih društvenih problema. Odgovaranje na pitanje da li neki društveni problem ima *prirodnu istoriju*, znači odgovoriti na pitanje da li se pojedini fenomen razvija kroz više različitih faza, pri čemu svaku od tih faza karakterišu drugačije dinamike ili procesi, različiti karakteri, vrste aktivnosti i dilema, uz važnu napomenu da linearna progresija nije obavezna.

Kao model prirodne istorije, za analizu društvenih problema, Spector i Kicus nude smernice za empirijsko istraživanje u četiri faze koje valja shvatiti kao idealan tip modela društvenih problema. Ova, kako je nazivaju, „pojednostavljena verzija“ kreirana je s ciljem da istakne različite aspekte modela, „pre nego da služi kao precizan empirijski opis bilo kog specifičnog društvenog problema“ (Spector and Kitsuse 1973, 148).

Drugi način posmatranja sleda četiri faze jeste posmatranje faza kao posebnih aktivnosti u okviru konstruisanja društvenih:

„Tada je model prirodne istorije jedan mogući niz koji se može javiti, možda najtipičniji, a možda samo jedan od mnogih. Ukoliko društveni problemi razviju različite sekvence to bi nagovestilo više vrsta procesa na delu i možda više od jedne karijere društvenog problema ili društvene istorije.“ (Spector and Kitsuse 1973, 148)

Faze o kojima je reč (Spector and Kitsuse 1973, 148 – 158) biće izložene s osvrtom na najznačajnije smernice za analizu, koja će biti preduzeta u nastavku studije, prema modelu koji predlažu autori. **Prva faza** započinje kolektivnim pokušajem da se pomogne „nekom stanju“ koje određena grupa smatra uvredljivim ili nepoželjnim. Ono što je važno naglasiti jeste da žalbena grupa može, ali i ne mora biti, žrtva pripisanog stanja. Ukoliko se radi o grupi koja jeste izložena nekom stanju koje želi da promeni i tako zaštititi vlastite interese, onda se radi o interesnoj grupi. U suprotnom, kada reaguje grupa čiji interesi nisu ugroženi, onda autori takvu grupu nazivaju „moralnim krstašima“⁹, odnosno neinteresnom grupom.

Ono što je za ovu fazu karakteristično jeste usmeravanje akcija ka pokušaju da se privatni problemi transformišu u javne tj. da budu definisani kao društveni problemi. Međutim, ovi pokušaji ne moraju biti uspešni i tada aktivnosti definisanja mogu ili da ne

⁹ Ili „humanitarni krstaši“ kako ih nazivaju u drugom radu (Kitsuse and Spector 1973, 415).

dovedu do željenog odgovora, ili grupa može izgubiti podršku, može biti i ignorisana od strane medija, rastrzana unutrašnjim nesuglasicama ili neuspešna da obezbedi ekonomske preduslove za aktivnosti, a nekada i sama grupa odlučuje da odustane od svojih zahteva.

Kod ove formirajuće faze veoma je važno proučiti i načine na koje se ulažu žalbe na neko stanje, kao i to koje su strategije korišćene da bi se istakli zahtevi, dobio publicitet i pobudila kontroverza:

„Objektivna ozbiljnost” ili obim samog stanja, ili njegova pretpostavljena disfunkcionalnost, može biti relativno nezavisna od uspeha ili neuspeha ove transformacije. To jest, odnos između „objektivnih stanja“ i razvoja društvenih problema jeste promenljiv i problematičan.“ (Spector and Kitsuse 1973, 148)

Proces izricanja zahteva za autore ima veliki značaj, budući da izricanje zahteva i žalbi smatraju integralnim delom društvenog i političkog života. Međutim, iako bi svaka vrsta žalbe mogla biti osnov društvenog problema, velika većina takvih zahteva, ipak, biva odbačena na način da ne dolazi do formiranja društvenih problema. Ipak, autori naglašavaju da pojedine zahteve nije moguće lako odbaciti. Da bi objasnili prirodu uspešnih zahteva, autori diskutuju, dalje, usmeravaju ka temama, kao što su: moć grupe, priroda njihovih zahteva i strategija, i mehanizmi podnošenja zahteva...

Za ovu fazu tipično je još i to da akcije grupa koje nastoje da izmene određeno stanje mogu isprovocirati na reakciju druge grupe kojima odgovara postojeće stanje i koje bi bile na gubitku ukoliko bi došlo do zagovarane promene. Protivljenje suprotstavljenih grupa tj. njihovo organizovanje da spreče promenu može dovesti žalbenu grupu u konflikt sa ostalim interesnim grupama. Ovaj sukob vodi kulminaciji prve faze, odnosno uspostavljanju kontroverze u vezi sa društvenim problemom u nastajanju. Dalje:

„Dati društveni problem može ostati na ovom stadijumu neograničeno dugo; ili može biti brzo prebačen u sledeći stadijum; ili može pokleknuti i zamreti ako ne bude daljih aktivnosti koje bi doprinele priznavanju zahteva određene grupe.” (Spector and Kitsuse 1973, 148)

Ukratko, prva faza jeste ona faza koja podrazumeva nastojanje pojedinih grupa da odbrane postojanje određenih stanja, da ih definišu kao uvredljive, štetne i nepoželjne, zatim da obznane zahteve i podstaknu kontroverzu i time stvore javnu ili političku debatu. Nakon ove faze, sledi **Druga faza** u kojoj se odvija priznavanje legitimnog stava grupe od

strane pojedinih zvaničnih organizacija, agencija ili institucija. Ovo „priznavanje“, kako ističu autori, može dovesti do pokretanja zvanične istrage, davanja predloga za reformu, ali i osnivanja agencije koja bi odgovorila postavljenim zahtevima. „Formalno priznavanje grupe može varirati od pasivnog priznanja njenih zahteva do aktivnog pokušaja kontrole, regulisanja ili eliminacije stanja koje se javlja u zahtevu“ (Spector and Kitsuse 1973, 152). U ovoj fazi obično dolazi do transformacije protestne grupe u „govornika“ kojem može biti ponuđeno da pruži rešenje za zahteve koje izriče. Međutim, kao što zvanična reakcija organizacija, agencija ili institucija može protesnoj grupi pružiti „njenih pet minuta“, istovremeno se može dogoditi da grupa počne da gubi kontrolu nad zahtevima koje izriče. Tada grupa postaje pre donosilac informacije, nego pregovarač u nastojanjima da se problem prevaziđe i može biti svedena na jednu od mnogih. Naročito važno jeste to što se u ovoj fazi javljaju tzv. eksperti, odnosno stručnjaci za rešavanje pojedinih stanja viđenih u kategoriji problema, čime članovi grupe dodatno bivaju odvojeni od mogućnosti aktivnog učešća u datom procesu:

„Tako, dok zvanične i moćne agencije ili institucije počinju da učestvuju u aktivnosti društvenih problema, one mogu pozajmiti prestiž prvobitnoj žalbenoj grupi, ali u isto vreme je mogu zaseniti i time smanjiti značaj njenih aktivnosti. Najzad, agencije koje pružaju odgovor mogu preuzeti problem, stvarajući ga sopstvenim, i neutralisati ili eliminisati prvobitnu protestnu grupu.“ (Spector and Kitsuse 1973, 153)

U ovoj fazi, društveni problemi, takođe, mogu nestati. Gubljenje prava protestne grupe nad društvenim problemom i njegovo preuzimanje od strane neke komisije, primera radi, može dovesti do toga da ta komisija „potkopa“ konkretni društveni problem i da ne sprovede željene akcije. Da bi društveni problem nastavio da postoji mora biti oformljena institucija koja će baratati određenim stanjem kao problemom koji će dalje rešavati ili nekoj postojećoj instituciji može biti pružen mandat za proširenje nadležnosti u tom pravcu. „Kada takve institucije nastanu, društveni problem ne može nestati tako lako“ (Spector and Kitsuse 1973, 154). Ove institucije tada nastavljaju da žive „svojim životom“ koji je obeležen lobiranjem često i sa ciljem zadovoljenja interesa same institucije. Druga faza završava se onog trenutka kada žalbe na stanja postanu rutina i kada se „odomaće“ u nekoj od agencija

koje su preuzele na sebe rešavanje tih žalbi, s tim da preduzeto rešavanje ne mora obavezno biti u vezi sa stanjem na koje se odnose primedbe.

Treća faza započinje kada dođe do ponovnog pojavljivanja zahteva i žalbi od strane grupe koja je nezadovoljna ustanovljenim procedurama s ciljem regulacije datih stanja. Kao posledica potvrde o neadekvatnosti, neefikasnosti i nepravdi mogu nastati stanja oko kojih će se formirati novi društveni problemi, s tim da autori ističu da grupe povezane sa ovim aktivnostima ne moraju biti one iz prve faze.

„Važna i distinktivna karakteristika treće faze društvenih problema jeste da zahtevi nisu direktno povezani sa određenim postupcima određenim u fazi jedan. Pre će zahtevi biti upućeni protiv organizacija koje su stvorene da ublaže, otklone i promene ta stanja. Stoga, aktivnosti treće faze nisu direktno povezane sa stanjima određenim u fazi jedan, već sa postupcima organizacije i metodama koje imaju baveći se klijentima i njihovim žalbama.“ (Spector and Kitsuse 1973, 155).

Pored ovoga, izvor novih pritužbi mogu biti: birokratsko rukovanje zahtevima, birokratska dinamika procesa, kao i nezadovoljstvo preduzetim. Intenzitet ove faze pojačava se kada se zahtevi i žalbe upute nekoj višoj instanci. U trećoj fazi može se javiti ponovno pregovaranje, reformisanje postojećih postupaka, uklanjanje nadležne figure, dovođenje nove... Moguća je i pojava fundamentalnog nepoverenja u institucionalne postupke. „Ukoliko ovaj nedostatak poverenja u institucionalne procese postane istorijski trend, treća faza društvenih problema umnogome se može pomeriti ka aktivnostima faze četiri“ (Spector and Kitsuse 1973, 156) koja podrazumeva istupanje iz institucija.

Četvrta faza nastupa u onom trenutku kada grupa odbije da primi odgovor na postavljene zahteve ili kada dođe do potpunog izostajanja odgovora od strane agencije ili institucije. Kada se prihvati stav da više nije moguće „raditi u okviru sistema“, fokus se pomera sa žalbi i protesta protiv uspostavljenih procedura ka stvaranju i razvijanju alternative za rešavanje datog problema.

Društveni problemi u ovoj fazi, prema oceni autora, mogu krenuti u dva smera. Prvi podrazumeva stvaranje alternativnih institucija kao sredstva za razvoj društvene i političke osnove za radikalno menjanje postojećih procedura. Drugi podrazumeva udaljavanje od institucionalnog sistema s ciljem stvaranja alternativnih institucija za članove date grupe.

Ove dve razvojne linije posledica su velike razlike u orijentaciji. Alternativne institucije nastale kao proizvod orijentacije ka vrednostima, prema oceni autora, teže da ustanove institucije ne samo zbog svoga članstva, nego zbog društva u celini. Suprotno njima, ključna briga onih čije su aktivnosti orijentisane ka interesu jeste da budu stvoreni održivi uslovi za članove date grupe... Svaki od ovih tipova razvoja, smatraju autori, jednako je uspešan u imanju različitih posledica na sistem. Uspešna alternativa orijentisana ka vrednostima težila bi ka vlastitom ustanovljenju kao bitne institucionalne formacije što bi vodilo radikalnoj transformaciji postojećeg sistema. Uspešna alternativa orijentisana ka interesu, sa druge strane, bila bi alternativa trajno „osetljiva“ na mogućnost opozivanja tolerancije prema „ravnodušnom“ sistemu, što je uslov za održanje alternative (Spector and Kitsuse 1973, 157-158). U ovoj fazi, važno je naglasiti, može biti oformljen red novih eksperata koji će nastaviti da barataju problemom u skladu sa orijentacijom kojoj pripadaju.

Mogućnost primene konstruktivističkog metoda u antropologiji na primeru dekonstrukcije starosti kao društvenog problema: Simbolički interakcionizam koji je, i istorijski i geografski gledano, jedinstven proizvod američke sociologije, odnosno dveju katedri Čikaškog univerziteta – Katedre za filozofiju i Katedre za sociologiju, sa nedvosmislenim evropskim utemeljenjima¹⁰ (više u Malešević 2009, 113- 121), vremenom uspeva da zadobije široku naučnu primenu i da izazove oprečna stanovišta. Prema pisanju Ivana Kovačevića, konstruktivistička teorija društvenih problema Herberta Blumera¹¹ izazvala je velike rasprave, dok je intenzivna primena, koju je pratilo ili „usavršavanje“ ili osporavanje u empirijskim ili teorijskim radovima, dovela do „konstruisanja“ operativnog postupaka koji funkcioniše s manjim ili većim osloncem na bazične teorijske postavke (Kovačević 2010, 99-100):

„Od osnovnog Blumerovog teksta (Blumer 1971), preko daljih razrada ili transformacija u radovima Spektora i Kicjuza (Spector & Kitsuse 1973; Kitsuse & Spector

¹⁰ Naime, Georg Zimel bio je jedini klasični sociolog koji se, gotovo, isključivo bavio osnovama društva na makro nivou, koji je formulisao i artikulisao ključne interakcionističke pojmove poput *društvena interakcija*, *društvena distanca* ili *socijacija* i koji je postavio epistemološki temelj teorijama „onih kojima se pripisuje zasluga da su začetnici simboličkog interakcionizma – Džordža Herberta Mida, Vilijama I. Tomasa i Herberta Blumera” (Malešević 2009, 113-114).

¹¹ Kojeg Malešević navodi kao zaslužnog začetnika simboličkog interakcionizma, uz Džordža Herberta Mida i Vilijama I. Tomasa (Malešević 2009, 114).

1973) izgrađen je višedimenzionalni postupak koji se decenijama primenjuje na najrazličitije društvene probleme. Na taj način je „ontološki konstruktivizam“ doveo do metodološkog „dekonstrukcionizma“ bez ikakve suvišne deridijanske ili ine frazeologije.“ (Kovačević 2010, 100)

Višedecenijski proces razrade i prerade početne teorije doveo je, dakle, do nastanka metodološkog postupka koji putem dekonstrukcije pruža mogućnost uvida u proces, mnogo češće procese, koji su se odvijali tokom faza u kojima su pojedina stanja od prvobitnih individualnih problema bivala prevedena u red društvenih. Simbolički interakcionizam se „praktikuje u mnoštvu varijeteta, teorijskih i istraživačkih, kako u samoj sociologiji, tako i u psihologiji, antropologiji i raznim međupodručjima“ (Spasić 2004, 105-106 prema Kovačević 2010, 100), a za potrebe ove studije biće preuzet, model koji nude Spektor i Kicus kao razradu blumerovske perspektive. Razlozi za to su višestruki. Dok je Blumerova postavka pogodnija za detaljniju analizu procesa konstruisanja društvenih problema „kraćeg trajanja“, dotle su mogućnosti modela koji pružaju dvojica autora podesnije pri analizi onih društvenih problema čije je konstruisanje trajalo duži vremenski period, pa i nekoliko vekova kako će biti pokazano na primeru konstruisanja starosti kao društvenog problema. Naime, završna faza, prema Blumerovom petofaznom modelu konstruisanja društvenih problema, jeste faza implementacije, ma koliko da je udaljena od početnih zahteva i potencijalno neadekvatna za rešavanje pitanja u vezi sa određenim društvenim problemom. Za razliku od Blumera, Spektor i Kicus modelom tzv. prirodne istorije omogućavaju da proces bude praćen i nakon prvobitne implementacije službenog plana, čak i u onim fazama kada društveni problem, za samo društvo, gotovo da prestaje da postoji tj. kada dođe do izostajanja reakcije onih koji su zaduženi da rešavaju problem, pa sve do narednih faza u kojima društveni problem doživljava ponovno priznavanje, ponekad i uz pomoć alternativne metode. Ova nedovršenost procesa ostavlja utisak stalnog trajanja, što vodi ideji o potencijalnoj *krnjosti konstrukcije* pojedinih društvenih problema čiji period sazdanja traje duži vremenski period, a to će na primeru starosti biti moguće pokazati u potpunosti. Ova krnjost, tako, sa jedne strane čini da proces bude potencijalno nezavršen, ali i da društveni problem u procesu konstruisanja „ne zamre“, kako o neuspehu konstruisanja pišu

Spektor i Kicus, što je za proces konstruisanja starosti kao društvenog problema tipično, ali i važno kada se analiziraju interesi onih čija se prava zagovaraju.

U radu *Teorija društvenih problema: Konstrukcionistički pogled* Jozef Šnajder (Schneider 1985, 209-229) pravi značajnu komparaciju između Blumerovog učenja i njegovih nastavljača Spektora i Kicusa, a jedan od njegovih zaključaka može se dovesti u vezu sa prethodno iznetim. Naime, Šnajder Blumeru priznaje neosporni doprinos, ali uočava i dualizam i konfuziju, kada se radi o samom definisanju društvenih problema. Autor podseća na to da Blumer društvene probleme smatra „proizvodima“ kolektivnog definicijskog procesa tj. da su za njega društveni problemi – ishodi. Međutim, analizirajući teorijski rad Spektora i Kicusa, Šnajder težište stavlja na njihovo poimanje društvenog problema koji upućuje na društveni proces definisanja i na aktivnosti koje pokreću ovaj proces, dalje. Za Šnajdera je važnije to što Spektor i Kicus definicijske aktivnosti učesnika vide kao one koje pre *konstituišu* društveni problem, nego što vode ka društvenim problemima kao produktu ili ishodu. Dovodeći ovo stanovište u ravan sa istraživanjem koje sledi, važno je istaći da *starost kao društveni problem nije produkt niti ishod tj. da nije fiksirani proizvod kolektivnog definicijskog procesa*. Konkretni društveni problem, kako će biti pokazano, u konstantnoj je meni, čime proučavanje procesa konstruisanja svakog društvenog problema ostaje jednim od najvažnijih zadataka svakog dekonstrukcijskog postupka. Akteri koji učestvuju u sazdanju nekog društvenog problema, neminovno učestvuju u procesu konstruisanja, bilo da se radi o moralnim krstašima, interesnim grupama, onima koji imaju moć donošenja odluke ili naučnicima koji analiziraju sposobnosti i moći učesnika da postignu proklamovane ciljeve.

Ukratko, ostajući u domenu konfuzije koja je nastala u konstrukcionističkom pravcu tj. kod pitanja na koji način bi „stanja” trebalo da figuriraju u analizi društvenih problema, Šnajder podseća da su sociolozi koji rade kao stručnjaci na problematičnim stanjima, po mišljenju Spektora i Kicusa, učesnici u društvenom problemu. Pre su njihov deo, nego njihovi analitičari, kako se ističe:

„Sociolozi su članovi društva koje proučavaju. Perspektiva zahteva od njih, kao analitičara, da suspenduju i zdravorazumsku privrženost tome šta su društveni problemi –

npr. nepoželjna stanja i njihovo vlastito naučno prosuđivanje o tome koji zahtevi i definicije o ovim pretpostavljenim stanjima su istiniti.“ (Schneider 1985, 224)

Međutim, prema viđenju Šnajdera, problem je u tome što ovi stručnjaci niti tretiraju stanja kao pretpostavljena, niti su u stanju da suspenduju svoja moralna načela, a cilj je da izbegnu učešće, odnosno odbranu ili osporavanje zahteva i definicija, u vezi sa pretpostavljenim stanjima. Ovakva pozicija naučnika nije vezana samo za one discipline koje direktno intervenišu u nekim „stanjima“, nego i u slučajevima kada pristupa analizi bavljenja drugih nauka nekim konstruisanim društvenim problemom, što važi i za ovu studiju. To, ipak, ne znači da svest o vlastitoj poziciji sprečava istraživača da analizira pozicije drugih aktera u procesu sazdanja društvenog problema. Tako pozicija antropologa, koji u pokušaju dekonstrukcije, neminovno, pristaje da učestvuje u nastavku procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema, ma kako njegova uloga mogla biti marginalna ili istaknuta, ne mora biti ograničavajuća kada pokušava da stekne uvid u doprinos koji su konstruisanju dale druge naučne discipline, poput socijalnog rada, gerijatrije i gerontologije, u prvom redu; ali i interesne organizacije kao što su političke partije penzionera koje barataju pitanjima vezanim za starost i konkretnu populaciju ili, pak, udruženja penzionera; kao i formacije *stručnjaka* koji su učestvovali u formiranju penzionog sistema ili organizovane domske brige o starima, primera radi. Svest o nepostojanju neutralne pozicije kao one koja bi vodila „objektivnom” posmatranju i zaključivanju stvara potrebu stalnog preispitivanja i zadržavanja stava da istinitost teorija, u konkretnom slučaju zasnovanih u okviru apostrofiranih naučnih disciplina, nije predmet istraživanja, nego proces putem kojeg one nastaju, a da su „istine“ do kojih se dolazi jedne od mogućih.

Ono što dodatno opredeljuje za prihvatanje postavki Spektora i Kicusa jeste to što u većoj meri skreću pažnju na važnost proučavanja procesa postavljanja zahteva u nastojanju da se neko stanje ustanovi kao društveni problem. Ovo je vodilo orijentisanju pažnje naučne javnosti ka proučavanju retorike koja se upotrebljava u datom procesu, koja će u meri u kojoj to bude moguće biti u centru pažnje i ove studije. Davanje odgovora na pitanja poput onih koja se odnose na to kada se javlja postavljanje nekog zahteva, kao i strategije kojima se koriste oni koji izriču zahteve, zatim odnos između retoričkog i kulturnog

konteksta (Best 1987, 101-121) samo je jedan od pravaca kojim je krenula teorija društvenih problema, zbog čega je već sada važno uputiti na to da proučavanje ovih relacija snažno zavisi od raspoloživih izvora. Često izostajanje relevantnih izvora, njihova fragmantarnost ili, pak, nemogućnost jasnog uočavanja starih u korpusu ostalih odraslih biće upravo jedan od ograničavajućih faktora da se ovaj imperativ ispuni u potpunosti¹². Korak dalje koji zagovara Šnajder jeste apostrofiranje imperativa da istraživači prouče i sva verbalna i neverbalna ponašanja koja prenose značenja o problemskom stanju ili objektu pažnje, naglašavajući da je važnost jezika i načina na koji on oblikuje interpretacije i ponašanje, izrazito velika. Ostajući u sferi jezika, Hejzelrig analizira ono što su Spektor i Kicus nazvali aktivnošću postavljanja zahteva, pri čemu se ona sastoji od: traženje usluga, ispunjavanja formulara, ulaganja žalbi, pokretanja parnica, sazivanja konferencija za štampu, podržavanja nekih državnih praksi, politika i strategija ili, pak, suprotstavljanja njima, organizovanja štrajkova, bojkota... Autor, međutim, smatra da i pored toga što su sve ove aktivnosti nužno manifestacije upotrebe reči, ni jedna od njih nije samo pitanje upotrebe reči. Šnajderova preporuka analize verbalnog i neverbalnog ponašanja koje prenosi značenje o problematičnom stanju ili predmetu pažnje, odnosi se na to da ljudi opisuju, objašnjavaju ili na drugi način tumače svet oko sebe kroz verbalno i neverbalno ponašanje. Ipak, Hejzelrig ističe da „neverbalno ponašanje“ može u najboljem slučaju predstavljati dopunske podatke“ (Hazelrigg 1986, S6), što će biti razlog za ostajanje u domenu analize izricanja zahteva u nastavku ove studije.

Kada je reč o modelu *prirodne istorije*, koju daju Spektor i Kicus, Šnajder nalazi izvesne nedostatke, smatrajući da ona usmerava pažnju na labavu sličnost između slučajeva, što vodi preuranjenoj generalizaciji i predviđanju. Autor smatra da model prirodne istorije može da nas ohrabri da preterano naglasimo meru u kojoj se neke vrste aktivnosti dešavaju

¹² Mogućnost da se ova vrsta ograničenosti prevaziđe, do izvesne mere, nudi analiza medijskih sadržaja, kao i analiza njihove uloge u konstruisanju starosti kao društvenog problema (o preporukama za upotrebu medijske, ponajviše novinske, građe u izučavanju procesa konstruisanja društvenih problema više u Spector 1976, 167-184). Ovakav postupak u skladu je sa Šnajderovim pokušajem da ukaže na doprinos dvojice autora koje je smatrao najzaslužnijima za afirmisanje konstrukcionističkog gledišta u onovremenoj sociologiji.

samo u određenim tačkama (po ugledu na četiri faze Spektora i Kicusa)¹³. To je, upravo, i razlog zbog kojeg će analiza koja sledi tretirati prirodno-istorijski model kao što i njegovi tvorci, u osnovi, preporučuju tj. kao jedan od mogućih modela koji se može javiti (Spector and Kitsuse 1973, 148). Odstupanje od programiranog sleda faza, za koji autori ne tvrde da je jedini garant tome da je neko *stanje* konstruisano kao društveni problem biće, označeno kao krnjost konkretnog društvenog problema. Ova nedovršenost u odnosu na idealni model, kao što je već obrazloženo, biće posmatrana i kao manjkavost u smislu konačnog sazdanja društvenog problema, ali i kao potencijal za „preživljavanje“ starosti u „areni“ o kojoj je pisao Blumer.

¹³ I pored svih kritika upućenih na račun Spektorovih i Kicosovih zaključaka, Šnajder, ipak, smatra da njihova konstrukcionistička perspektiva ostaje netaknuta. On, naime, tvrdi da autori uspeavaju da ponude novu specijalnost i da stimulišu prilično veliki opseg rada što bi i ova studija trebalo da pokaže.

2. Pogled na starost iz istorijske perspektive

Ovaj deo studije, iako ne uključuje u sebe početak procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema, ima zadatak da osvetli periode koji su mu prethodili. Razlog za šire postavljanje vremenskih međa, leži u ubeđenju da je pravilno razumevanje konkretnog procesa konstruisanja moguće jedino ukoliko se približe preduslovi koji su u većoj ili manjoj meri doprineli da ovaj proces postane moguć u kasnijem istorijskom sledu. Međutim, ovo nas vodi prvom u nizu problema koji opterećuju proučavanje starosti kao socio-kulturne kategorije na ovim prostorima. Problem o kojem je reč, odnosi se na nedostatak izvora ili nedovoljno fokusiranje različitih naučnih disciplina na proučavanje mesta ostarelog čoveka u srpskom društvu. Stoga, već sada valja uputiti na ono što su i inostrane naučne tradicije detektovale u vezi sa datim problemom, i apostrofirati da: „što se dalje ide u prošlost, konkretni dokazi za iskustvo starenja na terenu postaju ređi, te smo u većoj meri primorani da se oslonimo na imaginativna čitanja istorije“ (Blaikie 1999, 28).

Ovakvom „čitanju istorije“, budući da je trenutno jedino moguće, pristupa se kroz pokušaj analize dva razdeljena problema, uz jasnu predstavu o svim otežavajućim okolnostima i potencijalnim nedostacima. Prvo potpoglavlje, shodno zadatku, odnosi se na približavanje *starosti u srpskom društvu pre nastanka preduslova za konstruisanje starosti kao društvenog problema* i obuhvata analizu perioda od 1717. godine do 1804. godine, dok je drugo potpoglavlje uže skoncentrisano na konkretne *preduslove za konstituisanje starosti kao društvenog problema* u periodu Srpske revolucije od 1804. godine do 1835. godine.

Ukoliko prihvatimo gerontološku perspektivu vlastitog polja proučavanja, koja upućuje na paradoks da je *starost*, istorijski gledano, mlada i da je time još prilično nerazvijena (Baltes et al. 2005, 49), onda pronalazimo dovoljno opravdanja za pokušaj pružanja antropološkog doprinosa da se starost otisne u zrelije doba. Stranice koje slede, ukoliko i ne opravdaju zadatak ambiciju, trebalo bi, barem, da obezbede poziciju sa koje će biti moguće pristupiti izučavanju procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema, od početne faze u 19. veku do savremenog doba, čemu će biti posvećeno zasebno poglavlje.

2.1 Starost u srpskom društvu pre nastanka preduslova za konstruisanje starosti kao društvenog problema

Polazna tačka za proučavanje starosti u srpskom društvu, pre nastanka preduslova za konstruisanje starosti kao društvenog problema, jeste 18. vek. Razlozi za ovakvo vremensko omeđavanje leže u činjenici da je u označenom periodu granica između Osmanskog i Habzburškog carstva više puta pomerana, čime lokalni živalj dobija priliku da u jednom veku, gotovo *paralelno* živi u dva po mnogo čemu različita državna i kulturna sistema. Smene njihovih vladavina u 18. veku, snažno će obeležiti dalji razvoj srpskog društva zbog čega čine osnovu za razumevanje konteksta u kojem će starost biti proučavana u ovom poglavlju. Velike iskustvene razlike u životu lokalnog srpskog stanovništva, nastale kao posledica globalnih tokova i uklapanja u njih, biće implementirane u gotovo svaki aspekt društvenog života, pri čemu ni starost neće biti izuzetak. Ta različita, nekada i u potpunosti suprotstavljena iskustva, oblikovana su u klimi nesigurnosti, zbegova i stradanja, ali su i izraz sticanja novih znanja i upoznavanja sa drugačijim idejama i pogledima na svet, koji počinje da se menja u evropskim okvirima.

Apostrofirane iskustvene razlike dolaze kao posledica življenja u dva susedna civilizacijska modela, čije granične oblasti zadugo bivaju smeštene sa jedne ili druge obale Dunava i Save. Civilizacijski model u Osmanskom carstvu potpuno se razlikovao od modela s kojim su se Srbi susreli u Habzburškoj monarhiji i Venecijanskoj republici (Fotić 2005a, 6), ali ono što se u životu Srba, ipak, nije menjalo ni pod Otomanskim carstvom niti pod Habzburzima jeste podanički položaj. Tek promenom ove okolnosti, biće moguće govoriti o uslovima za konstruisanje društvenih problema, pa i starosti. Posezanje za označenom istorijskom dubinom, kao onom u kojoj su se odigrale promene koje će rezultirati obezbeđivanjem neophodnih uslova, trebalo bi da pomogne u razumevanju otpočinjanja procesa konstruisanja društvenog problema odabranog za proučavanje.

U nastojanju da se odgovori na postavljeni zadatak, ovoj deo studije pokušaće da približi istorijske prilike koje su na manje ili više direktan način uticale na promenu mesta ostarelog čoveka u srpskoj kulturi. Tvrdnja Žorža Minoa, francuskog istoričara starosti, da se mesto starog čoveka menja od naroda do naroda, prema okolnostima, načinu života, opštoj

organizaciji kulture tj. da zavisi od opšteg kulturnog konteksta (Minoa 1994, 21) na ovom bi mestu trebalo početi da se potvrđuje. Mesto srpskom starcu u društvu, međutim, određivali su i drugi narodi i za njih karakteristične kulture, njihovi međudnosi, njihov odnos prema lokalnom, kao i manja ili veća propustljivost kulturnih membrana. Već sada je jasno da se radilo o „šarenilu uticaja” o kojem istoričar Ljubodrag Dimić piše na sledeći način:

„Istoričari su od ranije uočili da je prostor na kome živi srpski narod, bio satkan iz više kulturnih pojaseva, međusobno prepletenih (turski, vizantijsko-cincarski, italijanski, patrijarhalni, srednjeevropski), koji su ostavljali svoj otisak u arhitekturi, folkloru, mentalitetu, navikama, načinu života stanovništva. Kultura Evrope stizala je preko Panonske nizije i dolinama reka potiskujući ostale kulturne pojaseve i postajući, u 20. veku, dominantna. Obod Panonske nizije, sa dolinama Save i Dunava, igrao je ulogu svojevrsne „kopče” koja spaja različite prirodne, društvene i kulturne sredine kakve su srednjeevropska i balkanska.“ (Dimić 2005, 29)

Prostor označene „kopče” upravo je prostor koji je odabran za proučavanje, u slučaju ove studije, dok je prva smena turske i austrijske vlasti, počev od 1717. godine do 1739. godine, upravo onaj period u kojem je većina, kako se navodi, etnosa živela u prostoru evropskog civilizacijskog kruga (Timotijević 2006, 6) koji će, kako je rečeno, vremenom postati dominantan. „Sve što je na Balkanu stvoreno nosi na sebi pečat mešanja velikih sila” (Ekmečić 1989, 71), a da bi bilo moguće pokazati na koji način se to mešanje odrazilo i na konstruisanje starosti kao društvenog problema, na ovom mestu otpočinje analiza iskustvenih razlika proisteklih iz življenja u veoma različitim kulturama i državnim uređenjima. Ta različita državna uređenja, u okviru kojih je živio srpski narod, preciznije finansijske ustanove koje su bile zadužene da ga „uključuje” u njih¹⁴, direktno su uticale na administrativno određenje starosti koje je, kada govorimo o konstruisanju društvenog problema, najznačajnije. Nepostojanje srpske države i njenih institucija, za posledicu je imalo uklapanje u institucije vladajućih carstava koje su oblikovale onovremeno definisanje starosti, što će biti moguće pokazati i na turskom i na austrijskom primeru. Međutim, valja još jednom naglasiti da iskustvene razlike nisu u srazmeri sa označenim kulturološkim

¹⁴ Kojima će biti posvećena posebna pažnja.

razlikama, budući da su Srbi predstavljali potčinjeni element bez obzira na stranu granice sa koje bi se našli. Meru istovetnosti u njihovom položaju nalazimo u podaničkom statusu, čije odbacivanje predstavlja jedan od ključnih preduslova za konstruisanje društvenih problema¹⁵.

Ustanovljavanje starosti – pomaljanje starosti u ustanovama: Jedan od prvih koraka, svojstven svakom osvajaču, jeste uspostavljanje finansijskih ustanova na osvojenim teritorijama. Prikupljanje poreza pri uspostavljanju vlasti postaje jednim od najvažnijih državnih poslova, zbog čega i dobno određenje starosti treba tražiti u propisima koji regulišu taj imperativ. Upravo iz ovog razloga, analiza iskustvenih razlika u načinu života srpskog življa započinje približavanjem turskih finansijskih ustanova koje će se tokom veka, iz različitih razloga, postepeno menjati. Pre nego što je Eugen Savojski zauzeo Beograd 1717. godine i pre nego je sklopljen mir 1718. godine u Požarevcu (Ćorović 1997, 416-418), čime se stiču uslovi za uspostavljanje dvodecenijske austrijske državne uprave, turske finansijske ustanove na ovim prostorima funkcionisale su dva i po veka. Kapitalno delo Mite Petrovića¹⁶ *Finansije i ustanove obnovljene Srbije do 1842, s jednim pogledom na raniji istorijski razvoj finansijskog uređenja u Srbiji* (Petrović 1901, 20-36) do tančina pruža uvid u funkcionisanje ovih ustanova koje, kako će biti pokazano, igraju ključnu ulogu u određivanju onovremene starosti u institucionalnim okvirima.

Na ovom mestu, dovoljno je napomenuti da je pokoreno stanovništvo bilo opterećeno brojnim porezima prema opštem principu koji je podrazumevao da sva osvojena zemlja pripada sultanu. Tako je viševjekovna praksa obavezivala na plaćanje pet vrsta dažbina u koje su spadali: porez u novcu, porez u živoj i odrasloj deci, porez u zemaljskim proizvodima, porez u narodnoj snazi i carinski i prevozni prihodi. Veza između definisanja starosti i poreza biće pokazana na primeru poreza u novcu, koji se dalje delio na: carski harač, porez na zemlju; na lični porez tzv. vezirski porez i na carski čibuk, porez na sitnu stoku; zatim na carsku spahijsku glavnicu; na privatnu spahijsku glavnicu; a od vremena kada dolaze janičari, uvodi se i čitlučka glavnicu (o svakom od poreza više u Petrović 1901, 23-27). Porez u novcu, u koji spada carski porez, plaćalo je nemuslimansko stanovništvo za

¹⁵ Čemu će biti posvećena naredna tri poglavlja.

¹⁶ U to vreme predsednik Poreske uprave Ministarstva finansija.

gaženje i obrađivanje zemlje. U Beogradskom pašaluku carski harač su plaćali: „Prvo. Srbi, i to svako muško lice staro od navršene 7. pa do 80. godine, po 30 srebrnih aspri, ili jedan zlatan dukat, zvani „sultanija““(isti 1901, 24). Iz istog izvora saznajemo još jednu važnu pojedinost, koja je u vezi sa institucionalnim definisanjem onovremene starosti, a koja se odnosi na to da se carska spahijska glavnicica naplaćivala od svakog muškog lica sposobnog za privredu. Na ovaj je način, kroz intervenciju državnog aparata zainteresovanog za ubiranje što većeg prihoda od pokorenog stanovništva, dobna odrednica od osamdeset godina dovedena u direktnu vezu sa radnom nesposobnošću¹⁷. Na ovo, naročito, valja skrenuti pažnju jer će starost, do današnjih dana, biti poistovećivana sa nesposobnošću za privređivanje¹⁸, s tim da se na konkretnom primeru uočava najviša granica za institucionalno određenje starosti. Ona će se vremenom postepeno smanjivati, srazmerno porastu prihoda u državnoj kasi u oformljenoj nacionalnoj državi u 19. veku, što će rezultirati i promenom administrativnog definisanja nesposobnosti za rad, o čemu će biti naknadno više reči. Na ovom mestu, važno je ukazati na vezu između pretpostavljene starosti i pretpostavljene nesposobnosti, čime je moguće pokazati svu istinitost navoda Žorža Minoa koji tvrdi da ništa nije nepostojanije od obrisa starosti i da je čin „prelaza“ u starost veštački (Minoa 1994, 11). To se jasno vidi i na datom primeru, s tim da će tek uslediti njegovo poređenje sa primerima iz kasnijih istorijskih sledova.

Pre no što se na austrijskom primeru bude mogla pokazati apostrofirana *istovetnost podaničkog položaja*¹⁹, valja ukazati na još jednu važnu karakteristiku turskog finansijskog organizovanja. Naime, reč je o tome da su dažbine prikupljali ili poreždžije pristiglim iz Carigrada ili spahije. Naglašavanje ove činjenice ima zadatak da ukaže na to da srpskom stanovništvu nije pružena mogućnost intenzivnije javne participacije u osmanskome društvu, čak ni u slučaju izmirivanja nametnutih dugova. Posrednici između države i pokorenog seoskog življa (o ulozi posrednika više u Mendras 1986) bili su nesrpskog porekla, a tek promenom ove okolnosti, koja će se odigrati pred kraj veka i koja će biti izraz davanja

¹⁷ Oslobođanje od plaćanja poreza po dobnom kriterijumu i nesposobnosti za rad biće praćeno sve do uspostavljanja penzionog sistema srpske države koja je tek trebalo da bude uspostavljena.

¹⁸ Isključivanje iz aktivne sfere rada za većinu penzionera predstavlja nepovratnu promenu, bez obzira na individualnu sposobnost ili nesposobnost za rad.

¹⁹ Misli se na istovetnost srpskog podaničkog položaja u okviru oba carstva.

određenih povlastica²⁰, stvoreni su uslovi za učešće u javnoj sferi²¹, bez čega ne bi bilo moguće govoriti o konstruisanju društvenih problema u domaćoj sredini, opšte uzev. Takođe, porez je značajno uticao i na formiranje i dugo opstajanje zadružnog tipa porodice, u okviru kojeg je starost figurirala kao privatni tj. porodični problem, budući da ga je združenim radnim i finansijskim snagama bilo lakše plaćati.

Pored prethodnog primera, koji se odnosio na mirnodopske uslove u kojima je vlast već potvrđena i u kojima manje ili više efikasno funkcionišu uspostavljene odredbe, na ovom mestu biće ukazano i na određena pravila ratovanja u Osmanskom carstvu, a koja su se odnosila delom i na stare. Jedna od specifičnosti ovog Carstva bila je njegoa veličina i različitost geografskog prostora, broj nemuslimana, ogromne socijalne i kulturne razlike, što je združeno uticalo na otežano vođenje države (Fotić 2005b, 31). Kao i u drugim islamskim državnim tvorevinama, pravni sistem bio je zasnovan na verskom pravu. Osmanska država, shodno tome, prihvatila je *šerijat* kao opšti društveni i pravni okvir ponašanja: „bez mogućnosti da ga vladar i drugi organi vlasti prema potrebama oblikuju, razvijaju i dopunjuju“ (isti 2005, 35). Šerijat, preciznije, sadrži odredbe o temeljima islama, odnosno moralne vrednosti i praktične obaveze, poput: molitve, posta, poreza za siromašne (*zekat*), hadžiluka i ostalih pobožnih aktivnosti; takođe njegov sud o tome šta je ispravno a šta ne (*halal* i *haram*) uglavnom je konačan. Međutim, kod većine svetovnih stvari šerijat se pokazao mnogo fleksibilnijim, naročito u slučaju krivičnog prava, poreske politike, sakupljanja poreza, ekonomskih i međunarodnih poslova... (Kamali 2002, 125-126). U svim islamskim državama, u manjoj ili većoj meri, postojali su i drugi tj. svetovni zakoni *kanuni* koji nisu bili paralelan pravni sistem, nego je njihova uloga bila u dopuni šerijata s ciljem uređenja određenih oblasti (Fotić 2005b, 35). Status nemuslimana bio je, dakle, određen šerijatom i kanunima, na osnovu kojih je moguće saznati i nešto o odnosu prema starijem potčinjenom stanovništvu. Šerijat je, tako, nudio precizno razrađen set pravila ratovanja sa „neverničkim“ državama, prema kojima nije bilo dozvoljeno namerno ubijanje žena i dece tokom ratovanja, ukoliko se ne bore. Međutim, sva deca, žene i muškarci, posle poraza, smatrani su zarobljenicima, odnosno robovima. Iz ove tri kategorije porobljenog

²⁰ O čemu će biti više reči.

²¹ Osvajanje javne sfere od strane srpskog življa na habzburškom tlu pokazuje drugačije karakteristike o čemu će, takođe, biti reči.

stanovništva bili su izuzeti stari, iznemogli, invalidi i monasi (isti 2005, 38-39). Ono što se i u ovom primeru uočava, jeste isključivanje prema radnoj nesposobnosti²², ali se pružaju i jasni obrisi *ujedinjavanja u problemu* telesno nemoćnih²³, što predstavlja jedno od konstantnih *spajanja* koja će se nastaviti do današnjih dana.

Nakon ovih napomena, biće moguće detaljnije upoznati se sa finansijskom upravom za vreme austrijske vladavine, s naglaskom na to da će pored razlika biti ukazano i na napomenutu istovetnost položaja potčinjenog naroda. Po osvajanju, na oblasti Banata i Srbije pravo je polagala Ugarska Dvorska Kancelarija po nasleđu krune Svetog Stevana, ali je bečka vlada odbila te pretenzije, smatrajući oružjem osvojene zemlje za carske, zbog čega uvodi svoju administraciju (Ćorović 1997, 418). Uočena istovetnost položaja ogledala se, upravo, na polju plaćanja poreza. Kao i osmanski prethodnici, i novi vladari su odmah pristupili popisu stanovništva s ciljem dobijanja preciznih podataka o poreskim glavama. Sve organizovane države koje znaju za pismo, kako piše Minoa, starale su se da svoje stanovništvo prebroje, pa je tako ova praksa namenjena upoznavanju resursa države, gotovo, „podjednako stara koliko i istorija“ (Minoa 1994, 35). Popisi, izvesno je, čine značajne izvore podataka, ali nam, ipak, ne pružaju precizne podatke o broju starih ljudi kroz istoriju, jer sve dok nema zakonom predviđene starosti za odlazak u penziju, kako tvrdi autor, nema ni priznate starosti kao takve u izvorima. Problemi na relaciji starost-izvori nepobitni su, ali nam usmeravanje ka praćenju pravila plaćanja poreza, odnosno oslobađanja od plaćanja poreza, ipak, ostavlja izvesnog prostora za detektovanje administrativnog određenja starosti i pre uspostavljanja penzionog sistema na ovim prostorima koji kontinuirano učestvuje u njenom određenju putem propisivanja starosnog kriterijuma za napuštanje sfere rada.

O pomenutom popisu, koji je obavljen odmah po sklapanju Požarevačkog mira jula 1718. godine, i oporezivanju nakon njega, saznajemo iz navedenog dela Mite Petrovića. O potrebi što boljeg organizovanja svih grana državne uprave na osvojenim teritorijama, na osnovu uputstva koje je 1718. godine dobio zapovednik osvojenih zemalja Eugen Savojski, Petrović ističe da je zapovedniku bilo naloženo da: „u koliko je god moguće, zadrži sve one

²² Budući da su robovi uzimani za rad.

²³ S izuzetkom monaha.

vrste prihoda, koje su postojale pod Turcima“ (Petrović 1901, 37). Petrović, dalje, piše da je Eugen Savojski postupio po dobijenom uputstvu i da je finansijsko uređenje u Beogradskom pašaluku nadalje podrazumevalo podelu poreza na: carski harač, lični porez; porez u zemaljskim proizvodima; porez u narodnoj snazi i ostale posredne prihode: od carine, prevoza, taksa, kazni, soli, šuma, rudnog bogatstva... Carski harač sada je plaćao svaki Srbin bez obzira da li je živeo u zadruzi ili ne, a jedini danak koji nije prenet iz prethodnog finansijskog uređenja jeste plaćanje poreza u živoj, muškoj deci.

Finansijska uprava podrazumevala je i podelu teritorije na finansijske oblasti, a svaka je imala upravnika koji se starao o: „pravilnom razvijanju finansijskog stanja, o pravilnom rasporedu i urednom prikupljanju državnih prihoda“ (Petrović 1901, 42). Razvijanje činovničkog aparata koji je predstavljao uvođenje *stručnjaka*²⁴, slično kao i u prethodećem turskom periodu, ukazuje na zadržavanje javne sfere u rukama vladajućih slojeva, ali s važnom napomenom da su istovremeno postojala i naročita „vrata“ za izlazak srpskog življa u označenu sferu, prevashodno kroz trgovinu i zanatstvo, i cehove koji su funkcionisali u vezi s njima, čemu će biti posvećen poseban deo potpoglavlja u kojem će biti analizirani i počeci profesionalizacije kao preduslova za konstruisanje konkretnog društvenog problema. Stvaranje činovničkog aparata, odnosno njegovo prenošenje iz centara vlasti na ove prostore, kao i njegovo razvijanje u kasnijem nacionalnom okviru, čini podjednako važan preduslov za konstruisanje starosti kao društvenog problema, zbog čega se valja zadržati na novouspostavljenoj austrijskoj upravi u Beogradskom pašaluku kao zapadnom uzoru u periodu koji će uslediti. Činovnici koji su stigli iz Austrije, međutim, nisu u zemlji ostavili dobrog traga (Ćorović 1997, 418). Prva garnitura, u kojoj mnogi nisu govorili srpski, a koja se ponašala „rđavo i surovo“ zamenjena je spremnijima i umerenijima 1720. godine (Petrović 1901, 43). Godinu dana kasnije, konsolidovani administrativni aparat organizovao je i drugi popis u petnaest nahija. Ovaj popis trebalo je da posluži kao osnova za bolje uređenje finansijskog stanja i, prema Petroviću, pruža uvid u

²⁴ Prema konstruktivističkoj teoriji, stručnjaci su posebni profesionalni slojevi određeni za baratanje određenim stanjem koje je označeno kao problematično, bez kojih ne bi bilo moguće govoriti o konstruisanju nekog društvenog problema. Ipak, njihova pojava u ovom periodu i u označenoj sferi, pre ukazuje na nemogućnost konstruisanja starosti kao društvenog problema, jer ukazuje na ograničeno učešće srpskog življa u javnoj sferi ondašnjeg društva.

broj dece, udovica, oženjenih muških glava... ali ne i u broj starih koji se na najočigledniji način gube u korpusu odraslih članova porodice. Problem utapanja starijih pripadnika društva u korpusu odraslih detaljno je obrazložio Minoa, u osnovi se složivši sa ocenama i postavkama koje je iznela Simon de Bovoar u studiji *Starost*, i dodao:

„Sve dotle dok nema zakonom predviđene starosti za odlazak u penziju, nema ni priznate starosti kao takve u tekstovima... Stari čovek je samo odrastao čovek. Nikada se stari ljudi ne upliću kao društvena kategorija; oni se utapaju u mnoštvu individualnih neobuhvatljivih slučajeva²⁵.“ (Minoa 1994, 16)

Činjenično stanje koje upućuje na problem u vezi sa izvorima, potvrđeno je i na ovom primeru. Konkretnije, jedina podela koju nalazimo u popisu, po dobnom kriterijumu, odnosila se na popisivanje dece mlađe i starije od 12 godina, s tim da su starija bila opterećena obavezom plaćanja poreza (Petrović 1901, 43-44).

Međutim, uprkos tome što, prema navedenom izvoru, popis ne pruža podatke o broju oslobođenih od plaćanja poreza prema kriterijumu starosti, praćenje popisa značajno je po još jednom osnovu. Naime, pored toga što je iz njih moguće saznati ko je i u kom broju plaćao porez, kao deo korpusa pretpostavljeno radno sposobnih podanika, moguće je saznati i u kojoj meri su pojedina područja ostajala bez stanovništva usled bežanije pred naletom jednog ili odmazdom drugog osvajača. Stanovništvo koje se iseljavalo, ma iz kog razloga²⁶ i ma na koju stranu, baštinilo je dvostruko iskustvo življenja u različitim kulturama²⁷, koje će implementirati u buduće građansko društvo u nacionalnim okvirima. Popisi nam, ukratko, služe i kao pokazatelji intenziteta *preplitanja* kulturnih pojaseva u okviru kojih su živeli ondašnji Srbi. To dvostruko iskustvo stekli su i oni koji su ostajali na svojim imanjima u okolnostima kada bi došlo do smene vladara. Ipak, od najvećeg značaja jeste kretanje u jednom pravcu, odnosno to da su: „čitave poplave od naroda tekle prema

²⁵ Ova tvrdnja hrabri u odabiru prvog zakona koji reguliše penzije činovnika, kao one tačke u vremenu od koje treba proučavati konstruisanje starosti kao društvenog problema, čemu će biti posvećeno naredno poglavlje, i u mišljenju da je osvetljavanje prethodećih etapa važan preduslov za razumevanje faktora koje prethode otpočinjanju društvenog konstruisanja.

²⁶ Neka iseljavanja bila su posledica grabežljivosti državne uprave i neumerenog iskorišćavanja radne snage podanika, kao što je to bio slučaj kada je živalj bežao na tursku teritoriju pokušavajući da umaknu austrijskoj administraciji (Ćorović 1997, 419).

²⁷ Iako je već rečeno da im se položaj nije drastično razlikovao.

severu za sve vreme turske vladavine“ (Đorđević 1924, 6). Oni koji su se vraćali na staru teritoriju, neminovno su prenosili nešto od iskušenog sa prostora privremenog boravka. Apostrofiranje ove činjenice, ima zadatak da ukaže na važnost procesa kretanja stanovništva kao mehanizma prenošenja zapadnih uticaja koji će postepeno početi da preovlađuju, naročito u institucionalnim okvirima s kojima je konstruisanje starosti kao društvenog problema u direktnoj vezi.

U skladu sa navedenim, ono što konkretnije možemo saznati jeste to da prema prvom austrijskom popisu iz 1718. godine u 342 sela nije bilo niti jedne porodice. Prema popisu iz 1721. godine, trećina sela bila je bez stanovnika i: „kao što se iz oba izvršena propisa vidi, još se vrlo veliki broj porodica nije vratio svome domu“ (Petrović 1901, 46). Iz istog izvora saznajemo da je austrijska vlada već 1723. godine izdala naredbu o naseljavanju pustih sela i propisala olakšice prema kojima su sva lica, koja su želela da se nasele u pustim oblastima, propuštana bez plaćanja carinske i prevozne takse; naseljenici su prvo morali biti naseljeni u napuštenim selima, a onda i u blizini Save i Dunava; svaka porodica dobijala je po jedno poresko imanje; svi useljenici, pod uslovom da nisu dolazili iz austrijskih zemalja, bili su oslobođeni plaćanja poreza na tri godine, dok su naredne tri godine plaćali samo polovinu iznosa (isti 1901, 46 - 47). Ova dirigovana i stimulisana kretanja stanovništva dodatno su uticala na širenje zapadnih uticaja, bez čijeg odnošenja prevage, u kasnijem periodu, ne bi bilo moguće govoriti o preduslovima za konstruisanje starosti kao društvenog problema.

Nove – stare promene: Nakon što su 1739. godine Austrijanci izgubili teritorije kojima su vladali preko dvadeset godina, otpočinje ponovna osmanska vladavina u trajanju od šest decenija, s manjim prekidom pred kraj veka. Već sada je jasno da je proces promena uveliko u toku, ali da se istovremeno javljaju i procesi koji imaju zadatak da nastave prekinuto. Period 18. veka Stevan K. Pavlović naziva prelaznim razdobljem u istoriji Balkana (Pavlović 2004, 24-35), a to možemo konstatovati kako za Osmansko carstvo, tako i za Habzburško, na označenoj teritoriji. Između i/ili pod ova dva državna uređenja i dve kulture i dalje se nalazi potčinjeni element, zbog čega će tokovi promena biti praćeni i na jednoj i na drugoj teritoriji.

Granica između Osmanskog i Habzburškog carstva učvrstila se 1739. godine i od tada se, bez obzira na novo ratovanje od 1787. do 1792, sve do 1815. godine²⁸ nije bitnije menjala (Ekmečić 1989, 7). Nakon poraza kod Grocke 1739. godine, Austrijanci su predali Turcima sve posede preko Save i Dunava koji zadugo ostaju granične reke između dva carstva (Ćorović 1997, 437). Međutim, „uprkos razlikama u državnom uređenju i vladajućoj religiji, pokazalo se da neprobojne „gvozdene zavese” nema” (Fotić 2005a, 20). Ovo se ogledalo kako u idejama i tehnološkim dostignućima, tako i u prelasku stanovništva sa jedne na drugu stranu. Već po gubljenju teritorije od strane Austrije, srpski živalj sa severa prelazi na austrijsku stranu (Ćorović 1997, 438). O naseljavanju Zemuna u ovom periodu Engel piše:

„Kada je Beograd 1739. pao u turske ruke i sve crkve bez izuzetka bile pretvorene u džamije, sve rimokatoličke i veoma mnoge grčke [srpske i cincarske] porodice napustile su taj zlosrećni grad, od njih se većina tu i nastanila, usled čega je ovo sasvim neznatno mesto dobilo znatan priraštaj.

U 16. veku ovde nije bilo ničeg sem nekoliko kuća i starog opustelog zamka, u kojem je sredinom 15. veka stanovao Jovan Hunjadi, otac ugarskog kralja Matije I.“ (Engel 2003, 249)

Razmena tekovina i ideja do kojih dolazi najснаžnije su u gradu (Fotić 2005, 20), što zahteva da posebna pažnja bude usmerena ka Beogradu, s ciljem ukazivanja na povratak starih uticaja, ali i na podlogu uspostavljanja budućih institucija. Ove potonje, monarhističke uticaje možemo označiti i kao kontinuirane, u širem smislu, bez obzira na povremene prekide. Prelaskom Beograda u turske ruke, otpočeo je proces vraćanja turske uprave što je značilo privremeno, mada višedecenijsko, poništavanje uticaja habzburške administracije²⁹, a koja je podrazumevala i podelu varoši na dva dela - srpsku i nemačku. Oba dela Beograda imala su Opštinsku upravu. Carska vlada je u Beču 1724. godine

²⁸ Period do novog pomeranja granice (od 1804. do 1815. godine, i dalje do 1835. godine), biće obrađen u narednom potpoglavlju na primeru radne istorije prvog penzionera Ilije Markovića.

²⁹ Prelaskom ovih teritorija ponovo u turske ruke, nije se izgubilo samo uspostavljeno uređenje, nego su nestale i neke povlastice koji su potčinjeni stekli za vreme turske vladavine. Prema šerijatu, teritorija koju su osvojili neprijatelji ponovo postaje „područje rata”, odnosno neprijateljska teritorija, čime su prethodne garancije, dobijene primanjem statusa zimije, izgubljene tokom austrijske vladavine na ovim prostorima (Fotić 2005b, 39).

propisala uređenje nemačke opštine koje je, između ostalog, podrazumevalo izbor predsednika Opštine. Četiri člana Opštine bila su pod njegovom upravom, a nadležnosti članova u mnogome će trasirati put konstruisanja starosti kao društvenog problema. Jedan od članova bio je blagajnik, drugi nadzornik opštinskih prihoda, treći policajac, a četvrti upravnik bolnice. Zaduženja prva dva, pogotovo kada se radi o prihodima namenjenih za pomoć sirotinji, kroz organizovanje različitih fondova, neće biti obrazlagana na ovom mestu. Zaduženja policajca i upravnika bolnice, takođe, poslužiće samo kao uvodna napomena za ono čime će se opširnije baviti četvrto poglavlje studije, namenjeno proučavanju organizovanog zbrinjavanja starih ljudi u novijoj istoriji. Ukratko, rešavanje svih socijalnih pitanja u Monarhiji bio je zadatak policije, time i onih koja su se ticala starih. Deo brige preuzimala je zdravstvena služba omogućavajući besplatan prijem u bolnice ostarelim siromašnim građanima. Međutim, već sada je moguće ukazati na još jedno važno *ujedinjenje u problemu*, koje uporno opstaje kroz istoriju do današnjih dana, a koje je podrazumevalo spajanje starosti i siromaštva. „Uključen u tu masu „sirotinje“ star čovek se ne razlikuje od sabraće po nevolji: on pripada onoj opštoj istoriji siromaštva“ (Minoa 1994, 184). O ovoj važnoj percepciji starosti biće više reči u četvrtom poglavlju, ali i pre toga valja imati na umu da su pomenuti problemi u starosti često združeni, s tim da je siromaštvo kao problem najočigledniji i onaj koji nastaje kao logična posledica telesnog opadanja i fizičke nesposobnosti za rad, u uslovima kada osiguranje za slučaj starosti ne postoji u punom obimu i kada predstavlja povlasticu najviših profesionalnih krugova, kao što je to bio slučaj u Monarhiji. Siromaštvo, takođe, nastaje i kao posledica nepripadanja nekom od ondašnjih kolektiva, bilo da se radilo o porodici ili o organizaciji poput crkvene ili profesionalne. Pojava samaca na ovom tlu, otvoriće ovo pitanje (o samcima više u Timotijević 2006, 153 - 162).

Važan putokaz za razumevanje administrativnog određenja starosti i dalje jesu porezi, sada ponovo nametnuti osmanskim upravom. Odmah po odlasku austrijske vojske, vezir se nastanio u Beogradu, a spahije i čitluk-sahibije traže svoje stare gospodarluke. Turska uprava iznova počinje da radi na uspostavljanju finansijskog uređenja, što je značilo da je povratila sve stare poreze i prihode, koji su postojali do okupacije, sa izmenjenom veličinom i zadržanim načinom naplaćivanja poreza (Petrović 1901, 54). Iz istog izvora

saznajemo da su se sve dažbine delile na: porez u novcu; porez u zemaljskim proizvodima; porez u narodnoj snazi; prihod od carina, prevoza i ribolova; prihod od takse i prihod od kazne. Na primeru poreza u novcu, odnosno odredbe koja se odnosila na carski harač, ponovo pronalazimo podatak o plaćanju poreza srpskih muških glava u starosnom rasponu od 7 do 80 godina. U naplati poreza i dalje se javljaju *stručnjaci*.

Poreska politika Osmanskog carstva, na ovom mestu, mora se dovesti u vezu sa prilikama u kojima se nalazila čitava imperija. Za 18. vek karakterističan je sitnoposednički, pretežno seoski obrazac, a „srodstvo, domaćinstva, sela, seoski savezi i plemena predstavljali su izvor potpore, zaštite i rada“ (Pavlović 2004, 25). Pavlović dalje navodi da su, upravo, ovakve zajednice imale posla sa zvaničnim zakupcima poreza i da se oni javljaju od trenutka kada Porta više nije mogla da računa sa spahijama koji su tražili po nekoliko puta veće desetke žetava od onih koji su bili propisani. Opštem uvećanju teškoća, koje potresaju čitavo carstvo, tako je doprineo i „zakržljao poreski sistem u kojem su samo hrišćani plaćali neposredne poreze“ (isti, 25). Ovo vodi zaključku da je taj „zakržljali“ poreski sistem bio posledica slabljenja centralne vlasti i da je kao takav direktno uticao na određenje dobnog razgraničenja starosti, u slučaju muške populacije. Uzimanjem šireg konteksta u obzir, moguće je ukazati na to zbog čega je tako visoka granica od 80 godina uzeta za prelaznu, čime je još jednom moguće potvrditi navode Žorža Minoa koji tvrdi da ništa nije nepostojanije od obrisa starosti i da je čin „prelaza“ u starost veštački. Ovaj prelaz Minoa, međutim, vezuje za „naše vreme“ i „povlačenje u penziju“ pre kao društveno-ekonomsku prinudu, nego kao „stvarnu“ starost (Minoa 1994, 11). Drugi deo njegovog iskaza, takođe, možemo prihvatiti kada o starosti razmišljamo u kategoriji društvenog problema, ali činjenica jeste da je institucionalnog određivanja starosti bilo i pre nego što je ona mogla postati društvenim problemom, na šta je već ukazano. Porezi, međutim, zadržavaju označenu društveno-ekonomsku prinudu i, istovremeno, dovode u sumnju da se radi o pravilno pozicioniranom prelazu³⁰, budući da je izvesno da je „stvarna“ starost morala nastupiti i pre 80 godine, za kojom se kao graničnom godinom, pri oslobađanju od

³⁰ Čemu ide u prilog i tvrdnja Žorža Minoa koji ističe da stari nikada nisu predstavljali homogenu kategoriju koja bi se mogla izdvojiti od ostalog društva (Minoa 1994, 16).

plaćanja poreza, poseže u uzdrmanom Carstvu kojem je potrebno što više poreskih glava i znatniji poreski prihod.

Kao što je poreska politika nedvosmisleno uticala na administrativno određenje starosti, tako je uticala i na način privređivanja i društvenu organizaciju; baš kao što će i konkretna društvena organizacija i način privređivanja aktivno uticati na definisanje i vrednovanje starog čoveka. Naime, usled prodora Osmanlija na Balkansko poluostrvo, Srbi su se iz nizija raselili u teško dostupne planinske krajeve, gde su se organizovali oko strogo ustrojene proširene porodice. Izdržavali su se od stočarstva, na koje su nametani niži porezi, pri čemu ih je bilo lakše prikriti³¹ (Pavlović 2004, 25). Ovaj deo rada zbog toga će, između ostalog, biti posvećen analizi srpske patrijarhalne kulture čiji je jedan od izraza proširena porodica. Budući da se srpska patrijarhalna kultura pre svega razvija u seoskom okrilju, ovaj deo studije, u najvećoj meri, biće posvećen analizi porodičnih odnosa na selu, uz apostrofiranje mesta i uloge ostarelog člana; kao i osvetljavanju konkretnog načina života i privređivanja koji je u vezi sa patrijarhalnom kulturom, a koji će sa svoje strane uticati na pozicioniranje starosti u datim prilikama.

Starost i arhaična privreda, patrijarhalna porodica i cehovske organizacije: Posvećivanje pitanju autarhične privrede, kakva je postojala u srpskom društvu u omeđenom periodu, pružiće mogućnost odgovara na pitanje na koji način je ova naročita vrsta privređivanja aktivno učestvovala u definisanju mesta i vrednovanja starog čoveka u njoj? Takođe, biće moguće odgovoriti i na podjednako važno pitanje na koji način je proces promene autarhičnosti privređivanja vodio promenama u shvatanju njegovog kasnijeg mesta i određivanja vrednosti u društvu?

Taj posebni oblik autarhičnog privređivanja, omogućio je da starost zadugo bude vezana za kuću i okućnicu, da u datim okvirima osigura svoje delatno mesto i da u skladu sa njim bude vrednovana i prosuđivana tj. uklopljena u opšti sistem vrednovanja proisteklog iz sveprožimajuće patrijarhalne ideologije. U skladu s tim:

³¹ Ovo je dovelo i do odsustva hrišćanskih plemićkih veleposednika, što otvara put uzdizanju trgovačkog sloja koji će kasnije biti ključni nosilac stvaranja građanskog društva Srbije, a čije formiranje predstavlja jedan od osnovnih preduslova za konstruisanje bilo kog društvenog problema, pa i starosti, o čemu će biti više reči.

„svako društvo ima stare ljude kakve zaslužuje(...) Svaki tip društveno-ekonomskog i kulturnog organizovanja odgovoran je za sliku svojih starih ljudi. Svako društvo izlučuje obrazac idealnog čoveka i od tog obrasca zavisi slika starosti, njeno obezvređivanje ili njeno isticanje.“ (Minoa 1994, 19)

Patrijarhalno društvo, konkretnije, slavi najспособnijeg čoveka u porodici, a ne najstarijeg, kako bi se moglo pomisliti. Baveći se slikom srpskog društva u prvoj polovini 19. veka, autorka Dragana Antonijević, u studiji *Karađorđe i Miloš – Između istorije i predanja*, zaustavlja se na postavkama Ivon Kastelan (Castellan 1967 prema Antonijević 2007, 64-65), od koje saznajemo o osećanju sigurnosti koji je pružala porodica svakom pripadajućem članu. Antonijević piše:

„Ivon Kastelan je istakla moć i uticaj krvno-srodničke grupe koja je predstavljala osnovni izvor sigurnosti i okvir u kojem se odigrava jednostavna organizacija svakodnevnih poslova i dužnosti. Afektivna privrženost je pre svega bila usmerena ka porodičnoj grupi, „zbog čega nije postojao strah od napuštanja...““ (Antonijević 2007, 64)

Ostajući u domenu porodice kao krvno-srodničke grupe, u ovom slučaju proširene porodice, uslediće pokušaj davanja odgovora na pitanje kakvo je bilo mesto starog čoveka u njoj. Osećaj sigurnosti, dakle, bio je zadovoljen kroz pripadanje vlastitoj porodici, dok drugih vidova garancije nije bilo. Domaće stanje, napomenutim, izjednačeno je sa opštom slikom starosti koja figurira kao porodična i privatna stvar, sve dok se ne bude pojavila država koja, „svesna veličine ovog problema“, počinje da ga rešava (Minoa 1994, 15), odnosno dok ne postane donosilac seta rešenja za poboljšanje problemske situacije, na način na koji ovaj proces razume konstruktivizam³².

Međutim, pre nego bude preduzet pokušaj ukazivanja na mesto starijih pripadnika porodice u njoj i na ono što je takva zajednica očekivala od njih, biće potrebno osvetliti i druge važne srodničke uloge. Autorka Antonijević smatra da je zanimljivo što Kastelan *oca* nije videla kao *svemogućeg*, nego kao jednog od zadrugara. Takvo pozicioniranje oca, svakog oca u zadruzi, omogućilo je da *najstariji* otac ne bude ni *svemogućí*, niti najstariji u dobrom smislu. *Starešina* je, budući da je trebalo da osigura sigurnost cele porodice, bio

³² Bez naglašavanja „objektivne“ veličine datog problema.

ona „kopča“ koja je spajala datu krvno-srodničku grupu sa spoljnim svetom i postajao primerom idealnog čoveka kojeg pominje Minoa. Individualnost, nastavlja Antonijević analizirajući navode Kastelan, onako kako se ona razume u modernom smislu, skoro da nije postojala³³ i dodaje da se unutar tako blisko doživljene porodice uočava značaj učenja očekivanog društvenog ponašanja koje se vrši „u okruženju jednakih“.

Na primeru uloge starešine, uviđamo da se ona nasleđivala³⁴, ali i da se gubila, predavanjem dužnosti drugom muškom članu. Ova karakteristika koja nije podrazumevala samo promenu uloga, nego i njeno gubljenje, istovetna je onome što će se kasnije događati penzionisanim članovima društva (Antonucci 1985, 114) i u skladu je s opštom tendencijom ka postepenom gubljenju položaja od Antike do Renesanse (Minoa 1994, 19). Predavanjem ove uloge, u slučaju kada je razlog za to bila starost, bivši starešina nesumnjivo gubi deo svoga autoriteta i dodeljenih mu zaduženja. Autorka Antonijević ta zaduženja, kojima se domaća literatura podrobno bavila, sintetiše u ona koja se odnose na to da: starešina upravlja imovinom zadruge, delegira poslove po principu podele rada, rešava važna unutrašnja porodična pitanja, sudi u sporovima zadrugara, predstavlja zadrugu u javnom životu, priprema i određuje sebi naslednika. U najvećem broju slučajeva, radilo se o prenošenju uloge i zaduženja sa oca na najstarijeg sina, ali se nije radilo o apsolutnom pravilu. Ostaje, međutim, otvoreno pitanje procene kada je onaj koji je svojevremeno smatran najpogodnijim članom porodice da se stara o svim za nju važnim pitanjima spreman da se povuče i preda svoju ulogu. Opravdano je pretpostaviti da u slučaju predaje zaduženja i smene autoriteta, svakako, nije funkcionisala administrativna odrednica od 80 godina i da se vraćanje na status *jednog od* moglo odigrati i znatno ranije. Ovaj *novi – stari* status postajao je nepromenljiv, u smislu vraćanja na prethodnu etapu *prvog među jednakima*, budući da je nastao kao odgovor na protok vremena. Zbog toga o nastaloj promeni³⁵ možemo razmišljati kao o društvenoj degradaciji i možda bi kroz ovu prizmu valjalo razumeti pojavu otpora do kojeg je dolazilo pri smeni generacija na mestu starešine.

³³ Podsećamo da bez postojanja individualnog nije moguć transfer u javno, zbog čega još ne možemo govoriti o počecima konstruisanja starosti kao društvenog problema. Osvajanjem ove dve sfere života stižu se ključni preduslovi.

³⁴ U smislu da se nasleđivao srodnik, najčešće otac.

³⁵ Sada već trajnoj.

Bogatstvo srpskog jezika, kada je u pitanju upotreba termina sa korenom reči *star* ukazuje na važnost uloge starešine, pre nego na mesto ostarelog čoveka u zajednici kojom on dominira. Na to može ukazati i *Srpski Rječnik* u kojem se navodi mnoštvo izvedenih termina, poput: Star, stara, starenje, starac, staračac, starački, starež, starenje, staret, starešinstvo, starešovanje, starešovati, stareštvo, stari, stariji, starina, starinski, stariti, stariti se, starica, stariš, starišina, starišinin, starišinstvo, starišovanje, starišovati, starištvo, starjeti (Karadžić 1852, 969 - 967). Još ubedljiviji su primeri: Starješinin, starješinski, starješinstvo, starješovanje, starješovati, starještvo, starkelja, starmali, starolik, starčev (starac), starčekanja (starac), starčina (starac), starčić (starac) (isti 1852, 970- 971).

Kao ilustraciju toga da o nekadašnjoj starijoj populaciji često neopravdano mislimo u kategoriji one kojoj se naizostavno ukazivalo „dužno poštovanje“, trebalo bi da posluže i poslovice koje su objavljene u Letopisu Marice srpske u periodu od 1859. do 1869. godine, među kojima pronalazimo nekolicinu primera koji označavaju starost kao doba mudrosti i vrlina, poput: *Stari je popustiji nek nije mlađem sramota. Starački savet pola je dela. Detić je kratkovid, starac dugovid. Starog je lisca teško uloviti.* Brojniji kontrast, koji ide u prilog tvrdnji da se iskustvo i mudrost osporavaju u složenijim tipovima društva (Minoa 1994, 18), čine sledeće poslovice: *Star je kurjak pasja prdačina. Od mladi anđela izašli su stari đavoli. Staro bure curi. Baba i đavo uvek su rod. Starom smrt pred očima, a mladom za vratom. Starost i ludost nikada jedne pameti nisu. Starost je bolest od koje svako umreti mora. Starost je veliki teret. Starost je najopakija bolest. Mladost ludost, starost žalost. Starost – slabost i bolest. Stari su ljudi tvrdoglavi i od toga ih samo ašov i motika mogu izlečiti. Dockan je matorog psa učiti igrati. Star je čovek po drugi red dete³⁶.* Zbog svega

³⁶ Da starost nije sinonim za poštovanje, vidi se i na primeru dečje igre *Bake* koju opisuje Sava Tekelija, u delu „Opisanije života“:

Jedno dete uzme štap pak se pogrbi i kašlje kao baba, druga deca idu za njim i pitaju:

«Kuda ćeš bako?»

Ova odgovara: «U crkvicu sinko.»

Dete: «A hoćeš i mene povesti?»

Baka: «Hoću sinko ako se pošteno vladaš te me ne osramotiš».

Dete: «Neću bako.»

Baka: «Hajde sinko.»

Dete rekne: «Prc bako.» Tu baka uzme palicu i stane motati i psovati drugu decu, i tako opet nanovo se počinja. (Tekelija 1966, 50)

navedenog, kao zaključak se nameće tvrdnja da su i negativne i pozitivne percepcije starosti često koegzistirale u prošlosti, kao što je to slučaj i u sadašnjosti (Blaikie 1999, 30).

Uloge i zaduženja, valja reći i to, razlikovale su se i prema polu i prema uzrastu. One poverene najmlađima i najstarijima, prirodno, razlikovale su se međusobno, ali su bile značajno drugačije i od onih koje su pripadale za rad sposobnim članovima domaćinstva što je imalo za posledicu i specifičnu preraspodelu moći u samoj organizaciji:

„U srpskoj patrijarhalnoj kulturi privilegovanu grupu čine odrasli oženjeni muškarci, a na suprotnom polu dimenzije socijalne moći nalaze se žene i deca. Naime, društveno marginalne grupe u ovoj kulturi čine žene, mladi, deca i hendikepirani. Svim ovim marginalnim grupama zajedničko je to da nemaju socijalnu moć, da se nalaze na samom dnu hijerarhijske lestvice, odnosno da ne učestvuju u odlučivanju i da se nalaze na periferiji svih javnih, društvenih i kulturnih zbivanja. Razlika među njima, ipak, značajna je i valja je ovde pokazati. Dok su žene, kao i fizički i umno defektne osobe, tim svojim rođenjem jednom za svagda socijalno hendikepirane, deca i mladi (posebno muškog pola) samo privremeno borave na margini patrijarhalnog društva, da bi u perspektivi, kada dovoljno odrastu, zauzeli uglednije i više mesto u svojoj društvenoj zajednici.“ (Trebješanin 2000, 231)

Ovi navodi trebalo je da ukažu na to da u srpskoj patrijarhalnoj kulturi starost moramo razumeti i prema pripadanju svetu muškaraca i svetu žena, s tim da kod muškaraca moramo konstatovati urušavanje socijalnog statusa „propadanjem“ u svet starih. Međutim, upravo kroz jednu od osnovnih društvenih funkcija porodice, odnosno kroz podizanje i socijalizaciju potomstva, možemo uočiti izvesnu „rehabilitaciju“ starijih članova porodice. Roditelji su najznačajniji vršioци socijalizacije, ali se toj ulozi priklanjaju i drugi članovi, naročito babe i dede (Trebješanin 2000, 237 - 241), čime na delu imamo povezivanje dva elementa umanjene vrednosti, iz ugla ondašnjeg srpskog društva. Dakle, nema sumnje da je, kada je o životnim ciklusima reč, razdoblje pune radne aktivnosti bilo vrednovano kao najznačajnije u životu pojedinca i da je onaj koji joj je pripadao bio primer idealnog čoveka, što je jedna od podudarnih tačaka sa zapadnim uticajem, o kojima će biti više reči naknadno. Radna aktivnost na selu bila je vezana za stočarstvo ili zemljoradnju, što je

zahtevalo određenu fizičku snagu, a time i izdvajanje zrelog doba kao centralnog i najcenjenijeg.

Pored navedenih karakteristika autarhičnog privređivanja, koje su imale uticaja na finalnu fazu života, postoji barem još jedna od značaja za odlaganje početne faze konstruisanja starosti kao društvenog problema. Reč je o zanatima koji su pred Prvi srpski ustanak bili razvijeni u priličnoj meri i koje je Tihomir Đorđević podelio na seoske i varoške. U ovom delu studije biće reči o seoskim zanatima, dok će gradskim zanatima biti posvećena naknadna pažnja. Naime, seoski zanati, kako piše Đorđević, retko su bili u rukama stručnih zanatlija. Zanatske proizvode izrađivali su seljaci: „koji su znali izrađivati ponešto i van stočarstva i zemljoradnje, kojima su se svi bavili“ (Đorđević 1925, XXIII). Proizvodi su izrađivani ponajviše za vlastitu upotrebu, ali je bilo i zanatlija koji su radili za druge. Potreba za zanatlijama, isprva, nije bila velika, ali će postepeno rasti napredovanjem ukupnih uslova života na selu. Ono što je, međutim, za ovu studiju od izrazite važnosti jeste podatak koji iznosi Đorđević, a koji se odnosi na to da o esnafima, kao zanatskim organizacijama, nema pomena u seoskim zanatskim krugovima:

„Seoske zanatlije nisu činili poseban stalež, niti im je zanat bio glavno ili jedino zanimanje, da bi imali potrebe da ga štite, te im udruživanje nije bilo potrebno. Jedini izuzetak možda su činili dunderi i ćeramidžije iz ponekih sela, i to samo dokle bi bili na radu izvan svojih sela, ali ni onda nisu oni obrazovali esnaf, već privremenu družinu – tajfu.“ (Đorđević 1925, XXV)

Izostajanje ove organizacije, u seoskim okvirima, značilo je i izostajanje zadovoljenja izvesnih prava članova u starosti i obaveza prema njima, koja su karakteristično propisivale slične organizacije na habzburškom tlu, što je nužno vodilo zadržavanju rešavanja problema u okviru porodice. Primere učešća esnafske organizacije u životu ostarelog člana biće moguće pokazati naknadno, u trećem poglavlju studije.

Starost u urbanim zonama Habzburške monarhije: Nakon patrijarhalnog obrasca u okviru zadružne porodice, karakterističnog za srpsko seosko stanovništvo sa obe strane

granice, fokus će biti usmeren ka uticajima koji se šire na teritoriji Habsburške monarhije, poglavito u urbanim zonama, u kojima, takođe, dominira patrijarhalni obrazac³⁷.

Period četrdesetogodišnje vladavine Marije Terezije od 1740. do 1780. godine karakterisali su „dobrosusedski odnosi“ između Habsburške monarhije, Osmanskog carstva i Mletačke republike. Za njih je posebno bila zainteresovana Monarhija zbog vođene politike prema Pruskoj i Francuskoj. U njenom interesu, takođe, bilo je naseljavanje najjužnijih oblasti stanovništvom iz krajeva kojima je iznova gospodarila Turska, zbog čega je: „uzdržavajući se da aktivno podstiče njeno stanovništvo na emigriranje u svoje zemlje, manje ili više stalno držala otvorena vrata za izbeglice sa Balkana“ (Gavrilović 1990, 63). Olakšice u plaćanju poreza ponovo su bile deo strategije naseljavanja i deo mehanizma uz pomoć kojeg su se uticaji Monarhije sve snažnije širili među srpskim življem.

Terezijanski period karakterisale su reforme. U državnim okvirima tada su se našle i zemlje koje je osvojilo Osmansko carstvo, a cilj reformi bio je da se raznolike nasledne zemlje, koje su i dalje funkcionisale po feudalnom staleškom sistemu, pretvore u modernu centralizovanu monarhiju (Timotijević 2005a, 644). Da bi to bilo moguće, formiran je činovnički aparat, podređen jedino centralnim državnim vlastima u Beču, posredstvom kojeg je započelo sprovođenje reformi u zakonodavstvu, unutrašnjoj upravi, vojsci i školstvu (Timotijević 2006, 65). Kao glavni pokretači obnove, koja je podrazumevala temeljnu reformu društva i svakog pojedinca u njemu, izdvojile su se država i crkva. Prva je na srpskog/pravoslavnog pojedinca gledala kao na onog kojeg treba uklopiti „u telo države“, dok su se crkvene težnje, da reguliše status pojedinca - njegov javni i privatni život, poklapale sa državnim. Crkva je želela podobnog vernika, a država podanika (isti 2006, 13 - 14). Za obezbeđivanje preduslova za konstruisanje starosti kao društvenog problema, neki uticaji i okolnosti iz ovog perioda pokazali su se naročito značajnim. U prvom redu, izdvaja se mogućnost izvesnog stepena participacije u javnoj sferi; iskustvo organizovanja u cehovskim organizacijama i stvaranje trgovačkog sloja kao najuticajnijeg

³⁷ Uz napomenu da je i u njima bilo slučajeva proširene porodice do poznog 18. veka. Opstanak zadružne porodice u gradskoj sredini bio je ekonomske prirode, s tim da ona nije bila tipična za gradsku sredinu, kao ni za seosku sredinu u Provincijalu. Tipičnu gradsku porodicu činili su bračni par sa decom (Timotijević 2005c, 762)

prenosnika ideja i temelja budućeg građanskog društva; kao i iskustvo življenja u državnom sistemu u kojem su penzije već bile uspostavljene kao izraz povlastica najvišim profesionalnim slojevima³⁸.

Međutim, uključivanje pojedinaca u institucije građanske države moglo je da se dogodi tek pošto je promenjen odnos prema srpskom življu u Monarhiji. Naseljavanje pridošlica, kojima je trebalo osigurati granicu nakon austrijsko – turskih ratova, bilo je u skladu sa veličanjem njihovih vrlina poput: snage, surovosti i primitivnosti, zbog čega ih je država držala u bedi i siromaštvu kako ne bi oslabila njihovu izdržljivost (Timotijević 2006, 65). Preovlađivanjem ekonomskih interesa nad vojnim, dolazi do drugačijeg pogleda na ove vrline. Centralna državna birokratija, posredstvom Ilirske dvorske kancelarije, težila je da celovitim reformama uvede i Srbe u okvire prosvećene apsolutističke države u kojoj je dominirala ideologija napretka i ekonomskog blagostanja, „a zadatak vladara bio je da ih sprovede zavođenjem reda i rada“ (isti 2006, 69). Idealni pojedinac tada postaje onaj koji je voljan da se uključi u organizovanu državnu zajednicu, a osnovna i najvažnija javna vrлина je poštovanje zakona. Ovaj proces, ipak, nije tekao bez poteškoća, o čemu će biti reči, ali na ovom mestu važno je naglasiti iskustvo življenja u državi koja je slovo zakona izdizala iznad svega, uz napomenu da zakoni čine osnovu konstruisanja bilo kog društvenog problema, kasnije i starosti.

Osvajanje javnosti koja podrazumeva otvorenu zajednicu nekog naroda i podređenost autoritetu njegove sudske vlasti, dok privatnost, sa druge strane, podrazumeva zatvorenu zajednicu, povučenost u sigurno i bezbedno, „*što pripada jedino nama*“ i što ga čini ujedno i individualnim (Dibi 2000, 6-7) se pokazuje, takođe, kao bitan preduslov konkretne konstrukcije društvenog problema. Međutim, na ovom mestu, uočavamo važan problem kada se radi o predmetu ove studije. On se tiče toga da je srpsko društvo tek trebalo da osvoji tuđu javnu sferu, zatim da oformi svoju javnu, otvorenu zajednicu i, sa njom u vezi, formira vlastite autoritete među koje spada i pomenuta sudska vlast. Drugi problem odnosi se na to da i pre formiranja srpskog javnog prostora započinje proces „isporučivanje“ starog

³⁸ Uticaji koji će se odnositi na zbrinjavanje starih, siromašnih i nemoćnih, bilo da se radilo o uboškim domovima ili pružanju zdravstvene zaštite, biće obrađeni u četvrtom poglavlju.

čoveka iz okrilja privatnog tj. bezbednog i zatvorenog³⁹, u uslovima dok individualno nije dovoljno jako, naročito ne u dovoljnoj meri da bi moglo da ostvari transfer u društveni problem. Početke označenih procesa valja tražiti, upravo, u 18. veku sa habzburške strane granice kada je mogućnost javnog delovanja bila za: „predstavnik srpske etnije važna i velika novost, pošto tokom prethodnih vekova u Osmanskom carstvu sloboda aktivne prisutnosti u javnoj sferi gotovo da i nije postojala“ (Timotijević 2006, 9). Međutim, znatnija postignuća ovog procesa biće moguće konstatovati pred kraj veka, kada na snazi budu reforme Josifa II. Period njegovog suvladarstva sa majkom započinje 1764. godine (Ćorović 1997, 448-449). U nastojanju da njegova država ne zaostane za Pruskom i protestantskim delovima Nemačke, koji su se ubrzano razvijali od vremena reformacije, pokušao je da rastoči stare feudalne institucije i centralizuje državu, što je po Ekmečićevom viđenju dovelo do „socijalne uzbune“ – uzbune koja je pogodila sve društvene slojeve i sve institucije u društvu (Ekmečić 1989, 21). I dodaje: „šta god se krajem XVIII veka dešavalo kod naroda na tom prostoru imalo je za posledicu promene za ceo taj narod, iako on uglavnom nije živio samo u Austrijskom Carstvu“ (isti 1989, 21).

Kada je u pitanju delovanje katoličke crkve, nastupilo je vreme ograničenja papske vlasti i poricanje svetovne vlasti. Josif II 1781. godine donosi Patent o toleranciji prema kojem su sve crkve bile oslobođene i učinjene jednakima, čime katolička crkva gubi zvanični karakter. Vladar tada dobija pravo i da ukine neke crkvene redove ili da ih uposli u korisnim zanimanjima usmeravanjem ženskih redova na rad u bolnici (Ekmečić 1989, 34), što će kasnije biti moguće pokazati na primeru organizovane brige o starima i siromašnima na ovim prostorima.

Međutim, u ovom periodu, od izrazite važnosti su i državne reforme koje omogućavaju trasiranje potonje konstrukcije starosti kao društvenog problema. U periodu jozefinističkih reformi, uticaj cehova, koji je i ranije slabio, počinje da jenjava, što je uticalo na slabljenje etničke posebnosti. Ovaj proces pratilo je i smanjenje uticaja crkve, čija moć biva stavljena u funkciju državnih reformi. Srpska građanska staleška grupacija nastaje u ovakvim okvirima (Timotijević 2005, 693), što će imati implikacija i na kasnije konstruisanje starosti

³⁹ Tu preko potrebnu bezbednost u okviru zatvorenosti pružala mu je porodica. Međutim, oni koji je nisu imali bili su u poziciji da traže pomoć od Crkvene opštine koja se brinula o siromašnima, dok se pružanje te pomoći smatralo izrazom lične pobožnosti i moralne vrednosti (Timotijević 2005a, 637)

kao društvenog problema. Važno je istaći da je socijalna snaga srpskog naroda u Habzburškom carstvu bila, upravo, njegova građanska klasa (Ekmečić 1989, 61), bez čijeg formiranja ne bi bilo moguće konstruisanje društvenih problema, opšte uzev. Prva generacija građanske klase osniva: „crkvene opštine, organizuje škole, profiliše svoj moralni lik i planira budućnost, javnu i privatnu“ (Timotijević 2005b, 693), bez kojih ne bi bilo moguće govoriti o preduslovima za konstruisanje konkretnog društvenog problema. Ipak, uklapanje u gradsku strukturu nije proticalo bez teškoća:

„Uklapanje u gradsku strukturu, međutim, nije bilo potpuno, jer su vera i jezik bile nepremostive barijere⁴⁰. To je neminovno nametnulo potrebu vlastitog organizovanja mimo crkvenih i državnih struktura. Izlaz je pronađen u institucijama trgovačko – zanatskih cehova, koje su u to pretkapitalističko doba bile ekonomska okosnica društva. Delatnost ovih etničko – verskih ekonomskih institucija je osnov za uspon srpske građanske klase. Ona se dosledno odrazila na uobličavanje njihovog identiteta, javnog i privatnog života.“ (Timotijević 2005b, 690)

Cehovska udruženja imala su znatan stepen samostalnosti, zagarantovan pravilima koja je potvrđivao vladar. Centralna vlast regulisala je opšta pravila cehova 1739. godine. Srpski trgovci i zanatlije uključivali su se nakon seoba u mešovite nemačko – srpske ili mađarsko – srpske cehove, ali kako se to pokazalo kao neodgovarajuće za obe strane, Srbi sami počinju da osnivaju svoje cehove. Ova udruženja nisu bila prinudne organizacije, ali je članstvo u njima obezbeđivalo lakše opstajanje. Uticaj cehovskih organizacija, koji je isprva bio veliki, postepeno počinje da slabi jačanjem moći gradske uprave. U terezijanskom periodu postojala je dvojnost etičkih pravila, koja su sa jedne strane nametali i štitili cehovi, a sa druge strane gradske vlasti (Timotijević 2005b, 690 – 693). Cehovsku organizaciju je karakterisalo poštovanje strogih pravila, a jedno od njih je podrazumevalo da se o bolesnom članu brinula cehovska organizacija, pored crkvene (isti 2005, 728), što je značilo da je zdravstvenu negu dobijao i ostareli član organizacije. Zanimljivo je, međutim, da se u trgovačko – zanatlijskom staležu znatno ređe pominje mogućnost povlačenja iz posla (Timotijević 2006, 133), u odnosu na pripadnike vojne i činovničke službe koji su,

⁴⁰ To je, takođe, značilo da pripadnici pravoslavne veroispovesti nisu mogli stupati u državnu službu, o čemu će biti više reči pri analiziranju uslova za penzionisanje

pod određenim uslovima, mogli otići u penziju. U slučaju da je dolazilo do povlačenja iz radne sfere, otac bi sa naslednikom, najčešće najstarijim sinom, sklapao ugovor prema kojem bi zadržao deo kontrole u poslovanju. Sin je bio dužan da izdržava oca do smrti, posle čega bi ga nasledio. Češći je bio slučaj da su se povlačile žene, posle muževljeve smrti, koje bi posao prepustile sinovima, bližnjima ili kalfama. U ovom slučaju dolazilo je do potpisivanja preciznih ugovora kojim bi se nastojalo obezbeđivanje sigurne starosti i kontrole nad poslom, a u slučaju neispunjavanja dogovora, ugovor bi se raskidao (isti 2006, 133- 134). Potpisivanje ugovora između bliskih srodnika ukazuje na to da je Dositejeva pouka bila izraz željenog, ali ne i uvek praktikovanog:

„Dužnosti sinovske k roditeljem soderžavaju se u vsesoveršenom poslušaniju, u vsegrašnjem počitaniju i u večnoj blagodarnosti. Sve roditeljsko popečenje za vospitanije čada svojih bilo bi vsuje, kad ova ne bi bila sasvim poslušna...

Blagodarnost naša k slatkim roditeljem valja da traje do smerti naše. Kako su oni nas pothranili u detinjstvu našem, tako valja da ih i ljubimo, služimo i hranimo u njihovoj starosti. Mi im ne možemo nikada naplatiti. No blago nami ako učinimo sve što možemo! I za roditeljsku ljubav dužni smo braću našu i sestre ljubiti tako kako što su ih i oni ljubili.“ (Obradović 1961, 502 - 503)

Na ovom mestu valja se zadržati na starijoj ženskoj populaciji, iz razloga što su se muškarci ženili tek pošto bi stekli izvesnu finansijsku obezbeđenost, obično između tridesete i četrdesete godine (Timotijević 2005c, 766) što je sa druge strane rezulturalo velikim brojem udovica. Mnoštvo samotnih i ostarelih udovica moglo je očekivati pomoć jedino iz fondova crkvenih opština, dok u siromašnim seoskim opštinama nije bilo te mogućnosti (Timotijević 2006, 161).

Kada se radi o zanatima koji su se razvili u gradu, onda je važno napomenuti još i to da su zanati, delimično, zaslužni i za procvat trgovine kao one delatnosti koja će omogućiti raslojavanje stanovništva, ali i prvo učešće srpskog elementa u javnoj sferi na austrijskoj teritoriji. Još od Karlovačkog mira 1699. godine, kao i od svih narednih mirovnih ugovora između Habzburškog i Turskog carstva, unošene su posebne klauzule o trgovini. Njima je međunarodna trgovina na granici bila olakšana, a inostranom trgovcu data je privilegija da ulaskom na teritoriju susednog carstva plaća svega 3% carinske takse, dok je domaći

trgovac plaćao taksu od 12% (Ekmečić 1989, 61 - 62). Uzimajući u obzir ovu okolnost, moguće je bolje razumeti sledeće navode:

„Upravo su trgovci, koji su upravljali većinom trgovine s ostatkom Evrope, činili jezgro novog balkanskog sveta osetljivijeg na zapadne uticaje, predstavljajući, takođe, čak i začetke svetovne inteligencije. Zapadna civilizacija nije više doživljavana, kao u osnovi različita i odvojena od pravoslavlja, već kao prvenstveno svetovna i poznata pod novim imenom – prosvetiteljstvo. Svetovnjaštvo je pravoslavnim balkanskim trgovcima i intelektualcima pružilo priliku da se na nivou svakodnevnog života poistovete sa Evropom.“ (Pavlović 2004, 34)

Njihovo profesionalno organizovanje, kao i organizovanje građanstva u okviru crkvenih opština, dalo je prostora srpskom stanovništvu da zauzme izvesne pozicije u javnoj sferi. Ovo je, dalje, vodilo i njegovom prepoznavanju, ali i samoprepoznavanju, kao gradskog, a ne samo kao onog kojem je bila namenjena viševjekovna uloga čuvara granice od mogućih turskih prodora. Život na Vojnoj granici⁴¹ podrazumevao je opštu vojnu obavezu za sve odrasle muškarce, u zamenu za oslobođenje od feudalnih obaveza, i privilegiju postojanja slobodnog seljačkog poseda (Ekmečić 1989, 63). Organizovanje ovog dela društva kao vojničkog sistema moglo je biti kontrastirano, upravo, stvaranjem trgovačkog sloja u gradovima. Učešće u javnim institucijama srpskom stanovništvu, međutim, nije bilo omogućeno u punoj meri. Za to će morati da sačekaju formiranje sopstvene države u okviru koje će se steći ključni preduslovi za otpočinjanje procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema, pa i onog koji se odnosi na formiranje javne sfere, uopšte. Ipak, od važnosti ostaje činjenica da Srbi uspevaju, u izvesnoj meri, da dobiju nameštenja u javnoj službi. Na ruku su im išle i reforme usmerene protiv plemstva (Timotijević 2006, 104), dok u činjenici da Srbi nisu imali svoje nacionalno plemstvo u dovoljnom broju, Ekmečić vidi razloge zbog kojeg će položaj srpske buržoazije, a koja u vodstvu naroda nije imala društvenog protivnika, biti olakšan. Ekmečić još apostrofira i važnost mentaliteta ovog

⁴¹ U oblasti Vojne granice zadržala se porodična zadruga, potpomognuta intervencijom države koja je donosila propise s ciljem obezbeđivanja stabilnosti i trajnosti zadruge. Regulative, naime, nisu dozvoljavale deobu zadruge, jer je se održavanjem ovog porodičnog sistema očekivalo bolje organizovanje vojne službe, ali i lakše ishranjivanje stanovništva. Zadrugom je upravljao starešina koji je smatran pogodnim i sposobnim za upravljanje zajednicom (Timotijević 2005c, 760-761).

sloja društva koji bi da se poistoveti sa plemstvom, ali ne i da mu se suprotstavi (Ekmečić 1989, 62 – 63).

Nakon datih napomena u vezi sa trgovinom u ovom periodu, značajno je razmotriti i iskustvo življenja u državnoj organizaciji koja je, između ostalog, poznavala i sistem isplaćivanja penzija. Ovaj sistem bio je u začetnom obliku i ne treba ga poistovećivati sa onim što danas podrazumevamo pod pojmom penzija: „koje predstavljaju primanja koja penzionisana lica dobijaju po osnovu penzijskog osiguranja“ (Kočović i Rakonjac-Antić, 2007, 44), budući da ni penzijsko osiguranje, u modernom smislu, nije postojalo. U organizovanju cehova i esnafa, ipak, treba videti klicu uspostavljanja naknade⁴² za članove i njihove porodice, koja je preneti u naredno stoleće. To, međutim, nije značilo da Srbi i pre njega nije bio u mogućnosti da iskusi život koji je delimično bio regulisan i penzionim sistemom u okviru Monarhije. Od tog trenutka, pa nadalje, praksa penzionisanja postaje i mehanizam za smenu nepodobnih uposlenika i razrešenje spornih situacija. O tome jasno govori činjenica da povlačenje iz oficirske službe nije bilo neuobičajeno, mada je većina oficira u službi ostajala do smrti, a „obično se praktikovalo u slučaju nesporazuma ili nezadovoljstava“ (Timotijević 2005c, 772). O penziji, dakle, ne treba razmišljati samo u kategoriji povlastice, nego i strategije za izopštenje pojedinca iz sredine kojoj je pripadao, pa time i iz javne sfere. Ukazivanje na ovu činjenicu pokušaj je da se unapredi klasično antropološko gledište, nastalo u inostranim naučnim tradicijama, koje apostrofira značaj povlastica ostvarenih u starosti, što se naročito odnosilo na proučavanje savremenih tradicionalnih društava (Minoa 1994, 17).

Pokušaj prevazilaženja problema u vezi sa izvorima u lokalnim okvirima, o kojem je već bilo reči, usmerava ovaj deo studije ka osvetljavanju okolnosti penzionisanja u slučaju monarhije kao modela za ugledanje (bilo da se radi o odobrenoj povlastici ili mehanizmu za ublažavanje stanja napetosti), u ovom slučaju i čitav vek pre nego što će u srpskim okvirima početi da funkcionišu zakoni koji regulišu izlazak iz sfere rada.

Shodno potrebi da se ukaže na mesto i vrednovanje ostarelog člana patrijarhalnog, seoskog društva, sledi pokušaj rekonstrukcije njegovog položaja i mogućnosti u urbanoj sredini:

⁴² Penzije u uspostavljenoj srpskoj državi, u institucionalnom okviru, javljaju sredinom 19. veka .

„Za siromašne stare ljude dobrovoljno povlačenje ne dolazi u obzir. Do XIX veka to će ostati doživotna privilegija povlašćenih kategorija. Siromah mora nastaviti da radi dok mu to snaga dopušta. Zatim će ga, kako zna i ume, izdržavati porodična zajednica.“ (Minoa 1994, 184)

Međutim, na ovom mestu, uz uvažavanje svega rečenog u vezi sprege starosti i siromaštva, moramo ukazati i na to da srpski podanik, kao strani element u Monarhiji, isprva nije ni mogao biti obuhvaćen sistemom privilegija u vidu penzionisanja, budući da četrdeset šesti zakonski član iz 1741. godine nije dozvoljavao nekatolicima stupanje u državnu službu. Zabranu je 1752. godine ukinula Marija Terezija, potom i Josif II 1782. godine, „ali se do državne službe dolazilo veoma teško. Slično je bilo i u institucijama lokalnih vlasti“ (Timotijević 2006, 108). Zbog toga, 1790. godine kada Srbi na Temišvarskom saboru izlažu svoj prvi nacionalni program u istoriji *Gravamina et postulata*, između ostalog, izriču žalbu da imaju samo svoje oficire u vojsci i nešto malo zemljoposjednika plemića, a da činovnika i državnih funkcionera uopšte nemaju (Ekmečić 1898, 43-44). Međutim, čak i u slučajevima kada je ta membrana probijana, za penzionisanje se morala tražiti dozvola vladara, kojem je bilo ostavljeno da donese odluku o dodeljivanju novčane naknade u starosti svojim podanicima.

Iz uvodnih redova u zapisu *Opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema* Franca Štefana Engela saznajemo nekoliko važnih podataka o ovom činovniku koga je služba vezala za Vojnu granicu, na prelazu 18. i 19. veka, i koji je zahvaljujući toj okolnosti ostavio dragocene podatke o svojim srpskim savremenikima. Naime, i njegov primer potvrđuje da je odlazak u penziju bila ne do kraja propisana povlastica, nego da je za njeno dobijanje bila neophodna saglasnost vladara:

„Osetivši da mu poslovi zaostaju, da mu je sluh oslabio i da više nije sposoban za brzo rešavanje složenih pitanja iz svoje nadležnosti, Engel je 26. Aprila 1822. godine zatražio da bude penzionisan. Bilo mu je tada 70 godina od kojih je mnoge proveo u perifernima, nezdravim krajevima Monarhije, što je ostavilo traga na njemu[...]

Car je uvažio njegove razloge i preporuku Dvorskog ratnog saveta, pa je 30. avgusta 1822. godine potpisao akt o Engelovom penzionisanju sa punom platom od 3.000 forinti godišnje.“ (Gavrilović 2003, 10)

Dokaz za to da je o penzionisanju odlučivao vladar, vidi se i iz molbe Mitropolita Stratimirovića koji se zauzimao za Nikolu grofa Brankovića, a koji je 1796. godine bio predviđen za penzionisanje. Njegovo pismo generalu Ženeinu rezultiralo je produženjem vojne službe za još četiri godine, a grof Branković: „Penzionisan je 1. marta 1800. godine, posle pedeset godina aktivne službe, sa godišnjom penzijom od 600 forinti” (Čuljak 1998, 29). Penziju je primao naredne četiri godine, do smrti 1804. odine.

Pravila penzionisanja, uopšte uzev, kao što je pokazano nisu bila precizno uspostavljena na način da su predstavljala vrstu automatizma. Pre se radilo o mogućnosti koju je trebalo izdejtstvovati od vladara i to u slučajevima kada je služba ostvarena u nekom od povlašćenih zanimanja, poput vojnog ili činovničkog posla. Ipak, ono što jeste važno je to da se u ovom periodu uobličavala svest o povlačenju iz sfere rada. Ta svest uobličavana je, upravo, u krugu oficira i činovnika koji su posle dugog radnog veka sticali pravo na penziju (Timotijević 2005c, 771). O načinu izdržavanja činovnika saznajemo i iz Engelovog zapisa:

„Domestikalna [domaća] kasa županija namenjena je plaćanju činovnika i podmirenju drugih javnih izdataka[...]Po sebi, kasa je neiscrpna, jer podanik mora da plaća onoliko koliko mu je razrezano, ako je to inače u njegovoj moći.“ (Engel 2003, 74-5)

Uobičajeno trajanje vojničke službe bilo je oko pedeset godina. Mogućnost ranijeg povlačenja iz službe mogli su iskoristiti samo imućniji. Većina oficira, međutim, radila je do kraja života, nakon čega je udovici sledovala otpremnina u visini tromesečne plate. U isplaćivanju državnih penzija bilo je mnogo problema, koji su se odnosili na to da penzija ili nije stizala redovno ili nije bila isplaćivana u punom iznosu, što je mnoge oficirske udovice ostavljalo u skromnom materijalom položaju (Timotijević 2005c, 771 – 773).

Da je život počinjao stupanjem na tržište rada i završavao se smrću (Minoa 1994, 16), videćemo i na domaćem primeru. Naime, u središte onovremenog sistema vrednosti bio je postavljen rad, koji je tako pozicioniran nužno vodio novom vrednovanju života i mesta starosti, ali i mladosti u njemu. One su, naime, ustuknule pred zrelim dobom koji se ističe kao središnji i najvažniji životni period. Dovođenje u vezu životnog doba i radne sposobnosti dovelo je do toga da su mladi žurili u nameri da se uključe u red zrelih za privređivanje, dok su ovi potonji odlagali da se svrstaju u red starih. Drugim rečima, s radom se počinjalo već u detinjstvu, a radilo se do pozne starosti, koju su zbog kratkog

životnog veka dočekali malobrojni (Timotijević 2006, 128 - 130). Da je period između tridesete i četrdesete godine bio onaj koji se cenio kao najvažniji i najproduktivniji vidi se i iz navoda Dositeja Obradovića:

„O ti, serpska junoste! Vnuši ovome što ću ti sad reći! Ja s tobom govorim kako da si u soveršenom voznrastu od trideset i četrdeset godina – i u tome ćeš s pomoću božjom biti. Pak ako se sad uprav ne uputiš, vsegda ćeš nakrivo hoditi i putem zabluženija, prelesti i bezumija stupati i k tvojemu zlopolučiju napredovati. Velika je stvar mladost i najveća za ljude na svetu – zašto iz ove iste junosti i mladosti proizici će s vremenom upravitelji narodni, sveštenstvo i učitelji, vojenačalnici i gradonačalnici, sudije i starešine mnogočislenih opštstva, roditelji, srodnici i svi člani opšteta sodruženstva. I ako se po nesreći ova mladež razmazi, razbludi, i na zlo okrene i prevrati, nije potreba dar proročestva imati za pretskazati kakovi žrebije i ščastije celi rod od toga ima sebi ožidavati. Neće li se (sohradi bože!) reći: Naše su stare Turci udružavali i mučili, a nas sad naši rođeni muče i dave“? (Obradović 1961, 371)

Nova smena vlasti: Novi rat odvijao se u periodu od 1788. godine do 1791. godine i, po viđenju Milorada Ekmečića, na razvoj srpskog naroda ostavio je veće posledice nego bilo koji drugi rat u istoriji (Ekmečić 1989, 72). Međutim, još pre nego što je rat izbio, početkom osamdesetih godina 18. veka, Austrija je pribegavala vrlo živoj akciji u Srbiji. Slala je agente u nju radi proučavanja zemljišta i prilika, izrade karata i planova i s ciljem pripremanja naroda na ustanak (Đorđević 1924, 16-17). Osmanski odgovor, na austrijske aktivnosti, bio je strahoviti teror i čitav niz zuluma, kako piše Đorđević, a reakcija srpskog življa ponovo je podrazumevala prebeg pojedinaca i čitavih familija u Austriju, nekada i organizovan. Granica, o kojoj piše Ekmečić, iznova postaje aktuelna: „Linija koja je označavala granicu između Turskog i Habsburškog Carstva krajem XVIII veka u isto vreme je predstavljala granicu između dva tipa društva“ (Ekmečić 1989, 22). Dakle, još jednom se dogodio „sudar“ iz kojeg je srpsko društvo izašlo spremnije za promene koje će uslediti. Tome je, međutim, prethodilo još jedno u nizu *napred - nazad* stanja, odnosno stanje prelaza kako je 18. vek, u balkanskim okvirima, okarakterisao Pavlović.

Ta stalna pozicija onih „između“ ponovo se ogleda u emigriranju koje je dobilo velike razmere od prvog dana rata (Gavrilović 1990, 67). O intenzitetu iseljavanja piše i Đorđević (Đorđević 1924). Druga godina ratovanja bila je slaba po stepenu iseljavanja, dok je treća godina bila obeležena najvišim stepenom. Te su godine Austrijanci polako počeli da napuštaju Srbiju. Četvrte godine tj. pre objave Svištovskog mira, bilo je jasno da će Austrija napustiti ove prostore, pa se za njom povuklo i domaće stanovništvo u strahu od odmazde. Austrija je nastojala da pojača proređeno stanovništvo na granici i da je obezbedi privlačenjem iseljenika iz Srbije. Ovi napori, nisu urodili planiranim rezultatima, a posle Svištovskog mira deo emigracije počinje da se vraća na prostore sa kojih je izbegla. Razlozi za povratak bili su povezani i sa odlukom osmanske vlasti da pruži određene povlastice povratnicima u nastojanju, kako piše Đorđević, da zemlju ne ostave praznom (Đorđević 1924, 21-23) tj. da obezbedi dovoljnu brojčanu masu stanovništva koja će plaćati poreze. Proces intenzivnog preseljavanja okončao je austrijsko - turski mirovni ugovor od 4. avgusta 1791. godine. Njime je Srbija vraćena pod osmansku upravu, Srbima data opšta amnestija, dok je njegovom osmom tačkom onima koji su prešli u Austriju priznato njeno podanstvo (Gavrilović 1990, 71). Preciznije, Prvi član Mira garantovao je emigrantima slobodan povratak na posede koje su napustili, ali i to da neće biti kažnjeni zbog toga što su ustali protiv osmanskog vladara. Isprva, obećano se poštovalo i nije bilo uskraćivanja oproštaja sultana i pune zaštite (Đorđević 1924, 23). Povratak iseljenika na teritoriju Osmanskog carstva, sa druge strane, ometala je Austrija u nastojanju da obezbedi vlastite interese. Narod se, međutim, većinom vratio iz Austrije u Srbiju, ali kako naglašava autorka Antonijević nikada se nisu vratili svi (Antonijević 2007, 48). Vreme po uspostavljanju mira, Đorđević opisuje kao vrlo snošljivo, što se moglo videti po sledećem: zemlja je bila očišćena od janičara i čitkluh-sahibija „plaćalo se samo spahijsko i carsko“; trgovina je postala slobodna; pravo na obnovu crkava i manastira nije bilo osporavano; knezovi su dobili prava ubiranja poreza (Đorđević 1924, 25) u čemu detektujemo izvesno osvajanje javne sfere od strane lokalnog stanovništva, odnosno tragove lokalne vlasti, koja se protezala kroz gotovo ceo 18. vek:

„Pored vezira koji upravlja pašalukom, i kadija (ili muslimana) koji upravljaju u 12 podređenih nahija, Srbima se prepušta da drže upravu u kneževinama i preko njih da

skupljaju poreze. Knezovi i ober-knezovi [...] postaju zametak jedne lokalne vlasti koja se u kontinuitetu neće prekidati do početka revolucije.“ (Ekmečić 1989, 91-92)

Prema srpskom shvatanju, pravi red mogao se uspostaviti samo ako se između naroda i vlasti isključe neželjeni posrednici, odnosno ako se narodu da vrsta samouprave (Ćorović 1997, 7). Hatišerifom iz 1793. godine, ukidaju se čitluci, janičarima i čitluksahibijama zabranjuje se povratak u pašaluk, ukidaju se turske poreždžije, postavljaju nahijski ober-knezovi, utvrđeni beratom od viđenijih Srba, kojima se poverava prikupljanje carskog poreza i pravo da sude sporove između sunarodnika (Petrović 1901, 62). Vezir je carski porez sa ober-knezovima raspoređivao po nahijama, u čemu se ogleda participacija u javnoj sferi. Potom su ober-knezovi sa knezovima određeni porez delili na kneževine, a ovi sa seoskim kmetovima, prema imućnosti i broju sposobnih poreskih lica, raspoređivali na sela (isti 1901, 62). Prema istom izvoru, seoski kmetovi su, na javnim zborovima, sa okupljenim seljacima raspoređivali porez između sebe prema imućnosti i to tako da je srednja klasa plaćala dva puta više poreza od siromašne, a imućna dva puta više od srednje klase. Posle ovako raspoređenog poreza i pošto bi nesposobna lica bila oslobođena, pristupalo se plaćanju poreza, čime je otpočinjao povratni proces prodora u javnu sferu koji je podrazumevao predaju novca kmetova knezovima, oni su ga dalje predavali ober-knezovima, a ovi poslednji su predavali novac veziru (isti 1901, 62-63). Na ovom primeru, ponovo uviđamo *ujedinjenje u problemu* nesposobnosti i siromaštva, ali i raslojavanje stanovništva koje će biti od značaja za kasniju konstrukciju starosti kao društvenog problema.

Desetogodišnje olakšice koje su sultanovim fermanom bile date srpskom stanovništvu u Beogradskom pašaluku, od 1791. do 1801. godine, i stanje opšte stabilnosti, imali su za posledicu: „da se razvila i jedna srpska trgovačka elita kakva ranije u istoriji nikada nije postojala“ (Ekmečić 1889, 93):

„Kao što su, među Srbima dvaju carstva, preko granice Save i Dunava putovali stoka i novac, municija i oružje, tako su putovale i ideje, nova saznanja i međusobni uticaji. U tom povezivanju glavnu reč su imali upravo prodorni, agilni, pokretljivi i snalažljivi srpski trgovci s obe strane graničnih reka.“ (Antonijević 2007, 38)

Gradski sloj zanatlija i trgovaca, o kojima Engel piše na teritoriji Slavonije i Srema, ide u prilog tome da je profesionalno raslojavanje u toku. Engel, naime, donosi podatak o tome da su svi građani, ako su i posedovali zemlje, živeli pretežno od trgovine ili svog zanata (Engel 2003, 54). A, da su u tom preduzetnom sloju društva veoma aktivno učestvovali i Srbi, sa druge strane granice, svedoči sledeći navod:

„Kolika je velika tromost Ilira [Srba i Šokaca] u poljskim radovima i u gazdinstvu obična, toliko se pokazuju vredni i spretni u trgovini. Ali, kako im nedostaje prilike i sredstava da uzmu nešto naveliko, oni uopšte ostaju sitni ili srednji trgovci na malo.“
(Engel 2003, 59)

Antonijević, sa druge strane, nastavlja da analizira desetogodišnji period stabilnosti, na turskoj teritoriji, kao razdoblje koje pruža uslove i za ekonomsko napredovanje. U njemu valja tražiti početke ekonomskog raslojavanja, ali je podjednako važno i ono na šta autorka, takođe, upućuje, a to je da je pored ekonomske postojala i *profesionalna razlika* među srpskim stanovništvom. Pored najbrojnijih seljaka, bilo je i trgovaca, zanatlija, popova, igumana i nešto manje pismenih ljudi (Antonijević 2007, 35). Dakle, trgovci sa jedne strane predstavljaju kanal koji omogućava protok novih ideja, ali, uz ostale, oni čine i klicu profesionalizacije bez čijeg daljeg razvoja ne bi bilo moguće govoriti o početku procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema. Valja reći i to, da je prvi penzioner u osnovanoj nacionalnoj državi ekonomsku moć stekao, upravo, kao trgovac, čemu će biti posvećeno naredno potpoglavlje.

Stabilni period, međutim, nije potrajao. Janičari i čitluksahibije vratile su se 1801. godine. Dahijske poreždžije ušle su u sela, a trogodišnje teško stanje, koje se između ostalog ogledalo, u previsokim porezima razrezanim većem broju poreskih oženjenih glava od realnog, rezultirala je Prvim srpskim ustankom 1804. godine o kojem Pavlović, sažimajući širi kontekst, piše na sledeći način:

„Početkom 19. veka periferije su stupile u razdoblje promena, slično vremenu osmanskog osvajanja. Prosvećena i romantičarska Evropa i helenstvo ponovo su se međusobno otkrili, ali je upravo srpskoj podeljenosti između napredne i snažne Austrijske monarhije i zaostale i slabe Osmanske carevine bilo suđeno da započne proces osamostaljenja. Dodir između novih ideja na prostorima severno od Dunava i zlo stanje u

kom su se nalazili do oćaja dovedeni seljaci naseljeni u oblastima južno od te reke, naposletku su zapalili plamen revolucije.“ (Pavlović 2004, 35)

Nove ideje i nova iskustva tako su doveli do otpora koji će kasnije biti okončan pružanjem ključnog preduslova za konstruisanje društvenih problema. Uspostavljenje nacionalne države i sve faze kroz koje će ona proći pružiće preduslove i za konstruisanje starosti kao društvenog problema.

2.2 Preduslovi za konstruisanje starosti kao društvenog problema

Uspostavljanje ključnih preduslova za konstruisanje starosti kao društvenog problema⁴³ vezuje se za period od 1804. do 1835. godine. Ovaj period u savremenoj domaćoj istorijskoj nauci označen je kao period *Srpske revolucije*. „Pod revolucijom se podrazumeva kompleks kvalitativnih i korenitih promena u društvu, a to je upravo ono što se dogodilo u Srbiji“ (Antonijević 2007, 19), u označenom periodu. Revolucionarni preobražaj, tako, započinje srpskim ustancima koji obuhvataju period od 1804. godine do 1815. godine, pri čemu „status revolucije pripada samo onim oružanim pobunama koje menjaju socijalne odnose u društvu“ (Ekmečić 1989, 79). Međutim, razlog da se revolucionarnim razdobljem označi period do 1835. godine leži u činjenici koju apostrofira istoričar Radoš Ljušić, a koja se tiče konačnog ukidanja feudalizma što je omogućilo trasiranje evropske putanje na kojoj će srpsko društvo postati građansko:

„Na ukidanju feudalizma naročito se radilo od 1831. do 1835. godine. Tu razlikujemo dva perioda: 1831 – 1833 i 1833 -1835. Prvi period predstavlja neku vrstu okrnjenog turskog feudalizma u kome su srpski seljaci bili oslobođeni feudalnih odnosa prema spahijama. Trećim hatišerifom (1833) izvršena je smena, turski feudalizam zamenio je srpski polufeudalizam, koji obuhvata vreme drugog perioda. On predstavlja poslednju etapu ka potpunom ukidanju feudalizma u Srbiji.“ (Ljušić 1986, 54)

Za razliku od razdoblja analiziranog u prethodnom potpoglavlju, koje je karakterisalo učestalo smenjivanje austrijskih i turskih uprava, razdoblje koje je usledilo karakterisala je dominacija osmanskih uticaja⁴⁴, ali je to u isto vreme i razdoblje nepovratnih promena nastalih pod uticajem širih, međunarodnih tokova. Tako, istoričar Ljubodrag Dimić ocenjuje da srpsko pitanje nije marginalno pitanje evropske istorije. Rešavanje tog pitanja, od početka 19. veka do vremena u kojem živimo, prevazilazilo je granice države i ticalo se: „susednih balkanskih država, i velikih sila, dobijalo evropske razmere. Tako je bilo i u vreme „srpske revolucije“ 1804-1835, periodu obeleženom srpsko-turskim ratovima...“ (Dimić 2005, 14) Pod označenim uticajima, odigrali su se svi važni događaji koji su

⁴³ Ne i za početak procesa konstruisanja.

⁴⁴ Važna naročito u domenu institucija.

snažno uticali na formiranje preduslova za konstruisanje društvenih problema, opšte uzev, a time i na formiranje preduslova za konstruisanje starosti kao društvenog problema.

Nekoliko napomena koje se odnose na proces datog konstruisanja trebalo bi da pomognu u razumevanju perioda koji je prethodio procesu konstruisanja. Radi se, naime, o podsećanju da se starost kao društveni problem razmatra kao *krnji konstrukt*. Stranice koje slede, u ovom i narednim poglavljima, pokušaće da ukažu na to da starost kao društveni problem prečesto izlazi iz šematskog okvira zadanog sledom koji predlažu Spektor i Kicus, a koji nazivaju *prirodnom istorijom* društvenih problema⁴⁵. Činjenica da se tok konstruisanja konkretnog društvenog problema ne poklapa sa fazama koje postuliraju naučnici, ipak, ne znači da ovaj društveni problem nije imao vlastiti istorijski sled konstruisanja i da se nije radilo o svojevrsnom procesu koji je naposljetku doveo do toga da danas starost razumemo kao društveni problem, bez obzira na krnjost kao jednu od dominantnih obeležja. Takođe, nije moguće tvrditi ni da se ovaj sled u potpunosti ne poklapa sa sledom koji je predložen kao prirodna istorija društvenih problema, što će biti moguće pokazati u nastavku studije. Na ovom mestu, budući da se radi o analizi preduslova za konstruisanje konkretnog društvenog problema, a koji se prevashodno tiču uspostavljanja institucija i poligona za nastanak srpskog građanskog društva, dovoljno je reći da krnji konstrukt valja razumeti kao onaj kojem je nametnuta potreba stalnog zadobijanja legitimiteta u kriznim periodima, kao i činjenica da je konstrukcija najčešće rezultat eksternih uticaja, o čemu će tek biti reči, a koji su jasno uočljivi i u periodu koji prethodi procesu konstruisanja.

Preciznije, preduslovi za konkretni proces konstruisanja, koji u datom slučaju podrazumeva rano uključivanje u red onoga čime se institucije bave⁴⁶, budući da konkretna konstrukcija dobrim delom nastaje i kao rezultat konstruisanja drugih društvenih problema⁴⁷, bez pravolinijskog prolaska procesa sazdanja kroz označeni niz faza, mogu se pratiti već u periodu koji je odabran za proučavanje u ovom delu studije. Oni se, ukratko,

⁴⁵ Uz napomenu da i sami autori naglašavaju da se *prirodna istorija* društvenih problema, kao model koji predlažu, može razumeti kao ona koja je najtipičnija ili kao jedna od mnogih (Spektor and Kitsuse 1973, 145 - 159).

⁴⁶ Ovde se, prevashodno, misli na penzije koje učestvuju u procesu sveukupnog procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema.

⁴⁷ Koji su, kako je naglašeno, često bili posledica eksternih uticaja.

vezuju za osvajanje javne sfere i nastajanje prvih institucija pod srpskom upravom, zatim za njihovo umnožavanje i usložnjavanje koje za posledicu ima stvaranje činovničkog aparata što će, najzad, dovesti do uvođenja prvih penzija regulisanih zakonom, na temelju izraženijeg društvenog raslojavanja.

Ovo, ipak, ne bi bilo moguće da nije došlo do preobražaja grada koji ključne promene doživljava, upravo označenim ukidanjem feudalizma, a koji se značajno razlikovao od onog koji se razvio u zapadnoevropskim okvirima (gde je vlasnik zemlje bio feudalac, a ne sultan), na šta upućuje Ekmečić. Po oceni ovog autora grad koji se razvijao u islamskom feudalizmu, bio je otuđen od sela, što je sa druge strane vodilo i tome da starost bude drugačije tretirana i sagledavana već prema tipu naselja u kojem se živelo. Islamski grad bio je: „mesto boravka ljudi koji vode vojsku i upravu, duhovnih lica, trgovaca i zemljoposjednika kojima je sultan poverio imanje“ (Ekmečić 1989, 80). Promene koje su usledile, a najznačajnija za predmet proučavanja ove studije jeste preuzimanje ovih funkcija od strane lokalnog srpskog stanovništva, u potpunosti je utrlo put konstruisanju starosti kao društvenog problema čiju početnu fazu možemo tražiti tek nakon perioda Srpske revolucije.

Srpska revolucija u ličnoj istoriji prvog penzionera Ilije Markovića: Istorijski proces u kojem nastaju (ili u kojem bivaju preuzete) važne institucije za funkcionisanje društva, koje se menja i koje dobija nove pojavne oblike u vidu potonjeg građanskog društva, biće osvetljen kroz ličnu istoriju prvog penzionera Ilije Markovića. Život Ilije Markovića, i važni istorijski događaji koji su ga oblikovali, a u kojima je Marković aktivno učestvovao najpre kao bogati trgovac, ratnik, nosilac nekoliko važnih državnih funkcija i najzad kao ona istorijska figura kojoj knez Miloš ukazom dodeljuje prvu penziju, u znak zahvalnosti na višedecenijskoj podršci i odanosti, predstavlja bitan deo analize koji se odnosi na stvaranje preduslova za otpočinjanje procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema. Ova, ne preterano upečatljiva istorijska ličnost, sudeći po obimu domaće istorijske literature koja joj je posvećena, poslužiće kao pokazatelj značaja uloge institucija i odnosa moći u procesu konstruisanja bilo kog društvenog problema, pri čemu:

„moć se može shvatiti kao stepen u kojem neka osoba ima pristup traženim resursima. Na primer novcu, dokolici, dobro plaćenim poslovima, i kao mogućnost da utiče na svet oko sebe u svojstvu člana nekog važnog tela koje donosi odluke, recimo, ministarstva, suda

ili upravnog odbora velikog preduzeća, što znači da ima uticaja na živote drugih ljudi. Po toj definiciji, jasno je, dakle, da neke grupe ljudi u društvu imaju manje moći nego druge grupe.“ (Ber 2001, 99)

Ovovremeno poimanje moći, ne razlikuje se suštinski od moći koju je mogao da ostvari pojedinac u Srbiji na početku 19. veka, ali jasno ukazuje na ukupnu društvenu nesrazmeru dva perioda. Zbog toga je, na ovom mestu, neophodno osvrnuti se na proces stvaranja nacionalne države⁴⁸, bez koje ne bi bilo moguće stvoriti i/ili preoblikovati institucije pod srpskom upravom, niti donošenje zakona koji regulišu penzije, a koje učestvuju u procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema, kao ni pridobijanje i osiguranje individualne moći sa kojom će institucionalna sfera biti zadugo čvrsto vezana. Ipak, već sada je važno naglasiti da pojava prvog penzionera nije značila i otpočinjanje procesa konstruisanja datog društvenog problema. Zadatak ovog dela rada, upravo, jeste pokušaj da odgovori na pitanje: zbog čega je to tako?

Dovodeći u vezu značajke koje se odnose na period Srpske revolucije sa navodom Milovana Ristića, u kojem autor daje završnu ocenu delatnog uticaja Ilije Markovića, moguće je pokazati zbog čega se čini opravdanim da se na primeru jedne karijere analizira čitavo prelomno razdoblje u istoriji srpske države prve polovine 19. veka. Sponu između revolucionarnih promena i preobražaja na planu lične karijere prvog srpskog penzionera, koja nastaje, upravo, kao rezultat promene društvenih odnosa u društvu, najbolje ilustruje sledeća Ristićeva ocena:

„Ilija Marković je bio ponajbolji pretstavnik onih naših političara iz Prvog srpskog ustanka koji se u jednom bogatom kraju zemlje istakao najpre kao vrlo imućan trgovac i knežinski knez, pa buljubaša, sovjetnik i veliki vilajetski sudija. Kao takav stekao je veliko bogatstvo u novcu i imanju. Sa propašću Srbije njegovo bogatstvo nije propalo. On se blagovremeno vratio i veliki deo svoga bogatstva stavio na raspoloženje za narodnu stvar u Drugom ustanku. To mu je održalo ugled i kod kneza Miloša, koji mu je poveravao važne poslove u zemlji i van nje. Bio je član Narodne Kancelarije i obor knez Šabačke nahije. Doživeo je dosta duboku starost, dobio priznanje kneza Miloša, i materijalno i moralno, i umro na miru. Njegova porodica, sinovi, nasledila je taj očev kapital i tako su osnovali

⁴⁸ U kojem je aktivno učestvovao i Ilija Marković.

jednu imućnu građansku porodicu u maloj srpskoj državi prve polovine XIX veka.“ (Ristić 1956, 43)

Onim redom kojim se usložnjavala karijera ovog trgovca, ratnika, državnog delatnika i, najposle, prvog penzionera, biće osvetljavane važne etape u revolucionarnom periodu, sa svim značajnim događajima i pojavama, koje su s jedne strane dovele do toga da budu ostvareni ključni preduslovi za kasnije konstruisanje starosti kao društvenog problema, dok su sa druge strane uslovile i samu pojavu prvog penzionera. Njegova pojava, međutim, već je rečeno, ne pripada procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema, što će biti moguće pokazati uz pomoć parcijalne analize društvenih tokova i njihovih rezultata, koja sledi.

Ilija Marković rođen je u selu Grušiću, 1762. godine, na severnom podnožju planine Cera. Na istorijsku scenu stupa u četrdeset drugoj godini kao pocerski buljubaša u Prvom srpskom ustanku 1804. godine, s tim da prelomne događaje dočekuje kao već bogati trgovac i knežinski knez (Ristić 1956, 37). To bi, drugim rečima, značilo da je pripadao onom sloju ondašnjeg društva oko kojeg je bila koncentrisana izvesna upravljачka moć, na lokalnom nivou, i finansijska moć koja mu je dopuštala da deluje izvan lokalnih okvira. Zbog toga, na ovom mestu valja podsetiti još jednom na važnost izdvojene profesije trgovaca koja ne samo da je bila finansijer, nego je bila i onaj važan kanal komunikacije između dvaju carstava i deo mehanizma kojim su se širili unakrsni uticaji. Pišući o trgovcima pre ustanaka Đorđević kaže: „To su bili viđeni i imućni ljudi sa prostranim vezama i sa vrlo velikim uticajem u narodu“ (Đorđević 1983, 15), a među njima je bio i Karađorđe Petrović „ni knez ni hajduk, nego trgovac, blizak narodu...“ (Ćorović 1997, 26). Ovaj sloj ljudi osnažio je svoje pozicije u vreme desetogodišnjih olakšica, koje je, prema viđenju Ekmečića, za posledicu imalo razvijanje srpske trgovačke elite kakva do tada nije postojala. Ta se elita „odnjihala na izvozu stoke preko Zemuna u srednju Evropu“ (Ekmečić 1989, 93), a viđeni pripadnik te elite bio je i Ilija Marković koji, kao takav, dobija poziv da zauzme mesto u ustaničkim redovima. Lični Karađorđev pisar Janićije Đurić, tako, beleži da mu je Karađorđe naložio da piše bogatijim ljudima, a među njima i Iliji Markoviću, da:

„...narod na oružje podignu, tako i mlađe činovnike i buljuhbaše da podignu svaki svoja sela i narod na oružje, i da sve turske anove po selima popale i turske andžije da pobiju po

anovima, varoši turske da popale i Turke da pobiju i za granicu Pašaluka Beogradskog da progone“ (Sečanski, 53 prema Ristić 1956, 37)

Borba za „narodnu stvar“ pruža Markoviću priliku da ratničku umešnost i zavidan imetak založi u ostvarivanje sprege sa najuticajnijim savremenima – najpre sa Karađorđem Petrovićem, ali još tešnje i trajnije sa Milošem Obrenovićem. Ukoliko ličnost Ilije Markovića okarakterišemo kao istaknutu, u okvirima konkretnih društveno-istorijskih zbivanja, i pored toga što se nije nametnula kao ona koja bi zauzela značajnije mesto u proučavanjima domaće istorijske nauke, onda možemo konstatovati da se jedan od faktora koji će doprineti konstruisanju starosti kao društvenog problema odnosi, upravo, na to da se važna uloga koju je imao morala dalje razvijati i transformisati onim tempom i na način koji je podrazumevao ukupni društveni preobražaj. Radi se, zapravo, o pređenom putu od vremena kada je Šumadija: „već bila iznedrila trgovački sloj koji se oseća kadar da vodi društvo sam“ (Ekmečić 1989, 106) do perioda ukidanja feudalizma 1835. godine čiji će savremenik, pa i važni „pasivni“ učesnik u vidu prvog penzionera, biti upravo Ilija Marković. Ono što se, zapravo, dogodilo bilo je jasnije socijalno raslojavanje kako ekonomsko, tako i profesionalno (Antonijević 2007, 34-35). Značaj ekonomski moćnih pojedinaca i grupa, tokom celog 19. veka, bio je veliki u sveukupnom društveno-političkom, kulturnom i duhovnom životu, a redovi tih pojedinaca i grupa, na početku veka, popunjavani su upravo trgovcima i zanatlijama⁴⁹ „da bi se, postepenim jačanjem nacionalne države i njenih institucija i ekonomskim snaženjem srpskog društva, pojavili i predstavnici drugih društvenih grupa⁵⁰“ (Lazić 2006, 624). Priliku da među prvima izrastu u novi društveni sloj – sloj onih sa profesijom – dobili su malobrojni oko kojih je bila koncentrisana moć čija je najsnažnija garancija bio novac. Proces stvaranja činovničkog aparata nastavio se njihovim nameštenjima u državnoj upravi kao vrsti kompenzacije za ratne zasluge. Ovaj tada novi sloj uslovio je, međutim, stvaranje još novijeg sloja društva koji, upravo, jeste u fokusu ove studije. Radi se o sloju koji će početi da napušta sferu rada, a čiji će pripadnici vremenom, u najvećem broju, pripadati opsegu onih koji su napuštali službu po kriterijumu starosti. Taj sloj društva tvore penzioneri čije je formiranje

⁴⁹ O značaju razvoja zanatstva za konstruisanje starosti kao društvenog problema biće još reči.

⁵⁰ Misli se na bogate industrijalce u prvom redu.

predstavljalo višedecenijski proces. Do njegovog stvaranja u punom obimu, društvo je moralo da prođe kroz različite mene, sve dok, najzad, kao takav nije bio ustanovljen nakon Drugog svetskog rata (Milosavljević 2011, 83-107). Zbog svega navedenog, opravdano je istaći da je nastajanje preduslova za konstruisanje starosti kao društvenog problema u najužoj vezi sa ukupnim preobražajima društva, sa stvaranjem nacionalne države i kasnijim ideološkim zaokretima, koji će uticati na nastanak društvenih problema, opšte uzev.

Burni događaji, oblikovali su karijeru Ilije Markovića na takav način da je ona bila splet uspona i padova koji su pratili istovetan sled uspeha i neuspeha u procesu nastojanja da se ostvari državno osamostaljenje. Tako su ustanički uspesi, i isticanje Ilije Markovića u bici na Mišaru 1806. godine, uticali na njegov dalji lični uspeh. U studiji *Finansije i ustanove obnovljene Srbije do 1842, s jednim pogledom na raniji istorijski razvoj finansijskog uređenja u Srbiji* Mita Petrović, između ostalog, piše i o Iliji Markoviću i o Skupštini na kojoj je 1807. godine Karađorđe u Beogradu okupio sve starešine. Na njoj je odlučeno da Srbija i dalje bude podeljena u dvanaest nahija, da se Savet preimenuje u Senat, da se iz Smedereva preseli u Beograd, zatim da se po većim varošima zavedu „komendanti“, a po selima knezovi (a da to zvanje mogu dobiti samo oni koji znaju čitati i pisati i koji su služili u ustaničkoj vojsci), da se izvrši opšti popis stanovništva, da svaki odrastao Srbin mora biti vojnik i da mora imati svoje oružje, te da stranci ne mogu imati nepokretnog imanja... Senat, tako, postaje najviša vlast za suđenje i upravljanje unutrašnjim poslovima, opštenarodnom imovinom... Međutim, najvažnija odluka na ovoj Skupštini odnosila se na premeštaj Senata u Beograd i na to da će ga tvoriti dvanaest članova, onoliko koliko je bilo i nahija. Savetnik šabačke nahije i jedan od članova Senata bio je, upravo, Ilija Marković. On je, kao i ostali, od trenutka nameštenja iz državne kase primao 1.200 groša godišnje na ime izdržavanja, hrane i stana i još petnaest groša mesečno za poslugu (Petrović 1901, 87-88).

Srbija je 1807. godine u potpunosti bila oslobođena od osmanske vlasti (Pavlović 2004, 45), a raslojavanje, ekonomsko i profesionalno, koje je postalo evidentno, nastavilo se i ličnim inicijativama onih koji su proširivali prava na račun obaveza, što pokazuju i tapije iz perioda od 1808. do 1810. godine u kojima Ilija Marković nastavlja da širi posed. Kupovao je po Beogradu i Šapcu, a među kućama, dućanima, placevima i vinogradima bilo je i onih

koje je kupio „na doboš“ (Ristić 1956, 38). Sve ovo ne bi bilo moguće da nije ostvarena i važna promena koja se ticala zauzimanja gradova kao mesta življenja. Radilo se, zapravo, o tome „da su Srbi u toku Prvog ustanka po prvi put ušli u gradove da bi počeli njima da upravljaju i od tada će u mnogo većem broju početi da žive u varoškim sredinama u Srbiji“ (Antonijević 2007, 36). Iskustvo življenja u gradovima u Ugarskoj, koja je do 1815. godine bila „centar okupljanja srpskog naroda“ (Ekmečić 1989, 165), bilo je značajno za formiranje ideje o potrebi preuzimanja javne sfere i načina na koji se tome pristupilo, sve dok cilj nije mogao biti i formalno postignut prenošenjem tog centra okupljanja u Šumadiju. Ipak, uticaji istoka i zapada: „duboko su pulsirali u etničkom biću Srba i ostalih balkanskih naroda, iskazujući, istovremeno, i jedinstvo i različitost“ (Dimić 2005, 22). U potcrtanim razlikama i jedinstvu valja tražiti i sve važne preduslove za konstruisanje starosti kao društvenog problema

Finansijsko jačanje Ilije Markovića paralelno se nastavljalo sa učvršćivanjem njegove pozicije u državnim poslovima koji su se neprestano razvijali, pod označenim uticajima. Ovo se najbolje vidi iz saziva Skupštine 1811. godine u Beogradu, kada je po nalogu Vožda trebalo izvršiti reorganizaciju državne vlasti u zemlji. Među zadacima našli su se: preustrojavanje Senata; ustanovljavanje Velikog narodnog suda; imenovanje prvih popečitelja, preimenovanje nahijskih i kneževskih starešina u vojvode (u vlasti jednakih i u potpunosti potčinjenih izvršavanju naređenja Vožda ili njegovih zastupnika); postavljanje članova Senata, koji nisu izabrani za popečitelje, za članove velikog suda drugog odeljenja Senata. Skupština tada donosi i novo uređenje koje je podrazumevalo da za poglavara cele zemlje ostane Karađorđe, a za upravljanje državnim poslovima zadržan je Senat tj. *Pravitelstvjuščii Sovjet narodni*. Kada se radi o daljem vezivanju Ilije Markovića za državne poslove, onda je od najvećeg značaja to što je ova Skupština imenovala šest popečitelja. Za popečitelja pravde⁵¹, koji je u isto vreme bio postavljen i za *velikog sudiju vilaetskog*, imenovan je Petar Teodorović. Međutim, kako Petar Teodorović nije bio u Beogradu za vreme Skupštine i kako nije hteo da preuzme dužnost, njega na tom mestu zamenjuje Ilija Marković (Petrović 1901, 100 - 101). Ovo je, upravo, i ona međa u vremenu

⁵¹ Preostalih pet popečitelja bili su popečitelj: vojni, unutrašnjih dela, finansija, prosvete i crkvenih poslova, i inostranih dela.

od kada možemo pratiti i prve stalne plate, koje spadaju u red ključnih preduslova za nastanak kasnijih stalnih penzija, a koje su rezultat institucionalnog narastanja i otpočinjanja procesa institucionalnog usložnjavanja:

„Skupština je tada, prvi put, odredila stalne plate svim starešinama u opšte i narodnim službenicima. Plate godišnje počinjale su od 400 i povećavale se do 7.500 groša. Vuk veli: Mladen, Jakov i Sima, kao prvi popečitelji, „imali su plate na godinu po 6.000 groša (ili 500 dukata), a uz to i tain u mesu, hlebu i ječmu (kad ga je bilo u gradu). Ostala trojica jamačno su imali mnogo manje, ali neznam koliko““. (Petrović 1901, 102)

Na ovaj način otpočela je praksa po kojoj je Vožd samostalno poveravao različite službe i zvanja u zemlji, a odgovor na ovakvo uređenje bio je sastavljanje budžeta od strane Skupštine koji je uzimao u obzir sve prihode i rashode. U prihode, između ostalog, ušli su i porezi o čemu će biti detaljnije obrazloženo naknadno, a u rashode tada bivaju ubrojane i stalne plate svih narodnih službenika, pored rashoda za nabavku oružja, baruta, olova, kremenca, šalitre i hrane za vojsku. Celokupni rashod, piše Petrović, dostizao je cifru od milion i po groša. Promena u uređenju, dakle, utire put prvim stalnim platama kao preduslovu za kasniji nastanak stalnih penzija.

Povezivanje promena, koje su bile u vezi sa čitavim državnim uređenjem i koje su delom podrazumevale i uspostavljanje novih institucija poput Velikog narodnog suda, sa konkretnom istorijskom ličnošću pomaže u tome da se potcrta promena i na planu lične karijere, ostvarenjem višeg položaja i većeg ugleda. Po pisanju Ristića, Ilija Marković nastavlja da kupuje imanja po Beogradu i Šapcu. Autor, dalje, tvrdi da je Ilija Marković težio da se što više obogati i da svojoj deci osigura što bolji društveni položaj i povoljnije materijalno stanje (Ristić 1956, 40). U pomenutom osnaživanju, koje je preneto i na sledeću generaciju, uočljiva je nit koja će pratiti stvaranje celokupnog građanskog društva, bez kojeg, opet, ne bi bilo moguće govoriti o konstruisanju društvenih problema, pa ni starosti kao jednog od njih.

Međutim, ostali su zabeleženi i događaji koji na Iliju Markovića bacaju svetlo čoveka koji je zapadao i u nemilost. Ova činjenica potvrđuje neprikosnovenu moć i snagu uticaja čuvene figure u ondašnjem društvu tj. Vožda, te sve promene koje nastaju u karijeri prvog penzionera valja sagledavati kao izraz lične volje jednog čoveka, što je još jedan od razloga

zbog kojeg, na ovom mestu, nije moguće otvoriti poglavlje koje pripada procesu konstruisanja društvenih problema. Sledeći primer trebalo bi to da ilustruje. Naime, kada je Savet oformio komisiju koja je trebalo da ispita žalbe žitelja Valjeva da ih pojedine starešine ugnjetavaju, dogodilo se sledeće:

„Vožd, doznajući da je ta komisija pristrasno stvar svršila, zapovedi: da svi članovi dođu njemu u Topolu. I tu velikoga sudiju Iliju, koji se još starao od šabačkog komandanta oduzeti neko selo, i sina svoja načiniti vojvodom, svojom rukom izdeveta tako da još i sada, veli Nedoba, leži u postelji, a druge je članove bio zatvorio u tamnicu, pa ih je docnije pustio. Sovetu pak napisao je oštar prekor što je sastavio komisiju bez njegova znanja, preteći mu da će se on i s njim batinom razračunati i da nipošto neće trpeti da Narod strada od nepravde suđenja!“ (Milićević 2002, 76-77).

Period institucionalnog zametanja, gde jedan čovek i dalje ima neprikosnovenu moć, jasno je, ne može pripadati procesu konstruisanja društvenih problema. Ilija Marković, i pored toga što je zapao u nemilost i što je bio izložen ponižavajućoj i brutalnoj kazni, ostao je na položaju velikog vilajetskog sudije sve do 1813. godine, kada se, usled propasti Prvog srpskog ustanka, sa ostalim starešinama sklanja najpre u Rumu, a onda i u Sremsku Mitrovicu (Ristić 1956, 40).

Srpsko vodstvo se u izbeglištvu pocepalo, ali to da nije sprečilo da od „srpskog pitanja napravi međunarodni problem“ (Ekmečić 1986, 162) i, upravo, činjenica da se otvara era međunarodne intervencije koja će na srpski element gledati kao na subjekat, doprineće i potonjem konstruisanju starosti kao društvenog problema koje će podrazumevati stalno eksterno oblikovanje i preoblikovanje. Intervencija „odozgo“, ukratko, nikada neće izgubiti značaj u konstruisanju starosti, pa ni u savremenom trenutku o čemu će tek biti reči.

Kada su se starešine 1815. godine vratile u Srbiju i ponovno digle na oružje, među njima je bio i Ilija Marković koji je ovoga puta veliku materijalnu pomoć dao novom narodnom vođi Milošu Obrenoviću. O tome svedoči jedno od Miloševih pisama koje je poslao Iliji Markoviću u znak zahvalnosti na primljenih 12.000 dukata u zlatu i 30.000 testeta baruta. Tom prilikom, Knez mu obećava da će njemu i njegovoj porodici: „biti odan i priznatelan, dokle god živeo budem, a posle mene moji mlađi biće vama odani i priznatelni“ (Milićević 1900, 106-107 prema Ristić 1956, 40-41).

Regrutovanje onih koji će postati nosioci određenih profesija započelo je, kao što je već rečeno, u ustaničkom periodu ponajviše iz redova imućnijih ličnosti koje su to postale baveći se mahom spoljnom trgovinom. Zbog toga se, na ovom mestu, valja još jednom vratiti trgovini kao najznačajnijoj privrednoj grani koja je omogućila mnoga društvena kretanja. Unutrašnja trgovina, u prvo vreme, nije ni mogla biti razvijena budući da je autarhično selo proizvodilo gotovo sve što mu je bilo potrebno i „na tržištu se nije pojavljivalo ni kao kupac ni kao prodavac“ (Dimić 2005, 27). Sa duge strane izvoz stoke i proizvoda od nje postao je „mnogo jači od uvoza“ (Đorđević 1983, 20), a time i najbrži i najkraći put sticanja društvenog ugleda i bogatstva. Intervencija države nije izostala i ogledala se u tome da „trgovci i svi drugi koji novac „priumnožavaju“ – koji trguju dobrima ili gazduju kupujući imanja, postaju predmet naročitog staranja države“ (Jovanović 2006, 64). Knez Miloš je više puta izdavao zakonska akta koja potvrđuju neprikosnovenost ličnosti i imanja, a mehanizam uz pomoć kojeg je država štitila ekonomski razvoj zajednice, kroz podsticaj privatne inicijative i zaštitu interesa onih koji su mirnim putem i na dopušten način sticali bogatstvo, podrazumevao je uspostavljanje krutog policijskog poretka⁵² (isti 2006, 64-65). To, ipak, nije značilo da za trgovinu nisu bile potrebne naročite dozvole od samog Kneza, koji je i sam bio jedan od glavnih trgovaca svoga vremena (Đorđević 1983, 16-17). Zapravo, „Miloš je sebi obezbedio najveći udeo u trgovini, sve dok nije postao najbogatiji stanovnik zemlje kojom je vladao“ (Pavlović 2004, 47). Isticanje ove činjenice ima zadatak da ukaže na krucijalnu važnost povezivanja sa centralnom figurom u ondašnjem srpskom društvu zarad neometanog poslovanja (bilo da se ono u slučaju Ilije Markovića odnosilo na trgovinu ili na državnu službu), što će rezultirati dodeljivanjem prve penzije koja, takođe, nastaje kao izraz lične volje jednog čoveka u odnosu na drugog.

Stvaranje modernih profesija na selu imalo je vlastito obeležje. Ono je podrazumevalo nestanak unutarporodične, specijalizovane podele rada, pri čemu primena posebnih znanja i kvalifikacija prestaje da bude orijentisana isključivo ka unutra, nego biva prenetu u spoljni svet plasiranjem proizvoda kućne izrade na tržištu ili u vidu rada za nadnicu (Čalić 2004, 55). Ovaj proces takođe će biti od značaja za potonje konstruisanje starosti kao društvenog

⁵² O čemu će naknadno biti više reči.

problema, naročito kada počne da slabi ekonomska i društvena funkcija zadruga kao uticajnog obrasca življenja na ondašnjem srpskom selu.

Od ovog perioda moguće je pratiti još jedan tok profesionalizacije koji snažnije počinje da se ocrtava, a koji je posledica ukupnih kretanja u oslobođenoj državi. Već je više puta ukazano na to da odabrani period za proučavanje, u ovom delu studije, ne sadrži tačku u vremenu od koje možemo pratiti proces konstruisanja, ali ukoliko se prihvati stav da je starost kao društveni problem u potonjem periodu bila konstruisana, u značajnoj meri, kao reakcija na proces profesionalizacije, onda je važno ukazati na naročitu profesiju koja u ovom periodu počinje da se intenzivno razvija. Radi se o uspostavljanju policijskog aparata čija važnost nije samo u osnovnoj funkciji kontrole, niti u narastanju aparata koji će rezultirati porastom broja kasnijih penzionera, nego i u poverenom mu zadatku da kao jednu od nadležnosti ima i onu koja se odnosi na staranje o svim socijalnim pitanjima. Drugim rečima, „kao i u klasičnim apsolutnim monarhijama, policijska vlast u Srbiji sastojala se iz dva osnovna elementa: policijske sigurnosti i zdravstvene zaštite“ (Jovanović 2006, 361b). S tim u vezi, karijera Ilije Markovića može ponuditi izvesna pojašnjenja o konkretnom razdoblju i uspostavljanju ključnih preduslova za kasnije konstruisanje starosti kao društvenog problema, budući da je bio jedan od predstavnika prvih čuvara reda i mira u čijem slučaju je moguće ispratiti zametke rešavanja socijalnih problema. Ovako shvaćeni policijski zvaničnik, u vreme kneza Miloša, bio je zapravo lokalni moćnik (Jovanović 2006, 774d) čija društvena uloga nije bila dominantna, ali je zadatak „uvođenja“ naroda u svet poštovanja regula imalo značaja za konstruisanje društvenih problema, opšte uzev, a onaj deo koji će vremenom biti posvećen i socijalnom aspektu, uticaće na konstruisanje starosti kao društvenog problema.

„Princip uzvišene i neumoljive državne vlasti, koja gospodari nad svojim podanicima, činio je polaznu osnovu apsolutizma. Počeci takvog pristupa vidljivi su u Srbiji ubrzo nakon izbijanja ustanka 1804. godine. U duhu prosvetiteljskih tradicija, državna politika pokoravanja čitavog društva započela je uspostavljenjem autoriteta vlasti nad samim pojedincem.“ (Jovanović V. 2006a, 56)

Disciplinovanje se nastavlja i nakon Drugog ustanka, a kao jedan od državnih autoriteta pojavljuje se i Ilija Marković. Naime, prvih dana nakon oslobođenja na Skupštini od 19.

decembra bivaju postavljene nahijske starešine, kao predstavnici najviše policijske vlasti čiji je zadatak bio da održavaju red i sigurnost u poverenim im nahijama, da sprovedu u delo kneževe zapovesti, da isleđuju krivicu, a kako u to vreme nisu postojali sudovi, njihov zadatak bio je i da „raspravljaju sporove i po mogućnosti presuđuju“ (Petrović 1901, 631). Nahijskim starešinama bile su potčinjene knežinske starešine na kojima je bio čisto policijski posao, raspravljanje i presuđivanje sporova... (isti 1901, 631) Vlast starešine nad pojedincem bila je ogromna i predstavljala je mehanizam kojim je država upravljala lokalnim poslovima preko izabranog činovnika (Jovanović 2006a, 61). Tako se dogodilo da je Ilija Marković, kada je 1815. godine postavljen za starešinu Nahije šabačke (Petrović, 1901, 643), postao delom policijskog aparata koji je sve do uspostavljanja *Obščenarodnog Suda*, bio potčinjen isključivo knezu Milošu (isti 1901, 632). *Nastavlenija*, odnosno prve naredbe koje se izdaju do 1835. godine, duboko su zalazile u regulisanje odnosa vlasti i pojedinca (Jovanović 2006a, 62). *Nastavlenija* su dobijale nahijske starešine od samog Kneza u kojima im se naređivalo da prime prvu vlast u dodeljenim nahijama i da njima upravljaju, s tim da je Kneževa vlast bila uvek iznad, a kao deo obaveza određeno im je i ubiranje poreza (Petrović 1901, 631), o kojem će biti više reči naknadno. Ukratko:

„Nahijski knezovi bili su upravo organi kneza Miloša, njegovi potčinjeni činovnici. Dajući im diplome, on im veli da ih je on izabrao i postavio, a zatim naređuje da ih svi kmetovi i knezovi u nahiji „za istinita ober kneza priznaju, i njima pristojnu čest odaju i u svakom poslušaniju budu“, da zapovesti koje im on preko njih izdaje slušaju i ispunjuju.“ (Đorđević 1924, 233)

Na ovom mestu, valja skrenuti pažnju i na to na koji način se promenila uloga knezova iz perioda kada su se zauzimali za interese onih koje su predstavljali pred Turcima, od uloge koji su dobili pod Milošem. Đorđević piše o nekoliko važnih promena: pod Osmanlijama knezovi su bili nasledni, pod Milošem su to bili njegovi ljudi – „svi su bili skorojevići, obično istaknuti borci iz prvog, a još više iz drugog, ustanka, njegovi ljubimci i privrženici i, što je glavno, odani mu ljudi“ (isti 1924, 236). Dalje, pod Turcima su knezovi stalni, dok ih je Miloš premeštao, smenjivao, zbacivao ili unapređivao. Pod tuđinskom vlašću knezovi su radili besplatno, a pod Knezom oni su bili njegovi plaćeni činovnici, potpuno vezani njegovih zapovestima... (isti 1924, 236-240) Na ovom primeru vidi se ono

na šta upućuje Miroslav Jovanović kao na karakteristiku moderne istorije Srbije, „da vlast kontrolišu jake ličnosti a ne institucije“ (Jovanović M. 2005, 158). Zbog toga, sve dok institucije ne budu počele, makar, da dele vlast sa jakim ličnostima, neće biti moguće govoriti o konstruisanju društvenih problema.

Na primeru Ilije Markovića trebalo bi, dakle, sa jedne strane prepoznati finansijski doprinos promenama koje su se događale, a koji ne bi bio moguć da već nije pripadao naročitom sloju oko kojeg je bila koncentrisana izvesna moć, ali i činjenicu da je pripadao sferi prvih domaćih autoriteta koji su imali učešća, makar i ograničenog, u javnoj sferi koja je pripadala osmanskoj upravi. Proširivanje lokalnih okvira moći, zbog toga, pripada redu najbitnijih preduslova za konstruisanje bilo kog društvenog problema. „Podela na „privatno“ i „javno“ odnosila se na podelu između stvari koje se tiču šire zajednice ili države i onih koje se odnose na porodicu ili pojedinca“ (Stolić 2006, 91) te je, prema tome, javna uloga značila pristup policiji, javnoj službi, zaposlenju, svemu što je izvan kućnih vrata... (ista 2006, 91) Transformacija javnog života i aktivno učešće u njemu, gde je javno, u konkretnom slučaju Ilije Markovića najpre predstavljalo delatnost seoskog kneza, a onda i različite državne delatnosti, spada, tako, u red najvažnijih preduslova i za konstruisanje starosti kao društvenog problema.

„Oslobađanje od osmanske vlasti uslovalo je da u Srbiji nosioci ustaničkih aktivnosti postanu elita, koja je prema sopstvenim shvatanjima oblikovala celokupni društveni život. To je uticalo na slobodni transfer starih navika i običaja u novo političko stanje, odbacivanje svega što se smatralo nametnutim, i delimičnim preuzimanjem novina, prema ekonomskim, društvenim i političkim potrebama i obrazovanju.“ (Makuljević 2006, 40)

Konkretnije, na primeru prvog srpskog penzionera uočavaju se sve navedene karakteristike, a njegova karijera nastavlja da prati dalji tok državnog razvoja. Nakon što ga je na mestu nahijskog kneza smenio Jevrem Obrenović, Ilija Marković 1816. godine biva postavljen za člana *Beogradske Narodne Kancelarije* (Petrović 1901, 643). Neko vreme bio je i predsednik ove važne institucije u procesu institucionalnog formiranja države, koja je oformljena još 1815. godine kao najviše administrativno i sudsko telo usled uvođenja samouprave Srbije koja je podrazumevala i sledeće: da Srbi sami prikupljaju danak, da im pored muselima sude i domaći knezovi, da su spahijski prihodi bili tačno određeni prema

beratima i da je knez Miloš bio vrhovni srpski knez „neka vrsta srpskog paše uz Marašiju“ (Ćorović 1997, 107-108). Proširenjem nadležnosti, Narodna kancelarija u Beogradu postaća *Viši narodni sud* 1823. godine (Petrović 1901, 604), što jasno upućuje na institucionalno narastanje i usložnjavanje koje se dešava pod srpskom nadležnošću. Iz svega navedenog, jasno je da je Ilija Marković bio na najvišim funkcijama onoga vremena i da je bio uživatelj velikog ugleda. Međutim, to ga nije pošteđelo još jednog velikog poniženja, ovoga puta od ljudi koji su bili u Kneževoj okolini. Tako se dogodilo da su ga Milutin Savić Garašanin i Jovan Mičić uhapsili, okovali i oglobili. Čuvši to, Knez mu 29. jula 1817. godine šalje pismo u kojem mu se izvinjava i uverava ga da nije znao za incident, te da će njemu i njegovoj deci sve nadoknaditi:

„Ljubezni brate i gospodaru oberkneže Ilija Markoviću!... Kaže mi Paštrmac da su te globili u novcu 120.000 groša, i da su ti sav pusat uzeli, između koja je bio jedan veliki jatagan... tri rahta, dve krdžalinke srebrom okovane, četiri sablje sve u srmu okovane, tri aše zlatom vezene i još koješta od oružja, koje ne mogu ovde ređati... Samo te molim bratski, gospodaru Ilija, da svetu ne javljaš, da se svet ne buni; da ne reknu prvi ljudi: od jednih se Turaka kurtaliskasmo, a drugi nas spopadoše!...“ (Milićević 1900, 109-110, prema Ristić 1956, 41).

Prijateljski odnosi sa najvažnijim pripadnikom ondašnjeg društva, učvršćeni na temelju zajedničkih interesa, i dalje ukazuju na to da se radi o odnosu pojedinca prema pojedincu, bez ključnih karakteristika koje se vezuju za proces konstruisanja društvenih problema. Naredno važno nameštenje, Ilija Marković dobija kao član pete velike deputacije⁵³ koja je 1820. godine otputovala u Carigrad, a već 1821. godine, zbog grčkog ustanka, bila zatvorena (Ristić 1956, 42). Članovi deputacije u zatvoru ostaju pet godina, tokom kojih jedan član umire, drugi gubi razum, a svi ostali doživljavaju dramatična lična iskustva. Najzad, zauzimanjem inostranih poslanika – ruskog, francuskog i engleskog – deputati bivaju pušteni i vraćeni u Srbiju, ali ne i Ilija Marković. Knez ga ostavlja u Carigradu da sačeka narednu delegaciju deputata (isti 1956, 42), čime postaje član šeste delegacije 1827.

⁵³ Deputacije su bile sastavljene od narodnih starešina i sveštenstva koje je predlagao Knez Miloš, a među njima i Iliju Markovića (Gavrilović 1908, 510-511).

godine (Petrović 1901, 663). Tom prilikom, Miloš mu upućuje srdačno pismo koje se u prijateljskom tonu završava na sledeći način:

„Vaši na domu zdravi su, i o Skupštini, koju smo o Sv. Savi držali, bio e i knez Đuka⁵⁴ ovde, i on mi e kazivao, da su svi u Šabcu zdravi.

I mi smo ovde hvala Bogu svi zdravi, i vama želimo da tamo budete zdravi i veseli. Ja sam ovo dana bio kod djece u Požarevcu, ona su zdrava, i Ljubica pozdravlja vas ljubezno i serdačno, i pišaće vam po deputatima, kad pođu k vama. Uvjeravajući vas o blagonaklonosti mojoj, ostaem Vaš dobroželatelj.“ (isti 1901, 664)

Sa ove funkcije Ilija Marković konačno biva smenjen, ali je za predsednika *Beogradskog narodnog suda* postavljen već naredne 1828. godine. Iako ovo nije bio kraj bogate karijere u oblasti državnih poslova, već sada je moguće ispratiti, kroz ukazivanje na smenu pozicija i zaduženja konkretne istorijske ličnosti, na koji način je narastao institucionalni kapacitet, a sa njim i administrativni aparat. Ipak, najznačajnije razmeđe, prema pisanju Ekmečića, čini 1830. godina, budući da je do te godine trebalo izboriti autonomiju za državu i međunarodnu garanciju za naslednu titulu kneza u njoj. „Nakon te godine, domaći su ljudi preuzeli sve funkcije i ustanove koje su ranije vodili muslimani, pa su tu povećanu autonomiju, doživljavali kao pravu nezavisnost“ (Ekmečić 1989, 210). Upravo ova okolnost čini značajnu među u vremenu ne samo za narastanje nezavisne države, već i za ostvarenje ključnih preduslova za konstruisanje društvenih problema, tako i starosti:

„Nove srpske državne institucije su mešavina raznih uticaja. Bilo je jasno da se jedno orijentalno društvo preobražava u evropsko, sa sporošću koja je svojstvena menjanju ukorenjenih civilizacija i prihvatanju novih“. (isti 1989. 229)

Ovo vraća potrebi da se ukaže na razvojni put od narodnih službenika do državnih službenika⁵⁵, o kojima piše Mita Petrović u pomenutom delu. Prema navodima ovog autora prvi službenici izabrani su još 1815. godine. Činili su ih članovi Narode Kancelarije i nahijski knezovi, ukupno njih 24, koji su radili bez novčane nadoknade. Prve plate uvedene su 1816. godine i njih je primalo 55 službenika: knezovi, pisari i panduri. Naredne godine, uvedene su prve stalne plate. Određivanje plata starešinama svih knežina uslovilo je porast

⁵⁴ Sin Ilije Markovića.

⁵⁵ Ova promena se vezuje za donošenje Ustava iz 1835. godine (Petrović 1901, 539), o kojem će biti više reči naknadno.

rashoda namenjenog platama i od tada se može pratiti stalni porast izdataka za plate. Da bi doskočio ovoj situaciji, Miloš 1823. smanjuje plate knežinskim starešinama, ali im razliku nadoknađuje u poklonima. Naredne, 1824. godine, od kada bivaju ustanovljeni i nahijski sudovi, rashodi namenjeni platama nastavljaju da rastu. Broj plata narodnih službenika iz 1825. godine iznosio je 137 sa 247 pandura i različitih služitelja; 1834. godine broj se penje na 303 sa 368 služitelja; u godini donošenja Ustava 1835. godine, kada je uvedena reforma u svim granama državne službe, broj plata raste na 368 kojima se pridodaju plate za 371 služitelja i 628 pograničnih straža, a koji se prvi put pominju. Skok na 672 plate 1839. godine, kao i skok na 1151 platu 1842. godinu ukazuju na usložnjavanje i narastanje narodne/državne službe, bez čega ne bi bilo moguće konstruisanje starosti kao društvenog problema, budući da ne bi bilo odgovora u vidu uvođenja penzija. Penzije se, tako, u blagajničkim knjigama prvi put javljaju 1833. godine kada ih je bilo 3. Naredne godine bilo ih je 5, dok ih je 1835. godine bilo 12, zatim 1836. godine bilo ih je 13, da bi u naredne tri godine usledio pad na najpre 10, pa 9 i 7 penzionera. Ipak, najveća promena usledila je 1839. godine kada se broj penzionera penje na 57, naredne na 60, a 1842. godine broj penzionera iznosi 56 (više u Petrović 1901, 543). Ovo je bila samo ilustracija institucionalnog i ukupnog državnog narastanja koje su morale da budu ostvarene kao ključni preduslovi konstrukcije.

Petrović, između ostalog, piše i o ukazima i diplomama koje je izdavao knez Miloš, a koje pomažu u praćenju ovog značajnog procesa koji će biti moguće pojasniti ukazivanjem na donošenje Hatišerifa iz 1830. godine kojim je „Srbija stekla pravo na nezavisnu unutrašnju upravu“ (Ljušić 1986, 242). Ovaj Hatišerif omogućio je uvođenje prvih penzija koje, međutim, baš kao ni prva penzija dodeljena Iliji Markoviću, ne spadaju u početak procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema. Hatišerif, međutim, dovodi do potrebe uspostavljanja novih ustanova koje je „iziskivala autonomna organizacija države“ (isti 1989, 242) čime će omogućiti potonji proces konstruisanja. Od ovog perioda, moguće je konstatovati nekoliko novih faktora, takođe, važnih za konstruisanje društvenih problema, a koje je moguće pratiti kroz novu praksu pisanja ukaza i diploma pripadnicima formiranog sloja državnih službenika kao ključnog preduslova za konstruisanja društvenih problema:

„Po unutrašnje uređenje Srbije znamenita je 1830. godina, jer sva dotadanja uređenja behu samo privremena onako, kao što je bio privremen i sam mir između obe strane. Sa proglašenjem sultanskog hatišerifa, na dan Prvozvanog Andreje 1830. god., sa kojim su određena i utvrđena prava narodna; i proglašenjem berata, sa kojim je priznat Miloš za vladajućeg i naslednoga Kneza nastaje stalno državno uređenje. Od toga vremena nalazimo da se izdaju diplome postavljenima, unapređenima i po molbi otpuštenim državnim službenicima.“ (Petrović 1901. 545, 546)

„Međutim, pri otpuštanju zaslužnih narodnih službenika, po njihovom «собственном прошенију», koji su se odlikovali svojim radom u službi, knez, praštajući se s njima, izdavao im je naročiti pismeni dekret, u kojem je ukratko iznosio njihove stečene zasluge, kao narodnih službenika, i «с не малим сожаљенијем од службе поменуते разрјешавам».“ (Petrović, 1901, 548)

Prvi takav dekret Miloš Obrenović izdaje decembra 1831. godine Jovici Milutinoviću, članu suda nahije valjevske i završava ga obaveštenjem da će ubuduće on, kao i njegova kuća, biti oslobođeni plaćanja svakog danka i kuluka i završava: „želeći da Svemilostivi Bog djela naša blagoslovi, da se što skorije svrše, pa čak da vam i ja i Narod i veću i shodnu nagradu za usluge i zasluge vaše dati možemo“ (Petrović, 1901, 548).

Drugi dekret biva upućen Iliji Markoviću 10. oktobra 1833. godine pod rednim brojem 4115:

„Počitaemi Gospodaru i ljubezni brate kneže Ilija,

Revnost userdne vjernosti i zasluge, koe ste vi Gospodaru Ilija Markoviću, ot 1804. godine do samog ovog magnovenija Otečestvu našem a i ličnosti moioj onako sjajno ukazivali, pobudili su me bratskim okom na starost pogledati, koja vas je stigla i zapovediti knjažesko Srbskom kaznačejstvu, da vam za nagradu po sto avustrinski talira svake godine i do smrti vaše isplaćuje.“ (Petrović, 1901, 549).

Ilija Marković ovim dekretom, konačno, postaje prvi penzioner po kriterijumu starosti u sedamdeset prvoj godini. Penziju je dočekaao kao nahijski knez u Šapcu, dakle kao pripadnik policijskog činovničkog aparata, a o odluci da ga penzioniše Miloš Obrenović ga obaveštava i prijateljskim pismom koje pored istovetnog teksta koji je naveden u dekretu, dodaje i sledeće: „[...] Uvereni budite, gospodaru Ilija, da ja nikad zaboraviti neću trude i

podvige vaše, i uveren budi, da će familija vaša sa mojom decom plodove trudova vaših uživati...” (Milićević 1900, 116-117 prema Ristić 1956, 42).

Međutim, ovim se ukazom ne završava epizoda o prvom penzioneru kao onom koji je izvan procesa konstruisanja. Ono što je usledilo, najjače doprinosi argumentaciji da je proces konstruisanja mogao da otpočne naknadno. Naime, još jednom se dogodilo da je splet ukupnih prilika preinačio ličnu volju centralne figure sveukupnih državnih zbivanja, odnosno Kneza, u odnosu na konkretnog pojedinca, iako dokazanog saborca. Jedna druga odluka koja se nalazila na pola puta od lične do one koja je izlazila u susret spoljnim pritiscima, kosila se sa narastajućim državnim aparatom i uticajem koji je trebalo da mu pripadne. Ta odluka sprovedena je opozivanjem Sretenjskog ustava, čijem su donošenju prethodile krupne društvene promene.

Najvažnija potvrda tvrdnji da dodeljivanje prve penzije ne znači i otpočinjanje procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema, nalazimo u studiji istoričara Radoša Ljušića *Kneževina Srbija (1830-1839)*. Izraz lične volje kneza Miloša da Iliji Markoviću dodeli doživotno pravo uživanja privilegije izražene u doživotnom novčanom davanju, ovoga puta, potrebno je staviti u širi kontekst. Taj širi kontekst tiče se osnivanja Saveta. Autor, naime, piše da se radilo o nekoliko pokušaja da se ovo telo uspostavi od 1824. godine, ali da je donošenjem Hatišerifa iz 1830. godine bilo predviđeno ustanovljavanje Saveta kao tela sa kojim je Knez trebalo da deli vlast. Kneževu apsolutnu vlast ograničavali su nepokretni savetnici, ali je više od četiri godine uspevao da ne sprovede u delo odluku hata (Ljušić 1986, 214). Porta i Rusija ovom pitanju nisu posvećivale naročito pažnju: „a opozicija još nije bila dovoljno snažna da kneza primora na osnivanje saveta“ (isti 1986, 214). Najzad, Miletina buna 1835. godine dovodi do toga da je Knez na Sretenjskoj skupštini 15. februara postavio Državni savet sastavljen iz dva odeljenja. Knez potpisuje i Zakon o Državnom sovetu, koji je ujedno bio i prvi zakon koji potpisuje (Petrović 1901, 623), sa precizno razrađenim pravima i obavezama Saveta, prema Sretenjskom ustavu. Šire gledano, „ustav je polazio od monteskijeovskog principa deobe vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku“ (Ekmečić 1989, 230). Njime je, međutim, ojačana kneževa vlast, potcrtan nasledni princip njegove dinastije i ostavljeno mu pravo da bira članove Saveta (isti 1898, 230). Još preciznije, osnovna opredeljenja Ustava bila su: da je Srbija nerazdeljiva i u

upravi nezavisna Kneževina koja se deli na okruge, srezove i opštine; da podela vlasti podrazumeva podelu na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, s tim da zakonodavna podrazumeva podelu vlasti između Kneza i Saveta, u koji ulaze i ministri; pravo zakonodavne inicijative pripada ministrima i knezu, a zakone donose Savet i Knez, koji raspolaže pravom apsolutnog veta (Ljušić 1986, 140). Zatim, „knez je svetla, neprikosnovena i neodgovorna ličnost“, a na njemu je bilo, između ostalog, i da imenuje sve činovnike (isti 1989, 240)... Jedno poglavlje Ustava bilo je posvećeno građanskim pravima, koja su podrazumevala jednakost pred zakonom i sudom, neprikosnovenost imetka i pravo potpunog raspolaganja njima, a ono što je bilo naročito važno, sa stanovišta proučavanja potonjeg konstruisanja starosti kao društvenog problema bilo je to da je svim Srbima bio otvoren put prema svim zvanjima (isti 1989, 142). Činovnička zvanja bila su doživotna, a neka od namenjenih im prava, među kojima je za ovu studiju najznačajnije pravo na penziju, sobom su povlačila i određana ograničenja, poput zabrane bavljenja trgovinom i zanatima (isti 1989, 245). Ipak, dodeljivanje penzija nije bilo regulisano nikakvim pravnim aktom, već ih je Knez davao prema sopstvenom nađenju, a tako se i dogodilo da su prvi penzioner postali Ilija Marković, Mateja Nenadović i Stefan Živković (isti 1989, 247).

Međutim, postoji još jedan razlog zbog kojeg od Sretenjskog ustava, i pored nekih važnih promena, ne možemo pratiti proces konstruisanja starosti kao društvenog problema, a koji leži u pomenutoj činjenici da je Ustav veoma brzo suspendovan. Činjenica da je među članovima Državnog saveta bilo više Kneževih protivnika nego pristaša, dovela je do toga da ovo telo nije moglo preuzeti na sebe vlast i izvršavati je prema propisanom Sretenjskog ustavu:

„Tome je doprinela brza suspenzija Ustava na kome su temeljena njegova prava, kao i kneževo nepoverenje prema većini savetnika. Suspenzijom Sretenjskog ustava Savet nije ukinut, ali je njegovo postojanje do leta iste godine bilo formalno.“ (Ljušić 1986, 214-215).

Tako se dogodilo da je Knez opozvao i odluku Saveta o dodeljivanju penzija početkom avgusta 1835. godine, što je značilo da je i Ilija Marković ostao bez ove privilegije (Ljušić 1986, 215 – fusnota 32). Ilija Marković umro je 5. januara 1837. godine u sedamdeset petoj

godini. U istoriji će, između ostalog, biti upamćen kao prvi penzioner, ali i kao osoba kojoj je među prvima ukinuto davanje koje ima karakteristiku privilegije.

Već je na više mesta i na mnogo primera skrenuta pažnja da se period Srpske revolucije ne može smatrati vremenom od kojeg je moguće pratiti proces konstruisanja starosti kao društvenog problema, međutim, važno je skrenuti pažnju da ovaj istorijski proces, ovde osvetljen kroz ličnu i profesionalnu istoriju prvog penzionera Ilije Markovića, na posredan način, ipak, postaje delom novovremenog procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema. Radi se, naime, o tome da jedna od institucija koja danas nesumnjivo učestvuje u procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema, za polaznu tačku istorijata uzima, upravo, 1833. godinu kao godinu dodeljivanja prve penzije. Tako, Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje⁵⁶ rehabilitovanjem ovog događaja i direktnim vezivanjem za prvog penzionera Iliju Markovića potcrtava najdužu tradiciju u baratanju problemima vezanim za starost, na ovim prostorima. Posezanje za najdubljom istorijskom udaljenošću i povezivanje ove institucije sa njom, koja nesumnjivo jeste jedan od vlasnika nad konkretnim društvenim problemom, na direktan način potvrđuje ispravnost navoda da se naknadni proces konstruisanja starosti kao društvenog problema može pravilno analizirati jedino ukoliko se uzme u obzir i razdoblje koje mu je prethodilo. U suprotnom, zaključak da penzijsko osiguranje postoji od označene godine navodio na pogrešan trag, budući da su aktuelne i onovremene društvene okolnosti ne mogu dovoditi u istu ravan. Ovde se, dakle, otvara jedno od prvih pitanja koje se tiče procesa konstruisanja društvenog problema, a koje se tiče neposrednije prošlosti, pa i sadašnjosti u kojoj je uticaj Fonda PIO minimiziran nemogućnošću da iz vlastitih aktivnosti obezbedi novac za isplatu penzija⁵⁷. Radi se, naime, o pokušaju da ova institucija učini sebe nečim višim nego pukim servisom za obračun penzija savremenog ostarelog stanovništva i da se predstavi bitnim istorijskim akterom s kontinuitetom trajanja od 1833. godine. Isto se može konstatovati i u slučaju posezanja ove institucije za datumom dodeljivanja prvih porodičnih penzija, odnosno za povezivanje sa 1835. godinom kao bitnom godinom u istorijatu. Potreba za tim, upućuje,

⁵⁶ <http://www.pio.rs/lat/o-nama/istorijat.html>

⁵⁷ Već to čini uz pomoć konstantnih dotacija iz budžeta države, o čemu će biti više reči u trećem poglavlju.

između ostalog, i na mesto konkretnog društvenog problema u *areni* društvenih problema, čemu će biti posvećene stranice koje slede.

Nastavak praćenja uticaja oslobađanja od plaćanja poreske obaveze u institucionalnom definisanju starosti: Pre nego ovo poglavlje bude zaključeno i pre nego što bude moguće otpočeti analizu konstruisanja konkretnog društvenog problema, važno je nastaviti praćenje poreza u onom domenu u kojem je on uticao na institucionalno definisanje starosti, a koje je bilo u vezi sa ukupnim državnim i društvenim prilikama. Period nakon sloma Prvog ustanka obeležava povratak turskih finansijskih ustanova, odnosno vraćanje na sve stare ustanove i poreze koji su važili do 1804. godine. Zavedene dažbine ponovo su se delile na: porez u novcu; porez u zemaljskim proizvodima; porez u narodnoj snazi; prihod od carina, prevoza i ribolova; nahijski prirez i prihod od kazni (o svakoj od dažbina više u Petrović 1901, 122-127). I u kasnijem periodu, od 1815. do 1835. godine, porez se uglavnom delio na isti način, s tim da će na primeru poreza u novcu biti moguće pokazati kontinuitet sa prethodnim dobnim određivanjem kategorije stanovništva izuzete od plaćanja obaveze.

Porez u novcu delio se na: carski harač; carsku glavnicu; narodni lični porez; narodni prirez; spahijsku glavnicu; vladičanski porez i sveštenečki porez. Na primeru plaćanja carskog harača uočljivo je isto starosno određenje onih koji ga plaćaju, a to je svaki Srbin od 7. do 80. godine (Karadžić 1818, 802 prema Petrović 1901, 148).

Od 1820. godine, od kada je izvršen opšti popis, primetan je stalni rast poreskih glava, što najbolje ilustruje cifra od 63.121 poreskog obveznika 1820. godine u odnosu na 112.841 obveznika 1834. godine. Međutim, uporedo sa porastom onih koji plaćaju porez, raste i broj onih koji su oslobođeni ove obaveze, a u njih su spadali: sveštenici, kmetovi, narodni službenici, lica nesposobna za rad, oni koji su imali kneževo „osvoboditelno pismo“, očevi sa dva neoženjena sina u kući i oni kojima još nije isteklo godinu dana od kada su se oženili (Petrović 1901, 166-167). Broj oslobođenih lica u periodu od 1815. godine do 1835. godine nije bio veliki i kretao se između sto i sto pedeset oslobođenih. Međutim, pomenuti popis koji ukazuje na znatno povećanje poreskih lica doveo je do značajne promene. Knez Miloš, tada, u dogovoru sa Narodnom Skupštinom od plaćanja poreza oslobađa već pomenute: kmetove, sveštenike, narodne službenike, zaslužna lica,

zadružne očeve, ali i „lica iznad 70 godina života, „siromahe puke i prosjake““ (isti 1901, 167). Već 1821. godine broj oslobođenih lica od plaćanja poreza raste na 1.735. Najviše ih je bilo 1825. godine 2.746, da bi broj oslobođenih 1835. godine iznosio 2.380⁵⁸, a oslobađanje se, prema istom izvoru, vršilo uz izdavanje naročitog pismenog odobrenja Kneza. Na ovom primeru, dakle, možemo razdvojiti one zaslužne od onih koji po kriterijumu starosti i platežne nesposobnosti ne plaćaju porez. Značajno je, međutim, to što će dobni kriterijum polako početi da se smanjuje, a na razloge koji su doveli do toga biće posebno ukazano. Prvo dobno skraćenje nastalo je na temelju porasta poreskih glava, odnosno zadovoljavajućeg popunjavanja *Narodne blagajnice*, koja je prvih devet godina bila popunjavana isključivo davanjima na ime poreza (isti 1901, 254), a od 1823. godine kada su ustanovljeni nahijski sudovi dolazi i do uvođenja plaćanja raznih taksi koje su se slivale u Nardonu kasu (isti 1901, 365). Na ovom mestu, valja skrenuti pažnju i na to da je od 1821. godine do 1842. godine, izuzev prvih polugođa 1839., 1840. i 1842. godine, postojao suficit (isti 1901, 393), što je povoljno uticalo na smanjenje dobne odrednice za oslobađanje od plaćanja poreza u ovom periodu.

Posle drugog popisa 1822. godine, a popisi će biti vršeni svake ili svake druge godine, Kneževu oslobađanje starijih sunarodnika vršeno je prema sledećoj odredbi: „Ocevi, koi bi i po jednog sina oženjena imali u kući, a koji bi veće 70 godina navršili ili prešli: ili koi bi i manje godina imali, no sasvim su oslabili, da ne mogu raditi“. Njima pridružuje i: besomučne, sljepe, kljakave i kvarne, i sasvim uboge (Petrović 1901, 171). Na ovom primeru, uočavamo nastavljanje *ujedinjavanja u problemu starih i nemoćnih* koji su to bili po kriterijumu siromaštva, bolesti i opšte nesposobnosti za rad.

Posle obnarodovanja Drugog hatišerifa 1830. godine knez Miloš je zabranio spahijama da preko svojih ljudi ili samostalno sakupljaju desetak i ostale prihode bez njegovog dopuštenja, od kada je sakupljanje svih dažbina prešlo u ruke srpskih vlasti što je dovelo do prekidanja svakog kontakta između seljaka i spahija (Ljušić 1986, 48). Od tada su se o ubiranju poreza starali Knez i *Sud naroda srpskog* čime su: „početkom 1831. godine feudalni odnosi između spahija i srpskih seljaka de facto ukinuti“ (isti 1986, 49).

⁵⁸ Broj onih koji su plaćali porez te godine iznosio je 114. 836 (Petrović 1901, 351).

Narodni porez, koji je prikupljan punih dvadeset godina, najzad je 1835. godine zamenjen državnim porezom, nakon što je donesen Sretenjski ustav koji je predviđao uvođenje novog poreskog sistema (Petrović 1901, 344) koji je podrazumevao uvođenje jedinstvenog novčanog poreza. Plaćalo ga je svako muško punoletno lice sposobno za rad i „zavedena je jednakost plaćanja poreza, bez obzira na imovno i privredno stanje poreskih lica“ (isti 1901, 346), a isključivo pravo na raspisivanje poreza tada dobija Narodna skupština (Ekmečić 1989, 231). Upoznavanje sa budžetom od ove godina, od kada Skupština ima isključivo pravo sastavljanja budžeta (Ljušić 1986, 109), pruža jasnu sliku o narastajućim institucionalnim kapacitetima i već prema redosledu u njemu možemo doneti izvesne zaključke o važnosti podmirivanja određenih troškova:

„U budžetu, na prvom mestu, nalaze se izdaci: danak carski, i kneževa civilista; pa za tim, plata osoblju i drugi troškovi: „pridvornog sovjeta“, „sovjetnici dvora“, „upraviteljstvujući sovjet“, „kneževi ađutanti“ i sekretari, „prosveštenije“, „tipografija“, „ispravničestva okružna“, „vojna odelenija“, pogranične „karaule“, okružene pošte, „mezulane“, i na samome kraju pensioneri⁵⁹““. (Petrović 1901, 922)

Iste godine ustanovljena je pomenuta *Kneževa civilista*, odnosno odvojena je Kneževa kasa koju bi, ako nije bilo dovoljno novca za pokriće svih troškova i izdataka, Knez dopunjavao iz Narodne kase, pa je ovo odvajanje pre bilo formalne prirode (Ljušić 1986, 198 – 109). Iz Civiliste je, međutim, bila određena suma za prve porodične penzije Jeleni Karađorđević i njenoj ćerki Savi Pljakić, kao i ženi Mladena Milovanovića. Knežev Ukaz od 23. februara 1835. godine, pod brojem No 530. glasi:

„Uvažavajući zasluge pokojnog vrhovnog vožda Srbskog Georgija Petrovića Černog, i iz prizrenija starosti udovice njegove, Gospođe Jelene rješavam njojzi godišnju penziju od 500. talira iz moje privatne kasse dokle je god ona živa.

Ne inače i iz prizrenija ubožestva udovice Save, supruge počivšeg Pljake, vojvode Srbskog, i iz uvaženija i zaslugama suprug a i otca njenog, pokojnog Georgija Petrovića Černog, vrhovnog vožda Srbskog, opredeljujem njojzi, Savi Pljakić, godišnju penziju od 100. talira iz moje privatne kasse, dokle je god ona živa.

⁵⁹ Ukupno njih dvanaest (Petrović 1901, 543).

Takođe, rešavam Ivani, udovici pokojnog Mladena Milovanovća, Sovjetnika Srbskog, godišnju penziju od 100. talira, koju će ona iz moje privatne kasse dokle je živa dobijati.

Ove penzije počće se izdavati od Đurđeva dne tekuće godine 1835. Obnarodovanje ovog ukaza preporučujem Državnom Sovjetu Srbskom.“ (Petrović 1901, 427-428).

Ove penzije bile su isplaćivane do 1839. godine, odnosno do godine odlaska kneza Miloša iz Srbije, kada podmirivanje ovih troškova biva prebačeno na državnu kasu (isti 1901, 429). Ipak, ni dodela porodičnih penzija ne spada u proces konstruisanja starosti kao društvenog problema, jer je podrazumevala volju jednog čoveka u odnosu na pojedinca, a ne zagarantovanu praksu koja bi bila dostupna svima koji ispunjavaju propisane uslove.

Naredno smanjenje dobnog određenja za oslobađanje od plaćanja poreza dogodilo se 1837. godine kada su lica ispod 60 godina bila oslobođena plaćanja poreza, ako su u kući imala jednu mlađu poresku ličnost koja plaća porez i ako „imanjem nisu jači od te ličnosti“ (Petrović 1901, 350). Na ovom primeru vidimo kako je državno narastanje i uslozljavanje, praćeno povoljnim finansijskim kretanjima u zemlji, za kratak period od otprilike dve decenije, dovelo do izjednačavanja institucionalnog definisanja starosti sa dobnom odrednicom koja danas važi u gerontologiji, a koja se vezuje za 65 godinu⁶⁰. Pored starosnog kriterijuma za oslobađanja od plaćanja poreza, kao naročito važan javlja se i kriterijum prema nesposobnosti za rad, siromaštvu tj. slabom imovnom stanju (više u Ljušić 1986, 69) (oslobođena su i umno obolela lica (Petrović 1901, 350)) što će do današnjih dana biti kategorije koje će zajedno sa starošću tražiti mesto u „areni“ društvenih problema, često se preklapajući i tvoreći kategoriju nemoćnih po različitim osnovama.

⁶⁰ S tim da postoji tendencija da se starost, dalje, deli u tri faze prema dobnom kriterijumu (više u Sumrak 2010, 45).

3. Konstruisanje starosti kroz penzije: od prvih penzionera do penzionih fondova

Na konstruisanje starosti kao društvenog problema uticali su mnogi faktori koji su bili rezultat ukupnih promena u srpskom društvu 19., 20. i 21. veka. Korene konstrukcije, tako, valja tražiti u modernizaciji društva, profesionalizaciji, birokratizaciji, urbanizaciji, industrijalizaciji, migracijskim procesima, promeni porodične strukture, smenama režima i ideologija, ali i u spoljnim uticajima (koje ponekad možemo razumeti i kao otvorene pritiske) koji će se od označenog početnog perioda protezati do današnjih dana. Zbog toga će se ovo poglavlje, s jedne strane, ograničiti na analizu nastanka i razvoja penzionog sistema, dok će, sa druge, pokušati da obuhvati ukupni tok ovog procesa koji je moguće ispratiti od izraženije profesionalizacije u 19. veku, do problema s kojima se suočava penzionisana populacija danas, kao i društvo u pokušaju da upravlja i barata vlastitim proizvodom – društvenim slojem penzionera. Ono što je na ovom mestu važno potcrtati jeste činjenica da je ovaj *sloj* proizvod radne sfere i da bi mogao biti označen i kao nova društvena sfera, po ugledanju na izvorište, i da bi ga u skladu sa njom trebalo smatrati izrazito heterogenim, baš kao što to i radna sfera jeste. Međutim, ono što opredeljuje za to da penzioneri budu obeleženi kao sloj jeste pokušaj kasnijih penzionerskih organizacija da vlastito članstvo učvrste kao izdvojeni sloj društva, po uzoru na tzv. radničku klasu. Pokušaj bivanja političkim akterom trajno združenim sa radništvom, kao istaknutijim delom društva nakon Drugog svetskog rata, jedna je od strategija koja će omogućiti delovanje ovih organizacija, a koje bi teško mogle funkcionisati samostalno. Međutim, veza između radništva i penzionera upućuje i na to da se penzionisanjem radništva, koje dobija šira prava iz penzijskog osiguranja po okončanju rata, počeo brojčano ukрупnjivati penzionerski korpus, kao nikada ranije, a koji je insistirao na povlasticama ostvarenim u periodu aktivnog rada.

Razlozi za proučavanje nastanka i usložnjavanja penzionog sistema (čiji rast možemo pratiti od uvođenja prvog zakona koji reguliše penzije 1841. godine, preko nastanka društvenog sloja penzionera u punom obimu nakon Drugog svetskog rata, do klime nestabilnosti i stalne pretnje urušavanja penzionog sistema u nekoliko prethodnih decenija), u pokušaju dekonstrukcije procesa koji je za krajnji rezultat imao svrstavanje starosti u red

društvenih problema, u skladu je s prihvaćenom definicijom starosti. Definisanje starosti o kojem je reč, podsećanja radi, podrazumeva da se starim pripadnikom društva označava pojedinac koji napušta sferu aktivnog rada po starosnom kriterijumu. Upravo, kroz promene koje se mogu pratiti u vezi s ovim kriterijumom, u istorijskom sledu, biće moguće ukazati na svu fluidnost i nepostojanost određenja starosti kao socio-kulturnog proizvoda, s kojim biološka komponenta, čini se, nema uvek dodirnih tačaka.

Prvi penzioni sistemi u evropskim zemljama, za pojedine profesionalne grupe, u čemu nalazimo sličnost sa domaćim primerom, bili su razvijeni još pre 20. veka. „Stvaranje i uopštavanje penzionih sistema, te velika raznolikost sistema u Evropi, mogu se razumeti jedino upućivanjem na spoj političkih, društvenih, demografskih i ekonomskih objašnjenja“ (Maier et al. 2007, 487). Odnos između ovih činilaca, prirodno je, menjao se shodno ukupnim društvenim promenama⁶¹ u istorijskom sledu. Ukoliko prihvatimo definiciju po kojoj je penzioni sistem, u savremenom društvu, složena institucija namenjena tome da jemči prenošenje prava na resurse između generacija, a donekle i unutar jedne generacije, moramo imati u vidu da se ova institucija značajno razlikovala u svojoj formirajućoj fazi⁶². Jedna od najdominantnijih razlika odnosi se na način finansiranja kod kojeg, u trenucima uspostavljanja ovog sistema, nema direktnog „oslanjanja“ na prošlost. Međutim, ono što ostaje zajedničko, bez obzira o kojoj se evolutivnoj fazi u „životu“ sistema radi, jeste to da penzioni sistemi regulišu izlazak iz aktivne radne sfere, uvođenjem obavezne starosne granice za penziju (isti 2007, 488). Ove godine ostaju važne *pomerajuće međe* koje učestvuju u definisanju starosti, već prema periodu koji se razmatra. Na ovaj način, vidimo kako propisivanje uslova za starosnu penziju, bilo da oni podrazumevaju prilagođavanja kriznim periodima⁶³ ili da su reakcija na akumulaciju kapitala, utiču na obuhvat lica koja

⁶¹ U skladu sa njima, menjalo se i značenje pojedinih termina kojima će, na ovom mestu, biti posvećena izvesna pažnja.

⁶² „Resursi koji se koriste radi ostvarivanja penzijskih prava moraju se stvoriti u sadašnjosti, ali zahtevi koji se postavljaju pred te resurse zasnovani su na prošlosti, dok se u sadašnjem trenutku zasnivaju novi zahtevi prema takvim resursima – koji će se tek proizvesti u budućnosti“ (Myles and Pierson 2001 prema Maier et al. 2007, 488)

⁶³ Strategije u kriznim periodima mogu biti različite – od toga da se podiže starosna granica za odlazak u penziju, do toga da se smanjuje s ciljem odliva starijih radnika i upražnjavanja radnih mesta za mlade (prema Vuković 2005, 16 – 17).

su u penzionom sistemu, dok taj obuhvat, dalje, učestvuje u definisanju starosti u društvu, u određenom periodu.

Domaći penzioni sistem, bez obzira na svu rudimentarnost u početnoj fazi, svoje korene duguje donošenju prvog zakona o penzijama činovnika, na osnovu Hatišerifa iz 1838. godine, o čemu će naknadno biti više reči, ali već sada je važno napomenuti da je penzijsko osiguranje najstariji vid zakonom propisanog socijalnog osiguranja u lokalnim okvirima. Na ovom mestu valja još skrenuti pažnju na to da se starost, pored ostalih slučajeva koji podležu osiguranju, iz ugla donosilaca zakona, tretira i kao *rizik*. Ilustracije radi, mnogi autori napominju da su osiguranici iz 19. veka i s početka 20. veka u malom procentu ostvarivali ovo pravo, odnosno da su samo najsrećniji bili u prilici da dočekaju penziju. Iz te perspektive, zaista bi se moglo govoriti o riziku, za poslodavca i/ili državu, udaljenom od standarda. Opstajanje gledišta po kojem je starost rizik, čak i u promenjenim okolnostima, na koje se često skreće pažnja, a koje se tiču stalne tendencije produžetka životnog veka i poboljšanja opštih uslova rada, može ukazati na mesto ostarelog čoveka u društvu danas koje ga, neosporno, svrstava u kategoriju troška.

I pored toga što možemo govoriti o izvesnim začetnim formama socijalnog staranja u 19. veku, važno je uputiti na to da su tek: „početkom dvadesetih godina 20. veka stvorene osnove socijalnog zakonodavstva“ (Čalić 2004, 216). Međutim, čak i ova važna pretpostavka, u slučaju konstruisanja starosti kao društvenog problema, ukazaće na krnjost konstrukcije kroz odlaganje isplaćivanja penzija radnicima, o čemu će biti posebno više reči. Ovo parcijalno uvođenje pitanja starosti⁶⁴ u polje socijalne politike ukazuje na ulogu države koja će najposle postati njenim dominantnim „vlasnikom“. Zbog toga se valja zadržati na terminu *socijalna politika*⁶⁵ čija se sadržina kretala od: „mehaničke solidarnosti, preko socijalnog staranja do savremene institucionalizovane delatnosti“ (Kočović 2000, 21). Pojava države kao dominantnog nosioca socijalne politike kao institucionalizovane delatnosti, rezultat je dugotrajnog procesa, u kojem će se razvijati i proces konstruisanja starosti kao društvenog problema sve do njenog krajnjeg konstrukta koji poznajemo danas. Zbog toga, rešavanja problema u vezi sa starošću, danas tražimo u širokom terminološkom

⁶⁴ Pri čemu možemo govoriti o njegovom opstajanju u slučaju činovništva ili prolongiranju u slučaju radništva.

⁶⁵ Koji se od 1851. godine javlja u radovima nemačkog istoričara Rila (Kočović 2000, 21)

obimu socijalne politike kojim se: „označava odgovarajuća praktična socijalna delatnost višestruko usmerena“ (Pejanović 2002, 147), pri čemu ta delatnost obuhvata barem: zaštitu siromašnih i nesposobnih za privređivanje; socijalnu pomoć ugroženima usled prirodnih uzroka (zemljotresa, poplava, bolesti, smrti u porodici...); sisteme socijalne sigurnosti; zadovoljenje potreba građana; unapređenje životnih i radnih uslova; smanjenje socijalnih nejednakosti... (ista 2002, 147) Ili ukratko, ali još sadržajnije, najbliže definisanje socijalne politike, s kojim se većina autora slaže, jeste ono koje socijalnu politiku shvata kao: „organizovanu društvenu delatnost čiju sadržinu čini ukupnost životnih i radnih uslova ljudi i društvenih grupa“ (Vuković 1998, 14). Ukoliko prihvatimo perspektivu prema kojoj se starost kao društveni problem participira u tzv. „areni“ društvenih problema, onda u polju socijalne politike treba tražiti prvu arenu, dok i ona sama kao društveni problem učestvuje u areni društvenih problema *drugih* politika. Slojevitost i parcijalnost formulisanja starosti kao društvenog problema, rezultirale su krnjošću datog društvenog problema koji je u stalnoj potrazi za legitimitetom, ali koji i pored svih rizika, da izgubi mesto, uporno ostaje u areni/arenama i nastavlja da se bori za mesto u njoj/njima.

Na ovom mestu dolazi se do važne napomene koja se tiče eksternih uticaja koji su, pak, išli na ruku konstruisanju starosti kao društvenog problema. Naime, u međunarodnim okvirima pojam socijalne sigurnosti najčešće se vezuje za socijalno osiguranje tj. za odgovarajuće sisteme socijalno-političkih mera čiji je cilj ostvarenje socijalne sigurnosti u društvu (Vuković 1998, 14). Kroz ovu perspektivu bi, čini se, valjalo posmatrati i ključne međunarodne pritiske da se donesu zakonske odredbe u oblasti radničkog osiguranja, nakon Prvog svetskog rata, koje zbog unutrašnjih prilika ne bivaju realizovane na način da obuhvate i obavezno penzijsko osiguranje radnika, ali doprinose punijoj formulaciji radničkog pitanja, odnosno pitanje one kategorije društva u okviru koje će nakon Drugog svetskog rata biti formulisan društveni sloj penzionera u punom obimu. Eksterni uticaji koji su danas na snazi, učestvuju u procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema prevashodno u formulisanju imperativa smanjenja stope siromaštva, na putu pridruživanja Republike Srbije Evropskoj uniji, u okviru koje starost pronalazi mesto u korpusu problema vezanih za siromaštvo.

Zbog svega rečenog, važno je još napomenuti i to da će u nastavku ovog dela studije biti praćeni parcijalni procesi koji su na najdirektniji način vezani za sferu rada, u čemu pronalazimo potvrdu ispravnosti *razumevanja ostarelog čoveka kao penzionera*. Stranice koje slede biće posvećene konstruisanju „penzijske stvarnosti“, time i starosti *viđene kao dela te „stvarnosti“*, čije granice najpre „naseljavaju“ činovnici, zatim pripadnici esnafskih organizacija, potom radnici i na kraju poljoprivrednici, dok socijalne penzije ostaju da lebde između željenog i nemogućeg, čime se još jednom dolazi do toga da biološka komponenta starenja može imati potpuno drugačija „čitanja“ u skladu sa opštom društvenom perspektivom.

3.1 Penzije kao odgovor na profesionalizaciju u Srbiji

Ovaj deo studije orijentisan je ka praćenju procesa profesionalizacije koji je za rezultat imao uvođenje penzija⁶⁶, a koje više nisu bile rezultat lične volje jednog čoveka u odnosu na drugog⁶⁷. Penzije o kojima je reč, predstavljaju normiranu praksu čime se dolazi do platforme sa koje je moguće govoriti o otpočinjanju procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema kroz konstruisanje drugih društvenih problema koji su, u prvom redu, u vezi sa sferom rada. Međutim, začetne forme konstruisanja, kako će biti pokazano, nisu vodile direktnom etabliiranju starosti kao društvenog problema i čvrstom pozicioniranju ovog problema među mnoštvom drugih. Razloge za to pronalazimo u apostrofiranoj *krnjosti* konkretnog društvenog problema koja podrazumeva stalnu potrebu obezbeđivanja legitimiteta⁶⁸. Ovaj deo studije, zato, možemo razumeti i kao otvaranje poglavlja upornog traženja i zadobijanja ili izostajanja legitimiteta kao preko potrebnog uslova za konstruisanje svakog društvenog problema.

Mogućnost za dobijanje inicijalnog legitimiteta, a time i za početak odvijanja procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema, prvi put je postavljena pred institucije koje su imale zadatak da odgovore na porast i usložnjavanje činovničkog aparata kao odgovora na sveukupne društvene promene prve polovine 19. veka. Prvi deo potpoglavlja, zato, ima zadatak da osvetli apostrofirani proces, dok će drugi deo biti orijentisan ka konstruisanju starosti, kao dela ukupnog društvenog problema, u okvirima esnafskih organizacija koje su okupljale sloj profesionalaca izvan administrativnog aparata. Odvojena celina posvećena je nameri da se osvetli pokušaj konstruisanja ovog društvenog problema u okviru radništva, čime se zaokružuje omeđavanje početnih faza⁶⁹ u konstruisanju konkretnog društvenog problema u izdiferenciranim radnim sferama. Zbog svega navedenog, proučavanje početaka date konstrukcije vezuje se za gradsko stanovništvo do početka Prvog svetskog rata, dok će

⁶⁶ Ili njihovu najavu u kasnijim istorijskim razdobljima kao što će biti pokazano u nastavku studije.

⁶⁷ Kao što je to pokazano na primeru prvog srpskog penzionera Ilije Markovića u prethodnom poglavlju.

⁶⁸ Od označenih početaka konstrukcije do današnjih dana.

⁶⁹ Apostrofiranje više, gotovo, potpuno odvojenih tokova konstrukcija, koje za preduslove imaju iste ili slične faktore, ima zadatak da ukaže na složenost problema, ali i na neophodnost zadobijanja višestrukog legitimiteta starosti kao društvenog problema, u skladu sa delom društva kojem „pripada”. Poglavlje koje analizira institucionalno zbrinjavanje starih, kroz istoriju, ukazuje na isto.

seoski populacijski rekorder ostati izvan fokusa, budući da će starost u njegovim okvirima i dalje figurirati kao lični tj. porodični problem⁷⁰ čime nužno biva isključena iz reda društvenih problema do sedamdestih godina 20. veka. Izraz populacijski rekorder upotrebljen je da potcrta izrazitu nesrazmeru između seoskog i gradskog stanovništva u ukupnom broju⁷¹.

Državni činovnici kao prvi penzioneri: starost i politika

Prvi priznati starci, iz vizure zakonodavca, bili su prvi srpski činovnici. Oni ne samo da su prvi stekli pravo na penziju, nego su i onaj sloj društva za koji se vezuje pojava socijalnog osiguranja na našim prostorima. Začetna forma socijalnog osiguranja državnih službenika i vojske, po osnovu zaposlenosti, postepeno će se proširivati i na zaposlene u pojedinim granama industrije i uslužnim delatnostima (Vuković 1998, 16), i time učestvovati u višedecenijskom trajanju početne faze procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema. Apostrofiranje toga da socijalno osiguranje počinje *Uredbom o penziji činovnika* 1841. godine (Kočović 2005, 33) ima zadatak da ukaže na nekoliko činjenica. Prva se odnosi na to da je proces konstruisanja starosti kao društvenog problema tekao odvojenim tokovima, shodno pripadanju pojedinim radnim sferama. Otuda i dužina prve faze konstruisanja, budući da je direktno vezana za profesionalizaciju i njeno usložnjavanje koje je teklo paralelno sa ukupnim društvenim procesima. Druga važna činjenica odnosi se na već pomenutu tvrdnju Žorža Minoa da nema priznate starosti sve dok nema zakonom predviđene starosti za odlazak u penziju (Minoa 1994, 16). Time se dolazi do početne tačke u kojoj prvi penzionisani činovnici predstavljaju prve priznate starce, dok će priznavanje *drugih*, bilo da pripadaju seoskoj populaciji, korpusu siromašnih i/ili bolesnih, i po tim kriterijumima ugroženih, ili onih koji pripadaju sferi radništva, primera

⁷⁰ S tim da o onovremenoj porodici ne možemo razmišljati samo u kategoriji sigurnog okruženja (o porodičnim i bračnim odnosima u 19. veku kao suprotstavljenoj romantičarskoj vizuri tj. kao o okruženju koje je poznavala i nasilje i zanemarivanje članova porodice više u Divac 2006, 219 – 232)

⁷¹ Seosko stanovništvo 1834. godine, primera radi, učestvuje sa 93%, odnosno sa 613.951 pripadnikom seoskoj sredini, dok na gradsko stanovništvo otpada svega 6,9% što čini cifru od 45.673 građanina (Ljušić 1986, 79). Beograd, kojem će biti posvećena posebna pažnja, imao je te godine, bez turskog življa, 7.033 stanovnika (Marković i dr. 2003, 13).

radi, morati da sačeka konstruisanje označenih društvenih problema, ne bi li i te *starosti* bile prepoznate kao deo ukupnog društvenog problema. U ovakvom „parcelisanju“ starosti pronalazimo uporište za tvrdnju o krnjosti celokupnog društvenog problema, ali i u tome što su se početne startne pozicije za nastanak konstrukcije simptomatično gubile⁷² usled prilika u društvu koje su zavisile i od spoljnih faktora.

Pre nego se detaljnije pristupi analizi standarda postavljenih pomenutom Uredbom iz 1841. godine, potrebno je ukazati na razliku između onoga što se smatra početkom socijalnog osiguranja i onoga što ovaj termin danas uključuje u sebe. Socijalno osiguranje, u savremenom društvu, predstavlja vid osiguranja koji osiguranicima tj. članovima njihovih porodica, obezbeđuje socijalnu zaštitu za slučaj bolesti, invalidnosti, starosti, nesreće na poslu i nezaposlenosti, pa tako danas u okviru socijalnog osiguranja funkcionišu: zdravstveno, penzijsko, invalidsko i osiguranje za slučaj nezaposlenosti (Kočović i Rakonjac – Antić 2007, 60). Ovo definisanje vodi i potrebi upućivanja na razliku između socijalnog osiguranja i socijalne zaštite. „U poređenju sa sistemom socijalnog osiguranja, socijalna zaštita se odlikuje svojim specifičnostima u pogledu obuhvata lica, širini propisanih prava i uslova za njihovo ostvarivanje“ (Vuković 1998, 164). Obuhvat lica, širina prava i uslova vremenom su se menjali, shodno konstruisanju konkretnih društvenih problema koji su usloveli priznavanje potrebe zaštite određenih grupa društva. Ono što je, međutim, važno, iz perspektive proučavanja starosti kao društvenog problema, jeste to da su prvobitnim obuhvatom lica ka kojima je bila usmerena socijalna zaštita, početkom 19. veka, bili obuhvaćeni, upravo, najstariji pripadnici društva. Mere socijalnog karaktera, opisane u prethodnom poglavlju, odnosile su se na oslobađanje od plaćanja poreza prema starosnom kriterijumu, dok se začeci socijalne zaštite javljaju „uvođenjem prvih penzija koje su dodeljivane iz kase kneza Miloša“ (Kočović 2002, 43). Prema ovom viđenju razvoja socijalne zaštite, njeni prvi uživaoci bili su prvi penzioneri čija je penzija bila pre čin dobročinstva nego doživotne garancije, što ukazuje na jasnu razliku između onovremene socijalne zaštite i socijalnog osiguranja⁷³, pri čemu tek potonje pripada

⁷² Ovde se ne misli na činovništvo, nego prevashodno na radništvo o čemu će biti više reči naknadno.

⁷³ Odnosno onoga što bi termini mogli uključivati da su postojali u ono vreme.

početnoj fazi procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema, i to samo jednog dela konstrukcije koji se odnosio na socijalno osiguranje državnih službenika.

Društveno-političke promene kao uslov za transformaciju činovništva u red državnih organa: Od trenutka nastanka standardizovane mere, pa makar ona obuhvatala samo državne činovnike, biće moguće govoriti o početku konstruisanja starosti kao društvenog problema. Prethodne napomene, međutim, ne ukazuju na to zbog čega je baš ovaj sloj društva dobio priliku da, pored mnogih drugih važnih pitanja, otvori i pitanje penzionisanja kao dela socijalnog osiguranja⁷⁴ i da do osamdesetih godina 19. veka bude jedini nosilac prava na njega. Da bi bilo moguće odgovoriti na ovo pitanje, neophodno je povezati pojavu prvih činovnika sa ukupnim društvenim kontekstom.

Razvoj činovništva možemo pratiti od nahijskih knezova, u potpunosti potčinjenih volji i vlasti kneza Miloša, koji će postepeno ispunjavati mesta u državnoj službi po ondašnjim varošima. Redovi predstavnika srpske vlasti u činovničkim okvirima ispunjavali su se na različite načine. Dva su dominantna. Jedan je podrazumevao apsorbovanje pripadnika ustaničkih redova, a drugi priliv obrazovanih delatnika iz Austrije. Slobodan Jovanović u delu *Ustavobranitelji i njihova vlada (1838-1858)* pominje i nepotizam kao značajni mehanizam narastanja činovničkog aparata, naročito u činovništvu koje je pripadalo policijskom redu (Jovanović S. 1933)⁷⁵. Međutim, ono što je važno naglasiti jeste to da je bio neophodan društveno-politički zaokret koji je činovniku omogućio da dosegne razinu državnog organa. Ovo svojstvo bitno ga je razlikovalo od prethodnika koji nije imao zakonom utvrđena prava i dužnosti, niti je poznavao hijerarhiju zvanja, što je vodilo tome da ni plate nisu bile regulisane, kao ni pravo na penziju (Jovanović S. 1933, 44-45). Stanje činovništva pod knezom Milošem, pre zakonskih regulativa koje su otpočele sistemsko uređivanje ove oblasti, ocenjuje se kao teško i nepovoljno i kao ono koje će uticati na to da se iz činovničkog reda formira opozicija koja će kasnije prerasti u ustavobraniteljsku stranku. Narastajuću opoziciju, u čijim su redovima bile narodne starešine, i njeno izricanje zahteva o neophodnosti unapređenja vlastitog statusa i uniženog stanja možemo označiti kao prvu interesnu grupu koja kroz formulaciju pitanja vezanih za sferu rada, odnosno

⁷⁴ Kakvo danas poznajemo.

⁷⁵ U ovoj studiji nalazi se još niz važnih podataka vezanih za razumevanje „administrativnog despotizma” koji će se razviti iz činovničkog jezgra.

osiguranja vlastitih pozicija i prava, pokreće i pitanja vezana za penzije, a time i za konstruisanje starosti kao društvenog problema. Pokretanje ovog pitanja, međutim, samo je indirektna posledica krupnijih ambicija:

„Neki iz opozicije pomišljali su na ustanovljenje pravoga plemstva s titulama i spahilucima. Ali ti su se planovi morali napustiti posle 1830 godine, kad su ukinuti turski spahiluci, i postavljena osnova slobodnom seoskom posedu. Svi oni koji su hteli da budu gospoda, mogli su posle toga biti samo činovnička gospoda. Zbog čega činovničko pitanje postaje najvažnije pitanje za opoziciju. Ono se sastoji za nju u ovome: kako da se od činovnika načini jedan viši red u državi, red odlikovanih ljudi i gospode“ (Jovanović S. 1933, 46).

Na primeru onoga što će se dalje odvijati u pogledu rešavanja postavljenog činovničkog pitanja, čije konstruisanje kao društvenog problema prethodi konstituisanju starosti kao istog, pronalazimo potvrdu da je na delu bilo kombinovanje iskustva življenja lokalnog stanovništva u okviru osmanskog društva i evropskog, građanskog. Tako se dogodilo da je oslobađanje od osmanske vlasti uslovalo pojavu „elite“ iz ustaničkih redova koja je oblikovala celokupni društveni život, što je uticalo na „slobodni transfer starih navika i običaja u novo političko stanje, odbacivanja svega što se smatralo nametnutim, i delimičnim preuzimanjem novina, prema ekonomskim, društvenim i političkim potrebama i obrazovanju“ (Makuljević 2006, 40).

Sticanjem prava na nezavisnu unutrašnju upravu Hatišerifom iz 1830. godine, u Srbiji je moralo doći do delimičnog preinačenja starih navika i tendencija. Nemogućnost zasnivanja plemstva na feudalnom principu, kako naglašava Slobodan Jovanović, kao i imperativi da se ustanove „razne ustanove koje je iziskivala autonomna organizacija države“ (Ljušić 1986, 242) doveli su do narastanja sloja profesionalnih činovnika i do aktuelizacije njihovog pitanja. Praćenje brojki koje govore o porastu broja činovnika, a kojih je 1815. godine bilo 24, 1839. godine ukupno 672, a 1842. godine čak 1151 (Petrović 1901, 542), iz konstruktivističkog ugla posmatranja, ipak, nije dovoljno samo za sebe. Ovaj rast valja posmatrati u skladu sa ukupnim društvenim prilikama, pri čemu prva cifra ukazuje na stanje u srpskom društvu nakon Drugog ustanka; druga govori o promenama koje su nastale na

temelju tzv. *Turskog ustava* iz 1838. godine⁷⁶, dok poslednja označava period nakon donošenja *Uredbe o penzijama činovnika* 1841. godine. Ova Uredba doneta je nepunih mesec dana pre smene vlasti koja je uslovlila nagli porast broja činovnika, baš kao što su i prethodeće *promene omogućile da se iz činovničkog pitanja formuliše penzionersko*. Potonje formulisanje, na ovom će mestu, biti izraženo na temelju brojki koje je, takođe, moguće razumeti samo kroz povezivanje sa širim društvenim kontekstom. Prema ovim brojkama: 1833. godine Srbija je imala 3 penzionera; u godini donošenja *Sretenjskog ustava* 1835. godine imala ih je 13; 1838. Godine, kada biva donesen Turski ustav, ukupno ih je 9, a 1842. godine broj penzionera iznosi 56 (prema istom 1901, 543)⁷⁷. Razumevanju potcrtanih društvenih tokova, koji su doveli do označenih promena, zbog svega rečenog, pristupiće se na osnovu odredbi dva navedena ustava i smene dinastija, neposredno posle donošenja Uredbe o penzijama činovnika koja će, takođe, biti posebno analizirana.

Među promenama koje su se kao nužni preduslovi odvale u srpskom društvu, svakako, najznačajnija jeste ona koju apostrofira Ljušić, a koja podrazumeva postepeno nastajanje srpskog građanskog društva. Za graničnu godinu autor izdvaja 1835. godinu kao godinu završetka Srpske revolucije i dodaje da je posle turskog feudalizma nestalo i srpskog polufeudalizma (1833-1835) i da je Srbija „ušla u slobodnu utakmicu građanskog društva“ (Ljušić 1986, 462). Izdizanje sloja činovnika bilo je, tako, omogućeno ukidanjem turskog feudalizma Hatišerifom iz 1833. godine, a povoljnu okolnost činilo je i to što je njegovo obnavljanje u domaćoj varijanti bilo onemogućeno Sretenjskim ustavom 1835. godine (Antonijević 2007, 45-46). Ovaj Ustav, međutim, ubrzo po objavljivanju biva opozvan, ali i pored toga ostaje značajan zbog toga što je ponudio prva systemska rešenja u vezi sa činovničkim pitanjem. Za ovu studiju, međutim, najznačajnije je to što je ovo bio i prvi dokument koji je predvideo penzije za činovnike. Dvanaesta glava *Ustava knjaževstva Srbije*, pod naslovom „Prava činovnika“, konkretnije, postavlja izvesne standarde. Neki od njih odnosili su se na to da su činovnici u ovom zvanju ostajali do kraja života ili do trenutka prestanka sposobnosti za obavljanje dužnosti. Imenovao ih je Knez i mada im nije

⁷⁶ Proglašenog u Beogradu početkom 1939. godine.

⁷⁷ Iz spiska beogradskih penzionera iz 1840. godine moguće je saznati da je među njima čak četiri žene koje su kao udovice primale novčanu naknadu posle smrti supruga, dok je među preostalih šest penzionera bio jedan ećim, jedan učitelj i jedan paroh (/Копија/ ИАБ, УГБ 1840, К. 9, Ф III 490 prema Prpa 2003, 49).

dao nasledno pravo, obezbedio ih je time što su mogli napredovati, ali ne i nazadovati ili biti otpušteni bez dokazane krivice. Starosna penzija, iako još nije bila utvrđena prema dobnom kriterijumu, ipak se pominje uz penziju koja bi se mogla okarakterisati i kao invalidska, a uočljivo je i pomaljanje pitanja siromaštva kao združenog problema starosti i/ili bolesti:

„Starim, ili zbog bolesti svoje nemogućnim služiti činovnicima, daje se iz opštenarodne hazne i do smrtni njegove pensija po zakonu, polovina određene zvaniju njihovom plaće ako su petnaest, a sva plaća, ako su dvadeset i pet godina dana bezporočno služili.

Koji činovnik izište otpust od službe pre nego je pravo zaslužio na pensiju, otpustiće se, no gubi pravo na pensiju.

Knjaz i sovjet, neće prenebregnuti ni sirota činovnika, nego će se za nji zakonom starati.“ (Zbornik zakona i uredana u Knjaževstvu Srbiji u dosadanjim zbornicima neštampanih a izdanih od 2. februara 1835. do 23. oktobra 1875. god. 1877, 21)

Suspenzija Sretenjskog ustava rasplamsala je borbu za donošenje novog i na političkoj sceni učvrstila aktera koji će u kasnijem periodu biti označen kao *ustavobraniteljski*. Novi Ustav, poznatiji kao *Turski ustav*, odnosno Četvrti hatišerif, Članom 53.⁷⁸, tako, najzad, trajno trasira put konstruisanju starosti kao društvenog problema u svetu činovničkih profesionalaca. Prema ovom Članu, svaki činovnik koji zatraži da istupi iz službe usled „zakonitog uzroka“, mogao je očekivati penziju prema godinama provedenim na radu. Po donošenju ovog Ustava bilo je evidentno povećanje broja penzionera, kao i ukupnog broja činovnika usled potrebe popunjavanja većeg broja novih činovničkih mesta. Shodno tome, državna uprava, na čijem su čelu bila ministarstva, doživela je značajno usložnjavanje i brojčano narastanje. Tome u prilog ide podatak da su od perioda proglašavanje Ustava do abdikacije kneza Miloša postavljeni svi činovnici u Kneževini, od savetnika do članova mirovnih sudova u opštini, kao i to da se broj činovnika na dan Kneževog pada 1839. godine procenjuje na 850 (Ljušić 1986. 242 – 243)⁷⁹.

⁷⁸ Dostupno na: <http://www.dobrnje.com/literatura/hatiserif-iz-1838.god..php>

⁷⁹ Ovim Ustavom postavljeni su još neki standardi pored uvođenja penzija. Oni se odnose na ukidanje telesne kazne za činovnike, plaćanja poreza samo na nepokretna dobra, razrešenje službe viših činovnika sudskim putem, kao i na napredovanje u službi prema utvrđenom hijerarhijskom redu (isti 1986, 245).

Povoljno razrešenje činovničkog pitanja posledica je unutrašnje političke utakmice, zbog čega početke procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema valja osvetliti i kroz nedvosmislenu borbu za moć. Napori opozicije, čije su glavne predstavnike činili ugledni činovnici iz Kneževe okoline, da ograniče njegovu apsolutnu vlast bili su uporni i dugotrajni. Jedna od posledica ovog sukoba rezultirala je formiranjem *činovničke klase* koja je predstavljala vladajući sloj u zemlji pod Ustavobraniteljima (Antonijević 2007, 45). Ovaj vladajući sloj u vidu birokratskog aparata, tako, postaje postavljajući pitanja i predlaže rešenja u vezi sa vlastitim statusom čime postaje prvim *dvostrukim akterom* u procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema. Međutim, donošenje Ustava koji to omogućava nije posledica isključivog zalaganja bogatih srpskih starešina za iznalaženje sredstva ograničenja kneževske i isticanje svoje vlasti. Pored ovog kruga, javljaju se i međunarodni faktori koji nameću donošenje Ustava kojim će, između ostalog, biti promenjen položaj činovnika u odnosu na Kneza. On ih, prema oceni Slobodana Jovanovića, pretvara od kneževih slugu u državne (Jovanović S. 1933, 46), a sama vlast naslednog Kneza bila je ograničena Savetom formiranim od sedamnaest članova. Ovu „svemoćnu ustanovu“ najvećim su delom činili članovi opozicije (Ljušić 1986, 435), a svemoćnost ustanove sastojala se u tome da je delila zakonodavnu vlast za Knezom; da je imala budžetsko pravo i da je imala sve administrativne funkcije, što je sobom povlačilo određivanje administrativnih zvanja, utvrđivanje plata i kompletnu administrativnu organizaciju (Jovanović S. 1933, 193-194).

Sukob između Kneza i Saveta otvorio je ustavnu krizu koja je, najzad, razrešena Miloševom ostavkom. Posle Kneževog napuštanja zemlje, na vlasti su se za kratko vreme smenila dva njegova sina – Milan ubrzo umire, zbog čega ga na prestolu smenjuje brat Mihailo (Pavlović 2004, 84). Vlast drugog sina bila je kratkotrajna, ali za otpočinjanje procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema značajna, jer za njegove vladavine dolazi do objavljivanja *Uredbe o penzijama činovnika*. Mihailov odlazak sa vlasti, svega tri nedelje nakon donošenja Uredbe, omogućio je primenu odredbi pod ustavobraniteljskom Vladom usled čega dolazi do značajnih promena. Ono što je još važnije napomenuti jeste to da su Ustavobranitelji „institucionalizovali“ položaj u kojem su se našli „izgradivši sopstveni koncept prosvetlene evropske vlade, trajnu birokratsku oligarhiju“ (Pavlović

2004, 84). Ova oligarhija, međutim, ne bi se mogla zamisliti bez izvojevanih prava od kojih su za ovu studiju najznačajnija ona dobijena u oblasti penzionog osiguranja o kojima, makar i u svoj njihovoj rudimentarnosti, možemo govoriti počev od 1841. godine.

Uredbom o penziji činovnika, koju je 2. avgusta 1841. godine potpisao Mihailo Obrenović, prvi put su u istoriji Srbije sistemski rešena pitanja penzionisanja i materijalnog obezbeđenja činovnika nakon prestanka službe (Kaćanski 2002, 283-293). Pre nego se pristupi detaljnijoj analizi ovog dokumenta, važno je uputiti na do sada donesene zaključke pojedinih autora u vezi sa uzrocima donošenja Uredbe:

„Ostali stari ljudi (osim činovnika) nisu imali potrebu za penzijama, budući da su imali imovinu (zemlju) iz koje su se izdržavali, odnosno, budući da je porodična zajednica imala obavezu izdržavanja svojih članova kojima su smanjene radne sposobnosti. Činovnici su u to vreme bili u posebnom položaju i stoga što su pretežno bili Srbi iz Vojvodine, bez svojih imanja u Srbiji, pa dakle, u celosti zavisni od prihoda iz državne službe, odnosno od penzije.“ (Kaćanski 2002, 286)

Zaključak koji se na ovom mestu može izvesti donekle je drugačiji. Ukoliko prihvatimo deo navoda koji se odnosi na ostarelo seosko stanovništvo koje je funkcionisalo unutar svojih porodica, mada nije jasno o kojoj se „obavezi“ izdržavanja njenih članova sa smanjenom radnom sposobnosti konkretno radi (osim o pretpostavljenim zadružnim običajima), ostaje potreba da se ukaže na drugi deo navoda koji se tiče pridošlih činovnika sa austrougarske teritorije. Ukoliko se uzme u obzir sve do sada rečeno, pri čemu se misli na inostrane i domaće političke pritiske da se donese Ustav koji značajno proširuje i osigurava prava činovnika, onda je jasno da ova Uredba nije mogla biti isključivi rezultat državne volje da pruži socijalnu sigurnost činovnicima bezemljašima. Njihovo popunjavanje mesta u državnoj službi, kao i njihova prava, bili su posledica unutrašnjih i spoljašnjih društveno-političkih kretanja, na koje je ukazano, ali i ugledanja na evropski administrativni model, pa i penzioni, razvijen na teritoriji sa koje su pristizali državni delatnici. S tim u vezi, čini se da je celishodnije prihvatiti obrazloženje po kojem je malobrojnost obrazovanih činovnika uticala na to da država brine o njima i da s tim u vezi možemo razumeti državnu penziju kao „izuzetno veliku činovničku privilegiju“ (Marković i dr. 2004, 10). Na ovom mestu još jednom se uviđa relativnost brojeva koju apostrofiraju

konstruktivisti. Radi se, naime, o tome da kao što ni vezivanje nekog pretpostavljenog uniženog, problemskog stanja za znatniju populaciju ne mora nužno voditi konstruisanju tog stanja kao društvenog problema, tako vidimo i to da je moguće koncentrisanje neke interesne grupe na pitanja brojčano inferiorne društvene skupine ukoliko je ta inferiornost u obrnutoj proporciji sa njenom društvenom moći.

Konkretna prava i obaveze iz Uredbe o penzijama činovnika tiču se sledećeg: Prvim paragrafom propisano je da svi činovnici, koji su postavljeni ukazom u službu, a koji iz nje istupaju iz „zakonog uzroka“ imaju pravo na penziju. Drugim paragrafom regulisani su ovi uzroci. Oni su se odnosili na: godine službe, slabost ili bolest tj. nesposobnost za rad, i „godine visoke starosti, s kojom je i nemoć takova skopčana“. Treći paragraf postavlja donju granicu od deset godina provedenih u službi kao najnižeg uslova za penzionisanja. Petim je bila propisana naknada u visini jednogodišnje zarade za one činovnike koji su iz opravdanih razloga istupali iz službe pre navršenih deset godina staža. Naročito značajan jeste šesti paragraf koji definiše starosnu penziju u odnosu na broj godina provedenih u službi i, shodno tome, visinu penzije. Prema njemu, pravo na doživotnu naknadu u visini plate iz poslednje godine službovanja ima svaki činovnik koji provede četrdeset godina u radu. Osmi paragraf propisivao je da se pri određivanju visine penzije vodi računa i o duševnoj i o telesnoj snazi činovnika koji istupa iz službe. Od posebne važnosti jeste i jedanaesti paragraf u kojem stoji: „Činovnicima, koji se zbog nevaljalstva ili zbog neurednog i poročnog života iz službe odpuštaju, neće se nikakova penzija dati“. Naredni paragraf predviđa vraćanje u službu ukoliko dođe do poboljšanja zdravstvenog stanja penzionisanog činovnika. Petnaesti paragraf je za posebne zasluge predviđao mogućnost godišnjeg dodatka na penziju. Sedamnaestim paragrafom bila je utvrđena procedura penzionisanja, po kojoj se od budućeg penzionera očekivalo da podnese pismenu molbu i pisani dokaz o tome: koju je službu vršio, kakve je zasluge za nju ili otadžbinu načinio; kakvo mu je „domaće i familijarno stanje“, kao i o tome koliko mu je godina i kakve su mu umne i telesne sposobnosti. Proceduru pružanja ovih dokaza utvrđivao je devetnaesti paragraf koji je propisivao „ljekarski atest o slabosti, bolesti ili nemoćne starosti“. Dvadeset drugi paragraf predviđao je gubljenje svih primanja koja su se mogla dobiti uz platu za vreme službovanja, a naredni paragraf zabranjuje činovniku primanje penzije ukoliko se

naseli izvan zemlje⁸⁰. Pretposlednji, dvadeset peti paragraf, propisivao je, između ostalog, da je mesni sveštenik bio dužan da potvrdi da je penzioner u životu.

Iz onoga što je bilo predviđeno Uredbom, donetom pred odlazak sa vlasti Mihaila Obrenovića, moguće je izvesti nekoliko zaključaka vezanih za početak procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema. Prvi se odnosi na potvrdu pretpostavke da je starost put vlastitog konstruisanja krenula združena s problemima nesposobnosti za rad, bolesti i siromaštva⁸¹. Sledeća važna činjenica odnosi se na to da ova začetna faza konstruisanja još nije poznavala definisanje starosne penzije tj. definisanje starosti prema dobnom kriterijumu. Baš kao što je u Uredbi uočljiva izvesna prevaga u regulisanju uslova penzionisanja bolesnih i za rad nesposobnih činovnika u odnosu na ostarele, tako je shvatljiv i razlog iz kojeg je dobnii kriterijum za starosnu penziju ustupio mesto kriterijumu koji je podrazumevao određeni broj godina provedenih u službi. U konkretnom slučaju, radilo se o četrdeset godina službovanja bez jasnog definisanja dobnog kriterijuma. Dobni kriterijum uveden je tek 1861. godine kada je donet *Zakon o činovnicima građanskog reda*. Ovim Zakonom pravo na starosnu penziju ima činovnik ako je navršio četrdeset godina službe i šezdeset godina života. Ovim Zakonom bilo je predviđeno i to da samo Knez može „nekog staviti u penziju“ (prema Pešić 1957a, 59). Prema Uredbi iz 1841. godine, za potvrdu nesposobnosti u vezi sa starošću traženo je, umesto izostalog dobnog kriterijuma, posebno lekarsko veštačenje. Dalje, *dvosmerni pravac* penzionisanja, koji se javlja u Uredbi u delu u kojem se propisuje vraćanje u službu ukoliko dođe do zdravstvenog poboljšanja, činio je status penzionera potencijalno promenljivim, što je nužno uticalo i na njihovu brojnost.

Već je skrenuta pažnja na značaj jedanaestog paragrafa koji je predviđao gubljenje prava na penziju ukoliko bi iz službe bio otpušten činovnik „zbog nevaljalstva ili zbog neurednog i poročnog života“. Ovako široko definisana potencijalna pretnja može se dovesti u vezu sa još jednom vrstom kazne s kojom je penzionisanje bilo u vezi. U prvom slučaju reč je o kazni gubljenja primanja po izlasku iz aktivne sfere rada, dok se u drugom slučaju kažnjavalo samim činom penzionisanja. Ovaj drugi slučaj bio je rezervisan ponajviše za

⁸⁰ Izmenama Uredbe iz 1843. godine, ovaj paragraf biva promenjen čime se dozvoljavalo uživanje penzije i van granice zemlje (prema Pešić 1957a, 58).

⁸¹ U ovom slučaju samo činovnika.

političke neistomišljenike koji su penzionisanjem bili uklanjani iz javne sfere kojoj su pripadali kao državni službenici. Međutim, ova kaznena mera nije bila neopoziva. Nije bilo neuobičajeno vraćanje u službu, kada bi se promenile političke okolnosti koje bi prestale da budu neprilike za penzionisanog činovnika, ili pak vraćanje penzije koja je bila oduzeta činovniku ili njegovoj udovici. Primer potonje prakse pronalazimo u *Ukazu* kneza Aleksandra o restituciji penzija od 10. februara 1843. godine. Ovim Ukazom bilo je naloženo Upraviteljstvu varoši Beograda da se vrati penzija licima koja su je zbog zasluga primala još od vremena kneza Miloša, ali koja „pak pri poslednjem volneniju bivšim Pravljenjem dotle ukinuta bila, dok se ne izvidi da li nije koji od penzionera, umešavši se u rečeno volnenije, na pogubu obšteg blagostanija štogod dejstvovao“ (ИАБ. УГБ. 1843.К.22.298, prema Prpa ur. 2004, 33). Ovim Ukazom ne samo da je bilo predviđeno isplaćivanje svih neisplaćenih penzija i mesečno isplaćivanje narednih, nego je pojedinim penzionerima sledovalo i uvećanje penzije⁸². Najviša penzija bila je predviđena za kavaljera Jakova Jakšića i to 733 i 1/3, dok je najniža iznosila 24 talira za izvesnog Pantu Živkovića za kojeg nije bilo navedeno u kojoj službi tj. zbog koje je zasluge na nju ostvario pravo. Isticanje izrazite nesrazmere između ove dve penzije ima zadatak da ukaže i na razlike unutar penzionisanog kruga činovnika, ma koliko njegov obim bio mali.

Praćenje razlika unutar činovničkog reda: Delotvorni način da se ostvare ili ponište društvene privilegije bila je politika (Marković i dr 2003, 17), dok su penzije, nema sumnje, ubrzo postale sredstvo u političkoj borbi, poligon za pregovaranje i/ili otvorena pretnja⁸³, zbog čega je važno podsetiti na još jednu tvrdnju Žorža Minoa da se starost u antropologiji (odnosno ono što ide uz nju) prečesto analizirala u kategoriji povlastica (Minoa 1994, 17). Čini se da se isti propust može napraviti ukoliko se razumevanju domaćih penzija pristupi isključivo kao ostvarenim povlasticama. Ukoliko se, čak i pristupi razumevanju penzija sa stanovišta koje će u prvi plan staviti privilegije, onda je važno praviti razliku između privilegija koje su bile u skladu sa razlikom u položaju činovnika unutar činovničkog reda. Ovo, drugim rečima, znači da sloj činovnika ne bi trebalo sagledavati kao jedinstven, niti

⁸² Među dvanaest lica kojima je sledovalo vraćanje penzije bio je jedan bivši vojnik, ećim, dve udovice, od kojih je jedna bila kneževska udovica, buljubaša, učitelj... Shodno visini položaja, kretalo se i predviđeno uvećanje.

⁸³ O čemu će kasnije biti više reči.

kao onaj koji je u svakom pogledu u dobrom položaju. Podeljenost činovništva kretala se od političke, do prvobitnog razdeljivanja u, čak, trideset klasa. Niže klase činovništva bile su sa malim razlikama u plati, veće razlike su bile među višim klasama, a najviše među najvišim klasama (Jovanović S. 1933, 57 – 58). Ovaj sloj karakterisao se stalnim nezadovoljstvom, naročito među siromašnjima, zbog čega Slobodan Jovanović pravi razliku između činovničke gospode i činovničke sirotinje. Jedna od važnih propisanih mera odnosila se na uskraćivanje dodatnih materijalnih prihoda, što je bio prvi korak ka profesionalizaciji činovnika, pa je tako ovo početno ograničenje i uslov za stupanje u službu bilo istovremeno i vezivanje činovnika za platu (Jovanović V. 2006d, 769). Vezivanje za malu platu siromašnjih činovnika uticalo je na značajno podvajanje činovničke sfere, shodno ostvarenom odnosu između visine plate i visine penzije.

Veće razlike među činovnicima, i za ovu studiju značajnije, bile su one koje su počele da se osećaju između starih i mladih. Ljušić piše o novoj generaciji srpskih političara i državnika čija je jedina škola bio sam Miloš (Ljušić 1986, 464), a ti novi ljudi bili su Ustavobranitelji. Ustavobraniteljima se, ukratko, zvala politička opcija koja je izvojevala Ustav od 1838. godine; oborila kneza Miloša naredne godine, njegovog sina 1842. i iste godine dovela na presto Aleksandra Karađorđevića i „pod njegovim imenom“ vladala Srbijom do 1858, kada se uspostavlja dinastija Obrenović (Jovanović S. 1933, 1). Ova moćna politička stranka, valja podsetiti, prvi je nosilac promena na polju konstruisanja starosti kao društvenog problema kroz formulisanje činovničkog pitanja. Ona je prvi *postavljač zahteva* usmerenih ka osiguranju vlastitih prava i moćan akter koji uspeva da ta prava učini zagwarantovanim, kako na polju pravila službovanja, tako i na polju pravila njenog zaključenja, odnosno na polju penzionisanja. Pomenuti rezultati, već je rečeno, dolaze kao posledica napora da se ograniči Kneževa vlast kroz stvaranje činovničkog aparata koji je morao biti sposoban da sa njim deli teret državne uprave.

Nedostatak obrazovanih ljudi, međutim, zadugo je uticao na to da željeni sistem ne funkcioniše kako se želelo (Pavlović 2004, 85). Da bi novom sistemu bilo omogućeno funkcionisanje, trebalo je razgranati državnu službu na struke, zatim ih raščlaniti na zvanja, pronaći ljude koji će moći da obavljaju ova zvanja i njih organizovati kao poseban red u državi. Glavni naponi ovog režima, zbog toga, bivaju usmereni ka stvaranju ustanova,

činovništva, suda, kao i škole koje će proizvoditi činovnike. Pomoć je zbog toga zatražena na strani, kod Srba iz Austrije (Jovanović S 1933, 4-9), čije je najznačajnije dostignuće bilo donošenje *Građanskog zakonika* 1844. godine prema austrijskom uzoru (Pavlović 2004, 85). Međutim, taj će se uzor polako premeštati prema Francuskoj, kako bude stasavala nova generacija koju je Vlada slala na školovanje i u kojoj je ponikla „prva autohtona inteligencija“:

„Takav razvoj stvorio je jaz između generacija. Dok su očevi bili ustavobraniteljski prvaci, koji su sa visokih položaja uspostavljali birokratski sistem, očekujući od naroda da ga poštuje, sinovi su bili mlađi činovnici sa stranim diplomama i idejama o političkoj slobodi, na koje će ubrzo uticati pokret iz 1848. godine. Ovi poslednji ne samo da su želeli da preuzmu vlast već i da promene sistem. Nova inteligencija se pretvorila u liberalnu opoziciju koja se zalagala za predstavnički sistem vlasti.“ (isti 2004, 86)

Slanje državnih pitomaca na školovanje počelo je još 1839. godine. Međutim, bilo je potrebno vreme da se „otačastvena inteligencija“, kako je naziva Slobodan Jovanović, sukobi na polju državnih poslova sa „starcima“. Prema istom autoru, sukob „Starih“ i „Mladih“ nikada nije bio tako veliki kao za vreme Ustavobranitelja. „U to doba ta je razlika toliko velika da izgleda već nešto nenormalno“ (Jovanović S. 1933, 96). Njihovo političko mimoilaženje naposljetku će se pretvoriti u sukob pripadnika dve partije Ustavobranitelja i Liberala.

Penzije kao privilegija i/ili kazna: Političke trzavice uticale su na stalno izricanje žalbi mlađih u odnosu na starije, i obrnuto, ali su žalbe na činovnički red stizale i od strane Vlade, kao i od strane naroda, da bi na kraju 19. veka bila razvijena „široka koalicija protivnika birokratskog poretka i njihovih nosilaca“ (Jovanović V. 2006d, 774). Vlada je u najvećoj meri bila nezadovoljna time što nije mogla da razrešava činovnike administrativnim već samo sudskim putem, i u tom se pogledu, pored uloženi napore, ništa nije promenilo do kraja vladavine Ustavobranitelja. Kao delotvorna strategija u baratanju ovim problemom javila se praksa premeštanja i preseljavanja činovnika. Za ovu studiju, međutim, od većeg je značajna druga strategija koja je razvijena protiv uticajnijih činovnika i koja se ticala *stavljanja u penziju*. Na primeru Tenkine zavere protiv Kneza, i svih posledica koje su usledile, biće moguće pokazati kako se Savet kao „veće staraca“

pretvorio u veće penzionera i uhapšenika, ali i to kako je usled međunarodnih pritisaka i ova situacija doživela preobražaj.

O pomenutoj zaveri, kao i o penzionisanjima koja će uslediti, podatke je moguće pronaći u delu Slobodana Jovanovića *Ustavobranitelji i njihova vlada (1838-1858)* (Jovanović S. 1933, 262-313). Otvorena netrpeljivost između Kneza i Saveta nastavila se i za vreme vladavine Aleksandra Karađorđevića, a kulminaciju doživljava kada vlast krajem 1857. godine ulazi u trag zaveri koju su skovali predsednik Saveta Stefan Stefanović Tenka, predsednik Vrhovnog suda Cvetko Rajović i još tri savetnika: Paun Janković Baća, Pavle Stanišić i Radovan Damjanović. Slobodan Jovanović za glavne zaverenike ističe Vučićevce⁸⁴: Tenku, Damjanovića i Jankovića. Pokušaj zaverenika da uz Miloševu materijalnu pomoć ubiju Kneza bio je, međutim, osujećen i surovo kažnjen. Autor zavereničke motive objašnjava na više načina. Za ovu studiju, međutim, od naročitog značaja jeste njegova analiza životne dobi u kojoj su se nalazili Tenka i Paun Janković. Jovanović piše:

„...oni su se nalazili u onom „opasnom dobu“ koje za političare naviknute na prve uloge nastaje, kad osete da njihovo vreme prolazi. Predstavnici partije staraca, oni su videli da se svet obrće „parizlijama“, a o starcima više i ne govori, ili govori s omalovažavanjem... za njih koji su učestvovali u prevratu od 1842, krajnja sredstva nisu bila neobična stvar, - i ti stari buntovnici, ulazeći u zaveru, mogli su imati utisak da svoju burnu mladost nanovo proživljavaju.“ (Jovanović S 1933, 272-273)

Razumevanje zavereničkih motiva, delom, kao posledice frustracije uticajnih starijih pripadnika društva može pomoći i u razumevanju toga ko je u njemu u to vreme mogao biti *stariji*. Radovanu Damjanoviću, koji je bio ministar policije i predsednik Vrhovnog suda, bilo je blizu pedeset godina. Paunu Jankoviću, bivšem ministru pravde, bilo je više od pedeset, dok je Tenki bilo blizu šezdeset. Sva trojica, kao i ostali zaverenici, najpre su bili osuđeni na smrt, ali su posle Portine intervencije kazne preinačene „na doživotno zatočenje u teškom gvožđu“ (isti 1933, 276). Pozitivna slika o Knezu u javnosti, stvorena nakon vesti o pokušaju ubistva, počela se menjati mučeničkim opisima zaverenika. Kneževa pozicija

⁸⁴ O Tomi Vučiću Perišiću biće kasnije više reči, takođe, kroz perspektivu upotrebe penzionisanja kao kaznene mere, ali i promenljivosti penzionerskog statusa shodno političkim promenama.

menja se i usled međunarodne intervencije koja je osujetila nameru Kneza da zameni sve članove Saveta pod izgovorom da su pripadali zavereničkom taboru. Međutim, pre nego što je Karađorđević bio primoran da obustavi demonstraciju vlastite moći, Vlada je uspela da izdejstvuje ostavke šestorice članova Saveta bez dokaza o njihovom saučesništvu. Način na koji je ovo sprovedla u delo ukazuje na to da su penzije već uveliko sredstvo za obračun, odnosno delotvorna strategija za uklanjanje neposlušnika. Naime, da bi bilo koji član Saveta mogao biti penzionisan, a time indirektno i smenjen i uklonjen, bilo je neophodno da podnese molbu za penzionisanje. Vršeći pritisak, Vlada im je saopštila da će prihvatiti njihove ostavke, zbog ranijih zasluga, a da će u suprotnom biti predati sudu i osuđeni. Izbor između tamnice i penzije bio je na strani povlačenja iz javne sfere i prihvatanja penzije kao manjeg zla. S tim u vezi, savetnik Lazar Arsenijević tvrdio je da mu je jedan od kneževih predstavnika kazao: „Dajte ostavke, ili evo gvožđa na noge, a bolje dajte ostavku pa uzmite penziju, no da idete u kulu, pa da mi posle vaše žene i deca s molbom za pomoć i milost dosađuju“ (Jovanović S. 1933, 281). Njihove molbe za penziju odmah su prihvaćene i to pre nego što im je krivica utvrđena tj. pre nego što je Porta dala pristanak za njihovo penzionisanje što je bio neophodan uslov za razrešenje službe svakog savetnika, čime je bio povređen Član 17. Ustava. Još dva člana Saveta, Ilija Novaković i Aleksa Simić, takođe su bili penzionisani, a od Ilije Garašanina, koji je bio u Francuskoj, traženo je da učini isto. Na mesto deset uklonjenih opozicionara, među kojima je njih četvoro bilo utamničeno, u Savet su stupili Kneževi privrženici. Uporište opozicione kritike, koja se predvođena Garašanimom seli izvan Saveta, nalazilo se, upravo, u povredi Ustava pri razrešenju savetnika, zbog čega je tražena Portina intervencija. Pritisak vrše i Francuska i Rusija, a rasplet ove krize dolazi po slanju Portinog komisara i nakon objave da je Radovan Damjanović preminuo u tamnici. Usled intervencije, dolazi do iznuđenog pomirenja Kneza i Saveta, odnosno do vraćanja šestorice penzionisanih savetnika u Savet, kao i penzionisanog Tome Vučića Perišića koji postaje predsednik Saveta.

Okončanje krize, koja je zamalo prerasla u državni udar protiv Saveta, dovelo je i do suspenzije upotrebljenog mehanizma penzionisanja koji je, prethodno, bez vidljive represije lišio opozicionare svakog uticaja. Moć strategije za uklanjanje političkih protivnika kroz penzionisanje, najbolje se može razumeti ako se u obzir uzme i ono što ona nudi. Ona,

naime, nudi mogućnost izbora, pri čemu se kao kompenzacija za izgubljeno pruža doživotno materijalno obezbeđenje. Apostrofirana deprivacija, koja nije apsolutna, ali koja oduzima moć delovanja u javnoj sferi i potencijalnog ugrožavanja protivničke strane, i koja je, pritom, iznuđena na način stvaranja privida pristanka⁸⁵, bila je delotvornije sredstvo od direktne represije iz više razloga. Jedan se, ipak, čini važnijim od ostalih i svodi se na upotrebu privilegije, rezervisane za izrazito mali broj lica, kao kaznene mere koja u javnom mnjenju, naviknutom na brutalnije taktike, nije mogla biti okarakterisana kao teška i surova, ako je uopšte i bila percipirana kao kazna. Na opisani način, sve strane u sukobu dobijale su izvestan stepen zadovoljenja interesa. Pretpostavljeno ugrožena strana otklanjala je pretnju, dok je strana s pretpostavljenom krivicom bivala, gotovo, pomilovana dobijanjem penzije koja je tretirana kao privilegija, nedostižna za izrazitu većinu. Promenom političke situacije, odnosno promenom označenih strana, bila je moguća i promena penzionerskog statusa, što se na opisanom primeru i videlo.

Na ovom mestu, pažnja će biti posvećena još jednom važnom *aktiviranom penzioneru* Tomi Vučiću Perišiću kroz čiju je burnu karijeru moguće dodatno razumeti širi društveni kontekst i način na koji je on uticao na to da penzionisanje ne bude samo izraz privilegije, nego, kao što je u prethodnim slučajevima pokazano, i izraz kaznene mere. Podatke o Vučićevom povratku iz penzije u Savet, takođe, nalazilo u pomenutom delu Slobodana Jovanovića. Njegov istorijski značaj leži u tome što je bio predvodnik pokreta koji je 1842. godine zbacio s vlasti kneza Mihaila, na čije mesto dolazi Aleksandar Karađorđević. U prvo vreme Vučić je uživao izuzetne privilegije, da bi se šest godina kasnije našao na suprotnoj strani od Kneza i ministara, usled svađe koja je bila „lične prirode, plod jedne intrige, čije je konce teško pohvatati“ (Jovanović S. 1933, 318). Petrovska skupština 1848. godine trebalo je da dovede do izmirenja Vučića i članova Saveta sa kojima je, takođe, dospeo u sukob. Okupljeni svet na Skupštini stavio se na Vučićevu stranu i primorao Kneza da popusti pred Vučićevim zahtevima koji su se, između ostalog, odnosili na smenu članova Saveta koji su mu se zamerili. Međutim, posle ovog uspeha Vučić prekida saradnju sa Knezom i Vladom i prestaje da dolazi na dužnosti. Vlada je to nekoliko godina tolerisanja, ali ga je naposljetku penzionisala. „Nekadašnji „predvoditelj naroda” i diktator

⁸⁵ Od strane onoga kome se menjao status iz aktivnog u neaktivnog.

Srbije nije ništa više nego najugledniji među pensionerima” (isti 1933, 319). Vučić u penziji provodi šest godina, a njegovo stavljanje na stranu opozicije, u sukobu koji je ranije opisan, vraća ga, najzad, u službu. Kada je 1858. godine postao predsednik Saveta bilo mu je oko sedamdeset godina. Jovanović piše da je na gospodu tj. na školovane činovnike, od kojih su mnogi bili „nemačkari“, „vikao iskreno“. Ti ljudi bili su potpuna suprotnost Vučiću, a njihov „sudar“ u Savetu Slobodan Jovanović slikovito opisuje na sledeći način:

„U taj skup crno obučenih ljudi u dugačkim činovničkim redengotima, upao je jedan čovek u turskim haljinama, ogrnut ćurkom, i u crvenim jemenijama. Iznad bolesnih očiju, od kojih je jedno bilo izvađeno i pod zavojem, on je nosio zelen štit. Ali, iako već u nesavremenom odelu, i skoro lišen vida, on nije izgledao ni žalostan ni smešan. Njegova krupna muška prilika, njegov junački izgled pod sedim vlasima, njegovo zloćudno tursko gospodstvo, - sve je to ulivalo ne samo poštovanje nego i zebnju...“ (Jovanović S. 1933, 324)

Vraćen u centar držanih poslova, ponovo se sreće sa Ilijom Garašanihom⁸⁶. Razlika između ove dve moćne figure ponajviše se svodila na to da su „parizlije“ Garašanina smatrale kao „polusvoga“, kao jednog od „staraca“ kome nove ideje nisu strane i sa kojim je moguće saradivati. Druga, za ovu studiju, još značajnija razlika odnosila se na posledice po ova dva visoka funkcionera usled smena dinastija 1858. godine. Povratkom kneza Miloša na presto, Srbija se udaljila od liberalnih ideja, poteklih iz opozicije; ukinut je Ustav iz 1838. godine; Savet biva sveden na telo koje samo priprema zakone, s članovima koje je postavljao lično Knez; dok veliki broj činovnika biva smenjen (Marković i dr. 2005, 10). Burni događaji nisu zaobišli ni Kneževog starog neprijatelja Tomu Vučića Perišića koji je bio uhapšen, a onda i, verovatno otrovan po Kneževom naređenju (isti 2005, 10). Garašanih, sasvim suprotno, jedini ostaje na visokom položaju.

Dvostruka uloga policije u procesu konstruisanja: Garašanihovo najveće postignuće pripadalo je, ipak, periodu koji je prethodio tj. uspehu da 1850. godine izdejstvuje *Kaznitelni zakonik za policajne prestupnike*. Ovaj Zakonik bio je poznat kao *Policajni zakonik* (Jovanović V. 2006a, 63) i vraća potrebi približavanja uloge policije kao dela

⁸⁶ Saborcem iz 1842. godine, koji ga je penzionisao dodelivši mu običnu činovničku penziju, bez obaziranja na posebne zahteve koje je, i u tom pogledu, imao Vučić.

ukupnog činovničkog aparata, ali i njenom naročitom zaduženju koje se odnosilo na rešavanje socijalnih pitanja. Pomenutim aktom, stvorena je jaka policijska vlast kojoj je dopušteno da sudi istupe i da telesno kažnjava. Zadaci Ministarstva unutrašnjih dela bili su, zapravo, svedeni na održavanje reda, što je bilo u skladu sa idejom da je onovremena država blagostanja tj. policijska država morala snažno demonstrirati silu.

Da bi bilo moguće ispratiti nastanak i razvoj policije, kao dela činovništva kojem će biti povereni poslovi u vezi sa socijalnim pitanjima, ali i kao dela mehanizma putem kojeg je država prenosila svoju vlast i moć na podanika, neophodno je ponovo se vratiti na početke 19. veka, odnosno na period kada je knez Miloš od *Narodne kancelarije* (osnovane 1816. godine) načinio *Beogradski sud*. On je tom prilikom odredio i zaposlene u njemu, a dve godine kasnije postavio je kneza Petra Lazarevića za prvog direktora beogradske policije koja je bila u sastavu Suda (Peruničić 1970, 9). Ovlašćenja direktora policije isprva su bila skromna, jer nije imao pravo kažnjavanja. Krivci su bili privođeni Sudu koji je donosio presudu. Nadležnost Suda, sa druge strane, bila je veoma široka budući da nije bilo drugih javnih ustanova. Tako se dogodilo da se raspon sudskih poslova kretao od određivanja cene namirnica, preko izdavanja putnih isprava, do brige o siromašnim i nemoćnim licima (Peruničić 1964, 26).

Sud je više puta menjao ime. Pominjao se i kao *Beogradski magistrat*, a od 1839. godine postaje *Beogradski primiriteljni sud*. Te godine objavljeno je „ustrojenije“ opština, prema kojem je Beograd jedini dobio status opštine prve klase (Marković i dr. 2003, 16). Predsednik beogradske opštine bio je i upravnik varoši – kao predsednik imao je sudsku, a kao upravnik policijsku vlast. „Nadležnosti policijske vlasti bile su vrlo velike, veće nego u kasnijim periodima. Policija se bavila i čistoćom, i izgradnjom grada i“, što je najvažnije, „socijalnim staranjem, zdravstvenom zaštitom i kontrolom privatnog života“ (isti 2003, 16). Policija je pod okriljem Suda funkcionisala do 1841. godine kada je knez Mihailo, uz saglasnost Saveta, odvojio *Upraviteljstvo varoši Beograda* od Primiritelnog suda. Upraviteljstvo je tada imalo upravitelja, dva policajca, jednog pisara, četiri kvartalnika i jedanaest pandura (Peruničić 1970, 11). Nadležnost Upraviteljstva vremenom se širila, kao što je rastao i personal. Pred kraj 19. veka ova institucija afirmiše se pod imenom *Uprava grada Beograda*.

U označenom vremenskom rasponu, od pomenutog predsednika policije Petra Lazarevića do njegovih naslednika s početka 20. veka, ponovo će biti moguće ukazati na značaj političkih intervencija na polju penzionisanja. Ovoga puta, radi se o penzionisanju upravnika ove institucije kojih je na tom mestu, za otprilike sedamdeset godina, bilo čak trideset dvojica. Prema podacima iz monografije Branka Peruničića *Uprava varoši Beograda 1820 – 1912* moguće je saznati nekoliko važnih podataka i o uzrocima penzionisanja, ali i o periodu provedenom u penziji o kojem, kako će biti pokazano na primeru okončanih karijera policijskih upravnika, ne bi trebalo nužno razmišljati kao o kratkotrajnoj epizodi, baš kao što ne bi trebalo o njoj razmišljati ni, već je pokazano, kao o poslednjoj životnoj epizodi. Ono što je najpre uočljivo, na ovom konkretnom primeru, jeste to da su se upravnici na ovoj poziciji, mahom, kratko zadržali. Peruničić ističe da je to posledica njihovog potiskivanja od strane drugih službenika sa jačim političkim vezama (isti 1870, 19-25). Međutim, uočljivo je i to da su mnogi od njih odlazili u penziju u godinama u kojima to nije bilo uobičajeno, što ukazuje ili na potcrtanu nedovoljnost njihovog političkog uticaja da zadrže radno mesto ili na sukobljenost sa politički moćnijim protivnicima. Od trideset dva upravnika, koliko ih pominje Peruničić, polovina je uspela da ostvari penziju, sa tog ili nekog od narednih službenih mesta. U penziju je pre šezdesete godine otišlo njih devetorica⁸⁷. Od toga, četvorica u četrdesetim godinama, a trojica u ranim pedesetim. Dva najstarija penzionera imala su sedamdeset jednu i sedamdeset dve godine. Podaci, međutim, nisu potpuni, tako da za dvojicu nije poznata godina rođenja, pa nije moguće ni utvrditi koliko im je bilo godina kada su bili penzionisani, dok za druge nije poznata godina penzionisanja. Kod upravnika kod kojih raspoložemo potpunim podacima, međutim, važno je, pored navedenog, utvrditi i period proveden u penziji. Tako, dvojica u penziji provode dve godine; po jedan: četiri, sedam, osam, jedanaest i trinaest godina; trojica u penziji ostaju osamnaest godina; po jedan: devetnaest, dvadeset dve i dvadeset šest godina; dok je u penziji najduže bio Jovan Dimitrijević-Mitrićević – čak dvadeset devet godina. Prema navedenim podacima, izvesno je da je klima političke nesigurnosti uticala ne samo na uvećavanje broja penzionisanih lica, nego i na dužinu perioda provedenog u

⁸⁷ Iako nema raspoloživih podataka o uzrocima penzionisanja, opravdano je zaključiti da nisu svih devet penzionisanih upravnika iz službe istupili usled nesposobnosti za rad.

statusu penzionisanog lica, koja se time znatno produžavala. Ipak, valja imati na umu da kao što ni broj građana nije bio izrazito veliki u ovom periodu, tako ni broj činovnika među njima nije bio znatniji u ukupnom stanovništvu, a da je broj penzionera među njima daleko manji. U prilog tome ide podatak da je na popisu onih koji su primali penziju iz *Fonda udovičkog* 1867. godine sto trideset lica⁸⁸, dok je među njima samo tri udovice koje su nasledile penzije od muževa koji su ostvarili status penzionera, zbog čega ostale penzije sa ovog spiska možemo razumeti kao porodične, a ne kao starosne (ИАБ – УГБ – 1867. – кут. 334. бр. 252 prema Peruničić 1970, 720 – 723). Ovo sužavanje polja konstruisanja starosti kao društvenog problema vodi neophodnosti podsećanja na to da je *samo ona starost koja je priznata kroz neki drugi društveni problem bila priznata kao takva*.

Potcrtavanju onovremenog društvenog konteksta, u okviru kojeg je započet proces konstruisanja starosti kao društvenog problema, najpre usko vezanog za sferu rada na koju se sfera politike neprestano reflektovala, na ovom mestu možemo pristupiti i na osnovu poslova koji su bili u nadležnosti policije. Već je više puta naglašeno da je u domen policijske nadležnosti, između ostalog, bila smeštena i onovremena briga o socijalnim pitanjima koju valja razumeti ponajviše kao izraz brige države prema podanicima, koja ih istovremeno kontroliše i disciplinuje. Nekoliko primera policijske prakse s označenim ciljevima, uklopljenim u ono što je društveno/politički prihvatljivo, poslužiće boljem razumevanju uloge ovog naročitog činovništva.

Za ovu studiju, najvažniji su oni koji su se odnosili na ugrožene, pri čemu možemo konstatovati da se ugroženi sagledavaju ili kao pretnja ili kao teret, ali svakako, kao problem koju treba rešavati. Primeri su brojni i kreću se od izdavanja dozvola za prošnju (Prpa ur. 2003); određivanja načina na koji će se pomagati sirotinja; obezbeđivanja hrane siromašnim uhapšenima... (Peruničić 1964); do nadgledanja zabrane besposličarenja; rada lekara; besplatnog davanja lekova učenicima i siromašnima; uvođenja špitaljske takse na ime troškova lečenja sirotinje... (Peruničić 1970) Sam Špitaljski fond osnovan je 1840. godine: „kako bi svakojakim teškim bolestima stradajući i svake podpore lišeni ubogi i nevoljni ljudi sredstva k ozdravljenju i izdržaniju svom mogli imati...” (ИАБ, УГБ, 1840, К. 10, Ф IV 622 prema Prpa ur. 2003, 389).

⁸⁸ S tim da se deca, u množini, vode pod jednom stavkom.

Jedan od dokumenata Saveta, upućenog policiji prema njenoj molbi 1838. godine, međutim, naročito je značajan za ukazivanje na uticaj i ulogu policije u vezi sa brigom o ugroženima, ali i za razumevanje obima i kvaliteta te brige koji nisu smeli prevazilaziti određene troškove, što će se videti iz dokumenta prenetog u celini:

„Na predstavljenije Magistrata od prošlog meseca i godine No.4392 da se po izvestiju Policije tamošnje mnogij bolni ili sasvim ubogi u varoši tamošnjoj nahode, koji ne imajući nikakova sredstva k lečenju svoi rana i k prepitaniju, niti pak kakovog prebivališta gde bi za vreme bolesti i slabosti svoje skloniti se mogli, meandžijama i drugim žiteljima varoši dosadni bivaju i ove uznemiravaju, u čemu Policija zakteva odobrenije Magistrata da ona rečene bolne, kljaste, nevoljne i sasvim uboge, na jedno mesto pod jedan krov sabere i do ozdravljenja njiovog pridržava i prepitava ij, starajući se ukoliko je moguće i o lekarstvu njiovom kao što su za vreme polkovnika g. Cvetka Rajovića, bivšeg direktora Policije, takovi nevoljnici obdržavani odgovarajući Sovet odobrava isto predstavljenije njegovo preporučujući mu da on za izdržavanje i nadgledanje takovi nevoljnika onakovu istu naredbu i učini, koja je suštaestvovala pod bivšim direktorom Policije polkovnikom g. Cvetkom Rajovićem; preporučivši staranije ovo Policiji tamošnjoj, kojoj za račun taj i onu summu špitaljskij novaca koja se pri njemu nalazi, dade, samo neka Policija u izdržavanju takovi nevoljnika predostrožna bude da ne bi troškovi prevazilazili summu prihoda oni iz koji će se ovi troškovi videti, jer sa strane Praviteljstva nikakova u tom pomoć činiti se neće, niti pak kakav prirez u slučaju izlišni kakovi troškovi dozvoliti.“ (Iz fascikle Beogradskog suda za 1838. No. 57 prema Peruničić 1964, 722-723)

Zanimljiva je i naredba Ministarstva unutrašnjih dela iz 1846. godine kojom je Upraviteljstvu naređeno da izvrši popis prosjaka i bogalja, pri čemu se ovi drugi definišu kao: slepi, sakati i „vrlo stari“. Prema tom popisu u Beogradu je bilo 17 prosjaka koji se nisu mogli izdržavati radom i kojima je bila određena jedna šupa kao prebivalište, čime dolazimo do podatka da je u nadležnosti policije bilo i formiranje organizovanog smeštaja za brigu o ugroženoj kategoriji gradskog stanovništva. „Kljastih i bogaljastih“ bilo je 28, od toga tri muškarca starijaa od šezdeset godina, koji su bili upisani kao stari; dok je starih žena bilo, takođe, tri. Dve od po pedeset godina „zdrave, no stare“ i jedna od šezdeset tri „u starosti iznemogla“ (ИАБ, УГБ, 1846, К. 54, Ф I, 19, prema Prpa ur. 2004, 525 – 530).

Zadržavanje na policiji kao delu činovničke sfere unutar koje započinje konstruisanje starosti kao društvenog problema ima opravdanja utoliko što je početak procesa konstruisanja podrazumevao ne samo penzijsko osiguranje pripadajućih činovnika, nego i izvršavanje zadataka koje karakteriše socijalna dimenzija u čijem su se središtu našli: marginalizovani siromašni, bolesni, pa i stari. Na ovom mestu, valja ukazati i na već više puta naglašenu razliku u položaju i statusu činovničkih tj. policijskih delatnika. Jedna od manjkavosti policijske službe, kao i u slučaju kompletnog činovništva, bila je neadekvatna obrazovna struktura. Najveći broj početnika u policijskoj struci pripadao je masi poluškolovanih ljudi sa sela (Jovanović V. 2006d, 760). U prvo vreme, razlozi za tolerisanje nedovoljne stručnosti ležali su u nameri da se ne dozvoli potpuno popunjavanje državne službe pridošlim Srbima iz Ugarske, dok je za vreme kasnijih partijskih vlada u Kraljevini Srbiji načelo stranačke podobnosti bilo ispred stručnih i profesionalnih kvalifikacija (isti 2006d, 760-761). U ovo kasnije vreme plata policijskog činovnika već je prilično niska, čime se „našao na samom zaleđu malovaroške elite“ (isti 2006d, 770). Nepovoljnost njegove pozicije, kako ističe Vladimir Jovanović, posledica je utapanja policijske države u nove oblike društvenih organizacija. Predstavnik državne vlasti vremenom je bivalo sve više, ali je njihov autoritet bivao sve slabiji, što ukazuje na ispravnost konstruktivističke sumnje u apsolutnu moć velikih brojeva:

„Simptomatičan je i kraj svih činovnika – penzija o kojoj su toliko dugo maštali, i za koju su sve vreme službovanja strahovali. Oni koji su penziju zaista i dočekali, nisu u njoj mogli naročito uživati. Bili su to već istrošeni ljudi, izmučeni kostoboljom i drugim bolestima, koji su tavorili svoje poslednje godine potpuno usamljeni. Tipičnu priču o jednom penzionisanom i zaboravljenom beogradskom činovniku, rođenom još u vreme kneza Miloša, nudio je list „Policajski glasnik“. „Viđate ga gotovo svaki dan da šeta pred hotel Makedonijom, u kojoj je našao prijateljskoga prijema biće preko dvadeset godina. Onako miran, pažljiv, šetne tek koji put Vasinom ulicom do Pozorišta i Knez Mihajlovom do Kalemegdana. To mu je sve. Po prirodi skroman, miran, uklanja se, tako reći, i svojoj senki, da nikome ne dosadi““ (Policajski glasnik 1901, br. 22 prema Jovanović V. 2006, 776)

Čak i na primeru trajanja jedne karijere uočljiva je sva promenljivost činovničkog položaja, karakteristična za označeni period. Razloge tim promenama, koje su nesumnjivo uticale i na položaj starih činovnika u društvu, bilo da su pripadali politički podobnom i situiranom redu, ili da su se našli na samom dnu onih koji su bili obuhvaćeni državnom službom, ponovo tražimo u politici koja je upravljala životima i jednih i drugih, ma koliko malobrojni bili u odnosu na ostatak društva.

Starost u prvim političkim programima: Studija *Ulje na vodi: politika i društvo u modernoj istoriji Srbije* istoričarke Dubravke Stojanović pruža mogućnost razumevanja spona između činovništva i politike. U ovoj studiji autorka se naročito zadržava na sloju državnih činovnika čije su redove popunjavali svi koji su živeli od državne plate, bilo da su radili u administraciji ili da su bili učitelji i profesori Univerziteta (Stojanović 2005, 115-148). Ovaj sloj, prema oceni autorke, bio je najobrazovaniji sloj društva tvoreći, tako, okosnicu balkanske i srpske elite. Na prethodnim stranicama već je bilo reči o načinu na koji je nastala srpska intelektualna elita, takođe, pripadajuća redu državnih službenika. Školovani u inostranstvu, ovi državni delatnici, donosili su evropske koncepte i modele, istovremeno tvoreći i političku elitu, kao oni koji su prenosili moderne političke ideje. Autorka dodaje i to da su činovnici činili i društvenu elitu, budući da su nedostajale druge, finansijski moćne društvene grupe. Međutim, i pored zauzimanja izrazito prominentnog mesta u celokupnom društvu, njihova opšta kvalifikacija svodi se na jednu od najvećih prepreka za demokratizaciju. Razloge tome valja tražiti u tome što su „njihovi glavni nosioci bili državni službenici, koji su u svakom, pa i u egzistencijalnom smislu, bili vezani za državu“ (ista 2005, 128). Apostrofirana veza očitovala se u tome što ih je država školovala, pružala im mogućnost društvene pokretljivosti, preseljavala ih u Beograd i, najzad, obezbeđivala im status vodećeg sloja u društvu. Pre nego bude moguće pozabaviti se njihovom političkom ulogom, s kojom je u vezi i određivanje mesta onovremenim ostarelim građanima u društvu, neophodno je podsetiti i na to da autorka ondašnju državu tretira kao supstitut društva, kao ključnog pokretača razvoja i modernizacije i najvažniji izvor uticaja, prestiža i bogatstva za pojedinca. Tako se dogodilo da je politička modernizacija prethodila privrednoj i društvenoj, što je uslovalo stvaranje snažnog kontrasta između državnih institucija zasnovanih na modelima preuzetim sa Zapada i slabo pokretnog

siromašnog, agrarnog društva (ista 2005, 119). Ovu nesrazmeru moguće je konstatovati i na polju onoga što je tek trebalo da obuhvati socijalna politika. Starost kao društveni problem, vezana za deo društva koji je bio nosilac modernizacije, i to najpre u sferi politike, i starost koja zadugo nije uspela da ostvari formulaciju u kategoriji konstruisanog društvenog problema tj. starost koja i dalje pripada autarhičnom, seoskom društvu, pokazuju nesamerljivost koja ih čini potpuno odvojenim sferama. Transfer starosti u javno političko pitanje i/ili njeno opstajanje u domenu ličnog i porodičnog problema, kao ključnog kriterijuma za razgraničenje društvenih problema od onih koji to nisu, moguće je ispratiti u političkim programima najuticajnijih stranaka 19. i početka 20. veka⁸⁹.

Politički sukob između mlađih i starijih najpre je doveo do zaoštavanja polova između obrazovanih činovnika na strani, koji će postepeno prerastati u liberalsku političku opciju, i Ustavobranitelja, čiji je uticaj na formulisanje činovničkog, pa i penzionerskog pitanja objašnjen na prethodnim stranicama. Nakon svrgavanja ustavobraniteljskog režima posle Svetoandrejske skupštine 1858, godine, na političku scenu stupaju prvi srpski liberali, a na osnovu liberalnih političkih zakona 1881. godine formirane su prve moderne političke partije: Radikalna, Napredna i Liberalna stranka (Stojanović 2005, 120). Državni službenici, dakle, kao predstavnici političke elite formiraće prve političke organizacije koje će vremenom prerasti u političke stranke.

Programe političkih stranaka moguće je razlikovati već prema tretiranju činovničkog pitanja, koje je imalo implikacije i na tretiranje njegovog penzionisanog reda. U tom smislu, izvesna pažnja biće posvećena idejama Narodne radikalne stranke koja predstavlja prvu masovnu stranku koja je uključila i seljaštvo u politiku (Pavlović 2004, 181). Sa druge strane, Pavlović Naprednjake ocenjuje kao: „levokrili izdanak starih konzervativaca“ tj. kao privrženike zapadnoevropskim ustavnim uređenjima, uverenih da: „modernizaciju nerazvijenog srpskog društva treba da, u saradnji s krunom, pokrene obrazovana elita“. Upravo će ove dve partije 1880. godine na izborima poraziti Liberale, formalno se obrazujući tokom te godine (isti 2004, 181). Tako će prvi izbori na kojima će učestvovati organizovane političke stranke uslediti 1883. godine (isti 2004, 182), s tim da se iz

⁸⁹ Pažnja posvećena radništvu i seljaštvu i na taj način postavljenim zahtevima u vezi sa starošću, u političkim programima, biće obrađena u zasebnom delu ovog potpoglavlja.

programa i pre izbora i konkretnog političkog delovanja mogu izdvojiti političke ideje vodilje koje će pomoći razumevanju procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema.

Ipak, već sada valja napomenuti da su socijalna pitanja u programima političkih stranaka 19. veka ustuknula pred drugim važnim državnim pitanjima i da se najčešće pominju pitanja koja su vezana za besplatno školovanje, dok se vremenom aktuelizuje i pitanje zdravstva, koje će se ozbiljnije razmatrati početkom 20. veka. Najbolji pokazatelji društvene raslojenosti i odnošenja prema delu starosti koji je uspeo da se nađe na početku procesa konstruisanja kao društvenog problema skoncentrisani su oko načina na koji su pojedine partije tretirale činovničko i opštije administrativno pitanje. S tim u vezi, Program Narodne radikalne stranke iz 1881. godine, u delu koji je naslovljen *Administracija* zagovara stav po kojem bi ona morala do bude „što prostija, što jevtinija i sto celishodnija“ (prema Krestić i Ljušić 1991, 102). Ova stranka u sebe je uspela da uključi znatnije seosko stanovništvo, a njene korene trebalo bi tražiti u socijalističkom pokretu, budući da je u trenutcima osnivanja stranke naglašavano da ona nastavlja delo Svetozara Markovića i Adama Bogosavljevića (isti 1991, 104).

Sumirajući desetogodišnje rezultate u programu Napredne stranke, koji je utvrđen 1889. godine, istaknuto je donošenje *Zakona o učiteljskim pensijama* i *Zakona o pensijama učiteljskih udovica i siročadi*. Ovi rezultati bili su postignuti za vreme njihovog učešća u vlasti koje je okončano 1887. godine (prema Krestić i Ljušić 1991, 183-188). Program Narodno-liberalne stranke, iz iste godine, posvećuje se u jednom delu činovničkom pitanju kroz isticanje potrebe da se od činovnika svih struka traži bolja stručna sprema i veća odgovornost, kao i to da se zakonom propišu potrebne kvalifikacije, ostvarene kroz školu i državne ispite, prema prirodi službe i položaju činovnika, kao i „nepoštenje, nerad i lična protekcija da se u činovništvu istrebi“ (prema isti 1991, 172). Među zahtevima našla se i potreba unapređenja sanitetske struke.

Nakon pada radikalne vlade Nikole Pašića 1892. godine, liberalu Jovanu Avakumoviću povereno je da sastavi vladu i u programu te vlade pisalo je: „Državna administracija uprošćuje se u tom pravcu, da se poslovi državni vrše brže, a broj činovnika smanji“ (prema Krestić i Ljušić 1991, 198).

Iz izvoda programa onovremenih političkih partija uočeno je odsustvo pokretanja socijalnih pitanja, dok se o tretiranju starosti samo posredno može zaključivati kroz pitanja posvećena činovništvu. Pored ujednačavajućeg kritičkog tona, zanimljivo je videti i kako je jedna od seljačkih partija, sada već u 20. veku, tačnije 1907. godine tretirala pitanje činovništva. O tome saznajemo iz programa Srpske narodne seljačke sloge, koja nije uspela da ostavi dublji traga među srpskim seljacima, ali zbog fokusiranja na činovničke penzije može poslužiti kao pokazatelj eventualnog raspoloženja brojno nadmoćnijeg seoskog življa. U delu programa koji se odnosi na činovnike i administraciju stoji:

„Naša zemlja danas najviše pati i propada, što: ni ministar, ni načelnik, ni sudija, ni profesor, ni sreski načelnik, ni pisar, ni poštar, ni poreznik, ni učitelj, ni sveštenik, ni kmet, ni opštinski pisar, - jednom reči: što niko u ovoj obetovanoj zemlji ne vrši svoju dužnost! Svi činovnici dolaze na dužnost kad im je volja, i odlaze kad im je volja; mnogi od njih nikako i ne dolaze, svi pak vrlo vredno po platu dolaze...“ (prema Krestić i Ljušić 1991, 360).

U dvanaestoj tački programa u delu koji je posvećen činovničkom pitanju stoji: „Rešavanjem činovničkog pitanja rešiće se i penzionersko pitanje, jer će se spremi i za rad krepki ljudi, partizanskom obešću u penziju stavljeni, povratiti na svoja mesta, da nastave rad“ i dalje u tački trinaest: „Penzije činovnika, na koje država danas izdaje preko pet miliona (5.000.000) dinara godišnje, urediti tako, kako u buduće narod naš neće davati na činovničke penzije nijedne pare“ (prema Krestić i Ljušić 1991, 361).

Na prethodnom primeru moglo se videti negativno određivanje prema činovničkom redu koji se smatra neproduktivnim, povlašćenim i u svakom smislu teretom⁹⁰ bez čijeg rešavanja nema državnog napretka. Penzije ostvarene kao naknada za rad u državnoj službi smatraju se nepotrebnim troškom i nepravednim opterećenjem za narod koji i dalje u najvišem procentu pripada redu neosiguranih seljaka. Paralelno sa naglašavanjem potrebe osiguranja radništva početkom 20. veka, javile su se i ideje o osiguranju seljaštva. Vrlo napredna stanovišta u vezi sa osiguranjem potonjih, između ostalih, mogu se naći u programu Privredno - demokratske stranke o kojoj se malo zna. Nacrt njenog programa iz 1912. godine, bez obzira na marginalnost same partije, može poslužiti kao reprezent, za ono

⁹⁰ Onako kako se često sagledavaju i stari ljudi, opšte uzev.

vreme gotovo radikalnih, ideja vezanih za osiguranje seljaštva. U odeljku *O narodnom osiguranju* stoji: „Svi se brinu za svoje stare dane, pa je pravo naći način, te osigurati seljaka, zanatliju i uopšte radnika“ (prema Krestić i Ljušić 1991, 488).

Klima u društvu u kojem postoje neprestana politička previranja, slab radnički pokret⁹¹, u kojem i pored malog broja osiguranih činovnika osiguranje biva proglašavano teretom, zadugo nije dozvoljavala formulisanje pitanja u vezi sa starošću, opšte uzev. Prema navodima Ministarstva finansija iz 1888. godine, malobrojnost osiguranih činovnika, o kojoj je reč, podrazumevala je 182 beogradska penzionera, i još oko dve stotine u okruzima (prema Pešić 1957a, 56). Nepromenjena i nepovoljna situacija ostaće do okončanja Prvog svetskog rata kada na scenu stupaju međunarodni uticaji koji postepeno preinačuju društvene imperitive. Ipak, pomaljanje društvenog sloja koji iz seoskog biva transformisan u gradsko, i koji uhlebljenje nalazi u onovremenoj skromnoj industriji, a koji vremenom narasta u radnički sloj uticaće na jasnije formulisanje zahteva vezanih za socijalno osiguranje i pre nego što bude ostvaren konkretniji pomak. Putem ovih pokušaja i pitanja vezana za osigurane i starost postepeno će pronalaziti svoje mesto u javnom diskursu. Za prethodno opisani period, može se konstatovati to da je jedina starost priznata u onovremenom društvu vezana za direktni proizvod države, koja je po oceni Dubravke Stojanović nadvisila društvo tj. za red državnih činovnika pri čemu bi trebalo konstatovati otpor i osporavanja drugih interesnih grupa, ali i onih koji su pripadali ovom svojevrsnom državnom proizvodu. Svi drugi *starci*, kako je već naglašeno, moraće da sačekaju konstruisanje drugih društvenih problema koji će dovesti do prepoznavanja starosti u domenima kojima pripadaju. Na temelju svega rečenog, valja još jednom podsetiti na svu fluidnost određenja starosti. Granice koje je omeđavaju, ne samo da obuhvataju različite starosne kriterijume, nego obuhvataju i sva ona slojevita i brojna razgraničenja između društvenih slojeva. Prepoznavanje starosti u jednoj sferi nije vodilo direktnom prepoznavanju starosti u celom društvu, ili nekom drugom njegovom konstituentu. Ovo nas najjasnije suočava sa činjenicom da o starosti možemo razmišljati jedino u kategoriji društvenog konstrukta, koji sa biološkim kriterijumima može biti izvan svake relacije.

⁹¹ O kojem će tek biti reči.

Bogati i penzionisani: značaj esnafskih organizacija u procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema

Prethodni primer ukazao je na način na koji je prepoznavana starost koja je pripadala administrativnom aparatu tj. kako su njegovi delatnici ostvarivali pravo na doživotnu penziju koja je vremenom postala standardizovana mera nezavisna od volje pojedinca⁹². Ovo poglavlje, u celini, posvećeno je prepoznavanju starosti, odnosno otpočinjanju procesa njenog konstruisanja kao društvenog problema u sferi rada, zbog čega se nameće potreba da se ispita na koji način se ovaj proces odvijao u okolnostima kada rad nije pripadao datom okruženju, ali kada je od njega u potpunosti zavisio. Ovo potpoglavlje zbog toga će obuhvatiti analizu odvijanja početaka procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema u okviru esnafskih organizacija, na čije je funkcionisanje država imala direktnog uticaja donošenjem zakona i mera. Međutim, i pored toga što su se javile inicijative unutar samih organizacija, ali i od strane države, da u sklopu zaštitnih mera osiguraju ostarele članove esnafa, ovo će biti prilika da se ukaže i na to kako zakonom propisani imperativi mogu dovesti do potpunog preinačenja prvobitne namere, budući da su drugi imperativi zauzeli mesto prioriteta, odnosno da birokratizacija određenog problema značajno menja fokus od kojeg se polazi u pokušaju zadobijanja legitimiteta u vezi sa nekim društvenim problemom. Drugim rečima, biće moguće pokazati da je za ostvarivanje konkretnog prava bilo potrebno pripadati bogatijem zanatlijskom i trgovačkom sloju, dok siromašni među njima nisu uspeli da svoju starost načine javnim problemom koji je potrebno rešavati. Ovim se još jednom dolazi do potrebe ukazivanja na parcijalnost prepoznavanja starosti kao društvenog problema, koja je naročito značajna u prvoj fazi konstrukcije, jer bez prepoznavanja o kojem je reč, nije moguće očekivati nastavak procesa.

Uvodne napomene o esnafima: Pre nego bude moguće odgovoriti na postavljene zadatke u ovom potpoglavlju, potrebno je dati nekoliko uvodnih napomena u vezi sa esnafskom organizacijom koja je funkcionisala na ovom prostoru. Svoj brži razvitak, varoši u Srbiji u vreme vladavine kneza Miloša duguju, upravo, trgovini i zanatima (Ljušić 1986, 93), a organizacije koje su ustanovljavali pripadnici ovih profesija valja razumeti i kao one

⁹² Izuzev u slučajevima kada se radilo o političkim obračunima.

koje su uticale na definisanje mesta njihovog ostarelog člana u društvu koje se menjalo i usložnjavalo. Zanatlije i trgovci bili su organizovani po esnafima koji su, isprva, odgovarali feudalnoj organizaciji privrede, s tim da je esnaf okupljao sve zanatlije jednog zanata, a po manjim mestima zanatlije više srodnih zanata (Milenković M. i Milenković T. 2002, 22). Poput feudalnog gospodara, koji je uživao široke privilegije na svome feudu: „tako je, esnafski zanatlija, na čelu stroge hijerarhije zanatskog staleža, uživao isključivo pravo na svoj zanat“ (Vučo 1954, 1). Na čelu esnafa stajala je uprava koja je imala velika ovlašćenja, poput: regulacije proizvodnje, kvaliteta robe, cene, nadnice, trajanja radnog dana, uslova za postajanje kalfom i majstorom (Milenković M. i Milentović T. 2002, 22), ali ono što je za ovu studiju najvažnije jeste to da su esnafi imali i neku vrstu organizovane samopomoći (isti 2002, 22). Udruživanje u esnafe radi zaštite vlastitih interesa (Vučo 1954, 1), posredno je uticalo i na razvoj mehanizma ukazivanja pomoći ostarelim članovima esnafa, s tim da je taj mehanizam, dok su ukupne prilike to dozvoljavale, poznavao i intervenciju izvan delokruga same organizacije. Esnafi su, naime, „precizno definisanim odredbama određivali ponašanje svih svojih članova od obavezne posete bogosluženjima do materijalnih priloga zajednici“ (Makuljević 2006, 28). Primere za to nalazimo u studiji Tihomira R. Đorđevića *Život i običaji narodni, Knjiga 15. Arhivska građa za zanate i esnafe u Srbiji od Drugog ustanka do esnafske uredbe 1847. godine*. Đorđevićovo zanimanje za proučavanje zanata, kao dela najvažnije varoške ekonomije i kulture pod knezom Milošem, kao i za proučavanje esnafa, u kojima je video staro nasleđe varoške socijalne organizacije i osnovu varoških socijalnih odnosa (Đorđević 1925), rezultiralo je objavljivanjem bogate arhivske građe u kojoj nalazimo potvrdu da bez upoznavanja sa načinom na koji su esnafi „baratali“ starošću i/ili siromaštvom ne bi bilo moguće rekonstruisati nastanak ključnih preduslova za ukupno konstruisanje starosti kao društvenog problema. Međutim, podela na seoske i varoške zanate, koju unosi autor, jasno ukazuje i na to u kojoj sredini su stvoreni ti preduslovi. Seoski zanati mahom nisu bili u rukama stručnih zanatlija, pa je i samo organizovanje u esnafe izostalo, budući da seoske zanatlije nisu tvorile poseban stalež, niti im je zanat bio glavno ili jedino zanimanje (isti 1925, XXV). Nasuprot njima, varoškim stručnim zanatlijama to je bilo jedino zanimanje, činili su zaseban stalež, a zarad zaštite interesa uspostavljali su čvrstu zanatsku organizaciju

(isti 1925, XXV – XXVI). Ipak, stanje u sferi zanata posle Drugog ustanka bilo je daleko od uređenog, zbog čega se javila potreba da se opšte stanje poboljša. Državne intervencije koje su usledile, zbog toga, valja razumeti kao indirektno „baratanje“ problemima vezanim za starost pripadnika organizacija kojima je nametnula set pravila za eliminisanje potencijalno fatalnih uticaja po njihov opstanak. Prva naredba o obrazovanju esnafa za svaki zanat datira iz 1823. godine, ali budući da se odnosila samo na Kragujevac tj. da je bila lokalnog karaktera (isti 1925, XXXII), ona, ipak, ne uspeva da unese željene promene, zbog čega će više pažnje biti posvećeno *Esnafskoj uredbi* iz 1847. godine i *Pravilu o uređenju esnafa zanatliskog fonda* iz 1898. godine, nakon koje će uslediti donošenja pravila o *Penzionom fondu za zanatlije i njihove porodice* 1901. godine.

Kao i u svakom drugom segmentu društvenog života, pre stupanja na snagu Esnafske uredbe od kada nastupaju znatnije promene, tako je i u uređenju esnafa ključnu ulogu imala centralna državna figura. Đorđević o knez Milošu piše na sledeći način:

„On je onaj od koga potiču sve naredbe i svi propisi. On se stara o njihovom napretku i o ugledu zanatlija. On naređuje da se osnivaju esnafi, on ih koregira i kombinuje, on se meša u njihove čisto unutrašnje poslove: postavlja ustabaše i daje im punomoćija, naređuje da se neko primi u esnaf bez uobičajenih taksa, presuđuje stvari koje spadaju u nadležnost esnafa i tako dalje. Svi drugi nadzornici nad esnafima su samo njegovi organi i izvršioци njegovih naredaba. U poslednje vreme njegove vlade, staranje o esnafima prelazi u nadležnost Soveta. Od tada se državna vlast manje oseća“. (Đorđević 1925, XLVII)

Očigledno je, dakle, da je ovaj profesionalni sloj, iako izvan državnog aparata, u delatnom smislu, u ogromnoj meri zavisio od volje jednog čoveka i time bivao u istom položaju kao i narodni, odnosno državni službenici. Ipak, određene karakteristike unutrašnje organizacije i samoopredeljenje da se deluje izvan okvira pripadanja određenoj organizaciji biće od značaja za ukazivanje na ukupni proces konstruisanja starosti kao društvenog problema, odnosno onog dela u kojem će jasno biti uočljiva moć ili nemoć interesnih grupa da svoju ili tuđu starost načine društvenim problemom. Organizacija esnafa podrazumevala je da je na čelu organizacije bio ustabaša koji je, među mnogobrojnim obavezama obavljanim bez novčane nadoknade, bio zadužen i za to da se esnafska kutija tj. kasa puni novcem od priloga, taksi i kazni, a prikupljeni novac bio je

trošen na esnafske potrebe, na pomoć crkvi, školi, ali i na siromašne i bolesne (Đorđević 1925, XXXVIII-XXXIX). Esnafi su, konkretnije, dok je njihovo stanje bilo stabilno i podnošljivo, učestvovali i u rešavanju problema drugih ostarelih građana. O tome najbolje svedoči pismo koje su beogradski esnafi poslali knezu Milošu 1824. godine, s molbom da osnuju zajedničku kutiju za pomoć „apsenicima, prosjacima, sirotinji i nevoljnima“, s kojom bi svake subote prosili po dućanima, magazama, mehanama i lađama po jednu paru, da bi mogli iz turskog zatvora izbaviti nekog siromaha i da:

„nadgledaju nevoljne stare prosjake i lude, koji su stari, goli i bos i ne mogu hoditi i prositi. I kad koji siromah, strani ili ovdašnji, umre i ne ima se s čim saraniti, da se iz ove kutije sarani, i za druge ovim podobne nužde.“ (prema Đorđević 1925, 99-100)

Knez je pozitivno odgovorio na ovu molbu, dopustivši samoorganizovanje za opšte dobro. Pored ovog aspekta, treba imati u vidu da je i sama organizacija iznedrila mehanizme namenjene brizi o njenim ostarelim i/ili bolesnim članovima, ali i to da će opšte urušavanje i propadanje zanata i esnafskih organizacija tokom 19. veka dovesti samo do delimičnog otpočinjanja procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema u ovoj sferi, već odvojene od „nekonstruisane“ starosti kao društvenog problema brojčano nadmoćnog seljaštva i one u procesu konstruisanja u okviru činovništva. Linija razgraničenja, unutar esnafskih organizacija, odnosila se, kako će biti pokazano, na svrstavanje u red bogatijih esnafa ili, suprotno njima, u red u potpunosti osiromašenog zanatlijskog sloja. Pripadanje redu bogatih ili siromašnih bilo je u direktnoj vezi s ukupnim društvenim procesima i spremnosti države da interveniše na tom polju. Ovo, dalje, vodi potrebi upoznavanja sa društvenim kontekstom u kojem je prepoznata nužnost uređivanja esnafskog pitanja.

Esnafska uredba – zakonska prekretnica: Deceniju pre uvođenja Esnafske uredbe, 1838-1839. godine u Beogradu je bilo pedeset zanata organizovanih u trideset devet esnafa (jevrejske i osmanske zanatlije bile su organizovane u posebne esnafe). „Novi trgovački i zanatski sloj je brzo, gotovo u potpunosti, istisnuo s tržišta turske zanatlije i trgovce, ali je, u isti mah, i sam dobio snažnu konkurenciju na svom osvojenom tlu“ (Marković i dr. 2003, 20). Priliv majstora koji su pristizali sa austrijske teritorije uticao je na potiskivanje nekih tradicionalnih zanata što je vodilo čestim sukobima u konkurentskoj borbi, sve do

donošenja Esnafske uredbe⁹³ 1847. godine (isti 2003, 20-21). Donošenje ove Uredbe predstavljalo je pokušaj vlasti da izađe u susret zahtevima zanatlija koji su, uz činovništvo i trgovce, bili „društvena i politička osnovica na koju se naslanjao ustavobraniteljski režim“ (Marković i dr. 2004, 15). Preciznije, posle stupanja na presto Aleksandra Karađorđevića, pritisak trgovaca i zanatlija na vlasti bio je pojačan, a izricani zahtevi ticali su se: ograničenja konkurencije inostranih i domaćih tj. jevrejskih zanatlija i trgovaca; zabrane uvoza jevtinih zanatskih proizvoda; zabrane trgovanja trgovaca – prekupaca; sprečavanja nedozvoljenog rada kalfi po selima (isti 2004, 15).

Ozakonjenje esnafskih pravila, koja su do tada bila u sferi običajnog, imaće višestrukih implikacija. Ova Uredba je, tako, postala osnovni zakon kojim su regulisani odnosi u privredi onovremene Srbije, sve do izglasavanja *Zakona o radnjama* 1910. godine. Do ulaska Srbije u bliže trgovinske i saobraćajne veze sa velikim industrijskim zemljama osamdesetih godina 19. veka, Esnafska uredba je putem „prinudnih zajednica esnafa“ regulisala pravo rada, poslovne međusobne odnose majstora, njihove odnose prema državi, potrošaču i radniku (Milenković 1994, 289), s tim da je za ovu studiju najvažnije to da je ovom Uredbom regulisano i sledeće:

„U esnafu je negovan duh solidarnosti i ekonomske zaštite. Njima je bilo povereno i staranje o materijalnoj pomoći siromašnih majstora, o pomoći u starosti i bolesti... Tako je ova uredba kroz sve vreme važenja služila kao socijalni regulator svih poslovnih odnosa između majstora – poslodavaca i njihovog radnog osoblja – šegrta i kalfi.“ (ista 1994, 289)

Autorka, međutim, naglašava i to da je Uredba sadržavala samo bitnije socijalne odredbe, što je i najvažnije za razumevanje početaka procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema, u okviru esnafskih organizacija. Potreba osiguranja u starosti našla je svoje mesto u Uredbi, i to u Članu 103. kojim je propisano da se izdaci iz esnafske kase, između ostalog, mogu činiti na potpomaganje starih i obolelih članova esnafa koji su u stanju nužde i koji više ne mogu zarađivati (prema Pešić 1957a, 55). Međutim, primena odredbi iz ovog Člana zavisila je od drugih faktora. Naime, apsolutno sprovođenje ove obaveze, u uslovima nastavljanja propadanja starih zanata, nije bilo moguće. Sve snažnije

⁹³ Uredbom su precizno odvojene dve važne delatnosti – trgovina i zanati, zbog čega ovaj deo studije u fokusu ima zanate i mere u vezi sa socijalnim osiguranjem njima namenjenim.

socijalno raslojavanje i porast siromaštva među članovima esnafa nastaviće se tokom celog 19. veka, što je sa jedne strane dovodilo da nemogućnosti ispunjavanja obaveza prema starijim članovima organizacije, ali i zapadanje u ekstremno siromaštvo majstora koji zbog siromaštva i/ili bolesti nisu mogli da privređuju. Praksa zaduživanja kod bogatijih trgovaca i zanatlija⁹⁴ tj. iz kasa esnafa koji su bolje stajali, uz davanje pokrića nepokretnostima, robom, hartijama od vrednosti (Marković i dr. 2005, 14), mnoge socijalno ugrožene zanatlije odvela je do ruba egzistencije.⁹⁵

Međutim, pored faktora siromašenja, važno je imati u vidu i ono što apostrofira Mari-Žanin Čalić u vezi sa Uredbom kojom su mnogi njeni elementi, staleškog karaktera, protivni modernizaciji očuvani do 20. veka (Čalić 2004, 43). Autorka onovremene esnafske organizacije razume kao zatvorene sisteme (esnaf je sačinjavalo najmanje dvanaest zanatlija) za međusobnu pomoć, obrazovanje stručnih kadrova i zaštitu od spoljne konkurencije, koji su podsećali na evropsko srednjevekovno regulisanje esnafa. Anahrono uređenje, kako ga ocenjuje autorka, zbog toga nije moglo da ispuni ni najmanja očekivanja radnika u pogledu zaštite i unapređenja kvalifikacija. „Koristoljublje, socijalna zavist i prekoračenje ovlašćenja isključili su neželjenu konkurenciju u sopstvenim redovima i doveli do monopolizacije zanata od strane ograničenog kruga odabranih majstora“ (ista 2004, 44). Logična posledica oličena je u nezaustavljivom siromašenju esnafa kojima je Uredbom poverena briga o ugroženim članovima, a ukupni proces doveo je do raspadanja esnafa o kojem značajne podatke pruža studija *Raspadanje esnafa u Srbiji*, u dva toma, Nikole Vuča. Pišući o nezaustavljivom procesu, Vučo naglašava, za ovu studiju, najvažnije:

„Kod svih esnafa produbljuje se podvojenost između imućnih i siromašnih članova, nastaje sve veća imovinska nejednakost, stvaraju se dva protivnička tabora: imućni koji lako održavaju svoj opstanak i sitni majstori koji propadaju, napuštaju zanat, proleterizuju se, dolaze do prošnjeg, do najbednijeg stupnja čoveka. Esnafski temelji se i iznutra ruše i propadaju.“ (Vučo 1954, 6)

⁹⁴ Sve dok 1862. godine *Zakonom o osnivanju Uprave fondova* nije bilo predviđeno objedinjavanje svih fondova, depozitnog sudskog fonda i sredstava privatnih lica koja su bila u mogućnosti da pod interes daju od 500 do 500 000 groša (posebnim propisima činovnicima je bilo zabranjeno da se bave trgovinom i da daju novac pod interes) (Marković i dr. 2005, 14).

⁹⁵ O čemu će kasnije biti više reči.

Osnivanje penzijskog fonda za zanatlije – oštra linija podele na bogate i siromašne:

U okolnostima koje nisu ličile na željeno uređeno stanje doneto je *Pravilo o uređenju esnafa zanatliskog reda* 1898. godine. Ovim dokumentom predviđeno je osnivanje penzijskog fonda zanatlija na čijem će primeru biti pokazano da je starost siromašnih zanatlija ne samo bila praktično negirana i ostavljena izvan polja rešavanja, nego i to da je propisanim bila sunovraćena na meru individualnog problema iz kojeg siromašni pojedinci, najčešće, nisu nalazili izlaz. Primere koji potvrđuju ideju o parcijalnom priznavanju starosti tj. o odvijanju početaka procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema u odvojenim sferama, pa i u razdeljenim polovima iste sfere, pronalazimo u drugom tomu pomenute knjige, konkretnije, u delu posvećenom socijalnom osiguranju zanatlija (Vučo 1958, 133-156).

Prve zakonske mere za socijalno osiguranje zanatlija i njihovih porodica država je preduzela 1898. godine donošenjem pomenutih *Pravila o uređenju esnafa zanatliskog reda*, dok je opširna pravila o *Penzionom fondu za zanatlije i njihove porodice* doneo ministar narodne privrede 1901. godine. Svi zanatski esnafi u Srbiji dobili su zajednički penzioni fond sa sedištem u Beogradu. Njime je rukovodio upravni odbor koji su sačinjavali predstavnici: Uprave fondova, Državne klasne lutrije i šestorica esnafskih starešina iz Beograda. Prema utvrđenim pravilima, članom fonda mogao je postati svaki majstor ili kalfa pod uslovom da nije stariji od pedeset godina i da nije osuđivan za „beščasna dela“ (Vučo 1958, 133). Na ovaj način, dolazi se do još jednog značajnog određenja starosti koje propisuje zakonodavac, a koji će se do danas javljati, ponekad menjajući dobnu granicu. Postavljanje pedesete godine kao one koja označava da je pojedinac prestar da bi bio osiguran značajno je niža od one koja mu propisuje određena prava, bilo da se radi o oslobađanju od plaćanja poreza ili prava na penziju koja i nije bila propisana dobnim kriterijumom, već kriterijumom sposobnosti za rad ili dužinom rada. Dobni kriterijum primenjen je, međutim, u slučaju određivanja članskih uloga, pri čemu je trideseta godina podrazumevala najmanju naknadu od 3 dinara, dok su osiguranici između četrdeset prve i pedesete godine plaćali duplo više. Zakašnjenje od tri meseca, pri izmirivanju ove obaveze, nakon još petnaest propisanih dana, značilo je trajno brisanje članstva i zadržavanje do tada uplaćenih sredstava u korist fonda. Određivanje visine mesečne penzije, vršeno je prema

godinama osiguranja. Shodno tome, najmanja penzija iznosila je ondašnjih 300 dinara i nju je dobijala porodica preminulog osiguranika ukoliko je bio osiguran pet godina. Nakon šeste godine, penzija za svaku narednu godinu uvećavana je za dvadeset dinara, pa je najviša penzija iznosila 780 dinara, pri čemu se puna penzija ostvarivala nakon trideset godina plaćanja osiguranja. Zanimljivo je još i to da je osiromašeni i za rad onesposobljeni osiguranik nakon deset godina osiguranja sticao pravo na šezdeset odsto pripadajuće penzije. To pravo mogla je naslediti i njegova porodica. Međutim, kod prava nasleđivanja značajno je ukazati na naročiti kriterijum, ovoga puta, za određivanje *mladosti*. Udovica, mlađa od muža deset godina, imala je pravo na iznos penzije od šezdeset odsto njegove penzije, ali ako bi bila mlađa petnaest i više godina, gubila bi pravo na penziju, baš kao i deca dobijena u braku. U slučaju da se udovica preuda, ili da joj se udaju ćerke, i u slučaju da je jedini uživatelj penzije, imala je pravo na tzv. udomljenje u visini penzije za tri godine. Kada su deca bila u pitanju, ženska su imala pravo na penziju do navršene dvadesete godine, a muška do sedamnaeste (Vučo 1958, 136).

Naročito je važno uputiti i na način na koji je bilo predviđeno obezbeđivanje kapitala za ustanovljavanje fonda. Radilo se, naime, o izricanju obaveze da se preda polovina ukupnih esnafskih sredstava koja se na dan 15. marta 1898. godine zatekne u kasi, zatim od članskih uloga, od polovine taksi koje su naplaćivali esnafi, poklona, zaveštanja, svih kazni... s tim da je *Uprava fondova* bila određena kao mesto prilivanja sredstava. Ovde se, upravo, dolazi do ključnog spornog mesta tj. do podele na ono što je moguće za bogate i nemoguće za siromašne. Vučo izriče tvrdnju da je samo uređenje penzionog fonda išlo na štetu siromašnih esnafskih zanatlija i nju vezuje za više aspekata. Prvi se odnosio na to da je malo ko među siromašnima mogao postati članom fonda, budući da su članski ulozi bili visoki. Međutim, kao još veću štetu po siromašne Vučo vidi u oduzimanju polovine esnafske imovine i prihoda i u obaveznosti svakog esnafa da postupi po ovom naređenju, bez obzira da li su članovi esnafa istovremeno i članovi Penzionog fonda.

„Nastala je na taj način čudna anomalija. Siromašni esnafi morali su da daju svoju teško stečenu imovinu i svoje prihode Penzionom fondu, a njihovi članovi, nemajući mogućnosti da pristupe fondu, nisu ga koristili... Drugim rečima, esnafsku imovinu

siromašnih članova koristili su imućniji članovi dotičnih ili drugih esnafa“ (Vučo 1958, 137)

U daljim redovima moguće je pronaći i nešto podataka o otporu, zahtevima i optužbama koje siromašni upućuju Upravi Fondova i Ministarstvu narodne privrede. Kada je reč o potonjem, radilo se o povezivanju donetih propisa sa interesima bogatih beogradskih zanatlija i njihovoj sprezi sa Ministrom, te da se to može videti i po procentu učlanjenih u Fond koji je iznosio „ni 5% esnafskih zanatlija”, odnosno da „taj ogromni sirotinjski novac uživa samo jedna grupa od 100 – 150 upisanih članova” (ДА-МНП 1904, Ф. XV, П. 167. prema Vučo 1958, 137). Među ključnim zahtevima koje je izricala interesna grupa, čije je vezivno tkivo činilo siromaštvo, našli su se oni koji su se odnosili na ukidanje Fonda, ali i na vraćanje oduzetog novca iz esnafskih kasa i od depozita. Mesta ustupcima, međutim, nije bilo, kao što ni ubiranje sredstava nije išlo bez otpora ili poteškoća naplaćivanja propisanih iznosa, usled nemaštine. Izricanje žalbi i molbi, ostajalo je bez odgovora bilo da su upućene Upravi fondova ili Narodnoj skupštini, ili da su ih izricali esnafi koji u svom članstvu nisu imali niti jednog osiguranika Penzionog fonda. Opšti zahtev mogao bi se objediniti sledećom rečenicom: „Zar je pravo i zakonito... da pojedini članovi naših Esnafa propadaju od gladi i zime i da ih Esnaf nema iz čega saraniti, a da zato članovi penzionog fonda imaju osiguranu penziju?“ (ДА-МНП, 1901, Ф. I, П. 63. prema Vučo 1958, 138). Na ovom mestu, tako, dolazimo do druge interesne grupe⁹⁶ koja izriče žalbe u vezi sa uvedenim penzijama, opšte uzev, i koja time učestvuje u procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema na način da je, iz razloga koji su za nju unižavajući i problematični, zapravo, pokušava vratiti na razinu individualnog, budući da i njena starost ostaje na tom nivou. Ometanje ukupnog procesa, logičan je odgovor na nastalu situaciju koja ne samo da nije dovela do poboljšanja opšte lošeg imovnog stanja potencijalnih osiguranika, nego ga je i dodatno opteretila i načinila još problematičnijim⁹⁷. Parcijalnost prepoznavanja starosti kao stanja koje je potrebno podupirati i rešavati probleme u vezi sa njom, tako, postaje delatno ključna prepreka i u konstruisanju one starosti koja je bila priznata, o čemu će još biti reči. Na ovom mestu, dovoljno je samo ukazati na ono što konstruktivistička teorija

⁹⁶ Prva/prve pripadaju korpusu orijentisanom ka činovništvu.

⁹⁷ Misli se na stanja.

apostrofira, a tiče se toga da jednom dobijeni legitimitet, ma koliko on bio ključan za nastanak procesa konstruisanja, nije dovoljan i da „održanje života“ društvenog problema zavisi od niza faktora i faza procesa. Gubljenje legitimiteta, na konkretnom primeru, vodi potvrdi toga da je i onovremena starost krnji društveni problem, čime biva izdvojena iz kategorije drugih društvenih problema koji nisu morali da se bore za konstantno zadobijanje priznavanja prava na preinačenje problemskog stanja. Praktična potvrda izgubljenog legitimiteta ogledala se u tome što je Penzioni fond već prve godine imao problem da stvori osnovni kapital i da je i u godinama koje su usledile novac sve slabije pristizao, te da ni upotreba policijske prisile nije bila dovoljna „da nateraju siromašne esnafa da svoj sirotinjski novac ustupe drugima u korist, niti da od svojih osiromašenih dužnika iznude propala potraživanja“ (Vučo 1958, 141). Zaključak koji sledi jeste da od silom naplaćenog novca nije mogao biti ustanovljen sloj zanatlijskih penzionera, čak ni onaj u čijem sastavu bi bili samo najbogatiji, što je, bez obzira na objektivno problemsko stanje siromašnih među njima, u mnogome omelo proces konstruisanja starosti kao društvenog problema, vezanog za sloj delatnika izvan državne službe, budući da je izostala intervencija države u delu akcionog plana koji je propisivao način formiranja sredstava Fonda. Državna intervencija, kroz zakonodavno i represivno, bez pružanja konkretne materijalne potpore, dovela je do toga da se u označenom periodu još ne može govoriti o zanatlijskim penzionerima koji bi stajali uz penzionere činovničkog reda.

Za ovu studiju, naročito je značajan primer duvandžijskog esnafa iz Užica koji je u 1901. godini imao nešto skromnih sredstava namenjenih za slučaj bolesti i smrti svojih članova koji su svi do jednog imali preko sedamdeset godina. Budući da zanatlije starije od pedeset godina nisu ni mogle biti učlanjene u Fond, jasno je da ni duvandžije nisu mogle biti obuhvaćene ovih osiguranjem. Proklamovana dobrovoljnost osiguranja, na ovom primeru, pokazuje svoje praktično preinačenje u obavezu od koje se nije smelo odstupati. U procesu „ubeđivanja“ u većini slučajeva je korišćena pretnja silom i upotreba policije koja je ubirala sredstva na terenu. U konkretnom slučaju, sav novac esnafa bio je oduzet u korist Fonda, pošto su svi drugi duvandžijski esnafi u Srbiji prestali da postoje. Tako se dogodilo da su svi članovi esnafa ostali i bez mogućnosti da zarađuju, bez prava korišćenja sredstava Penzionog fonda, ali, što je još važnije, i bez prava na pomoć na koju su ranije mogli

računati tj. na unutarensnafsku pomoć. Ovakav je bio slučaj sa mnogim esnafima koji su ostali bez sredstava namenjenih za: potpomaganje i sahranu starih ili obolelih siromašnih članova, nesposobnih za rad, za potpomaganje udovicama i siročadi, za izdržavanje bolesnih kalfi, za davanja crkvi. Na ovaj način, urušeno je i samoorganizovanje koje je služilo prevazilaženju stanja socijalne potrebe kako članova esnafa, tako i ostalih članova šire zajednice u okviru koje je esnaf funkcionisao.

Međutim, čak ni i o pomoći koja je bila izraz samoorganizovanja, ne bi trebalo razmišljati kao onoj koja je bila dovoljna i koja je vodila rešenju problema vezanih za starost. Vučo ove potpore ocenjuje kao bedne i pre kao milostinju, nego kao pomoć (Vučo 1958, 142). S tim u vezi, nameće se potreba ukazivanja na to da je i pre donošenja propisa koji je predviđao ustanovljenje dobrovoljnog penzionog fonda za zanatlije, starost u okviru esnafskih organizacija bila tretirana u skladu sa materijalnim stanjem koje, opšte uzev, nije bilo zadovoljavajuće za sve esnafe, niti za sve pripadnike jednog esnafa, te da ne možemo govoriti o delotvornom zbrinjavanju u slučaju starosti i siromaštva⁹⁸ u okviru zanatlijskog sloja društva. Njegovo izdvajanje kao zasebnog sloja u društvu nije, naime, vodilo formiranju zasebnog sloja penzionera – penzionisanih zanatlija.

Najsiromašnijim zanatlijama, tako, nije ostalo ništa drugo nego da izriču molbe svojim matičnim organizacijama. Jedna, u mnoštvu, jasno govori o najstarijima među njima:

„Mene je moja sudbina, žalio se Dimitrije, tako donela da sam od prilično bogatog imanja postao puki siromah bez nigde ništa od pokretnog ni nepokretnog imanja niti u kući zadruga. Ostareo preko 87-88 godina, ogluveo i obnevideo, ne mogu konac u iglu da uvučem da bi mogo štogod zanat raditi ili što sašiti, tako sam saspeo da umrem od gladi, od zime i svake nezgode“ (ДА-МНО 1907, Ф. VII, II. 69, prema Vučo 1958, 144)

O osiromašenju, usled starosti, nalazimo podatke i u dopisu jednog arandjelovačkog ekonomu, upućenom Ministarstvu narodne privrede 1902. godine, u kojem se pominju dva starca koji su ranije bili imućni i ugledni:

„...no njihova zla sudbina dovela ih je danas dotle, da nigde ništa nemaju. Ne mogu da zarade ni jedan marjaš na dan, prosto posrcu i padaju po putu od iznurenosti i gladi, tako su omršali, te imaju izgled avetinje. Kazivali su mi da su se obraćali i Jesnafu ovd. u kome

⁹⁸ Koje je, gotovo, neizostavno išlo uz nju.

su oni bili i Opštini ovd. za novčanu pomoć, pa je nisu dobili, šta im je ostalo no da poskaplju od gladi...“ (ДА-МНП 1092, ТФ.VI, П. 96, prema Vučo 1958, 154)

Esnafi su ovakve moliocce, najčešće, upućivali na Upravu fondova, dok ih je ona, opet, upućivala na njihov esnaf. U situaciji prebacivanja odgovornosti, mnogi su odlazili na selo, ukoliko su još mogli raditi, dok su drugi pripali statistici umrlih zanatlija ili onih koji su izvršili samoubistvo. Prema prvoj, 1908. godine procenat umrlih činovnika u gradskim sredinama iznosio je 5,84 (za muškarce i žene), dok je ovaj procenat za zanatlije iznosio 25,91 (za muškarce i žene) (Vučo 1958, 134). Prema statistici koja se odnosila na lica koja su sebi oduzela život, iste 1908. godine, 1.64 % otpadalo je na samoubice među činovnicima (3 sobe), 7.65% na samoubice među zanatlijama (14 osoba), dok je čak 73.77% njih pripadalo seljaštvu (135 osoba) (prema Vučo 1958, 155).

Iz svega do sada navedenog, moguće je uputiti na nekoliko bitnih zaključaka koji su u skladu sa konstruktivističkim apostrofiranjem birokratizacije problema do koje je došlo kao posledice nemogućnosti ispunjavanja predviđenih obaveza siromašnih zanatlija. Konkretnije, zamisao da će se unaprediti nezadovoljavajuće stanje svih zanatlija, usled neuvažavanja činjenice u vezi sa razlikama koje su ih delile na bogate i siromašne, preinačena je u imperativ obezbeđivanja penzija za one koji su bili u stanju da ispune uslove osiguranja. Položaj onih koji za to nisu bili sposobni, ne samo da je ostao nepromenjen tj. neunapređen, nego je dodatno sunovraćen usled primoravanja na ispunjavanje obaveza, bez mogućnosti ostvarenja prava koja bi išla uz njih u slučaju da obaveze nisu ispunjene u potpunosti. Ovim se, dalje, dolazi do izdvajanja dve interesne grupe, potekle iz istog zanatskog miljea, ali koje su izricale potpuno drugačije zahteve, već prema stepenu (ne)ugroženosti u kojoj su se našle. Tako su bogate zanatlije, koje se i percipiraju kao inicijatori uvođenja penzija, a kojima država izlazi u susret upravo zbog materijalne zaleđine i činjenice da predstavljaju društvenu okosnicu onovremene Srbije, izdvojeni kao interesna grupa koja zagovara penzijsko osiguranje zanatlija. Da je ovo osiguranje zaživelo, svakako bi imalo značajnijeg uticaja na konstruisanja starosti kao društvenog problema, opšte uzev. Drugi faktori, međutim, doveli su do izdvajanja njima suprotstavljene interesne grupe koja se zalagala za ukidanje Penzionog fonda i vraćanje oduzetih sredstava. Siromaštvo u kojem su se potonji našli nije im dopustilo da zastupaju

iste interese kao imućnije zanatlije. Odricanje od višeg interesa u korist zadovoljenja elementarnih egzistencijalnih potreba dovelo je do neuspeha zamišljene akcije tj. do njenog izrazito malog obuhvata. Sa druge strane, osiromašenje koje se javilo kao prepreka u borbi za zajedničku stvar dovešće do još jedne pojave koja će, ipak, imati udela u postavljanju zahteva u vezi sa penzionim osiguranjem. Proleterizovanje zanatlija i kalfi i njihov odliv u narastajuće radništvo, čije će redove sve masovnije popunjavati i u grad pristigli seljaci, dovešće do pojave radničkog pitanja, koje je u svojoj krajnjoj instanci vodilo i formulisanju zahteva u vezi sa osiguranjem u starosti. Ovo ujedinjavanje privrednog i političkog problema, iako neće uspeti da dovede do ispunjenja zahteva sve dok na scenu socijalne politike ne stupe inostrani akteri nakon Prvog svetskog rata, poslužiće kao važan pokazatelj onoga što konstruktivistička teorija apostrofira, a u skladu je sa zadobijanjem ili nesposobnošću zadobijanja legitimiteta nekog stanja, definisanog kao unižavajućeg, a bez čega se ne može govoriti o transferu individualnog problema u red društvenih. Označenom procesu pokušaja zadobijanja legitimiteta, u okviru kojeg je na indirektan način i starost radnika našla mesto u javnoj sferi, biće posvećen treći deo ovog potpoglavlja.

Radnik kao penzioner u pokušaju: starost u političkim dogovorima

Ovaj deo rada biće orijentisan ka praćenju pokušaja da se u domaćoj sredini zasnuje radničko osiguranje koje je sebi za cilj postavilo i osiguranje ostarelih radnika, čime je otpočinjanje procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema, u radnoj sferi, moglo biti zaokruženo. Dugotrajnost ovog procesa, ugledajući inostrani modeli, unutrašnje interesne igre političkih partija, kao i razornost ratnih zbivanja, počev od 1912. godine i izbijanje Balkanskih ratova do kraja Prvog svetskog rata 1918. godine, biće najbolji primer za ono što naglašava konstruktivistička teorija, a tiče se toga da prepoznati problem, pa ni konkretne akcije za unapređenje nekog stanja nisu dovoljni uslovi za „preživljavanje“ društvenog problema u areni koju deli sa drugim društvenim problemima.

Radničko osiguranje, sa sadržajem koji se odnosio na obezbeđenje penzija za najstarije radnike, trebalo je da postane trolistom socijalnog osiguranja koje u Srbiji datira od 1841. godine kada je stupila na snagu *Uredba o penzijama činovnika*, o čemu je detaljno pisano.

Penzijsko osiguranje najmoćnijeg dela privrede kroz uvođenje penzija za zanatlije, takođe je razmatrano. Radničko zakonodavstvo, kako će na ovom mestu biti pokazano, međutim, i pored dugotrajnosti procesa u kojem je trebalo da nastane, i pored političkog organizovanja radnika i pozitivnih inostranih uticaja, kao i unutrašnje političke klime u kojoj je bilo moguće postepeno pronalaziti mesto za formulaciju radničkog pitanja, ostaje zadatak koji će biti prenet u period Kraljevine SHS. Kroz niz pokušaja i postupnih pomaka, kroz upotrebu sredstava koja su ključna za konstruisanje društvenog problema, ali i kroz neuspeh da se realizuju ključni zahtevi, biće moguće postaviti temelje za razumevanje penzijskog osiguranja na ovim prostorima⁹⁹, ali i za razumevanje inostranih tradicija na kojima će počivati usled eksternih uticaja koji će uslediti po okončanju označenih ratova.

Prve mere za radničko osiguranje: Za početke radničkog socijalnog osiguranja vezuje se 1866. godina kada je donošen *Rudarski zakon* kojim je vlasnicima rudnika bila propisana obaveza osnivanja bratinske kase za pomaganje rudara i njihovih porodica (Pešić 1957a, 55). Iskazano rečnikom savremenijeg socijalnog osiguranja, ovim Zakonom bile su predviđene bratinske blagajne za penzijsko, invalidsko i zdravstveno osiguranje (Kočović 2005, 33). Razloge za početke socijalnog osiguranja radnika, usko vezanog za rudarstvo, valja tražiti u tome što je domaća industrija nastala, upravo, u okviru rudarstva (Kaclerovi 1950, 7). Međutim, tek izmenama ovog Zakona iz 1900. godine bila je uvršćena odredba o vrstama rudarsko-bratinskih kasa i o plaćanju doprinosa. Predviđene rudarsko-bratinske kase bile su one za pomoć u slučaju bolesti i smrti, pri svakom rudniku, i jedna „rudarsko-bratinska kasa sviju rudarskih nadzornika i radnika u Srbiji za invalidsku pomoć i penzije“, s tim da ni izmenjeni Zakon nije sadržavao bliže odredbe o pravima osiguranika, budući da su ona ostavljena na uređenje statutima kasa (Pešić 1957a, 55). Snaga ovog Zakona umanjena je i time što odredbe nisu bile obavezne za sve rudnike, već je sprovođenje zavisilo od volje vlasnika rudnika (Vujnović 1950, 9). Zbog svega rečenog, izdvajanje ovog Zakona pre ima zadatak da uputi na dužinu procesa konstruisanja radničkog osiguranja kao društvenog problema, nego što može poslužiti kao pokazatelj procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema. Razlozi za to su višestruki i tiču se kako obima osiguranika, u uslovima kada osiguravanje nisu vršili svi rudnici, tako i obima koji je osiguranje vezivalo

⁹⁹ U kasnijem periodu.

samo za jednu industrijsku granu, a ponajviše toga da je industrija u onovremenoj Srbiji bila skromnog karaktera i u zaostatku u odnosu na ostatak Evrope.

Uticao razvoj domaće industrije na formulaciju pitanja u vezi sa radništvom: Pojava prve parne mašine u Srbiji 1863. godine označila je pojavu industrije, ali značajnije pomake valja tražiti tek na kraju 19. veka (Kočović 2002, 40). Pomake, o kojima je reč, trebalo bi razumeti kao razvoj industrije i opšti privredni uspon zemlje, dok se u vezi radničkog osiguranja može konstatovati jedino to da ga u označenom periodu nije bilo, izuzev pojedinačnog organizovanja unutar pojedinih grana, kao što je bio slučaj sa rudarstvom. Tek razvojem drugih industrijskih grana, što je bio, takođe, višedecenijski proces, koji će pratiti unutrašnje, ali i spoljašnje prilike, biće moguće grananje i porast značaja osiguranja radnika koje je bilo u direktnoj vezi sa privrednim okolnostima. Grananje o kojem je reč, odnosilo se kako na proširivanje opsega rizika koji su bivali osigurani, tako i na razvoj novih grana industrije i narastanje već postojećih, što je rezultiralo i samim porastom broja zaposlenih koji će steći pravo na osiguranje. Jedna od povoljnih okolnosti za razvoj industrije bila je posledica obaveze izgradnje železnice koja je Srbiji bila određena potpisivanjem Berlinskog ugovora 1878. godine. Srbija ovim Ugovorom, najzad, raskida vazalni odnos prema Turskoj i postaje nezavisna i suverena država, ali trgovinski i politički zavisna od Austrougarske. Obavezana na niz postupaka, ne uvek finansijski spremna da ih ostvari (više u Čalić 2004), sagradila je železnicu 1884. godine od kada, duž trase od Beograda do Niša, počinju da niču industrijska preduzeća. Ovaj porast vidljiv je prema podacima raspoloživim iz popisa ljudstva 1866. godine kada je u Srbiji bilo 11 mašinista i 9 njihovih pomoćnika; prema podacima iz 1881. godine u Srbiji je bilo 22 industrijska preduzeća; od 1882. do 1892. godine broj raste na 41 preduzeće (o broju radnika za ovaj period nema podataka); već 1900. godine ih je 153, ali sa samo 3.200 radnika, od kojih je iste godine 600 radilo u Beogradu u 21 preduzeću (Kačlerović 1950, 8). Pred Prvi svetski rat, međutim, broj preduzeća narastao je na pet stotina sa oko 20.000 zaposlenih (Milenković M. i Milenković T. 2002, 27). S navedenim u vezi, možemo razumeti i potrebu donošenja *Uredbe pomoćnog fonda službenika državnih železnica*, kao delatnosti koja ne samo da je dovela do ukupnog industrijskog rasta, budući da je obezbeđivala transport i olakšanu komunikaciju, nego se i sama transformisala u važnu

granu zbog čega je Uredba propisivala osnivanje dva fonda: penzioni fonda zvaničnika i služitelja i pomoćni fond službenika. Pre stupanja na snagu ove Uredbe, socijalno osiguranje železničkog osoblja uređivao je *Pravilnik bolesničkog i pomoćnog fonda* iz 1895. godine (Pešić 1957a, 55). Trgovački penzioni fond osnovan je 1901. godine, dok je penzioni fond zanatlija, već je rečeno, bio nešto stariji i datira od 1898. godine. Na ovom mestu valja pomenuti još i *Zakon o ustrojstvu vojske* iz 1864. godine koji je, između ostalog, regulisao i pitanja u vezi sa penzionisanjem oficira i predvideo da se njihove penzije određuju prema razmeru propisanom u *Zakonu o činovnicima građanskog reda* iz 1861. godine (isti 1957a, 56-64).

Podsećanje i ukazivanje na osnivanje određenih penzijskih fondova može uputiti na najmanje dva zaključka. Prvi se odnosi na opšte usložnjavanje društva, pri čemu je izraženija profesionalizacija vodila prepoznavanju starosti najuticajnijih profesionalnih slojeva, dok je narastanje privrede posredno vodilo i prepoznavanju socijalnih pitanja dela radništva koji je pripadao najrazvijenijim industrijskim granama. Dominantna karakteristika Srbije u ovom periodu, međutim, jeste privredna zaostalost i opšta nerazvijenost, sa 80% stanovništva koje se bavilo zemljoradnjom, dok je svega 20 % otpadalo na zaposlene u zanatstvu, trgovini, industriji i različitim javnim službama (Kaclerović 1950, 7). Ova napomena ima zadatak da uputi ne samo na slojeve društva čija je starost bila prepoznata, nego i na to da i je među njima postojala razlika prema stepenu uticaja i bogatstva.

Pojava radništva, dakle, nije vodila direktnom uvođenju radničkog osiguranja što, zapravo, znači da proces uvođenja radničkog osiguranja nije pratio tempo kojim je radništvo narastalo. Ono što je najpre trebalo uraditi odnosilo se na promenu zakonske regulative koja je regulisala sve onovremene privredne odnose. Ukidanje *Esnafske uredbe* koja je i u vremenu nastanka bila anahrone i, najzad, potpuno nesamerljiva sa uslovima koje je trebalo da reguliše nekoliko decenija kasnije, kada je Srbija doživela značajne društvene, političke i privredne promene, tako postaje prvi uslov za promene. Karakter ove Uredbe, donete 1847. godine, uslovio je dominantni karakter proizvodnje koji je, kako je pokazano, bio zanatski. Zbog njega je, sve do ulaska Srbije u bliže trgovinske i saobraćajne veze sa industrijskim zemljama, osamdesetih godina 19. veka, Uredba putem esnafa

regulisala sva radna prava (Milenković M. 1994, 289). Međutim, propadanje starih zanata, zbog uvoza industrijske robe i prodora novih, evropskih zanata, nastavlja se i pored toga što su neke uspješnije zanatlije uspele da unaprede proizvodnju i da je približe manufakturnoj ili poluindustrijskoj (Miloradović i dr. 2007, 18). Ipak, nezaustavljivo siromašenje zanatlija dovelo je do odliva zanatlija u radništvo u kojem su mesto tražili i majstori i kalfe. O označenom procesu Vučo piše na sledeći nači:

„Proleterizacija zanatlija odvijala se u Srbiji pod specifičnim uslovima. Za razliku od načina kako se ona vršila u pojedinim industrijskim zemljama u Evropi, slabo razvijena industrija u Srbiji nije mogla da apsorbuje veliku masu osiromašenog seljaštva i sirotinje iz redova propalih zanatlija.“ (Vučo 1958, 157)

Mali broj fabrika i skromna proizvodnja isprva su davali uhlebljenje minimalnom broju radnika. Velika potražnja za poslom i njegova mala ponuda, imali su za rezultat značajnu stopu nezaposlenosti i porast opšteg siromaštva. U ovakvim uslovima, osiguranje za slučaj starosti bilo je daleko od prepoznate potrebe da se uvedu drugi vidovi osiguranja koji bi bili usmereni ka radnicima koji pripadaju aktivnoj sferi rada. Borba za uvođenje radničkog osiguranja potrajaće nekoliko decenija i tek zamenom Esnafske uredbe *Zakonom o radnjama* koji je donet 1910. godine, i stupio na snagu godinu dana kasnije, biva postavljena važna međa u istoriji domaćeg socijalnog osiguranja, opšte uzev. Međutim, za konstruisanje starosti kao društvenog problema tj. onog njenog dela koji je pripadao onovremenom radništvu, ne i dovoljan uslov, kako će biti pokazano.

Politika i radništvo: Podsticaj koji je država davala industrijskim preduzećima počev od 1874. godine kada stupa na snagu *Zakon o pomoći industrijskim preduzećima*, imao je posledica i na narastanje broja preduzeća, time i broja radnika, a paralelno s tim je moguće pratiti i proces političkog vezivanja za označene probleme. Najdirektniju vezu nalazimo između pojave socijalističkih ideja na ovim prostorima i izricanja zahteva u vezi sa unapređenjem radničkog položaja. Ovi zahtevi, kako će se pokazati i pored sve važnosti, neće uspeti da dovedu do uvođenja penzijskog osiguranja radnika, dok će i drugi vidovi radničkog osiguranja ostati pre na nivou projekta nego sprovedenog akcionog plana. Uzroke potonjem valja tražiti u unutrašnjim političkim previranjima i privrednim okolnostima, dok će do pojave prvog dovesti međunarodni uticaji koji dolaze do izražaja po

završetku Prvog svetskog rata. Pre nego bude moguće objasniti i analizirati posledice internih i eksternih uticaja, valja uputiti na još jedan spoljni faktor koji pripada završnici 19. veka. Njega bi, takođe, trebalo shvatiti kao ugledajući model koji, iako nije vodio direktnom uvođenju socijalnog osiguranja radnika na ovim prostorima, pa ni osiguranju za slučaj starosti, predstavlja civilizacijski napredak sa kojim će Srbija hvatati korak u decenijama koje su usledile. Ovaj iskorak rezultat je igre moći određenih interesnih grupa u onovremenoj Nemačkoj i nezaobilazni je deo istorije evropskog penzionog sistema. Reč je o uvođenju tzv. *Bizmarkovog modela finansiranja socijalnog osiguranja* kojem će na ovom mestu biti posvećena izvesna pažnja.

Prema *Rečniku pojmova iz penzijskog osiguranja* ideja nemačkog kancelara Ota fon Bizmarka o socijalnog zaštiti pretočena je 1883. godine u *Zakon o socijalnom osiguranju*, prema kojem zaposleni i poslodavci uplaćuju sredstva doprinosa u odgovarajuće fondove socijalnog osiguranja na osnovu kojih se mogu ostvariti prava po realizaciji socijalnih rizika: starosti – pravo na starosnu penziju; bolesti – pravo na zdravstvenu zaštitu itd. (Kočović J. i Rakonjac – Antić 2007, 11)¹⁰⁰. Zemlje koje su usvojile bizmarkovski model osiguranja u koje, pored Nemačke, spadaju Austrija, Francuska i Italija¹⁰¹ vremenom su proširile pokrivenost svojih penzionih sistema i, makar delimično, uspostavile elemente minimalne zaštite (Hinrichs 2000a prema Schludi 2005, 16). Ove napomene odnose se na kasniji period, s tim da će se upućivanju u inicijalnu prekretnicu na polju socijalnog osiguranja pristupiti najpre na temelju dekonstrukcije mita koji uporno opstaje kako u inostranoj, naročito američkoj, tako i u domaćoj sredini. Mit o kojem je reč tiče se određenja godina za ispunjavanje uslova za penzionisanje po starosnom kriterijumu.

Dekonstrukcija ovog mita opisana je i na zvaničnom sajtu Uprave za socijalno osiguranje SAD¹⁰². Radi se, ukratko, o obrazloženju da je kao dobni kriterijum za starosnu penziju uzeta 65 godina zbog toga što je Bizmark imao toliko godina u trenutku donošenja zakona. Prenosjenje mita bilo je naročito učestalo u SAD, zbog toga što su one vlastiti plan

¹⁰⁰ „Bizmarkovski penzijski planovi zasnovani su na principu socijalnog osiguranja i predviđaju primanja vezana za zaradu sa ciljem održavanja statusa tokom starosti. Penzijski sistemi beveričkog tipa, suprotno tome, obično imaju za cilj sprečavanje siromaštva i obezbeđuju ili jedinstveni, isti iznos za sve ili davanja na koja se stiže pravo ispod određene imovinske granice.“ (Schludi 2005, 16)

¹⁰¹ Kao i zemlje koje su bile pod uticajem Austro-Ugarske što je bio slučaj i sa Srbijom.

¹⁰² Dostupno na: <http://www.ssa.gov/history/ottob.html>

socijalne sigurnosti dizajnirale ugledajući se, upravo, na nemački model. Tako nastaje još jedan mit prema kojem su SAD preuzele 65 godinu kao dobni kriterijum za ostvarenje prava na starosnu penziju usled označenog ugledanja. Ono što se, zapravo, dogodilo bilo je sledeće: starosna granica u Bizmarkovom planu postavljena je na 70 godina, s tim da je sam Bizmark u tom trenutku imao 74 godine. Smanjenje uslova za ostvarenje prava na starosnu penziju u Nemačkoj na 65. godinu dogodilo se 1916. godine, osamnaest godina nakon smrti kancelara Bizmarka. Dakle, daleko iza predstave da je Bizmark načinio civilizacijski značajne ustupke starijim pripadnicima društva, uzimajući sebe za model, nalazi se činjenica da je konkretni model socijalnog osiguranja predstavljao pre pokušaj da se osigura sama država, nego najstariji i najugroženiji slojevi društva.

Revolucionarnost označenog osiguranja sastojala se u tome da su industrijski radnici¹⁰³ prvi put u istoriji dobili zakonom zagaranovana socijalna prava. *Zakon o socijalnom osiguranju* donet je u Nemačkoj 1881. godine, a na osnovu ovog zakona 1883. godine, kao što je već napomenuto, donet je *Zakon o obaveznom osiguranju industrijskih radnika za slučaj bolesti*, *Zakon o obaveznom osiguranju za slučaj nesreće na poslu* 1884. godine i, najzad, *Zakon o obaveznom osiguranju radnika za slučaj starosti i i invalidnosti* 1889. godine¹⁰⁴ (Kočović 2005, 27). Radilo se, naime, o prvom modernom obliku obaveznog socijalnog osiguranja radnika od velikih socijalnih rizika (starost, invalidnost, bolest i nezaposlenost) koji je podrazumevao participaciju sve tri strane: zaposlenih, poslodavaca i države (Petračović 2007, 30)¹⁰⁵.

Da bi bilo moguće pravilno razumeti potonji proces konstruisanja starosti kao društvenog problema na ovim prostorima, bilo da je ona pripadala radništvu ili drugim zaposlenim slojevima društva, potrebno je makar u najopštijim crtama uputiti na prilike vezane za širi, evropski kontekst u kojem se javila potreba preveniranja problema do kojih je dolazilo usled pobune radničkog staleža u 19. veku. Tome je, međutim, prethodila

¹⁰³ Kasnije i ostali radnici.

¹⁰⁴ Ovi zakoni kodifikovani su 1911. godine tj. postali su deo ukupnog nemačkog zakonodavstva onoga vremena (Kočović 2005, 27).

¹⁰⁵ U jugoslovenskom sistemu socijalnog osiguranja doprinosi se javljaju 1952. godine usvajanjem *Osnovnog zakona o društvenom doprinosu i porezima*, zasnovanog na principima Bizmarkovog modela u tri vida: penzijskog i invalidskog osiguranja, zdravstvenog osiguranja i osiguranja za slučaj nezaposlenosti (nivo doprinosa određuje se za sva tri vida socijalnog osiguranja posebno i to u odgovarajućem sistemskom zakonu koji reguliše prava i obaveze iz socijalnog osiguranja) (Petračović 2007, 33).

Francuska buržoaska revolucija 1789. godina kao istorijska međa od koje se računa stvaranje radničke klase, s tim da promene koje su usledile nisu imale značaja za razvoj socijalne zaštite osim, možda, negativnih uticaja koje apostrofira Ratko Pešić u studiji *Nastanak i razvitak socijalnog osiguranja u Jugoslaviji*. Prema ovom autoru, socijalna zaštita zamire usled proglašavanja ravnopravnosti i slobode za sve, čime nestaje i patrijarhalna skrb poslodavaca ili još preciznije „nestalo je svih onih ustanova koje su radnicima, u izvesnoj meri, ipak, obezbeđivale socijalnu zaštitu“ (Pešić 1957a, 6). I dok sa jedne strane možemo pratiti negativne trendove, sa druge strane autor apostrofira porast broja radnika, na globalnoj ravni, kao posledice: opšteg rasta stanovništva, kolonizacije vanevropskih kontinenata i važnih otkrića i pronalazaka. Usled porasta stanovništva, javila se potreba za većom proizvodnjom i prometom dobara, ali i za upotrebom mašina u industriji. Male radionice se transformišu u velike fabrike, a gradovi u mesto rada ogromnog broja pridošlih seljaka:

„Mašina je, istina, omogućila masovnu, a i znatno jevtiniju proizvodnju. Ali, ona je postala i uzrokom nove bede radništva. Radnik pored mašine prestao je biti onako neophodno potreban za ceo proizvodni proces... Osim toga, ova proizvodnja naveliko izazvala je koncentraciju kapitala tj. velike industrije na jednom mestu. Nastao je tako kapitalizam kao novi oblik socijalnim odnosima u svetu. Stvaraju se, dakle, dve potpuno različite klase i istinski antagonizam između njih.“ (Pešić 1957a, 6-7)

Kao posledica ukupnih kretanja i pokušaja prevazilaženja novonastalih problema, javljaju se radnička udruženja, najpre u Engleskoj a onda i u Francuskoj, koja su sredstva za pružanje pomoći pronalazila u uplaćivanju doprinosa članova društva, doprinosa ili pomoći poslodavaca i pomoći države. Ova društva su u najvećoj meri pružala pomoć radniku i njegovoj porodici u slučaju bolesti, ali je bilo i onih koja su se posvetila pružanju pomoći u slučajevima starosti, invalidnosti i smrti. Na ovom mestu, važno je, međutim, uputiti na ono što ističe Pešić, a što se tiče toga da su udruženja nerado pružala pomoć u slučaju invaliditeta i starosti, budući da je socijalna potreba trajala duži vremenski period, te da su se zbog toga, uglavnom, ograničavala na potpomaganje u slučaju bolesti (Pešić 1957a, 7 – 8). Ovaj primer ima zadatak da ukaže na to da i prepoznata potreba rešavanja nekog stanja koje se definiše kao unižavajuće ili problematično ne vodi direktnom

rešavanju tog problema, naročito ne ukoliko za to ne postoji krucijalni finansijski preduslov, koji sa ideološkim ne mora uvek da bude u neposrednoj vezi.

Međutim, tek od Revolucije 1848. godine koja je imala snažnog uticaja na zbivanja u celoj Evropi, radništvo postaje akter, s priznatim pravom organizovanja, kojeg vladajući krugovi počinju da uvažavaju. Upravo označene promene, koje su podrazumevale organizaciju radničkog pokreta i postavljanje socijalnih zahteva, dovode se u vezu sa Bizmarkovim modelom socijalnog osiguranja, a njegovi motivi ocenjuju se kao utilitaristički (Vuković 1998, 218). Naime, bojazan od revolucionarnog radničkog pokreta, koji je najpre manifestovano u Pariskoj komuni, i potom proširio čitavom Evropom, doveo je do niza ustupaka radnicima koji je trebalo da očuvaju mir i proizvodnu efikasnost. Tako se dogodilo da je „nemačka buržoazija u konkurentskoj borbi sa engleskim kapitalizmom, bila primorana da i pored čuvenog zakona „protiv društveno opasnih nastojanja socijalne demokratije od 1878. godine, zakonom uvede obavezno osiguranje radnika” (Vujnović 1950, 7). Bizmarkov model se, zapravo, zasnivao na znamenitoj poruci cara Viljema I iz 1881. godine, koja se još naziva i *Magna carta* socijalne politike nemačkog carstva. U poruci o kojoj je reč izričito stoji:

„da se sanacija socijalnih teškoća ne može tražiti samo u represalijama protiv socijaldemokratskih ispada, nego jednako i pozitivnim promicanjem dobrobiti radnika. Preporučuje stoga Rajhstagu da donese zakon o osiguranju radnika za slučaj bolesti, nesreće, invalidnosti i starosti, te izriče nadu da će interesenti, u svojim zadrugama pod državnim zaštitom i državnim staranjem, moći rešiti zadatke za koje sama država ne bi bila toliko podobna.

Dakle, još u ono vreme, konzervativna Nemačka je uvidela da država treba da u svom interesu pomogne stvaranje imućne i zadovoljne radničke klase, koja će sarađivati u javnim poslovima, uviđajući, istovremeno, koje će koristi država imati od te saradnje.“ (Sekulić 1987, 13)

Zbog toga, ovaj model “projektovan je tako da održava i generiše lojalnost određenih grupa u društvu prema centralnoj državi i monarhiji, tako da su postojale različite šeme za različite društvene klase i grupacije“ što je, konkretno, značilo da su se razlike u bogatstvu između društvenih grupa odražavale na model, čime su individualni socijalni položaji bili

zaštićeni i reprodukovani¹⁰⁶ (Perišić 2009, 64). Prema oceni Slavka Sekulića, uspesi nemačkog socijalnog osiguranja obezbedili su toj grani socijalne politike širenje u celom svetu, s tim da je među prvima ovaj model usvojila Austrougarska (Sekulić 1987, 14), što je za ovdašnje prostore važno budući da se radilo o najbližem ugledajućem modelu. Ipak, valja naglasiti i to da se ovaj uspeh danas ocenjuje kao ograničen iz više razloga. Prva manjkavost odnosila se na to što su osiguranje, najpre, dobili samo industrijski radnici; drugi se očituje u tome što su uslovi za sticanje prava radnika po osnovu osiguranja bili nepovoljni i teško ostvarljivi; dok treća upućuje na to da u fondovima često nije bilo dovoljno sredstava, kao i to da ako ih je i bilo, da su davanja bila skromna uprkos povećanju nacionalnog dohotka i bogatstva (prema Kočović 2005, 27).

Bez obzira na ocene konkretnog socijalnog programa, činjenica jeste da će se radništvo na evropskom tlu sve bolje organizovati i uspevati da konstruiše niz društvenih problema koji će biti u vezi sa unapređenjem njihovog položaja. Domaće radništvo, kako ocenjuje Mari Žanin Čalić, dobiće pravo na vlastito osiguranje kao rezultat ove, za njega, eksterne borbe čiji će se efekti preneti potpisivanjem međunarodnih ugovora nakon Prvog svetskog rata¹⁰⁷, dok će unutrašnja nastojanja ostajati bez uspeha iz više razloga kojima će biti usmerena pažnja na stranicama koje slede.

Iako već sada proces konstruisanja starosti kao društvenog problema, u okviru konstruisanja radništva u predratnom periodu, ocenjujemo kao neuspešan, na primeru odmeravanja moći interesnih grupa biće moguće pokazati neke od važnih konstruktivističkih postavki koje će ići u prilog tome da se sagledavanje starosti kao krnjeg konstrukta čini opravdanim.

Upravo pokušaji, ma koliko ne bili dovoljni za promenu stanja, ukazuju na ispravnost konstruktivističke postavke o areni društvenih problema i o selektivnoj igri u kojoj neki društveni problemi uspeju da pređu u narednu fazu konstrukcije, dok neki drugi završavaju svoj „život“ bez tog uspeha. U konkretnom slučaju, biće moguće pokazati na koji način je radništvo uspeo da se etablira kao društveni problem, ali i to kako je starost u okviru njega ostala izvan onoga što je uspešnom borbom postignuto. Da bi ovo bilo moguće, biće

¹⁰⁶ Pri čemu su državni činovnici zbog svoje povezanosti sa državom imali značajniji položaj u šemama socijalne sigurnosti (Perišić 2009, 64).

¹⁰⁷ Čemu će biti posvećeno naredno potpoglavlje.

neophodno izvesnu pažnju posvetiti samoorganizovanju radnika koje je u početku imalo zadatak da pruži pomoć članovima uspostavljenih društava, dok će politički angažman tj. delovanje socijalista dovesti do toga da radništvo postane predlagatelj rešenja u vezi sa svojim stanjem koje je definisano kao unižavajući i problematično. Najvažnije u zahtevima koji se javljaju odnosi se na uspostavljanje obaveznog socijalnog osiguranje, bez kojeg ne bi bilo moguće konstruisanje starosti kao društvenog problema vezane za ovaj deo radne populacije.

Već je bilo reči o tome da je domaća industrija zaostajala za evropskim modelom, i da je bila nedovoljna razvijena, a kao razloge za to Triša Kaclerović, u studiji *Prve samostalne radničke organizacije u Srbiji*, navodi: nedostatak osnovnih elemenata za podizanje i razvitak industrije kao što su gorivo, saobraćajna sredstva, dovoljno prostrana privredna oblast i dovoljna kupovna moć potrošača, stručna sprema sopstvenika, preduzeća i radnika; zatim nedostatak kapitala i, najzad, vazalni položaj prema osmanlijskom vladaru do Berlinskog ugovora 1879. godine. Sve ovo uticalo je i na nemogućnost da se zasnuje „industrijski proletarijat čiji se broj gubio među proletarijatom zaposlenim u zanatskim i trgovačkim radnjama“ (Kaclerović 1950, 8-10). Prema oceni autora, težište rada u Srbiji je bilo na zanatstvu, zbog čega je pod uticajem Svetozara Markovića nastao „zanatski socijalizam“, gde je glavna pažnja bila usmerena ka poslodavcima, a gde je ideja o pružanju pomoći podrazumevala pomaganje slabima putem zadruga i proizvođačkih, nabavljačkih, potrošačkih i kreditnih družina. Radnici su ostali izvan fokusa, a kao važna promena na ovom planu ocenjena je pojava *Srpskog zanatsko-radničkog saveza*, kada se radništvo prvi put javlja u nazivu neke organizacije. Savez je imao za cilj da se stara o blagostanju zanatlija i radnika, ali kao cilj svojih nastojanja nije odredio uvođenje penzija. Jedina vrsta osiguranja radnika koja je bila na raspolaganju odnosila se na uzajamno potpomaganje. S tim ciljem, radnici najpre osnivaju družine, počev od 1875. godine, a kasnije i društva tj. zadruge, zahvaljujući čemu se u Srbiji razvilo dobrovoljno osiguranje na bazi uzajamne pomoći (Pešić 1957a, 65-66). Zakonsku potvrdu, zadruge dobijaju *Zakonom o zadrugama za uzajamno pomaganje* 1902. godine. Prema Članu 2. ovog Zakona, zadruga je trebalo da članstvu, u koje su mogle stupiti i udate žene i deca starija od četrnaest godina, obezbedi: pomoć u slučaju bolesti; ukopninu i posmrtninu; novčanu potporu udovicama i siročadi;

izvesna sredstva za decu zadrugara, pri čemu bi ženskoj deci služio kao miraz, a muškoj za školovanje; zatim sredstva za „umno i moralno obrazovanje“ zadrugara, ali za ovu studiju najvažnije jeste to što se na trećem mestu kao obaveza našlo izdržavanje, odnosno penzija u starosti i u slučaju nesposobnosti za rad. Za izvršenje ovog Zakona 1903. godine doneta su posebna Pravila među kojima su se našla i ona koja su se odnosila na pomenute penzije. Pravo na ovo izdržavanje, tako, imali su zadrugari oba pola: ako ostare i postanu nesposobni za rad, ako su proveli najmanje tri godine kao redovni članovi i za to vreme redovno uplaćivali uloge i ako navrš 55 godina, kada je bilo potrebno da su kao zadrugari plaćali uloge dvadeset godina. Članom zadruge, međutim, moglo je postati samo ono lice koje je imalo lekarsko uverenje da je potpuno zdravo (Zbornik zakona i uredba u Kraljevini Srbiji 1903, 65-67, prema Isti 1957, 67 - 68). Ovome treba dodati i to da su zadruge koje su pružale obezbeđenja u slučaju bolesti, ukopninu i posmrtninu morale imati najmanje 100 članova, dok je minimalan broj zadrugara za zadruge koje su obezbeđivale izdržavanja u slučaju starosti i nesposobnosti za rad morale imati čak 250 zadrugara što je, zbog ukupno malog broja radnika, ovaj projekat činilo teško održivim.

Kada je kralj Aleksandar ukinuo liberalni Ustav iz 1888. godine, maja 1894. godine, za radnike je bilo moguće osnivanje samo humanitarnih društava za pomaganje u bolesti i smrti, i onih s ciljem prosvetavanja i stručnog osposobljavanja radnika. Ekonomsko i političko organizovanje, međutim, nije bilo dozvoljeno. Donošenjem novog ustava 1901. godine klima se menja, a na ovom mestu važno je ukazati na to da je u označenim okolnostima nastalo *Radničko društvo* 1895. godine u Beogradu, prvo društvo koje je bilo okrenuto isključivo radništvu, ali i prvo socijalističko udruženje čiji je sekretar bio Dimitrije Tucović. U ovo društvo stupali su radnici svih zanimanja čime je otpočelo ozbiljnije organizovanje radništva. Prva sindikalna organizacije radnika nastala je 1896. godine u Beogradu. Reč je o *Opančarsko radničkom društvu*¹⁰⁸. Iz ovih organizacija će ponići prva Srpska socijalistička partija (Kačlerović 1950, 32 – 55), s tim da je konkretnije političko organizovanje odloženo za period u kojem će postati moguće.

¹⁰⁸ Sindikalni okvir važan je zbog toga što će organizacije penzionera nakon Drugog svetskog rata svoje konstituisanje ostvariti, upravo, u okviru Sindikata pod čijim će tutorstvom zadugo ostati, o čemu se biti reči u potpoglavlju posvećenom prilikama nakon rata i promene vladajuće ideologije.

U uslovima kada je ozbiljnije organizovanje radnika ometeno različitim faktorima – od privrednih do političkih, ulogu postavljača zahteva preuzela je socijalistička štampa, čime otvaramo pitanje o političkom angažmanu radnika i posledicama do kojih je ono vodilo na polju obaveznog socijalnog osiguranja. Tako je već u prvom broju *Socijal-demokrata* 1895. godine, zahtevano uvođenje socijalnog osiguranja. Naime, u uvodnom tekstu pod naslovom „Da se predstavimo“ u tački 14 traženo je „da se svim obolelim radnicima osigura ne samo besplatno lečenje već i pomoć novčana za sve vreme lečenja“ i, što je za ovu studiju najvažnije, tačkom 15 zahtevano je „da se svim radnicima koji su napunili 55 godina osigura penzija“, a zagovarana je i ideja da se ovo dobnno ograničenje može i smanjiti prema zdravstvenom stanju radnika. Prema oceni Triše Kaclerovića, međutim, na pisanju je i ostalo iz razloga što radništvo još nije imalo vlastitih organizacija, sindikalnih i partijskih, da bi se preko njih borilo za radničko zakonodavstvo (Kaclerović 1952, 5).

Među pokušajima da se promeni aktuelno stanje, našle su se i dve peticije radničkih udruženja podnete Narodnoj skupštini. Prvu je u ime socijalista potpisao Dragiša Lapčević 1898. godine. U vezi sa socijalnim osiguranjem, peticija u prvi plan stavlja osiguranje činovnika za slučaj starosti kao radnicima suprotstavljeni interes. „Penziju država daje samo činovnicima, iako su celog veka imali dobre plate, a sva ostala sirotinja osuđena je da u starosti prosi milostinju ili skapava od gladi“ (Peticija u Dimitrijević 1953 prema Pešić 1957a, 73).

Druga peticija, podneta 1901. godine, naročito je značajna jer se u njoj tražilo ukidanje Esnafske uredbe, što je bio prvi preduslov za novo regulisanje privrednih odnosa i promenu stanja narastajućeg radništva, pa i onog dela problema koji se odnosio na ostarele radnike, a kao glavni zahtev izneta je potreba uvođenja obaveznog osiguranja radnika u bolesti, smrti i nesreći. Sledeće godine upućena je još jedna peticija s ciljem ukidanja Esnafske uredbe, ali i sa prvi put izrečenim zahtevom za donošenje zakona o radnicima, koji će kasnije biti donet kao *Zakon o radnjama* (Pešić 1957a, 73). Donošenje ovog zakona pokazaće sve sukobe političkih interesa karakterističnih za ono vreme, ali i već apostrofiranu arenu društvenih problema u kojoj starost kao društveni problem, u delu konstrukcije koji se vezuje za radništvo, nije preživela, a zbog izbijanja Balkanskih ratova i Prvog svetskog rata

ni radništvo ne uspeva da od socijalnog osiguranja, kao projekta na papiru, ostvari prava koja su mu data Zakonom.

Radništvo u politici: Rečeno je već da se 1903. godina može označiti prekretnicom¹⁰⁹ kako u konstituisanju radničkog pitanja, tako i u zahtevima, ali sada i akcijama, u vezi sa obaveznim osiguranjem radnika koje su u vezi i sa konstruisanjem starosti kao društvenog problema. Promenama nastalim u ovoj godini, zbog toga, valja posvetiti više pažnje. Najpre prevrat u kojem je ubijen kralj Aleksandar, kojim je okončana vladavina dinastije Obrenović, zatim uspostavljanje vladavine parlamentarnog režima (Popović-Obradović 1994, 333), a onda i konstituisanje Srpske socijaldemokratske stranke (SSDS) i Glavnog radničkog saveza, otpočinju promene koje su mogle dovesti do začetaka procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema, u sferi radništva, da ovaj proces nisu omeli Balkanski ratovi, a onda i Prvi svetski. Međutim, i pored toga što možemo govoriti o osujećenju namera, važno je ukazati na zahteve koji su bili postavljeni i u njima potcrtani oni koji su u direktnoj vezi sa konstruisanjem starosti kao društvenog problema. Glavni radnički savez bio je sastavljen iz nekoliko stručnih i opštih, pojedinačnih radničkih organizacija. U Pravilima koja donosi Savez dve tačke se odnose na socijalno osiguranje, pa tako u Čl. 4 Pravila stoji da je jedan od glavnih zadataka Saveza rad na uspostavljanju opšteg osiguranja radnika u slučaju bolesti, onesposobljenja za rad, starosti i nemanja posla. U Čl. 17. pod opštim odredbama istaknuto je da će prvi posao upravnog odbora biti „da još za prvi saziv kongresa spremi projekat pravila za organizaciju radničke bolesničke kase, a pomogućstvu i Penzioni fond“ (prema Pešić 1957a, 74).

Već je ukazano da se borba za radničko zakonodavstvo, u evropskim okvirima, naslanjala na tekovine Industrijske revolucije 18. veka (Milenković M. i Milenković T. 2002, 18). Ovoj proces biće prenet i u domaće okvire koje će biti lakše objasniti ukoliko se uputi na ugledajući model u kojem se odvijalo izrastanje tzv. radničke klase u organizovanu celinu, usled narastajuće brojnosti i akcija koje ovaj sloj društva počinju da određuju kao onaj sa kojim se mora računati na javnoj sceni. Moderna ideja o osiguranju i zaštiti radnika, u međunarodnim okvirima, usled označenih procesa, javila se u drugoj dekadi 19. veka, čiji je nosilac bio engleski socijal-utopista Robert Owen. Izricanje zahteva 1811. godine da se

¹⁰⁹ Iako su izvesni pomaci napravljeni dve godine ranije, donošenjem manje rigidnog Ustava.

udruže snage zaposlenih, poslodavaca i države s ciljem pružanja zaštite zaposlenima predstavlja okosnicu ove ideje koja postaje vodilja u formulisanju zahteva Međunarodnog udruženja radnika, odnosno Prve internacionale iz 1864. godine, a kasnije i Druge internacionale iz 1889. godine. Poslednje decenije 19. veka ideja međunarodne zaštite i osiguranja radnika prelazi sa doktrinarnog na polje diplomatske akcije. Preciznije, Švajcarska 1890. godine upućuje svim evropskim državama poziv za osnivanje međunarodne konferencije rada u Bazelu kojoj su pristupile Nemačka, Belgija, Holandija, Luksemburg, Danska, Velika Britanija, Francuska, Španija, Portugalija, Austrougarska, Švedska, Norveška, Italija i Švajcarska. Ova konferencija nije imala pravo odlučivanja, niti je imala mehanizme za sprovođenje ciljeva, međutim, ostaje značajna po tome što je ovo bio prvi slučaj da se o radničkim pitanjima raspravljalo na međunarodnom diplomatskom sastanku, kao i to da se prvi put dogodilo otvaranje problema prava državne intervencije u pitanjima uređenja uslova rada i stavljanje ovog problema pred javno mnjenje (isti 2002, 19 – 20).

Uticaji međunarodnog udruženja za zakonsku zaštitu radnika ticali su se pokušaja uspostavljanja domaćeg radničkog zakonodavstva bez kojeg ne bi bilo moguće govoriti o konstruisanju starosti kao društvenog problema, vezanog za radništvo. Radničko organizovanje, međutim, kako već jeste i kako će biti pokazano, nije bilo dovoljno. Bilo je neophodno i političko organizovanje ne bi li izricanje zahteva imalo dovoljnog značaja za pokretanje procesa konstruisanja radničkog pitanja kao društvenog problema. Značajnu prekretnicu predstavlja, upravo, to što će od 1903. godine u srpskom parlamentu biti i SSDS, čime se arena društvenih problema širi u politički epicentar, bez čega ne bi bilo ni minimuma uslova za konstruisanje društvenog problema. Pokušaj konstruisanja društvenog problema od ovog perioda, pa nadalje, zasnovan je na akciji agitatora kao legitimno izabranog predstavnika glasača na izborima, odnosno na delovanju poslanika.

Boljem razumevanju ove istorijske prekretnice, ne samo na polju socijalnog osiguranja, pristupiće se upućivanjem u opšte političke prilike nakon 1903. godine koje je obeležio rad nekoliko političkih stranaka. Oglu Popović-Obradović, između ostalog, sažeto upućuje u prilike stranaka koje su postojale pre nastupanja označenog perioda (Popović – Obradović 1994, 333 – 347). Autorka ukazuje na političku oslabiljenost i razjedinjenost Radikalne

stranke u okviru koje su 1901. godine formirana dva krila; Liberalne stranke koju su potresale unutrašnje podele i Napredne stranke koja je formalno prestala da postoji 1897. godine s tim da su njeni prvaci nastavili da učestvuju u političkom životu. Rasplet u najmasovnijoj Radikalnoj stranci nastupiće formiranjem Samostalne radikalne stranke koja 1905. godine dobija samostalni program i statut, dok deo stranke okupljen oko Nikole Pašića zadržava naziv Narodna Radikalna stranka i program iz 1881. godine, o kojem je ranije bilo reči. Malobrojnija Liberalna stranka 1904. godine usvaja novi program i menja ime u Narodna (Nacionalna) stranka. Najmalobrojniji Naprednjaci pribiranje redova otpočinju 1904. godine, da bi iznova formirali stranku dve godine kasnije od kada učestvuju na izborima kao stranka, dok su na prethodnim učestvovali kao pojedinci. Kao politička protivteža javljaju je dve nove stranke. Već pomenuta SSDS učestvovala je na svim izborima održanim 1903., 1905., 1906., 1908. i 1912. godine i, zahvaljujući činjenici da je delovala u gradovima, uspevala je da ostvari uticaj koji je za ovu studiju od izrazitog značaja u pokušaju rekonstruisanja ovog istorijskog perioda. Srpska narodna seljačka stranka bila je zamišljena kao staleška politička organizacija, nadstranačkog tipa, međutim, ona nije uspela da ostvari značajniji politički uticaj (ista 1994, 333 – 334).

Zbog svega rečenog, da bi bilo moguće uputiti na interesnu borbu koja će se razviti u parlamentu u vezi uvođenja osiguranja radnika, pa i ostarelih radnika, na ovom mestu ukratko će biti izloženi, za ovu studiju, najvažniji delovi političkih programa stranaka koje će kreirati politički život ondašnje Srbije. Među njima, najznačajnije mesto zauzima SSDS u čijem programu 1903. godine, između ostalog, stoji:

„Broj se proletera uvećava, vojska se suvišnih radnika umnožava, suprotnosti između eksploatatora i eksploatisanih sve se više zaoštravaju, klasna borba između proletarijata i buržoazije biva sve ograničenija, ona deli društvo u dva neprijateljska tabora, a to je odlika sviju industrijskih zemalja.“ (prema Krestić i Ljušić 1991, 247)

Značaj ove partije, za ovu studiju, nije samo u tome što uvodi novi ugao posmatranja problema na onovremenoj političkoj sceni, već i u onome što apostrofira istoričarka Dubravka Stojanović (Stojanović 1994, 297-307). Ona, naime, upućuje na to da je domaća historiografija nakon Drugog svetskog rata posvetila veliku pažnju proučavanju srpskih socijaldemokrata i da je mitologizacija socijaldemokratije izraz težnje da se dokaže

revolucionarni kontinuitet i potvrdi vlastiti značaj. Nazvavši je istoriografskom miljenicom, autorka skreće pažnju na to da ova stranka ostala suštinski nerazjašnjena (ista 1994, 297), što za ovu studiju ima značaja utoliko što će najznačajniji izvori za rekonstrukciju ovog perioda¹¹⁰, mahom, pripadali označenoj istoriografiji, što je posledica nedostatka drugih izvora koji bi bili od značaja¹¹¹. Ipak, neki zahtevi iz programa SSDS upućuju na ideje ove stranke koje, kako će biti pokazano, izostaju u programima drugih stranaka ili se, pak, usputno pominju. Ta razlika uočljiva je u tački 9. u kojoj se traži besplatna lekarska pomoć i besplatno sahranjivanje i još više u odeljku koji je posvećen zaštiti radnika, pri čemu socijaldemokrate, između ostalog, zahtevaju: nacionalno i internacionalno zaštitno zakonodavstvo; pravno izjednačavanje poljoprivrednih radnika i posluge sa zanatskim radnicima; obezbeđenje prava udruživanja i, najvažnije, da celokupno osiguranje radnika preuzme država s merodavnim učešćem radnika u upravi (prema Krestić i Ljušić 1991, 249).

Program Narodne (Nacionalne) stranke¹¹² iz 1904. godine, u delu koji se odnosi na privredu, i poljoprivredu, s njom u vezi, zalažu se: „da se snaga i zdravlje narodno održi razumnom poukom dobrim primerima i celishodnim udruživanjima, kako bi narod, ma i skromna sredstva svoja upotrebio tako, da se sačuva od bolesti i opadanja...“ (prema Krestić i Ljušić 1991, 303). Kada je reč o industriji, stranka ističe da će joj davati svu potrebnu potporu kao i to da osiguranje radnika smatra: „kao naophodan zahtev čovečnosti i uslov industrijskog napretka i poleta“ (prema isti 1991, 304).

Samostalna radikalna stranka donosi program 1905. godine, a za ovu studiju značajna je tačka 13. u kojoj stoji da je potrebno: „regulisati odnose između radnika i njihovih poslodavaca, u smislu dovoljne nagrade za njihov rad, utvrđenja radnog vremena i obezbeđenja u slučajevima osakaćenja, bolesti, iznemoglosti i t. d.“ (prema Krestić i Ljušić 1991, 321). Zanimljiv je podatak na koji upućuju autori studije *Programi i statuti srpskih političkih stranaka od 1918. godine* da su samostalci voleli da ističu da je njihov privredni

¹¹⁰ Što se, naročito, odnosi na deo u kojem će biti obrazlagana zalaganja ove stranke za radničko zakonodavstvo.

¹¹¹ Ipak, i ovi izvori jesu od važnosti budući da pružaju uvid u retoriku koja je od značaja za zadatak dekonstrukciju, jer otkriva (retorika) ideološka zakrivljenja za kojima se traga, što će naročito doći do izražaja u delu studije koji je posvećen prilikama nakon Drugog svetskog rata.

¹¹² Nekadašnjih liberala.

program potpuno demokratski: „Sve tačke u njemu odgovaraju zahtevima demokratskim, a 13. Tačka približuje naš program socijal-demokratskim zahtevima, kao što to biva i u demokratskim grupama u drugim zemljama“ (Odjek br. 133, 10. VI 1905, prema isti 1991, 329). Kada je reč o načelima Srpske napredne stranke, onda je moguće izdvojiti to da se zalagala da se: „shodno zakonskim merama stara za poboljšanje stanja zanatlija, radnika sviju vrsta i njihovih porodica“ (prema Krestić i Ljušić 1991, 336).

Najdefinisanije stavove, u pogledu starosti u delu seljaštva, imala je Privredno demokratska stranka, čiji je program nastao 1912. godine. Ona niti je imala političke snage da dovede do neke od željenih promena, niti bi za to imala prilike usled ratnih godina koje će nastupiti, ali na ovom mestu biva pomenuta zbog jasno izdvojenog problema starosti koji uporno izostaje u drugim programima:

„Treba osigurati sve srpske građane i građanke, te da se pod starost ne potucaju i prosjače. Zar kad vidimo nemoćne, kada predusreću mimoprolazeće, ne osećamo u duši nepravdu društvenu koja je stvorila takvo bedno stanje. Lečeći to, mi hoćemo, i hrišćansku i društvenu pravdu, jer one ne dozvoljavaju prosjačenje. Stranka je pri objavi svoga programa napadnuta za ovu ideju. Na sva ta zajedanja kojima oskudeva kritička osnova, mi evo odgovaramo: da narodno osiguranje i nije ništa drugo do penzija seljacima i ostalim građanima. Čega ima ovde čudnog u ovom traženju? Zar kada gospoda mitropolit, episkopi, đenerali, savetnici, činovnici i ostali imaju penzije, što je i pravo, zašto i krošto rebrenje: pa zar i seljak penziju? Jest odgovaramo i čisto i jasno: mi hoćemo i seljaku i svakom drugom građaninu penziju u svoje vreme, kako pravila i zakon budu odredili“. (prema Krestić i Ljušić 1991, 488)

U pogledu uslova osiguranja tvorci programa su predložili da svaki ulagač ima pravo na penziju ako bi i pre vremena bio onesposobljen za rad. Tako je vreme za odlazak u penziju podrazumevalo sedamdesetu godinu, dok su godine između šezdesete i sedamdesete predlagane kao one u kojima bi osiguranici bili oslobođeni troškova lečenja (prema Krestić i Ljušić 1991, 489).

Izricanje zahteva i politička akcija za donošenje zakonskog rešenja za osiguranje radnika: Sa političkih platformi, na koje je ukazano, trebalo bi da bude olakšano razumevanje stavova koje su zastupale pojedine najuticajnije partije u vezi radništva, ali

posredno i u vezi položaja ostarelog radnika. Ukratko, početak 20. veka označio je period značaja političkih partija kao važnog faktora pritiska u pravcu sprovođenja socijalnih reformi (Kočović 2005, 33) koji je, najzad, doveo do donošenja *Zakona o radnjama* 1910. godine čime je Esnafska uredba stavljena van snage. Međutim, i pored toga što političko organizovanje radnika postaje znatnije, ovaj Zakon ostaće projekat bez konkretne primene. Dvojaki razlozi koji su doveli do toga biće detaljnije obrazloženi, ali već sada je moguće uputiti na ono što apostrofira i konstruktivistička teorija tj. na birokratizaciju problema koja uvek značajno menja polazne osnove za rešavanje nekog problematičnog stanja na takav način da rešenje bude ili veoma udaljeno od predlaganih sredstava sa ciljem unapređenja ili da rešenja ne budu primenjena. I jedno i drugo biće prisutno u slučaju donošenja i sprovođenja Zakona koji je, da nije bilo tako, mogao predstavljati prekretnicu u procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema, makar onog njenog dela koji je bio vezan za radničku populaciju, i time uticati na sveukupni proces konstruisanja. Borba interesa, ali i razornost eksternih uticaja usled nastupajućih ratova, najbolje će pokazati kako početna faza konstruisanja ne vodi nužno obezbeđenju egzistencije društvenom problemu. Ipak, važnost ovog Zakona ogleda se u tome što je predvideo formiranje socijalnih institucija i što je „udario temelje radničkom zakonodavstvu u Srbiji, i kasnije, mnoge njegove odredbe ugrađene su u radničko zakonodavstvo Jugoslavije“ (Milenković M. 1994, 289), do čega dolazi usled već apostrofiranih međunarodnih uticaja po okončanju Prvog svetskog rata¹¹³

Višegodišnji proces donošenja Zakona obeležili su stranački dogovori, ali i odustajanje od njih, odlaganja, kompromisi i opšte nezadovoljstvo svih interesnih grupa, budući da je za jedne bilo premalo ono što se drugima činilo kao preterani ustupak radništvu. Ovaj proces otpočinje delovanjem koje prerasta u konkretne akcije SSDS i Radničkog saveza formiranog, takođe, 1903. godine. Učesnik ovih događaja bio je i Triša Kaclerović čija će studija *Radničko zakonodavstvo u Srbiji pre Prvog svetskog rata* poslužiti kao jedan od ključnih izvora.

Osnivački kongres Radničkog saveza bio je povod za donošenje prve rezolucije o zakonodavstvu za osiguranje radnika, dok je na narednom kongresu 1904. godine dvama

¹¹³ Kojima će se baviti naredno potpoglavlje.

rezolucijama ovo zakonodavstvo bilo svestranije obuhvaćeno. Nakon njih, SSDS i Radnički savet otpočinju plansku i neposrednu akciju za radničko zakonodavstvo putem štampe, ali i putem zborova, mitinga, štrajkova, uličnih demonstracija, memoranduma i neposredno pred parlamentom (Kaclerović 1952, 6). Ukratko, ove organizacije počinju da koriste mehanizme koje konstruktivisti ocenjuju kao moćna sredstva u odmeravanju moći interesnih grupa koje su ili za ili protiv konstruisanja nekog stanja kao društvenog problema. Snaga radništva, združena oko dve organizacije, ogledala se ponajviše u tome što je uspela da nametne pitanje u vezi s izradom Zakona ondašnjem Ministarstvu narodne privrede koje je 1904. godine formiralo Komisiju za izradu projekta ovog zakona. Formiranje Komisije, tako, produbljuje započeti proces konstruisanja radničkog zakonodavstva kao društvenog problema, s ciljem kreiranja akcionog plana bez kojeg ne bi bilo moguće govoriti o procesu konstruisanja društvenog problema. Međutim, članovi Komisije upućuju na odnos snaga između interesnih grupa koje, ugrubo, možemo podeliti na one koji rade za državnu stvar pod pritiskom druge interesne grupe koja radi za radnička tj. vlastita prava. Od deset članova, četiri je delegirao Radnički savez i to poslanika SSDS dr Mihaila Ilića, Dragišu Lapčevića, Radovana Dragovića urednika *Radničkih novina* i Luku Pavićevića predsednika Radničkog saveza. Sa druge strane bili su: dva matematičara, jedan mašinski inženjer, dva praktičara u privrednim zakonima i jedan pravnik (Kaclerović 1952, 6-7). Odnos snaga ne odražava samo odnos u broju predstavnika, nego i to što su zagovarači radničkog zakonodavstva bili sastavljeni od najprominentnijih članova radničkog pokreta, dok saradnici na izradi nacrtu zakona, koji su označeni kao suprotstavljena strana, nisu bili državni činovnici čije je iskustvo moglo biti vezano isključivo za privredna pitanja na koja su se naslanjala socijalna.

Osnovana Komisija usvojila je dva osnovna načela i na njihovim temeljima napravila nacrt u deset tačaka. Prvo načelo odnosilo se na neophodnost toga da osiguranje bude obavezno za sve najamne radnike koji rade kako u državnim i opštinskim, tako i u privatnim povlašćenim i nepovlašćenim fabrikama i radionicama. Drugo načelo ticalo se doprinosa za osiguranje i podrazumevalo je da polovina ide na teret poslodavca, a druga polovina na teret radnika.

Radikalska vlada, najzad, je krajem godine spremila projekat Zakona o radnjama i iznela ga pred Narodnu skupštinu, kada dolazi do nezadovoljstva u radničkim redovima o kojem Kaclerović piše na sledeći način:

„Naš je pokret odmah razvio veliku akciju u celoj zemlji protiv ovog projekta, pozvane su sve sindikalne i partijske organizacije, kao i neorganizovano radništvo da ustanu, kao jedan čovek, protiv spremljene nakaze koja treba da predstavlja radničko zakonodavstvo. Ova prva velika akcija za radničko zakonodavstvo u Srbiji ostvarena je ogromnim zborom na otvorenom polju 16 januara 1905 u Beogradu, na kome je donesena rezolucija sa opširnim komentarom projekta i u kojem su izloženi radnički projekti kako treba da bude radničko zakonodavstvo.“ (Kaclerović 1952, 7)

Iz navoda je jasno da preduzete mere imaju sve elemente koje konstruktivisti navode kao ključne u pokušaju sazdanja društvenog problema. Ujedinjavanje, vršenje pritiska, sprovođenje konkretne akcije i izricanje zahteva doveli su do toga da se odustane od prvog nacrtu Zakona. Zahtevi koji su doneti odnosili su se na dopunu onoga što je nedostajalo prvom nacrtu, a to je: osiguranje svih najamnih radnika, zaštita žena i učenika – šegrta, regulaciju radnog vremena, postojanje inspekcije rada, pravo na radničku koaliciju... O novom projektu, međutim, Narodna skupština nije ni raspravljala usled pada radikalske Vlade 1905. godine. Ulične demonstracije radnika, u novembru iste godine, pred oformljenu samostalsku Vladu stavljaju stare zahteve, ali tek vraćanjem radikalske vlade 1906. godine dolazi do izrade drugog nacrtu Zakona. Radnički pokret, još jednom nezadovoljan, ponovo kreće u osporavanje nacrtu, zbog čega se pristupa izradi trećeg nacrtu 1907. godine. Ponovljeni scenario podrazumevao je da je radnički pokret iznova osporavao nacrt, zbog čega je organizovao novi zbor i ovoga puta uputio protest Vladi. Za razliku od prethodnih pokušaja izrade nacrtu, sada je i Državni savet dao negativnu ocenu nacrtu. Krajnji rezultat bio je taj da je Vlada pristupila izradi četvrtog nacrtu koji je podnela Narodnoj skupštini oktobra 1907. godine.

Četvrti projekat, najzad, obuhvata sve radnike bez razlike prema polu i starosti, a kada je reč o osiguranju, najznačajnija novina odnosila se na to da je osiguranje u bolesti i usled nesrećnih slučajeva postalo obavezno za industrijske radnike i radnike građevinskih preduzeća i da je padalo na teret poslodavca. Za ostale je stvorena mogućnost da osiguranje

postane obavezno i da radnici uživaju beneficije tokom osiguranja. Za ovu studiju, najvažnije je, međutim, to što je ovim nacrtom bilo predviđeno i osiguranje u slučaju iznemoglosti, starosti i smrti, ali isključivo na fakultativnoj osnovi. Međutim, ni ovaj nacrt nije pretvoren u zakon zbog nestabilnih političkih prilika koje su dovele do raspuštanja Narodne skupštine 1908. godine i novih izbora. Nagodbom radikala i samostalaca obrazovana je nova Vlada u kojoj je Jaša Prodanović ostao Ministar narodne privrede zadužen za izradu projekta Zakona o radnjama. Rasprava o novom nacrtu počela je maja 1910. godine (Kaclerović 1952, 8 - 15) i predstavlja završnicu procesa donošenja Zakona, ali ne i procesa konstruisanja radničkog zakonodavstva, pa ni onog dela njega koji se odnosio na konstruisanje starosti kao društvenog problema u okviru radništva. Primer neuspeha, kako je već navedeno, ima zadatak da ukaže na ispravnost konstruktivističke teorije koja u prvi plan ističe *proces* konstruisanja nekog društvenog problema, te da početne faze konstruisanja ne vode ishodu kakav je konstruisani društveni problem. Zbog toga, iako je dovoljno uputiti na predstupajuće ratne okolnosti kao one koje u potpunosti prekidaju sve akcije vezane za pokušaj uvođenja radničkog zakonodavstva, potrebno je ukazati na još neke okolnosti u prethodećem sazdavajućem periodu u kojima se najdirektnije vidi značaj političkih interesa u procesu konstruisanja nekog društvenog problema.

Konačni Zakon izradio je Jaša Prodanović, zbog toga i nazvan Jašin projekat, uz pomoć Komisije u kojoj se ovoga puta našao i Dimitrije Tucović, ali po oceni Kaclerovića, ni ovaj Zakon nije bio onakav kako je bio projektovan. Unapređenje nacrtu odnosilo se na odredbe u vezi sa položajem onovremenog radništva, a koje su sada bile preciznije, kao i na to da je radnicima bilo odobreno i stvaranje radničke koalicije, kao i pravo na štrajk. Predlozi Komisije bili su: da troškovi osiguranja radnika budu trećinski tj. da po trećinu plaćaju poslodavci, radnici i država, a da u nesrećnim slučajevima celokupan trošak ide na teret poslodavca; da u upravi osiguranja radnika bude dve trećine radnika i trećina poslodavaca. Ono što je, međutim, za ovu studiju najvažnije jeste to da su radnički predstavnici u Komisiji zahtevali da sve ostale vrste osiguranja padnu na teret države. Izricanje zahteva i retorika, s tim u vezi, svodili su se, ukратно, na sledeće:

„Osiguranje treba da bude društveno, socijalno.; društvo, odnosno država svojim sredstvima, koja dobija od građana, kao i od radničke klase, putem raznovrsnih poreza, treba da leči društvene rane koje ne stvaraju radnici, već ceo društveni i državni poredak, a ne da troškovi oko osiguranja padaju na račun gladnih radničkih nadnica. Progresivnom neposrednom porezom na imovinu, sve dohotke i nasleđa država ima da obezbedi troškove osiguranja, a ovo osiguranje ima da bude obavezno i u slučaju invalidnosti, starosti i smrti, kao i za radničku siročad i udovice.“ (Kaclerović 1952, 16)

Vežu između zahteva i međunarodnih okvira moguće je naći u brošuri *Zakonsko osiguranje radnika u bolesti, invalidnosti i starosti, nesrećnim slučajevima i besposlici* koju je napisao Dimitrije Tucović 1907. godine. Ova brošura oslanjala se na pitanja u vezi sa osiguranjem radnika koja su pretresana na Međunarodnom socijalističkom kongresu održanom u Amsterdamu 1904. godine, a po rečima autora: „napisana je za praktične potrebe pokreta i ima da posluži agitatorima i funkcionerima partije i sindikata pri obaveštavanju radnika o zakonskom, obaveznom osiguranju“ (Tucović 1975, 537). Među opštim zahtevima, koje Tucović izriče, našli su se i oni koji će biti pretočeni u nacrt Zakona o radnjama. Prema njima, Zakon je trebalo da obuhvati sva lica koja rade ili služe kod drugoga: u zanatu, industriji, poljoprivredi, saobraćaju „bez obzira na veličinu zarade, struku, narodnost i doba uzrasta“ (isti 1975, 541); obavezno osiguranje trebalo je da osigura minimum dostojanstvenog života; da troškove pri nesrećnim slučajevima snose poslodavci; da troškove za osiguranja u slučaju invalidnosti, starosti i smrti, osiguranja siročadi i udovica podmiruje država iz progresivnih, neposrednih poreskih davanja na ime poreza na imovinu, dohodak i nasledstvo. Tucović, dalje, izdvaja tri interesne grupe, s tim da su dve, u koje spadaju poslodavci i činovnici kao državni organi, suprotstavljeni interesima koje zastupaju pripadnici treće interesne grupe tj. radnici. Ovu nesrazmeru snaga, predlaže, moguće je ublažiti ukoliko bi se izbegao trećinski sistem predstavnika i Upravnom odboru osiguranja. Međutim, za ovu studiju, najvažniji delovi brošure odnose se na njen deo koji je naslovljen *Osiguranje u starosti i invalidnosti* (isti 1975, 547 – 550). O iznemoglim i ostarelim radnicima Tucović piše na sledeći način: „Ta dugim radom izmučena i iscedena stvorenja, koja su društvu dala sve što su imala, osuđena su da budu pregažena kao poslednji skotovi“ (isti 1975, 548). Karakteristična retorika za svaki pokušaj konstruisanja

nekoj stanja društvenim problemom ne samo da je ukazivala na karakter tog stanja, nego je i locirala suprotstavljenu činovničku stranu.

„Potrebu ovoga osiguranja država je posredno priznala određivanjem penzija svojim činovnicima. Koliko je tek potrebnije osiguranje iznemoglih i ostarelih radnika koji su se društvu nesravnjeno kasnije odužili, a međutim koji su mnogo manje u stanju zaštedeti „bele pare za crne dane“ i koji i pre ostare i pre se onesposobe, jer rade najteže poslove u najgorim uslovima života.“ (Tucović 1975, 548)

Tucović naglašava važnost Bizmarkovog unapređenja osiguranja u starosti¹¹⁴, koji ima prinudni karakter tj. obaveznost osiguravanja, ali kritikuje dužinu rokova ulaganja kojima se stiče pravo na rentu. Pravo na rentu, naime, imao je radnik pošto navršši 70 godina, bez obzira na visinu zarade. Upravo u obaveznosti tj. u ugledanju na nemački primer, koji bi bio preinačen nižom starosnom granicom za ostvarivanje prava na starosnu penziju, Tucović vidi model koji bi trebalo implementirati u domaće radničko zakonodavstvo tj. njegov deo koji se odnosi na osiguranje u slučaju starosti.

Zahtevi iz brošure bili su manje-više preneti i u nacrt konkretnog zakonskog rešenja, ali dogodilo se to da je Ministar odobrio obavezno osiguranje samo u slučaju bolesti i nesrećnim slučajevima, dok su ostala osiguranja mogla biti jedino fakultativna, pa time i osiguranje u slučaju starosti. Zakonom je, međutim: „data mogućnost da i ovo osiguranje može postati obavezno ako to zakluče interesne komore, ili zatraži većina radnika neke privredne grane, a to odobri Ministar narodne privrede“ (Pešić 1957a, 86). Troškovi osiguranja u bolesti bili su podeljeni na radnike i poslodavce, u nesrećnim slučajevima svi troškovi išli su na teret poslodavca, s tim da je država u oba fonda davala po sto hiljada ondašnjih dinara¹¹⁵. Upravu osiguranja trebalo je, prema nacrtu, da čine predstavnici radnika, poslodavaca i države, sa po trećinom predstavnika.

Radničko nezadovoljstvo ispoljeno je u novim zborovima i izricanju dodatnih zahteva, ali se peti projekat Zakona našao pred Narodnom skupštinom sredinom 1910. godine.

¹¹⁴ O kojem je već bilo reči.

¹¹⁵ Prema navodima Triše Kaclerovića, na ovaj način, svakom osiguraniku pripadao je samo jedan dinar i trideset pet para iz državnih davanja, budući da je osiguranje bilo predviđeno za 76.655 ljudi, „dok je država davala godišnje pet miliona dinara za osiguranje penzija dve hiljade činovnika, što je prosečno činilo za svakog penzionera po 2000 dinara godišnje“ (Kaclerović 1952, 17).

Vlada je, kako se navodi, bila rešena da Zakon izglasa, iako su socijalisti glasali protiv. Razlog zbog kojeg su radikali pristali da glasaju pozitivno za samostalski projekat, kako se naglašava u studiji, svodio se na dogovor po kojem bi oni glasali za *Zakon o radnjama*, dok bi samostalci, sa druge strane, glasali za neki drugi radikalski interes: „kao što su pre toga samostalci u Narodnoj skupštini već progutali pogoršavanje i reakcionarnost zakona o opštinama i izborima narodnih poslanika“ (Kaclerović 1952, 19).

Pre nego je Zakon bio izglasan, Jaša Prodanović dao je ostavku na ministarsko mesto jer nije pristajao na preinačenje odredbi Zakona kojima bi prava radnika bila umanjena. Usled pritiska, ostavku povlači i pristaje na izmene. Opšti zaključak svodi se na to da je *Zakon o radnjama* izazvao negativnu reakciju svih stranaka i svih interesnih grupa, o čemu svedoče reči ministra Prodanovića:

„Braneći ovaj Zakon ovde u Narodnoj skupštini nalazim se kako jedan izraz kaže između čekića i nakovnja. Dok mi konzervativci prebacuju, da sam dao suviše radnicima i jedino njih zaštitio ovim zakonom, i dok mi se, može biti u šali, ali u kojoj ima pola istine, iz moje rođene stranke prebacuje da sam otišao vrlo daleko i da govorim kao socijal-demokrata, dotle mi se od strane Socijal-demokrata zamera da im nisam dao ono što im je ovim zakonskim projektom trebalo dati.“ (prema Pešić 1957a, 83)

Zakon o radnjama konačno je donet i označio je pojavu radničkog zakonodavstva na domaćin prostorima, koje je osnovni preduslov za konstruisanje starosti kao društvenog problema ovog dela zaposlenih građana. Zakon, međutim, stupa na snagu naredne, 1911. godine. Kaclerović za „gaženje“ Zakona o radnjama preporučuje objašnjenje u političkom momentu i partijskim računima (Kaclerović 1952, 48) i podseća da je Zakon donet pod zajedničkom Vladom radikala i samostalaca, a da je radikalska Vlada nakon toga ispoljila početnu nevoljnost da Zakon, uopšte, bude donet. O tome svedoči i intervju novog ministra Milana Kapetanovića koji je Zakon ocenio na sledeći način: „u pogledu radnika, u mnogim svojim odredbama, preteran, neizvodljiv i da se mora brzo menjati“ (prema Pešić 1957, 87). Upravo to se i dogodilo tj. Vlada je pripremila izmene Zakona o radnjama „kojima su u znatnoj meri pogoršane zakonske odredbe koje su se odnosile na radničku klasu“ (isti 1957a, 89).

Nesprovođenje zakonskih odredbi, najzad, prekinuto je ratnim zbivanjima, počev od 1912. do 1918. godine, koja će pitanja o radničkom zakonodavstvu ostaviti daleko iza opštih državnih interesa. Tek od *Zakona o osiguranju radnika* iz 1922. godine biće moguće govoriti o konkretnim promenama na ovom polju ali, kako je već više puta napomenuto, te promene su izraz eksternih uticaja koji, pak, na polju penzijskog osiguranja radnika nisu bili delotvorni sve do 1937. godine, čemu će biti posvećeno naredno potpoglavlje.

3.2 Formulisanje problema nakon Prvog svetskog rata i period stagnacije do pred Drugi svetski rat

Do sada je bilo moguće ukazati na to da su pravo na penziju najpre i u najvećem obimu ostvarili činovnici kao narastajući i najelitniji sloj onovremenog društva, nastao usled usložnjavanja procesa profesionalizacije i izgradnje novih i/ili modifikovanja institucija nasleđenih iz perioda prethodećih, tuđinskih vlasti. Nešto kasnije, to pravo stiču i zanatlije, s tim da su samo najbogatiji mogli podmiriti obaveze i ostvariti predviđena prava. Kada je reč o radničkom osiguranju, ono je bilo svedeno na pojedine profesije koje su imale vlastite propise u pogledu socijalnog osiguranja, kao što je to bio slučaj sa rudarskom profesijom koja se oslanjala na bratinske kase. *Zakon o radnjama*, posle višegodišnjih političkih odmeravanja snaga i pregovaranja, najzad, biva donet 1910. godine. Zakon je, iako to iz naziva nije jasno vidljivo, uređivao i zaštitu i, za ovu studiju najvažnije, osiguranje radnika. U pogledu potonjeg, među obaveznim osiguranjima našlo se osiguranje za slučaj bolesti kao i osiguranje za slučaj nesreće na radu, dok su sva ostala bila predviđena samo kao fakultativna, a među njima i osiguranje za slučaj starosti. Međutim, ratne godine koje su za Srbiju trajale od 1912. do 1918. godine, odložile su primenu i ovako nepotpunog Zakona. Ovaj deo studije, zbog toga, prati sve važne promene koje su dovele do toga da radničko osiguranje preraste sa projekta na papiru u delatnu praksu, s tim da je već sada važno napomenuti da će *Osiguranje za slučaj iznemoglosti, starosti i smrti* iako je bilo predviđeno novim, posleratnim zakonskim rešenjem, ponovo ostati izvan njegovog fokusa, time i izvan sprovođenja u delo sve do 1937. godine. Da je starost konstruisana kao krnji konstrukt, kao što je već više puno istaknuto, ponovo će biti moguće pokazati na primeru radničkog zakonodavstva u novoformiranoj državi.

Uvođenje obaveznog socijalnog osiguranja u međuratnom periodu imalo je mnoge specifičnosti u odnosu na evropski kontekst u kojem je, u većoj ili manjoj meri, postojalo i pre Prvog svetskog rata. Prva od važnih karakteristika jeste da su konkretne akcije socijalne politike, tek formirane države, bile postavljene na međunarodnom planu i da su sprovedene na osnovu eksternih uticaja. Druga važna karakteristika odnosila se na potrebnu regulacije i ujednačavanja propisa koji su važili na teritoriji novoosnovane države. Pored toga, ovaj

proces obeležile su i brojne političke, privredne i demografske specifičnosti, u kombinaciji sa globalnim potresima, kakav je bila privredna kriza. Sve ovo imalo je direktnog uticaja na sprovođenje obaveznog socijalnog osiguranja, koje je zadugo ostalo nepotpuno u pogledu sprovođenja penzijskog osiguranja. U ovakvoj klimi, čitav spektar interesnih grupa radio je na tome da se socijalna prava ograniče, ukinu, prošire ili, pak, sprovedu u delo. Međutim, činjenica da je uvođenje zakonskih regulativa bilo vezano za potpisivanje međunarodnih mirovnih ugovora, zaustavljanje označenog procesa bilo je nemoguće i pored svih ometajućih faktora. Zbog svega navedenog, *Zakon o osiguranju radnika (ZOR)*, koji je donet 1922. godine i koji predstavlja najvažniji akcioni plan u konstruisanju starosti kao društvenog problema u međuratnom periodu, biće analiziran uzimanjem u obzir svih navedenih specifičnosti.

Međunarodni uticaji: Sistem socijalnog osiguranja postupno je izgrađivan paralelno s industrijalizacijom koju su karakterisali brojni problemi, ali domaća posebnost u odnosu na većinu evropskih zemalja, kako ističe Mari Žanin Čalić u studiji *Socijalna istorija Srbije 1815-1941*, jeste činjenica da ovo osiguranje nije bilo niti direktna posledica industrijalizacije, niti plod radničkog pokreta, što je na prethodnim stranama i pokazano. Uspostavljanje socijalnog osiguranja bilo je, zapravo: „samo rezultat međunarodnih ugovora koje su pobedničke sile, u okviru međunarodnih ugovora, nametnule svojim slabijim saveznicima“ (Čalić 2004, 216). To je, praktično, značilo da su se osnovi socijalne politike, postavljeni u Versajskom ugovoru, našli u svim ostalim međunarodnim ugovorima kojima su regulisane granice onovremene države. Potpisnice, a među njima i Kraljevina SHS, obavezale su se, između ostalog, i na članstvo u Međunarodnoj organizaciji rada (MOR) koja je nastala kao institucija Društva naroda. Na taj način, socijalno osiguranje i radnička zaštita, kao dva stuba moderne države blagostanja, bivaju podstaknuti međunarodnim sporazumima u okviru mirovnih ugovora i Društva naroda (Barjaktarović 1938 prema ista 2004, 217).

Boljem razumevanju ovog uticaja, trebalo bi da posluži upućivanje na direktne uzroke koji su doveli do međunarodne akcije koja se, potom, prelila u domaće specifične okvire. Na ovom mestu, biće ukratko ukazano na nekoliko faktora koji su imali efekta na konstruisanje društvenog problema u vezi sa obaveznim socijalnim osiguranjem, kao dela

društvenog problema u vezi sa radništvom, u sredinama zapadnih zemalja. Još konkretnije, pokušaj kojem će se pristupiti rezultat je potrebe da se ukaže na sponu između eksternog i internog procesa označenog konstruisanja, koji će združeno uticati na konstruisanje starosti kao društvenog problema kroz pružanja prava na penzijsko osiguranje radnika, bez obzira što je ono u lokalnoj praksi odlagano.

Neki od važnih spoljnih uticaja obrazlažu se kao rezultat uspeha radništva da ostvari zahteve koji su postali naročito aktuelni tokom i neposredno nakon Prvog svetskog rata. O njima Milica Milenković piše na sledeći način:

„Da bi pridobile radničke mase za podnošenje velikih ratnih napora, gotovo sve vlade zaraćenih zemalja morale su im dati krupna obećanja. Kako je rat, mimo svih predviđanja, trajao vrlo dugo, to su se ljudski, materijalni i drugi gubici uvećali do neverovatnih razmera. Nezadovoljstvo je naraslo do te mere da je pretila opasnost da imperijalistički rat, vođen između antagonističkih blokova, preraste u građanski rat, što se i dogodilo u Rusiji. Došlo je do potresa i do pokušaja svrgavanja postojeće vlasti i u drugim zemljama. Kod vladajuće klase sve je više sazrevalo saznanje da onaj ko želi da izbegne socijalnu revoluciju, mora pristupiti socijalnim reformama. U ovom pravcu delovala je država mešajući se sve više u procese proizvodnje i raspodelu, ugrožavajući time do tada neprikosnovenno pravo slobodnog privređivanja privatnih vlasnika. U istom pravcu delovala su i rukovodstva socijal-demokratskih radničkih partija i sindikata najvećeg broja evropskih zemalja. Tako je još u toku rata nametnut socijalno – politički program koji je išao za internacionalizacijom radničkih partija.“ (Milenković M. 1994, 291)

Međutim, ovim faktorima valja dodati i jedan čisto ekonomske osnove. Radilo se o potrebi da se principi socijalne politike, a naročito zaštita i obezbeđenje radnika, u svim zemljama članicama Društva naroda uredi po istim načelima kako bi i proizvodnja dobara bila podjednako opterećena u svim industrijskim državama (Glaser 1928b, 36-42). Zemlje u kojima su uslovi za rad bili nerazvijeniji, a novčana nadoknada manja, činile su jaku konkurenciju velikim industrijskim državama, zbog čega kao glavni ekonomski smisao osnivanja MOR u prvi plan izbija nastojanje da se potcrtane razlike otklone (Popović 1930, 127). Na kraju, treba pomenuti i to da je opšte posleratno raspoloženje bilo takvo da je pristupanje stvaranju principa na kojima bi počivalo željeno čovečanstvo, a koje je imalo za

cilj sprečavanje civilizacijskih sunovrata sa kojima se svet suočio u tek okončanom ratu, postalo moguće.

Sve ove okolnosti doprinele su tome da radnička pitanja postanu prvim predmetom diskusije na mirovnim pregovorima (Ostojić 1937, 18). U konkretnom slučaju to je značilo da je rešavanje ovog pitanja za posledicu imalo donošenje socijalnog, u suštini radničkog, zakonodavstva, i to najpre zakonodavstvo radničke zaštite, a onda i radničkog osiguranja (Glaser 1928a, 5-21). Vezivanjem za Versajski ugovor, radničko zakonodavstvo direktno je prešlo na nivo međunarodnog zakonodavstva. Ovo je postalo moguće nakon što je *Komisija za međunarodno radničko zakonodavstvo*, formirana 1919. godine, podnela *Konferenciji mira* nacrt konvencije, kasnije i deklaraciju, kojima je predviđeno i osnivanje i uređenje MOR. Ova dva dokumenta pod naslovom *Rad* zapravo su prvi i drugi odeljak XIII glave Versajskog ugovora o miru¹¹⁶ (Barjaktarović Lj. 1938, 12-13) koji je, takođe, donet 1919. godine. U označenom delu Versajskog ugovora, kao jedan od ciljeva MOR određeno je, između ostalog, i osiguranje radnika od starosti i invalidnosti. Na ovaj način, radničko pitanje, pa i uvođenje osiguranja, među njima i za rizik starosti, postaje obaveza za sve države članice Društva naroda, kao i za one koje će naknadno pristupiti MOR. Članom 405. ovog Ugovora propisano je i to da su vlade država članica Organizacije dužne da u roku od godinu dana, a u posebnim slučajevima u roku od osamnaest meseci, od dana zaključenja zasedanja *Međunarodne konferencije rada* (MKR) podnesu svome zakonodavnom telu na razmatranje projekte, konvencije i preporuke usvojene na zasedanju, s tim da je na zakonodavnom telu da donose odluku da li će prihvatiti podnete predloge ili ne (Ostojić 1937, 43).

U pogledu socijalnog osiguranja, u okviru kojeg valja tražiti početke konstruisanja starosti kao društvenog problema vezanog za sferu radništva, kako na međunarodnom, tako i na domaćem planu, jedan od imperativa podrazumevao je obaveznost osiguranja tj. obavezno uvođenje penzija za starost i iznemoglost. Međunarodno uređenje *Osiguranja u slučajevima iznemoglosti, starosti i smrti* bilo je zasnovano na šest konvencija i jednoj preporuci iz 1933. godine, kao i na jednoj konvenciji iz 1935. godine. Već prema nazivima

¹¹⁶ Od člana 387 do člana 427.

konvencija moguće je utvrditi koji su segment osiguranja radništva, od ovih rizika, regulisale. Konvencije o kojima je reč su:

- Projekat konvencije o obaveznom osiguranju u slučaju starosti radnika poljoprivrednih preduzeća
- Projekat konvencije o obaveznom osiguranju u slučaju iznemoglosti radnika industrijskih i trgovačkih preduzeća, slobodnih profesija, kao i kućnih radnika i kućne posluge
- Projekat konvencije o obaveznom osiguranju u slučaju iznemoglosti radnika poljoprivrednih preduzeća
- Projekat konvencije o obaveznom osiguranju u slučaju smrti radnika industrijskih i trgovačkih preduzeća, slobodnih profesija, kao i kućnih radnika i kućne posluge
- Projekat konvencije o obaveznom osiguranju u slučaju smrti radnika poljoprivrednih preduzeća
- Preporuka o opštim načelima osiguranja u slučajevima iznemoglosti, starosti i smrti
- Projekat konvencije o ustanovljenju režima za očuvanje prava u osiguranju za slučaj iznemoglosti, starosti i smrti

Prve odredbe ovih konvencija predviđale su obaveznost osiguranja, zatim su određivale polje primene, definisale su slučajeve rizika, uslove pružanja osiguranja, minimalne penzije, prikupljanje sredstava, organizaciju ustanova osiguranja... Međutim, prema oceni savremenika Despota Ostojića: „konvencije o osiguranju u slučajevima iznemoglosti, starosti i smrti sadrže vrlo umerene odredbe i ne dostižu čak ni nivo osiguranja sadržan u većem delu nacionalnih zakonodavstava” (Ostojić 1937, 84). Prema autorovoj oceni, namera ovako koncipiranih konvencija bila je da se omogući „pristupačno“ međunarodno uređenje i za one zemlje koje preduzimaju prve napore na ovom polju. Ova vrsta ustupka čini se, ipak, nepotrebnom iz razloga što ratifikovanje konvencija nije podrazumevalo pravo na smanjenje standarda zadatah nacionalnim zakonima.

Lokalne specifičnosti: Spuštanje međunarodnog projekta na državne nivoe vršen je uz pomoć: „pozitivnog pritiska na one zemlje članice koje su relativno zaostajale u primeni progresivnih načela u tretiranju radne snage, kao što je bio slučaj sa Jugoslavijom“ (Milenković M. 1994, 292). Tako se dogodilo da je Zakon o osiguranju radnika iz 1922.

godine, kojim je bilo predviđeno i *Osiguranje u slučajevima iznemoglost, starosti i smrti*, bio donet na principima Vidovdanskog ustava iz 1921. godine u kojem su efekti ovog pritiska bili neupitni. Međutim, pre svega toga bilo je neophodno poništiti velike i brojne razlike koje su postojale na polju socijalnog osiguranja na teritoriji novoformirane države. Pored toga, država je bila opterećena ogromnim socijalnim problemima nastalim kao posledica Prvog svetskog rata, a koji su se nastavili na već nepovoljne predratne privredne prilike. Politička previranja u novoj državnoj tvorevini će, takođe, značajno uticati na trasiranje puta socijalne politike, ali i na stepen ostvarljivosti onoga što je propisima bilo predviđeno. Nepovoljne okolnosti u kojima se pomaljalo socijalno osiguranje, bez obzira što je umnogome bilo plod spoljašnjih intervencija, zavređuju da im se posveti izvesna pažnja, jer u njima valja tražiti ključne razloge za odlaganje osiguranja za slučaj iznemoglosti, starosti i smrti, kojima će se kasnije priključiti i pogubni efekti privredne krize.

Različito uređeno socijalno osiguranje na nivou pokrajina koje su ušle u sastav Kraljevine SHS, kao i njegovo potpuno izostajanje u Makedoniji i Crnoj Gori, bio je prvi uslov za uvođenje predviđenih novina na ovom polju. Srbija je u ovaj proces zakoračila sa zakonskom osnovom u vezi za socijalnim osiguranjem koja nije zaživela iz razloga na koje je već skrenuta pažnja. Osiguranje koje je postojalo u Srbiji time se svodilo na: stare propise i statute osiguranja rudara u bratinskim kasama; osiguranje železničara i radnika u državnim vojnotehničkim zavodima u odvojenim fondovima preduzeća; dobrovoljne fondove za osiguranje radnika u slučaju bolesti, dok se osiguranje za slučaj nesreće na radu vršilo kod privatnih osiguravajućih društava (Glaser 1928a, 10). Bosna i Hercegovina imala je vlastito zakonodavstvo, za Slavoniju i Dalmaciju važno je austrijsko zakonodavstvo, dok je ugarsko-hrvatsko zakonodavstvo u vezi sa socijalnim osiguranje važno na teritoriji Hrvatske, Slavonije i Vojvodine (Pešić 1957a, 95). Teritorije koje više nisu bile u sastavu Austrougarske ostale su bez nosilaca osiguranja, a kada je reč o penzijskom osiguranju, ovaj problem je naročito bio izražen u Sloveniji i Dalmaciji, zbog čega je najvažniji zadatak novostvorene države bio da održi kontinuitet ranije postojećih osiguranja. Sa druge strane, razlike je bilo potrebno usaglasiti, a tamo gde osiguranja nije bilo, trebalo ga je tek uvesti. Tako se dogodilo da je već po oslobođenju počeo rad na sprovođenju neophodnih mera, ali

se one moraju razumeti u skladu sa ostalim problemima i specifičnostima na koje upućuje Ljubomir Petrović, kao što su: posledice okupacije, demografski i ekonomski kolaps koji je doneo rat. Pored toga, deo krivice prebacivan je i na predratne političke stranke koje su optuživane da nisu stvorile konkretne socijalne programe koji su bili potrebni za reforme sistema socijalne politike (Petrović Lj. 2011, 119-120).

Među motivima da se pristupi rešavanju krizne situacije, kao i u slučaju širih, evropskih, prilika, strah od socijalnih potresa bio je prisutan pri formulisanju neposrednog cilja socijalne politike, koji je podrazumevao pružanje boljeg standarda života svim stanovnicima, zbog čega je osnovano i posebno Ministarstvo (Petrović Lj. 2011, 120). Ministarstvo socijalne politike, tako, otpočinje rad na pripremi jedinstvenog zakona za osiguranje radnika, koji je trebalo da važi na čitavoj teritoriji Kraljevine; na usvojenim principima, što je značilo da je osiguranje trebalo da bude za slučaj: bolesti i nesreće, nezaposlenosti, iznemoglosti, starosti i smrti (Glaser 1928, 10). Međutim, u samom nacrtu Zakona, koji je izrađen krajem 1919. godine, našla su se samo osiguranja od bolesti i nesreće na poslu, dok je osiguranje u slučaju starosti izostalo što je bio slučaj i sa drugim rizicima, s tim da je bilo predviđeno da ministar kasnije donese statut kojim bi se uvelo i osiguranje za slučaj starosti, iznemoglosti i nezaposlenosti (Pešić 1957a,107). Promena Vlade, međutim, učinila je da ovo zakonsko rešenje ne bude usvojeno.

Osnivanje *Odeljenja za socijalno osiguranje*, pri Ministarstvu, ponovo je dovelo do aktuelizacije ovog problema i razmatranja potrebe donošenja jedinstvenog socijalnog osiguranja na čitavoj teritoriji Kraljevine. Na osnovu ovih nastojanja nastala je *Uredba o uređenju osiguranja radnika za slučaj bolesti i nesreće* kojom, iznova, nisu obuhvaćena sva osiguranja. Pritisci da se Uredba izmeni bili su bezuspešni jer je donošenje Ustava uslovalo njeno hitno usvajanje 1921. godine, dok je Čl. 2 Uredbe bilo propisano da će se nedostajuća osiguranja uvesti Zakonom (Pešić 1957a,107-109).

Ustavom koji je donet 28. juna 1921. godine, zbog toga nazvanim Vidovdanskim ustavom, država je pokušala da interveniše u „privrednim okolnostima“ u socijalnom cilju koji je definisan kao „otklanjanje državnih suprotnosti“ (prema Petrović 2011, 124). Njime je, u odeljku III koji je sadržao socijalno-ekonomske odredbe, Čl. 31 garantovano da će se urediti obezbeđenje radnika za slučaj različitih rizika, pa i starosti među njima. Budući da je

Kraljevina od početka bila uključena u formiranje i rad MOR i da je bila u obavezi da primenjuje usvojene konvencije tako se dogodilo da je „modernizacija radničkog zakonodavstva u svetu delovala i na nove forme radničkog zakonodavstva u Jugoslaviji“ (Milenković M. 1999, 107). Posledica Ustavom pruženih garancija, nastalih pod označenim međunarodnim uticajem, bila je dopuna *Uredbe o uređenju osiguranja radnika za slučaj bolesti i nesreće* odredbama o osiguranju za slučaj iznemoglosti, starosti i smrti i njeno pretakanje u *Zakon o osiguranju radnika* koji je proglašen godinu dana kasnije (Glaser 1928, 11). Na osnovu ovog Zakona osiguranje u slučaju bolesti i nesreće na radu počinje da funkcioniše od 1. jula iste godine, dok je sprovođenje osiguranja za tri preostala rizika odmah prolongirano za 1925. godinu. Ovo je, međutim, bilo tek prvo odlaganje osiguranja za slučaj starosti, koje je propisivalo 70. godinu kao starosnu među za ostvarenje prava na starosnu rentu. Na ovom mestu, ukratko, možemo zaključiti da je starost kao društveni problem u okviru radništva, na pokazani način, uporno ostajala na počecima konstruisanja, iako su se garancije penzijskog osiguranja ovog sloja društva kretale od eksternih do najviših, unutrašnjih zagantovanih Ustavom i Zakonom. Ono što je Zakon propisivao, a što nije bilo moguće provesti u delo iz različitih razloga, bilo je to da je za sticanje prava na rentu po kriterijumu starosti bilo potrebno uplaćivanje doprinosa tokom 500 nedelja, kao i to da su doprinose za njega plaćali podjednako poslodavac i zaposleni, u iznosu od 3% dnevne nadnice tj. 18% nedeljne (Kočović 2005, 39).

Pored najdrastičnijeg nedostatka na koji je ukazano, a koji se tiče upornog odlaganja i odugovlačenja, i drugi su karakterisali ondašnje socijalno osiguranje u koje Mari Žanin Čalić ubraja i to što se u potpunosti odustalo od uvođenja osiguranja za slučaj nezaposlenosti; izuzimanje pojedinih profesionalnih grupa poput posluge i kućnih pomoćnica, ali i zemljoradnika; i obezbeđenje samo minimalne zdravstvene i finansijske pomoći na ime osiguranja (Čalić 2004, 217). Jugoslovenska socijalna država, prihvata autorka, nastala je iz radničkog osiguranja, ali na ovom mestu još jednom valja podsetiti da domaći radnički pokret nije imao uspeha da formuliše ovo pitanje i nametne ga kao ono koje treba rešavati. Nedovoljna moć pokreta, nasledeni predratni privredno-politički odnosi, ali i objektivno teška privredna i socijalna situacija doveli su do razvoja jakog otpora i krnjem osiguranju, kakvo je uspostavljeno. U razlozima za njegovu nepotpunu formu

nalazimo i deo odgovora na pitanje zbog čega je penzijsko osiguranje uporno ostajalo izvan opsega problema koji su ulazili u red onih koji su rešavani makar i na način koji je bio daleko od optimalnog.

U nizu problema, tako, možemo identifikovati one koji su se odnosili na populaciju koja je ostala neosigurana. Kao najveći problem, u tom smislu, izdvaja se izostajanje osiguranja za poljoprivrednike, naročito kada se uzme u obzir da je novom državnim zajednicom dominiralo seljaštvo. Prema popisu iz 1921. godine 78, 87% ljudi bavilo se poljoprivredom (Petrović 2011, 122). Drugi problem je bio taj što su izostala pojedina osiguranja i za radnički sloj. Dodatni problem ogledao se u reakciji i na ono što je Zakon predviđao. „Usvojene nove uredbe i zakonska prava radnika proglašavani su vrlo često, od strane poslodavaca, velikim „socijalnim teretom“ koji nerazvijena jugoslovenska privreda ne može da podnese“ (Milenković M. 1994, 293). Objektivno nepovoljne okolnosti autorka Milica Milenković vidi kao posledicu niske akumulativne sposobnosti onovremene jugoslovenske privrede, ali pored toga ističe i činjenicu da je nedostajalo i razumevanje za nove mere socijalne politike. Ipak, realno uporište upozorenja koje su isticali poslodavci sastojalo se u tome da je privreda u posleratnim uslovima bila gotovo potpuno uništena, i da se ju karakterisali slaba tehnička opremljenost, niski organski sastav kapitala, pretežno zanatski karakter proizvodnje, zbog čega je proces modernizacije socijalne politike tekao sporo i uz velike otpore (ista 1994, 293). Problemi sa kojima je Kraljevina izašla iz tek završenog rata, pored navedenih, činili su ogroman socijalni balast, što je lako razumeti iz sledećih pokazatelja. Srbija je, naime, izgubila 28% stanovništva, odnosno milion i dvesta hiljada ljudi, uništeno je 44% poljoprivrednog inventara na njenoj teritoriji, dok je poljoprivredna proizvodnja opala za 70% u odnosu na predratnu. Privatni industrijalci su ostali bez 57% mašina i 30% građevina, 50% železnica bilo je oštećeno... (Vučo 1968, 2 prema Petrović Lj. 2011, 121)

U navedenim uslovima, upravo, je iz Srbije krenuo talas otpora socijalnom osiguranju. Pešić izdvaja dva karakteristična momenta vezana za socijalno osiguranje u srpskim okvirima koji su, uz sve navedeno, dodatno mogli da osvetle razloge za oštro suprotstavljanje onome na šta se država obavezala. Prva karakteristika odnosi se na to da je kasno donošenje *Zakona o radnjama* uslovalo to da je na teritoriji Srbije bilo „jako

razvijeno“ osiguranje radnika na bazi uzajamnog potpomaganja i da je ovakva forma osiguranja prilično dugo trajala. Druga karakteristika tiče se političkih sukoba koji su, budući da je Srbija bila nezavisna država, imali oštrije oblike i da su se klasni odnosi ispoljavali u „čistijem“ vidu... (Pešić 1957a, 197) Ove navode možemo pojasniti još jednim argumentom koji se tiče toga da je do otpora na srpskom prostoru došlo i usled toga što domaći poslodavci, tradicionalno vezani za političke krugove, nikada nisu ni imali iskustvo plaćanja doprinosa za obavezno osiguranje i da su odredbe Zakona smatrali neopravdanim teretom na njihov račun (isti 1957a,184). Sa druge strane i „svest političara o potrebi trajnije i efikasnije socijalne politike nije postojala, što je otežavalo prevođenje Ustavom zaštićenih socijalnih prava u zakone i podzakonska akta, a kamo li u stvarnost“ (Petrović Lj. 2011, 127).

Pored otpora koji bi mogao biti označen kao uže srpski, postojao i jak pokret koji se zalagao za decentralizaciju socijalnog osiguranja (Glaser 1928, 20), budući da je Zakonom bilo predviđeno uvođenje unifikovanog i centralizovanog osiguranja, a bilo je predviđeno i osnivanje Središnjeg ureda za osiguranje radnika (SUZOR), sa sedištem u Zagrebu, koji je bio nadležan za osiguranje radnika u celoj državi. Dodaju li se tome i zagovornici da socijalno osiguranje treba da bude dobrovoljno, da bi se kao takvo razlikovalo od *zbrinjavanja* (Helebrant 1928 , 23 – 25); kao i činjenica da su pitanja vezana za socijalnu politiku prečesto ostajala izvan fokusa usled zaoštavanja unutar-političkih problema odmah po formiranju Kraljevine, jasno je i to da je ovo pitanje ostalo izvan interesovanja javnosti kako naglašava savremenik Marko Bauer (Bauer 1928, 11 – 12), kao i to da je i ono što se moglo učiniti ostajalo u zapečku stranačkih obračuna. Kao pokazatelj na kakvom je nivou bila socijalna politika međuratne države može poslužiti i podatak da je za prvih deset godina bilo čak 24 postavljanja ministara socijalne politike, ili vršioaca dužnosti ministra, od kojih su se petorica dva puta našla na ovom zadatku (Bauer 1928, IV/6). Prema oceni Petrovića sprovođenje konsekventne socijalne politike predstavljalo je novum koji nije lako zaživelo: „socijalna politika je vođena isprekidano, ostajući taocem partijske kombinatorike i ograničena oskudnim sredstvima“ (Petrović Lj. 2011, 127).

Za vreme kada je Zakon donet i kada se počeo primenjivati smatran je jednim od najnaprednijih propisa te vrste u Evropi, ali je jasno da je malo od toga moglo biti

sprovedeno u delo. Na ovom mestu važno je skrenuti pažnju i na to da se Zakon u suštini zasnivao na Reichversicherungsordnungu koji je krajem 19. veka uveden u Nemačkoj za vreme kancelara Bizmarka (Rismondo 2002, 13 - 14)¹¹⁷. Zanimljivo je to da su kreatori Zakona imali i austrijski model koji je mogao poslužiti kao ugledajući, ali da su se zbog načina organizovanja članstava u predviđenoj Upravi SUZOR opredelili za rigidniju varijantu koja je podrazumevala paritetni odnos osiguranika – radnika i poslodavaca (po dvanaest), dok je austrijska varijanta podrazumevala radničko učešće sa 2/3 i 1/3 poslodavaca (Pešić 1957a, 196). Iz ovoga se mogu izvesti dva zaključka. Prvi se svodi na to da se išlo na smanjenje uticaja radnika u njima, dok se drugi odnosi na stav da se država izdavala za neutralnog činioca i da je kao takva jednaka u svom ophođenju i prema poslodavcima i radnicima, čime se i opravdavalo paritetno članstvo u Upravi. Međutim, državno prisustvo u organizaciji bilo je veoma izraženo, dok je svoju „neutralnost“ potvrdila jedino u veoma skromnim sredstvima koje je opredelila za socijalno osiguranje. Što se tiče prvog, to se jasno videlo iz sledećeg: ustanove osiguranja bile su zasnovane na samoupravnom principu i njima su upravljali upravni odbori tj. ravnateljstva, na paritetnom principu, kako je već istaknuto. Ravnateljstva je trebalo da proisteknu iz skupština koje je trebalo da budu birane putem tajnog i neposrednog glasanja na svake četiri godine. „Međutim, kako ovi izbori nisu održavani to su članovi uprava ravnateljstava imenovani od strane ministra socijalne politike i narodnog zdravlja“ (Milenković M. 1999, 115). Ovakvo stanje trajalo je sve do 1929. godine kada su na zahtev poslodavaca i njihovih komora i udruženja sva ravnateljstva u osiguranju bila raspuštena, a na mesto prethodno postavljenih dolaze komesari iz redova poslodavaca sa širokim ovlašćenjima i pravima (ista 1999, 115).

Kada je reč o davanjima koje je trebalo da obezbedi država, onda je jasno da je celokupno osiguranje bilo u velikim problemima, a da je osiguranje za rizik starosti u takvim uslovima uporno ostajalo izvan polja problema:

„Zakonom od 14. maja 1922. godine obavezana je naša država da daje za pokriće upravnih troškova Središnjem uredu za osiguranje radnika subvenciju, i to 1,000.000. – dinara na godinu za osiguranje u slučaju nesreće, a 1,000.000. dinara za osiguranje iznemoglosti, starosti i smrti. Onaj dio subvencije koji se proteže na osiguranje za slučaj

¹¹⁷ O Bizmarkovom modelu osiguranja pisano je u prvom potpoglavlju ovog poglavlja.

nesreće, već odavno ne doseže zakonom određenu visinu. Finansijskim zakonom za godinu 1926. / 1927. taj je iznos snižen na 500.000. – dinara sa daljim ograničenjem u čl. 146. istog finansijskog zakona, da Ministarstvo socijalne politike može od te sume do 200.000 dinara na godinu upotrebiti za pokrivanje troškova nadzora. A time nije stvar svršena, jer je već idućim finansijskim zakonom za god. 1927. / 28. čl. 273. oduzeto daljih 250.000 dinara, dok je članom 318, finans. Zakona za godinu 1928. / 29. ta subvencija snižena na ciglih Din 50.000. -. Ako se još uzme u obzir, da će i tih Din 50.000 biti po svoj prilici utrošeno na nadzor, dakle ne na potrebe Središnjeg ureda, nego za potrebe Ministarstva socijalne politike, onda odatle izlazi, da radničko osiguranje od države danas ne prima nikakve subvencije.“ (Ježić 1928, 33)

Sve navedene opšte nepovoljne okolnosti odrazile su se i na primenu *Osiguranja radnika u slučaju iznemoglosti, starosti i smrti* koja je, kako je rečeno, odmah odložena najkasnije za 1925. godinu. Međutim, rešenjem ministra socijalne politike od 11. avgusta 1925. godine broj U 635/IV, osiguranje je odloženo do daljnjeg, na osnovu člana 35. Zakona o budžetskim dvanaestinama za mesece avgust, septembar, oktobar i novembar (Ježić 1928, 33-34). SUZOR je naročito reagovao na ovo odlaganje i isticao mnogobrojne probleme od moralnih do strogo finansijskih, među kojima se najvažniji odnosio na vapaj da je osiguranju za slučaj bolesti nemoguće da i dalje amortizuje odlaganje penzijskog osiguranja radnika, jer su ostareli radnici padali na teret ovog osiguranja (Glaser 1928, 17) u meri u kojoj je ono moglo da im pruži zdravstvenu zaštitu, dok je ostali deo tereta snosila Opština. I pored toga, osiguranje radnika za slučaj starosti, iznemoglosti i smrti nije uvedeno i nepromenjeno stanje ostaće sve do 1937. godine, pri čemu je opravdano složiti se sa ocenom Ljubomira Petrovića u tome da je: „neispunjavanje dužnosti prema ljudima koji su se nalazili u stanju akutnih socijalnih potreba“, pri čemu su najstariji bili među najugroženijima, „bilo uobičajena praksa Kraljevine Jugoslavije, dok je prekoračenje prava stajalo na putu političkoj stabilizaciji i do samog kraja osujećivalo pokušaje unapređenja društvenih prilika“ (Petrović Lj. 2011, 131).

Konačnom uvođenju radničkog osiguranja u starosti i smrti 1. septembra 1937. godine, koje, ni ovaj put, neće stići da zaživi zbog rata koji će ponovo preseći razvoj socijalnog osiguranja, prethodilo je još jedno teško razdoblje. Ono je započelo nastupanjem svetske

privredne krize, ali je donelo i „pomak prema imperativu proaktivne socijalne politike... kao deo svetskog trenda – odgovora na tešku ekonomsku krizu“ – ideologija šestojanuarske diktature, koja je nastupila iste 1929. godine, razvijala se u sličnom duhu (Petrović Lj. 2011, 127). Naime, novi režim tvrdio je da će poboljšati uslove života Jugoslavije, ali potrebna efikasnost je izostala, dok se ni delimičnom obnovom parlamentarnog života tokom Namesništva situacija nije bitno menjala, što je značilo da se i dalje malo trošilo na zdravstvene i socijalne potrebe (isti 2011, 124). Efekti deklarativnog zalaganja izostali su, ali su zato efekti krize doveli do osetnog pogoršanja socijalnog položaja radnika i porasta nezaposlenosti, a to je ostarelog radnika ostavljalo u potpunosti izvan gorućeg problema vezanog za radno aktivnog delatnika. Poslodavci ne samo da su odbili da uplaćuju doprinose kojima bi bilo sprovedeno uvođenje starosnih renti, nego su pokušali i da izvrše reviziju Zakona o osiguranju radnika, tražeći smanjenje svih doprinosa i produženje radnog vremena (Milenković M. 1994, 124). Država je pokušala da uvede novo zakonsko rešenje i da podigne doprinose i radnicima i poslodavcima, ali kako su ga odbile obe strane, nije donet novi Zakon. Međutim, posle donošenja međunarodnih konvencija o osiguranju u iznemoglosti, starosti i smrti, prihvaćenih na sedamnaestom zasjedanju KMR u Ženevi 1933. godine, Ravnateljstvo SUZOR: „umolio je Ministra socijalne politike i narodnog zdravlja da poradi na tome da se ove konvencije ratifikuju, što bi primoralo da se najzad sprovede i ova grana osiguranja“ (Pešić 1957a, 150). Iste zahteve SUZOR je ponovio i sledeće godine, a kada je i privredna kriza počela da jenjava u nastupajućem periodu stekli su se uslovi da se nakon petnaest godina odlaganja uvedu i rente za najstarije radnike. Tačnije, na osnovu *Finansijskog zakona za 1936/37 godinu* doneta je *Uredba o sprovođenju osiguranja radnika za slučaj iznemoglosti, starosti i smrti* 17. marta 1937. godine, dok je *Potporni fond za iznemoglost i smrt* u nadležnosti SUZOR osnovan 1938. godine (isti 1957a, 150-151).

Tako se dogodilo da je država, potresana i unutrašnjim i spoljašnjim krizama, zabeležila konkretne pomake u socijalnom osiguranju tek kasnih tridesetih godina. Porast zapošljavanja 1935. godine približio se nivou s kraja dvadesetih godina, što je uslovalo širenje tržišta rada i porast broja onih koji su uplaćivali doprinose (Čalić 2004, 403). Zahvaljujući ovim pozitivnim trendovima, za vreme vlade Milana Stojadinovića postalo je

moguće uvođenje osiguranja invalida, starih i zaostalih lica (SUZOR 1938, 102 prema Čalić 2004, 405). Na osnovu ovog osiguranja, svako ko je bio obveznik osiguranja deset godina, u slučaju potrebe, imao je pravo na starosnu penziju. Godine 1938. vlasti, međutim, registruju samo 20% socijalnih osiguranika, od ukupnog broja stanovnika Kraljevine, odnosno 852.000 obveznika koji su sa članovima porodica tvorili tri miliona socijalnih osiguranika, a nacionalni dohodak koji je Jugoslavija izdvajala za osiguranje iznosio je krajem tridesetih godina 0,3 odsto. „Pravo na osiguranje sticalo se posle navršenih 70 godina života, tako da je retko koji radnik mogao da dočeka penziju“ (Milenković M. 1994, 116). Pored tog nedostatka za osiguranike, pojavio se i problem malih penzija koje su iznosile 24% ili 36% obezbeđene zarade (Vujnović 1950, 15). Međutim, o prvim isplaćenim penzijama biće moguće govoriti tek za vreme Drugog svetskog rata i to na teritoriji NDH¹¹⁸. Razlog za dodatno izostajanje isplaćivanja renti leži u tome što se penzijsko osiguranje radnika od 1937. godine do izbivanja ratnih sukoba temeljilo na kapitalizaciji, dok se finansiralo doprinosima zaposlenih i poslodavaca, ali „s obzirom na kratko trajanje toga osiguranja, prve su se mirovine praktično počele koristiti za vreme rata“ (Rismondo 2002, 17).

Ispunjavanje međunarodnih obaveza, ispostavilo se, ostalo je daleko izvan mogućnosti ondašnje Kraljevine. To se može videti na primeru toga da nije izvršeno smanjenje starosne granice za odlazak u penziju sa 70 na 65 godina, ali još više na tome što i posle petnaestogodišnjeg odlaganja isplaćivanje penzija nije zaživelo u punom obimu, ili na primeru da je 500.000 poljoprivrednika ostalo bez prava na bilo koji vid socijalnog osiguranja, izuzev nadoknade za slučaj nesreće (Čalić 2004, 407-408). Kao jedna od opštih karakteristika penzijskog osiguranja u Kraljevini Jugoslaviji izdvojila se podeljenost, kako u pogledu uslova za ostvarivanje pojedinih prava, tako i u pogledu obuhvata osiguranika, ali i u pogledu postojanja mnoštva privatnih penzijskih fondova, upravo ono što će novouspostavljena vlast, po okončanju Drugog svetskog rata, na talasu ideološkog raskida zadati sebi u zadatak da promeni¹¹⁹.

¹¹⁸ U svrhu sprovođenja osiguranja u NDH donet je *Zakon o osiguranju radnika* 1942. godine, koji je bio u suštini isti *Zakon* iz 1922. godine, dok se jedna od razlika odnosila na skraćivanje dobnog uslova za penzionisanje na 65 godinu za oba pola (isti 2002, 21).

¹¹⁹ Čemu će biti posvećeno naredno potpoglavlje.

Kao opšti zaključak o međuratnoj socijalnoj politici koja je diktirala pravac i tempo razvoja obaveznog osiguranja, a time i proces konstruisanja starosti kao društvenog problema koji je pripadao radništvu, nameće se sažeta ocena Ljubomira Petrovića:

„...u uzavreloj političkoj atmosferi Kraljevine Jugoslavije, socijalna politika nikada nije zauzela pripadajuće mesto na političkoj agendi. Ona je od početka do kraja bila opterećena državotvornim zanosom i agonijom, ali i spoljnopolitičkim prestrojavanjima: u takvom procepu nije uspela da na dnevni red ozbiljno stavi unapređenje života svojih građana.“ (Petrović Lj. 2011, 130)

I ako država nije uspela da „ozbiljno stavi“ unapređenje života svojih građana na dnevni red, onda prema svemu do sada navedenom, nije neosnovano zaključiti da u pogledu unapređenja života ostarelih građana nije bila u stanju da uradi ni najminimalnije.

3.3 Penzioner u „beskonfliktnom društvu”

U fokusu ovog dela studije, koji obuhvata period nakon Drugog svetskog rata, biće pokušaj da se osvetli pojava i rast novog sloja društva – sloja penzionera. Na osnovu dosadašnjeg izlaganja, valja podsetiti na to da je proces stvaranja penzionisanog sloja društva započeo još u 19. veku, kao i na to da je ovaj proces u značajnoj meri oblikovan međunarodnim uticajima. Ono što označeni period snažno karakteriše, međutim, jeste činjenica da je formiranje penzionisanog sloja društva u *punom obimu* koincidiralo, upravo, sa periodom nastanka nove države i da ga je nedvosmisleno obojilo ideološko udaljavanje od Kraljevine Jugoslavije na svakom planu, pa i na planu socijalnog osiguranja. Zbog toga će akcenat biti na ideološkom razgraničenju koji se vremenski poklapa sa stvaranjem penzionisanog sloja društva u punom obimu, pri čemu puni obim i dalje ne podrazumeva sveobuhvatnost. Kategorija društva koja će i u označenom period ostati izvan opsega obaveznog osiguranja jesu poljoprivrednici, između ostalih, čijem će osiguranju biti posvećeno naredno potpoglavlje. Na ovom mestu, zadatak će biti ukazati na to da su civilizacijski tokovi i dugotrajnost procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema, u ovom slučaju onog dela problema koji se odnosio na penzionisanje, dosegli razinu na kojoj su propisana prava postala standard, a sama penzija prestala da bude izuzetak rezervisan samo za pojedine sfere rada, bez obzira na to što su neki slojevi društva ostali izvan opsega obaveznog socijalnog osiguranja.

Ovaj deo rada, dodatno, predstavlja i pokušaj da se ukaže na strategije koje su korišćene s ciljem da se penzionisanom delu stanovništva osigura pozicija aktivnog učesnika u društvenim kretanjima, nakon promena koje su usledile po okončanju Drugog svetskog rata. Proučavanje ciljeva i aktivnosti organizacije, koja je iz Udruženja vremenom prerasla u Savez penzionera, trebalo bi da posluži boljem sticanju uvida u proces konstruisanja starosti kao društvenog problema u širem smislu.

Propisi za penzionisanje u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji – kazna za neposlušne: Princip koji će dominirati već po okončanju Drugog svetskog rata moguće je sažeti u imperativ služenju interesima radničke klase koja započinje proces dominacije u društvu i prema kojoj će biti oblikovan i onaj deo socijalnog osiguranja koji se odnosio na

penzijsko osiguranje. Pretakanje novih ideoloških principa u zakonodavstvo započelo je još pre završetka rata kada je predsedništvo ANVOJ-a 1945. godine donelo *Zakon o sprovođenju socijalnog osiguranja* na području DFJ. Članom 1. Zakona osnovan je *Središnji zavod za socijalno osiguranje* kao jedini nosilac osiguranja radnika, nameštenika i službenika za slučaj bolesti, iznemoglosti, starosti, smrti, nesreće i nezaposlenosti za područje cele države na temelju već postojećeg SUZOR-a, i dalje sa sedištem u Zagrebu. Zakonom su, takođe, prestali da važe zavodi za penzijsko osiguranje privatnih nameštenika u Beogradu, Ljubljani i Sarajevu, fondovi državnih službenika, rudara i drugih profesija (Rismondo 2002, 24).

Na označeni zaokret najbolje se može ukazati na osnovu navoda čija retorika jasno odražava onovremena društvena kretanja koja su se reflektovala i na socijalno osiguranje:

„Razbijanjem stare eksploatatorske države i uspostavljanjem narodne vlasti u kojoj rukovodeću ulogu ima radnička klasa na čelu sa svojom Partijom, socijalno osiguranje je prestalo da bude rezultat borbe proletarijata sa buržoazijom, kakvo je ono u osnovi u svim kapitalističkim zemljama. Socijalno osiguranje je postalo briga narodne države za radničku klasu.“ (Vujnović 1950, 19)

Retorika, međutim, ne otkriva ništa od onoga što je izostalo u delotvornom odvajanju novih regulativa u odnosu na pređašnje. Ovim Zakonom nije stvoren jedinstveni sistem socijalnog osiguranja, iako je izvršena unifikacija, što se vidi i iz toga da je Središnji zavod i dalje primenjivao različite propise socijalnog osiguranja ili, još preciznije, Zakon: „nije bio zakon o sprovođenju socijalnog osiguranja, već zakon o organizaciji i nadležnostima socijalnog osiguranja“ (Pešić 1957b, 4). Do donošenja novog Zakona, određeno je, naime, da sve ustanove posluju na osnovu propisa koji su važili pre rata tj. na osnovu Zakona o osiguranju radnika iz 1922. godine i propisa donetih na osnovu tog Zakona, pod uslovom da nisu u suprotnosti sa „tekovinama narodnooslobodilačke borbe“ i sa deklaracijama i odlukama AVNOJ, zemaljskih antifašističkih veća, kao i pravnim propisima donetim od strane Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) i njegovih povereništava, vlada i pojedinih povereništava federalnih jedinica (Sekulić 1987, 170). „Dakle, svaka ustanova socijalnog osiguranja i dalje provodi osiguranje po propisima koji su bili na snazi 6. aprila 1941. godine“ (isti 1987, 170). Na ovaj način, došlo je samo do formalnog, ali ne i

stvarnog objedinjavanja socijalnog osiguranja, kao i do toga da su korenite reforme odložene za kasnije. Raskorak između ideološkog raskida i onoga što je u datom momentu bilo moguće, sa jedne strane ukazuje na željeno, a sa druge upućuje na sledeći zaključak:

„...moglo bi se reći da je učinjeno prilično na sređivanju i jačanju postojećeg sistema socijalnog osiguranja, ali da se, i pored toga, u njemu nije bitno ništa izmenilo. „Centralizacija i unifikacija koja je bila sprovedena, kao da nije bila sprovedena radi davanja novog sadržaja i značaja socijalnom osiguranju, već radi jačanja njegovog novog položaja i značaja u odnosu prema državi“. Prema tome, socijalno osiguranje u tom periodu bilo je ustvari „država u državi““. (Pešić 1957b, 7).

Razloge za izostajanje konkretnih mera u pristupu korisnicima, koje bi bile značajno promenjene u odnosu na prethodeće, svakako možemo tražiti u tek okončanom ratu i u još jednom ponavljanju istorije koje je zadesilo domaće socijalno osiguranje. Međutim, razlika između ovog i prethodnog poratnog stanja jeste ta da se problemi u vezi sa osiguranjem u periodu najjačeg ideološkog naboja ističu kao oni koje valja najurgentnije rešavati. Ujedinjavanje socijalnih problema sa ostalim društveno-političkim problemima i imperativima, tako, postaje jednim od ključnih obeležja ovog perioda. Tome u prilog ide i činjenica da je jedan od sedam odseka AVNOJ bio posvećen socijalnim pitanjima, a da je Komitet nacionalnog oslobođenja Jugoslavije (KNOJ), kao organ izvršne i naredbodavne vlasti AVNOJ, imao petnaest povereništava, među kojima se našlo i povereništvo za socijalnu politiku. Zadatak ovog Povereništva bio je da koncipira socijalnu politiku, što je i učinjeno na Visu 1944. godine (Kočović 2002, 138-140). Što se tiče uticaja ove koncepcije na penzijsko osiguranje, značajno je istaći to da je Zakonom iz 1945. godine samo legalizovano ono što je započelo donošenjem Odluke o reviziji prava na penziju, narodnog priznanja, stalne državne pomoći i izdržavanja, kao i o privremenoj novčanoj pomoći tih osoba (Rismondo 2002, 22), godinu dana ranije. Revizijom su bile obuhvaćene penzije korisnika penzijskih fondova državnih ustanova, dok su ustanove javnog penzijskog osiguranja nastavile isplaćivanje penzija korisnicima (isti 2002, 22-23). Ova Odluka, tako, postaje prvi dokument kojim se uvodi pitanje penzija u posleratnoj državi, a sama revizija prvi postupak u vezi sa penzionisanim licima. Ukazivanjem na ovu činjenicu, još jednom se dolazi do potrebe apostrofiranja upotrebe delotvorne strategije kažnjavanja političkih

protivnika putem oduzimanja ranije stečenog prava, ali i do potrebe ukazivanja na stvaranje plodnog tla za nastajanje i održavanje straha kod budućih generacija penzionera i radno aktivnih lica od potencijalne deprivacije zakonom zagwarantovanih prava kao odgovora na političku neposlušnost.

Što se tiče konkretnih pravila za priznavanje i ostvarivanje prava na penzije, u prvom poratnom periodu, valja izdvojiti još jedan propis iz decembra 1945. godine. Radi se o *Pravilniku o dodeljivanju penzija starim i iznemoglim radnicima i nameštenicima* iz sredstava Središnjeg zavoda za socijalno osiguranje, kojim se pokušalo premošćavanje problema u vezi sa penzijskim osiguranjem velikog broja radnika koji nije mogao steći pravo na penziju zbog odlaganja sprovođenja penzijskog osiguranja u međuratnom periodu. Članom 2., tačke 3. Pravilnika, naime, priznato je pravo na starosnu penziju licima koja su navršila 65 godina (za muškarce) i 60 godina (za žene), a koja su nakon 1925. godine bila osigurana za slučaj bolesti najmanje 520 nedelja (Pešić 1957b, 5). Budući da je ovo pravo zahtevalo desetogodišnje osiguranje, koje je u međuratnom periodu mali broj radnika mogao da ima, značajno proširenje korpusa penzionera, po starosnom kriteriju, nije moglo biti ostvareno odmah po oslobođenju.

Pravila penzionisanja u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji – selektivna igra pod „ujedinjenim interesima“: *Zakon o osiguranju radnika, nameštenika i službenika* donet je već 1946. godine¹²⁰ i označenim kategorijama pružao je pravo na državno socijalno osiguranje za slučaj bolesti, trudnoće i porođaja, nesreće na poslu, iznemoglosti, starosti i smrti, a sam pravni osnov dat je u *Ustavu Federativne Narodne Republike Jugoslavije* iz 1946. godine koji je Članom 2. propisao obavezu države da radnicima i nameštenicima obezbedi zaštitu putem ovog osiguranja (Pešić 1957b, 7). Njime je postavljen novi sistem socijalnog osiguranja s ciljem da isprati promene koje su nastupile u društveno-ekonomskom uređenju zemlje (Pešić 1957b, 7) što je vodilo odricanju od prethodećeg. Pređašnje faze razvoja osiguranja i ukazivanje na tradiciju koja je „poznata više po zlu nego po dobru“ (Radmilović 1947, 3) i definisanje novog socijalnog osiguranja kao najznačajnije tekovine novog socijalnog uređenja, u prvim posleratnim godinama odisalo je nabojem kojim se novo moralo odeliti od starog, usled čega nastaje kovanica

¹²⁰ Počeo je da se primenjuje od 1. januara 1947. godine.

novo socijalno osiguranje za kakvo je proglašeno osiguranje iz 1946. godine. Zbog toga, možemo govoriti o nastavku procesa poravnavanja ideološkog tla na kojem je trebalo da nikne, u svakom smislu, novo društveno seme koje će kao jednu od krajnjih instanci imati i nastajanje novog društvenog sloja – sloja penzionera.

Zakonsko podržavanje željenih promena odnosilo se, najpre, na to da je socijalno osiguranje trebalo da postane jedinstvenim, pri čemu je za nosioca bio određen *Državni zavod sa socijalno osiguranje*, i dalje sa sedištem u Zagrebu. Zavod je bio pod nadzorom Ministra rada FNRJ, čime je pitanje obaveznog socijalnog osiguranja dugoročno vezano za sferu rada, a time i konstruisanje starosti kao društvenog problema formalno postaje delom procesa konstruisanja rada kao društvenog problema. Razloge ovome možemo tražiti u tome da je „KPJ, odnosno SKJ, odbacivao socijalnu politiku smatrajući je buržoaskom kategorijom“, ali da je, sa druge strane, kao vladajuća partija „idejno-politički i praktično usmeravao i izgrađivao bitna područja socijalne politike“ (Kočović 2002, 140). Ovaj upliv u polje socijalne politike biće očit i na planu penzionisanja, pri čemu i samo definisanje starosti kao socio-kulturne kategorije biva usko vezano sa određenjem dobnog kriterijuma za napuštanje aktivne sfere rada, o čemu će još biti reči.

Obaveznim osiguranjem, dakle novim socijalnim osiguranjem, koje je podrazumevalo početak osiguranja stupanjem u radni odnos i njegovo prestajanje istupanjem iz radne sfere, bila su obuhvaćena sva lica u najamnom odnosu, zaposleni u državnim, zadružnim i privatnim preduzećima, kao i u službi privatnih lica (Sudžum 1994, 277). Uključivanjem novih kategorija osiguranika, sa jedne strane, povećan je obim prava i sproveden proklamovani princip jedinstvenosti u pravima osiguranika, dok je sa druge strane ovaj proces doveo do pojave koja se, kako je ukazano, nametnula kao jedna od važnih za razmatranje u ovoj studiji. Proces uvođenja novih kategorija osiguranika, naime, vodio je direktnom proširenju obima penzionisanih lica i omogućavao formiranje novog sloja društva. Ovo će naročito biti primetno u dekadi koja je usledila, s tim da će brojčano jačanje udela penzionisanih lica ostati osnovno obeležje datog procesa do današnjih dana¹²¹. Uzroci, vremenom menjani, najčešće su sadržavali pokušaj da se amortizuje problemska, krizna situacija, a na ovom mestu valja potcrtati to da je proces formiranja

¹²¹ Ali ne isključivo penzionera po starosnom kriterijumu.

penzionisanog sloja društva višedecenijski i da značajnu među u vremenu pronalazimo, upravo, u poratnim godinama u kojima je na snazi bio *Zakon o osiguranju radnika, nameštenika i službenika*.

Kada su u pitanju druge korenite promene predviđene Zakonom, važno je naglasiti da se jedna od najzanimljivijih osobenosti odnosila na novoproklamovano načelo „za više rada i za teži rad više prava iz socijalnog osiguranja“ s namerom da se osiguraju interesi radničke klase kao najbrojnijeg sloja društva (Kočović 2002, 140) i klase za koju je procenjeno da je društvenoj zajednici dala veći radni doprinos. Načelo je, ukratko, sadržavalo ideju da je svaki trudbenik dužan da društvenoj zajednici pruži radni doprinos u skladu sa mogućnostima i sposobnostima, kao i to da svaki trudbenik ima pravo da od društvene zajednice traži i dobije ono što mu prema radnom doprinosu pripada (Dilber 1947, 29). Među zanimljivijim primerima određivanja najtežeg i teškog rada nalaze se, pored prava radnika, i prava boraca i žrtava fašističkog terora, čime je prvi put u staž zaračunato i vreme koje nije provedeno u radnom odnosu, niti su plaćani doprinosi za vreme njegovog trajanja. Borcima se vreme provedeno u ratu, tako, osiguravalo kao vreme provedeno u kategoriji najtežeg rada, dok se kod ostalih učesnika ono osiguravalo kao vreme provedeno u teškom radu (isti 1947, 142). Ovom Zakonom propisanom diferencijacijom napušteno je *čisto osiguranje*, koje je podrazumevalo procenu prava prema izvršenim uplatama, i „usvojeno načelo odmeravanja prava po društvenim merilima vrednosti individualnog rada doprinosa uz načelnu jednakopravnost svih osiguranika“ (Pešić 1957b, 9). U skladu sa novim načelom, obim davanja iz socijalnog osiguranja bio je u zavisnosti od trajanja zaposlenja/bivanja na najtežim, teškim i ostalim poslovima, dok je visina davanja zavisila i od prosečne zarade osiguranika u određenom vremenskom intervalu pre nastupanja prava na davanje (Sudžum 1994, 277). Zakon je uveo razliku prema težini rada koji se, kako je rečeno, delio na najteži, težak i običan rad, a granica za odlazak u penziju je, prema tome, smanjena sa 70 na 65, 60 i 55 godina (Pešić 1957b, 10). Tako je pravo na penziju sticao osiguranik koji je radio najteže poslove 15 godina i navršio 55 godinu; teške poslove 20 godina i navršio 60 godina ili 25 godina staža i 65 godina za muškarce, odnosno 60 godina za žene, na običnim poslovima. Prema ovim povoljnijim uslovima, puna penzija sledovala je sa 55 godina i ukupnim stažom (Rismondo 2002, 25), dok je maksimalan broj godina

provedenih u službi podrazumevao 35 godina. Na primeru određenja starosnog uslova za ostvarenje prava na penzionisanje moguće je izvesti najmanje dva zaključka. Prvi se odnosio na to da je na ovaj način sama granica definisanja starosti snižena, čime je proširen opseg starijeg stanovništva, ukoliko se prihvati definicija starosti, u socio-kulturnom smislu, po kojoj se ona vezuje za granicu istupanja iz aktivne sfere rada. Tako, proširenje obima penzionera podrazumeva i proširenje osiguranih kategorija, ali i spuštanje dobne granice koja za posledicu ima dodatno podupiranje ovog procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema, vezanog za sferu rada, ili drugačije rečeno:

„Radni efekat trudbenika starijeg od 65 godina u običnom radu, ili starijeg od 60 godina u teškom radu ili starijeg od 55 godina u najtežem radu, ne može više biti punopravan, ili to može biti samo izuzetno. A tražiti od tako starih ljudi da produže sa radom još 5 ili više godina, da bi stekli pravo na punu penziju po otsluženju propisanih godina rada, bilo bi nesocijalno.“ (Dilber 1947, 121)

Drugi zaključak podjednako je važan i odnosi se na to da su kategorije starih i nemoćnih formalno razjedinjene ovakvim propisivanjem uslova za odlazak u starosnu penziju¹²², iako u smislu izvora finansiranja davanja za ove dve kategorije stanovništva, kao i u slučaju percepcije od strane društva koje ih i u najranijem posleratnom periodu određuje kao finansijski teret za državu, one ostaju ujedinjene u problemu. Na formalnom planu, na ovo razjedinjavanje moguće je ukazati i na temelju onovremene retorike:

„Nije svejedno da li se nekome penzija dodeljuje zbog iznemoglosti ili zbog starosti.

Ako neko traži penziju zbog starosti, zajednica ima pravo da ga pita, gde je bio i šta je radio otkad je postao sposoban za rad pa do starosti. Zar bi socijalno bilo opravdano da se nekome prizna starosna penzija, ako je taj svega par godina u životu radio kao radnik? Zajednica ima pravo da traži da je neko bar pola svog radnog veka proveo u običnom radu (bez dokaza iznemoglosti). Drukčije stoji sa iznemoglošću. Iznemoglost može da nastupi i u mlađoj dobi, pa tu treba da budu određeni blaži uslovi.

...Ako je osiguranik u času iznemoglosti bliži starosti nego mladosti, zajednica ima pravo da postavlja strožije uslove.“ (Dilber 1947, 105 – 106)

¹²² Pravo na starosnu penziju pripadalo je osiguraniku bez dokazivanja iznemoglosti. Starosna penzija mogla je da otpočne nakon ispunjenja oba uslova: navršenih godina života i navršenih godina staža.

Na temelju brojki, ovo razjedinjavanje, išlo je u brojčanu korist invalidskih penzionera kojih je 1946. godine bilo 54.000, porodičnih penzionera bilo je 51.000, dok je na starosne penzije otpadalo 20.000 (Kočović 2002, 155). Iste godine, broj radnika iznosio je 721.000, na poljoprivredno stanovništvo dve godine kasnije otpadalo je 67 % stanovništva, i na ovom mestu valja ukazati na proces koji se sve jasnije potvrđuje, a to je da je industrijski razvoj uslovio razvoj gradova i povećanje gradskog stanovništva, kao i to da je raslo zapošljavanje radnika: najveće prosečno godišnje zapošljavanje radnika bilo je, upravo, u periodu od 1947. godine do 1955. godine i iznosilo je 8,3%. Zato, ovaj period moramo razumeti i kao vremensku bazu u kojoj će se formirati uslovi za buduće brojčano jačanje penzionisanog sloja društva.

Zakon, dalje, redefiniše i sam radni odnos radnika u odnosu na ZOR, pri čemu se radni odnos zasniva kada jedno lice svoju telesnu ili umnu snagu stavlja na raspolaganje pravnom ili fizičkom licu za obavljanje određene službe uz naknadu za rad. Uvođenje kategorije umnog rada i u slučaju radništva, samo je jedan od načina na koji će „miljenici“ nove ideologije otpočeti proces osiguranja važne pozicije u društvu, zbog čega se javila otvorena potreba za ujedinjavanje penzionisanog dela društva sa radništvom¹²³.

Značajna novina odnosila se i na finansiranje kojim je trebalo „potpuno likvidirati sve tendencije za nekom samostalnom finansiskom politikom socijalnog osiguranja“. Ono je naime, bilo predviđeno iz doprinosa zaposlenih i poslodavaca, s tim da su prihodi i rashodi osiguranja zapravo prihodi i rashodi saveznog budžeta (Rosmondo 2002, 24). Ovim je budžet za socijalno osiguranje postao značajna stavka opštih sredstava u strukturi državnog budžeta (Vuković 1998, 97), a dalje vezivanje osiguranja za državu, kao nosećeg vlasnika društvenog problema, nastavilo se i time da je ona garantovala sva prava iz osiguranja, tako i ona koja su se odnosila na penzionisanje, kao i to da je samo osiguranje dobilo državni karakter. Od ovog perioda, pa nadalje, država će biti ključni akter u rešavanju socijalnih problema, pa i onih vezanih za starost, i zadugo jedini vlasnik nad datim društvenim problemom. Konstruisanje starosti kao društvenog problema vezanog za sferu rada, od označenog vremena i Zakona, uporno će ostajati vezano za državne intervencije, dok će sve

¹²³ Što će naknadno biti moguće pokazati na primeru organizacija penzionera.

druge interesne grupe i zagovarači, koji će se vremenom pojavljivati, ostajati u kategoriji dopunskih. Zbog toga, valja ukazati i na formiranje posebnih ustanova koje su od posleratnog perioda imale zadatak da barataju označenim problemima. Kao što je već rečeno, osiguranje je sprovodila država preko posebnog nosioca – Državnog zavoda za socijalno osiguranje. Ova savezna ustanova bila je pod neposrednim rukovodstvom i nadzorom Ministarstva rada FNRJ¹²⁴ i bila je „skup svega što u svojoj celini sačinjava organizam socijalnog osiguranja“ (Dilber 1947, 168). Ona je „svuda i na svakom mestu, gdegod postoji nešto što predstavlja ma i najmanju kariku u velikom lancu čitave organizacije službe državnog socijalnog osiguranja“ (isti 1947, 198). Centralni organ bila je Direkcija, dok su područni organi bile filijale Državnog zavoda. Pored toga, osnovan je i Savet socijalnog osiguranja FNRJ kao stalni savetodavni organ Ministra rada FNRJ. Pri filijalama Državnog zavoda postojali su i stručni saveti koje su činili rukovodeći službenici filijale i od 5 do 7 predstavnika sindikalnih organizacija. Ovi saveti trebalo je da rukovodiocu uprave tj. direktoru pomognu u donošenju odluka, pri čemu su se za najpravilnije odluke proglašavale one koje su usklađivale interese pojedinaca i interese zajednice u ovom osiguranju a, konstruktivističkim rečnikom iskazano, stručni savet trebalo je da bude „stalna brana protiv opasnosti birokratizacije ustanova socijalnog osiguranja“ (isti 1947, 173). I na kraju, valja pomenuti sindikate koji su bili najuže povezani sa socijalnim osiguranjem od vrha organizacije osiguranja do najniže organizacione tačke. Proglašavanje jedinstvenog interesa u kojem se spajaju interesi države, socijalnog osiguranja i samih radnika, nameštenika i službenika, o čemu će biti više reči, trebalo je da bude u skladu sa delovanjem sindikata u kojima su osiguravani neposredni interesi zaposlenih kao osiguranika u državnoj organizaciji socijalnog osiguranja.

Zakonom je, dalje, ukinuta i samouprava s ciljem da organizacija postane jednom od funkcija države sa jedne strane i privrednih subjekata tj. preduzeća i ustanova sa druge strane. Radilo se, ukratko, o objedinjavanju službe socijalnog osiguranja sa službom privrednih preduzeća tj. da je služba socijalnog osiguranja, tamo gde je to bilo moguće, bila

¹²⁴ Ministar rada nadležnosti rukovodstva i nadzora mogao je prenositi na ministre rada Narodnih republika, s tim da su i oni imali svoja posebna zaduženja.

organizovana unutar samih preduzeća¹²⁵. Ovakva organizacija objašnjavala se time da je privreda u najjačem sektoru postala državna, baš kao što je i socijalno osiguranje postalo državno. Ili, onovremenom retorikom potcrtano: „nema više sukoba između interesa privrede i interesa socijalnog osiguranja“ – ostvareno je jedinstvo interesa države, privrede i socijalnog osiguranja koje postaje „deo planski organizovanog privrednog života“ (Dilber 1947, 82). Uvođenje službe socijalnog osiguranja u preduzeća i ustanove, s ciljem ostvarenja interesa radničke klase, interesa privrede i interesa socijalnog osiguranja, posledica je ideje da u novoj Jugoslaviji mora postojati jedinstvo interesa državne privrede i radničke klase, što je dalje trebalo da vodi gubljenju interesnih grupa i eliminisanju interesnih utakmica između njih.

Međutim, ono što je zaista bilo ostavljeno po strani jeste ravnopravno zastupanje interesa različitih kategorija društva. Tako se dogodilo da su pojedini delatnici ostali bez prava na obavezno penzijsko osiguranje, kao i to da su prava najstarije populacije, ponovo, bila stvar pregovora i vaganja između opterećenja i koristi za samu državu, bez obzira na proklamovano načelo potpunog osiguranja i jedinstvenosti interesa. Komentari Zakona, koje je napisao dr Nikola Dilber, autor *Zakona o socijalnom osiguranju* iz 1950. godine, ukazuju na to da potpuno nije i sveobuhvatno, niti da su jedinstveni interesi orijentisani ka svima:

„Potpuno je ono socijalno osiguranje kojim su obuhvaćeni svi rizici koje donosi sobom život radnog čoveka. Potpuno je ono socijalno osiguranje, koje interveniše u svim onim slučajevima koji mogu da ozbiljno ugroze ekonomski položaj ili sam ekonomski opstanak trudbenika. Mislimo na trudbenika koji, osim svoje radne snage, nema drugog izvora prihoda dovoljnog za izdržavanje. To je radnik, nameštenik i službenik. Potpuno je, dakle, ono socijalno osiguranje, koje osiguraniku pruža svoju zaštitu i u slučaju bolesti i u slučaju osakaćenja i u slučaju iznemoglosti i u slučaju starosti... Razume se, da zaštita u slučaju bolesti i nesreće na poslu mora biti безусловna, a zaštita u slučaju iznemoglosti i starosti vezana za ispunjenje stvarno mogućih i opravdanih uslova.“ (Dilber 1947, 20 – 21)

¹²⁵ S tim da su se u preduzećima mogla ostvariti samo kratkotrajna davanja, dok su dugoročna, poput penzija, spadala u nadležnost filijala i Direkcije (Pešić 1957, 8).

„Stvarno moguće“, na temelju brojki, pre i posle rata izgledalo je prilično ujednačeno, ali je kritika upućena na račun starog zanemarivala tu podudarnost. Autor, naime, podseća da se pravo na penziju pre rata sticalo po navršetku 70. godine života, bez obzira na težinu rada, i bez obzira koliko je trajalo osiguranje preko deset godina, a da je prema popisu članstva radničkog osiguranja iz 1936. godine, od ukupnog broja koji je iznosio 613.182 osiguranika, bilo svega 1023 u dobi od 70 godina, odnosno jedan na šest stotina (Dilber 1947, 23). Iznete cifre trebalo je da govore više od reči, ali kod istog autora nalazimo i komentar dela Zakona koji se odnosio na prava osiguranika na besplatno računanje neosiguranog vremena zaposlenja. Naime, prema Zakonu, osiguranici koji zbog odlaganja ZOR iz 1922. godine nisu bili osigurani do 1937. godine imali su pravo na računanje ranije neosiguranog vremena provedenog na radu samo pod uslovom da posle 1. januara 1947. godine rade još najmanje pet godina. Dilber napominje da je moguće primetiti da od posleratnog Zakona mnogi stariji osiguranici, koji su blizu godinama za penziju, „neće imati od ovog računanja ranijeg neosiguranog vremena neke naročite koristi“ (isti 1947, 144) i ističe da kada bi Zakon propisivao da se sve vreme provedeno na radu, a koje nije osigurano, prizna kao pravo na penziju, da bi to značilo:

„angažovati nekoliko novih milijardi dinara za plaćanje penzija. To bi značilo odmah sada priznati pravo na pune penzije za novih nekoliko desetaka hiljada penzionera. To bi značilo angažovati već odmah, sada u početku, sva sredstva socijalnog osiguranja za isplatu penzija, i to kraj jeste perspektive da će ukupan iznos penzija još kroz dugo godina neprekidno rasti usled priliva novih penzionera dok se taj priliv ne uskladi sa prirodnim otpadom. Značilo bi to dalje, unapred trošiti nešto što još nije stvoreno.“ (Dilber 1947, 144)

Dakle, i pored toga što ovaj Zakon možemo okarakterisati kao onaj koji značajno proširuje prava i obim onih koji stiču ta prava, on se može razumeti i kao ograničavajući kada se u obzir uzmu načini na koji se određuje potreba za potpunim osiguranjem. Potpuno osiguranje, iz ugla zakonodavca, bilo je, kako je rečeno, osiguranje radnika, nameštenika i službenika, dok poljoprivredni sloj društva, bez obzira na masovnost, ostaje izvan te

„upotpunjenosti“¹²⁶, a time i najstariji poljoprivrednici izvan opsega konstruisanja starosti kao društvenog problema. Oni, međutim, nisu bili jedini. Izvan obaveznog penzijskog osiguranja ostale su sve profesije koje su zarađivale „vlastitim radom na svojim sredstvima“ poput: obrtnika, individualnih poljoprivrednika, pripadnika svih slobodnih profesija, kao i sveštenika, što je bilo u skladu sa tadašnjim usmerenjem „vlasti prema posvemašnjoj socijalizaciji i širenju državnog, odnosno socijalističkog sektora na štetu privatnog“ (Rismondo 2002, 26). Kategorije zaposlenih koje su stekle pravo na osiguranje definisane su kao „neposedničke“, a da bi zaštita bila „efikasna“ isticano je da zajednica socijalnog osiguranja mora da se zaštititi od „uvlačenja“ u tu zajednicu lica koja po svom socijalno-ekonomskom položaju ne spadaju u radničku klasu (Dilber 1947, 44). Zbog toga, na ovom mestu, možemo zaključiti da je konstruisanje starosti kao društvenog problema, kao dela konstruisanja rada kao društvenog problema, posledica zadobijanja važne uloge radničke klase u društvu, dok oni čija se starost nije uklapala u vladajuće imperitive, ostaje i dalje izvan procesa konstruisanja. Tome u prilog ide i sledeći navod:

„Socijalno osiguranje živi duhom uzajamnosti i klasne solidarnosti. Taj duh rodio je socijalno osiguranje. Ono se rodilo iz sredine najamnih radnika, rodilo se radi njih i za njih, i isključivo njima treba da služi. Ako neko hoće da od zajednice uživa blagodeti koje pruža socijalno osiguranje, taj treba da se celim svojim bićem i životom uključi u radničku klasu i da zajednici pruži svoj radni doprinos onako, kako to čini radnička klasa u celini.“
(Dilber 1947, 44)

U prethodnim potpoglavljima pokazano je da se socijalno osiguranje na našim prostorima nije „rodilo“ usled pokušaja najamnih radnika da obezbede željena prava, već širim međunarodnim i društvenim intervencijama, ali sada možemo konstatovati da su se te intervencije poklopile sa interesima radništva, zbog čega oni koji se po tom ključnom kriteriju nisu uklopili ostaju izvan konstrukcije. Ovo isključivanje, međutim, pravdano je „tehničkim razlozima“ usled kojih su regulacije prava odlagane, dok oni koji su bili na pola puta između državnog i poljoprivrednog sektora, poput radnika na državnim

¹²⁶ Zbog čega će naredno potpoglavlje biti posvećeno osobenostima penzionisanja poljoprivrednog dela društva.

poljoprivrednim dobrima i poljoprivrednim mašinskim stanicama, posebnim propisima bivaju socijalno osigurani (isti 1947, 45).

Pored ove interesne igre, valja uputiti i na to da su državni službenici ostali izvan opšteg sistema socijalnog osiguranja, budući da je njihovo penzijsko osiguranje bilo regulisano po posebnim propisima (Pešić 1957b, 11), kao i na to da su za njih važili daleko blaži uslovi za ostvarenje starosne penzije kod onih bivših korisnika penzije koji su u međuvremenu izgubili to pravo (Rismondo 2002, 26). Međutim, kao ključna manjkavost ovog Zakona, koji je jasno favorizovao pojedine pripadnike društva, izdvaja se upravo to što su najstariji radnici imali najmanje koristi od njega, jer se sticanje prava na penziju vezivalo za kriterijum *osiguranog vremena*. Ovo se, naročito, odnosilo na radnike koji nisu bili penziono osigurani pre 1. septembra 1937. godine, zbog čega i nisu plaćali doprinos za ovu granu osiguranja i koji su „zbog toga ostajali bez prava na penziju, iako su imali dovoljno vremena provedenog na stvarnom radu“ (Pešić 1957b, 11 – 12). Takođe, dogodilo se i to da je novina uvedena Zakonom, prema kojoj je prvi put postalo moguće zaračunavanje razdoblja nepokrivenog penzijskim osiguranjem u penzijski staž, bila rezervisana samo za pojedine kategorije osiguranika. Naime, prema članu 53. Zakona Vlada je dobila ovlašćenje da Uredbom uredi: zaračunavanje vremena provedenog u NOB; uslove za priznavanje razdoblja pre uvođenja obaveznog radničkog osiguranja 1937. godine (Rismondo 2002, 26) koji su za najstarije bili nedostižni.

Zbog svega navedenog, na ovom mestu, moguće je zaključiti da u prvim poratnim godinama broj penzionera nije narastao usled penzionisanja najstarijih radnika, što je još jednom najstariju populaciju ostavilo izvan punog domašaja prava koja su se pokazala pre kao deklarativna nego sprovedena u delo.

Potvrđivanje primata države kao vlasnika nad društvenim problemom koji značajno proširuje krug osiguranika: Komentari i analiza *Zakona o socijalnom osiguranju radnika i službenika i njihovih porodica* iz 1950. godine, koji je između ostalog pružao pravo na invalidsku, starosnu i porodičnu penziju, biće dati sa stanovišta prvog petogodišnjeg plana razvoja donetog 1947. godine. Planom je trebalo postići ekonomsku samostalnost zemlje, ubrzanje tehnološkog razvoja, otklanjanje industrijske zaostalosti, unapređenje agrarne proizvodnje, kao i to da se blagostanje radnika podigne u svim sferama

rada (Kočović 2002, 148 – 149). Period koji nastupa, uvođenjem samoupravljanja 1950. godine u privrednim organizacijama tj. 1955. godine kada ono zaživljava i u društvenim delatnostima, označava dominaciju radničke klase u društvu koje upravlja u preduzećima (isti 2002, 150 – 151), ali ono što je zanimljivo jeste to da se ovaj proces nije potvrdio na planu socijalnog osiguranja. Naime, i pored toga što je Zakon o socijalnom, time i penzijskom, osiguranju donet iste godine kada se u celoj zemlji počelo sprovoditi samoupravljanje i obavljati „deregulacija države i njenih funkcija“, osiguranje je nekoliko narednih godina nastavilo da funkcioniše kao „osiguranje koje je u svim svojim dijelovima i elementima bilo državnog karaktera“ (Rismondo 2002, 28 – 29).

Potreba za novim Zakonom obrazlagana je kao posledica toga da Zakon iz 1946. godine, iako donosi značajan napredak i velike novine, nije uspeo da se dovoljno distancira od pređašnjeg osiguranja (Pešić 1957b, 12). Doneti Zakon označio je novu fazu u razvoju posleratnog socijalnog osiguranja čija je najvažnija odlika bila u potvrđivanju državnog patronata nad osiguranjem. Ovo je postignuto uspostavljanjem državnog socijalnog osiguranja u punoj meri, uvođenjem države kao neposrednog nosioca socijalnog osiguranja, kao i činjenicom da su sredstva za osiguranje obezbeđivana iz budžeta. Druge značajne karakteristike odnosile su se na: prestanak rada dotadašnjih organa socijalnog osiguranja; proširenje kruga osiguranih lica; dok su poslove sprovođenja socijalnog osiguranja vršili organi uprave, s tim da su pojedini poslovi bili povereni preduzećima i ustanovama... (Sudžum 1994, 278) Za ovu studiju, dakle, najvažnije odlike Zakona ticale su se, upravo, činjenice da je ono postalo državno „u punom smislu te reči“ i da se provodilo kao deo funkcije državne uprave, te da su posle ukidanja Državnog zavoda za socijalno osiguranje poslove sprovođenja penzijskog osiguranja preuzela republička ministarstva socijalnog staranja (Rismondo 2002, 27). Ovim, konstruisanje starosti kao društvenog problema ponovo menja područje u kojem se formuliše tj. prelazi u resor socijalnog staranja, a to je konkretno značilo da je u nadležnosti republičkog ministra bilo donošenje rešenja o pravima na ličnu i porodičnu penziju, dok su za pojedinačna prava u preduzećima i ustanovama bili zaduženi direktori (Sekulić 1987, 181). Kao što se vidi, ustupanje prostora za upravljanje delom društvenog problema vezanog za osiguranje, nije vodilo neutralisanju dominacije države u konstruisanju starosti kao društvenog problema, u delu u kojem je ono

bilo vezano za osiguranje. Direktno i isključivo vlasništvo države nad označenim društvenim problemom naizgled će biti ublažavano potvrđivanjem uloge sindikata kao interesne organizacije koja je i u prethodnim fazama učestvovala u procesu konstruisanja, ali koja usled sveukupnih društveno-političkih promena „nužno“ gubi pretpostavljenu svrhu. Ona se u prethodnoj državi ogledala u zagovaranju interesa radništva (Vujnović 1950, 81 – 82) u uslovima kada su odnosi između radnika i poslodavaca bili obeleženi tzv. klasnom borbom. Promene u uređenju nove države trebalo je da neutrališu uslove koji su ranije označavani kao eksploatatorski, zbog kojih organizacija i nastaje i koju su opravdavali njeno delovanje i postojanje. Otuda potreba da se iznađe nova uloga koja bi bila na liniji pokrenutih promena, a koja bi, istovremeno, pružala i smisao postojanja samom sindikatu. Na ovom mestu, dovoljno je istaći to da je Zakonom, kao ni u jednom zakonskom rešenju o socijalnom osiguranju pre toga, bilo propisano da sindikalne organizacije imaju pravo da učestvuju u ostvarivanju socijalnog osiguranja i da vrše kontrolu nad pravilnim ostvarivanjem prava osiguranika, kao i nad radom organa nadležnih za poslove socijalnog osiguranja... (Pešić 1957b, 15) kao i to da su penzionerske organizacije nastale pod patronatom sindikata, o čemu će biti više reči u nastavku potpoglavlja.

Ono što je, međutim, naročito važno i što je postajalo predmetom kasnije polemike i kritike, odnosilo se na uvođenje tzv. besplatnog socijalnog osiguranja. Ono je podrazumevalo da država obezbeđuje sredstva za socijalno osiguranje, te da se plate radnika i službenika ne mogu opteretiti doprinosom za socijalno osiguranje (Pešić 1957b, 13-14). Ipak, ovo osiguranje, kako se apostrofira, u suštini nije osiguranje bez novčane nadoknade, dok se sama uloga države ocenjivala kao „isuviše istaknuta“:

„Zakonom iz 1950 godine postavljen je naime, princip da država obezbeđuje finansijska sredstva za socijalno osiguranje, što znači da je socijalno osiguranje besplatno. Ovo je ustvari značilo da država daje radnicima, da radnici nisu ti koji stvaraju vrednost, pa, prema tome, ni onu vrednost koja obezbeđuje njihov život u vreme kada zbog bolesti, nesreće na poslu, iznemoglosti, starosti, itd. ne mogu da rade. Međutim, „isticanje načela da sredstva kojim raspolaže socijalno osiguranje „dodeljuje” država, da su „besplatna”,

zamagljivalo je pravo stanje i prikrivalo okolnosti da se radi o rezultatu rada samih trudbenika koji su oni namenili određenoj svrsi". Ovakav način obezbeđenja sredstava odgovarao je, prirodno, sistemu administrativnog načina upravljanja socijalnim osiguranjem. Ovaj sistem obezbeđenja sredstava socijalnog osiguranja sastojao se u tome što se od preduzeća direktno poreskom metodom državnih organa uzimalo u centralne organe, pa se odatle davalo. Odatle je i „proizašao taj izraz „davanja” koji sam po sebi ne samo da odražava suštinu društvenih odnosa u kojima se odvijala ova delatnost, nego je direktno uvredljiv za radnika”“. (Pešić 1957b, 19 – 20)

Druga izricana kritika svodila se na ocenu da su ovim Zakonom „bila ustanovljena prava prema pojedinim granama socijalnog osiguranja toliko široko, da je veoma skoro došlo do upitne održivosti tako ustanovljenog sustava“¹²⁷ (Rismondo 2002, 27). Raskorak između datih prava i stepena ekonomskog razvoja potvrdiće se i na planu penzijskog osiguranja. Značajno uvećavanje opsega korisnika prava odrazilo se na porast rashoda, koji nije bio samo posledica rasta penzija. Ovim Zakonom, naime, iznova je smanjena starosna granica kao osnova za starosnu penziju. Tako, pravo na punu starosnu penziju dobijaju muškarci sa navršениh 35 godine staža i 55 godina života, dok je za žene važiло pravilo o penzionisanju sa 30 godina staža i 50 godina života. Pravo na nepotpunu penziju sticalo se sa najmanje 15 godina staža i 65 godina života za muškarce tj. 55 godina za žene (Dilber 1951, 253). Dalje, ovim Zakonom došlo je i do izjednačavanja prava i obaveza radnika i službenika u vezi sa socijalnim osiguranjem, kao i do toga da su bila obuhvaćena ne samo lica van radnog odnosa, nego i lica koja su obavljala „važne javne funkcije i opšte korisne poslove“ (Pešić 1957b, 13), čime se potvrđuje jačanje već otpočetog procesa proširenja kruga osiguranika.

Važnu novinu Zakona čini pravo na sticanje penzije za celokupno vreme provedeno na radu, bez obzira da li je bio zasnovan radni odnos, kakve je vrste bio radni odnos, i bez obzira da li je u prošlosti postojalo socijalno osiguranje, da li je radnik bio prijavljen na osiguranje i da li su plaćani doprinosi (Pešić 1957b, 14). S ovim u vezi, moguće je zaključiti da se dalje konstruisanje starosti kao društvenog problema, vezano za socijalno osiguranje, odvijalo shodno propisivanju uslova za ostvarenje starosne penzije koji su se

¹²⁷ Ovo se naročito odnosilo na zdravstveno osiguranje.

delom odnosili na propisivanje dobne granice za odlazak u penziju, a delom na načelu da je svakom radniku i službeniku sledovalo pravo na starosnu penziju samim navršavanjem propisanih godina. Ovo je, nužno, vodilo značajnom uvećavanju obima starosnih penzionera čija je starost sada bila u rastegljivoj kategoriji već od 50 do 65 godine života osiguranika, čime još jednom potvrđujemo stanovište Žorža Minoa koji apostrofira svu nepostojanost određivanja starosti kao socio-kulturne kategorije. S ovim u vezi, valja izdvojiti još jednu važnu novinu uvedenu ovim Zakonom. Ona se odnosila na to da je prvi put data mogućnost uživaocu penzije da produži sa radnim odnosom, a da pritom zadržava pravo na nesmanjenu penziju pored plate za rad koji obavlja, s tim da „dalji radni odnos posle penzionisanja utiče na povećanje penzije ako radi sa punim redovnim radnim vremenom“ (Vujnović 1950, 57 - 58). Na ovaj način, *novom starcu* omogućeno je da pripada dvama podvojenim sferama, penzionerskoj i radno aktivnoj, a da pritom ne izgubi bilo koje preimućstvo koje je išlo uz pripadanje jednoj, odnosno drugoj sferi. Pensioner, tako, ne mora nužno biti *star*, ali to i može biti, već, prema odluci ili situacionim imperativima. U svakom slučaju, starosna penzija više nije podrazumevala nesposobnost za rad, čime je i konstruisanje starosti kao društvenog problema prestalo da bude ujedinjeno u problemu sa kategorijom stanovništva sa telesnim ograničenjima i kao kriterijum egzistencijalne ugroženosti.

Podjednako važno je i uračunavanje u radni staž i perioda provedenog izvan radnog odnosa: na stalnim dužnostima u predstavničkim organima i određenim društvenim organizacijama u FNRJ; u sastavu NOV i u aktivnostima i u organizaciji rada u NOB, kao žrtva fašizma u zatvorima posle 6. aprila 1941. godine, internaciji, konfinaciji, deportaciji, na prisilnom iseljavanju, zarobljeništvu; na ilegalnom radu u revolucionarnom pokretu, u zatvorima i logorima zbog revolucionarnog rada pre 6. aprila 1941. godine; na vojnoj dužnosti ili u zarobljeništvu za vreme ratova od 1912. do 1920. godine; na vojnoj dužnosti u ratovima od 1912. do 1918. i na vojnoj vežbi od 1914. do 1941.; van službe ako je do njenog gubitka došlo zbog antifašističkog delovanja; u radu na doprinosu razvoja penzionog osiguranja izvan radnog odnosa... (Vujnović 1950, 56 – 57)

Primetno je da ovaj Zakon briše razlike prema kategorizaciji težine rada, koja je postojala u prethodnom Zakonu. Sada se članom 56. uvodi drugačije vrednovanje rada:

„Zakon ne određuje kriterijume koji treba da budu merodavni za uspostavljanje specijalnih penzijskih normala. Stoga ove specijalne, povoljnije penzijske normale za sticanje prava na starosnu penziju ne moraju biti uslovljene samo težinom rada na pojedinim poslovima (kako je to jednostrano bilo postavljeno u ranijem sistemu socijalnog osiguranja), već mogu biti uslovljene i drugim momentima koji sa društvenog stanovišta čine nužnim odnosno potrebnim izuzimanje pojedinih kategorija osiguranika iz opšte penzijske normale.“ (Dilber 1951, 258)

Ti naročiti „momenti“ odnosili su se na znatno veći fizički ili umni napor u određenim delatnostima; nepovoljnije uslove rada koji se ne mogu izmeniti; štetnost rada po zdravlje radnika; stalnu veću opasnost; prosečnu starost osiguranika određenih kategorija pri stupanju u radni odnos. Ovome su pridodati i drugi „momenti“ još važniji za ovu analizu, poput: veće odgovornosti na određenim poslovima; prioriteta značaja određenih vrsta delatnosti i specijalnosti za socijalističku izgradnju i društveni razvoj; izuzetnog društvenog značaja određenih vrsta delatnosti i zanimanja ili vršenja određenih zanimanja pod specifičnim uslovima (Dilber 1951, 258-259). Lagano uzmicanje primata radničkog pitanja bilo je primetno već nakon prvog petogodišnjeg plana, kada narasta broj osiguranika koji su za izgradnju države bili vezani kao funkcioneri, dok se posebno izdvajaju osiguranici policije i vojske koji pod posebnim uslovima imaju pravo i na skraćenje radnog staža. Beneficirani radni staž priznao se i učesnicima NOB-a (Dilber 1951, 285).

Ono na šta je dodatno važno skrenuti pažnju odnosi se na dokazivanje radnog staža. Zakonom iz 1946. godine i sprovedenim propisima, pri određivanju prava na penziju, mogao je biti priznat i staž ostvaren u prethodnim decenijama ili svojstva koja nisu nužno bila radnog karaktera¹²⁸, a za koji nisu plaćeni doprinosi, na osnovu izjava svedoka sve do 1966. godine (Rismondo 2002, 28). Ovakvo utvrđivanje radnog staža zadugo je vodilo brojnim zloupotrebama i veštačkom produkovanju penzionera svake vrste, budući da se svedoci „nisu ustručavali da često i svesno potvrđuju nepostojeći radni staž, znajući da baš nikakvih posledica nije bilo protiv takvog svedočenja“ (Paić 1978, 21). U prilog tome koliko je praksa dokazivanja radnog staža putem izjava svedoka uzela maha u posleratnom

¹²⁸ O čemu je već bilo reči.

periodu, svedoči podatak da je, primera radi, na teritoriji Vojvodine čak 40% osiguranika, delom, staž dokazivalo na ovaj način (isti 1978, 14).

Na osnovu do sada iznetog, moguće je izvesti zaključak da je do 1950. godine socijalno osiguranje postavljeno na takve temelje da će oni omogućiti kontinuirani rast penzionisanog dela društva. Naredne uredbe i zakonska rešenja ostajace na liniji koja će omogućiti da već u pedesetim godinama označeni porast bude primetan. Tome u prilog ide podatak da je 1946. godine bilo svega 20.000 starosnih penzionera, a da je pred kraj ove dekade, tačnije 1958. godine njihov broj uvećan za preko sto hiljada i da je tada iznosio 137.000 (Kočović 2002, 155). Broj invalidskih penzionera porastao je sa 54.000 na 212.000, dok je broj korisnika porodičnih penzija u označenim godinama zabeležio rast sa 51.000 na 157.000 (isti 2002, 155). Zbog toga, čini se ispravnim zaključiti da već u prvih petnaest godina po završetku Drugog svetskog rata. Ideja kreatora društveno-političkih zbivanja o uspostavljanju društva u kojem neće biti nezaposlenosti koja je ranije vodila konkurentskoj borbi i konfliktu između radnika, a sada i službenika koji su bili obuhvaćeni ovim Zakonom, trebalo je da vodi takvom održivom rastu koji bi, posredno je moguće zaključiti, vodio i održivom rastu penzionisanog sloja društva. Uslovi u kojima svako radi, značili su stvaranje klime u kojoj bi svako bio osiguran od različitih rizika, pa i od rizika starosti. Konstrukt starosti kao društvenog problema, u sferi rada pod okriljem socijalnog staranja, tako je trebalo da bude ostvaren, ali ostaje činjenica da nisu svi delovi društva uspeli da zadobiju legitimitet vlastite starosti. Sa druge strane, privredni rast koji je ostvaren već u fazi tzv. Prve petoljetke stvarao je atmosferu u društvu koja je za „idealnog čoveka“, dakle radnika i službenika, u „idealnom društvu“ značila garanciju važnih prava, među kojima se našlo i socijalno osiguranje.

Promena vlasništva nad društvenim problemom: Nakon što je omogućeno značajno i održivo proširenje obima korisnika penzija, ubrzo je došlo do promena u funkcionisanju socijalnog osiguranja koje su bile posledica potrebe da se osiguranje uskladi sa samoupravnim sistemom. Ova promena, u najbitnijem, odnosila se na promenu vlasništva nad društvenim problemom u vezi sa socijalnim osiguranjem, a time i nad penzijskim osiguranjem koje je učestvovalo u konstruisanju starosti kao društvenog problema, u sferi rada. Ispunjenje uslova za ovu promenu nastupa već 1952. godine kada je Vlada FNRJ

donela *Uredbu o osnivanju zavoda za socijalno osiguranje i o privremenom upravljanju sredstvima socijalnog osiguranja*. Uredba je propisivala osnivanje zavoda za socijalno osiguranje kojima su upravljali osiguranici preko izabranih predstavnika koji su tvorili skupštinu zavoda (Sekulić 1987, 183). Ovo je, u suštini, značilo da je socijalno osiguranje postupno prešlo iz nadležnosti državnih tela na zavode za socijalno osiguranje „što predstavlja početak uvođenja samoupravljanja na području socijalnog osiguranja“ (Rismondo 2002, 31). Samoupravljanje u socijalnom osiguranju Rajko Sudžum deli na period racionalnog samoupravljanja tj. samouprave do donošenja ustavnih amandmana 1968. i 1971. godine, i na period koji se odlikuje formalnim samoupravljanjem, neefikasnošću i neracionalnošću i odstupanjem od principa socijalnog osiguranja (Sudžum 1994, 279). Međa u vremenu između ova dva perioda, i pored svih upitnosti apostrofirane racionalnosti o čemu će biti više reči, biće ujedno i granica do koje će dosezati ovo potpoglavlje.

Zavodi su, prema Uredbi iz 1952. godine, bili samostalne ustanove sa vlastitim sredstvima, odnosno fondovima socijalnog osiguranja (Rismondo 2002, 31). Osnivani su u srezovima i gradovima, kao i u središtima narodnih republika, autonomne pokrajine i autonomne oblasti, s tim da je sredstvima fonda penzijskog i invalidskog osiguranja upravljao Zavod za socijalno osiguranje narodne republike (Sudžum 1994, 279).

Ono što je značajno kada se radi o penzijskom osiguranju, u prvom periodu samoupravljanja, jeste to da je promenjena uloga države u samom finansiranju socijalnog osiguranja, što je konkretizovano Uredbom iz 1953. godine, čime je stvorena osnova za uređenje „modernog sistema i njegovu podelu po osnovu osiguranja za slučaj invalidnosti, starosti i bolesti“ (Vuković 1998, 98). Socijalno osiguranje, tada, postaje organizovano po granama, a samostalni *Zakon o penzijskom osiguranju* biva donet decembra 1957. godine prema kojem su sredstva bila obezbeđivana iz doprinosa i slivala su se u fondove zavoda kojima su, kako je rečeno, upravljali osiguranici preko svojih predstavnika (Sudžum 1994, 279). Uvođenje doprinosa, koji je bio ukinut Zakonom iz 1950. godine, nije podrazumevalo vraćanje na prethodeći individualni doprinos, nego je označilo pojavu tzv. kolektivnog doprinosa koji su plaćala sva privredna preduzeća, državni organi i ustanove, zadruge, zadrugne i društvene organizacije i privredna preduzeća, kao i privatni poslodavci, s tim da

se ovaj društveni doprinos dobijao na osnovu iznosa od 45% od platnog fonda radnika i službenika (Pešić 1957b, 22).

Iz svega navedenog moguće je izvesti važan zaključak. On se odnosi na to da je država prepustila ne samo upravljanje socijalnim osiguranjem, nego i njegovo finansiranje, vraćanjem doprinosa koji je ukinut 1950. godine. Međutim, država ovim ne prestaje da bude glavnim suvlasnikom nad konstruisanjem socijalnog osiguranja kao društvenog problema, koji je u krajnjoj instanci u vezi i sa konstruisanjem starosti kao društvenog problema. Država, naime, deli vlasništvo nad označenim društvenim problemima sa Saveznim zavodom, koji biva uspostavljen na osnovu *Uredbe o organizaciji zavoda za socijalno osiguranje* 1955. godine. Ovom Uredbom, između ostalog, upravo, je potvrđeno državno suvlasništvo nad društvenim problemima time što je državnim organima bilo dozvoljeno da intervenišu s ciljem zaštite zakonitosti opštih akata zavoda (Pešić 1957b, 29). Država će i dalje imati važnu ulogu kroz svoj patronski zadatak iako je Uredbom propisano da državni organi nemaju prava da se mešaju u konkretan postupak za ostvarivanje prava iz socijalnog osiguranja, niti da samostalno intervenišu protiv rešenja donetih u tom postupku (isti 1957, 29). Interesna igra, time, može biti nastavljena i u samoupravljanju. To će se videti i na osnovu kritike socijalnog osiguranja koja u velikoj meri dovodi u pitanje racionalnost prvog perioda samoupravljanja, ali i na osnovu kritike samog penzijskog osiguranja koja je za ovu studiju najvažnija. Ono što, bez obzira na promene, ostaje ključna karakteristika posleratnog socijalnog osiguranja jeste uvek monopolska uloga najpre države, a onda i društvene svojine, zbog čega se i dogodilo da su svojinski odnosi određivali organizaciju, finansije, sadržaj i obim prava iz osiguranja koji je značajno proširen uslovivši time porast broja osiguranih lica (Sudžum 1994, 282).

Pre nego bude moguće uputiti na označene kritike, potrebno je još uputiti i na izmene nastale 1952. godine uvođenjem *Uredbe o određivanju i prevođenju penzija i invalidnina* koje su se ticale penzijskog osiguranja. Njome su, naime, uvedene važne izmene. Prva se odnosila na to da je u određivanju penzija u obzir uziman radni staž i kvalifikacija (stručna sprema) za koje se smatralo da su objektivno priznati društveni kriterijumi. Ovo je, zapravo, značilo da je napušten kriterijum zarade kao element za određivanje penzijskog osnova, čime se postiglo to da svi sa jednakim kvalifikacijama i istim radnim stažom dobiju

jednake penzije ili penzije sa približno istim iznosom. Da bi ovo bilo moguće, bilo je potrebno odrediti 20 penzijskih razreda koji su podrazumevali unapred određene penzijske osnove. Iz ovakvog određivanja penzija bili su izuzeti službenici državnih organa i ustanova čije su se penzije određivale prema visini plate u trenutku penzionisanja, jer je stručna sprema i dužina staža već bila izražena u platnom razredu. Na ovom primeru, moguće je uočiti *konstruisanje istog* prema visini penzije koja je zavisila od staža i kvalifikacije tj. stvaranje određenih kategorija penzionera koje su brisale efekte konjunktura izražene kroz visinu plate i životni standard u aktivnoj sferi rada. Što se pak uslova za penzionisanje ticalo, oni se nisu bitnije promenili. Pravo na punu penziju sticali su muškarci sa 35 godina staža, a žene sa 30. Nepuna penzija sticana je sa 15 godina staža¹²⁹ i podrazumevala je sticanje 50% penzijskog osnova. Međutim, svakom sledećom godinom do 25 godina staža penzija se povećavala za 2% za muškarce, odnosno 3% za žene. Nakon toga, uvećanje je podrazumevalo 3% za muškarce i 4% za žene do 100% penzijskog osnova. Među važnim izmenama u *Uredbi o izmenama i dopunama Uredbe o određivanju i prevođenju penzija i invalidnina* našla se i ona koja je propisivala da se uživaocu lične penzije koji se zaposli s punim radnim vremenom obustavlja isplata penzije dok traje zaposlenje (Pešić 1957b, 29 – 32). Na ovom mestu važno je još napomenuti da je propisima omogućeno i penzijsko osiguranje pojedinih profesija koje do tada nisu bile osigurane, poput: advokata, umetnika, nosača putničkog prtljaga na železničkim stanicama...

Istovremeno, javljaju se i diskusije koje na površinu iznose netrpeljivost prema porastu penzionisanog sloja društva i dileme koje su najčešće išle za odgovorima na pitanja da li ukinuti mogućnost penzionisanja po kriterijumu punog radnog staža ili da li bi trebalo pooštriti taj kriterijum? Na to jasno ukazuje sledeći navod:

Sadašnji penzioni sistem često se napada i zahteva njegova izmena (i) zbog porasta ličnih penzionera, naročito starosnih. Ako se razmotri stanje u pogledu broja starosnih penzionera posle rata onda se vidi da je porast zaista veliki. Tako je broj starosnih penzionera u 1953. godini pet puta veći od broja penzionera u 1946. godini. Ali, ovaj porast došao je zbog toga što pre rata starosno osiguranje za radnike, obzirom na njegovo kasno uvođenje nije bilo sprovedeno, tako da ovaj porast dolazi baš zbog tih razloga. Zato

¹²⁹ Javila su se i takva stanovišta da bi ovu granicu trebalo spustiti na 10 godina (Pešić 1957b, 102).

se za ovaj period i ne može govoriti o nekom stvarnom porastu broja starosnih penzionera, već samo o obuhvatu starosnim osiguranjem... (Pešić 1957b, 98 - 99).

Međutim, broj starosnih penzionera povećavao se i nakon ovog perioda tj. posle 1953. godine, kada je iznosio 105.220. Naredne godine broj starosnih penzionera iznosio je 110.495; 1955. godine broj je porastao na 117.252, dok je 1956. godine broj starosnih penzionera obuhvatao 121.160 lica (prema Pešić 1957b, 99), što ukazuje na to da je pored „obuhvata“ došlo do proširenja prava koja su time uticala na porast broja penzionera, a sve ukupno vodilo je formiranju novog sloja društva prema kojem je već na početku procesa iskazivana netrpeljivost. Ovde još valja naglasiti i to da je došlo i do značajnog uvećanja broja invalidskih penzionera, kao i onih koji su primali porodične penzije i da su kritike, takođe, bile okrenute i ka ovoj činjenici. Međutim, u javnom diskursu nije uvek dolazilo da razdvajanja penzionera po različitom osnovu. Suprotno tome, ukupne cifre govorele su o velikom porastu broja penzionera, ali je vidljivost koja ide uz starosne penzionere dovela do toga da se stekne utisak o uvećanju penzionera kao uvećanju starosnih penzionera. Zbog toga, još u ovom periodu valja tražiti početke stvaranja negativne slike starog čoveka u domaćem društvu tj. stvaranja ideje o penzionisanom starom čoveku kao neproduktivnom, kao teretu za javne finansije, a koja zanemaruje izdvajane doprinosa¹³⁰ iz zarade.

Pored toga što je kritikovano opšte uvećanje starosnih penzionera, izdvojile su se i kritike koje su se ticale pojedinih uslova za sticanje penzije. Ukazivanjem na postojanje dve vrste penzija, pri čemu se jedna određuje godinama staža – 35 za muškarce i 30 za žene, dok druga dolazi kao „vrsta obezbeđenja ljudi koji su u toku rada dostigli utvrđeni stepen iznemoglosti koja nastupa sa određenim godinama staža“ (Pešić 1957b, 96) ponovo na površinu iznosi ujedinjavanje nemoći i starosti, pri čemu su i jedna i druga kategorija društveni konstrukti. Za tačku ujedinjenja preuzeta je 65 godina, prema međunarodnoj Konvenciji o minimalnim normama socijalnog obezbeđenja, koju je Jugoslavija ratifikovala, a koja je doneta na Prvoj regionalnoj konferenciji MOR održanoj 1954. godine u Ženevi (isti 1957b, 100). Oštrica kritike usmerena je na uslove sticanja prve starosne penzije tj. radne penzije koju su mogli steći za rad potpuno sposobni muškarci u 55 godina

¹³⁰ Pozivanje na društveni doprinos odlika je poratnog perioda. On je, međutim, teško merljiv, zbog čega je opravdanije akcenat staviti na, lakši za utvrđivanje, materijalni doprinos.

života i žene u 50. Obezbeđivanje uslova penzionisanja prema stažu tekovina je borbe radničkog pokreta protiv kapitalističkog eksploatiranja i kao takva biva usvojena u novoj državi koja se sada suočava sa kontraefektom mere koja ukazuje na nesklad između datog prava sa jedne strane i potreba i mogućnosti sa druge strane. Odbacivanje kako same radne penzije, tako i uslova za njeno sticanje, i pored otvaranja pitanja ekonomske racionalnosti, nije moglo biti sprovedeno u delo, jer bi time bilo ugroženo nasleđe u kojem je uporište nalazila nova ideologija. Neracionalnost je opravdavana doprinosom pojedinca zajednici ili, još, konkretnije: „Ako bi se odbacila starosna penzija za pune godine radnog staža, i uspostavila samo penzija za iznemoglost, to bi značilo uspostavljanje jedne jedinstvene penzije za sve osiguranike, bez obzira koliko je koji osiguranik doprineo zajednici“ (Pešić 1957b, 97). Zbog svega navedenog, moguće je konstatovati da je proklamovano načelo rada prema *mogućnostima* i dobijanja prema *potrebama* ustuknulo pred načelom „doprinosa društvenoj zajednici“ koje će početi da se pokazuje kao neodrživo na polju socijalnog osiguranja, time i penzijskog. Sa druge strane, opravdanje za starosne granice koje su iznosile 55 i 50 godina tj. 65 i 55, iznalaženo je u činjenici da je 1948. godine bilo svega 8,6% lica starijih od 60 godina, a da je taj procenat 1953. godine iznosio 9,8%, te da je srednje trajanje života iznosilo 51 godinu (isti 1957b, 99). Demografske promene i zadržavanje kriterijuma za penzionisanje, vremenom, ipak će dovesti do produblivanja problema kada je kao osnov za penzionisanje služio puni staž.

Zakonsko razdvajanje starosti i invalidnosti: Ovo razdvajanje nastupilo je kao izraz revizije propisa o penzijskom osiguranju, zbog čega su doneta dva odvojena zakona. *Zakon o penzijskom osiguranju* donet je 1957. godine, a *Zakon o invalidskom osiguranju* godinu dana kasnije. Ovi zakoni su u potpunosti uređivali penzijsko i invalidsko osiguranje na području tadašnje države, dok „republike i pokrajine nisu imale ovlasti ni mogućnosti da samostalno uređuju pojedina pitanja na tom području“ (Rismondo 2002, 33).

Uslovi penzionisanja, prema ovom Zakonu, podrazumevali su punu starosnu penziju sa 55 godina života i 35 godina rada za muškarce, dok je za žene uslov iznosio 50 godina života i 30 godina staža. U odnosu na prethodna zakonska rešenja, promena je nastupila kod pružanja prava na nepunu starosnu penziju. Starosne granice ostale su iste i podrazumevale su 65 godina za muškarce i 55 godina za žene, ali se u pogledu radnog staža

tražilo: 30 godina staža za muškarce i 25 godina staža za žene; 25 godina staža za muškarce i 20 godina staža za žene, pod uslovom da u poslednjih pet godina imaju 7 meseci radnog staža u svakoj godini ili 3 godine i pet meseci radnog staža; 15 godina staža za muškarce i žene, ali pod uslovom da u poslednjih pet godina imaju najmanje 8 meseci radnog staža u svakoj godini ili ukupno 4 godine i 2 meseca radnog staža. Pored pune i nepune starosne penzije postojale su još i povećane pune penzije za staž preko 35 godina za muškarce i 30 godina za žene, koje su se svake godine uvećavale za 3%, do maksimalnih 50% (Rismondo 2002, 33 - 34).

Već je bilo reči o uslovima za osiguranje boraca, pa je tako i ovim Zakonom bilo zagantovano povoljnije sticanje prava na starosnu penziju učesnicima NOB koji su to postali pre 9. septembra 1943. godine. Pravo na starosnu penziju mogli su, tako, steći: muškarci sa 55 godina života i žene sa 50 godina života i najmanje 15 godina penzijskog staža, od čega je trebalo da bude najmanje 10 godina radnog staža; muškarci sa 35 godina staža i žene sa 30 godina staža, bez obzira na godine života; osiguranici sa 15 godina penzijskog staža, od čega sa najmanje 10 godina radnog staža, i pre navršanih 55, odnosno 50 godina života prema posebnom rešenju republičke komisije (s obzirom na opšte stanje zdravlja i radne sposobnosti). Učesniku NOB i Španskog građanskog rata sledovalo je 100% od penzijske osnovice, dok se ostalim učesnicima penzija povećavala prema penzijskom stažu za određeni postotak u zavisnosti od trenutka stupanja u rat: 1942. godine - 90%; 1943. godine - 60%; 1944. godine 30% i 1945. godine 10%, s tim da se nije mogla preći osnovica od 100% (Rismondo 2002, 34). Među primerima povlastica stečenih na račun učešća u NOB važno je ukazati na to da se starosna penzija mogla dobiti i pre 55 godine za muškarce ili 50 godine za žene, prema posebnom rešenju, ili čak bez obzira na godine kada se napune godine staža, čime se još jednom potvrđuje sva fluidnost određenja starosnog kriterijuma za sticanja prava na starosnu penziju. Starost kao socio-kulturna kategorija, očigledno, jeste društveno konstruisana određenjem starosnog uslova za istupanje iz aktivne sfere rada, dok sa biološkom osnovom ne mora imati direktne veze, mada one nisu isključene kada su starosni kriterijumi za penzionisanje drugačije utvrđeni.

Ustavna potpora za reviziju penzijskog osiguranja: Nakon donošenja Ustava SFRJ 1963. godine, socijalno osiguranje doživljava značajne promene. Njime su, naime, pruženi

neophodni preduslovi za preobražaj sistema socijalnog osiguranja na samoupravnim principa, što je značilo da je prekinuta praksa prema kojoj je država na jedinstven način potpunim zakonodavstvom uređivala celokupno područje socijalnog osiguranja (Sudžum 1994, 280). Služba socijalnog osiguranja postala je samostalna, u nadležnosti Federacije bilo je samo donošenje propisa o osnovama zakonodavnog regulisanja sistema socijalnog osiguranja, dok je na republikama i pokrajinama bilo uređivanje dopunskih prava u okviru vlastitih nadležnosti (Vuković 1998, 98). Ustav je propisivao i osnovno načelo socijalnog osiguranja koje njime postaje institucijom uzajamnog osiguranja radnih ljudi zasnovanog na principima uzajamnosti i solidarnosti, obaveznosti i jedinstvenosti uređenja (Rismondo 2002, 41).

Budući da država više nije uređivala socijalno osiguranje potpunim zakonima, već 1964. godine donet je *Osnovni zakon o penzijskom osiguranju*. Zanimljiva novina, data ovim Zakonom, odnosila se na mogućnost da republike uvedu dobrovoljno penzijsko osiguranje unutar kojeg je bilo moguće uključivanje u sistem penzijskog osiguranja i onih građana koji do tada nisu bili obuhvaćeni obaveznim penzijskim osiguranjem (Rismondo 2002, 41). Ovim Zakonom bitno su i pooštreni kriterijumi za sticanje prava na starosnu penziju, način utvrđivanja penzijske osnovice i određivanja visine starosne penzije, a važno je apostrofirati i to da je „reforma mirovinskog osiguranja obavljena usporedno s tadašnjom privrednom reformom u Jugoslaviji, čije se do tada zatvoreno gospodarstvo počelo otvarati prema inozemstvu“ (isti 2002, 41), što je imalo svoje implikacije i na konstruisanje starosti kao društvenog problema, na temelju približavanja starosnog kriterijuma za sticanje prava na starosnu penziju.

U pogledu sticanja prava na starosnu penziju, pooštreni kriterijumi podrazumevali su: navršenih 60 godina za muškarce i najmanje 20 godina penzijskog staža, dok je za žene starosni kriterijum podrazumevao 55 godinu i 20 godina penzijskog staža; 65 godina života za muškarce tj. 60 godina za žene i najmanje 15 godina staža osiguranja, od kojih najmanje 40 meseci u poslednjih 5 godina ili 80 meseci u poslednjih 10 godina; 40 godina penzijskog staža za muškarce i 35 godina staža za žene, bez obzira na godine osiguranika. Podizanjem starosnih kriterijuma za ostvarenje prava na penziju bilo je postignuto usklađivanje sa tada važećim uslovima u zemljama tržišne ekonomije Južne Evrope (Rismondo 2002, 42), što se

direktno odrazilo i na određenje starosti kao socio-kulturne kategorije koje je sada podrazumevalo granicu od 60 i 65 godina za muškarce i 55 i 60 godina za žene. U slučaju učesnika NOR, takođe je podignut kriterijum sa 15 na 20 godina penzijskog osiguranja, s tim da je muškarac mogao ostvariti pravo na penziju sa 55 godina, a žena sa 50 navršениh godina. Pored toga, Zakonom je bila omogućena i prevremena starosna penzija pod uslovom da je muškarac navršio 35 godina penzijskog staža, a žena 30 godina (isti 2002, 43), što je bilo praćeno izvesnim smanjenjem penzije, ali je i omogućavalo razbijanje kruto zadatog kriterijuma za odlazak u penziju tj. u svrstavanje u red starijeg dela društva. Pored toga, Zakon je poznavao i penzije koje su bile predviđene za osobe sa posebnim zaslugama na polju revolucionarne, političke, naučne, kulturne ili društvene delatnosti. Njima se ovo pravo moglo priznati bez drugih stečenih uslova, a i sama penzija je mogla biti veća nego što bi bila po odredbama Zakona. O dodeljivanju ove penzije, kao i o njenoj visini odlučivalo je Savezno izvršno veće, odnosno Republičko izvršno veće (isti 2002, 44).

Osnovni Zakon ustanovio je i penzijsko osiguranje samostalnih zanatlija i samostalnih ugostitelja od 1. Januara 1965. godine, čime se nastavilo širenje obima osiguranih lica, s tim da su pravo na to osiguranje mogla ostvariti najranije pet godina nakon uvođenja osiguranja. Iste godine donet je i *Zakon o boračkom dodatku* kojim su razrađena prava i obaveze učesnika NOR i Španskog građanskog rata koji su uz platu primali i borački dodatak koji se, uz zaradu, uzimao za utvrđivanje penzijske osnovice. Ovaj dodatak pripadao je učesnicima NOR koji su to postali pre 9. septembra 1943. godine i učesnicima Španskog građanskog rata, a visina dodatka utvrđivana je u određenom postotku od razlike između ličnog dohotka i granične svote zagarrantovanog minimalnog primanja, u zavisnosti od godine stupanja u NOR: 1941. i Španski građanski rat – 100%; 1942. – 90%; i 1943. – 60% (Rismondo 2002, 44). Penzija nosilaca Partizanske spomenice 1942. godine određivala se pod povoljnijim uslovima u visini od 100% plate u poslednjoj godini rada ili prosečne plate u poslednjih 5 godina ukoliko je to povoljnije za osiguranika (isti 2002, 45).

Koncept socijalnog osiguranja koji je uređen Zakonima posle Ustava iz 1963. godine, međutim, nije trajao dugo. Korenite promene nastaju posle 1968. godine „u pravcu sve šireg samoupravljanja i decentralizacije uređivanja“ (Sudžum 1994, 280). Amandmanom XVI, koji je postao sastavni deo Ustava, materija socijalnog osiguranja uređuje se opštim

zakonodavstvom, što je najavilo potpunu reviziju celokupnog socijalnog osiguranja i prestanak postojanja jedinstvene organizacije socijalnog osiguranja, jedinstvenog sistema tog osiguranja utvrđenog saveznim zakonom, kao i ukidanje jedinstvenog nosioca socijalnog osiguranja (isti 1994, 280).

Samoupravne interesne zajednice – novi vlasnici nad društvenim problemom: Ustavnim amandmanima, najpre 1968. godine, a potom i 1971. godine dolazi do krupnih promena na polju osiguranja, koje će ostaviti dubokog traga i na penzijsko osiguranje, time i na konstruisanje starosti kao društvenog problema. Jedna od najvažnijih izmena ticala se uvođenja Samoupravnih interesnih zajednica (SIZ) u ustavni sistem, što je učinjeno Amandmanom XXI u kojem se daju i osnovna obeležja SIZ kao mesta gde se obavlja slobodna razmena rada i odlučuje na bazi samoupravnog sporazuma i društvenog dogovaranja, dok se potrebe korisnika zadovoljavaju na načelima uzajamnosti i solidarnosti (Sudžum 1994, 280). Kada se radilo o *Samoupravnoj interesnoj zajednici penzijskog i invalidskog osiguranja radnika* bilo je predviđeno sledeće:

Samoupravnu interesnu zajednicu penzijskog i invalidskog osiguranja osnivaju radni ljudi radi zadovoljavanja svojih zajedničkih i ličnih potreba i interesa, i radi usklađivanja te zaštite sa materijalnim i ostalim mogućnostima radnih ljudi, organizacija udruženog rada i društvene zajednice u celini. Prava, obaveze i odgovornosti u međusobnim odnosima radnika i ostalih lica uključujući i određenu interesnu zajednicu uređuje se zakonima, samoupravnim sporazumima o njihovom osnivanju, statutima i ostalim opštim aktima. (Gojković 1978, 15)

Novinu je predstavljalo i uvođenje šireg pojma socijalne sigurnosti, umesto pojma socijalno osiguranje, koji je kao takav trebalo da znači „nešto više od socijalnog osiguranja“ (Rismondo 2002, 48). Da bi radnim ljudima bila osigurana željena socijalna sigurnost, Federacija je prema promenama koje su nastupile uređivala samo osnovna prava. Tako je 1972. godine donet *Zakon o osnovnim pravima iz penzijskog i invalidskog osiguranja*, koji je počeo da se primenjuje od naredne godine, s tim da je republikama, u skladu sa lokalnim specifičnostima, bilo omogućeno da osiguranicima pruže šira prava i povoljnije uslove za njihovo ostvarivanje (isti 2002, 48). Ovo je ujedno i vreme kada prestaju sa radom zavodi za socijalno osiguranje, jer je usled usklađivanja Zakona sa

ustavnim odredbama bilo predviđeno osnivanje samoupravnih interesnih zajednica penzijskog i invalidskog osiguranja, koje postaju nosioci osiguranja tj. novi vlasnici nad društvenim problemom osiguranja, time i starosti koja se konstruiše kao društveni problem u vezi sa penzionisanjem.

Upravljanje Zajednicom, na načelima samoupravljanja, vršilo se putem: zborova osiguranika, organizovanih kod poslodavaca i u organizacijama penzionera, koji su imali pravo da se izjasne o pojedinim pitanjima pre nego se o njima odluči na Skupštini Zajednice; referendumu koji je mogao biti raspisan s ciljem izjašnjavanja o značajnim pitanjima iz delokruga Skupštine Zajednice; saveta osiguranika koji su bili osnivani na opštinama na kojima su osiguranici živeli i koji su imali određena ovlašćenja na svom području; veća osiguranika čije su članove činili delegati saveta osiguranika sa određenog područja. Odluke o sprovođenju penzijskog osiguranja donosila je Skupština Zajednice sastavljena od delegata veća osiguranika, a Skupština je imala i svoja tela poput Odbora Skupštine i komisije (Rismondo 2002, 49). Na primeru organizovanja jasno je uočljiva osnovna samoupravna ideja po kojoj pravo odlučivanja biva prebačeno na krajnjeg korisnika, u ovom slučaju osiguranika. Kada materija nije bila uređena saveznim ili republičkim zakonom, onda je udruživanjem u SIZ bilo predviđeno da „radnici i ostali radni ljudi samostalno uređuju najvažnija pitanja delovanja i obezbeđenja materijalne i socijalne sigurnosti“ (Gojković 1978, 8). Međutim, izostajanje željenih rezultata nastaje kao posledica toga da su *principi samoupravnog interesnog organizovanja bili nespojivi sa principima socijalnog osiguranja*, budući da se SIZ zasniva na sporazumevanju, kolektivitetu korisnika i davalaca usluga, dogovornoj ekonomiji, planiranju potreba i tome sličnom, a da socijalno osiguranje počiva na obaveznosti, individualnim pravima osiguranika, stalnosti prava ujedinjenih zakonom... (Sudžum 1994, 280 – 281) Na ovom mestu, naime, uočljiva je izrazita birokratizacija problema koja će rasplet doživeti 1990. godine kada budu napuštene SIZ i formirani fondovi. Pored otežanog funkcionisanja koje je, umesto da osigura interese onih čija prava zagovara, dovelo da nagomilavanja svakovrsnih problema koji su za posledicu imali „preorganizovanost, neefikasnost, blokadu odlučivanja zbog upornog nastojanja da se o svakom pitanju postigne konsenzus samoupravnim sporazumevanjem i društvenim dogovorom“ (isti 1994, 281), važno je

apostrofirati i pojavu izraženog problema u vezi sa finansiranjem koje postaje sve teže, praćeno sve većim rashodima. Primer o određivanju stope doprinosa za penzijsko osiguranje i odlučivanje o njemu, a koji se od 1975. do 1980. godine provodio zaključivanjem samostalnih sporazuma i u kojima su učestvovala delegacije osiguranika i Osnovne zajednice penzijskog osiguranja, jasno govori o opštoj karakteristici insistiranja na nemogućem:

Kako nije bilo moguće osigurati da svi sudionici prihvate samoupravni sporazum o doprinosima u istom obliku i sadržaju, doprinosi su se i dalje svake godine ipak utvrđivali zakonom. Naime, iako je bilo oduvijek poznato da su materijalne obaveze mirovinskog osiguranja i njihov opseg određene zakonom (koji je utvrdio prava iz toga osiguranja i uvjete za njihovo ostvarivanje), logično je bilo da se i financiranje toga osiguranja uređivalo zakonom (što se u konačnici i događalo), međutim, tadašnji postupak zaključivanja samoupravnih sporazuma o financiranju mirovinskog osiguranja, koji se ponavljao svake godine, bio je jedna od posljedica funkcioniranja tadašnjeg političkog sustava, koji je u sebi sadržavao značajne elemente utopije. (Rismondo 2002, 69).

Novo vlasništvo nad društvenim problemom potvrđeno je i novim saveznim Ustavom iz 1974. godine. Među ustavnim garancijama našlo se i utvrđivanje prava koja su se donosila na nivou republika, a koja bivaju proširenija i upotpunjenija, dok su Saveznim zakonom bile utvrđene samo osnovne postavke (Vuković 1998, 98). U razdoblju koje je prethodilo, društveno-ekonomski odnosi kretali su se u smeru razvijanja samoupravljanja, deetatizacije društvenih funkcija, decentralizacije državnog i političkog organizovanja u odnosu na državna tela i njihove funkcije, a sve ovo došlo je do izražaja i u novom Ustavu (Rismondo 2002, 64). Ustavom se, tako, nastavilo utvrđivanje pravnih položaja i odnosa u SIZ, kao i ustavima i zakonima u republikama, *Zakonom o udruženom radu 1976. godine, Zakonom o planiranju* i drugim sistemskim zakonima (Sudžum 1994, 280). U označenom razdoblju, dolazi do uspostavljanja masivnog zakonskog sistema što se nužno odrazilo i na područje penzijskog osiguranja na teritorijama republika.

Skupština SR Srbije u drugoj polovini 1975. godine usvojila je *Zakon o izmenama i dopunama Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju*. Ovaj Zakon predstavljao je polaznu osnovu za novi način organizovanja samoupravne interesne zajednice penzijskog i

invalidskog osiguranja radnika na području republike, bez autonomnih pokrajina, a njime je bilo predviđeno i osnivanje *republičke zajednice penzijskog i invalidskog osiguranja* (Gojković 1978, 16). Karakteristično za ovaj period jeste i isticanje toga da je broj penzionera u stalnom porastu, kao i to da produžavanje životnog veka i ograničavanje radnog veka pruža mogućnost većem broju ljudi „da sve duže i duže koriste prava iz invalidskog i penzijskog osiguranja. U takvim uslovima penzija se shvata kao ekonomska i socijalna kategorija, kao pravo koje se dugoročno koristi...” (isti 1978, 7) Pored starosne penzije, u opštem smislu, postojala je i prevremena starosna penzija koja je, takođe, bila stvar društvenog dogovora, nikako ne izraz biološke datosti. Uz to, postojala je i mogućnost dokupa staža, čime pravo na starosnu penziju postaje predmetom trgovine, kao i praksa iz predašnjeg perioda da se rad nastavi i po penzionisanju, što je vodilo preklapanju dve podvojene sfere, o čemu je već bilo reči.

Kada se radilo o zakonom predviđenim uslovima za sticanje prava na starosnu penziju, ona su se, u najopštijem, kretala ka sledećem: pravo na starosnu penziju sticao je muškarac sa navršениh 60 godina, žena sa 55, i najmanje 20 godina penzijskog staža; muškarac sa navršениh 65 godina, i žene sa 60 godina, i najmanje 15 godina staža osiguranja, kao i uz ispunjenje još jednog uslova u pogledu gustine staža osiguranika; kada muškarac navršи 40 godina, žena 35 godina, penzijskog staža bez obzira na godine života. Pravo na prevremenu penziju sticao je muškarac sa 35 godina penzijskog staža i 55 godina života, dok je žena to pravo sticala sa 30 godina penzijskog staža i 50 godina života. Uslovi za sticanje starosne penzije učesnika NOR mogli su biti nezavisni i zavisni od godina života. Prema prvoj mogućnosti, pravo na penziju dobijao je učesnik koji bi napunio 35 godina penzijskog staža, ukoliko se radilo o muškarcu, ili 30 godina penzijskog staža, kada se radilo o ženi. Starosni kriterijum podrazumevao je da je penzija mogla biti ostvarena činjenicom da je učesnik NOR navršиo 55 godina života, u slučaju muškarca, ili 50 godina, kada je u pitanju bila žena, sa najmanje 20 godina penzijskog staža, navršениh bilo kada, ali pod uslovom da je od toga najmanje 10 godina staža osiguranika.

Već je bilo reči o tome da se u označenom periodu pojavila pojačana pažnja koja se ticala porasta broja osiguranika i rasta rashoda penzijskog osiguranja, koji je bio u vezi sa prvom činjenicom. Rast ukupnog broja penzionera na teritoriji SR Srbije iznosio je 15, 19%

ili, izraženo u brojevima, kretanje je podrazumevalo porast sa 265.530 na 305.864 osiguranika, u periodu od 1973. do 1977. godine. Ukupan broj penzionera na nivou SFRJ iznosio je 1977. godine 1,407.692 osiguranika, od čega je starosnih penzionera bilo 523.578, dok je na nivou SR Srbije taj broj iznosio 118.714 korisnika starosnih penzija, što je rast od 13,3% od 1973. godije. Prosečna stopa rasta, u ovom petogodišnjem periodu iznosila je 3,2%, s tim da je najveći porast zabeležen, upravo, 1977. godine i to 5,2% (Gojković 1978, 214-215). Kada su u pitanju rashodi za starosne penzije u neto iznosu, uočljivo je da su oni porasli za gotovo dva i po puta, u označenom periodu, te da su sa 1.819 narasli na 4.493 miliona dinara, s tim da su rashodi rasli po prosečnoj godišnjoj stopi od 25,4%, dok je najveći rast po istom osnovu zabeležen 1974. godine i 29,9% (isti 1978, 222-223).

Ukratko, razvoj dela osiguranja pod kojim su bile starosne penzije kontinuirano je išao u pravcu širenja kruga korisnika osiguranika i uvođenja novih prava. To je za rezultat imalo da su sedamdesetih godina 20. veka penzijskim osiguranjem bili obuhvaćeni svi zaposleni i da su sa njima bili izjednačena lica koja samostalno obavljaju privrednu ili drugu delatnost kao osnovno zanimanje, osnivači tj. vlasnici preduzeća, radnje, poljoprivrednog gazdinstva ili njihovog dela koji istovremeno u njima obavljaju određene poslove, ukoliko nisu osigurani po drugom osnovu, sveštenici, verski službenici, zemljoradnici, članovi domaćinstva zemljoradnika i članovi domaćinstva nezemljoradnika (mešovita domaćinstva) koji se bave poljoprivredom (Sudžum 1994, 281). Ono što je za ovu studiju od naročito značaja jeste to da je u ovom periodu došlo do prepoznavanja starosti kao problema koji valja rešavati i u slučaju poljoprivrednog dela društva, a koje je zadugo ostajalo izvan sistema osiguranja, uprkos izrazitoj brojnosti, čime je i konstruisanje starosti kao društvenog problema, ovog dela društva, uporno ostajalo izvan arene. Proučavanju ovog fenomena, koji je u skladu sa konstruktivističkom teorijom koja naglašava da brojnost nije dovoljan preduslov za konstruisanje nekog društvenog problema, biće posvećeno posebno potpoglavlje.

Organizovanje penzionera – strategije i korišćenje stečenih prava: Fokusiranje na ključne zakone u oblasti socijalnog tj. penzijskog osiguranja, donete između Drugog svetskog rata i kriznog perioda devedesetih godina 20. veka, imalo je za cilj da ukaže na

načine proširivanja prava osiguranika i na fluidnost određenja dobnog kriterijuma za ostvarivanje prava na starosnu penziju, dok će naredne stranice imati zadatak da pokažu na koji način su ta prava bila korišćena i kakve su strategije razvijane s ciljem ojačavanja položaja penzionisanog sloja u društvu. Reč je, naime, o pokušaju da se ukaže na uticaj koji je novi sloj društva pokušao, i do neke mere uspeo, da ostvari kroz organizaciju penzionera koju članovi definišu kao „najširi front organizovanja starijih ljudi u Srbiji“ (Miskin 2011, 149). To će biti moguće pokazati na primerima zacrtanih ciljeva i sprovedenih aktivnosti, koji zajedno svedoče o nameri organizacije penzionera da potvrdi ideološku ispravnost, obezbedi priznavanje prava na učešće u globalnim društvenim tokovima, nametne sebe kao ključnog aktera u rešavanju pitanja populacije penzionera i osigura preduslove koji će omogućiti obezbeđivanje povoljne pozicije u društvu. Ono što je već sada moguće potcrtati jeste to da je „neraskidiva veza“ između radništva i penzionisanog staleža, na čemu će potonji insistirati daleko više od prvih, činila zalag željenom pozicioniranju penzionera u društvu.

Konkretnije, ideološka prekrajanja „stvarnosti“, na svim društvenim planovima, dovela su do nekoliko važnih promena. Ona ne samo da su stvorila uslove za nastanak novog sloja društva u punom obimu, nego su dovela i do potrebe da taj novi penzioner potvrdi svoje mesto kao neophodna snaga u izgradnji boljeg društva, države blagostanja i dostojanstvenog pojedinca, što će biti moguće pokazati na nizu planova i ambicija, ali i na nedvosmislenom omeđavanju područja društvenog problema od strane same organizacije. Prenaglašena retorika, koju je organizacija koristila u procesu stalnih pokušaja da opravda svoje postojanje, ukazuje, međutim, na izvesne nesrazmere između onoga kako suvlasnici nad delom društvenog problema sagledavanju svoje suvlasništvo i onoga kako to čini društvo u kojem se javlja određeni društveni problem. Sve ovo vodilo je stvaranju uslova za organizovanje penzionera u komunističkoj eri, koji iako nisu njen izum, najzad zadobijaju prava koja su označila novo vreme za ovaj sloj društva. Poravnano ideološko tle, činilo se, dalo im je priliku da ostvare svoja penzionerska prava i da postanu aktivni članovi društva, oni koji se pitaju, koji odlučuju i menjaju.

Pre nego što bude bliže objašnjen način na koji je konstruisana vododelnica, sa zatomkom da nasilno prekine kontinuitet sa pređašnjim periodom u domenu socijalne

politike i njenog dela koji se tiče penzija, i objašnjen načina na koji je novouspostavljena vlast omeđila polje delovanja i potvrdila primat nad „svojim izumom“, još jednom valja podsetiti da su iz korpusa „svih“ zadugo bili izostavljeni poljoprivrednici. Načelo „od svakoga prema mogućnostima, svakome prema potrebi“, dakle, nije bilo primenjeno na celokupno društvo čime su pojedine starosti tj. starosti pojedinih pripadnika društva, zadugo ostale izvan konstrukcije, pa time i izvan organizovanja kojem je posvećen ovaj deo studije. Ali, kako politički sistemi podrazumevaju da su neki „jednakiji“ od drugih, tako i one koji postaju penzioneri u odnosu na one koji ne uspevaju da ostvare to pravo možemo svrstati u kategoriju stanovništva sa приметно više prava na „jednakost“. Na ovom mestu, međutim, valja ukazati na to da su penzioneri, opšte uzev, u posleratnoj eri postali priznati deo društva koji kao takav nije postojao u punom obimu u pređašnjim periodima. Oni više nemaju odlike izuzetka, društvenog problema na čekanju, niti se više dovodilo u pitanje da li će kao takvi nastaviti da postoje, što je dalje vodilo njihovom organizovanju kao neophodnog elementa konstrukcije starosti kao društvenog problema u celini.

Počeci organizovanja – staro seme za novo tlo: Prvo udruženje penzionera Srbije osnovano je 1938. godine u Kragujevcu¹³¹. Bilo je to Udruženje penzionera i penzionerki potpornog fonda Vojno-tehničkog zavoda. Udruženje je brojalo 80 članova koji su mogli biti: redovni, pomažući, osnivači, dobrotvori, veliki dobrotvori i počasni članovi, a osnovano je s ciljem da radi na opštem dobru svojih članova; da zastupa članove kod potpornog fonda Vojno-tehničkog zavoda; da rešava i raspravlja sva pitanja koja se tiču penzionera preko svojih delegata; da članovima i njihovim porodicama pruža mogućnost svih povlastica i olakšica koje su tada uživali državni penzioneri pri lečenju u bolnicama, banjama... (Vučković 1980, 9) Rat koji je ubrzo usledio, prekinuo je prvo organizovano delovanje penzionera, i pored nasleđenih problema, doneo nove. Tako se dogodilo da je tokom rata uništena kompletna imovina i sva sredstva mnoštva fondova osiguranja, što je opšte teško socijalno stanje, usled ratnih razaranja i potrebe da se obnovi zemlja, činilo još težim. Ove okolnosti imale su dvojake posledice. Sa jedne strane, već po oslobođenju

¹³¹ Prema drugim podacima organizovanje penzionera postojalo je još 1937. godine u Leskovcu, dok je u Požarevcu stvoreno za vreme ratnih uslova 1943. godine (prema Miskin 2009, 224-225).

zemlje javila se nova slika penzionisane populacije kao one koja preuzima aktivnu ulogu na novoj ideološkoj liniji, o čemu svedoči naredni navod:

„Odmah po završetku II svetskog rata i veličanstvene pobede revolucije, na čelu sa Komunističkom partijom, kao i svi naši narodi tako su i penzioneri sa velikom radošću dočekali izgon neprijatelja iz naše zemlje i pobedu narodnih masa i preuzimanje vlasti predstavnika najširih narodnih masa.

Penzioneri su se odmah po oslobođenju mesta u kojima su živeli, stavili na raspoloženje narodnim vlastima i prionuli svim svojim bićem, htenjem, snagom i drugim vrednostima da pomognu narodnu vlast u otklanjanju teških posledica ratnih razaranja i na stvaranju uslova za socijalistički preobražaj našeg društvenog života, za uspostavljanje novih socijalističkih odnosa, a naročito ekonomskih, i za stvaranje boljeg života za sve naše građane.“ (Paić 1978, 5)

Konstruisanje ideje o penzionerima kao aktivnog i delujućeg sloja društva koji predstavljaju pandan „narodima i narodnostima“ ili, pak, radništvu, poticalo je iz posleratnog organizovanja penzionera koje dolazi kao druga posledica prelomnih ratnih događanja i uspostavljanja novog društva na principima radikalno drugačije ideologije. Samo organizovanje, međutim, biva oblikovano i sprovedeno u delo pod patronatom Jedinog sindikata Jugoslavije. Tako je otpočela era sindikalnog natkriljivanja penzionerskog organizovanja, kao organizacije koja i sama biva promenjena usled uspostavljanja novih odnosa u društvu. Preinačenje starih pozicija i redefinisane zadatka državne sindikalne organizacije utrla su put penzionerskom organizovanju i višepoljski učestvovali u konstruisanju starosti kao društvenog problema. Naime, već je bilo reči o tome da je sam Sindikat, nakon rata, morao pronaći novo polje delovanja i novu ulogu u društvu koje je imalo ambiciju da postane promenjeno do te mere da u njemu za sindikalnim organizovanjem više ne bi bilo potrebe. Vera u to da će rušenje pređašnje kapitalističke vlasti i uspostavljanje narodno–demokratske države u kojoj je radnička klasa, pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije, bila kadra da dovede do promene karaktera i sadržine osnovnih zadatka države, u čijem središtu je trebalo da se nađe opšta briga o ljudima, naročito o „radniku i službeniku kada oboli i kada usled bolesti, porođaja,

nesreće na poslu, iznemoglosti i starosti nije u stanju da radi“ (Vujnović 1950, 88), dovela je do potrebe preispitivanja sindikalnih zadataka. Ili, drugim rečima:

„Dok je ranije bilo potrebno voditi borbu da se ostvari socijalno osiguranje i da se obezbede samim zakonom priznata prava iz socijalnog osiguranja, danas u uslovima postojanja narodne vlasti, to više nije potrebno. Znači li to da se umanjuje značaj rada naših sindikalnih organizacija na polju socijalnog osiguranja? Ne, ne znači. Rad naših sindikalnih organizacija na ovom polju odlikuje se novim oblicima i sadržajima, a njegov značaj se nije umanjio nega naprotiv povećao.“ (Vujnović 1950, 88 - 89)

Pojačani značaj i istaknutija uloga sindikalnih organizacija, kako se može razumeti iz Vujnovićevog iskaza, odnosili su se na: učešće u izgradnji zakonodavstva u vezi sa socijalnim osiguranjem; davanje predstavnika u ustanove socijalnog osiguranja; učešće u radu lekarsko-radničkih stručnih komisija; pružanju drugarske pomoći radnicima i službenicima u stanju potrebe... (Vujnović 1950, 90 - 92) Međutim, ono što je za ovaj deo studije najvažnije, tiče se toga da je sindikalna organizacija, uspostavljena na apostrofiranim principima, aktivno učestvovala i u organizovanju penzionera, nametnuvši sebe kao telo pod kojim će se novouspostavljena organizacija zadugo razvijati i učestvovati u konstruisanju starosti kao društvenog problema. Naime, iako je razvoj Saveza penzionera Srbije moguće pratiti još od 1944. godine kada je u Beogradu osnovana *Nabavljačko-potrošačka zadruga penzionera*, uz pomoć *Narodnooslobodilačkog odbora grada Beograda*, s ciljem pružanja pomoći penzionerima i uključivanja u *Narodni front*, tek od naredne godine počinje aktivno podsticanje od strane Glavnog odbora Saveza sindikata Jugoslavije da se penzionisani radnici i nameštenici uključe u Savez sindikata, na taj način što je osnovana Sindikalna podružnica penzionera pri Savezu komunalnih radnika i nameštenika (Vučković 1980, 13). Prvi Pravilnik bio je odobren rešenjem Ministarstva unutrašnjih poslova Srbije 2. februara 1946. godine (Paić 1978, 6), dok je na čelu Udruženja ustanovljena Središnja uprava kao najviši forum Udruženja. Ovo vezivanje osiguralo je poziciju organizaciji penzionera, sa jedne strane, dok je, sa druge, evidentno proširilo delovanje sindikalne organizacije, pri čemu se isticalo da je Udruženje penzionera NR Srbije, sa „humanitarnim i kulturnim ciljevima“ nastalo uz „moralnu i političku podršku“ Saveza sindikata Jugoslavije (Vučković 1980, 13). Tesna saradnja organizacije

penzionera i Sindikata biva dodatno produbljena na XIII plenumu Centralnog veća Saveza sindikata Jugoslavije 1950. godine kada je odlučeno da se u okrilje Sindikata primi Udruženje penzionera sa svim pravima i obavezama izuzev plaćanja članarine, nakon čega dolazi do osnivanja udruženja penzionera i u drugim republikama (isti 1980, 13-14). Finansiranje Udruženja bilo je obezbeđeno kroz članarine, ali i kroz druge prihode (isti 1980, 15). U ove druge prihode valja ubrojati i ugovor sa Jugoslovenskom lutrijom kojim je penzionerima bila poverena prodaja lozova uz naknadu od 8% za uloženi trud (isti 1980, 33).

Smernice za razumevanje korišćenih strategija i retorike: Već na početku postojanja Republičkog udruženja penzionera NR Srbije, u strategiji i retorici koja se javlja u funkcionisanju organizacije, primetno je naglašavanje neraskidive veza između tzv. radnog čoveka i onog u penziji, s ciljem da se niveliše nesrazmera između načina na koji organizacija penzionera potvrđuje svoje mesto u društvu i načina na koji to čini samo društvo. Da ta nesrazmera postoji, vidi se iz pojedinih opštih ciljeva i zahteva koji su se ponavljali iz decenije u deceniju. Definisane penzionisane populacije kao aktivnog nosioca izgradnje društva koji ravnopravno doprinosi razvoju i ima ista prava i sposobnosti kao i radni čovek bilo je važno, u prvom redu, za rukovodioce organizacije koji od početaka rada nastoje da se „kadrovski osnaže“, dok je samo Udruženje bilo registrovano kao humanitarna, kulturno-prosvetna ustanova i društvena organizacija „koja čvrsto stoji na liniji Narodnog fronta“ (Vučković 1980, 15). Koliko se u kadrovskom učvršćivanju i jačanju Udruženja i podružnica išlo u širinu „može se videti iz činjenice da se u NR Srbiji broj podružnica povećao od oko 80, u 1947. godini, sa preko 30.000 penzionera organizovanih članova, na 128, sa 45.000 članova u 1950. Godini“ (isti 1980, 18). Ovome valja dodati i to da je 1947. godine osnovan i Pokrajinski odbor Udruženja penzionera NR Srbije za AP Vojvodinu.

Kroz zadate ciljeve i orijentisanje ne samo ka penzionisanoj populaciji, što bi vodilo nametanju organizacije kao suvlasnika nad analiziranim društvenim problemom, nego i ka pružanju pomoći drugim kategorijama društva, organizacija je nastojala da potvrdi ulogu važnog aktera, nikako pasivnog elementa koji čeka da mu se izađe u susret i obezbedi izvesna povlastica. Finansiranje iz članarina i iz drugih izvora omogućilo je akumulaciju

sredstava koja je bila plasirana ka unutra i ka spolja. Prvi vid utroška novca odnosio se na plaćanje aktivnih kadrova organizacije, zakup prostorija, ulaganja u izgradnju domova za samohrane, iznemogle i bolesne penzionere, pomoć članovima i solidarnost sa ostarelom populacijom koja je, zanimljivo je, odvajana od penzionerske. Važno je naglasiti i to da je Udruženje nastojalo da se ogradi i od pukog pružanja pomoći i opšte solidarnosti sa najstarijima, pokušavajući da redefiniše sliku o sebi i postavi se kao vrsta posrednika između nastarijih i ostalih pripadnika društva. Potcrtavanje drugih uloga, pored označene, i omeđavane granice između starijih pripadnika društva i penzionera biće, zapravo, deo strategije kojim će organizacija nastojati da pridobije deo političkog prostora u kojem će se nametati kao ravnopravni član sa ostalim interesnim grupama. Ove težnje moguće je iščitati iz navoda koji se odnosio na same početke organizovanog delovanja penzionera, pri čemu se insistiralo na tome da prva Pravila Udruženja penzionera NR Srbije „nisu odraz pravog stanja društvenih i političkih aktivnosti penzionera u to vreme, upravo zbog toga što se kroz njih najviše insistiralo na materijalnoj pomoći i solidarnosti penzionera“ (isti 1980, 15). U razumevanju težnje da se deluje izvan ograničenog kruga i da se pridobije mesto uticajnijeg činioca u areni društvenih problema može poslužiti tvrdnja da je, tek, plasiranje novca ka spolja imalo pravog efekta u osiguranju željene uloge organizacije u društvu. Princip sticanja društvenih pozicija kroz davanje onima kojima je pomoć potrebna počeo je da se potvrđuje nedugo posle uspostavljanja Udruženja koje je 1949. godine uputilo pomoć francuskim rudarima u visini od 50.000 dinara, kao i dodatnih 73.000 dinara dobrovoljnih priloga penzionisanih radnika i službenika. Ista praksa nastavila se i pedesetih godina kada je izdvojeno 100.000 dinara za pomoć izgradnji dečje hirurgije i ortopedije u Nišu (Vučković 1980, 19-23). O praksi ukazivanja finansijske potpore onima koji ne pripadaju svetu penzionera, niti svetu starijih pripadnika društva šire uzev, ponekad čak ne ni domaćim okvirima, a s namerom postizanja označenog cilja, jasno svedoči sledeći navod:

„Ovo učešće u svim akcijama društveno-političkih organizacija i nesebično pomaganje svuda tamo gde je pomoć bila potrebna (zemljotresi, poplave, nesreće), penzioneri će nastaviti još intenzivnije u narednim godinama, afirmišući se sve više kao značajan činilac društvenog i političkog života Srbije s kojim se mora računati, jer može, želi i hoće da pomogne svuda gde je pomoć nužna.“ (Vučković 1980, 27)

Pored ovih akcija ka spolja, zanimljivo je ukazati i na to da je Udruženje, istovremeno, dobilo novac od Narodnog odbora grada Beograda za izgradnju Doma penzionera u Beogradu koja je započela 1954. godine, kao i to da je za kupovinu doma u Novom Sadu Zemaljski odbor dodelio 200.000 dinara kao namensku pomoć (Vučković 1980, 18-24). Paralelno bivanje u poziciji onoga ko pruža i onoga kome su ustupci potrebni, vodilo je dvojakom pozicioniranju i zauzimanju višestrukih uloga u konstruisanju najmanje dva društvena problema. Prvi problem bio bi onaj koji se odnosio na konstruisanje penzionerskog pitanja kao društvenog problema, ili penzionerskog organizovanja uže uzev, a koje je pokušavalo da bude postavljeno odvojeno od pitanja starosti. Davanje i apostrofiranje aktivne uloge išle su, upravo, u tom smeru. Sa druge strane, podizanje kredita i primanje novca iz izvora koji nisu bili povezani sa plaćanjem članarina vodilo je tome da je penzionerska organizacija, ipak, učestvovala i u konstruisanju starosti kao društvenog problema, u širem smislu. Učešće u toj konstrukciji najočitije je u izgradnji domova za brigu i smeštaj ostarelih penzionerima. Ova aktivnost naročito će biti raširena nakon Drugog svetskog rata kod koje će, takođe, biti moguće konstatovati svakovrsni raskid sa prošlošću na ideološkom principu, o čemu će biti reči u narednom poglavlju.

Kruna organizovanog penzionerskog angažmana, međutim, bila je uključivanje članova Udruženja u Petogodišnji plan čime se pristupilo uklapanju u nove društveno-političke tokove. Među prvim ciljevima i zadacima našlo se učešće penzionera na dobrovoljnim akcijama za izgradnju zemlje, s jednom od parola: „Rad za narod nije kuluk, takmiče se deda i unuk“. Rezultat koji je postignut za vreme tzv. Prve petoljetke bio je preko deset miliona dobrovoljnih časova rada, kao i preko hiljadu udarničkih znački dodeljenih penzionerima (Vučković 1980, 25). Drugi imperativ mogao bi se podvesti pod nastojanje da svoje sposobnosti, ovoga puta, stave na raspolaganje državnim organima. Penzioneri tada postaju članovi raznih komisija, saveta narodne odbrane, učestvuju u donošenju propisa, sakupljanju poreza, izdavanju karata za snabdevanje, učestvuju u radu društveno-političkih i društvenih organizacija poput Narodnog fronta, Crvenog krsta, boračkih i drugih organizacija... Ovo je naročito važno istaći, jer su se kroz ove aktivnosti penzioneri afirmisali kao stručnjaci od čijeg angažmana zavisi konstruisanje društvenog problema. Umna i fizička snaga, dakle, postaju opšta dobra i faktori obezbeđenja aktivne pozicije u

društvu. Takođe, naročitu pažnju posvećivali su i formiranju pojedinih timova koji je trebalo da pomognu „nedovoljno stručnim i neobaveštenim ljudima“ (Paić 1978, 13). S tim ciljem formirane su ekipe za pružanje pravne pomoći, ali ništa manje važan cilj odnosio se i na ubedjenje da bi ovakvo angažovanje „znatno uticalo na popularisanje organizacije i učlanjenje do sada neučlanjenih penzionera“ (isti 1978, 13)

Grupe važnih ciljeva organizacije penzionera, ukratko, mogle bi se ugrubo podeliti na one koje su se ticali socio-ekonomskih zadataka, usled čega su osnovane na stotine kasa uzajamne pomoći penzionera širom NR Srbije, davani bespovratni krediti za ogrev i pripremanje zimnice... Drugi važan cilj, već je pomenuto, bilo je kadrovsko učvršćivanje, jačanje i stabilizacija Udruženja i podružnica, dok se treći odnosio na, takođe pomenuto, društveno-političko delovanje o kojem najbolje svedoči sledeći navod:

„Kao i za sve ostale građane socijalističke Jugoslavije, tako su i za penzionere te godine bile period iskušenja, provera čvrstine i odlučnosti, snage i izdržljivosti. Naime, trebalo je izdržati napade i klevete informbirovske kampanje, trebalo je sačuvati čvrstinu odluke da se korača do tada neutrvenim sopstvenim putem i pravcem, trebalo je smoći snage za odricanje koje je nametala odbrana jugoslovenske istine.

Pridružujući se svim radnim ljudima i građanima Jugoslavije u žigosanju napadača, ali i domaćih kolebljivaca, penzionisani radnici su i preko svog udruženja zauzeli čvrst politički stav i branili ga uprkos iskušenjima.“ (Vučković 1980, 19)

U skladu sa zauzetim društveno-političkim kursom, a u čast V kongresa KPJ, pokrenuto je takmičenje penzionera u visini upisa narodnog zajma, što je bio samo početak učešća u davanju zajmova koji će se ponavljati u predstojećim godinama. Ovo svojevrsno takmičenje unutar penzionisanog kruga, ali i sa kategorijom radno aktivnih pripadnika društva u visini davanja vodilo je još jednom ishodištu pored onog koje se odnosilo na dokazivanje političke podobnosti. Reč je, naime, o tome da se nastavilo sa pokušajem da se penzioneri izjednače sa radnim ljudima, ponovo, na principu potcrtavanja finansijske moći organizacije kao zaloga opštem uticaju u društvu.

U okviru ciljeva, dalje, našla se i kulturno-prosvetna delatnost koja se, mahom, ogledala u borbi protiv nepismenosti. Kao postignuti uspeh, navodi se da su penzioneri opismenili 50.000 nepismenih i da su pripremili 30.000 srednjoškolaca za polaganje završnog ispita. U

domenu njihovog rada bilo je i organizovanje kurseva i seminara o marksizmu i lenjinizmu, kao i držanje predavanja sa ciljem objašnjavanja političke i privredne situacije u zemlji i inostranstvu i „raskrinkavanje kampanja informbiroa“, obrađivani su zakoni, razrađivani su govori rukovodilaca (Vučković 1980, 20-27). Na osnovu mnogobrojnih aktivnosti, moguće je ukazati na to da je jedna od najznačajnijih, upravo, ta što su penzioneri kroz davanje predloga i sugestija u vezi sa donošenjem zakonskih rešenja, koja su ih se najdirektnije ticala, pokušali da učestvuju u kreiranju vlastite bolje „stvarnosti“. Ništa manje važno nije bilo ni to što se boljem pozicioniranju pristupilo upravo kroz saradnju sa različitim državnim organima. Na ovaj način najčešće su rešavani problemi u vezi sa prostorijama za rad Udruženja i podružnica, a „tamo gde je ovaj kontakt bio bolji, tešnji i srdačniji, udruženja su ranije uspeła da reše ovo značajno pitanje za svoj rad“ (Paić 1978, 46). Ipak, tek sledeći navod pokazuje svu važnost udruživanja penzionerske organizacije sa državnim organima i, sa tim u vezi, delatnu moć Udruženja:

„Od početka svoga rada, organizacije penzionera, Pokrajinski odbor i kasnije Savez penzionera Vojvodine, uvek su se trudili da održavaju tesnu saradnju sa državnim organima, društveno-političkim zajednicama i organizacijama, a posebno sa Socijalističkim savezom i Sindikalnim većem, ceneći da samo kroz saradnju sa ovima penzioneri mogu ostvariti svoje opravdane i realne zahteve u okvirima stvarnih mogućnosti društvene zajednice.

Kroz minulih 30 godina života i rada naših udruženja ispostavilo se da su postignuti zavidni uspesi za dobrobit penzionera, u svim mestima u kojima je ta saradnja bila dobra. Naprotiv, u mestima u kojima ta saradnja nije bila zavidna, izostali su uspesi i pozitivni rezultati.“ (Paić 1978, 63)

Sve što je rađeno u okviru penzionerske organizacije, međutim, valja razumeti kao „pravilno usmeravanje i ostvarivanje ciljeva i zadataka postavljenih u Rezolucijama Partije, Sindikata i Fronta, uočavajući da su naše podružnice sastavni deo organizacije Sindikata“ (Paić 1978, 8). Osnovno obeležje rada organizacije penzionera jeste prilagođavanje u prvim decenijama nakon Drugog svetskog rata i dobijanje privilegija kroz to prilagođavanje, što jasno govori i o tome da je retorika koja je prenaplašeno isticala svakovrsnu moć

penzionisanog staleža bila u službi pokušaja neutralisanja nemogućnosti da se deluje samostalno i sa optimalnim postignućem.

Dalje organizaciono i kadrovsko jačanje nastavilo se osnivanjem *Saveza penzionera Jugoslavije* 1951. godine, na inicijativnu *Centralnog odbora Saveza sindikata Jugoslavije*. Savez penzionera Jugoslavije tada postaje koordinaciono telo svih republičkih udruženja penzionera, a njegovo osnivanje predstavljalo je značajno prilagođavanje samoupravnom planu i potvrđivanje vlastitog mesta na mapi društveno zacrtanog. S tim u vezi, apostrofirano je i porast broja penzionera na državnom nivou kojih je 1939. godine bilo 58.000, 1948. godine 91.000, a godinu nakon osnivanja Saveza penzionera Jugoslavije čak 332.000 (Paić 1978, 11). Na ovaj način, organizaciono i kadrovsko jačanje bilo je praćeno i jačanjem ukupne brojnosti penzionisanog dela društva koji je prestao da bude predmet društvenih pregovora, nego izraz zakonom zagarantovanih prava nakon izlaska iz aktivne sfere rada od koje, čini se, penzionisani sloj društva nije nameravao da se u potpunosti odvoji. Međutim, proširenjem obuhvata osiguranih lica, time i narastanjem broja penzionera, na površinu izbijaju pitanja i dileme koje su bile vezane za troškove koji su pratili datu pojavu. Ova preispitivanja naročito će se zaoštriti tokom šezdesetih godina 20. veka, nastupanjem značajnijih ekonomskih teškoća na nivou cele zemlje, što je dalje vodilo produblivanju stare konkurentске napetosti između organizacije penzionera i organizacije invalida. Naime, još 1954. godine otpočelo se sa osnivanjem organizacije invalida rada na području cele države, ali je već tada ispoljeno nezadovoljstvo u okviru organizacije penzionera koja se jasno vidi na primeru Pokrajinskog odbora i tvrdnje da su invalidi rada, preko svojih aktivista, nastojali da u svoju organizaciju učlane „ne samo invalide rada sa smanjenom radnom sposobnošću ili upućene na prekvalifikaciju, već i uživaocce trajnih invalidskih penzija, pa i starosne i porodične penzionere“ (Paić 1978, 68). Ocenjeno je da organizacija invalida rada ima štetne posledice na postojeću organizaciju penzionera i da bi valjalo osnovati sekciju invalida rada pri organizaciji penzionera kao zamenu za samostalnu organizaciju (isti 1978, 73). Puna normalizacija odnosa među ovim organizacijama izostala je i tokom kriznim šezdesetih i sedamdesetih godina, iako su postojale inicijative da se konkurentska borba okonča. Na ovom primeru, moguće je ukazati na to da je organizacija penzionera pokušavala na više planova da potvrdi svoj primat i obezbedi vlastite interese,

ne bivajući spremna da deli problem sa drugom organizacijom koja je po svojstvu bila slična njoj i bez društveno-političkog uticaja koji bi joj bio zalog za zajedništvo u problemu. Ukratko, iako je starost bivala prepoznatom u kategorijama svakovrsne nemoći, time i telesne, dogodilo se to da invalidnost još nije bila konstruisana kao društveni problem.

Strateški manevri u kriznom razdoblju: Prvu polovinu šezdesetih godina organizovano delovanje penzionera pratilo je brojčano narastanje članova koje je 1962. godine domašilo cifru od 152.000 na teritoriji Srbije (Paić 1978, 18), zatim učešće u donošenju zakonskih rešenja i Ustava SFRJ iz 1963. godine, porast prihoda Saveza i udruženja penzionera, kao i porast Fonda posmrtno pomoći i Jedinственe dobrovoljne kase, izgradnja Doma penzionera na Karaburmi, obezbeđivanje sopstvenih prostorija u više gradova, a među društveno-političkim organizacijama u čijem radu su učestvovali i penzioneri bile su: SSRN, Savez komunista, SUBNOJ, SRVS, Crveni krst, sindikalna veća, skupštine socijalnog osiguranja, komunalni zavodi, pokrajinski i republički saveti, mesne zajednice, saveti potrošača, opštinske skupštine... (Vučković 1980, 38 – 40)

Druga polovina ove dekade, međutim, doneće znatne probleme usled narastanja ekonomskih problema u kojima se našla država, a koji su se reflektovali na sve aspekte života, time i na socijalno osiguranje ali i na rad i položaj same organizacije, zbog čega članovi organizacije 1967. godinu proglašavaju penzionerskom „godinom bunta i zahteva“. Tome je prethodilo donošenje *Zakona o izmenama i dopunama osnovnog zakona o penzijskom osiguranju* koji je „kako su penzionisani radnici zaključili na svom Trećem plenumu (pa zbog toga i protestovali), malo vodio računa o penzionerima s najnižim primanjima“ (Vučković 1980, 43). Od ovog perioda, kao opšti zahtev u prvi plan je isticana potreba za valorizacijom penzija koji svedoči o sve većim finansijskim problemima sa kojima će se suočavati penzionisana populacija, a koji će kao takav nastaviti da postoji do današnjih dana.

Istovremeno, dolazi i do pojave osipanja članstva u organizaciji, a kao razlozi izdvajani su: gubitak povlastice za drumsko-železnički saobraćaj; uvođenje participacija za zdravstvene usluge; nedovoljna pravna pomoć pri ostvarivanju prava; nerazvijen društveni život zbog loših i nehigijenskih prostorija; oduzimanje prava na produžavanje i

zamenjivanje zdravstvene knjižice; opadanje solidarnosti; neresavanje pitanja minimalnih penzija u vezi sa kretanjima troškova života i pada minimuma životnog standarda; nemogućnost učlanjenja u Jedinstvenu dobrovoljnu kasu članova starijih od 60 godina; nezauzimanje za zapošljavanje još krepih penzionera i invalida rada; nedovoljna briga o nepokretnim i bolesnim penzionerima; loš društveni život, malo izleta, malo domova za odmor; slabo ili nikakvo učešće penzionera u upravljanju i raspolaganju sredstvima za stambenu izgradnju...

Promenjena ekonomska situacija, jasno je, vodila je sve dubljim problemima, dok je potreba za boljim pozicioniranjem organizacije i penzionera u društvu bivala sve veća. Otvoreno se govorilo o nepovoljnom položaju penzionera usled opadanja realne vrednosti penzija i o nezadovoljstvu kada se radi o učešću penzionera u samoupravi socijalnog osiguranja i u radu socijalno-zdravstvenih veća Republičke i Savezne Skupštine. Tim povodom, govori se o potrebi da se „društvena anomalija ispravi, da penzioneri u ovim organima budu zastupljeni na način koji je adekvatan njihovom broju i društvenoj ulozi“ (Vučković 1980, 52). Na ovom mestu, zbog svega rečenog, valja ukazati na organizovanje penzionera koje je imalo elemente bunta koji su svojstveni onom delu konstruisanja društvenih problema kada interesna grupa spozna da nema drugog načina za poboljšanje nekog unižavajućeg stanja. Ipak, izraženi bunt nije dostizao visoke intenzitete i kretao se u okvirima zakonom propisanih okvira za izražavanje nezadovoljstva. Tako je umesto nekog vida sabotaze ili otvorenog demonstriranja, došlo do podnošenja tužbe Saveznom ustavnom sudu 1967. godine, usled nezadovoljstva valorizacijom penzija od 5% u odnosu na prethodnu godinu, uz pozivanje na *Osnovni zakon o penzijskom osiguranju* koji je podrazumevao usklađivanje penzija sa troškovima života i porastom životnog standarda zaposlenih (Vučković 1980, 46).

Iste godine održan je i IV plenarni sastanak republičkog odbora Saveza penzionera SR Srbije na kojem je ocenjeno da je došlo do „flagrantnog kršenja njihovih samoupravnih prava“, a kao jedan od zaključaka izneto je i to da je sa društvenim samoupravljanjem, koji je bio proklamovan i Saveznim ustavom i privrednom reformom, nespojivo to da penzioneri „koji sačinjavaju trećinu aktivnih radnika“ ne uživaju samoupravna prava tj. da ne biraju svoje predstavnike u skupštinama Republičke i Jugoslovenske zajednice

socijalnog osiguranja i socijalno–zdravstvenih veća Republičke i Savezne skupštine... (Vučković 1980, 46 – 52) Išlo se dotle da se govorilo o diskriminaciji penzionera budući da nisu bili u prilici da neposredno i preko svojih predstavnika učestvuju u odlučivanju kada se radilo o pitanjima njihovog materijalnog i socijalnog položaja, a koji je bio značajno drugačiji od onoga kako se u prvom periodu razmišljalo i delalo s tim u vezi. Promene koje su usledile, dovele su i do zaokreta u strategiji koja je podrazumevala i agresivniju retoriku:

„Savez penzionera je u ovom periodu dobio takav društveni status koji mu je obezbedio da, kao društveno–humanitarna organizacija, ima najveći i pretežan uticaj u borbi za bolji socijalni i materijalni položaj penzionera. Ovakav, u stvari, društveni ugled, organizacija penzionera nije dobila na poklon ni od koga, već se izborila za njega, time što su istupanja njenih predstavnika kao samoupravljača u raznim društvenim forumima, prilikom donošenja odluka i zakona, bila zrela i argumentovana, time što je imala snagu da zahteva na osnovu čvrstih i dokumentovanih dokaza, a ne kao ranije više molbom no statistikom, više apelom nego neoborivim faktom.“ (Vučković 1980, 53)

Ipak, šezdesete godine donove i neke važne novine što se vidi na primeru osnivanja Fonda za stambenu izgradnju penzionera 1966. godine i uspeha Udruženja da reši 15.000 stambenih pitanja na teritoriji Republike do 1975. godine¹³² (Vučković 1980, 66). Takođe, predstavnici Saveza penzionera Jugoslavije prvi put bivaju uključeni u rad Komisije za društveno-politička pitanja CK SKJ, kao i u Centralno veće Saveza sindikata Jugoslavije i Srbije... (Paić 1978, 239) Ovome valja dodati i to da se humanitarni rad organizacije nastavio po istim principima koji je trebalo da potvrde ulogu uticajnog aktera u društvu. Pružanje pomoći izvan teritorije države ovoga puta bilo je usmereno ka „Palestinskim izbeglicama ugroženim Izraelskim terorom (jun 1967. godine)” (Vučković 1980, 46).

Politički apetiti organizacije penzionera: Usklađivanjem sa Ustavom SR Srbije 1976. godine oformljen je *Savez penzionera* kao jedinstvena organizacija za celu teritoriju Republike. Period koji će uslediti najsnažnije će karakterisati nastojanje Saveza da se preregistruje iz udruženja građana u društvenu organizaciju, kao i osećaj ugroženosti od *Samoupravne interesne zajednice penzijskog i invalidskog osiguranja* sa kojim je Savez

¹³² *Zakonom o stambenoj izgradnji* iz 1992. godine penzioneri mogućnost da na ovaj način reše stambeno pitanje (prema Miskin 2009, 221).

delio vlasništvo nad problemom. Označeno nastojanje ispoljeno je na javnoj diskusiji povodom *Nacrta Zakona o udruženom radu*, kao i *Nacrta Zakona o društvenim organizacijama i udruženjima građana*, koje je obrazloženo time da je organizacija prevazišla ulogu i okvire udruženja građana, često se pozivajući na samu brojnost članova među kojima je u Srbiji bili oko 60.000 koji su istovremeno bili i članovi SK. Penzioneri u organizaciji uporno su pokušavali da u prvi plan istaknu to da se Savez penzionera nije bavio samo „svojim „staleškim“ pitanjima i problemima“, nego da je široko uključen u društveno-politički sistem (Vučković 1980, 79). Ipak, na ovom planu nije se mnogo postiglo. Najoštrije nezadovoljstvo članova organizacije, ukratko, dolazilo je otuda što „nisu bili adekvatno zastupljeni u svim odgovarajućim samoupravnim interesnim zajednicama“ (isti 1980, 80), a među prvima to se odnosilo na Republički SIZ penzijskog-invalidskog i zdravstvenog osiguranja, budući da su penzioneri imali delegate samo u osnovnim i republičkom SIZ penzijskog i invalidskog osiguranja. Samoupravne interesne zajednice zdravstvenog osiguranja, stanovanja, socijalne zaštite, odmora i rekreacije... bili su bez penzionerskih delegata, što je dovodilo do trajnog nezadovoljstva i upornog postavljanja zahteva. Situacija se donekle menja 1978. godine kada su bili organizovani opšti delegatski izbori i kada su penzioneri u znatnijem broju izabrani u delegacije mesnih zajednica, ali je i dalje mali broj penzionera bio delegiran u skupštine širom društveno-političkih zajednica (isti 1980, 81).

Pored obrazloženog zahteva da se organizacija etablira kao politički činilac, nastavilo se i sa izricanjem starog zahteva za usklađivanjem penzija sa troškovima života iz prethodeće godine. Insistiranje na usklađivanju ponekad je išlo do krajnosti. Tako se mogao čuti i zahtev da ako bi se smanjila lična primanja zaposlenih, penzioneri žele „da se i njihove penzije smanje, jer bi samo tako penzioneri u potpunosti delili sudbinu aktivnih radnika, smatrajući da su svi jednako pripadnici radničke klase“ (Paić 1978, 74). U prilog tome koliko su penzioneri zahtevali stav da su i oni deo radničke klase ide i tvrdnja penzionera, pri obrazlaganju zahteva da se preregistruju u političkog činioca, u kojoj se navodi da je nespojivo „sa načinom društvenog samoupravljanja proklamovanog i Saveznim ustavom i privrednom reformom da penzioneri, koji sačinjavaju trećinu aktivnih radnika, ne uživaju samoupravna prava“ (Vučković 1980, 47). Ili, drugačije rečeno, „usklađivanje penzija“ od

interesa je kako za „one koji stvaraju, tako i za one koji troše, a penzioneri pripadaju i jednima i drugima“ (Paić 1978, 28). Brojnost, ostvarena po ma kojem kriterijumu, kao ni posezanje za ujedinjavanjem sa radništvom čini se, ipak, nije bila dovoljna da bi se zahtevano i ostvarilo, što još jednom potvrđuje stav konstruktivista da masovnost nije dovoljan uslov za željeno pozicioniranje u areni društvenih problema.

Među redovnim zahtevima, dalje, nalazili su se i zahtevi za: radnim prostorijama, dobit od lutrije, samostalnost u odnosu na druge društvene činioce, učestvovanje u donošenju relevantnih zakona i usklađivanje između starih i novih penzionera. Opadanje članstva i nezadovoljstvo penzionera zbog nedovoljnog članstva u širim društveno-političkim zajednicama oseća se, tako, i u sedamdesetim godinama, a sami zahtevi, budući da se mnogi ponavljaju duži niz godina, govore o poziciji organizacije u društvu koje nije bilo spremno da joj prizna zasluge i mesto koje je ona priželjkivala za sebe tj. svoje članove.

Međutim, i pored otvorenog nezadovoljstva i osećaja sve veće ugroženosti, organizacija je nastavila da deluje u skladu sa preuzetom ulogom aktivnog činioca društvene stvarnosti. Tako se nastavilo sa izgradnjom klubova i domova u nekoliko gradova u Republici koji, čak, bivaju proglašeni „za penzionere suviše luksuznim“¹³³ (Vučković 1980, 71). Takođe, nastavljeno je i sa humanitarnim radom u skladu sa kojim je došlo do predloga da se Savez penzionera učlani u *Titov fond* za stipendiranje dece radnika sa prvobitnim ulogom od 10.000 dinara (isti 1980, 62). Pored toga, nastavljaju se i aktivnosti koje su bile okrenute solidarnosti sa najstarijom populacijom. Međutim, i pored toga što su pojedine organizacione jedinice imale redovne godišnje akcije, opšta ocena bila je da se na ovom planu nije dovoljno uradilo tj. da nisu sve organizacione jedinice dale adekvatan doprinos, iako je sama organizacija aktivnosti u vezi sa rešavanjem životnih teškoća najstarije populacije omeđila kao jedan od najvažnijih zadataka. Na ovom mestu, valja još jednom podsetiti da se u pružanju pomoći najstarijima pravila razlika između njih i penzionera, pri čemu su ovi drugi bili samodefinisani kao aktivni stvaraoci okvira u kojima je bilo moguće delovati u skladu sa preuzetom ulogom suvlasnika nad društvenim problemom, što se moglo iščitati i iz samih naziva ovih akcija, poput „crveni karanfil baki – lulu dedi” u

¹³³ Javlja se i pokušaji da im se namena preinači u hotelski smeštaj, zbog čega penzioneri oštro protestuju (Vučković 1980, 71).

kojima nije bilo pomena unutargeneracijske solidarnosti. Praksa upisivanja zajma, takođe, je nastavljena. Šezdesete i sedamdesete godine, ukratko, najavile su opadanje uticaja u ovom poglavlju proučavanog sloja društva koje će se nastaviti i tokom kriznih osamdesetih sve do konačnog raspada SFRJ. Osamdesete godine obeležiće donošenje *Zakona o organizacijama i udruženjima građana NR Srbije* kojim je omogućeno da se napusti delegatski sistem i uvede predstavnički. „Sve opštinske organizacije, granske i druge organizacije postale su članice Saveza penzionera SR Srbije potpisivanjem Sporazuma o udruživanju 1984. godine“, dok je proces organizovanja penzionera bio dovršen kasnijim izmenama i dopunama Zakona kroz Sporazum o udruživanju u Savez penzionera Srbije 1994. godine (Miskin 2009, 220). Vreme koje je već bilo opterećeno ratovima, političkom i ekonomskom krizom, dovelo je sa jedne strane do opšteg siromašenja građana, time i penzionera ali i do kasnijeg percipiranja penzionisanog sloja kao neproduktivnog i onog koji predstavlja teret za već preopterećeno društvo, ali i kao krivca za održavanje režima Slobodana Miloševića (Milosavljević Lj. 2008, 83-108)¹³⁴. Kao opšti zaključak, na ovom mestu, moguće je prihvatiti stanovište Vladanke Miskin da su se organizacije penzionera od početka delovanja „uvek prilagođavale društvenim prilikama, pratile društveno-politički razvoj i u skladu sa mogućnostima i nastalim potrebama menjale organizacione forme...” (Miskin 2009, 222) Kao na taj način oformljena i afirmisana interesna grupa organizacija je pokušala da se nametne kao aktivni učesnik u društvenim kretanjima koje je povremeno lakše, češće teže, mogla da prati.

¹³⁴ Kao i režima koji mu je prethodio, a koji, takođe, bivaju negativno vrednovani u decenijama koje su sledile.

3.4 Poljoprivredne penzije – uvođenje u sistem osiguranja

Naredno potpoglavlje biće posvećeno proučavanju penzijskog osiguranja poljoprivrednika. Od najveće važnosti biće upoznavanje sa akcijama koje je država, sa najpre izrazito seoskom populacijom, a nakon toga i značajno izmenjenom, usled modernizacijskih, industrijalizacijskih i urbanizacijskih procesa, sprovodila u ovom pravcu. Stvaranje nove države nakon Drugog svetskog rata vodilo je, između ostalog, i izgradnji novog sistema socijalnog osiguranja koji je, deklarativno, bio namenjen svim radnim ljudima. Kriterijum rada, budući da je u slučaju zemljoradnika¹³⁵, mahom, podrazumevao samostalni rad na vlastitom gazdinstvu, zadugo je istisnuo ovu najmnogoljudniju kategoriju društva iz obuhvata penzijskog osiguranja.

Sistem socijalnog osiguranja koji danas postoji, a koji podrazumeva: penzijsko i invalidsko, zdravstveno i osiguranje za slučaj nezaposlenosti, bitno se razlikuje od socijalnog osiguranja koje je počelo da se razvija sredinom četrdesetih godina 20. veka. Ono, naime, nije predviđalo osiguranje za slučaj nezaposlenosti, dok penzijsko i invalidsko osiguranje nije poznavalo osiguranje poljoprivrednika, što će imati dugoročne posledice na ruralno stanovništvo i odlaganje konstruisanja starosti kao društvenog problema u datim okvirima. U kakvoj je vezi previđanje potrebe socijalnog osiguranja poljoprivrednog stanovništva sa ukupnim društveno-političkim tokovima; kada i zbog čega dolazi do promena i uvođenja najpre zdravstvenog, a mnogo kasnije i dobrovoljnog, potom i obaveznog penzijskog osiguranja; kao i kakvo je stanje savremenog osiguranja poljoprivrednika, kada je u pitanju ostvarenje prava na penziju po osnovu starosnog kriterijuma i kriterijuma po osiguranom stažu, biće centralne teme ovog potpoglavlja. Na ovom mestu, biće otvoreno i pitanje mesta osiguranika u višestranačkoj političkoj areni¹³⁶.

Poljoprivredne penzije – uvođenje u sistem osiguranja: Menjanje socijalnog položaja tzv. radnih ljudi uslovalo je snažan privredni razvoj koji je podrazumevao i transformaciju

¹³⁵ Kasnije preimenovanih u poljoprivrednike *Zakonom o penzijskom i invalidskom osiguranju* iz 2003. godine (Marković A. 2004, 83).

¹³⁶ Dok će posebno potpoglavlje u završnom delu studije biti u celini posvećeno proučavanju uticaja ostarele populacije na političku svakodnevicu.

poljoprivrednog u nepoljoprivredno stanovništvo takvom brzinom da se 1948. godine 67% stanovništva države bavilo poljoprivredom, a već 1961. godine taj procenat je sveden na 50% (Kočović 2002, 151). Međutim, i pored toga što je nezaustavljivi proces transformacije nastavio da se snažno potvrđuje, učešće poljoprivrednog stanovništva u opštoj populacijskoj slici nikako nije bio sveden na meru koja bi ga učinila marginalnim, na temelju same brojnosti. Zbog toga, najpre izostajanje, a onda i parcijalno osiguravanje poljoprivrednika ne bi trebalo dovoditi u vezu sa opadanjem njihovog broja, tim pre što su određena prava dobili upravo kada je označeni proces već imao značajne posledice na redukciju broja poljoprivrednog stanovništva. Već je pomenuto da je kriterijum rada tj. društvene korisnosti bio osnov po kojem su pojedini segmenti društva sticali pravo na socijalno osiguranje. Rad zemljoradnika, kako su nazivani u periodu koji je prethodio početku procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema vezanog za ovu populaciju, bio je tretiran značajno drugačije od rada onih koji su uhlebljenje našli u sektoru koji nije poznavao privatnu svojinu. Činjenica da su poljoprivrednici radili na svojim gazdinstvima odredila je njihov rad kao onaj koji ne bi trebalo osigurati od različitih rizika, pa ni od rizika starosti. Kako navodi Rismondo, državne vlasti bile su orijentisane prema „posvemašnoj socijalizaciji i širenju državnog sektora, odnosno socijalističkog sektora na štetu privatnog“ što je dovelo do toga da izvan obaveznog penzijskog osiguranja ostanu „sve profesije koje su vlastitim radom na svojim sredstvima radile i zarađivale“ (Rismondo 2002, 26). U tu grupu spadali su i poljoprivrednici ali su druge profesije, sa kojima su delili poziciju onih izvan sistema osiguranja, postepeno prelazile u red uključenih u njega. Jedino osiguranje na koje su poljoprivrednici stekli pravo bilo je zdravstveno, dok su na dobrovoljno, a potom i obavezno morali da sačekaju da ih dozvole pozniiji samoupravljački procesi, nekoliko decenija kasnije.

Označeno isključivanje, na širem planu socijalne politike, dovelo je i do značajnijeg fokusiranja na socijalne probleme gradskog stanovništva kao onog koje živi isključivo od vlastitog rada izvan kuće tj. od rada u društvenom sektoru. Nasuprot njima, pozicionirana je seoska struktura kao ona koja je radila na vlastitom posedu. Na temelju ove razlike, isticano je da se gradsko stanovništvo, po prirodi stvari, odlikuje većom bespomoćnošću i zavisnošću, te da su socijalni problemi zaoštreniji u gradskim okvirima. Promene na

društveno–političkom planu, koje su usledile sedamdesetih godina 20. veka, vodile su ne samo isticanju potrebe osiguravanja poljoprivrednog dela stanovništva, nego i širenju fokusa i uključivanjem seoskog stanovništva u opseg tema različitih nauka koje su se bavile socijalnim problemima.

Gerontologija i socijalni rad (kao discipline), u prvom redu, tada počinju intenzivnije da se interesuju za probleme ostarele populacije na selu i da ukazuju na proces senilizacije seoskih područja koju označavaju kao socijalni problem čitavog društva. Kao jedno od dugoročnih rešenja ovog problema pominjalo se, upravo, socijalno osiguranje tj. zdravstvena zaštita, penzijsko osiguranje i sistem odgovarajućih usluga i društvene pomoći, pre svega, usluge socijalne zaštite i socijalnog rada i usluge specijalizovanih servisnih institucija za pružanje odgovarajućih usluga ljudima u trećoj životnoj dobi (Manojlović 1983, 8). Kao što se može zaključiti, dolazi do celovitijeg pristupa u sagledavanju problema staračke populacije na selu, pri čemu se penzijsko osiguranje ističe kao zalog njene sigurnosti. Međutim, već na početku procesa osiguravanja poljoprivrednog dela društva došlo je do značajnih teškoća u uvođenju ove novine, o čemu će biti više reči.

Socijalni problemi seoske populacije, kako je rečeno, sve više postaju tema tokom sedamdesetih godina 20. veka, ali za njihovo rešavanje bili su potrebni preduslovi obezbeđeni Ustavom iz 1974. godine. Ustav je, naime, nalagao da svi građani, u doglednom vremenu, budu obuhvaćeni penzijskim i invalidskim osiguranjem, čime je postignuto izjednačavanje rada zaposlenih u društvenom sektoru sa onima koji mu nisu pripadali (Konstantinović i Ješić 1988, 5). Penzija postaje neprikosnoveno pravo stečeno radom, pa i poljoprivrednim radom koji zadugo nije važio za rad od društvenog značaja. Međutim, osiguravanju se pristupilo postupno. Tek 1978. godine bivaju usvojene mere koje je trebalo da dovedu do potpunijeg obuhvata poljoprivrednika zdravstvenom zaštitom i, što je za ovu studiju još važnije, usvojene su mere za penzijsko osiguranje udruženih poljoprivrednika (Jevtić 1978, 153) tj. onih zemljoradnika koji su blisko sarađivali sa državnim i društvenim sektorom (Mijatović 2010, 13). Dobrovoljno penzijsko osiguranje poljoprivrednika u primenu je ušlo 1979. godine, što je značilo da su čitave generacije koje pre toga nisu bile osigurane morale da se oslanjaju na „međugeneracijsku porodičnu solidarnost, odnosno na rad svoje dece, svoj sopstveni i, eventualno, bližnjih rođaka“ (isti 2010, 13). Često

naglašavanje potrebe međugeneracijske i porodične solidarnosti, međutim, u nesrazmeri je sa procesom senilizacije čitavih oblasti. Zaoštavanje socijalnih problema na selu, suprotno uvreženom stavu da oni ne mogu biti tako izraženi kao u gradu, u označenom periodu već su uveliko potvrđeni. Obavezno osiguranje, upravo, trebalo je da dovede do željenih promena, zbog čega se najpre uvodi obavezno osiguranje udruženih zemljoradnika 1982. godine, a od 1986. godine penzijsko osiguranje postaje obavezno za sve poljoprivrednike (isti 2010, 13). Na ovaj način u korpus osiguranika, pored seoskih nepoljoprivrednika i tzv. „seljaka radnika“ tj. udruženih zemljoradnika, ulaze i tzv. „čisti poljoprivrednici“ (Nenadović 1983, 24) kako ih definiše onovremena gerontološka literatura. Merama koje su bile rezultat ustavnih promena na polju samoupravljanja, rad samostalnih poljoprivrednika i formalno biva izjednačen sa radom ostalih kategorija uposlenika, čime je ujedno dovršen i proces proširenja prava na penzijsko osiguranje u trenutku kada trećina populacije u Srbiji živi od poljoprivrede. Zanimljivo je dodati i to da je dobrovoljno penzijsko osiguranje uvedeno upravo u periodu najvećeg apsolutnog opadanja poljoprivrednog stanovništva koje je zabeleženo u periodu od 1971. godine do 1981. godine kada je registrovano smanjenje za oko 1.174.000 poljoprivrednika (podaci prema Raduški 2009, 170).

Međutim, važno je napomenuti da je dovršavanje procesa osiguranja poljoprivrednika pratilo izrazito mnogo problema. Tome u prilog ide podatak da je od 18.355 udruženih zemljoradnika (bez pokrajina) do 1983. godine penzijski bilo osigurano svega 3% od ukupnog broja zemljoradnika, a da je dobrovoljnim osiguranjem bilo obuhvaćeno samo 215 zemljoradnika, od ukupno 690.000 koliko ih je bilo, dok nijedno staračko poljoprivredno domaćinstvo nije ostvarilo „staračku zemljoradničku penziju“ (Manojlović 1983, 9). Ovome valja dodati i podatke dobijene na osnovu istraživanja Instituta za socijalnu politiku, pribavljenih od 40 ondašnjih centara za socijalni rad Srbije, prema kojima se gotovo polovina staračkih poljoprivrednih domaćinstava nalazilo u tzv. stanju socijalne potrebe, dok je 45,9% porodica iz ankete tvrdilo da će se u tom stanju naći u periodu od 3 do 5 godina. Socijalnu pomoć primalo je 5.000 staračkih domaćinstava, dok je dobrovoljno osiguranje u tom trenutku prihvatilo svega 138 domaćinstava: „znači, socijalna pomoć, a ne penzijsko osiguranje, zemljoradnicima je način da obezbede sebi osiguranu starost“ (Nenadović 1983, 24), bio je jedan od onovremenih gerontoloških zaključaka. Na temelju

navedenog, moglo bi se zaključiti da je starost u seoskom području konstruisana umnogome udružena u problemu sa siromaštvom koje će se naročito zaoštriti krajem 20. i početkom 21. veka, o čemu će biti više reči u potpoglavlju posvećenom socijalnim penzijama. Na ovom mestu, dovoljno je izneti podatak da su „domaćinstva poljoprivrednika i ruralno stanovništvo tokom tranzicije učestvovali u ukupnom siromaštvu 1990. godine sa 17% a u 1994-oj sa 34%, dok je sada njihov indeks siromaštva 69.8% (uzorak)“ (Rajković 2008, 113). Naročito ugrožena jesu, upravo, stara lica, a kao razlozi njihovog siromaštva izdvajaju se: slab obuhvat stanovništva iz poljoprivrede penzijskim sistemom; niska penzija iz fonda zemljoradnika i niska produktivnost starih lica u poljoprivredi (Mijatović 2003, 235).

Iznetom zaključku o konstruisanju starosti kao društvenog problema združenom sa problemom siromaštva, barem kada se radilo o početku procesa osiguravanja u okviru seoske populacije, ipak, valja pristupiti s izvesnom rezervom. Tome u prilog idu rezultati akcije sprovedene sredinom osamdesetih godina 20. veka koja je, uz davanje važnog podsticaja u vidu pružanja besplatnog penzijskog staža, maksimalno deset godina, dovela do toga da se za osiguranje prijavilo 450.000 poljoprivrednika od procenjenih 850.000 (Mijatović 2010, 19). Dopunskom akcijom, koju su sproveli lokalni organi vlasti, u osiguranje je uključeno još 200.000 osiguranika (isti 2010, 19). Problemi u funkcionisanju samog osiguranja, ipak, nisu bili prevaziđeni masovnošću osiguranika i njih će biti moguće pratiti i u decenijama koje su usledile.

Zakonsko upotpunjavanje korpusa penzionera i izjednačavanje kategorije penzionera poljoprivrednika: Zemljoradničko osiguranje koje je uvedeno *Zakonom o penzijskom i invalidskom osiguranju* 1986. godine podrazumevalo je sticanje penzije sa minimalnim stažom osiguranja „uglavnom zahvaljujući stažu solidarnosti koji im se poklanja“ (Konstantinović i Ješić 1988, 5), koje se, kako je ukazano, pokazalo kao značajna podsticajna mera za participaciju poljoprivrednog stanovništva u osiguranju. U osnovi, staž solidarnosti poklanjan je najstarijim osiguranicima u dužini od 10 godina, dok se u slučajevima mlađih osiguranika poklanjalo onoliko staža koliko je bilo potrebno do 15 godina osiguranja muškarcu koji je navršio 65 godinu (ili ženi sa 60 godina starosti) (isti 1988, 80). Penzijsko i invalidsko osiguranje, dalje, postalo je obaveza za sve članove

zemljoradničkih domaćinstava koji su stariji od 15 godina i mlađi od 60 (ili 55 kada se radi o ženama), a koji se bave poljoprivredom kao jedinim ili osnovnim zanimanjem. Obaveza prijavljivanja članova domaćinstva na osiguranje pripala je nosiocu domaćinstva. Ovim Zakonom bilo je moguće osiguravanje i starijih članova domaćinstava koji bi, u slučaju da to žele, bili osigurani dobrovoljnim osiguranjem. Uslovi za starosnu penziju sticali su se sa navršavanjem 60 godina (odnosno 55 za žene) i navršavanjem 20 godina penzijskog staža. Druga mogućnost podrazumevala je navršanih 65 godina (ili 60 godina za žene) i najmanje 15 godina staža osiguranja. Postojala su dva doprinosa: doprinos na katastarski prihod i doprinos na osnovice osiguranja. Zemljoradnici su bili razvrstani u jednu od deset obaveznih osnovica, a jedanaesta, ujedno i najviša, bila je predviđena po ličnom izboru. Nosioци domaćinstva tj. poreski obveznici razvrstavani su u osnovicu koja je odgovarala katastarskom prihodu koji su dužili, a ti su se iznosi iskazivani u određenim rasponima. Ostali članovi domaćinstva bili su razvrstavani u prvi osiguranički razred, odnosno u najnižu početnu osnovicu osiguranja (isti 1988, 14 - 28). Ukratko, ovim Zakonom, na propisani način, bilo je omogućeno finalno proširenje opsega prava na penzijsko osiguranje, čime poljoprivredni penzioneri učestvuju u penzionisanom sloju društva koji više nije novina, ali je na ovaj način postao (potencijalno) upotpunjen. Sprovedenje označenih novina u osiguranju, ujedno, bilo je ključni uslov za otpočinjanje procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema u seoskoj sredini, u onom delu konstrukcije koji se ticao penzijskog osiguranja.

Za ovu studiju, jedna od najvažnijih razlika između prvobitnog zakonskog rešenja i onih koji će uslediti odnosi se na promenu definisanja kriterijuma starosti tj. uslova za sticanje prava na starosnu penziju. Kao i u drugim sektorima, tako je i u osiguravanju poljoprivrednika došlo do podizanja starosne granice, pa je *Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju* iz 2003. godine, primera radi, preuzeo starosni kriterijum koji je važio u prethodnom zakonskom rešenju, a koji je podrazumevao pravo na starosnu penziju u slučaju kada muškarac navrší 63 godine, odnosno žena 58, u slučaju da imaju 20 godina penzijskog staža, ili kada muškarac navrší 65 godina, a žena 58, ukoliko imaju 15 godina staža osiguranja (Marković A. 2004, 83). Druga mogućnost bila je da se navrší najmanje 53 godine života i 40 godina staža osiguranja za muškarce tj. 35 godina staža osiguranja u

slučaju osiguranih žena (isti 2004, 83 - 84). I na ovom primeru moguće je ukazati na problem definisanja starosti koji je u vezi sa biološkom komponentom, iako se starosna penzija definiše kao „pravo iz penzijskog i invalidskog osiguranja kojim osiguranik obezbeđuje sebi sigurnost kada usled „istrošenosti“ organizma egzistenciju ne bude mogao ostvarivati svojim radnim aktivnostima“ (isti 2004, 83). Međutim, kod poljoprivrednih penzionera još je značajnije uputiti na činjenicu da nije samo promena starosnog kriterijuma uticala na definisanje starosti kao socio-kulturne kategorija u slučaju konkretne populacije. Važno je uputiti na to da je na konstruisanje starosti kao društvenog problema u okviru seoske populacije, šire uzev, ključni uticaj imalo priznavanje poljoprivrednog rada kao društveno korisnog bez čega nije bilo osnova za penzionisanje, time ni za konstruisanje problema, pa ni za prepoznavanje problema koji su u vezi sa starošću u konkretnom delu društva.

Prethodno označeno ujednačavanje na temelju navršenih godina, opšta je pojava pri određivanju starosnog kriterijuma za pravo na penziju kod svih kategorija osiguranika, ali ono što poljoprivredne osiguranike danas razdvaja od ostalih jeste to što je za sve osiguranike propisano da plaćaju jednak, minimalni doprinos. „Takvo rešenje očigledno negira načelo da svako plaća doprinos prema sopstvenom dohotku, jer razlike u dohotku poljoprivrednika svakako postoje“ (Mijatović 2010, 16). Negiranje razlika prema dohotku vodilo je tome da je „ceo jedan sloj osuđen na male penzije iz obaveznog osiguranja“ (isti 2010, 16). Ujednačavanje u minimalnom novčanom osiguranju starosti¹³⁷ posledica je neobračunavanja poreza na dohodak od poljoprivrede, usled čega Poreska uprava i Fond PIO nisu u mogućnosti da naplaćuju doprinos prema dohotku. Međutim, pored ove prepreke u samom funkcionisanju Boško Mijatović, autor studije *Penzijsko osiguranje poljoprivrednika*, kao razloge vezivanja svih poljoprivrednih osiguranika za minimalnu penziju vidi još dva razloga koja naziva „političkim objašnjenjima“, a koji su od značaja za ovu studiju. Prvi se svodi na zaključak da seljaci nisu organizovani u sindikate i udruženja i „njihove interese je stoga lako zanemariti u trenutku kada druge dve, daleko bolje organizovane kategorije osiguranika i penzionera snažno ističu svoje zahteve“ (isti 2010,

¹³⁷ 183,500 penzionera poljoprivrednika, odnosno 81,7% od ukupnog broja, prima minimalnu penziju (Mijatović 2010, 45).

18). Drugi razlog, Mijatović vidi u tome da je zakonodavac pošao od prosečno malog broja godina staža poljoprivrednika, u poređenju sa druge dve kategorije penzionera¹³⁸, „pa ih je „kaznio“ nižom minimalnom penzijom“ (isti 2010, 18). Mera te „kazne“ vidi se iz visine minimalne penzije poljoprivrednika koja je 2009. godine iznosila 8.385 dinara, dok je kod tzv. samostalaca iznosila 11.088 dinara. Starosne penzije poljoprivrednika se, opšte uzev, ocenjuju kao simbolične, čemu u prilog ide podatak da je 2008. godine njihova prosečna penzija iznosila 6.700 dinara (Rajković 2008, 102).

Neuspeh projekta penzijskog osiguranja poljoprivrednika: Uprkos relativno dobrom startu, kada je 1987. godine registrovano 640.000 osiguranika usled poklanjanja deset godina penzijskog staža, obavezno penzijsko osiguranje poljoprivrednika kasnijim kampanjskim radom u oblasti inoviranja evidencije ispoljava veliki neuspeh (Mijatović 2010, 26). Pored ove karakteristike, osiguranje poljoprivrednika pratilo je i naglo uvećanje broja penzionisanih poljoprivrednika, što se vidi iz podatka da ih je četrnaest godina nakon uspostavljanja obaveznog osiguranja bilo već 200.000 (isti 2010, 36). Sa druge strane, prihodi nisu mogli da prate rashode koji su rasli uvećavanjem broja penzionera koje je bilo naročito izraženo do 2006. godine, od kada broj počinje da stagnira usled dostignutog „vrha u broju penzionera“ (isti 2010, 37):

„Učešće penzijskih doprinosa u finansiranju rashoda penzijsko-invalidskog osiguranja poljoprivrednika sve je manje i spalo je 2009. godine na 8,5%, dok budžet obezbeđuje ostatak, više od 90% potrebnih sredstava. Takvo stanje u potpunosti narušava osnovnu ideju sistema tekućeg finansiranja penzija (PAYG sistema), kod koga se pretpostavlja pokriće tekućih rashoda tekućim prihodima od doprinosa, odnosno finansiranje penzija penzionera uplatama od strane aktivnih osiguranika (zaposlenih i slično). U skladu je s konceptom da budžet privremeno ili u manjoj meri doprinese finansiranju penzija, ali ne i da na sebe praktično preuzme ceo teret. Onda je to neki drugi sistem.“ (Mijatović 2010, 48)

Taj „neki drugi sistem“ ispoljio je svoju manjkavost već posle jedne decenije postojanja, kada se javilo veliko kašnjenje u isplata penzija, da bi u poslednjim godinama strategija države bila takva da se sve više osloni na vlastiti budžet u obezbeđivanju sredstava, upućuje

¹³⁸ Zaposleni i samostanci.

Mijatović. Naročiti problem nastao je kao posledica neažurne matične evidencije, a autor zaključuje da se najviše 100.000 poljoprivrednika može smatrati aktivnim osiguranicima. Neatraktivnost, svakako, leži u činjenici da su penzije niske, ali pored toga „poljoprivrednici uglavnom nisu zainteresovani za penzijsko osiguranje i izbegavaju učešće, odnosno uplatu penzijskih doprinosa, prvenstveno usled nepoverenja u njegovu solidnost“ (Mijatović 2010, 49). Ovome je značajno doprinelo već pomenuto zakašnjenje u isplati penzija koje je 2005. godine dostiglo čak 20,5 mesečnih penzija (Petračković 2007, 38-39), a tek pretvaranjem penzija u javni dug i njihova isplata u periodu od 2007. do 2010. godine, sa pripadajućom kamatom, mogla je dovesti do promene stava poljoprivrednika. To se, ipak, nije dogodilo. Autorka, dalje, ukazuje i na to da čak ni vezivanje prava konkurisanja za državne agrarne subvencije za plaćanje osiguranja nije dovelo do značajnog pomeranja u pravcu većeg broja redovnih uplatilaca doprinosa. Svemu ovome doprinelo je i izostajanje obezbeđivanja obaveznosti osiguranja od strane države ili drugačije rečeno: „ne postoje kazne za neplaćanje doprinosa, ne postoje prinudne naplate doprinosa, često se daju olakšice koje treba da nekako pokriju neplaćanje ili nedovoljno plaćanje doprinosa“ (Mijatović 2010, 33). Neplaćanje doprinosa pojedini autori ocenjuju i kao „otvoren bojkot obaveze uplate doprinosa“ (Petračković 2007, 40), o čemu će još biti reči.

Zbog svega navedenog, potrebno je apostrofirati neku vrstu začaranog kruga u kojem se nalazi osiguranje poljoprivrednika, a koje proističe iz činjenice da u njemu participira mali broj poljoprivrednika koji, najčešće, delimično ispunjava svoje obaveze, dok je država ta koja je preuzela obaveze za ono što je propisala kao minimalan uslov, a koji nije stimulativan za masovnije proširenje broja osiguranika, ali koji je u direktnoj vezi sa obezbeđivanjem sredstava za isplatu penzija u sistemu PAYG (tekući sistem finansiranja - *pay as you go*).

Portret starca poljoprivrednika: Varijacija broja poljoprivrednih penzionera poslednjih godina znatno je umerenije, nego što je to bio slučaj kada su dva faktora omogućila nagli porast ovih penzionera. Ta dva faktora Mijatović vidi u činjenici da je bio potreban nizak broj godina staža za ostvarivanje starosne penzije, tačnije 15 godina; dok se drugi razlog naglog rasta očituje u poklonu od maksimalno deset godina penzijskog staža

za prve generacije osiguranika. Ono što je, međutim, naročito zanimljivo za ovu studiju jeste činjenica da je kod poljoprivrednika učešće starosnih penzija, u ukupnom broju, veoma visok i da je 2009. godine iznosio 83,4%, što upućuje na izrazito mali broj invalidskih penzionera (Mijatović 2010, 38). Zanimljivo je i to da je učešće žena značajno veće i da je 2008. godine broj poljoprivrednih penzionerki odnosio prevagu sa čak 62,5%, što bi prema Mijatovićevom preliminarnom zaključku moglo upućivati na činjenicu da su se muškarci u izrazitijem broju zapošljavali i sticali osiguranje po drugom osnovu, te da su ove osigurane poljoprivrednice, najverovatnije, pripadnice mešovitih domaćinstava tj. onih čiji se članovi ne bave isključivo poljoprivredom (isti 2010, 39). Ovakva slika među poljoprivrednim penzionerima upućuje na feminizaciju sela kao proces čiji su efekti postojani, budući da je već 1953. godine preovladalo žensko stanovništvo sa 53%, dok je ovaj procenat i 2002. godine bio visok i iznosio je 48,6 (podaci prema Raduški 2009, 172). Međutim, za ovu studiju naročito je zanimljiv podatak da je starosna struktura takva da je prosečna starost poljoprivrednih penzionera izrazito visoka. Za muškarce ona je dostigla 74 godinu, a za žene 70 godinu. Mijatović pronalazi dva uzroka za ovakvu starosnu strukturu. Prvi se odnosi na to da, gotovo svi poljoprivrednici ostvaruju pravo na penziju po osnovu godina života, za razliku od drugih kategorija osiguranika. Drugi uzrok autor nalazi u činjenici da je priliv mlađih generacija usporen tokom poslednjih godina usled čega prosečna starost postepeno raste.

„Podaci o starosti pokazuju da poljoprivredne penzije postižu u većoj meri nego kod ostala dva podsistema suštinsku svrhu penzijskog osiguranja: osiguranje dohotka u starosti“, budući da poljoprivrednici idu u penziju tek kad ostare (Mijatović 2010, 41) Ovaj navod vodi nas potrebi da zaključimo da ostvarena penzija, kao kriterijum za definisanje starosti kao socio-kulturne kategorije, kod ove kategorije stanovništva u najvećem broju slučajeva uključuje i starost po gerontološkim određenjima, ne samo pretpostavljenu starost koja je izraz starosnog kriterijuma kao osnova za penzionisanje. Ovome valja dodati i podatak da je među aktivnim poljoprivrednicima visok procenat onih koji bi prema kriterijumima za penzionisanje drugih kategorija osiguranika, pod izvesnim okolnostima ili samo prema starosnom kriterijumu, mogli ostvariti pravo na penziju. Radi se, naime, o podacima da je čak jedna trećina, odnosno 31,1% aktivnih poljoprivrednika starije od 55

godina, dok ih je čak 19,5% starije od 65 godina (podaci prema Raduški 2009, 173). Autorka apostrofira da baš ove penzije postižu „suštinsku svrhu penzijskog osiguranja: osiguranje dohotka u starosti“ zbog čega se debata da li osiguranje poljoprivrednika treba da bude obavezno ili ne, razvijena u poslednjim godinama, čini neopravdanom iz ovog ugla posmatranja. Ipak, ta debata postoji i ponajviše se preliva u medije, a razlozi za njeno uporno opstajanje sastoje se u tome da Fond PIO nije u mogućnosti da putem doprinosa obezbedi glavnicu sredstava za ove penzije, jer osiguranici „ne samo da plaćaju skromne doprinose godišnje (...) već ih plaćaju neobično mali broj godina i time ne samo donose finansijske teškoće osiguranju, već i obesmišljavaju ideju penzijskog osiguranja“ (Mijatović 2010, 41 – 42).

Ukratko, moguće je zaključiti da je prosečan poljoprivredni penzioner neredovni platiša doprinosa, sa malo penzijskog staža, pritom u najvećem procentu stara žena sa izrazito malim primanjima od penzije. Razlozi za izostajanje bilo kakvih promena na planu penzionisanja poljoprivrednika od strane zakonodavca tj. države, obično se pronalaze u strogo političkom prostoru, koji je pak orijentisan ka trenutnim osiguranicima, ne nužno i prema onima koji su ostvarili pravo na penziju.

Borba za političku naklonost poljoprivrednog osiguranika: Pojedina prava koja su poljoprivredni osiguranici stekli proteklih godina proglašavaju se političkim ustupcima onih koji su na vlasti, dok i obećanja onih koji bi da je poseduju prate liniju „nezameranja“ sa poljoprivrednicima. Međutim, već sada valja napomenuti da to nezameranje, o kojem je često moguće čitati u medijima, ali i u studijama koje se bave ovom tematikom, nije orijentisano prema poljoprivrednim penzionerima, u prvom redu, nego prema aktivnim poljoprivrednim osiguranicima čija je brojnost daleko veća u odnosu na broj penzionisanih poljoprivrednika. Jedina obećanja koja bi se mogla izdvojiti, a koja su okrenuta ka ostarelom poljoprivredniku, u proteklim godinama, ticala su se obećanja o isplaćivanju zakasnelih penzija. Razlika u fokusu političkih kampanja i medijskog prevođenja tih kampanja neminovno vodi negativnom portretisanju trenutnih poljoprivrednih penzionera koje se, šire uzev, uklapa u opštu ocenu penzionisane populacije kao one koja „nezasluženo“ troši novac iz državnog budžeta.

Činjenica da je dugovanje dvosmerno dovela je do toga da ga je bilo moguće i okarakterisati ga na različite načine. Dok jedni u prvi plan stavljaju dugovanje osiguranika u plaćanju doprinosa, drugi tj. oni koji očekuju političku korist u prvi plan stavljaju dugovanje prema penzionerima i obećavaju da se to nezadovoljavajuće stanje mora promeniti. Tako je 2009. godine tada aktuelni ministar poljoprivrede Saša Dragin na Svetosavskom saboru mladih poljoprivrednika Srbije u Beogradskoj Areni okupljenima poručio: „u ovom trenutku mislimo da država može i mora da pomogne poljoprivrednicima, koji su 90-ih godina (prošlog veka) hranili celu zemlju, kako bi se na adekvatan način penzijski i socijalno osigurali“. Pomoć, o kojoj je reč, ticala se reprogramiranja „a možda i otpisa ranijih dugova“, jer poljoprivrednici „90-ih godina prošlog veka nisu imali novac da uplaćuju sredstva“¹³⁹. Različito tretiranje duga, kako stvarnog tako i simboličkog, zanimljivo je isticanje u prvi plan samo jedne od perspektiva dok se u slučaju poljoprivrednih penzija, kako je istaknuto, može govoriti o dvostrukom kašnjenju i dugovanju – o nekoj vrsti začaranog kruga u kojem se nalaze svi učesnici u osiguranju.

Analitičari koji se bave ovom oblašću glavnog krivca za lošu situaciju u poljoprivrednom osiguranju vide, međutim, u samoj državi. Naime, „duboka kriza ovog segmenta penzijskog osiguranja prvenstveno je posledica rada države, koja kako iz sopstvene slabosti tako i iz političkog računa vrlo loše organizuje i vodi ovo osiguranje“ (Mijatović 2010, 51). Kao neophodni ulov za promenu vidi se, upravo, promena odnosa države prema poljoprivrednicima tj. „sprovođenje čvrste politike u naplati doprinosa od poljoprivrednih osiguranika“ (Petračković 2007, 44) ili drugačije rečeno „odustajanje od posmatranja poljoprivrednika kao birača kojima je potrebno podilaziti i njihovo tretiranje kao građana koji moraju poštovati zakon ili će na to biti prinuđeni“ (Mijatović 2010, 52).

Dalje, za razloge nepristupanja preinačenju penzijskog osiguranja poljoprivrednika iz obaveznog u dobrovoljno, takođe se u prvi plan ističu politički interesi vladajućih struktura:

„Ni ukidanje obaveznog osiguranja poljoprivrednika ne bi nikog neposredno pogodilo budući da je ono samo formalno obavezno i budući da poljoprivrednici nisu za njega

¹³⁹ Dostupno na:
http://www.poljopartner.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=1488&Itemid=81

posebno zainteresovani, ali bi vladajućim strankama donelo izvesne političke gubitke usled ukidanja jedne socijalne institucije koja se obično smatra progresivnom i potrebnom u savremenom svetu (čak i kada to nije tačno).“ (Mijatović 2010, 51).

Iz ove perspektive gledano, nema naznaka da bi do značajnijih pomaka moglo doći u skorije vreme. Bojazan da ukoliko „budemo tražili od poljoprivrednika da u jednom trenutku izmire sve svoje prethodne obaveze, oni neće ni početi da uplaćuju penzijsko i socijalno osiguranje, jer nemaju novca za tako velike izdatke“¹⁴⁰ održava polovično učešće poljoprivrednih osiguranika u sistemu obaveznog osiguranja dok mediji, sa treće strane, pronalaze „krivca“ za održavanje političkih sistema, u skorijoj istoriji, u ruralnom delu stanovništva, slično kao što se to činilo u medijima i u slučaju ostarele populacije pred izbore 2000. godine (više u Milosavljević 2008, 83-108). Članak pod nazivom *U selo po glasove* jasno govori o tome:

„Još od početka višestranačja, seljak je u Srbiji omiljena meta partijskih marketinško-propagandističkih timova, pa se, tako, tokom devedesetih tadašnji režim dugo održavao na vlasti baš uz podršku ruralnog stanovništva. Pojedini stranački lideri, valjda misleći da time svoja obećanja čine uverljivijim, u poslednje vreme sve češće pribegavaju i neočekivanim „izlivima nežnosti“, pa u odelima „uskaču“ u torove, ne bi li poljubili ovcu (Vuk Drašković) ili pomilovali tele (Boris Tadić), dok neki smatraju da je dovoljno da samo prošetaju štalom s rukama na leđima (Vojislav Koštunica).

Ali, samo slikanjem sa domaćim životinjama političari će teško ubediti poljoprivrednike da glasaju baš za njih, pa se ne ustručavaju da iznesu i konkretna, primamljiva obećanja, koja se, pre svega, odnose na davanje subvencija i povoljnih kredita, isplatu zaostalih poljoprivrednih penzija, poboljšavanje šansi za izvoz na evropsko tržište...“¹⁴¹

Ono na što u najkraćem može biti ukazano kao na zaključak jeste to da su na delu bile druge interesne grupe, prevashodno političke, koje su u pitanju penzionera poljoprivrednika videle nešto i od vlastitog interesa. Sa druge strane izostale su interesne grupe koje potiču iz

¹⁴⁰ Reči onovremenog resornog ministra Saše Dragina. Dostupno na: http://www.ivanjica.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=149:uskoro-reenje-duga-poljoprivrednika-za-pio&catid=14:najnovije&Itemid=113 [23. 4. 2011.]

¹⁴¹ Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Politika/t16319.lt.html>

redova budućih ili sadašnjih poljoprivrednih penzionera čime mogućnost delovanja u pravcu poboljšanja vlastite pozicije, nužno, biva svedena na minimum. Ipak, njihova moć kao glasača održava ih u areni onih kojima koriste u najvećoj meri – u areni u kojoj je odvija politička borba.

3.5 Urušavanje penzijskog osiguranja i ponovna konstrukcija društvenog problema kroz pokušaj reformi penzijskog sistema

Finansiranje penzija predstavlja veliki problem čiji koreni dosežu do osamdesetih godina 20. veka. Već od 1987. godine u fondovima PIO dolazi do permanentnog deficita i do značajnog uvećanja rashoda u učešću ovog osiguranja (Vuković 1998, 114). Problemi koji se javljaju u označenom periodu delom se preklapaju sa teškoćama koje su nastale kao posledica socijalističkog uređenja, dok istovremeno predstavljaju i izraz lokalnih specifičnosti nastalih usled brojnih nedaća sa kojima se srpsko društvo suočilo tokom devedesetih godina¹⁴². Tako, prema oceni Dragane Petrović, teškoće u finansiranju koje se javljaju sredinom osamdesetih godina, kada izostaju temeljne reforme, vremenom postaju kontinuirano uvećane sve do kulminacije devedesetih godina (Petrović 2007, 33) usled ratnih zbivanja i urušavanja jedinstvene države što je, dalje, vodilo „cepanju socijalnog, privrednog, političkog i kulturnog prostora i masovnih migracija stanovništva prema matičnim narodima“ (Kočović 2000, 169).

U označenim uslovima, nastali su ogromni socijalni problemi koji su, među ostalima, pogađali i starije stanovništvo. Za potrebe ovog dela rada, biće razmotreni oni problemi koji su se ticali otežanog funkcionisanja penzionog sistema i hroničnog deficita u kojem se nalazio Fond PIO. Ovakva klima ne samo da je produbljivala socijalne probleme sa kojima su se susretala starija lica i da je za državu počela da predstavlja, gotovo, nerešiv problem, nego je bitno učestvovala i u građenju slike o ostarelom pojedincu kao „neproduktivnom“ i „neopravdanom“ opterećenju za državni budžet koji, u krajnjoj liniji, podmiruju radno aktivni građani, kako se ističe u javnom diskursu. Ono što ove dve kategorije stanovništva čini nepomirljivo različitim, iz ugla formiranog javnog mnjenja, jeste razlika u produktivnosti, dok ih izjednačava uniženost socijalnog položaja, što je za krajnji ishod kada se radi o penzionerima imalo definisanje starog čoveka kao „bespotrebnog balasta“

¹⁴² Zapadanje u problem, bilo je najočitije na temelju rasta ukupnih rashoda za penzijsko i invalidsko osiguranje u društvenom proizvodu. Primera radi, 1985. godine ovo učešće iznosilo je 6,2%, dok je u 1990. godini učešće rashoda u društvenom proizvodu bilo povećano u poređenju sa prethodećom godinom i iznosilo je preko 14% (Dinkić 1997 prema Vuković 1998, 112).

čitavog društva. Ovaj period, kako će biti pokazano, pružiće uslove za dovršetak procesa formiranja negativne slike o penzionerima, time i starima, koji kontinuirano teče još od početnih faza konstruisanja starosti ako društvenog problema.

Sunovrat na kraju 20 veka: Prema oceni Miroslava Jovanovića, neuravnotežen i često prekidan proces političkog, društvenog, ekonomskog i kulturnog razvoja kulminirali su krajem 20. veka u jednu od najtežih i najsveobuhvatnijih kriza u novijoj istoriji srpskog društva – „sve što se u tom razdoblju odigralo, do temelja je uzdrimalo srpsku politiku, društvo i ekonomiju“ (Jovanović M. 2005, 183). Posledice po ostarelo stanovništvo i institucije, čija je uloga u društvu da zastupaju interes ove populacije, nisu mogle ostati izvan ukupnog društvenog problema. Suprotno tome, oni sve jasnije počinju da spadaju u red najugroženijih, čime konstruisanje starosti kao društvenog problema ponovo biva ujedinjeno sa konstruisanjem siromaštva kao društvenog problema.

Zaoštravanje problema starije generacije, ali i odnosa prema njima, u opštim crtama, posledica je, između ostalog, načina finansiranja Fonda PIO koji se bazira na *tekućem finansiranju* tj. na principu *pay as you go* (PAYG), kako se još naziva u literaturi. Kao najveći doprinos ovog vida osiguranja ističe se činjenica da je on podrazumevao „gotovo potpun obuhvat stanovništva penzijama osiguranjem tokom 1960-ih i 1970-ih godina“ (Perišić 2009, 181) u zemljama centralne i istočne Evrope, pa i kod nas. Zasnovano je na principu međugeneracijske solidarnosti i predviđa da se prava iz penzijskog i invalidskog osiguranja isplaćuju iz uplata tekućih osiguranika (Marković A. 2004, 90). Međutim, ovaj princip finansiranja nailazi na teškoće i u bogatim i daleko razvijenijim društvima, dok u domaćim uslovima, opterećenim brojnim ekonomskim problemima, predstavlja stalni izvor nesigurnosti za osiguranike i nezadovoljstva za one koji plaćaju doprinose, s tim da su mnoge slabosti u pogledu finansiranja socijalnog osiguranja bile nasleđene još iz perioda SIZ-ova. Među njima su se, naročito, isticale one koje su se odnosile na finansiranje u penzijskom i invalidskom osiguranju¹⁴³, na koje je orijentisano ovo istraživanje, a uzroke, svakako, valja tražiti u: nepoštovanju principa socijalnog osiguranja; neorganizovanosti službe za naplatu doprinosa; nenamenskog trošenja sredstava; privilegovanom ili

¹⁴³ Iako je ovo jedinstveno osiguranje, u radu će se koristiti termin penzijsko osiguranje budući da je tema uže određena na način da proučava pitanja vezana za starost.

delimičnom oslobađanju plaćanja doprinosa i ustanovljavanja prava bez pokrića u doprinosu; nemogućnosti Fonda PIO da stvara rezerve novca koje su neophodne za tekuće finansiranje, usled ogromne inflacije, u prestrukturiranju privrede i padu proizvodnje, zbog čega je došlo do nastajanja viškova radne snage koja je izvor egzistencije tražila u fondovima PIO (Sudžum 1994, 285-286):

„Okolnosti su podsticale privredne i druge subjekte da u poslovanju ne štede već da se zadužuju, pošto je poslovanje na dug bilo najbolja ušteda. Ovo je podsticalo pojavu da se fondovi PIO troše nenamenski, na primer, za izgradnju skupih rehabilitacionih centara, za finansiranje društvenih službi, društava, udruženja, pojedinih drugih organizacija, a bilo je slučajeva i da se ova sredstva koriste i za finansiranje izvoza.“ (Sudžum 1994, 285)

Duboka kriza, na koju su upozoravali analitičari devedesetih godina prethodnog veka, sagledavana je, ukratko, kao posledica nemogućnosti da se obezbede sredstva za finansiranje stečenih prava osiguranika, čemu su doprinele i karakteristike samog modela finansiranja i specifičnosti njegove primene, poput: obezbeđivanja relativno niskih penzija i pored povoljnog odnosa penzija sa penzijskom osnovicom (od 85%); nepovoljnog odnosa penzionera i broja aktivnih penzijskih osiguranika (manje od 2:1 ili 1:1 ako se isključi višak zaposlenih); ranog penzionisanja i relativno veliko učešće invalidskih penzionera; visoke stope doprinosa (između 25% i 30%); izbegavanja plaćanja doprinosa; velikog deficita i zaduživanja kod finansijskih i drugih institucija (Vuković 1998, 111). Izrazito nepovoljne okolnosti vodile su masovnom siromaštvu koje je, naročito, pogađalo najstarije pripadnike društva čiji se broj neprestano uvećavao, dok je istovremeno rastao i broj onih koji su pripadali sferi sive ekonomije, što je dovelo do dugoročnog opadanja realnih poreskih prihoda (ista 1998, 111), time i do manjka sredstava u budžetu države koji u sve većem procentu, tokom devedesetih godina, postaje oslonac u finansiranju penzija. Ako se iz ove vizure razmotri osnovni cilj penzijskih sistema, a to je „obezbeđivanje sigurnih prihoda u starosti i sprečavanje siromaštva“ (Vuković 2010, 171), jasno je da se starije stanovništvo našlo u izrazito nepovoljnom položaju. Njima valja pridodati i starije zaposleno stanovništvo koje je i zbog tehnoloških promena u sferi rada ostajalo bez dotadašnjih radnih pozicija. Zanimljiv primer daje Dubravka Stajić analizirajući pojavu nestanka potrebe za radnim profilom daktilografa (obično žena) kojih je pre raspada SFRJ bilo 600.000 tj. nešto

manje od 10% ukupno zaposlenih u tadašnjoj državi. Kompjuterizacija je dovela do nestanka ove profesije, pri čemu su stariji zaposleni ili bivali primorani da se penzionišu ili da rade na drugim poslovima, neretko u svojoj zoni (Stajić 2008, 291).

Visok stepen osetljivosti starije populacije na rizike koji dopiru iz socio-ekonomskog okruženja, odnosno veliki društveni lomovi koji su se odvijali tokom devedesetih godina često su odvodili stare ljude i preko ivice egzistencije (Mijatović 2003, 225). Opšti višak radne snage nije ostavljao mnogo prostora za dopunske prihode u starosti, što je bio naročiti problem ako se uzme u obzir da su penzije u ovom razdoblju bile s jedne strane izrazito male, a sa druge u čestoj docnji, zbog čega se događalo da se godišnje isplati manje od dvanaest penzija (Vuković 1998, 111). U ovakvim okolnostima, „umesto da pristupi legalnoj izmeni propisa kojima se sužavaju krug prava i uslova za njihovo ostvarivanje, država se radije odlučivala na palijativne mere radi održanja potrebnog socijalnog mira“ (ista 1998, 111). Zalaganje analitičara za izmenu propisa koji bi pooštrili pravo na dobijanje penzije u suprotnosti je sa onim što je bila opšta slika datog trenutka. Naime, na ovom mestu, valja podsetiti na trend rasta broja penzionera koji u najdramatičnijem periodu devedesetih godina 20. veka trajao već više decenija. Tome u prilog ide statistika, prema kojoj je u periodu od 1965. godine do 1995. godine u Jugoslaviji rast ukupnog broja penzionera podrazumevao prosečnu godišnju stopu od 4,6%, a u Republici Srbiji 4,7%, a kao krajnji rezultat ovog procesa došlo je do smanjenja broja osiguranika na jednog penzionera sa 4,57 u 1965. godini na 1,71 u 1995. godini i povećanja učešća penzionera u ukupnom broju stanovnika od 3,7% u 1965. godini na 11,67 u 1995. godini (ista 1998, 112-113). „Palijativne mere“, kako su nazvane, u konkretnim okolnostima bile su nužno rešenje za državu koja nije mogla da sprovede reforme u uslovima u kojima se i sama urušavala. Međutim, označeni fenomen proširenja obima lica koja su stekla pravo na starosnu penziju ukazuje i na ispravnost konstruktivističke postavke koja brojnost ne definiše kao odlučujući uslov za konstruisanje nekog stanja kao društvenog problema. Porast broja penzionera od ove populacije nije stvorio uticajnog aktera u društvu, već naprotiv, u kombinaciji sa političkom kvalifikacijom „režimskog glasača“ ostareli pojedinac dobija sve definisaniju ulogu „negativca“ u društvu, što će naročito doći do izražaja pred smenu vlasti 2000. godine (više u Milosavljević 2008, 83-108) i u periodu reforme koji i danas traju.

Reforma kao proces: Zaokruživanje problema koji su u vezi sa starošću, kao problema koji je u relaciji i sa siromaštvom, kao i put reformi koje čitavo društvo započinje u nastojanju da se približi standardima važećim u zemljama EU, vodilo je neminovnosti uvažavanja (ili barem pokušaja uvažavanja) strategije koju je Unija definisala u borbi protiv siromaštva i socijalne isključenosti. Od država članica, naime, zahteva se sprovođenje prioriternih mera, a one koje se tiču položaja starijih pripadnika društva i istovremeno se reflektuju na domaću ugledajuću poziciju, jesu: promovisanje ulaganja u aktivne mere na tržištu rada s ciljem zadovoljenja potreba lica koja imaju najviše poteškoća u zapošljavanju; obezbeđivanja adekvatnog sistema socijalne sigurnost za celokupno stanovništvo, kao i inicijative za zapošljavanje onih koji mogu da rade; olakšavanje pristupa adekvatnom smeštaju, očuvanju zdravlja i celoživotnom obrazovanju najugroženijih pripadnika društva od socijalne isključenosti (Joint Report on Social Inclusion, 2004 prema Vuković 2006, 433). Sa druge strane, ali sa istim ciljem, dolazi do pojave čitavog seta imperativa koji su se još konkretnije ticali starijih pripadnika društva, a koji su se odnosili na reformu penzijskog sistema nakon smene režima 2000. godine. Put zacrtanih reformi, međutim, nije mogao biti pravolinijski, niti ostvarljiv u samo jednoj fazi. Njega će pratiti brojne teškoće izazvane nasleđenim stanjem, unutrašnjom nemogućnošću da se stvore optimalni uslovi za promene, ali i uvek prisutni spoljni faktori od kojih se najznačajniji odnosi na, sada već višegodišnju, ekonomsku nestabilnost svetskih razmera. Izrazito lošu startnu poziciju nakon 5. oktobra istoričar Miroslav Jovanović sumira na sledeći način:

„Ionako tehnički zaostala privreda bila je fizički ruinirana usled dugogodišnje krize, pljačke i NATO bombardovanja; bankarski sistem razrušen; u sferi monetarne politike je vladao nered; deviznih rezervi praktično nije ni bilo ili su bile na najnižem nivou; penzioni i zdravstveni fondovi su bili ispražnjeni; a stanovništvo potpuno osiromašeno usled desetogodišnje ekonomske krize i stalnog posezanja vlasti za njegovim novcem; dok je sada država bila opterećena ogromnim dugovima...“ (Jovanović M. 2005, 199)

U ozbiljan problem ondašnje srpske privrede, autor ubraja i posebno ističe zdravstvene i penzijske fondove za koje ističe da praktično i ne postoje, nego da se direktno finansiraju iz budžeta države koja sa ogromnim zakašnjenjem, u odnosu na druge istočnoevropske države, stupa u proces tranzicije celokupnog ekonomskog sistema, privatizacije,

liberalizacije tržišta i prilagođavanja zakonskih regulativa (Jovanović M. 2005, 199-200). Apostrofiranom zakašnjenju u odnosu na okruženje, kao i dodatno otežavajućim okolnostima tek okončanih ratnih zbivanja i dugogodišnje ekonomske krize, kao i atmosferi opšte nesigurnosti, valja pridodati i one probleme koji su bili karakteristični za ostale socijalističke zemlje na putu korenitih društvenih transformacija. Zbir zajedničkih početnih problema čine: visoka stopa nezaposlenosti, snižavanje nivoa životnog standarda, uvećanje broja stanovnika ispod donje linije siromaštva, ugroženost socijalnog i radnog statusa zaposlenih, kao i sužavanje ranije stečenih prava obuhvaćenih socijalnim osiguranjem (Perišić 2009, 179). Jasno je da je i srpski put tranzicije otpočeo u istoj atmosferi, s tim da se donekle razlikovao u pogledu sužavanja prava iz oblasti penzijskog osiguranja kao dela socijalnog osiguranja, što će pojedini analitičari isticati kao ključni problem u sprovođenju zacrtanih reformi.

Kada je reč o opštoj karakteristici reforme penzijskih sistema u savremenim državama, valja napomenuti da se ovaj proces obično odvija u dve faze, pri čemu prva podrazumeva reformu javnog penzijskog osiguranja pooštravanjem uslova za odlazak u penziju i racionalizacijom obračuna visine penzija, dok druga predstavlja postepenu transformaciju javnog u privatni sistem – uvođenjem privatnog obaveznog i dobrovoljnog dodatnog osiguranja (Pjević 2005, 11 – 12). Ipak, kao što je već rečeno, reforma domaćeg penzijskog sistema nije se mogla odvijati prema ovom modelu, ali je već devedesetih godina 20. veka isticano da bi u kratkoročne mere reforme, s ciljem redukcije troškova osiguranja, trebalo preduzeti sledeće korake: stvoriti pretpostavke za kasnije penzionisanje tj. podizanje starosne granice na 65 godina i za muškarce i za žene; destimulisati prevremeno penzionisanje; snižavanje odnosa propisane penzije i penzijskog osnova što uključuje i podizanje broja godina za određene penzijske osnovice; usklađivanje penzija sa rastom cena na malo, a ne sa kretanjem zarada, pri čemu bi trebalo voditi računa o iznosu najnižih penzija i smanjenju raspona u odnosu na najviši iznos; sankcionisanje izbegavanja plaćanja doprinosa s ciljem otklanjanja problema u obezbeđivanju potrebnih sredstava u fondovima penzijskog osiguranja (prema rezultatima istraživanja na projektu *Reforma penzijskog sistema* koji je sprovodio Ekonomski institut u Beogradu za potrebe Vlade RS prema Vuković 1998, 115-116).

Bolji uvid u situaciju koja je opredeljivala kreatore promena, moguće je dobiti i na temelju obrazloženja pokretanja akcije. U njemu se pošlo od negativnih efekata demografskih promena u Srbiji tj. starenja stanovništva; visokog udela izdataka za penzije u BDP; dugoročnog deficita u fondovima osiguranja; brzog rasta broja penzionera; nepovoljnog odnosa zaposlenih i korisnika penzija; liberalnih uslova za penzionisanje; nepovoljne strukture penzionera i visine penzija u poređenju sa zaradom, a kao dodatni problemi u funkcionisanju penzijskog sistema izdvojeni su: visoko opterećenje zarada porezima i doprinosima; izbegavanje plaćanja doprinosa; niski iznosi penzija od kojih se preko 70% nalazi ispod proseka, negativni efekti sive ekonomije (Vuković 2005, 55).

Proces otpočinjanja reformi penzijskog sistema, kako je pokazano, bio je opterećen brojnim otežavajućim faktorima čime je, u datom trenutku, postao jednim od najurgentnijih za sprovođenje. Stalna pretnja urušavanja sistema, koji se zapravo i dogodio, budući da je glavni teret finansiranja pripao državi, i to u okolnostima kada se većina zemalja sve više udaljavala od bizmarkijanske tradicije promovisanja države kao ključnog aktera u finansiranju, u kombinaciji sa imperativom približavanja domaćeg zakonodavstva sa onim koje vlada u zemljama EU, najzad je dovela do prve akcije krajem 2001. godine, koja je koincidirala sa otpočinjanjem ukupnog procesa tranzicije iz socijalističke u tržišno orijentisanu privredu. Ova akcija sastojala se u nekoliko krupnih izmena u funkcionisanju sistema, koji je tada poznao postojanje samo prvog stuba osiguranja. Izmene o kojim je reč jesu: podizanje starosne granice za odlazak u penziju za 3 godine, pa je tako za muškarce ona iznosila 63, a za žene 58 godina; smanjenje stope doprinosa sa 32% na 19,6%; prelazak na kvartalno usklađivanje penzija kombinovanim rastom zarada i troškova života, primenom švajcarske formule indeksacije, za razliku dotadašnje prakse indeksacije visina penzija sa kretanjem prosečnih zarada; garantovanje minimalnog iznosa penzije od 20% minimalne zarade (Petračković 2007, 37-38). Pored toga, reformi je doprinelo i uvođenje koncepta bruto zarade, čime je proširena baza za obračun i uplatu doprinosa; zatim usvojena je *Uredba o načinu i dinamiци isplate duga po osnovu neisplaćene penzije i novčanih naknada za pomoć i negu* kojom je predviđeno vraćanje velikog duga penzionerima PIO fonda zaposlenih iz perioda aprila 1994. godine do juna 1995. godine,

kada je isplaćivano 83,3% zakonskog iznosa penzije usled „zamrzavanja“ visine penzija i njihovog neusklađivanja prema zakonskim normama¹⁴⁴ (isti 2007, 38).

Međutim, uvođenje reformskih novina u sistem penzijskog osiguranja, koji su tada činili fondovi zaposlenih, samostalnih delatnosti i poljoprivrednika, iako „radikalne“, po oceni analitičara, nisu dovele do značajnih poboljšanja ili drugačije rečeno:

„...i pored sprovedenih reformi, državni fond penzijskog osiguranja je i dalje fiskalno neodrživ usled demografskih promena u smeru povećanja životnog doba, nepovoljnog odnosa broja penzionera i broja zaposlenih i nedostatka prihoda za isplatu postojećih penzija usled visoke stope nezaposlenosti, što iziskuje stalne transfere sredstava iz budžeta za pokriće deficita.“ (Hrustić i Dimitrijević 2009, 93)

Reformski procesi nastavljeni su već 2002. godine kada je Ministarstvo za socijalna pitanja pripremilo nacrt novog *Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju*. Ovim Zakonom, koji je stupio na snagu 2. aprila 2003 godine, obezbeđivalo se da „lica kod kojih nastupi neki od osiguranih slučajeva ne postane „socijalni teret“ (1) odnosno da njihova egzistencija ne bude ostvarena u vidu socijalne pomoći na teret budžeta...“ (Marković A. 2004, 81) Umesto toga, dogodilo se da većina ukupnih davanja nastave da budu deo budžetskih izdvajanja, usled nemogućnosti da se izađe na kraj sa deficitom. Među bitnim razlozima, ponovo se izdvajaju negativni efekti demografskih promena u Srbiji i nepovoljan odnos zaposlenih i penzionera (Vuković 2005, 57), što predstavlja kontinuitet sa pređašnjim vremenom, pri čemu se dogodilo i to da je iz straha od novina u regulisanju prava po osnovu osiguranja rizika starosti i invalidnosti došlo do masovnog podnošenja zahteva za ostvarenje prava, ponajviše zbog izmena u obračunu penzija (ista 2005, 57). Novi priliv penzionera u produženim uslovima starih problema, nije mogao imati pozitivne efekte.

Konkretne novine, koje je trebalo da dovedu do željenih efekata, odnosile su se na: proširivanje kruga obaveznih osiguranika i uključivanje lica koja su se prvi put mogla odlučiti za dobrovoljno osiguranje; uvođenje nove formule za obračun penzija; promenu kriterijuma za procenu invalidnosti; promene u osiguranju zemljoradnika

¹⁴⁴ Na ovaj način stvoren je dug u visini od 2,4 mesečne penzije, a njegovo vraćanje bilo je predviđeno na mesečnom nivou u periodu od decembra 2002. godine do juna 2006. godine (Petračković 2007, 38).

(poljoprivrednika); smanjenje razlika između fondova; modernizaciju matične evidencije; povećanje kontrole naplate doprinosa; s tim da način finansiranja penzijskog osiguranja nije pretrpeo značajnije izmene budući da su doprinosi ostali osnovni izvor finansiranja (Vuković 2005, 57). Ono što se, međutim, dogodilo bilo je smanjenje visine penzija, povećanje stope doprinosa, što je vodilo dodatnom izbegavanju ove obaveze, ali i povećanje budžetskih transfera u korist fonda penzijskog osiguranja (Hrustić i Dimitrijević 2009, 93).

Za ovu studiju, međutim, najznačajnije jeste još jedno pomeranje starosne granice za odlazak u penziju. Kao što je već rečeno, starosna penzija ovim Zakonom bila je definisana kao pravo kojim osiguranik obezbeđuje „sigurnost kada usled „istrošenosti“ organizma egzistenciju sebi ne bude mogao ostvarivati svojim radnim aktivnostima“ (Marković A. 2004, 83). „Istrošenost organizma“ je, međutim, striktno bila definisana i to na sledeći način: pravo na starosnu penziju sticao je muškarac sa 63 godine, odnosno žena sa 58, i najmanje 20 godina penzijskog staža ili muškarac sa 65 godina, odnosno žena sa 58 godina, i najmanje 15 godina staža osiguranja. Druga mogućnost podrazumevala je 63 godine za muškarca i 40 godina staža osiguranja, odnosno 35 godina staža osiguranja u slučaju žena (isti 2004, 83-84). Specifičnost uvedene novine, u odnosu na način na koji je ona uvedena u drugim zemljama u procesu tranzicije, jeste u tome što je ona uvedena jednokratno, a ne kroz postupno podizanje starosne granice (šest meseci za godinu), takođe odustalo se od prvobitnog predloga međunarodnih institucija i konsultantskih kuća da se starosna granica podigne za pet godina i za muškarce i za žene (o izostajanju načela ravnopravnosti muškaraca i žena u socijalnom osiguranju više u Golubović 2011), već je došlo do kompromisnog rešenja u vidu povećanja od tri godine (Vuković 2005, 61). Ovakve promene starosnog kriterijuma za ostvarenja prava na penziju neminovno se odražavaju i na promenu definisanja starosti kao socio-kulturne kategorije, što će tek biti moguće pokazati, jer će se trend podizanja uslova za starosnu penziju nastaviti do 2020. godine.

Istovremeno, nastavljeno je produblјivanje problema negativnog odnosa između onih koji plaćaju doprinose i onih koji primaju penzije. Ova pojava traje, gotovo, kontinuirano od 1952. godine tj. od *Osnovnog zakona o društvenom doprinosu i porezima*, sve do

današnjih dana, zbog čega zasluži da se nazove *održivim padom*. Označeni pad podrazumeva smanjenje broja osiguranika koji plaćaju doprinose, bilo da se radi o smanjenju broja radnih mesta ili efektima delovanja u oblasti sive ekonomije, dok bi suprotno tome *održivi rast*, shodno proučavanom problemu, bio kontinuirani porast penzionera koji postoji od početnog perioda, a koji je prema viđenju Dragana Petrakovića „delimično“ posledica demografske strukture društva, a „većim delom“ liberalnih uslova sticanja prava penzijskog osiguranja (Petraković 2007, 33). Budući da ove dve pojave mogu, ali i ne moraju biti u vezi, ali svakako zajedno čine nerešiv problem finansiranja penzijskog i invalidskog osiguranja, na ovom mestu biće izneti podaci Republičkog zavoda za statistiku koji se odnose na broj zaposlenih na jednog korisnika penzije. Prema ovim podacima, 1952. godine taj broj iznosio je 5,22. Sledi lagani pad do 1956. godine kada taj broj iznosi 5,07. Prvi rast zabeležen je 1957. godine sa 5,47 zaposlenih, a najveći broj u istoriji zabeležen je 1961. godine kada je iznosio 5,98. Od tog momenta pad se nastavlja, pa je tako 1974. godine 3,76 zaposlenih na jednog korisnika penzije. Trusne devedesete započinju sa 2,56 zaposlenih, dok 2000. godinu dočekujemo sa 1,26 zaposlenih za jednog penzionera. Već 2003. godine taj broj se gotovo izjednačava i iznosi 1,11 zaposlenih, a do minimalnog rasta od 1,27 dolazi 2004. godine kada broj zaposlenih podrazumeva i obuhvata lica koja rade u malim preduzećima. Rast iz 2006. godine, takođe minimalan, iznosio je 1,42 zaposlena, kada u opseg zaposlenih ulaze i lica koja rade kod preduzetnika (RSZ).

Opšti je, dakle, utisak da ni ova faza reforme nije dovela do velikih pomaka, iako se njome najavljuje poboljšanje položaja osiguranika uz, do sada već pomenute, druge imperativne. Ono što, međutim, čini suštinsku promenu u ovoj fazi reforme jeste uvođenje dopunskog tj. dobrovoljnog osiguranja, čime je otvorena mogućnost unapređenja položaja u starosti, u budućnosti. Ovaj vid osiguranja zasniva se na pojedinačnim ugovorima o osiguranju od pojedinih socijalnih rizika, koje osiguranik sklapa sa određenim nosiocima socijalnog osiguranja (Babić 2008, 100). Nastala novina u skladu je sa preporukom Svetske banke koja predlaže troslojni model penzijskog osiguranja, odnosno tri njegova stuba. Prvi stub jeste državno penzijsko i invalidsko osiguranje koje podleže načelnu obaveznosti za

celokupno radno stanovništvo¹⁴⁵. Drugi i treći stub tvore dopunska osiguranja, s tim da drugi podrazumeva obavezno dopunsko, a treći dobrovoljno dopunsko osiguranje. U penzijskim sistemima, baziranim na ove tri integralne komponente, svaki od stubova ima važnu namenu: prvi stub, kao državna šema, ima za cilj eliminisanje siromaštva i vertikalnu jednakost; drugi stub pruža mogućnost pojedincu da samostalno redistribuira dohodak tokom celog životnog veka; dok treći omogućava ostvarenje ličnih afiniteta budućeg penzionera (Perišić 2009, 197). Uvođenje pretpostavki za dopunsko dobrovoljno osiguranje¹⁴⁶, u okviru domaćeg penzijskog sistema, imalo je za cilj poboljšanje sistema socijalne sigurnosti građana kroz lično učešće, odnosno štednju, kao i kroz dodatno socijalno izdvajanje poslodavaca (Pjević 2005, 19), ali je istovremeno i izraz ukupnih okolnosti koje nisu dozvolile uvođenje sva tri stuba, iako bi to značilo direktno rasterećenje u budžetskim davanjima. Preporuka Svetske banke, ali ne i obaveznost¹⁴⁷ da se ona primeni, ostala je do pola realizovana zbog rizika koji se apostrofira, a koji se svodi na to da bi se Fond PIO u potpunosti urušio kada bi zaživeo i drugi stub osiguranja tj. kada bi došlo do dodatnog smanjenja priliva sredstava u prvi stub uplatom dela doprinosa u drugi stub (Babić 2008, 103).

Efekti ove faze reforme, kako je pokazano, nisu bili zadovoljavajući, a kao početni problem u vezi sa dobrovoljnim osiguranjem, pojavio se i relativno mali broj onih koji su mu pristupili – „svega jedan mali procenat stanovništva može da izdvaja u dobrovoljne penzione fondove, upravo zbog ekonomske situacije u zemlji i njihovog egzistencijalnog preživljavanja“ (Grk 2011, 183).

Nova faza reformi otpočela je usvajanjem paketa *Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju* koji je u primenu ušao 2006. godine. Ugrađene izmene podrazumevale su: usklađivanje penzija dva puta godišnje sa platama i troškovima života u prve tri godine, a od 2009. godine samo sa troškovima života; ostajanje iste starosne granice za ostvarivanje

¹⁴⁵ PAYG tj. tekuće penzijsko osiguranje.

¹⁴⁶ „Ovaj vid osiguranja zasniva se na principima akumulacije sredstava, a ostvaruje se formiranjem dobrovoljnih penzionih fondova, na načelima dobrovoljnosti članstva, raspodeli rizika i ravnopravnosti članova, sa ciljem da se, ovim vidom štednje za starost, doprinese postizanju socijalne sigurnosti i ekonomske stabilnosti.“ (Pjević 2005, 19)

¹⁴⁷ Suprotno tome, Srbija je dobila saglasnost Svetske banke da ne žuri sa uvođenjem drugog stuba pre nego prethodno bude stvoren prostor za treći stub penzijskog osiguranja (Babić 2008, 103).

prava na starosnu penziju do 2007. godine, s tim da se od 2008. godine podiže za pola godine, da bi do 2011. godine, sa 15 godina staža, za muškarce iznosila 65 godina, a za žene 60; utvrđivanje prosečne penzije na nivou ne nižem od 60% prosečne plate i podizanje najniže penzije na 25% prosečne zarade; administrativnu konsolidaciju sva tri fonda PIO 1. januara 2008. godine, a finansijsku od 2011. godine... (Petračković 2007, 38) Objedinjavanje tri državna fonda (zaposlenih, samostalne delatnosti i poljoprivrednika) trebalo je da dovede do likvidnosti, ali i smanjenja troškova administracije (Hrustić i Dimitrijević 2009, 94), koja počinje da se sagledava kao jedan od velikih problema. Ključna karakteristika ove faze reforme, iz ugla proučavanja konstruisanja starosti kao društvenog problema, kao i u prethodnim etapama, jeste podizanje starosne granice za odlazak u penziju, ovoga puta postepeno.

Reformska pomeranja nastavljena su i u 2006. godini donošenjem *Zakona o dobrovoljnim penzijskim fondovima i penzijskim planovima*, koji je i suštinski inicirao uvođenje trećeg stuba osiguranja (Petračković 2007, 41). To se moglo videti i prema broju dobrovoljnih penzijskih fondova kojih je već 2007. godine bilo deset (Hrustić i Dimitrijević 2009, 96), kao i kroz medijsko promovisanje novog vida osiguranja. Međutim, usled nemogućnosti većeg udela građana da pristupi dobrovoljnom osiguranu, ali i tome da su još bila sveža „negativna iskustva sa piramidalnim bankama i štedionicama“ (Petračković 2007, 43), a ponajviše potvrđivanjem efekata krize koja biva proglašena 2008. godine, dobrovoljno osiguranje u Srbiji beleži skromne rezultate.

Efekti reforme ocenjeni su kao pozitivni kada se radilo o smanjenju odnosa prosečno isplaćene penzije i prosečne neto plate, kao i o usporavanju rasta broja penzionera, a kao negativni kada se radilo o rešavanju finansijskih problema budući da se deficit u dva od tri PIO fonda, čak, i povećao (Petračković 2007, 39). Fond koji je jedini uspešno poslovao bio je tzv. fond samostalaca - „s obzirom da većina samostalnih osiguranika odlaže odlazak u penziju i radi dok god može, u proseku 6,48 osiguranika radi za jednog penzionera“ (Babić 2008, 103). Usporavanje rasta broja penzionera kao pozitivno ishodište reforme, kako je ocenjeno, ipak, nije dovelo do značajnog preokretanja situacije. Nastavljen je trend smanjenja broja radnih mesta, kao posledice nezadovoljavajućih efekata privatizacije i opšte finansijske krize, čime je priliv sredstava u Fond i dalje bio smanjen i otežan.

Apostrofiranje pozitivno ocenjenih efekata, na ovom mestu, kao i do sada ima zadatak da ukaže na proces definisanja starosti kao socio-kulturne kategorije u svoj njenoj zavisnosti od ukupnih kretanja u društvu, gotovo, izolovane od prirodnih datosti procesa starenja.

Paralelno sa označenim razvojem situacije, počinju da se javljaju i drugačija gledišta u vezi sa stanjem koje je ocenjivano kao izrazito negativno. Sa jedne strane, država biva sagledavana kao glavni krivac, dok sa druge strane beležimo aktivnosti samog Fonda PIO s ciljem da mu se vrati ranije stečena imovina kako bi se popravilo opšte loše stanje Fonda i njegovih korisnika. Strategija za oporavak Fonda PIO, čiji je kreator sagledavan kao neefikasan i preko svake mere nesamostalan, u poslednje vreme sve češće se javlja kao tema u novinskim napisima, uz standardni set tema, poput: pretnje kolapsom, praćenja procesa podizanja starosne granice za sticanje prava iz oblasti penzijskog osiguranja, izbegavanja plaćanja doprinosa, efekata sive ekonomije, nesrazmeri između broja penzionera i zaposlenih, lošeg poslovanja Fonda koje se sagledava i kao nemar ove institucije, ne isključivo kao posledica objektivno teških uslova... Dovoljan je samo letimičan pregled naslova u internet izdanjima javnih glasila da bi se stekao uvid u apokaliptičnu perspektivu koja je korišćena pri obaveštavanju javnosti o stanju u Fondu PIO, time i o stanju njegovih korisnika: „Bankrot Fonda PIO, penzioneri ostaju bez para?!“, „Hitna reforma ili sledi kolaps penzionog sistema“, samo su neki od njih. Međutim, upravo, potcrtana strategija za izlazak iz krize, koja se ogleda u vraćanju sredstava Fonda, ima ulogu iznalaženja bolje pozicije Fonda kao suvlasnika društvenog problema, zbog čega će izvesna pažnja biti okrenuta ka njoj i njenom prezentovanju u medijima.

Pokušaj prestrojavanja sa pozicije nejakog i ugroženog u ravnopravnog aktera kojem je oduzeto pravo na raspolaganje sopstvenom imovinom beležimo u poslednjih nekoliko godina, a na liniji ovog pokušaja našli su se i stavovi *Unije poslodavaca* koja je povodom formiranja Vlade 2012. godine zagovarala sledeće zahteve i stavove:

„Dalje sprovođenje reforme Fonda PIO u praksi zavisice od političke volje članova nove Vlade Srbije i njihove spremnosti da Fondu PIO dozvole povraćaj i kontrolu ogromne imovine koja je izgrađena novcem od doprinosa za obavezno penziono osiguranje u drugoj polovini 20. veka, ali i imovinu Predratnog penzionog fonda (pre II svetskog rata) koja bi Fondu PIO trebala da pripadne prema Zakonu o restituciji. Takođe, Fond PIO treba da

stekne upravljačka prava nad sistemima vodovoda i kanalizacije koji su izgrađeni njegovim novcem u 55 gradova i opština (i javnim preduzećima koja gazduju ovim sistemima), više od 200 zdravstvenih ustanova, 30 banja i rehabilitacionih centara, udelima u preko 500 preduzeća, itd.

Navedenu imovinu treba staviti u funkciju restrukturiranja Fonda PIO, odrediti kvalitetne portfolio menadžere koji bi za račun Fonda i osiguranika upravljali ovom imovinom, pronašli strateške partnere iz zemlje i inostranstva za investiranje u banje, rehabilitacione centre i druge nepokretnosti koje Fond poseduje. Na ovaj način, iz godine i godinu, sredstva dobijena kvalitetnim gazdovanjem nad imovinom bi se uvećavala i koristila za smanjenje deficita Fonda, a krajnji cilj bi bio da jednog dana Fond PIO postane garantni i investicioni, po uzoru na takve fondove u svetu.

*Nažalost, još uvek postoje određene političke strukture i ličnosti koje se deklarativno zalažu za reformu Fonda PIO, a zakulisnim radnjama doprinose daljem rasparčavanju njegove imovine koja se često (sve češće protivzakonito) koristi u političkoj trgovini.*¹⁴⁸

I u izjavama direktorke Fonda PIO Dragane Kalinović moguće je pronaći iste stavove, ali je zanimljivo i to da se u njenim izjavama sreće i neka vrsta apela za izdvajanje problema isplata penzija od ostalih problema koji opterećuju budžet države:

*„Želimo da nas država posmatra kroz rashode koji stvarno proizlaze iz osnovne delatnosti i funkcionisanja penzionog sistema, a da se zdravstveno osiguranje, tuđa nega i pomoć, druga i treća kategorija invalida i penzije po posebnim propisima ne prikazuju u finansijskom planu Fonda. To bi dotacije države smanjilo sa sadašnjih 49 na 31 odsto.*¹⁴⁹

Pored ovog odvajanja koje možemo okarakterisati kao odvajanje od *tuđih* problema, uz isticanje potencijalnog ekonomskog jačanja, ukoliko bi došlo do traženog povraćaja imovine, na stranicama dnevnih glasila moguće je pronaći i odjeke jednog drugog odvajanja. Naime, radi se o najavama mogućeg odvajanja Fonda samostalnih delatnosti od Fonda PIO. Koliko je to realno u datim okolnostima, kada je i Fond vojske pripojen ostalim fondovima 2012. godine, teško je procenjivati sa ove tačke gledišta. Ipak, ono na šta je

¹⁴⁸ Dostupno na:

<http://www.poslodavci.org.rs/vesti/reforma-pio-fonda-i-javnog-sektora-najvazniji-poslovi-u-drzavi?id=116>.

¹⁴⁹ Dostupno na: <http://www.moje-osiguranje.info/vesti/sprema-li-se-reforma-pio-fonda>

važno ukazati jeste da se usled dugotrajnih kriznih mena javilo očekivano zagovaranje interesa koje ide u pravcu različitih odvajanja i podvajanja. Razvijanje ovakve strategije javlja se kao posledica želje da se učvrsti pozicija nakon postignutog sameravanja na meru onoga što je moguće okarakterisati kao zasebni tj. pojedinačni društveni problem¹⁵⁰, bilo da se radi o odvajanju izdataka Fonda namenjenih penzijama od ostalih davanja, bilo da se radi o najavi izdvajanja pojedinih sastavnih jedinica Fonda. Pokušaju osnaživanja vlastite pozicije valja dodati i posezanje za istorijskom dubinom u kojoj se javlja prvi penzioner Ilija Marković, o čemu je već bilo reči u drugom poglavlju, a koje služi kao pokazatelj kontinuiteta u baratanju problemima vezanim za penzije od 1833. godine. Ovako shvatanje vlastite tradicije, čini se, proizvoljnim pre nego opravdanim.

Za kraj ovog dela studije biće skrenuta pažnja još i na to da su rebalansi državnog budžeta u kriznim situacijama, naročito 2008. i 2012. godine, za zadatak obavezno imali saniranje problema u finansiranju penzija. U retorici koja je pratila obrazlaganje preraspodele sredstva moguće je naći veoma suprotstavljene stavove koji, svaki za sebe, govore o položaju penzionera u društvu koje je decenijama opterećeno svakovrsnim problemima. Izabrani navod, kao reprezent negativnog slikanja starijih pripadnika društva, ali i njegovog suprotstavljanja kategoriji majki koja se ocenjuje ako najranjivija i čija prava i potrebe je najmoralnije zastupati, primer je kako i nauka, kroz odabranu retoriku, produkuje ugrožavajuće stavove za one koje suprotstavlja apostrofiranoj ugroženoj grupi. Autori navoda ističu da je:

„...postojala „opsesija“ da se ispuni predizborno obećanje PUPS-a o jednokratnom povećanju penzija od 10%, i da je zbog njega i pristupljeno rebalansu budžeta za 2008. godinu...(Nikolić i Zdravković 2009, 105)

A ako se uzme u obzir i podatak da je u periodu januar-septembar 2008. godine povećan broj rođene dece za 10%, i ukoliko se nastavi taj trend, porodilje će uz nezaposlene biti u najlošijoj poziciji (bitno je da se penzije isplaćuju na vreme!).“ (isti 2009, 106)

Na ovaj način, penzioneri se promovišu u miljenika države kroz sjedinjavanje sa političkim akcijama Partije ujedinjenih penzionera Srbije, dok se tek rođena deca i njihove

¹⁵⁰ Pri čemu valja voditi računa o razlici između pojedinačnih i ličnih problema i pojedinačnih društvenih problema.

majke postavljaju u perspektivu opozicionog para iz, kako se može zaključiti, vizure ondašnje vladajuće strukture. Slična situacija događala se i 2012. godine usled promene te strukture čiji je sastavni deo ponovo bio PUPS. U rebalans budžeta, koji je usledio, ukalkulisana je i dodatna novčana isplata penzionerima čija su primanja ispod 15.000 dinara. Zanimljivo je da su kreatori ideje isplatu nazvali „trinaestom penzijom“, dok se u suštini radi o jednokratnoj pomoći, na liniji socijalne pomoći¹⁵¹. Kritikujući ovu odluku, *Fiskalni savet* je istakao i da 136.000 starih lica nema nikakva primanja¹⁵² te da ova isplata, u suštini, diskvalifikuje najugroženija stara lica. Neslaganje u brojkama izraženo je u nevladinom sektoru koji tada ističe da je čak 330.000 lica bez penzije, od ukupno 1.200.000 starijih od 65 godina, a da samo oko 14.000 njih prima socijalnu pomoć od oko 7.000 do 8.000 dinara. Iz ovde navedenog, valja istaći da su zbrka brojki i perspektiva, realno ostvarivog i namerno previđanog, samo neki od aspekata koje bi trebalo imati u vidu u sagledavanju starosti i svih poteškoća koje su sa njom skopčane.

¹⁵¹ O socijalnim penzijama i socijalnoj pomoći biće reči u narednom potpoglavlju.

¹⁵² Prema dnevnom listu *Kurir* od 16. septembar 2012, str. 8.

3.6 Socijalne penzije (vaganje između troškova države i dobiti za stare)

Poslednje potpoglavlje koje proučava konstruisanje starosti kao društvenog problema, kroz analizu koja se odnosi na formiranje penzijskog fonda i sloja penzionera, završava se analizom uslova za uvođene socijalnih penzija. Aktualizaciju ovog pitanja moguće je pratiti od 2000.-te godine, tačnije od političkih promena od kojih su se očekivale korenite i pozitivne promene u društvu. Socijalne penzije, koje se još nazivaju i nultim stubom penzijskog osiguranja, ukratko, poslužiće kao finalno polje analize s ciljem osvetljavanja najvažnijih uslova za konstruisanje starosti kao društvenog problema vezanog za penzije i penzionera. Na ovom mestu, konkretnije, biće moguća analiza onih problema koji uporno opstaju izvan polja u kojem se sprovode konkretne akcije i čine starost krnjim konstruktom, uvek iznova pogodnom za konstruisanje.

Formulisanje zahteva za uvođenje socijalnih penzija vodilo je postavljanju dva ključna pitanja: o opravdanosti i održivosti koja bi zahtevala reformisanje i unapređenje već postojećeg penzijskog sistema. Međutim, ubrzo nakon izricanja zahteva za uvođenjem socijalnih penzija, a koji su bili u skladu sa izraženom neophodnošću snižavanja stope siromaštva u društvu, pa i u okviru starije populacije, ovo pitanje biva uklonjeno iz javnih rasprava. Šta je dovelo do toga da se ovakav zahtev, uopšte, postavi, zatim ko ga je formulisao i zbog čega ubrzo dolazi do neuspeha u realizaciji zahtevanog, biće ključna pitanja u ovom potpoglavlju.

Opšte napomene o socijalnim penzijama: Socijalne penzije, u zemljama koje su uvele ovaj oblik socijalne pomoći, dodeljuju se mahom starijim pripadnicima društva koji nemaju drugih primanja. Državna ili socijalna penzija u suštini predstavlja deo socijalne pomoći namenjene zaštiti starih, a sam naziv ukazuje na socijalni karakter ovog davanja tj. da je nezavisno od radnih i novčanih doprinosa pojedinca (Golubović 2010, 140). Već je rečeno da se ove penzije nazivaju i nultim stubom ili slojem penzijskog osiguranja. Samim tim, one su deo višestubnog ili višeslojnog koncepta koji zastupa Svetska banka, a koji podrazumeva postojanje javnog nekapitalizovanog sloja, obaveznog privatnog osiguranja sa posedovanjem individualnih računa i dobrovoljnog penzijskog osiguranja. Ovom trokomponentnom konceptu pridodat je i nulti koji podrazumeva mala socijalna davanja

licima čija su primanja ispod propisanog nivoa. Označeni koncept, dalje, dozvoljava i postojanje četvrtog sloja koji, zapravo, uključuje širi kontekst socijalne politike (porodična podrška, dostupnost zdravstvene zaštite i stambenih uslova) (Holtzmann i Hinz 2005 prema Golubović 2010, 141).

Ostajući u okvirima onih država koje su uvele socijalne penzije, važno je ukazati na pojedine nužne kriterijume za ostvarenje ovog prava. Pored toga što je uočljivo da je starosna granica za sticanje prava na socijalnu penziju, mahom, viša nego za sticanje starosne penzije, pri čemu je primer Bugarske najdrastičniji i podrazumeva sedamdesetu godinu, važno je napomenuti i to da je sam iznos često vezan za najnižu penziju. Međutim, kao jedan od najspornijih kriterijuma za ostvarenje prava na ovaj vid davanja, javlja se pitanje materijalnog stanja potencijalnog korisnika. Upravo, definisanje ovog parametra predstavlja najsloženije pitanje kod ustanovljenja socijalne penzije (Golubović 2010). Nužnost određenja kriterijuma siromaštva pojavljuje se kao primarna, ali, na ovom mestu, valja ukazati i na pokušaj da se socijalne penzije dovedu u vezu sa potrebom osnaživanja prava starih osoba. Ovakva perspektiva svojstvena je nevladinom sektoru, zbog čega se socijalne penzije nazivaju još i *politikom dvostrane dobiti*. U osvetljavanju ove postavke može poslužiti argumentacija¹⁵³ koju je formulisala *HelpAge International* kao globalna mreža neprofitnih organizacija, čija je misija rad sa i za ugrožene starije ljude u čitavom svetu sa ciljem, kako se navodi, trajnog poboljšanja kvaliteta njihovog života:

„Socijalne penzije su efikasan način za smanjenje dohodovnog i ostalih oblika siromaštva. Broj siromašnih starijih ljudi u zemljama u razvoju raste, i stariji ljudi su najviše zastupljeni među hronično siromašnim stanovništvom. Dve trećine starijih ljudi nema redovne prihode, a 100 miliona njih živi od manje od 1 američkog dolara po danu. Redovna socijalna davanja omogućavaju pristup starijih ljudi svim uslugama, posebno zdravstvenim uslugama.

Kako većina starijih ljudi živi i deli novčana sredstva sa mlađim članovima porodice, socijalne penzije imaju značajan uticaj na dobrobit dece i ostvarenje Milenijumskih ciljeva razvoja MCR (1-6) Ujedinjenih nacija. Socijalne penzije doprinose povećanju broja dece koja pohađaju školu i boljoj uhranjenosti dece. One mogu da imaju važnu ulogu u

¹⁵³ Koju su preuzele i domaće organizacije posvećene rešavanju istih problema.

prekidanju lanca međugeneracijskog siromaštva. Suprotno uverenju da stvaraju zavisnost, socijalne penzije je zapravo smanjuju.“¹⁵⁴

Pored toga, ova organizacija ističe niz stavova, među kojima su najvažniji: da su socijalne penzije isplative, a da je najvažnija politička volja; da se njima mnogo lakše upravlja, nego penzijama koje se temelje na proveri dohotka (što bi u našem slučaju bilo *Materijalno obezbeđenje porodice* (u daljem tekstu MOP) kao socijalno davanje) i da ostavljaju manje prostora za korupciju i diskriminaciju; da bi njihovi korisnici trebalo da budu osobe starije od 65 godina i da bi u obezbeđenju sredstava, pored države, trebalo da učestvuju i donatori; da bi organizacije civilnog društva (od malih, lokalnih organizacija koje se bave starim ljudima, do velikih, profesionalnih nevladinih organizacija) mogle imati ključnu ulogu u pružanju informacija starim pripadnicima društva u pogledu prava i načina za njihovo ostvarivanje. Takođe, ove organizacije viđene su i kao važni nosioci kontrole i nadzora toka realizacije vladinih obaveza prema starim ljudima. Njima se pripisuje i ključna uloga u uključivanju u javne politike s ciljem da kvalitet života i prava starijih ljudi budu prioriteti tih politika.

Ukazivanje na označene stavove, za ovu studiju, važno je iz razloga što su domaće organizacije preuzele istu argumentaciju i ciljeve. Međutim, kako će biti pokazano, civilni sektor u našoj sredini nije imao potrebnu snagu tj. moć da od zahteva napravi pomak ka realizaciji programiranih zadataka. Razlozi za to višestruki su, ali se ponajviše tiču okolnosti u kojoj je formulisanje konkretnog pitanja došlo od strane same države, suočene sa obavezom smanjenja stope siromaštva. Nemoćna da odvoji dovoljna budžetska sredstva, ona i „zatvara“ mogućnost delovanja u pravcu uvođenja socijalnih penzija, dok su svi kasniji naponi bili samo odjeci u startu neuspelog pokušaja da se uspostavi ovaj institut. Kao vrsta ograde i opravdanja poslužila je i svetska ekonomska kriza, usled koje je svaki kontraargument postao neubedljiv.

(Lažna) Dilema: Siromašni ili slabo plaćeni radnici obično su oni koji bivaju percipirani kao potencijalni korisnici ovog davanja. Njih, između ostalog, karakteriše nizak nivo učešća u legalnim tokovima rada, nizak nivo prihoda, kretanje u okviru sive zone

¹⁵⁴ *Zašto su nam socijalne penzije neophodne.* Dostupno na: <http://www.humanas.rs/index.php?main=siromastvo>

privređivanja, izostanak drugih prihoda i imovine, a sve zajedno upućuje na zaključak da bi broj korisnika u Srbiji bio veoma visok. Međutim, i pored toga što bi sa ove tačke gledišta uvođenje socijalnih penzija bilo opravdano¹⁵⁵, u domaćim institucionalnim okvirima javila se dilema u pogledu opravdanosti uvođenja socijalnih penzija u uslovima u kojima postoji socijalna pomoć. Razlika na koju upućuje Golubović, a koja se tiče ova dva davanja, odnosi se na to da bi socijalna penzija trebalo da reši probleme socijalne sigurnosti nastale usled sve izraženijih nepovoljnih uslova za sticanje prava na penziju, dok sa druge strane socijalna pomoć obuhvata sve ugrožene pojedince kao opšti oblik socijalne zaštite (Golubović 2010).

Ukratko, na primeru socijalnih penzija moguće je pokazati da, iz ugla konstruktivističke teorije, ugroženost sama po sebi tj. neko unižavajuće stanje nije dovoljno za sprovođenje konkretne akcije. Socijalna penzija, kao individualno primanje, iskazanom dilemom, biva suprotstavljena porodičnom davanju (s izuzetkom samačkih domaćinstava) tj. socijalnoj pomoći, pri čemu je prenebregnuta razlika između ove dve vrste socijalnog obezbeđenja. Ključna razlika podrazumeva da je socijalna penzija doživotno davanje, dok je socijalna pomoć programirana na način da bude stalno podvrgavana proveri materijalnog stanja porodice koja je korisnik, a time i potencijalno opoziva. Dakle, pored toga što je jedna pomoć individualna, a druga porodično orijentisana, za potonju je karakteristično i to da ju je moguće ukinuti ukoliko dođe do promene kriterijuma koji se odnosi na materijali položaj korisnika. Specifičnosti pripadnika starije populacije, međutim, nisu uzete u obzir zbog čega se čini opravdanim postavljanje pitanja koliko je realno očekivanje da će se prilike u životu siromašne stare osobe promeniti do te mere da će joj omogućiti samostalno izdržavanje usled dobijanja zaposlenja, primera radi, ili nasleđivanja imovine?

One snage koje pokušavaju da učestvuju u konstruisanju ovog problema, prevashodno nevladin sektor u konkretnom slučaju, postavljaće ovo pitanje kao ključni argument, potkrepljujući ga neopravdanošću trošenja velikih materijalnih sredstava na stalne provere korisničkog materijalnog stanja socijalne pomoći. Isticanje smanjenja troškova kao važnijeg argumenta tj. kao onog koji će institucije radije uvažiti umesto puke činjenice da

¹⁵⁵ Ukoliko se u obzir uzme težina problema koja, kako se ispostavlja, nije dovoljan uslov za preduzimanje akcije.

su nečiji uslovi za život nezadovoljavajući ukazuje na oprobanu strategiju koja, ipak, ne donosi rezultate. Zagovaranje stava da je za starije pripadnike društva naročiti problem prikupljanje neophodne dokumentacije za ostvarenje prava na socijalnu pomoć, te da je za njih znatno teže i skuplje da to čine u programiranim vremenskim razmacima, ali i da nemaju dovoljno informacija vezanih za prava koja su im namenjena, odjeci su pokušaja formulisanja zahteva koji je iz javne diskusije nestao i pre nego što je uspeo da pokrene kontroverzu. Razlog tome, onako kako će pokazati naredne stranice, valja tražiti u narušenoj vlasničkoj strukturi nad problemom tj. u tome da sama država formuliše problem socijalnih penzija otvaranjem diskusije o njima, a onda i utiče na to da ovaj deo društvenog problema ne preživi vlastito rođenje, konstruktivističkim rečnikom izraženo. Onako kako ga postavlja, na prečac i iz razloga koji se ne tiču poglavito problema staračke populacije u Srbiji, tako ga i neutrališe davanjem negativnog odgovora na vlastito pitanje.

Formulisanje pitanja uvođenja socijalne penzije kao sredstva za smanjenje siromaštva: Nepostojanje ovog oblika osiguranja u našoj sredini, ni nakon što je problem definisan, još jednom potvrđuje opravdanost proučavanja procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema putem analize različitih aspekata koji se tiču penzionisanog sloja društva. Oni stari ljudi koji ne pripadaju korpusu penzionisanih građana, a koji bi prema gerontološkoj odrednici orijentisanoj ka dobnom kriterijumu to mogli biti, ostali su izvan institucionalnog okvira definisanja konkretnog društvenog problema. Njihov problem, dakle, i dalje je samo lični problem pojedinca, a da bi to bilo moguće pokazati, potrebno je osvetliti početke 2000. tih godina i početke reformskog puta srpskog društva koje je kao ključni zadatak sebi zadalo najpre približavanje, a onda i integrisanje u tzv. porodicu evropskih država. U tome će poslužiti analiza ključnih strateških dokumenata koja otvaraju pitanje uvođenja socijalnih penzija u domaćim okvirima.

Postizanje cilja tj. ulazak u Evropsku uniju, ukratko, nije bio moguće bez ispunjavanja niza uslova, a za ovu studiju najvažniji je onaj koji se odnosio na smanjenje stope siromaštva. Kroz ispunjenje ovog uslova, činilo se da će biti moguće obuhvat nultim stubom osiguranja i onih starih lica koja nisu stekla pravo na penzijsko osiguranje, a otvaranje ovog

pitanja neposredno je vezano za Vladino donošenje *Strategije za smanjenje siromaštva*¹⁵⁶ (u daljem tekstu SSS) 2003. godine. Polazne osnove SSS odobrile su *Svetska banka* i *Međunarodni monetarni fond*, a ceo dokument bio je sastavni deo integralne *Strategije razvoja Republike Srbije*, koja je uz *Program reformi Republike Srbije*¹⁵⁷ trebalo da doprinese približavanju tadašnje Državne Zajednice Srbije i Crne Gore Evropskoj uniji.

Konkretnije, bili su to napori nove demokratske Vlade Republike Srbije, kako je navedeno u dokumentu, da se približi zajednici evropskih država kroz pokušaj da se smanji problem siromaštva, a koji je označen kao jedan od ključnih preduslova za ostvarenje postavljenog cilja. Začetke kretanja u željenom pravcu moguće je naći i u *Programu reformi Republike Srbije* iz 2001. godine, koji je bio prvi reformski dokument Vlade Republike Srbije, a čiji je jedan od ciljeva bila, upravo, borba protiv siromaštva i poboljšanje sistema socijalne zaštite najugroženijih grupa.

Definicija siromaštva bila je u skladu sa *Milenijumskim ciljevima UN*, na čijim principima je izrađena SSS, i podrazumevala je sagledavanje siromaštva kao višedimenzionalnog problema koji:

„pored nedovoljnih prihoda za zadovoljenje osnovnih životnih potreba, podrazumeva i aspekte vezane za ljudska prava kao što su nemogućnost zapošljavanja, neodgovarajući stambeni uslovi i neadekvatan pristup socijalnoj zaštiti, zdravstvenim, obrazovnim i komunalnim uslugama. Ovi aspekti posebno su važni za ugrožene i socijalno nedovoljno uključene grupe.“ (SSS 2003, 1)

U pogledu siromaštva Srbija je, u datom periodu, pokazivala karakteristike kroz koje je bilo moguće pratiti sličnosti sa zemljama u tranziciji i zemljama u razvoju, ali i značajne specifičnosti. Kao prva, u nizu specifičnosti, data je ocena da je široko rasprostranjeno siromaštvo „relativno novija pojava“, do koje je došlo usled velikog pada društvenog proizvoda i standarda građana tokom devedesetih godina 20. veka; zatim kao posledice bivšeg autoritarnog režima; međunarodne izolacije; oštrih ekonomskih sankcija, negativnih ekonomskih posledica raspada bivše SFRJ; ratova u okruženju i bombardovanja Srbije od strane NATO snaga. Druga specifičnost odnosila se na to da je siromaštvo u Srbiji

¹⁵⁶ Dostupno na: <http://www.prsp.gov.rs/dokumenta.jsp>

¹⁵⁷ Dostupno na: <http://www.evropa.gov.rs/Documents/Home/DACU/Documents/ProgramReformi.pdf>

koncentrisano u tradicionalno nerazvijenim područjima na jugu i jugoistoku zemlje, ali da se usled dramatičnih ekonomskih i socijalnih posledica tokom devedesetih godina prošlog veka pojavilo i na drugim područjima. Kao socijalno najugroženije grupe izdvojene su: deca, stari, osobe sa invaliditetom, izbeglice i interno raseljena lica, Romi, ruralno siromašno stanovništvo i neobrazovani. Konačna, treća specifičnost ogleda se u tome što je država u već navedenim teškim uslovima započela: „bolan, ali neminovan, proces tranzicije u modernu, tržišnu i prema svetu otvorenu privredu“ (SSS 2003,1)¹⁵⁸.

¹⁵⁸ Zanimljivo je da se SSS osvrće i na način na koji je siromaštvo tretirano u narodnoj tradiciji:

„Narodna tradicija vrlo jasno razlikuje uzroke nastajanja siromaštva i prema njima se različito i odnosi. Uzroci se mogu podeliti u nekoliko glavnih grupa: 1. sudbinski, 2. nasleđeni, 3. lični i 4. opšti.

Sudbinsko siromaštvo posledica je delovanja više sile i njegovo otklanjanje vrlo je teško ili nemoguće. Ma šta čovek da uradi, da vredno radi, da stvara, uvek će rezultat biti negativan. Uvek će se nešto desiti što će uloženi trud obezvređiti i pojedinca koji je trud uložio ostaviti bez zaslužene nagrade.

Viša sila koja sprečava čoveka da pobegne iz siromaštva zove se **Beda**. U slovenskim narodnim predanjima prikazuje se kao natprirodno biće koje putuje po svetu, napada ih i muči. Sopstvenu sudbinu eventualno može promeniti isključivo pojedinac.

Nasleđeno siromaštvo je često i narodna tradicija prepuna je podataka i priča o siromašnim porodicama. Ovakva vrsta siromaštva bila je veoma prisutna u Srba i slobodno se može reći da je ona činila većinski deo svih siromašnih u Srbiji. Ali je činjenica da se ovaj siromaški sloj vremenom i smanjivao. «Begstvo iz ovakvog siromaštva» uvek je nailazilo na razumevanje i pojedinaca i šire zajednice. «Begstvo» je bilo potpuno divergentno, odnosno odvijalo se u više pravaca. Menjalo se mesto boravka, zapošljavalo se, obrazovalo se, štedelo se, mukotrpno se radilo, odvajalo od usta, odlazilo u bogatije sredine. Od nasleđenog siromaštva, po narodnim pričama koje je još Vuk sakupljao i objavljivao, moglo se pobeći zahvaljujući radu, obrazovanju, znanju i saznanju.

Lični uzroci siromaštva su brojni i u narodnoj tradiciji vrlo jasno klasifikovani. Nerad, neodgovornost, lenjost, rasipništvo, alkoholizam, kocka su glavni uzroci nečijeg siromaštva. Za ovakvu vrstu siromaštva nema se razumevanja i rašireno je verovanje da takvim pojedincima ne treba pružati nikakvu vrstu materijalne pomoći jer je to uzaludan posao. Veruje se da su za svoje stanje sami krivi i da zato sami treba da pronađu izlaz iz stanja u kome su se našli. Sličnog mišljenja je i Miloš Obrenović, koji nije smatrao «siromahom bitangu, ljenštinu, pijanicu i ovim podobne, koima nikad praštao nisam i koima ništa praštati ne treba.»

Opšti razlozi za siromaštvo su posledica prirodnih katastrofa, ekonomskih kriza ili političkih događaja (ratova, gubitka privilegija i položaja, državne pljačke). One su obično privremenog karaktera i odnose se na osobe pogođene nekim od navedenih događaja. Za one koji osiromaše u ovakvim uslovima, ako nema njihove sopstvene krivice, u narodu postoji ogromno razumevanje, jer su «bez krivice krivi» i mišljenje je da bi šira zajednica, odnosno država trebalo da pruži potrebnu pomoć. Oni ne gube ništa od ranijeg ugleda i veruje se da im treba što pre pomoći i da će se oni brzo oporaviti.

U 19. veku, a ponegde i kasnije, postojala je i institucija «seoskog koša» u koji su posle žetve svi, prema svojim mogućnostima i prinosu, odvajali određene količine žita. To žito bi se davalo siromašnima da se prehrane u toku zime i proleća ili kada podbaci letina. O tome ko je siromašan i ko ima pravo da koristi žito odlučivao bi seoski kmet u dogovoru sa viđenijim domaćinima.

U starijim vremenima državi se obično nije pripisivala krivica za siromaštvo, a na njoj nije ležala ni odgovornost da se sa siromaštvom izbori. Verovalo se da od samog čoveka i njegovog truda zavisi da li će biti siromah ili bogat čovek, da od njegovog pregnuća u osnovi zavisi kako će proći u životu. Tako Čedomilj Mijatović prosvetiteljski podučava omladinu da će najbolje uspeti u životu ukoliko se pridržava klasičnih vrlina, kao što su poštenje, marljivost i štedljivost (1892).“ (SSS 2003, 7)

Prema podacima koji se nalaze u SSS, najugroženija stara lica bila su starija od 65 godina, s 40% većim rizikom od siromaštva od proseka populacije. Činili su 17,7% ukupnog broja stanovništva i gotovo četvrtinu ukupnog broja siromašnih. Najveće učešće u kategoriji starih lica tada su imali penzioneri (69%), naročito u urbanim područjima. Najugroženiji među njima bili su poljoprivredni penzioneri, sa dvostruko većim rizikom siromaštva u odnosu na prosek populacije. Ocenjeno je da je upravo ova kategorija penzionera pogoršala sliku siromaštva među penzionerima, budući da su njihove penzije izrazito niske i da su isplaćivane sa velikim vremenskim zakašnjenjima. Kao izrazito pogođene ovim problemom, SSS izdvaja staračka domaćinstva, naročito dvočlana, u kojima oba člana imaju preko 65 godina. Kao glavni oslonac u borbi protiv siromaštva, apostrofirani je ekonomski rast:

„I pored rasta dohodaka, potrebno je, sa jedne strane, voditi različite politike koje će podržati ili, bar delimično, omogućiti rast i, sa druge strane, pomagati onim pojedincima koji i dalje nemaju sreće ili sposobnosti da učestvuju u rezultatima napretka. Stoga će država voditi podsticajnu politiku u celom socijalnom sektoru, u kome se nalaze obrazovanje, zdravstvo, penzijski sistem i socijalna zaštita u užem smislu... penzijski sistem i socijalna zaštita trebalo [bi] da predstavljaju mehanizme obezbeđenja dohotka onima koji iz različitih razloga ne učestvuju neposredno u ekonomskoj aktivnosti.

Tranzicija svakako ne obuhvata samo promene u ekonomiji i politici već i u socijalnom sektoru u celini. Društvo zasnovano na malim mogućnostima, ali i niskim rizicima, preobražava se u novo društvo u kome su rizici veći, ali su i mogućnosti veće, a time i odgovornost pojedinca prema sebi i vlastitoj porodici. Stari socijalistički koncept socijalne politike, po kome paternalistička država reguliše, finansira i obezbeđuje usluge socijalnog sektora, zahteva duboku reformu.“ (SSS 2003, 103)

U skladu sa izrečenim gledištem, kao potencijalno nova načela socijalne politike, pominju se: *Proširenje suverenosti* pojedinaca, što podrazumeva neposredno donošenje odluka i vlastito snošenje odgovornosti za njih. U obrazlaganju ovog načela, navedeno je da je u Srbiji raširena navika da se od države očekuje zaštita od svih rizika, ali da to nije realno; *Pomoć onima koji pate i koji su nemoćni*, pri čemu bi načelo solidarnosti trebalo da zadovolji osnovne životne potrebe, takođe, uz imperativ brige o sebi u meri u kojoj je to

moguće; *Konkurencija* između različitih vidova vlasništva i različitih mehanizama koordinacije u cilju ostvarenja prava izbora pojedinca i povećanje efikasnosti; *Nova uloga države* viđena je kao uloga donosioca zakonskih okvira i kao faktora koji vrši nadzor i obezbeđuje osiguranje i pomoć, s tim da država više ne bi sama organizovala, držala u vlasništvu i prikupljala sva sredstva za funkcionisanje socijalnog sektora; *Veća uloga lokalnih zajednica*, što bi značilo prenošenje onih programa koji ne spadaju u set osnovnih na lokalne zajednice i njihovu organizaciju na partnerskim osnovama sa humanitarnim, donatorskim i nevladinim organizacijama, crkvama i drugima i, na kraju, *Zdravo finansiranje* koje bi trebalo da bude u skladu sa mogućnostima, a ne željama. To bi iziskivalo promene u celom socijalnom sektoru, pri čemu se sredstva moraju koristiti na najefikasniji način.

Ostajući još u domenu načela koja su proklamovana u SSS, prvom važnom dokumentu koji je imao za cilj da formuliše siromaštvo kao društveni problem nakon promena, a time i siromaštvo starih, sa ciljem postizanja opšteg cilja ulaska u Evropsku uniju, važno je uputiti i na način na koji je Strategija posmatrala tadašnje penzionere. S tim u vezi, navedeno je da je kod njih evidentirano više siromašnih lica nego u ukupnoj populaciji (10,9 prema 10,6%). Ovom podatku valja pridružiti i onaj koji pokazuje da je među penzionerima znatno manje siromašnih nego među licima koja imaju više od šezdeset pet godina, a koja nisu penzioneri (10,9 prema 19,8%). U skladu sa iznetim podacima, donet je opšti zaključak da je penzijski sistem važna brana siromaštvu.

Dalje, stopa siromaštva među svim starim licima starijim od 65 godina iznosila je 14,8%, a kao najugroženije staro stanovništvo izdvojilo se ono koje živi u jugoistočnoj Srbiji, gde su svaki peti penzioner i svako treće staro lice, bez penzije, siromašni. Siromaštvo među starim licima koja ne primaju penziju više je u Beogradu i Vojvodini, što je tvorce Strategije navelo na zaključak da selo i dalje uspeva da pruži uslove za očuvanje elementarne sigurnosti i stabilnosti pojedinca. Prema tipu domaćinstva, utvrđeno je da su najugroženija mešovita domaćinstva u kojima je penzija osnovni izvor prihoda (16,7% siromašnih). Finansijska ograničenja označena su kao presudna prepreka državnoj podršci siromašnim penzionerima i drugim starim pojedincima. Kao druga prepreka označene su slabosti postojećeg penzijskog sistema:

„Nasleđeni sistem bio je previše velikodušan u raspodeli prava i loše vođen, kako kod naplate doprinosa, tako i kod načina odobravanja prava. Rezultat je bio: previše mladih penzionera, posebno invalidskih, slaba naplata penzijskih doprinosa, previsok odnos poslednje plate i prve penzije, visok odnos prosečne penzije i prosečne plate na makronivou, visoki deficiti penzijskog sistema i slično.“ (SSS 2003, 112)

Međutim, kao ključni problem označeno je starenje stanovništva. Prema popisu iz 2002. godine, broj starih preko 65 godina iznosio je 16,6%, sa tendencijom daljeg rasta. Ovaj trend neminovno vodi narušavanju odnosa broja starih i radno aktivnih lica, što će za rezultat imati zaoštravanje problema sa kojima se susreću stara lica čije će finansiranje iz budžeta države biti dodatno otežano smanjenjem radno aktivne populacije.

Na osnovu svega navedenog, izvedeni su osnovni ciljevi državne politike orijentisane prema starijim pripadnicima društva. U njih su ubrojani: povećanje životnog standarda penzionera i drugih starih lica, u skladu sa rastom standarda ostalih građana; smanjenje siromaštva među penzionerima i drugim starim licima, kako po učešću broja siromašnih u ukupnom broju ove populacije, tako i po apsolutnom broju siromašnih; smanjenje dubine siromaštva preostalih siromašnih starijih lica i jačanje vaninstitucionalne i uslužne zaštite posebno ugroženih starih lica. Reformisanje i unapređenje penzijskog sistema ocenjeno je kao nužno, jer je penzijski sistem osnovni izvor prihoda starijih generacija, a kao osnovni ciljevi navedeni su: obezbeđenje stabilnih i dovoljno visokih penzija za sve; stvaranje finansijski održivog penzijskog sistema; povećanje domaće štednje i ubrzanje privrednog razvoja; povećanje pravednosti penzijskog sistema i proširenje mogućnosti izbora od strane penzijskih osiguranika.

Iz navedenog, vidi se da bi ovakva reforma bila korenita i da bi podrazumevala postojanje i državnog i privatnog osiguranja, i obaveznog i dobrovoljnog osiguranja, kao i sistem tekućeg finansiranja i sistem kapitalskih fondova. Ključna pretpostavka ovakvog sistema bila bi mogućnost izbora, različitih odgovora na različite rizike, efikasnost, pravednost i veće penzije. Formiranje privatnog penzijskog osiguranja viđeno je kao ono koje bi trebalo da obezbedi dopunske penzije i štednju za brži ekonomski rast, dugoročnu održivost penzijskog sistema u nepovoljnim demografskim uslovima i veću sigurnost u starosti nego što pruža *pay-as-you-go* sistem u postojećim uslovima.

Nakon svih navedenih pojedinosti koje je moguće naći u SSS, konačno se dolazi do ključnog preduslova za pokretanje pitanja socijalnih penzija kao nultog sloja penzijskog osiguranja. Upravo, ovaj dokument¹⁵⁹, u iznošenju aktualnog stanja penzijskog sistema u pogledu redistribucije u korist siromašnih, a koji se vrši kroz tzv. institut minimalne penzije, prvi put pominje i minimalnu socijalnu penziju. Tadašnja minimalna penzija iznosila je 20% od prosečne zarade u Srbiji, a kao dilema prvi put se javlja i pitanje da li bi kao redistribuciju trebalo uvesti pomenutu minimalnu socijalnu penziju i za kategoriju starih lica koja nisu obuhvaćena penzijskim sistemom, kao što je to slučaj u razvijenijim zemljama? Ovih nekoliko redova, posvećenih označenoj dilemi, kasnije će poslužiti kao startna pozicija za izricanje zahteva u ovom pravcu, s tim da istovremeno pružanje negativnog odgovora na postavljeno pitanje¹⁶⁰, samu SSS definiše i kao početak kraja formulisanja ovog problema. U SSS stoji:

„Ukoliko bi se propisala socijalna penzija za sve stare ljude preko, na primer, 65 godina koji nemaju dovoljan dohodak iz drugih izvora, tada redistribucija unutar penzijskog sistema ne bi bila potrebna, jer bi ova socijalna penzija vršila tu ulogu na opštiji i širi način nego što to čini minimalna penzija. Verovatno je, međutim, da u Srbiji na ovom niskom nivou razvoja nije moguće uvesti socijalnu penziju zbog ozbiljnih finansijskih ograničenja, tako da će stari ljudi koji nisu penzioneri i dalje biti oslonjeni na porodične aranžmane, sopstvenu imovinu i, u krajnjem slučaju, na skromnu socijalnu pomoć.“ (SSS 2002, 114)

Važan dokument koji je Vlada Republike Srbije usvojila 2005. godine s ciljem snižavanja stope siromaštva, kao jednog od ključnih preduslova za pridruživanje, jeste *Nacionalna strategija Srbije za pristupanje Srbije i Crne Gore Evropskoj uniji*¹⁶¹. S tim u vezi, u Nacionalnoj strategiji stoji:

„Ulaganjem u ljudski kapital, obrazovanje, istraživanja i inovacije, zapošljavanje, slobodnu trgovinu, kao i razvojem nacionalnog programa za ostvarivanje milenijumskih ciljeva UN (u prilog iskorenjivanja siromaštva, SIDE, osiguravanja osnovnog obrazovanja,

¹⁵⁹ Koji će kasnije poslužiti kao smernica za izradu i usvajanje drugih strateških dokumenata države.

¹⁶⁰ Koje ima sve elemente retoričkog.

¹⁶¹

Dostupno na:
http://208.131.145.245/dokumenta/6_Vlada_Srbije_Nacionalna_strategija_za_pristupanje_EU_lat_2005.pdf

rodne jednakosti i ekološke dobrobiti), Srbija može unaprediti svoje izgleda za približavanje EU i ojačati svoj položaj na svetskoj sceni, pokazujući da je spremna da se pridruži globalnom partnerstvu za razvoj.“ (Nacionalnu strategiju Srbije za pristupanje Srbije i Crne Gore Evropskoj uniji 2005, 43)

U isto vreme, naglašeno je da Srbija svoj razvoj mora da gradi na principima održivog ekonomskog razvoja, a da on mora biti usaglašen i usklađen sa politikom životne sredine, socijalnom i drugim politikama i u skladu sa osnovnim pravcima sprovođenja Strategije za smanjivanje siromaštva. Time je zacrtan put dinamičnog privrednog rasta koji bi doveo do stvaranja novih radnih mesta, sprečavanja novog siromaštva, kao posledice tranzicionih procesa, uz vođenje računa o socijalno najugroženijim grupama.

Naredni važan dokument Vlada donosi 2006. godine kada usvaja *Nacionalnu strategiju o starenju*¹⁶² koja je konceptualno bila usklađena sa Preporukama i obavezama Madridskog međunarodnog plana akcije o starenju, iz 2002. godine, i Regionalnom strategijom njegove primene donete od strane Ekonomske komisije Ujedinjenih nacija za Evropu, zatim Strategijom za smanjenje siromaštva iz 2003. godine, kao i sa zaključcima VI gerontološkog kongresa Jugoslavije koji je održan 2002 godine. Strategija je doneta za period od 2006. do 2015. godine, a kao glavni cilj navedena je namera da se društvo i privreda Republike Srbije, pre svega zdravstvena i socijalna zaštita, tržište rada i obrazovanje usklade sa demografskim promenama kako bi bilo moguće stvaranje društva za sva životna doba, koje posebno teži da zadovolji potrebe i oslobodi neiskorišćeni potencijal starijih ljudi (Nacionalna strategija o starenju 2006, 2).

Tvrđnja da je stanovništvo Srbije među najstarijima na svetu, sa ukupnim brojem od 1.200.000 lica u Republici koja su starija od 65 godina¹⁶³, što je činilo šestinu ukupne populacije, kao i tvrdnja da je siromaštvo rasprostranjenije među starijima, a uslovi stanovanja i struktura potrošnje lošiji u poređenju sa ostatkom populacije, i da svako drugo lice živi u staračkom domaćinstvu, služile su kao potvrda opravdanosti prihvatanja principa na kojima je Nacionalna strategija zasnovana. Ti principi su: doživotni razvoj pojedinca; unapređenje i zaštita svih ljudskih prava i osnovnih sloboda; obezbeđivanje ekonomske i

¹⁶² Dostupno na: <http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/Nacionalna%20strategija%20o%20starenju.pdf>

¹⁶³ Prema Popisu stanovništva iz 2002. godine.

socijalne sigurnosti i kvaliteta života u starosti, omogućavanje pune integracije i participacije starijih lica u zajednici; eliminacija svih oblika društvenog zanemarivanja usled opadanja funkcionalnih sposobnosti u starosti i invalidnosti; angažovanje na ostvarivanju rodne ravnopravnosti; poštovanje različitosti i posledično drugačijih potreba među populacijom starijih; promovisanje inter generacijskog i intra generacijskog transfera – solidarnosti i dijaloga; uspostavljanje partnerstva na svim nivoima: Vlade, nevladinog sektora, privatnog sektora i između samih starijih ljudi; ostvarivanje jednakih mogućnosti za sve i na kraju, ali ne i najmanje bitno, našlo se načelo afirmisanja lične odgovornosti.

Na osnovu ovih načela usvojeno je deset pravaca akcije. *Prva* među njima odnosila se na uvažavanje fenomena starenja u svim aspektima politike razvoja; *druga* na podsticanje integracije starijih lica u društvo; *treća* je posvećena promovisanju pravednog i održivog ekonomskog rasta; *četvrta* prilagođavanju sistema socijalne zaštite socijalnim i ekonomskim posledicama starenja stanovništva; *peta* prilagođavanju tržišta rada socijalnim i ekonomskim posledicama starenja stanovništva; *šesta* podsticanju doživotnog obrazovanja; *zatim* obezbeđivanju uslova za kvalitetan život i održavanje nezavisnog načina življenja; *osma* unapređenje ravnopravnosti polova; *deveta* obezbeđivanje podrške porodicama sa starijim članovima i unapređenje solidarnosti i na kraju *deseta* na praćenje i primenu Nacionalne strategije o starenju. Ovih deset pravaca akcije predstavlja preuzimanje obaveza koje stoje u *Madridskom međunarodnom akcionom planu za starenje* i kroz njih je moguće pratiti savremeni proces konstruisanja starosti kao društvenog problema, naročito na osnovu druge i desete tačke, s tim da će za potrebe ovog potpoglavlja pažnja biti usmerena na treću i četvrtu.

Naime, treća tačka akcije koja se odnosi na promovisanje pravednog i održivog ekonomskog rasta polazi od toga da je to najadekvatniji odgovor na starenje stanovništva. U ovoj tački izneseno je viđenje da će starenje stanovništva povećati broj “izdržavanih lica” čime je, pomoću formulacije, otpisan doprinos starijih generacija koje su radile i iz čijih se doprinosa plaćalo penzijsko osiguranje. Oni sada bivaju definisani kao izdržavana lica što ih izjednačava sa licima ka kojima bi trebalo da bude orijentisana socijalna penzija, a koji nemaju ispunjen uslov rada i doprinosa kao ključnih za ostvarenje penzijskog davanja. U tekstu stoji: “Suštinsko ekonomsko pitanje je pravedna i održiva podela resursa između

zaposlenih i nezaposlenih, i svaki napor da se obezbedi da ekonomski rast i produktivnost budu održivi“ (Nacionalna strategija o starenju 2006, 9).

Ono što je za ovu studiju najvažnije jeste, međutim, to da se kao jedna od aktivnosti u postizanju opšteg cilja ubrzavanje stope privrednog rasta kroz realizaciju procesa tranzicije, ublažavanja nepovoljnih socijalnih posledica tranzicije i ublažavanje posledica demografskog procesa starenja stanovništva¹⁶⁴, pominje i razmatranje predloga uvođenja instituta socijalnih penzija na republičkom nivou, u okviru procesa implementacija Strategija za smanjenje siromaštva. Ovde se, međutim, radilo o čistoj refleksiji jednog dokumenta na drugi, s razmakom od tri godine. U novijem dokumentu postoji pojašnjenje da se radi o penzijama koje bi bile obezbedene za starija lica bez prihoda, koja ne mogu ostvariti penziju, a koja žive u siromaštvu i bez adekvatne podrške i sredstava za život. Dalje stoji da je u ovom poduhvatu potrebno pokrenuti aktivnosti razmene iskustva i ostvarenja partnerstva na međunarodnom nivou i planiranje koraka za ostvarivanje. Kao primeri prakse, navedeni su slučajevi koji postoje u međunarodnoj zajednici, pri čemu su dva osnovna vida socijalnih penzija. Prvi se odnosi na univerzalnu socijalnu penziju koja se dodeljuje svim starijim licima bez ličnih primanja, a sa ostvarenim jedinim uslovom – dovoljnim brojem godina. Drugi vid podrazumeva socijalne penzije sa proverom tj. one koje su predviđene za starije siromašne pripadnike društva kada moraju ispunjavati više, proveri podložnih, uslova (prebivalište, državljanstvo, prihodi, imovina, zarada...).

Kao ključni nosioci ove aktivnosti, time i vlasnici konkretnog dela starosti kao društvenog problema, navedeni su: Vlada, Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike, Ministarstvo zdravlja, Ministarstvo prosvete i sporta, Ministarstvo kulture, Ministarstvo za državnu upravu i lokalnu samoupravu, Ministarstvo spoljnih poslova, pokrajinski organi i organi jedinica lokalne samouprave, u saradnji sa Ujedinjenim nacijama i drugim međunarodnim organizacijama, međunarodnim i domaćim nevladinim i humanitarnim organizacijama i udruženjima građana, a kao rok za ovu aktivnost navedena je 2007. godina.

¹⁶⁴ U skladu sa osnovnim strateškim dokumentom tj. *Nacionalnom strategijom Srbije za pristupanje Evropskoj uniji*.

Četvrta tačka akcije tj. ona koja se odnosi na prilagođavanje sistema socijalne zaštite socijalnim i ekonomskim posledicama starenja stanovništva, takođe u formulisanju opšteg cilja, a to je brže i efikasnije suzbijanje siromaštva, pominje: “aktivnosti na obezbeđivanju uslova za uvođenje prava na posebnu vrstu socijalne penzije, kao vida društvene zaštite ostarelih lica bez sredstava za život, uz druge prisutne rizike” (Nacionalna strategija o starenju 2006, 13).

Među nosiocima ove aktivnosti i vlasnicima dela društvenog problema pomenuti su. Vlada, Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike, Ministarstvo zdravlja, Ministarstvo prosvete i sporta, Ministarstvo kulture, Ministarstvo za državnu upravu i lokalnu samoupravu, Ministarstvo finansija, u saradnji sa međunarodnim partnerima i ekspertskim organizacijama, Ujedinjenim nacijama i drugim međunarodnim organizacijama, međunarodnim i domaćim nevladinim i humanitarnim organizacijama i udruženjima građana, a kao rok opet je navedena 2007. godina.

Ima li života društvenog problema posle njegove smrti? Na osnovu izloženih planova akcije ključnih strateških dokumenata Republike Srbije jasno je uočljivo da je problem socijalnih penzija formulisan kao odgovor države tj. pokušaj da zadovolji zahteve koje je pred nju postavila međunarodna zajednica. Kao jedan od ključnih uslova pridruživanja Srbije EU, izdvojen je imperativ smanjenja stope siromaštva, a prema izloženim podacima vidi se da su građani stariji od šezdeset pet godina najpodložniji ovom problemu. Uvođenje pitanja o socijalnim penzijama, koje bi bile usmerene ka licima koja nemaju nikakva primanja i nalaze se u zoni siromaštva, međutim, veoma brzo biva potisnuto iz javnih rasprava, što će pokazati stranice koje slede. Na ovom mestu, važno je podsetiti da je SSS još 2003. godine dala negativan odgovor na pitanje koja je prva formulisala. Od trenutka postavljanja pitanja i, što je podjednako važno, previđanja negativnog odgovora datog u SSS od strane drugih ključnih aktera u procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema, moguće je pratiti javnu diskusiju koja je u startu bila osuđena na neuspeh. Do potpunog kraha ove ideje i do finalnog zatvaranja pitanja dovela je tzv. Svetska ekonomska kriza koja, sa godinom zakašnjenja, biva proglašena u domaćim okvirima. Zbog toga, kraj kraja priče o socijalnim penzija valja tražiti na prelasku 2008. i 2009. godine, čemu će poslužiti analiza medijskih izvora koja će obuhvatiti period postavljanja javnih zahteva za

uvođenjem socijalnih penzija. Ovoga puta postavljajući zahteva pripadaju nevladinom sektoru koji je orijentisan ka brizi o siromašnim i/ili starim građanima. Ono što je država sebi dala u zadatak, sa jasnim planom uključivanja i drugih relevantnih aktera, u ostvarivanju opšteg cilja, time otvorivši ali i zatvorivši pitanje socijalnih penzija, nastavile su da zagovaraju nevladine organizacije uz evidentni neuspeh da pitanje pokrenu sa mrtve tačke.

Među prvim napisima koji se pojavljuju u srpskoj štampi, a koji se dotiču i pitanja socijalnih penzija, objavljen je članak u nedeljniku *NIN* 2003. godine, broj 2727, pod naslovom *U penziju po novom*. Ovaj članak donosi informaciju o tada novom *Zakonu o invalidsko-penzijskom osiguranju*, a kojim je budućim penzionerima ukinuto do tada važeće pravo da izaberu deset najpovoljnijih godina staža pri obračunu penzije. Pored ove informacije, moglo se saznati i o tome da je Unmik na Kosovu uveo kapitalizovan penzijski fond i socijalnu penziju za sva starija lica od 65 godina¹⁶⁵.

Hronološki posmatrano, već po objavljivanju Strategije za smanjenje siromaštva, bilo je jasno da izostaje intenzivnija javna rasprava koju bi bilo moguće pratiti u medijima, a pravi odraz onoga što je stajalo u SSS moguće je naći u intervjuu koji je 2005. godine nedeljniku *Vreme*, br. 757, dala Gordana Matković koja je u periodu donošenja SSS bila na čelu Ministarstva za socijalna pitanja. *Sirotinja i državi teška* naslov je ovog napisa i u najkraćem slika aktuelnu situaciju. Dotičući se problema najstarijih pripadnika društva i inicijative za uvođenje socijalnih penzija, bivša Ministarka podsetila je da su njih uvela bogata društva i da socijalne penzije zahtevaju mnogo bogatije društvo od našeg, te da nismo u fazi u kojoj bismo o tome mogli da razgovaramo. Međutim, zanimljivo je pitanje koje se odnosilo na dalju perspektivu inicijative iz 2003. godine, a koja je pored uvođenja socijalnih penzija podrazumevala i ideju o integraciji socijalne pomoći i dečjeg dodatka u tzv. porodični dodatak. Odgovor na ovo pitanje pruža bitne elemente za razumevanje uporno nedovršene konstrukcije društvenog problema, budući da se, kao što se može videti iz intervjua, radi o „opredeljenju“:

„Ako ste siromašno društvo, postavlja se pitanje da li želite da natproporcionalno štitite jedan sloj ljudi u odnosu na drugi. Ukoliko želite da natproporcionalno štitite porodice s

¹⁶⁵ Dostupno na: <http://www.nin.co.rs/2003-04/03/28162.html>

decom, onda ostajete pri dvojakom mehanizmu. Moje opredeljenje bilo je, kao što je i danas, da bi trebalo da malo više štitimo porodice s decom. Ako biste sve ugrožene digli na nivo takve socijalne zaštite, imali biste suviše velik deo populacije, a to ne može da se izdrži s aspekta budžeta. (...) Mreža socijalne sigurnosti podrazumeva da uzimate iz džepa jednog čoveka da biste dali drugom. Većina ljudi u Srbiji još nema osećaj za taj državni budžet. Kad se iz budžeta daju sredstva za bilo šta, uključujući i za socijalne programe, uzima se od jednog i daje drugome. To ne znači da se iz džepa uzima nekome ko je bogat, već i onima koji su neposredno iznad granice siromaštva. Znači, radnici koji su ostali bez posla jesu ugrožena kategorija, ali sam, pošto smo siromašna zemlja, sklona rešenju koje pre svega štiti one koji nisu u stanju da rade – one koji su stari, one koji su invalidi, one koji su u velikoj bedi... U ostalom delu populacije mora da bude surovija borba i tržište.

Da li to znači da imate primedbe na socijalne programe?

Velike su pare otišle u te socijalne programe, a uslovno mogu reći da to na kraju balade uvek jeste kupovanje socijalnog mira. To je takođe važno, jer da biste sproveli neke važne političke promene, ne možete da radite u uslovima stalnih socijalnih pobuna. S druge strane, te pare nisu ciljano otišle nekome ko je siromašan. Budžet je ostvarivao prihode zahvaljujući privatizaciji, pa ne možete da kažete da su socijalni programi bazirani na uzimanju od građana, ali tu je i u vreme naše vlade i u vreme ove vlade moralo da se odlučnije razmišlja o nekim dodatnim merama. Moralo se smisliti kako da ljudi te pare iskoriste za proizvodnju, a ne za potrošnju.“ (Vreme 2005, br. 757)¹⁶⁶

*Nacionalna strategija o starenju donosi novi zamah ovoj temi u medijima ako je, uopšte, moguće govoriti o starom. Ponovno pominjanje socijalnih penzija u ovom dokumentu kao instituta koji bi trebalo ispitati u pogledu izvodljivosti reflektovalo se i na domaću štampu. Tako, *Politika Online* od 2. oktobra 2006. godine, iste godine kada je donesena Nacionalna strategija o starenju, u rubrici posvećenoj ekonomiji donosi članak pod naslovom *Socijalne penzije kao spas*, sa nadnaslovom *Stiže pomoć za najstarije*, u kojem stoji da ova Strategija predviđa da se onima koji su teško radili, a nisu iz nekog razloga uplaćivali doprinose, „deli socijalna penzija“. Navodi se da će one biti orijentisane ka domaćicama na poljoprivrednim dobrima, zemljoradnicima ili najamnim radnicima koji*

¹⁶⁶ Dostupno na: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=421208>

u starosti nemaju od čega da žive. Dilema između toga da li je uvođenje socijalnih penzija u uslovima kada postoji socijalna pomoć opravdano, razrešena je na sledeći način:

„U ovom času više od 20.000 građana prima materijalnu pomoć. S obzirom na to da su oni dužni da s vremena na vreme podnose dokumente za reviziju, što je bespotrebno bacanje para, smatraju u Ministarstvu rada, ovaj novac bi se mogao iskoristiti za socijalne penzije.

U ovom času je teško reći koliki bi iznos socijalne penzije mogao biti, ali najverovatnije da neće prelaziti sumu koja se dobija kroz materijalno obezbeđenje porodica – do 10.000 dinara mesečno. Kolika god bila, svaka pomoć onome ko nema nikakav izvor prihoda dobro je došlo. Prve procene pokazuju da to ne bi bio uopšte veliki udar na budžet, a efekat bi bio jako veliki. Na kraju krajeva, nacionalnom strategijom o starenju pokušava se da se siromaštvo u što kraćem roku prepolovi, a uvođenjem socijalnih penzija ovaj efekat bi se vrlo brzo postigao, tvrde u resornom ministarstvu.“ (Politika Online 2006)¹⁶⁷

Umereniji optimizam u tumačenju Nacionalne strategije o starenju donosi Dnevnik 3 B92 oktobra 2006. godine. Pod naslovom *Nacionalna strategija o starenju donosi novine* moglo se pročitati da bi socijalne penzije, kao novi oblik borbe protiv siromaštva, uskoro mogle biti uvedene ukoliko se bude primenjivala ova Strategija, a da bi pravo na nju imali najstariji koji su bez ikakvog drugog izvora prihoda i ne mogu sami da zarađuju¹⁶⁸.

Međutim, *Glas osiguranika* broj 19, od 4. 10. 2007. godine, list Republičkog fonda za penzijsko i invalidsko osiguranje zaposlenih, donosi realnije viđenje tada aktuelnog stanja. Članak sa nadnaslovom *Novina o kojoj se za sada samo razmišlja* i naslovom *Socijalne penzije – najugroženijima*, predstavlja svojevrsno reagovanje na pojavu agitacije od strane nevladinih organizacija. Kao krajnji zaključak navedena je činjenica da državni budžet nije u stanju da iznese takve izdatke, ali ono što se izdvaja kao važno jeste reagovanje na tadašnje napore nevladinog sektora da ovo pitanje uvrste u red važnih i, na kraju, realizovanih. Radi se zapravo o angažovanju organizacije *Amity-snaga prijateljstva* i mreže *HumanaS*. Ove organizacije bave se problemima starih osoba i predstavljaju glavne pokretače i zagovarače za uvođenje socijalnih penzija kao mehanizma za ublažavanje

¹⁶⁷ Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Ekonomija/t8230.lt.html>

¹⁶⁸ Dostupno na: http://www.b92.net/info/vesti/pregled_stampe.php?yyyy=2006&mm=10&dd=03&nav_id=213965

siromaštva stanovnika Srbije, starijih od 70 godina, koji nemaju nikakav izvor prihoda, nemaju srodnike i nemaju imovinu¹⁶⁹. Međutim, budući da tadašnji *Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju Srbije* nije poznavao tzv. institut socijalne penzije, njihova realizacija nije bila moguća ni sa zakonske tačke gledišta. Ovaj nedostatak, nepovoljna budžetska situacija i činjenica da samo bogatija društva mogu svojim građanima pružiti ovaj vid davanja, postavljen je u ravni onoga što je nevladin sektor naveo kao ključne argumente za uvođenje socijalnih penzija, a to su prevashodno: primeri dobre prakse drugih zemalja i deklaracije Ujedinjenih nacija, kao i rezultati istraživanja koje je organizacija *Amity-snaga prijateljstva* sproveda 2006. godine. Radi se o studiji *Oni ne mogu da čekaju* i prema kojoj je 2006. godine 12,8 % starijih od 70 godina bilo bez ikakvih primanja (Satarić i dr. 2009). Jedna od autorki studije i predsednica organizacije Nadežda Satarić problem je obrazlagala na sledeći način:

„Mnogi od njih nemaju ni srodnika i nalaze se u zoni dubokog siromaštva – ističe Satarićeva dodajući da su u pitanju, najčešće, ljudi iz seoskih sredina koji su rođeni pre 1928. godine i, prema zakonima donetim posle Drugog svetskog rata, nisu bili obavezni da plaćaju doprinose za poljoprivredne penzije. Danas oni nemaju nikakva primanja, ne mogu da ostvare starosnu penziju jer nisu uplaćivali doprinose, a ne mogu da dobiju ni materijalnu pomoć preko centra za socijalni rad pošto imaju više od pola hektara zemlje. Procenjuje se da takvih starih osoba ima oko 70 hiljada, a da bar polovina od njih ispunjava uslove u pogledu godina, nemanja prihoda, srodnika i imovine.“ (Glas osiguranika 19, 2007)

Ukratko, može se zaključiti da su mediji pratili rad nevladinog sektora koji se odnosio na zagovaranje stava da su socijalne penzije nužna novina, kao i to da su registrovali pojavu ovog pitanja u strateškim dokumentima, ali da nije došlo do ozbiljnijeg odjeka u javnosti, niti šireg „pokrivanja“ ovog problema u sredstvima javnog informisanja. Pritom, i sami naponi nevladinog sektora bivaju neostvarljivim, budući da nije postojalo zakonsko rešenje koje bi dozvolilo uvođenje socijalnih penzija. Strateška dokumenta, kako je pokazano, nisu imala uticaja na uvođenje ovog instituta, iako su prvi postavljajući ovog pitanja, baš kao što ni ostale interesne grupe nisu uspele da dovedu do željene promene.

¹⁶⁹ Dostupno na: <http://www.pio.rs/sr/lt/glas-osiguranika/broj-19/>

Novi optimizam i stari problemi: Optimizam unosi poseta Asgara Zajidija (Asghar Zaidi), poznatog konsultanta za pitanja socijalnih penzija¹⁷⁰. Njegova poseta Srbiji¹⁷¹ biva tačkom oslonca koja je bila potrebna domaćim zagovaračima uvođenja socijalnih penzija. Na internet stranici organizacije *HumanaS* stoji da je Zajidi tom prilikom imao zvanične sastanke sa državnim sekretarom u Ministarstvu rada i socijalne politike, pomoćnikom ministra, šefom odeljenja za PIO pri Ministarstvu rada i socijalne politike, predstavnikom tima za izradu SSS i nacionalnim koordinatorom za stare. Tom prilikom održan je i okrugli sto sa predstavnicima Saveta za pitanja starosti i starenja i drugih važnih zainteresovanih strana, kao i trening za predstavnike *HumanaS*-a. Nakon toga, članice *HumanaS* organizacije odlučile su da njihov zahtev bude uvođenje socijalnih penzija u Srbiji u visini od 80 EUR mesečno, za sve starije od 65 godina. Kriterijum je trebalo da se zasniva na proveru prihoda: svaka osoba čiji je prihod od penzije zasnovane na uplati doprinosa manji od praga koji je određen na 80 EUR, dobijaće dodatak koji bi trebalo da primanja izjednači sa minimalnim iznosom socijalne penzije od 80 EUR¹⁷², glasili su zaključci.

Donošenje odluke o zalaganju za uvođenje socijalnih penzija, ipak, nije bilo dovoljno. Krajem 2008. godine sve dileme nestaju najavom još jedne u nizu globalnih ekonomskih kriza sa kojima se susrelo srpsko društvo u novijoj istoriji. Državna sekretarska u Ministarstvu rada i socijalne politike Ljiljana Lučić, u intervjuu koji je dala pred kraj ove godine dnevniku *Glas javnosti*, 5. novembra 2008. godine, pod naslovom *Socijalne penzije*

¹⁷⁰ Asgar Zajidi je viši ekonomista u Odeljenju za socijalnu politiku OECD-a u Parizu kao i direktor istraživačkog odeljenja Evropskog centra za politiku i istraživanje socijalne dobrobiti. U OECD-u radi na pitanjima vezanim za penzijsku politiku u zemljama OECD-a. Njegova radna biografija uključuje i mesto ekonomskog savetnika u ministarstvu za rad i penzije Velike Britanije, a bio je i naučni saradnik na katedri za socijalnu politiku Ekonomskog fakulteta (*School of Economics*) u Londonu i na Univerzitetu u Oksfordu. Interesovanja mu obuhvataju ekonomiju starenja (naročito penzijske reforme i njihov uticaj na penzijska primanja), implikacije troškova života sa invaliditetom na merenje siromaštva i resursa i dinamički modeliranje mikrosimulacije (naročito u penzijskim trendovima i osnovnim činiocima koji na njih utiču). Trenutno je potpredsednik Međunarodne asocijacije za mikrosimulaciju. Radi i kao naučni saradnik na nemačkom Institutu za ekonomska istraživanja (DIW) i u Centru za analizu socijalne ekskluzije Ekonomskog fakulteta u Londonu. (Dostupno na: http://www.euro.centre.org/data/1222677560_69383.pdf)

¹⁷¹ Upriličena je u periodu od 21. do 23. februara 2008. godine na poziv organizacije *HumanaS*, uz podršku organizacije *Help Age International*.

¹⁷² Dostupno na: <http://www.humanas.rs/index.php?main=izvestaji>

– *suviše skupa ideja*¹⁷³ u prvi plan ističe da se apsolutno siromaštvo u Srbiji, inače ključni argument koji je korišćen u agitaciji, od 2002. do 2007. godine prepolovilo i da prema tadašnjim podacima iznosi 6,6 %, a da broj siromašnih starijih od 65 godina sveo sa 19,9% na 9,6%. Kao ključne uzroke za promenu situacije navodi ekonomski rast tj. povećanje plata, penzija i drugih socijalnih transfera. Međutim, valja imati na umu da je „subjektivno siromaštvo“ dvostruko veće, nego „objektivno“. Podatke dobijene u Anketi o životnom standardu iz 2007. godine, koja pokazuje i to da je broj siromašnih u periodu od 2002. do 2007. godine prepolovljen, čime bi trebalo da su postignuti ciljevi zadati SSS iz 2003. godine, trebalo bi shvatiti s rezervom. Prema navedenim podacima, 2002. godine u Srbiji je bilo 14% tj. milion siromašnih, a 2007. godine taj broj je iznosio 490.000 lica ili 6, 6%. Ove pozitivne promene ocenjene su kao rezultat ekonomskog rasta, povećanja prihoda, penzija, socijalnih transfera i doznaka iz inostranstva. Međutim, valja napomenuti da su ankete, prva iz 2002. godine i druga iz 2007. godine, koristile različite metodologije i da je linija siromaštva u prvoj anketi iznosila 4.489 dinara, dok je 2007. iznosila 8.883 dinara. Ukoliko bi se metod druge primenio na metod prve, onda bi linija siromaštva bila postavljena na 5.234 dinara (Vuković 2010, 168). Kada se uporedi stopa siromaštva u ovom periodu kod penzionisanih ili starijih lica bez penzije, podaci su sledeći: stopa siromaštva dok penzionisanih lica sa 15,9% svedena je na 5,5%, starijih od 65 godina sa 19,9% na 9,6%, kod starijih od 65 godina koji su istovremeno i penzioneri sa 18% na 7,3% i kod starijih od 65, a koji nisu penzioneri, sa 24,3% 2002. godine na 19,7% 2007. godine (Analiza karakteristika siromaštva u Srbiji 2009, 122 prema Vuković 2010, 169). Među najugroženijima, a to su najstarija lica bez penzije, prednjače: žene, lica starija od 75 godina, lica sa osnovnom ili bez osnovne škole i iz ruralnih oblasti.

Poslednje tragove borbe nevladinog sektora moguće je pronaći u izradi projekta pod nazivom *Zagovaranje za uvođenje socijalnih penzija u Srbiji*, koji je pod pokroviteljstvom UNDP-a i *Help the Aged* implementirale *Amity – snaga prijateljstva* i *HumanaS* od avgusta 2008. do jula 2009. godine. Projekat je svoje zahteve formulisao na način da je kao cilj postavio uvođenje socijalnih penzija sa jedne strane, ali i proširenje kriterijuma i

¹⁷³ Dostupno na: <http://www.glas-javnosti.rs/clanak/drustvo/glas-javnosti-05-11-2008/socijalne-penzije-suvise-skupa-ideja>

pojednostavljivanje administrativnih procedura za ostvarivanje prava na Materijalno obezbeđenje porodice za starija lica od 65 godina, koja nemaju redovna primanja ili su oni niži od 80 EUR, kao ni srodnika koji su u zakonskoj obavezi i mogućnosti da ih izdržavaju¹⁷⁴. Nosioi projekta sproveli su istraživanje među siromašnim starijim pripadnicima društva, na uzorku od 1131 lica, bez primanja ili sa primanjima ispod 80 EUR. Brojka od 385.000 ljudi koji su stariji od 65 godina, a koji nemaju penziju, bila je ključni argument opravdanosti uspostavljanja ovog instituta u našem osiguranju, rezultati istraživanja su objavljeni u studiji *Oni ne mogu da čekaju*. Ova studija svojevrsna je studija siromaštva, a kao ključni podaci, izdvojeni su: 45% ispitanih starijih živi u porodici sa prosečnim mesečnim prihodom manjim od 4.000 dinara (što je tada bilo oko 50 EUR) po članu domaćinstva. U ovoj situaciji bilo je oko 185.000 lica; 89% siromašnih starijih boluje od neke od hroničnih bolesti; i na kraju utvrđena je veza između siromaštva starijih i njihovog obrazovnog statusa. Navedeni su podaci po kojima je 27% ispitanika potpuno nepismeno, 46% ima nepotpunu osnovnu školu, a 27% samo osnovnu školu. Na osnovu nalaza istraživanja, nosioi projekta uputili su preporuke Vladi Republike Srbije, Ministarstvu rada i socijalne politike i Ministarstvu zdravlja, a javno zagovaranje, kako je navedeno, podrazumevalo je zagovaranje uvođenja novog mehanizma tj. finansijskog programa za ublažavanje i za izlazak starijih iz siromaštva.

Međutim, Golubović navodi da se pri donošenju odluke o uvođenju socijalne penzije i njenog koncipiranja, u obzir uzimaju materijalne mogućnosti, što je i pokazano na ovom primeru. Ubedljivost tih brojki uveliko nadjačava svaku moć ubeđivanja kroz cifre koje se odnose na broj onih kojima je pomoć potrebna tj. onih koji se nalaze u tzv. uniženom položaju. Ali, tu se problemi ne iscrpljuju:

„Mogućnost uvođenja socijalne penzije zavisi i od prisutnosti drugih ugroženih grupa, ograničenosti fiskalnih izvora, ali i nadopunjavajućih elemenata penzijskog sistema. Opravdanje za uvođenje socijalne penzije postojalo bi jedino sa davanjem povoljnijih uslova u odnosu na socijalnu pomoć, što bi povećalo broj korisnika i nivo rashoda u odnosu na sadašnje rashode za materijalno obezbeđenje starih.“ (Golubović 2010, 147)

¹⁷⁴ Dostupno na:
http://www.amity-yu.org/index.php?option=com_content&view=article&id=91&Itemid=93

Tako, glavni argument koji biva suprotstavljen brojkama u kojima je izraženo siromaštvo starih osoba postaje argument koji u prvi plan stavlja ogromni deficit penzijskog sistema, a koji predstavlja trećinu njegovih rashoda. Ova argumentacija se koristi i pored toga što bi sredstva za socijalne penzije bila obezbeđena iz budžeta države. Pritom, valja imati na umu da se broj korisnika socijalne pomoći povećao za 20% od nastupanja krize, kao posledice smanjenja zaposlenosti i mogućnosti privređivanja. Socijalna pomoć, ipak, ne obuhvata sve siromašne. Ovim programom 2009. godine bilo je obuhvaćeno 59.000 porodica tj. 151.000 lica. Još jednom upotreba moći ubeđivanja koje poseduju cifre, dolazi se do proračuna koji za rashode po osnovu materijalnog obezbeđenja porodice iznosi 0,12% BDP-a, dok su na drugoj strani veliki rashodi penzijskog osiguranja koji čine 14% BDP-a (s tim da država dotira 35% ovih rashoda, što je 4,9% BDP-a (Statistički godišnjak Srbije prema Golubović 2010, 149).

Ukratko, deficit i vaganje između prioriteta različitih ugroženih grupa čini sveukupnost ovog problema. Objektivna ugroženost od siromaštva koja pogađa starije pripadnike društva, kao ni procenat starih i siromašnih u ukupnom broju starijih pripadnika društva ili u broju celokupne populacije nisu dovoljni da bi individualni problemi prerasli u korpus društvenog problema, bez obzira na spoljne zahteve koji idu u pravcu toga da se povećaju socijalna davanja u Srbiji i da se smanji stopa siromaštva kako bi se ostvario jedan od preduslova pridruživanja EU. Lični problem i lična unižavajuća situacija koju bi, prema navedenom istraživanju¹⁷⁵ (Satarić i dr. 2009) želelo da promeni 93% starih siromašnih ispitanika, tvrdeći da je uvođenje socijalne penzije neophodno, nedovoljno je jak argument čak i kada se priključi ključnom argumentu za uvođenje socijalnih penzija finansiranih iz budžeta, a koji podrazumeva isticanje visoke stope siromaštva starih u Srbiji, nesigurnost korisnika penzija i nedovoljan obuhvat socijalnim davanjima (Vuković 2010). Slabost argumenta nije u nemogućnosti da se dokaže teška situacija, nego u tome što teška situacija, ukoliko je kao potencijalno korisnu nisu prepoznale dovoljno jake interesne strane, nema težinu promena što se jasno vidi na iznetom primeru koji se odnosio na uvođenje socijalnih penzija.

¹⁷⁵ *Oni ne mogu da čekaju* (Satarić i dr. 2009)

Podaci istraživanja (Satarić i dr. 2009) pokazuju da je strategija preživljavanja siromašnih starih osoba svedena na očekivanje pomoći od članova porodice tj. da su ostali u ravni ličnog i/ili porodičnog problema. U svakodnevnom funkcionisanju od te pomoći zavistan je 81% ispitanika. Sa druge strane, ono što se ističe kao trenutno stanje svodi se na to da uspostavljanje „sistema socijalnih penzija za sve stare ljude, kako bi se rešio pomenuti problem diskriminacije pojedinih slojeva, previše košta i nije realno očekivati da ga Srbija može primeniti u doglednoj budućnosti“ (Mijatović 2010, 67). Na ovaj način, starost onih koji nisu uspeali da ostvare penzijsko davanje ostaje izvan domašaja konstruisanja starosti kao društvenog problema, kada se radi o delu konstrukcije koji se odnosi na formiranje penzionisanog sloja društva i uloge penzijskog osiguranja u datoj konstrukciji.

3.7 Rekapitulacija i analiza uz treće poglavlje

Proces konstruisanja starosti kao društvenog problema zavisio je od mnogostrukih faktora koji su bili posledica ukupnih promena u srpskom društvu 19., 20. i 21. veka. Kao poseban tok konstruisanja konkretnog društvenog problema izdvaja se proces nastanka i razvoja penzijskog osiguranja, od početaka izraženije profesionalizacije u 19. veku, do posledica sa kojima se danas suočava srpsko društvo u nastojanju da barata vlastitim konstruktom tj. penzionisanim slojem društva koji će u punom obimu biti formiran u decenijama nakon Drugog svetskog rata. Kvalifikovanje ostarele penzionisane populacije kao one koja je neaktivna, izdržavana i u svakom smislu opterećujuća za državni budžet, posledica je kontinuiranog narastanja ovog sloja društva u uslovima nestabilnosti usled ekonomskih i političkih previranja koja, gotovo, neprekidno traju od uspostavljanja srpske državnosti. Negativnost ovih procesa uticala je na to da starost kao socio-kulturna kategorija bude opterećena dopunskim problemima, pored onih koji se tiču činjenice da se radi o poslednjoj fazi u životu pojedinca. Ovi potonji, posledica su činjenice da je starost i biološka kategorija, koja kao takva ne može zauzeti centralno područje antropološkog proučavanja¹⁷⁶. Ono što ova studija nastoji da istraži jesu socio-kulturni aspekti starosti koji su posledica čitavih spletova u potpunosti, ili do neke mere, različitih procesa uključenih u konstruisanje starosti kao društvenog problema. Kao donekle nezavisan¹⁷⁷ proces konstruisanja izdvojen je tok koji prati penzijsko osiguranje, razvoj penzionih fondova i usloznavanje pitanja penzionera.

Delatna moć ovog procesa uticala je na to da starost, za potrebe ovog dela studije, bude definisana kao ona koja je u vezi sa penzionisanom populacijom. Definisane starosti o kojem je reč, podsećanja radi, podrazumeva da se starim pripadnikom društva označava pojedinac koji napušta sferu aktivnog rada prema propisanom tj. konstruisanom starosnom kriterijumu. Upravo, kroz promene koje se mogu pratiti u vezi s ovim kriterijumom, u

¹⁷⁶ Mada učestvuje u formiranju dominantnih stavova o starosti u društvu koji jesu predmet proučavanja antropologije. Ovaj deo studije, međutim, delom će biti posvećen proučavanju nastanka dominantnih stavova u društvu koji se tiču penzionera, a koji su nastali pod socio-kulturnim uticajima.

¹⁷⁷ Nezavisan u odnosu na ostale tokove konstruisanja starosti kao društvenog problema, ali s velikim uticajem na njih, i u potpunosti zavisao od ukupnih društveno-političkih kretanja, kako će biti pokazano.

istorijskom sledu, biće moguće ukazati na svu fluidnost i nepostojanost određenja starosti kao socio-kulturnog proizvoda, s kojim biološka komponenta ne mora biti u relaciji. Ona će, kako će biti pokazano, biti proizvod neprestanog cenkanja, odmeravanja interesa i vaganja između onoga što je u datom trenutku moguće sprovesti u delo i onoga što je, prevashodno, finansijski neprihvatljivo. Ova vrsta upornog pregovaranja uslovia je donošenje niza društvenih dogovora kojima su parcijalne starosti bivale prepoznavane i zadobijale pravo da problemi u vezi sa njima budu rešavani širom društvenom akcijom. Drugim rečima, u red javnih pitanja tj. društvenih problema prevođene su starosti određenih populacijskih grupa, koje su se vremenom uvećavale, dok su neke druge ostajale izvan procesa konstruisanja i time u redu ličnih i/ili porodičnih problema.

Potcrtana fragmentarnost u prepoznavanju i priznavanju starosti¹⁷⁸ vodi potrebi da se označi kao krnji konstrukt. Na to da se *starost* sagledava kao krnji konstrukt uticala je i činjenica da su i one starosti koje su pronalazile mesto u areni društvenih problema često bivale u poziciji da iznova potvrđuju legitimitet koji im je dat u procesu konstruisanja. Činjenica da je starost koja je konstruisana kao društveni problem u sferi rada, odnosno izlaskom iz nje¹⁷⁹, uporno opstajala u krugu stanja kojima su priznata prava na društvenu akciju s ciljem unapređenja u manjoj, češće u većoj, meri nepovoljnih svojstava, vodila je potrebi dekonstruisanja procesa koji je u svom središtu imao sve uzroke i posledice osiguranja za slučaj starosti.

Ukratko, zaključci koji će na ovom mestu biti izneti odnoseće se na konstruisanje „penzijske stvarnosti“. Pravo da u njoj prvi žive imali su devetnaestovekovni činovnici, pojedini pripadnici esnafskih organizacija, potom radnici... i tek na kraju poljoprivrednici, dok socijalne penzije ostaju u prostoru između zagovaranog i nemogućeg. Težina položaja onih čija su prava tražena obrnuto je proporcionalna njihovoj moći i uticaju u društvu i time pre zalog neuspeha da zahteve prevedu u društvenu akciju, nego uspeha da mnoštvo pojedinačnih problema transformišu u društveni.

¹⁷⁸ Mnoštva, ne jedne starosti.

¹⁷⁹ Na primeru sticanja tih prava biće pokazana sva parcijalnost sticanja prava na priznatu starost tj. starost u kojoj postoji pravo na penziju, budući da su ona zavisila od toga da li je rad konkretnih profesionalnih grupa dobio društveno priznanje kao onaj koji bi trebalo osigurati.

Kao jedan od najvažnijih zaključaka do kojih je dovela analiza uslova za konstruisanja starosti kao društvenog problema odnosi se na to da je period znatnije profesionalizacije, koja je za posledicu imala uvođenje penzija, ključna međa u vremenu u kojoj je moguće naći elemente prve faze prema prirodno-istorijskom modelu koji predlažu Spektor i Kicus. Penzije tada, naime, prestaju da budu rezultat lične volje jednog čoveka u odnosu na drugog, kao što je to bio slučaj sa prvim penzionerom i prvim ličnim i porodičnim penzijama. Penzije koje se pojavljuju u 19. veku predstavljaju normiranu praksu i početak procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema kao posledice konstruisanja drugih društvenih problema koji su, u prvom redu, u vezi sa sferom rada. Ove začetne forme konstrukcije, ipak, nisu vodile direktnom etabliranju starosti kao društvenog problema i čvrstom pozicioniranju problema među mnoštvom drugih, već samo otvaranju mogućnosti da do toga dođe u razdobljima koja su sledila. Pravo da za vlastitu starost obezbede legitimitet kao ključni uslov za nastavak procesa konstruisanja, od početnog izricanja zahteva, dobio je najmoćniji sloj onovremenog srpskog društva u sklopu zagovaranja prava na podelu vlasti sa apsolutističkom vladarskom figurom. Zbog toga, konstruktivističku postavku da „aktivnosti grupa koje iznose tvrdnje o nanetoj nepravdi i zahteve upućene organizacijama, agencijama i institucijama, u vezi s određenim pretpostavljenim stanjima“ (Spektor and Kitsuse 1973, 146) možemo prepoznati i na konkretnom primeru kada dolazi do izricanja, za ovu studiju, važnih zahteva koji otvaraju prvu fazu prirodno-istorijskog modela. Za prvu fazu u procesu konstruisanja društvenog problema, podsećanja radi, karakteristično je usmeravanje akcija ka pokušaju da se privatni problemi transformišu u javne i to je, upravo, ono što se u analiziranom periodu dogodilo. Međutim, kolektivni pokušaji da se „pomogne nekom stanju“ nisu bili orijentisani ka starosti, nego ka obezbeđivanju prava i privilegija najmoćnijem delu srpskog društva koje je time nastojalo da ograniči vladarsku moć, a tek posledice tog nastojanja možemo razumeti kao one koje su vodile otpočinjanju procesa konstruisanja starosti ako društvenog problema, u okviru sfere rada. Starost, dakle, početke konstruisanja kao društvenog problema duguje ukupnim promenama u društvu, koje je bilo u procesu formiranja vlastite državnosti, a ne prepoznavanju ugrožene i unižene pozicije onih koji su stari i oko kojih se angažuje neka interesna grupa.

Ukratko, prvi *priznati starci*, donošenjem propisa, postali su činovnici, za šta je postojao čitav niz društveno-političkih razloga, unutrašnje i spoljašnje prirode. Nastojanje činovnika da postanu tzv. činovnička gospoda vodilo je formiranju moćne interesne grupe koja nije mogla da očekuje privilegije u skladu sa feudalnim principom koji tridesetih godina 19. veka i formalno prestaje da postoji u Srbiji (prema Ljušić 1986, 242). Ukрупnjavanje činovničkog reda posledica je narastanja i usložnjavanja državnog aparata, kao izraza ukupnih onovremenih društvenih promena, dok činjenica da su činovnici bili, mahom, regrutovani ili iz ustaničkih redova ili iz redova obrazovanih delatnika koji dolaze sa austrijske teritorije, upućuje u to da su činovnici bili najprominentniji deo onovremenog društva. Njihova uposlenička prava i dužnosti postepeno su počeli da budu predmetom zakonskih uređenja, što je nužno vodilo regulaciji zarada i penzija. Međutim, tek upućivanjem u činjenicu da je u činovničkom redu formirana opozicija protiv Kneza može se dodatno rasvetliti formirajuća faza konstruisanja starosti kao društvenog problema. Pokretanje pitanja u vezi sa osiguranjem vlastitih pozicija i prava, dakle, indirektna je posledica krupnijih ambicija, zbog čega činovničko pitanje postaje najvažnije pitanje za opoziciju (prema Jovanović S. 1933, 46), bez kojih pitanje starosti ne bi moglo postati javnim. Upravo, ovo nastojanje otvara prostor za sazdanje starosti kao društvenog problema kroz uspostavljanje osiguranja brojčano skromnog udela onovremenog srpskog društva, s važnom napomenom da je njegova moć bila obrnuto proporcionalna vlastitoj malobrojnosti. Tako se dogodilo da je proces formiranja elite, u uslovima u kojima je srpsko društvo sve definisanije kretalo put formiranja građanskog društva, doveo do pokretanja procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema u sferi državnog službovanja, dok će starost koja ostaje u okvirima autarhične, seoske privrede morati da sačeka više od jednog veka da bi stekla pravo na priznavanje i prostor za izlazak iz reda pojedinačnih tj. privatnih problema u red onih koji imaju karakteristike društvenih.

Za graničnu godinu u uspostavljanju građanskog društva, u okviru kojeg starost kreće put procesa konstruisanja, uzima se 1835. godina kao godina završetka Srpske revolucije kada Srbija ulazi u „slobodnu utakmicu građanskog društva“ (Ljušić 1986, 462). Izdizanje sloja činovnika bilo je omogućeno ukidanjem turskog feudalizma Hatišerifom iz 1833. godine, a povoljnu okolnost činilo je i to što je njegovo obnavljanje u domaćoj varijanti

bilo onemogućeno Sretenjskim ustavom 1835. godine (prema Antonijević 2007, 45-46). Ustav, međutim, ubzro biva opozvan, ali to ne menje činjenicu da su se u njemu nalazila prva systemska rešenja koja su se odnosila na konstruisano činovničko pitanje. Za ovu studiju, međutim, najznačajnije je to što je ovo bio i prvi dokument koji je predvideo penzije za činovnike. Zbog toga, valja zaključiti da do uvođenja penzija dolazi usled priznavanja prava na privilegije uticajnih pojedinaca, a činjenica da Ustavom nije predviđena penzija prema starosnom kriterijumu potvrđuje stav da proces konstruisanja starosti kao društvenog problema u sazdavajućoj fazi nije bio povezan sa starošću koja bi se rešavala akcionim planom.

Druga značajna posledica koja je u vezi sa Ustavom jeste rasplamsavanje sukoba i učvršćivanje opozicionog tj. ustavobraniteljskog elementa koji se zalagao za donošenje novog ustava. Četvrti hatišerif, odnosno *Turski ustav*, članom 53., najzad, dovodi do uslova koji su utrli put konstruisanju starosti kao društvenog problema vezanog za sloj činovnika. Ovaj član, naime, predviđao je pravo na penziju svakom činovniku koji bi zatražio istup iz službe, usled „zakonitog uzroka“, kako se navodi. Jedna od posledica donošenja Ustava sastojala se u značajnom povećanju broja penzionera, kao i ukupnog broja činovnika usled potrebe popunjavanja većeg broja novih činovničkih mesta. Zbog toga, od ovog perioda jeste moguće govoriti i o otpočinjanju procesa sazdanja penzionisanog sloja društva, u užem obimu¹⁸⁰. Međutim, donošenje Ustava koji je omogućio ove važne promene koje će naposljetku voditi i napredovanju procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema u okviru činovništva, nije bilo posledica samo zalaganja bogatih srpskih starešina za iznalaženje sredstva ograničenja kneževske vlasti. Kao i pre toga, i mnogo puta nakon toga, kako će biti pokazano, pojaviće se međunarodni faktori koji će dozvoliti ili usloviti određena pomeranja. *Činovnička klasa*, koja postaje vladajući sloj u zemlji pod Ustavobraniteljima, i koja formira moćan birokratski aparat, tako, postaje postavljajući pitanja i predlagač rešenja u vezi sa vlastitim statusom, čime postaje i prvim dvostrukim¹⁸¹ akterom u procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema.

¹⁸⁰ Uspostavljanje ovog reda društva, u punom obimu, odigraće se tek nakon Drugog svetskog rata.

¹⁸¹ Zbog istovremenog pripadanja i zakonodavnom i korisničkom redu.

Drugoj fazi konstruisanja starosti kao društvenog problema pripada period u kojem počinje donošenje uredbi i propisa koji će konkretno uređivati penzijsko osiguranje. *Uredbu o penzijama činovnika*, koju donosi Mihailo Obrenović, tako, možemo razumeti kao drugu fazu prirodno-istorijskog modela. Međutim, tok ove faze odvijao se pod ustavobraniteljskom Vladom, budući da je Mihailo otišao s vlasti tri nedelje nakon donošenja Uredbe. Ova okolnost rezultirala je i nastajanjem trajne “birokratske oligarhije” koja se ne bi mogla zamisliti bez izvojevanih prava u oblasti penzijskog osiguranja o kojem, makar i u rudimentarnom obliku, možemo govoriti počev od 1841. godine.

Donošenje Uredbe o penziji činovnika 1841. godine predstavlja važnu meću u vremenu za praćenje procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema. Ona, naime, kako je već navedeno, *prvi put su u istoriji Srbije sistemski rešena pitanja penzionisanja i materijalnog obezbeđenja činovnika nakon prestanka službe* (Kaćanski 2002, 283-293) *i priznaje legitimna prava zagovaračke grupe od strane zvaničnika*. Smena vlasti koja je dovela do učvršćivanja Ustavobranitelja tj. onih koji su izricali čitave nizove zahteva, pa i one u vezi sa osiguranjem uposlenika, međutim, dovela je do preinačenja uloga ključnih aktera u procesu konstruisanja. Tako, institucije, odnosno oni koji su se našli u njima postaju garantom prava koja su stekli pre nego što su ostvarili tako važnu poziciju. Prema konstruktivističkom stajalištu, „agencije koje pružaju odgovor mogu preuzeti problem, stvarajući ga sopstvenim, i neutralisati ili eliminisati prvobitnu protestnu grupu” (Spector and Kitsuse 1973, 153), a to se u konkretnom slučaju, jasno je, nije moglo dogoditi. Dogodilo se upravo suprotno, odnosno to da nestajanje problema penzijskog osiguranja iz arene društvenih problema više nije bilo moguće budući da je bio vezan za najuticajniji sloj društva. Donošenje Uredbe označilo je ulazak u drugu fazu prirodno-istorijskog modela, nakon što su u prvoj formulisani jasni zahtevi i nakon njihovog upornog izricanja. Penzije će postati standardizovana mera, ali će u mnogome zavisiti i od toga da li će pravo na nju ostvariti najniži ili najviši redovi činovnika, između kojih će razlike uporno nastavljati da se razvijaju, kao što je pokazano.

Među konkretnim odredbama Uredbe trebalo bi dodatno skrenuti pažnju na to da ona i dalje ne donosi starosni kriterijum za odlazak u penziju, nego kriterijum dužine bivanja u službi. Do uvođenja dobnog kriterijuma prvi put dolazi 1861. godine kada stupa na snagu

Zakon o činovnicima građanskog reda. Njime je, ukratko, prvi put uvedeno pravo na starosnu penziju uz ostvarenu obavezu četrdesetogodišnjeg službovanja i 60 godina života. Od ovog perioda, tako, postaje moguće praćenje procesa definisanja starosti u okviru administrativnog aparata koji će uticati na to da starost kao socio-kulturna kategorija bude snažno vezana za sferu rada tj. izlazak iz nje. Nepostojanost određenja starosti kao socio-kulturne kategorije, dakle, valja pratiti od prvog dogovornog određenja koje je podrazumevalo 60 godina za činovnički red. Pored toga, važno je još ukazati na odredbe jedanaestog paragrafa. Njime je, naime, bilo predviđao gubljenje prava na penziju u slučaju da je činovnik bio otpušten zbog, kako se navodi, „ nevaljalstva ili zbog neurednog i poročnog života”. Ukratko, na ovom mestu, valja potcrtati to da su penzije veoma rano postale i poligon za sukobe, upravo, ovako široko postavljenim kriterijumom za deprivaciju radom stečenog prava. Ova potencijalna pretnja može se, dakle, dovesti u vezu sa strategijom kažnjavanja s kojom je penzionisanje kroz ceo istorijski sled u vezi. Kao kazna, tako, se moglo javiti ili gubljenje primanja po izlasku iz aktivne sfere rada, ili bi samo penzionisanje bilo kaznena mera. Potonji slučaj obično se javljao kao strategija za obračun sa političkim neistomišljenicima koji bi penzionisanjem bili uklanjani iz javne sfere što bi vodilo smanjenju njihovog uticaja. Pojava strategije kažnjavanja putem penzionisanja upućuje na raslojavanje samog činovničkog reda zbog čega o starosti unutar ovog dela onovremene radne populacije ne bi trebalo razmišljati kao o uniformnoj i lišenoj egzistencijalnih problema.

Kao naročito važan deo institucionalnog usložnjavanja zemlje pojavljuje se policija koja je imala dvostruku ulogu u konstruisanju starosti kao društvenog problema. Sa jedne strane usložnjavanje državnog aparata vodilo je usložnjavanju same službe što je, dalje, vodilo narastanju broja penzionisanih činovnika, s tim da je od najvećeg značaja to što je upravo onovremenoj policiji bila poverena briga o ugroženima, među kojima su bili i stari. Rešavanje socijalnih pitanja bilo je uređeno donošenjem *Kaznitelnog zakonika za policajne prestupnike* 1850. godine. Brigu o socijalnim pitanjima, međutim, valja shvatiti kao nastojanje onovremene države da podanike, istovremeno, kontroliše i disciplinuje, konstruisanjem onoga što je društveno prihvatljivo i delatnim odvajanjem od onoga što je na margini.

Transfer starosti u javno političko pitanje i njeno paralelno opstajanje u domenu ličnog i porodičnog problema, bilo je moguće ispratiti i u političkim programima stranaka koje s kraja 19. i početka 20. veka bile među najuticajnijima. Međutim, ono što se izdvaja kao ključni zaključak kada su u pitanju političke organizacije kao interesne grupe koje su u počecima parlamentarizma mogle imati uticaja na konstruisanje starosti kao društvenog problema, jeste to da su socijalna pitanja u programima političkih stranaka 19. veka ustuknula pred drugim važnim državnim pitanjima i da se najčešće pominju pitanja koja su vezana za besplatno školovanje, dok se vremenom aktuelizuje i pitanje zdravstva koje će se ozbiljnije razmatrati početkom 20. veka. Zbog odsustva otvaranja socijalnih pitanja u onovremenim političkim programima, o tretiranju starosti može se, dakle, samo posredno zaključivati kroz pitanja posvećena činovništvu, a ujednačavajući kritički ton prema njemu otvorio je put poimanja državne administracija kao neproduktivne i povlašćene. Ona se, često, poima kao finansijski teret za državu koji koči napredak. Na ovaj način i penzije stečene radom u državnoj službi bivaju etiketirane kao nepotrebni trošak i nepravedno opterećenje za one koji plaćaju porez, a koji i dalje u najvišem procentu pripadaju neosiguranom seljaštvu. Zbog toga, već u prvim decenijama penzijskog osiguranja valja tražiti početke negativnog portretisanja penzionerske populacije, koje će se nastaviti do današnjih dana.

Zaključak u vezi sa penzijskim osiguranjem činovnika, ukratko, jeste taj da je ono državni proizvod, nastao ukupnim kretanjima u društvu, ali i pod eksternim uticajima, kao i taj da je tada jedina priznata starost pripadala činovničkom redu, takođe, državnom proizvodu. Drugi *starci*, kako je već naglašeno, morali su da sačekaju konstruisanje društvenih problema koji će dovesti do prepoznavanja starosti u domenima kojima pripadaju. Kao jedan od zaključaka, ukratko, valja potcrtati svu fluidnost određenja starosti, a koju možemo pratiti počev od 1861. godine i uspostavljanja starosnog kriterijuma od 60 godina za starosnu penziju činovnike. Iako prepoznavanje starosti u jednoj sferi nije vodilo direktnom prepoznavanju starosti u celom društvu ono je, ipak, vodilo mogućnosti širenja obima ugledanjem na uspostavljeno rešenje u sistemu osiguranja. Prvi koji su, delimično, iskoristili tu mogućnost bili su članovi esnafskih organizacija.

Naime, esnafske organizacije bile su interesne grupe koje su nastojale da obezbede isti status¹⁸² i za starost u vlastitim redovima, ali je promenljivost uspeha zavisila od mnogobrojnih društveno-političkih faktora. Važno je, međutim, naglasiti da su esnafske organizacije, kao interesne grupe, bile sagledavane na različite načine. Svaki esnaf, ukratko, može biti shvaćen kao interesna grupa koja zagovara vlastita prava¹⁸³. Esnafske organizacije, dalje, moguće je posmatrati i kao interesnu grupu koja nastaje u pokušaju da se zaštiti od inostrane konkurencije, kada dolazi do izricanja za ovu studiju važnih zahteva i do državne intervencije s ciljem izlaženja u susret zanatlijama koje, pored trgovaca, čine uticajniji sloj onovremenog srpskog društva. Međutim, opšte propadanje zanatstva i urušavanje položaja zanatlija u gradovima učinilo je to da esnafi nikada nisu bili jedinstvena interesna grupa, već se prema stepenu imućnosti i političkog uticaja mogao napraviti rez između malobrojnijih i bogatijih i onih mnogobrojnijih koji su naglo siromašili i, zapravo, tvorili pojedinačne interesne grupe čiji su interesi bili značajno drugačiji od interesa imućnih zanatlija. Ovo je dalje, vodilo, tome da je i ona starost koja je pripadala delu društva u okviru kojeg je prepoznata i donekle priznata, uporno morala tražiti legitimitet kao nužni uslov za opstanak svakog društvenog problema.

Teško stanje u kojem su se nalazili zanati u 19. veku dovelo je do toga da su imućnije zanatlije izricale zahteve da budu zaštićene od inostrane konkurencije sa kojom domaći, često i zastareli zanati, nisu mogli da se takmiče. Varoške zanatlije činile su poseban stalež i tvorile su zasebne organizacije¹⁸⁴ koje su uspele da preinače pojedinačna problemska stanja u svojim redovima u red javnih pitanja oko kojih se aktivirala država donošenjem određenog broja propisa koji je trebalo da preokrenu uniženo i nezadovoljavajuće stanje na koje su se žalile različite esnafske organizacije. Tako je doneta *Esnafska uredba* 1847. godine koja predstavlja prvu važniju intervenciju i početak druge faze prirodno-istorijskog modela, a doneta je kao pokušaj države da zaštiti interese zanatlija koje su bile oslonac

¹⁸² Kao u slučaju činovnika.

¹⁸³ I s njima u vezi ispunjava predviđene obaveze. Pojedinačni esnafi su delovali i u široj zajednici i u skladu sa mogućnostima pružali pomoć ugroženoj gradskoj populaciji, time i starijima koji nisu pripadali esnafskom krugu. Način na koji su pomagali svojim članovima bio je određen običajnim pravom, kasnije uređen propisom o čemu će biti reči.

¹⁸⁴ Potrebno je praviti razliku između varoških i seoskih zanatlija, gde je kod prvih baviti se zanatom značilo baviti se jedinom delatnom aktivnošću, dok seoske zanatlije nisu formirale profesionalne grupe i interesne organizacije iz razloga što im zanatska delatnost nije bila niti jedina, niti primarna.

ustavobraniteljskom režimu. Uredba, tako, postaje i osnovni zakon kojim su regulisani odnosi u privredi onovremene Srbije, ali je istovremeno propisivala i materijalu pomoć starijim i bolesnim članovima organizacije. Međutim, primena odredbi zavisila je od drugih faktora skopčanih sa nastavkom procesa propadanja starih zanata čime je, u suštini, bila onemogućena.

Ovakve okolnosti dovele su i do formiranja suprotstavljenih interesnih grupa unutar zanatskog reda koji će biti podvojen na bogate i siromašne. Ova podvojenost produbiće se donošenjem *Pravila o uređenju esnafa zanatliskog reda* 1898. godine koje je predviđalo osnivanje penzijskog fonda zanatlija. Na primeru ovog fonda pokazano je da je starost siromašnih zanatlija bila sunovraćena na meru individualnog problema iz kojeg siromašni pojedinci, najčešće, nisu nalazili izlaz. Ovo upućuje na to da je nakon prve faze konstruisanja u okviru kojih su postavljeni zahtevi za osiguranje i druga faze u okviru koje su doneti propisi, nastupila treća faza koja je potpunim udaljavanjem od problemske situacije najsiromašnijih njihovu starost, iznova, načinila *stanjem* koje prethodi prvoj saznavajućoj fazi društvenog problema. Nastavak procesa vraćanja u tzv. stanje bio je potpomognut i donošenjem opširnijih pravila o uspostavljanju *Penzionog fondu za zanatlije i njihove porodice* iz 1901. godine.

Odluka da se kapital za osnivanje fonda obezbedi iz polovine ukupnih esnafskih sredstava dovelo je do podvajanja na ono što je bilo moguće za bogate i nemoguće za siromašne. To nemoguće svodilo se na činjenicu da je među siromašnim zanatlijama bilo je malo onih koji su zbog visokih članskih uloga mogli postati članovi fonda, ali da su i pored toga morali položiti polovinu imovine organizacije, čime je onemogućena i samopomoć u okviru osiromašene organizacije ugroženih članova.

Treća faza prirodne istorije nekog društvenog problema, prema preporukama Spektora i Kicusa, započinje kada dođe do ponovnog pojavljivanja zahteva i žalbi od strane grupe koja je nezadovoljna ustanovljenim procedurama s ciljem regulacije datih stanja. Kao posledica potvrde o neadekvatnosti, neefikasnosti i nepravdi mogu nastati stanja oko kojih će se formirati novi društveni problemi, s tim da autori ističu da grupe povezane sa ovim aktivnostima ne moraju biti one iz prve faze niti zahtevi moraju biti u vezi sa onima koji su tada izricani, a to je upravo ono što se u konkretnom slučaju dogodilo. Dalje, u datom

slučaju, treća faza nije bila preinačena u četvrtu, nego je za najveći broj zanatlija podrazumevala povratak u početno nepovoljno stanje, a koje je intervencijom zakonodavca postalo još nepovoljnije. Na taj način došlo je do gubljenja legitimiteta starosti onog dela organizacije/organizacija koji nisu imali izgleda da pored obaveza ostvare i prava. Njihovi zahtevi za ukidanje Fonda i vraćanje oduzetog novca, ostali su bez uspeha, ali je evidentan i neuspeh Fonda da „proizvede” penzionisane zanatlije.

Ukratko, kao na jedan od važnijih zaključaka valja uputiti na onaj koji se, u skladu sa konstruktivističkom perspektivom, odnosi na birokratizaciju problema do koje je došlo kao posledice nemogućnosti ispunjavanja predviđenih obaveza siromašnih zanatlija. Dalje, pokušaj unapređenja nezadovoljavajućeg stanje u kojem su bili svi ondašnji zanati, budući da je prenebregnuta razlika između bogatih i siromašnih zanatlija, preinačen je u službeni plan koji je, zapravo, vodio obezbeđivanju penzija za malobrojne koji su ispunjavali uslove, s tim da je obaveza finansiranja osiguranja pripadala i onima koji nisu mogli da ostvare pravo. Položaj potonjih koji nisu bili sposobni da podnesu finansijski teret uloga, ne samo da je ostao nepromenjen tj. neunapređen, nego je dodatno sunovraćen usled primoravanja na ispunjavanje obaveza. Ovim se, dalje, dolazi do izdvajanja dva interesna korpusa, potekla iz istog zanatskog miljea, ali koji su izricali potpuno drugačije zahteve, već prema stepenu ugroženosti u kojoj su se našli. Dok su bogatiji zagovarali osnivanje i funkcionisanje penzionog fonda zanatlija, a država im izlazila u susret zakonskim rešenjima zbog materijalne zaleđine i činjenice da predstavljaju društvenu okosnicu onovremene Srbije (prema Marković i dr. 2004, 15), dotle su se siromašniji esnafi zalagali za ukidanje fonda i vraćanje oduzetih sredstava (prema Vučo 1958). Da je bilo drugačije i da je osiguranje zaživelo u većem obuhvatu od 5% onda bi konkretno penzijsko osiguranje bilo od većeg uticaja na konstruisanje starosti kao društvenog problema, u ukupnom procesu. Ipak, ovaj primer ostaje važan da bi na njemu mogao biti pokazan jedan od primera gubljenja legitimiteta i nakon što je starost konkretnih profesionalnih grupa bila prepoznata i priznata kao ona čiji problemi zaslužuju delovanje države u pravcu prevazilaženja nepovoljnog stanja.

Opisane prilike, ukratko, vodile su produbljivanju problema i tzv. proleterizaciji siromašnih zanatlija i narastanju radništva. Višedecenijsko trajanje procesa uspostavljanja

radničkog zakonodavstva na ovim prostorima, pokazatelj je onoga što apostrofira konstruktivistička teorija, a tiče se toga da prepoznati problem, pa ni konkretne akcije za unapređenje nekog stanja nisu dovoljni uslovi da bi neki društveni problem opstao u areni koju deli sa drugim društvenim problemima.

Za početke radničkog socijalnog osiguranja obično se uzima 1866. godina kada je donet *Rudarski zakon* kojim je vlasnicima rudnika bila propisana obaveza osnivanja bratinske kase za pomaganje rudara i njihovih porodica (Pešuć 1957a, 55), ali kako osiguranje nisu uveli svi rudnici i kako se osiguranje vezivalo samo za jednu industrijsku granu¹⁸⁵, na ovom mestu je pre moguće uputiti na dužinu trajanja procesa. Radničko osiguranje, naime, zavisilo je od višestrukih faktora, a prvi je podrazumevao značajnije uvećanje broja radnika (sa 11 mašinista i 9 njihovih pomoćnika 1866. godine na 20.000 pred Prvi svetski rat (prema Kaclerović 1950, 8)). Kao drugi preduslov izdvojena je potreba promene zakonske regulative tj. ukidanja *Esnafske uredbe* i donošenja *Zakona o radnjama* 1910. godine. Međutim, kao krajnji zaključak nameće se to da sama pojava radništva nije vodila direktnom uvođenju radničkog osiguranja tj. da proces uvođenja radničkog osiguranja nije pratio tempo narastanja radništva, kao i to da sam Zakon neće omogućiti da se ode dalje od početaka druge faze prirodno-istorijskog modela. Razlozi za to leže u eksternim uticajima koji iako će početi da se pojavljuju i u periodu pre Prvog svetskog rata do konkretnih promena dovode tek nakon njega.

Eksterni uticaji koji su vezani za predratni period odnose se na uspostavljanje tzv. *Bizmarkovog modela finansiranja socijalnog osiguranja* u Nemačkoj, a koji će se proširiti na zemlje koje će nastojati da se zaštite od socijalnih nemira usled zaoštavanja radničkog pitanja koje dobija globalne razmere. *Zakonom o socijalnom osiguranju*¹⁸⁶, iz 1881. godine, naime, bilo je predviđeno da zaposleni i poslodavci uplaćuju sredstva doprinosa u odgovarajuće fondove socijalnog osiguranja na osnovu kojih se mogu ostvariti prava po realizaciji socijalnih rizika: starosti (pravo na starosnu penziju) i bolesti (pravo na

¹⁸⁵ Budući da je industrija u onovremenoj Srbiji bila skromnog karaktera i u zaostatku u odnosu na ostatak Evrope.

¹⁸⁶ Na osnovu ovog Zakona 1883. godine donet je *Zakon o obaveznom osiguranju industrijskih radnika za slučaj bolesti*, *Zakon o obaveznom osiguranju za slučaj nesreće na poslu* 1884. godine i, najzad, *Zakon o obaveznom osiguranju radnika za slučaj starosti i invalidnosti* 1889. godine

zdravstvenu zaštitu) (Kočović J. I Rakonjac-Antić 2007, 11). Uvođenje ovog osiguranja ocenjuje se kao revolucionarno iz razloga što su svi industrijski radnici prvi put u istoriji dobili zakonom zagarantovana socijalna prava (prema Kočovoć 2005, 27).

Činjenica da se radništvo, na evropskom tlu, sve bolje organizovalo i da će uspeti da konstruiše niz društvenih problema koji će biti u vezi sa unapređenjem njihovog položaja, vodila je tome da i domaće radništvo ostvari ova prava, ali znatno kasnije. Ono će, kako je pokazano, dobiti pravo na vlastito osiguranje kao rezultat, za njega, eksterne borbe čiji će efekti biti potvrđeni potpisivanjem međunarodnih ugovora nakon Prvog svetskog rata, dok će unutrašnja nastojanja ostajati bez uspeha, a kao neuspeo projekat valja okarakterisati i *Zakon o radnjama* iz 1910. godine. Ovaj Zakon ne samo da je predviđao osiguranje radnika u starosti kao fakultativno, dakle bez gotovo ikakvih izgleda za uvođenje, nego nije ni bio primenjen usled izbijanja najpre Balkanskih ratova, a onda i Prvog svetskog.

Međutim, u nastojanju da se zasnuje radničko osiguranje bilo je moguće uputiti na nekoliko važnih konstruktivističkih postavki potvrđenih na konkretnom primeru. Prvi zaključak odnosi se na selektivnost procesa konstruisanja društvenih problema. U konkretnom slučaju, moguće je izvesti zaključak da je radništvo uspelo da svoje pitanje konstruiše kao društveni problem, ali da je starost ostala izvan procesa konstruisanja. Ni pojava radničkog samoorganizovanja, ni postavljanje ovih pitanja u onovremenoj socijalističkoj štampi, niti podnošenje peticija, kao ni direktno izricanje zahteva kasnijih socijalističkih političkih aktera nije bilo dovoljno da se uspostavi obavezno socijalno osiguranje radnika. Ipak, političko delovanje radnika koje doživljava ozbiljnije oblike od 1903. godine tj. od uspostavljanja dve interesne grupe¹⁸⁷, Srpske socijaldemokratske stranke (SSDS) i Glavnog radničkog saveza, poslužilo je kao primer ispravnosti stava o promeni centralnog područja problema i da krajnji rezultat, kao proizvod cenkanja različitih interesnih grupa, najčešće biva neprihvatljiv za sve učesnike u procesu pregovaranja. Ipak, pokušaj konstruisanja društvenog problema od ovog perioda, pa nadalje, biće zasnovan na aktivnostima legitimno izabranih predstavnika glasača na izborima - poslanika.

¹⁸⁷ Koje se izdvajaju kao one koje nameću pitanja osiguravanja radnika.

Konkretne interesne grupe prve su koje počinju da koriste mehanizme koji su prema konstruktivističkoj oceni moćna sredstva¹⁸⁸ u odmeravanju moći interesnih organizacija koje su ili za ili protiv konstruisanja nekog stanja kao društvenog problema. Udruživanje radništva oko dve organizacije vodilo je uspehu nametanja pitanja u vezi s izradom zakona. *Ministarstvu narodne privrede* 1904. godine formiralo je *Komisiju* za izradu projekta ovog zakona, što vodi zaključku da je u procesu konstruisanja izdvojeno zasebno telo koje počinje da funkcioniše kao razjedinjeno udruženje onih koji barataju problemom u nastanku. Međutim, činjenica da tek peti nacrt Zakona biva pretočen u *Zakon o radnjama* i da stupa na snagu 1911. godine vodi zaključku da akcioni plan, ipak, nije bio dovoljan uslov da druga faza uđe u treću, budući da je Vlada odmah započela pripremu izmene Zakona koji, zapravo, nikada neće biti primenjen zbog ratnih okolnosti u kojima se zemlja našla.

Zbog svega rečenog, krnjost konstruisanja starosti kao društvenog problema, u vremenski najudaljenijim fazama procesa konstruisanja, čini se opravdanim zaključkom. Tome u prilog ide činjenica da je starost, kroz uvođenje penzija, parcijalno bivala priznavana samo u okviru radno aktivnog stanovništva. Dok činovnički projekat možemo oceniti kao uspešan, zanatlijski kao samo delimično celishodan jer izrazito mali broj zanatlija ostvaruje pravo na penziju, radničko osiguranje, pa i ono koje se odnosi na osiguranje za slučaj starosti, ostaje samo projekat bez realizacije. Starost u okviru brojčano nadmoćnog seljaštva u onovremenom srpskom društvu daleko je od prepoznavanja i transfera u javni tj. društveni problem. Međutim, i u slučajevima kada pojedine starosti dobijaju legitimitet valja uočiti da je njega, često, potrebno iznova zadobijati. Primeri tome nalaze se u esnafskim naporima za obezbeđenje vlastite starosti, ali i radništva koje Zakonom dobija delimično priznavanje socijalnih prava, ali ne i pravo na obavezno osiguranje u slučaju starosti zbog toga što je bilo predviđeno samo kao fakultativno.

Do uvođenja radničkog osiguranja, koje je vodilo začetnim formama konstruisanja starosti kao društvenog problema kroz priznavanja prava na penziju radnicima (kao zasebnom problemu koji počinje da se sazda u sklopu šireg), doveli su međunarodni uticaji, čime je akcija novoformirane države, zapravo, posledica eksternog delovanja, a ne

¹⁸⁸ Zborovi, štrajkovi, politički programi, javni zahtevi u štampi...

sled prolaska datog problema kroz niz faza koji predlaže prirodno-istorijski model prema preporuci Spektora i Kicusa. Prva faza, zapravo, otpočinje pojavom određenih grupa koje neko stanje definišu kao ono koje bi moralo biti promenjeno, što se na ovom primeru, jasno je, nije dogodilo. Međutim, i pored toga nastavak procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema, iako ne započinje na predviđeni način, pratiće sve one važne karakteristike koje se javljaju u procesu konstruisanja svakog društvenog problema. Ukratko, proces je bio obeležen mnogobrojnim političkim odmeravanjima moći, lokalnim specifičnostima u pogledu privrednih i demografskih kretanja, ali i posledicama globalne privredne krize. Sve zajedno učinilo je da se proces konstruisanja zadugo odigrava u okviru druge faze modela prirodne istorije.

Na ovom mestu važno je podsetiti da je sistem socijalnog osiguranja postupno izgrađivan paralelno s industrijalizacijom koju su opterećivali mnogobrojni problemi. Međutim, domaća posebnost u odnosu na većinu evropskih zemalja, kako ističe Mari Žanin Čalić (Čalić 2004), ogleda se u tome da konkretno osiguranje nije bilo niti direktna posledica industrijalizacije, niti plod radničkog pokreta. Uspostavljanje socijalnog osiguranja pre je posledica potpisivanja međunarodnih ugovora, za koje autorka naglašava da su bili nametnuti da strane pobedničkih sila slabijim saveznicima (ista 2004, 216). Osnove socijalne politike novoformirane države, naime, postavljene su Versajskim ugovorom¹⁸⁹ i našle su se u svim drugim međunarodnim ugovorima koji su definisali granice onovremene Kraljevine. Kraljevina SHS, obavezala se, između ostalog, i na članstvo u Međunarodnoj organizaciji rada (MOR) koja je nastala kao institucija Društva naroda¹⁹⁰. Socijalno osiguranje i radnička zaštita, kao dva stuba moderne države blagostanja, na taj način, bivaju podstaknuti međunarodnim sporazumima u okviru mirovnih ugovora i Društva naroda (Barjaktarović 1938 prema ista 2004, 217). Eksterni uticaji, kako je pokazano, posledica su uspeha radništva na međunarodnom planu, da ostvari zahteve koji se naročito aktuelizuju tokom i neposredno nakon Prvog svetskog rata zbog straha od socijalnih nemira i prevrata, čime i osnova za konstruisanje starosti kao društvenog problema biva prevedena u domaći privredni i politički kontekst. Međutim,

¹⁸⁹ Iz 1919. godine.

¹⁹⁰ U XIII gravi Versajskog ugovora o miru kao jedan od ciljeva MOR navodi se i osiguranje radnika od starosti i invalidnosti.

važno je ukazati na još jedan od razloga koji je uticao na to da se radničko zakonodavstvo uredi na najvišem nivou. Ukratko, zemlje u kojima su uslovi za rad bili nerazvijeniji, a novčana nadoknada manja, činile su jaku konkurenciju velikim industrijskim državama. MOR tako dobija zadatak da otkloni potcrtane razlike, a jedno od sredstava bilo je i uvođenje obaveznog radničkog osiguranja.

Radničko pitanje, iz navedenih razloga, postaje jedno od najvažnijih u međunarodnim okvirima, i jedno od onih koje se moralo rešavati i u lokalnim. U konkretnom slučaju to je značilo da je rešavanje datog pitanja za posledicu imalo donošenje socijalnog, u suštini radničkog, zakonodavstva, i to najpre zakonodavstvo radničke zaštite, a onda i radničkog osiguranja (Glaser 1928a, 5 - 21). Vezivanjem za Versajski ugovor, radničko zakonodavstvo direktno je prešlo na nivo međunarodnog zakonodavstva, čime više nije moglo biti prenebregnuto i načinjeno problemom koji bi iz arene mogao lako nestati. Jedan od imperativa podrazumevao je obaveznost osiguranja, tj. obavezno uvođenje penzija za starost i iznemoglost.

Rad na sprovođenju neophodnih mera, koji je otpočeo već po oslobođenju, mora se, međutim, razumeti u skladu sa ostalim lokalnim problemima i specifičnostima. Razlozi za uređenje ove oblasti nalaze se, kao i u slučaju širih evropskih prilika, u pokušaju da se izbegnu socijalni potresi. Sve zajedno, uslovilo je nastajanje *Ministarstva socijalne politike* koje otpočinje rad na pripremi jedinstvenog zakona za osiguranje radnika¹⁹¹, ali su se u nacrtu, izrađenom krajem 1919. godine, našla samo osiguranja od bolesti i nesreće na poslu. Osiguranje u slučaju starosti je izostalo, što je bio slučaj i sa drugim rizicima, ali je bilo predviđeno da ministar kasnije donese statut kojim bi se uvelo i osiguranje za slučaj starosti, iznemoglosti i nezaposlenosti (Pešić 1957a,107). Promena Vlade, međutim, učinila je da ovo zakonsko rešenje ne bude usvojeno.

Osnivanje *Odeljenja za socijalno osiguranje*, pri Ministarstvu, ponovo je dovelo do aktuelizacije ovog problema i do formiranja reda stručnjaka koji su u konstruktivističkoj teoriji izdvojeni kao izrazito važni u procesu konstruisanja svakog društvenog problema. Onog trenutka kada nekim problemom počnu da barataju profesionalci, postoji više izgleda da će se neko stanje održavati u „životu“, mada postoji i pojačan rizik od toga da se rešenja

¹⁹¹ Koji je trebalo da važi na celoj teritoriji Kraljevine.

i akcije u potpunosti udalje od početne problemske situacije. Tako se dogodilo da je u pokušaju donošenja jedinstvenog socijalnog osiguranja na čitavoj teritoriji Kraljevine nastala *Uredba o uređenju osiguranja radnika za slučaj bolesti i nesreće* koja, iznova, ne obuhvata sva osiguranja. Starost kao konstrukt kroz priznate penzije ponovo ostaje izvan fokusa, bez obzira na sve garancije međunarodnog zakonodavstva.

Ali, kako je spuštanje međunarodnog projekta na državne nivoe vršeno uz pomoć „pozitivnog pritiska“ tako se, najzad, dogodilo da je *Zakon o osiguranju radnika* iz 1922. godine, kojim je bilo predviđeno i *Osiguranje u slučajevima iznemoglost, starosti i smrti*, bio donet na principima Vidovdanskog ustava iz 1921. godine u kojem su efekti ovog pritiska bili neupitni. Ustavom kojim je, naime, država pokušala da interveniše u „privrednim okolnostima“ u socijalnom cilju koji je definisan kao „otklanjanje državnih suprotnosti“ (prema Petrović Lj. 2011, 124) bilo je garantovano obezbeđenje radnika za slučaj različitih rizika, pa i starosti među njima. Posledica Ustavom pruženih garancija, nastalih pod označenim međunarodnim uticajem, bila je dopuna *Uredbe o uređenju osiguranja radnika za slučaj bolesti i nesreće* odredbama o osiguranju za slučaj iznemoglosti, starosti i smrti i njeno pretakanje u *Zakon o osiguranju radnika* koji je proglašen godinu dana kasnije (prema Glaser 1928, 11). Na osnovu ovog Zakona osiguranje u slučaju bolesti i nesreće na radu počinje da funkcioniše iste godine, dok je sprovođenje osiguranja za tri preostala rizika odmah prolongirano za 1925. godinu. Ovo je, međutim, bilo tek prvo odlaganje osiguranja za slučaj starosti, koje je propisivalo 70. godinu kao starosnu među za ostvarenje prava na starosnu rentu. Na ovom mestu, ukratko, možemo zaključiti da je starost kao društveni problem u okviru radništva, na pokazani način, uporno ostajala na počecima konstruisanja, iako su se garancije penzijskog osiguranja ovog sloja društva kretale od najviših eksternih do najviših internih.

Jugoslovenska socijalna država, ukratko, iako je nastala iz radničkog osiguranja, ali ne na osnovu prihvaćenih zahteva domaćeg radničkog pokreta, nije pristupila rešavanju pitanja vezanih za starost radnika. Razlozi za to su mnogostruki: nedovoljna moć radničkog pokreta, nasleđeni predratni privredno-politički odnosi, ali i objektivno teška privredna i socijalna situacija nakon ratnih godina, kao i kasnija globalna ekonomska kriza. Sve ovo dovelo je do razvoja jakog otpora i krnjem osiguranju kakvo je uspostavljeno. Interesne

grupe koje nastupaju protiv osiguranja, zapravo, predstavljaju otpor zakonodavcu koji usled pritiska moćnijih aktera u društvu često menja ono što je pod „pozitivnim pritiskom“ predvideo.

Otpor o kojem je reč, najpre, kreće iz Srbije u kojoj je zbog kasnog donošenja *Zakona o radnjama* bilo razvijeno osiguranje radnika na bazi uzajamnog potpomaganja, ali i usled političkih sukoba koji su se u njoj jasnije izražavali kao u zemlji koja je i pre rata bila nezavisna (prema pešić 1957a, 197). Ove navode moguće je pojasniti i time da je do otpora na srpskom prostoru došlo i usled toga što domaći poslodavci, uvek dobro povezani sa političkim krugovima, nisu imali iskustvo plaćanja doprinosa za obavezno osiguranje i da su odredbe Zakona smatrali neopravdanim teretom na njihov račun (isti 1957a, 184). Sa druge strane i „svest političara o potrebi trajnije i efikasnije socijalne politike nije postojala, što je otežavalo prevođenje Ustavom zaštićenih socijalnih prava u zakone i podzakonska akta, a kamo li u stvarnost“ (Petrović Lj. 2011, 127). Mnogo puta prepoznato teško stanje koje je trebalo rešavati, na ovaj način, još jednom potvrđuje sve konstruktivističke navode koji ga ne smatraju dovoljnim za preduzimanje delotvorne akcije. Interesne grupe sa više materijalne i političke moći, prirodno, imaju više izgleda na uspeh u uslovima kada ti interesi nisu u sukobu sa državnim interesima.

Pored uže srpskog otpora, postojao je i jak otpor na nivou cele države koji se zalagao za decentralizaciju socijalnog osiguranja, zbog toga što je Zakon predviđeno uvođenje unifikovanog i centralizovanog osiguranja, kao i osnivanje Središnjeg ureda za osiguranje radnika (SUZOR), sa sedištem u Zagrebu s nadležnošću osiguranja radnika na nivou cele zemlje. Dodaju li se tome i interesne grupe koje su zagovarale isključivo dobrovoljno osiguranje, kao i činjenica da su sva pitanja vezana za socijalnu politiku prečesto ostajala izvan fokusa usled zaoštavanja unutar-političkih problema odmah po formiranju Kraljevine, jasno je i to da je ovo pitanje ostalo i izvan interesovanja same javnosti.

U ovakvim okolnostima dogodilo se to da je *Osiguranje radnika u slučaju iznemoglosti, starosti i smrti* bilo, najpre, odloženo do 1925. godine, a rešenjem ministra socijalne politike i odloženo do daljnjeg. Uvođenju radničkog osiguranja u starosti i smrti 1937. godine, koje, ni ovoga puta, neće stići da zaživi zbog rata koji će ponovo preseći razvoj

socijalnog osiguranja, prethodilo je još jedno teško razdoblje oličeno u svetskoj privrednoj krizi.

Pozitivne promene nakon popuštanja krize, ipak, neće voditi ispunjenju svih međunarodnih obaveze, što se naročito može videti na primeru da starosna granica za odlazak u penziju sa 70 godina nije spuštena na 65 godinu, što upućuje na apostrofiranu nepostojanost definicije starosti u administrativnim okvirima. Kao krajnji zaključak nameće se to da u označenom periodu nije došlo do sazdanja penzionisanog društva kojem bi pripadali i radnici, jer u kratkom periodu nije moglo doći do akumulacije kapitala koja bi većem broju osiguranika omogućila primanje penzije. Nastanak novog, tj. penzionisanog društva biće moguće tek nakon Drugog svetskog rata koji je iznova prekinuo proces konstruisanja starosti kao društvenog problema u okvirima radne sfere.

Zaseban deo studije bio je posvećen pokušaju da se osvetli porast broja penzionera i njegova pojava u punom obimu koja je koincidirala sa nastankom nove države nakon Drugog svetskog rata, s tim da apostrofirani puni obim i dalje nije podrazumevao sveobuhvat. Kategorija društva koja će i u datom periodu ostati izvan opsega obaveznog osiguranja jesu poljoprivrednici, dok će drugi delatnici postepeno sticati označena prava. Ono što valja naglasiti jeste to da se radilo o periodu u kojem je proces konstruisanja starosti kao društvenog problema, u delu problema koji se odnosio na penzionisanje, ostvario poziciju u areni koja mu je obezbeđivala da propisana prava i obaveze postanu standardizovana norma dostupna širokom krugu osiguranika. Upravo ove promene omogućile su da se u označenom periodu pojavi interesna grupa koju su tvorili penzioneri osnivanjem najpre Udruženja, a onda i Saveza penzionera, dok će strategije koje su korišćene s ciljem da se penzionisanom delu stanovništva osigura pozicija aktivnog učesnika u društvenim kretanjima, nakon promena koje su usledile po okončanju Drugog svetskog rata, biti dobar pokazatelj mesta ostarelog pojedinca u novom društvu koje je zahtevalo novo osiguranje, pa i penzijsko s većim pravima i širim obuhvatom lica.

Drugi svetski rat i sve promene koje će se odigrati po njegovom okončanju snažno će uticati na tok konstruisanja starosti kao društvenog problema. Sa jedne strane, izbijanje rata prekida razvoj penzijskog osiguranja radnika koje, nakon mnogo problema, u skromnom obimu počinje da funkcioniše od 1937. godine. Sa druge strane, završetak rata učvrstiće

potpuno nove društvene činioce koji će celokupno osiguranje usmeravati u skladu sa novim vrednostima u čijem centru se nalazio radnik. Međutim, novo socijalno osiguranje za novog idealnog čoveka u novom društvu nije predstavljalo diskontinuitet sa pređašnjim, bez obzira na sve imperitive raskrštanja sa starim, obavezno viđenim kao lošim i nazadnim. Zbog toga što promenjeno društvo, po okončanju rata, ne suspenduje propise od pre rata i zbog činjenice da ni predratne institucije u prvo vreme nisu ukinute¹⁹², period koji je usledio možemo razumeti kao treću fazu u konstruisanju društvenog problema. Treća faza prirodne istorije nekog društvenog problema, prema preporukama Spektora i Kicusa, podsećanja radi, započinje kada dođe do ponovnog pojavljivanja zahteva i žalbi od strane grupe koja je nezadovoljna ustanovljenim procedurama s ciljem regulacije datih stanja. Kao posledica potvrde o neadekvatnosti, neefikasnosti i nepravdi, tada, mogu nastati stanja oko kojih će se formirati novi društveni problemi, s tim da autori ističu da grupe povezane sa ovim aktivnostima ne moraju biti one iz prve faze niti zahtevi moraju biti u vezi sa onima koji su tada izricani. To je, upravo, ono što se i u ovom slučaju dogodilo. Upravo, isticanje sve negativnosti iz pređašnjeg perioda, ali i promena aktera, kao i formiranje novog društvenog problema, odnosno metamorfoza starog¹⁹³, jesu ključne karakteristike posleratnog perioda. Društveni problem koji je bio u vezi sa radničkim osiguranjem vodio je sazdanju penzionisanog sloja društva koji naglo počinje da se brojčano uvećava nakon prvih godina posle rata. Ovo narastanje bilo je u vezi sa mnogobrojnim društvenim faktorima, ali je i uslovalo značajna kretanja za konstruisanje starosti kao društvenog problema, u celini. Novi akteri, odnosno nova grupa bila je sazdana od političkih/partijskih činilaca koji su pod okriljem državnih organa funkcionisali kao jedini vlasnici nad društvenim problemom. Patronska, pa i monopolska uloga države, širenje obima osiguranika, proširenje prava iz oblasti osiguranja, kao i nastanak interesne organizacije koju su formirali penzioneri ključna su obeležja posleratnog perioda.

Kao jedan od najvažnijih zaključaka nameće se to da je period koji nastupa onaj u kojem je proces konstruisanja starosti kao društvenog problema, u delu problema koji se odnosio na penzionisanje, dosegao razinu koja je obezbeđivala da propisana prava i obaveze

¹⁹² Bivaju preimenovane.

¹⁹³ Socijalno osiguranje postaje radničko osiguranje.

postanu standardizovana norma dostupna širokom krugu osiguranika. Promenjeno stanje nakon Drugog svetskog rata podrazumevalo je započinjanje procesa dominacije radništva u društvu koji će postati modelom za oblikovanje socijalnog osiguranja i u onom delu koji su odnosio na penzijsko osiguranje. Uvođenje novih ideoloških principa u zakonodavstvo započelo je još pre završetka rata odlukom predsedništva AVNOJ-a 1945. godine da donese *Zakon o sprovođenju socijalnog osiguranja* na području DFJ. Ovim Zakonom osnovan je Središnji zavod za socijalno osiguranje kao jedini nosilac osiguranja radnika, nameštenika i službenika za slučaj bolesti, iznemoglosti, starosti, smrti, nesreće i nezaposlenosti za područje cele države. Osnivanje ove institucije zapravo se naslanja na predratni Središnji ured za osiguranje radnika (SUZOR), što se može videti i na osnovu toga što je sedište i dalje bilo u Zagrebu. Isticanje ove činjenice ima zadatak da podseti na ono što ističe konstruktivistička teorija, a tiče se toga da neki problemi, kada jednom otpočnu proces konstruisanja, ne mogu lako nestati. Zalog tome činilo je i osnivanje institucija kojima su ili u potpunosti ili delom povereni zadaci baratanja određenim stanjem koje se definiše kao problemsko. Tako, pored nastojanja da se načini ideološki zaokret i stvori veštački diskontinuitet sa predratnim prilikama postoji i delatni nastavak ranije započetog procesa koji se ne ogleda samo u priznavanju većih prava radnicima i u proširenju obima osiguranika, nego i u institucionalnom smislu, u izvesnoj meri, ali i u preduzetim akcijama predviđenim zakonom. Korišćena retorika, međutim, nastoji da maskira proces koji kada je jednom otpočeo, više nije mogao biti zaustavljen, bez obzira na sva usporavanja ili zaustavljanja, o kojima je ranije bilo reči. Osnivanje Ministarstva socijalne politike u pređašnjoj Kraljevini, kao i nastajanje Odeljenja za socijalno osiguranje u okviru njega, ali i uspostavljanja SUZOR-a na osnovu Zakona o osiguranja radnika (ZOR) iz 1922. godine imalo je direktnih posledica na proces konstruisanja starosti kao društvenog problema u okviru penzijskog osiguranja. Važna novina bila je to što je u poratnom periodu država postala glavnim vlasnikom nad društvenim problemom osiguranja u situaciji kada započinje deklarativna dominacija tzv. radničke klase u društvu, odnosno njenih vođa. Zbog toga ovo jeste važna međa u vremenu od koje konstruisanje starosti kao društvenog problema, kroz formiranje penzijskog sistema i penzionisanog sloja društva, dobija značajne garancije za vlastiti opstanak, s tim da je ova međa konstrukt što se može videti i

na temelju korišćene retorike u koju je bio utkan željeni kurs društva. Retorika, naime, u prvi plan stavlja sve negativnosti pređašnjih faza društvenog razvoja, a sve teškoće sa kojima se tada aktuelno društvo suočavalo definiše kao nasleđe tih uvek lošijih, prošlih vremena i ranije preduzetih akcija. Bitna promena, u poratnom periodu, odigrala se i u procesu postavljanja zahteva u čiji centar, u uslovima kada arenu društvenih problema čine najvažnija državna pitanja, dospevaju i pitanja vezana za osiguranje radnika. Međutim, činjenica da donetim Zakonom nije stvoren jedinstveni sistem socijalnog osiguranja, iako je izvršena unifikacija, kao i odluka da sve ustanove posluju na osnovu propisa koji su važili pre rata, tj. na osnovu Zakona o osiguranju radnika iz 1922. godine i propisa donetih na osnovu tog Zakona, značilo je da su sve ustanove socijalnog osiguranja i dalje provodile osiguranje po propisima koji su bili na snazi 6. aprila 1941. godine. Time se na sveukupnom razmeđu došlo do formalnog, ali ne i delatnog, objedinjavanja socijalnog osiguranja dok je korenita reforma odložena za kasnije. Raskorak između ideološkog raskida i onoga što je u datom momentu bilo moguće sprovesti u delo tako, biva potvrđeno i na planu osiguranja, dok se na planu penzijskog osiguranja dogodilo to da je prvi dokument kojim se uvodi pitanje penzija u posleratnoj državi bila Odluka o reviziji prava na penziju, narodnog priznanja, stalne državne pomoći i izdržavanja, kao i o privremenoj novčanoj pomoći 1944. godine, a sama revizija bila je prvi postupak u vezi sa penzionisanim licima. Ono što je bilo propisano Zakonom godinu dana kasnije samo je izraz pretakanja ove Odluke u zakonom propisanu akciju. Ukratko, prva mera koja je bila orijentisana ka poratnim penzionerima bila je restriktivna i na liniji sukoba sa onima koji su to pravo ranije ostvarili izvan radničke sfere.

Donošenje *Pravilnika o dodeljivanju penzija starim i iznemoglim radnicima i nameštenicima* iz sredstava *Središnjeg zavoda za socijalno osiguranje* 1945. godine, pored toga što se radilo o pokušaju da se premosti problem u vezi sa penzijskim osiguranjem velikog broja radnika koji nije mogao steći pravo na penziju zbog odlaganja sprovođenja penzijskog osiguranja u međuratnom periodu, jeste i međa od koje je moguće pratiti proces definisanja starosti određivanjem starosnog kriterijuma za ostvarenje prava na penziju, u novoj državi, a koji će se zadugo kretati u pravcu smanjenja. Označeno smanjenje, koje će kontinuirano trajati dve decenije, nema zadatak samo da uputi u fluidnost definicije starosti,

nego ukazuje i na proces konstantnog proširenja obuhvata penzionisanih lica kroz proširenje prava osiguranika. Spuštanje starosne granice na 65 godina za muškarce i 60 godina za žene, ipak, nije značilo da će efekti procesa biti odmah vidljivi, budući da je uslov za penziju podrazumevao i deset godina osiguranja, koje je u međuratnom periodu mali broj radnika mogao da ostvari. Tako se dogodilo da su najmanje koristi od Zakona imali najstariji, jer se pravo na penziju vezivalo za osigurano vreme, kao i oni čiji je rad definisan kao posednički, poput poljoprivrednika¹⁹⁴.

Donošenje prvih propisa nakon rata, ukratko, upućuje na zasnivanje druge faze u procesu konstruisanja starosti ako društvenog prolema. Naime, ukoliko se preneti treća faza iz poratnog perioda posmatra kao transformisana u prvu fazu nakon Drugog svetskog rata, kada dolazi do izricanja zahteva u vezi sa radničkim osiguranjem pa i penzijskim, ali na drugačijim principima, onda ovi principi vode novom sazdanju, novog problema u kojem su promenjeni i nosioci akcije, tj. vlasnici nad društvenim problemom, ali i samo središte problema. Konkretnije, država je bila glavni postavljatelj zahteva u skladu sa radničkim interesima kao glavnim interesima u društvu. Ona je, dakle, istovremeno i glavni vlasnik nad društvenim problemom, donosilac odluka o toku akcije kroz zakonska rešenja i finansijer osiguranja, čime je stvaran privid neutralisanja interesnih utakmica.

Patronska uloga države biće potvrđena i Zakonom o osiguranju radnika, nameštenika i službenika koji je donet već 1946. godine i kojim označene kategorije stiču pravo na državno socijalno osiguranje za slučaj bolesti, trudnoće i porođaja, nesreće na poslu, iznemoglosti, starosti i smrti. Pravni osnov pružen je Ustavom Federativne Narodne Republike Jugoslavije iz 1946. godine koji je članom 2. propisao obavezu države da radnicima i nameštenicima obezbedi zaštitu putem ovog osiguranja. Njime je postavljen novi sistem socijalnog osiguranja s ciljem da isprati promene koje su nastupile u društveno-ekonomskom uređenju zemlje, zbog čega je moguće govoriti o nastavku procesa poravnavanja ideološkog tla. Novo socijalno osiguranje, kako je nazvano, ima jasno programiran zadatak da raskine sa pređašnjom tradicijom. Socijalno osiguranje trebalo je da postane jedinstvenim, a za nosioca je bio određen Državni zavod sa socijalno osiguranje i dalje sa sedištem u Zagrebu. Zavod je bio pod nadzorom Ministra rada FNRJ, čime je

¹⁹⁴ Koji nisu imali pravo na penzijsko osiguranje.

pitanje obaveznog socijalnog osiguranja dugoročno vezano za sferu rada, a time i konstruisanje starosti kao društvenog problema i formalno postaje delom procesa konstruisanja rada kao društvenog problema. Međutim, važno je ukazati na to kako je došlo do preinačenja u shvatanju starosti, a koja iz područja socijalne politike biva „isporučena“ radu, pa i samom Ministarstvu rada. Naime, KPJ, tj. SKJ smatrale su socijalnu politiku „buržoaskom kategorijom“ prema Kočović 2002, 140) i kao takvu je odbacivale, mada je država neupitno usmeravala i baratalo njome. Ipak, formalno dodeljivanje ovog problema Ministarstvu rada, kao i ranije napomene koje su imale za cilj da upute u to da se izlaskom iz sfere rada, u skladu sa propisima koji intervenišu u definisanju starosti kao socio-kulturne kategorije, nedvosmisleno upućuju u to da je starost konstruisano područje života, tim pre što je kao takve nema u onim sferama života u kojima rad još nije bio priznat kao društveno-korisna kategorije, u datom periodu.

Činjenica da su ovim Zakonom socijalno osiguranje stekli svi usposlenici, stupanjem u radni odnos, povećan je obim prava i sproveden proklamovani princip jedinstvenosti u pravima osiguranika, dok je sa druge strane ovaj proces doveo do proširenja obima penzionisanih lica. Ovim je, konačno, bio omogućen početak procesa formiranja novog sloja društva – penzionisanog sloja čije će organizacije nastojati da penzionere proistekle iz radne sfere učvrste kao ravnopravan sloj u odnosu na tzv. radničku klasu.

Novoproklamovano načelo Zakona podrazumevalo je „za više rada i za teži rad više prava iz socijalnog osiguranja” s namerom da se osiguraju interesi radničke klase za koju je procenjeno da je društvenoj zajednici dala veći radni doprinos. Tako se dogodilo da je priznavanjem najtežeg i teškog rada, ne samo radnicima, nego i borcima i žrtvama fašističkog terora, prvi put u staž zaračunato i vreme koje nije provedeno u radnom odnosu, niti su plaćani doprinosi za vreme njegovog trajanja, čime starost nastavlja put definisanja kroz društveni dogovor. Od njega je zavisila i procena rada kao običnog, teškog i najtežeg, kao i određivanje starosnog kriterijuma: 65, 60 i 55 godina. Kao na važan zaključak valja uputiti i u to da se propisivanjem starosnog kriterijuma stiču i uslovi za formalno razdvajanje starosti i nemoći, iako u smislu izvora finansiranja davanja za ove dve kategorije, kao i u slučaju percepcije od strane društva, koje ih i u najranijem posleratnom periodu određuje kao finansijski teret za državu, ostaju ujedinjene u problemu. Podsećanja

radi, invalidskih penzionera 1946. godine bilo 54.000, porodičnih penzionera 51.000, dok je starosnu penziju primalo 20.000 ljudi (prema Kočović 2002, 155).

Ukazivanje na to da se Zakonom redefiniše radni odnos radnika kao umni rad upućuje u to da je usled ideoloških faktora učvršćena pozicija radnika u društvu. U tome je moguće tražiti razloge zbog kojih će penzioneri, u nastajanju, nastojati da održe vezu sa radništvom, ponajviše kroz korišćenu retoriku, koja će im poslužiti kao zalag za potvrđivanje vlastitih prava i platforma sa koje će celishodnije postavljati zahteve u skladu sa vlastitim ciljevima.

Kao jedan od zaključaka valja istaći i to da je u poratnom periodu otpočeo proces formiranja posebnih ustanova sa zadatkom baratanja označenim problemima, od kada je moguće pratiti i narastanje stručnjaka kojima je poveren ovaj zadatak i koji čine dodatni garant obezbeđenja „života“ društvenog problema, ali i promene centralnog područja za rešavanje predviđenog prvobitnim planom akcije.

Naredni *Zakon o socijalnom osiguranju radnika i službenika i njihovih porodica* iz 1950. godine, podudara se sa samoupravljanjem koje 1950. godine biva uvedeno u privredne organizacije, odnosno 1955. godine kada zaživljava i u društvenim delatnostima, čime je trebalo da tzv. radnička klasa upravlja preduzećima. Međutim, ovo usmerenje nije se potvrdio i na planu socijalnog osiguranja. Naime, osiguranje je nekoliko narednih godina nastavilo da funkcioniše zadržavajući državni karakter, čineći i dalje državu glavnim vlasnikom nad društvenim problemom, s tim da su poslove sprovođenja penzijskog osiguranja preuzela republička ministarstva socijalnog staranja. Na ovaj način proces konstruisanja starosti kao društvenog problema ponovo menja područje u kojem se formuliše tj. prelazi u resor socijalnog staranja. Vlasništvo države nad označenim društvenim problemom, međutim, naizgled će biti podeljeno potvrđivanjem uloge sindikata kao interesne organizacije, a koja je i u prethodnim fazama učestvovala u procesu konstruisanja. Sindikat, međutim, posle rata gubi primarnu ulogu organizacije čiji je zadatak bio da se zagovara radnička prava u pređašnjom, značajno drugačije uređenoj državi. Zakono, koji, osigurava pravo da sindikalne organizacije, između ostalog, učestvuju u ostvarivanju socijalnog osiguranja i da vrše kontrolu nad pravilnim ostvarivanjem prava osiguranika, kao i nad radom organa nadležnih za poslove socijalnog osiguranja, u suštini im daje novu ulogu za nove prilike.

Jedan od važnijih zaključaka koji se odnosi na proces konstruisanja starosti kao društvenog problema, tokom perioda samoupravljanja, jeste taj da je on tekao paralelno sa izricanjem zahteva koji su išli u pravcu kritike narastanja osiguranja kojem su pripadale penzije, budući da se obuhvat kontinuirano širio, a rashodi uvećavali. Restriktivni zahtevi, međutim, nisu mogli biti prihvaćeni i pored toga što je bilo ekonomski neodrživo penzionisanje u pedesetim godinama života osiguranika zbog toga što se obezbeđivanje uslova penzionisanja prema stažu smatralo tzv. tekovinom borbe radničkog. Smanjenje uslova koje se nastavilo podrazumevalo je pravo na punu starosnu penziju za muškarce sa navršenih 35 godine staža i 55 godina života, dok je za žene važno pravilo o penzionisanju sa 30 godina staža i 50 godina života. Pravo na nepotpunu penziju sticalo se sa najmanje 15 godina staža i 65 godina života za muškarce tj. 55 godina za žene. Zakon je, dalje, obuhvatao i lica koja nisu bila u radnom odnosu, kao i lica koja su obavljala važne javne funkcije i opšte korisne poslove. Ovome valja dodati i to da je Zakon kao važnu novinu predvideo i pravo na sticanje penzije za celokupno vreme provedeno na radu, bez obzira na to da li je postojao radni odnos, kakve je vrste on bio, i bez obzira na to da li je u prošlosti postojalo socijalno osiguranje, da li je radnik bio prijavljen na osiguranje i da li su plaćani doprinosi (prema Pešić 1957b, 14), čime se potvrđuje jačanje već otpočetog procesa proširenja kruga osiguranika. Obim penzionisanog dela društva nastavlja da se proširuje uračunavanjem u radni staž i perioda provedenog izvan radnog odnosa. Uživalac penzije, dalje, prvi put stiže i pravo da produži sa radnim odnosom i da pritom zadrži pravo na nesmanjenu penziju... Zakon, dalje, briše razlike prema kategorizaciji težine rada i uvodi novo vrednovanje poput priznavanja veće odgovornosti pri obavljanju pojedinih poslova, poput onih vezanih za socijalističku izgradnju i društveni razvoj, usled čega je primetno lagano potiskivanje radničkog pitanja kao najvažnijeg. Kao posebno problematična odredba Zakona izdvaja se činjenica da se nastavilo dokazivanje staža na osnovu izjava svedoka, koje je trajalo sve do 1966. godine. Zaključak da je *novi starac* imao sve povoljnije uslove da to postane olakšanim uslovima da se penzioniše, kao i to da je već u potpunosti odvojen od ranijeg kriterijuma istrošenosti i nemoći za rad, kao onog koji ga je izvodio iz aktivne sfere rada, čini se ispravnim. Period od 1950. godine, dakle, predstavlja tačku u kojoj su temelji socijalnog osiguranja omogućili pravilan rast penzionisanog dela društva (1946.

godine bilo je svega 20.000 starosnih penzionera, dok se njihov broj 1958. godine iznosio 137.000; broj invalidskih penzionera porastao je sa 54.000 na 212.000, dok je broj korisnika porodičnih penzija u označenim godinama zabeležio rast sa 51.000 na 157.000 (prema Kočović 2002. 155)) zbog čega je moguće zaključiti da je već u prvih petnaest godina po završetku Drugog svetskog rata penzionisani sloj društva bio formiran u punom obimu¹⁹⁵.

Promena vlasništva nad društvenim problemom usledila je usled potrebe da se osiguranje uskladi sa samoupravnim sistemom zbog čega je 1952. godine Vlada FNRJ donela *Uredbu o osnivanju zavoda za socijalno osiguranje i o privremenom upravljanju sredstvima socijalnog osiguranja*. Ovom Uredbom socijalno osiguranje postupno je prešlo iz nadležnosti države na zavode za socijalno osiguranje. Značajna promena koja je omogućena Uredbom iz 1953. godine odnosila se na organizaciju osiguranja po granama. Uredba je predviđala i penzionisanje prema kriterijumu iznemoglosti koja nastupa, kako se navodi, sa određenim godinama staža, što vodi zaključku da su konstruisane dve vrste penzionera: oni koji to postaju prema propisanim godinama i oni koji to postaju prema godinama staža. Za tačku ujedinjenja iznemoglosti i izlaska iz sfere rada preuzeta je 65 godina prema međunarodnoj Konvenciji o minimalnim normama socijalnog obezbeđenja, koju je Jugoslavija ratifikovala, a koja je doneta na Prvoj regionalnoj konferenciji MOR održanoj 1954. godine u Ženevi (Pešić 1957b, 100). Na ovom mestu dolazimo i do tačke u kojoj se gerontološko definisanje starosti poklapa sa onim koje je proisteklo iz sfere rada, čime se potvrđuje sva fluidnost definisanja starosti i zaključak da je ona kao socio-kulturna kategorija, svakako, izraz društvenog dogovora i da u svakom smislu zavisi od njega.

Samostalni *Zakon o penzijskom osiguranju* biva donet decembra 1957. godine prema kojem su se sredstva, obezbeđena iz doprinosa¹⁹⁶, slivala u fondove zavoda koji su bili zamišljeni kao ona mesta u kojima upravljaju osiguranici preko svojih predstavnika. Ipak, država ne prestaje da bude glavnim suvlasnikom nad socijalnim osiguranjem kao društvenim problemom, pa ni starosti kao njegovog dela, budući da nastavlja da deli vlasništvo sa Saveznim zavodom, koji biva uspostavljen na osnovu *Uredbe o organizaciji*

¹⁹⁵ I pored toga što nisu sve delatnosti bile osigurane.

¹⁹⁶ Koji su ponovo uvedeni, nakon ukidanja 1950. godine.

zavoda za socijalno osiguranje 1955. godine. Ovom Uredbom, naime, državnim organima bilo je dozvoljeno da interveniše s ciljem zaštite zakonitosti opštih akata.

Ponovna promena starosnog kriterijuma i dalje utiče na narastanje penzionisanog sloja društva, ali i na samo definisanje starosti kao socio-kulturne kategorije. Pravo na punu penziju sticali su muškarci sa 35 godina staža, a žene sa 30. Proširenje obima penzionera nastavilo se i uvođenjem penzijskog osiguranja za profesije, poput: advokata, umetnika, nosača putničkog prtljaga na železničkim stanicama. Broj starosnih penzionera nastavio je da se uvećava (1953. godine bilo ih je 105.220; naredne ih je bilo 110.495; 1955. godine bilo ih je 117.252, dok je 1956. godine broj starosnih penzionera obuhvatao 121.160 lica). Paralelno sa rastom broja starosnih penzionera rastao je i otpor procesu sazdanja novog sloja društva koji sve otvorenije počinje da biva definisan u kategoriji finansijskog tereta, iako su osiguranje delili sa invalidskim i porodičnim penzionerima. Zakonsko razdvajanje starosti i invalidnosti bilo je potvrđeno *Zakonom o penzijskom osiguranju* 1957. godine i odvojenim *Zakonom o invalidskom osiguranju* donetim godinu dana kasnije. Uslovi penzionisanja podrazumevali su punu starosnu penziju sa 55 godina života i 35 godina rada za muškarce, dok je za žene uslov iznosio 50 godina života i 30 godina staža. Na primeru povlastica stečenih na račun učešća u NOB moguće je još jednom uputiti u to kako društveni dogovor utiče na definisanje starosti budući da se pravo na starosnu penzija moglo ostvariti i pre 55 godine za muškarce ili 50 godine za žene, prema posebnom rešenju.

Ustav SFRJ is 1963. godine pružio je neophodne preduslove za preobražaj sistema socijalnog osiguranja na samoupravnim principima. Na ovaj način prekinuta je praksa prema kojoj je država na jedinstven način potpunim zakonodavstvom uređivala celokupno područje socijalnog osiguranja. Federacija je imala obavezu donošenja propisa o osnovama zakonodavnog regulisanja sistema socijalnog osiguranja, dok je republike i pokrajine trebalo da uređuju dopunska prava. U uslovima kada država više nije uređivala socijalno osiguranje potpunim zakonima, donet je *Osnovni zakon o penzijskom osiguranju* 1964. godine, a zanimljivu novinu činila je mogućnost da republike uvedu dobrovoljno penzijsko osiguranje.

Reforma penzijskog osiguranja tekla je u skladu sa privrednom reformom koja je podrazumevala otvaranje prema inostranstvu, čime se nastavio proces novog definisanja starosti. Novog iz razloga što od ovog perioda započinje podizanje starosnog kriterijuma za penzionisanje koji je počeo da se približava uslovima koji su važili u zemljama tržišne ekonomije Južne Evrope. Pooštreni kriterijumi podrazumevali su: 60 i 65 godina za muškarce i 55 i 60 godina za žene¹⁹⁷ (prema Rismondo 2002, 42). U slučaju učesnika NOR kriterijum je bio podignut sa 15 na 20 godina penzijskog osiguranja. Muškarac je, tako, mogao ostvariti pravo na penziju sa 55 godina, a žena sa 50 navršenih godina. Zakonom je bila omogućena i prevremena starosna penzija ukoliko bi muškarac navršio 35 godina penzijskog staža, a žena 30 godina. Osnovni Zakon ustanovio je i penzijsko osiguranje samostalnih zanatlija i samostalnih ugostitelja 1965. godine, čime se nastavio proces širenje obuhvata osiguranih lica.

Krupne promene na polju osiguranja nastupaju Ustavnim amandmanima iz 1968. i 1971. godine. Ove promene ostavile su dublji trag na penzijsko osiguranje, time i na konstruisanje starosti kao društvenog problema. Jedna od najvažnijih izmena podrazumevala je uvođenja Samoupravnih interesnih zajednica (SIZ) u ustavni sistem. Osnovno obeležje SIZ podrazumevalo je da se radi o mestu gde se obavlja slobodna razmena rada i odlučuje na bazi samoupravnog sporazuma i društvenog dogovaranja, dok se potrebe korisnika zadovoljavaju na načelima uzajamnosti i solidarnosti (prema Sudžum 1994, 280). Novinu je predstavljalo i uvođenje pojma socijalne sigurnosti koji je trebalo da bude širi pojam od socijalnog osiguranja. Budući da je Federacija imala obavezu uređivanja samo osnovnih prava, 1972. godine donet je *Zakon o osnovnim pravima iz penzijskog i invalidskog osiguranja*, a Zakonom je bilo predviđeno osnivanje samoupravnih interesnih zajednica penzijskog i invalidskog osiguranja, koje postaju nosioci osiguranja tj. novi vlasnici nad društvenim problemom osiguranja, time i starosti.

Samoupravna ideja da se pravo odlučivanja prebaci na krajnjeg korisnika, u ovom slučaju osiguranika, bila je, međutim, nespojiva sa principima socijalnog osiguranja. Naime, SIZ se zasniva na sporazumevanju, kolektivitetu korisnika i davalaca usluga, dogovornoj ekonomiji, planiranju potreba i tome sličnom, dok socijalno osiguranje počiva

¹⁹⁷ U zavisnosti od godina staža i kod jednih i kod drugih.

na obaveznosti, individualnim pravima osiguranika, stalnosti prava ujedinjenih zakonom... (Sudžum 1994, 280-281). Ukratko, na ovom mestu valja zaključiti da je usled promene došlo do izrazite birokratizacije datog problema koja bi, prema konstruktivističkoj teoriji, mogla voditi trećoj, a onda i četvrtoj fazi u konstruisanju društvenog problema. Međutim, samo državno uređenje nije dozvoljavalo ovakav prirodno-istorijski tok i pored nagomilavanja svakovrsnih problema koji su, prema Sudžumu, za posledicu imali preorganizovanost, neefikasnost, blokadu odlučivanja zbog upornog nastojanja da se o svakom pitanju postigne konsenzus tzv. samoupravnim sporazumevanjem i društvenim dogovorom, dok se kao dodatni problem javilo i otežano finansiranje usled narastanja rashoda. Umesto toga, novo vlasništvo nad društvenim problemom potvrđeno je i saveznim Ustavom iz 1974. godine. Ovim je proces birokratizacije problema nastavljen i kao takav će biti prenet i u vreme nakon gašenja SIZ.

Uspostavljanje masivnog zakonskog sistema, koje je usledilo, odrazilo se i na područje penzijskog osiguranja na teritorijama republika. Skupština SR Srbije 1975. godine usvoja *Zakon o izmenama i dopunama Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju* koji je predviđao i prevremenu starosnu penziju koja je, takođe, bila stvar društvenog dogovora. Javlja se i mogućnost dokupa staža, čime pravo na starosnu penziju postaje predmetom trgovine i mogućnost da se "ostari" pre premena, kao i praksa iz pređašnjeg perioda da se rad nastavi i po penzionisanju, što je vodilo preklapanju dve podvojene sfere¹⁹⁸. Pravo na starosnu penziju sticao je muškarac sa navršениh 60 godina, žena sa 55, i najmanje 20 godina penzijskog staža; muškarac sa navršениh 65 godina, i žene sa 60 godina, i najmanje 15 godina staža osiguranja, kao i uz ispunjenje još jednog uslova u pogledu gustine staža osiguranika; kada muškarac navršи 40 godina, žena 35 godina penzijskog staža, bez obzira na godine života. Ovo je i period kada rast ukupnog broja penzionera na teritoriji SR Srbije iznosi 15,19%, što je bio porast sa 265.530 na 305.864 osiguranika, u periodu od 1973. do 1977. godine. Na teritoriji SR Srbije bilo je oko 119.000 korisnika starosnih penzija, što je bio rast od preko 13,3% 1973. godine. Međutim, ovim širenjem obuhvata počeli su da rastu i rashodi za gotovo dva i po puta. Ukratko, razvoj dela osiguranja pod kojim su bile starosne penzije kontinuirano je išao u pravcu širenja kruga korisnika osiguranika i

¹⁹⁸ Sfere aktivnog rada i sfere neaktivnog tj. penzionisanog.

uvođenja novih prava što je sedamdesetih godina 20. veka rezultiralo uvođenjem poljoprivrednika u red penzijski osiguranih. Negativne posledice poskupljenja osiguranja prenele su se i u naredni period, a s njima i nastavak sve negativnijeg portretisanja penzionisane populacije.

Pored ukazivanja na način na koji je formiran novi društveni sloj, drugi cilj ovog priloga bio je pokušaj da se osvetli i način na koji je formirani sloj delovao u široj društvenoj zajednici. Radi se, naime, o pokušaju da se potcrtaju osnovne aktivnosti i ciljevi Saveza penzionera. Ova organizacija poslužila je kao pokazatelj toga da su penzioneri u poratnom periodu veoma brzo uspeli da se organizuju i da za sebe osiguraju određena prava, dok će neka druga ostati izvan njihovog domašaja. Sve ovo uticalo je na to da možemo govoriti o formiranom penzionisanom sloju društva u godinama nakon Drugog svetskog rata. Bitno svojstvo ovog sloja društva ogleda se u pokušaju da „drži korak“ sa radnikom kao primerom idealnog čoveka „idealnog“ društva. Pojavu penzionera, ukratko, valja razumeti kao izraz višestrukih faktora. Sa jedne strane, oni su proizvod domaćih društvenih, privrednih i političkih kretanja, pa i oštih ideoloških zaokreta i zakrivljenja, na kojima ova studija naročito insistira, ali su istovremeno i proizvod uklapanja tih okvira u međunarodne tokove, kako je ranije pokazano.

Organizaciju penzionera iz konstruktivističke perspektive valja shvatiti kao prvu organizaciju koja je uspela da deluje, a da je za cilj imala zaštitu sopstvenih penzionerskih prava priznatih u odnosu na radnu sferu. Današnji članovi i dalje pišu o organizaciji kao o najširem “frontu” organizovanja starijih ljudi u Srbiji (Miskin 2011, 149), što može upućivati na skoriju tendenciju brojčanog osnaživanja kroz povezivanje rastućeg broja starih i rastućeg broja penzionera. Da penzioneri nisu uvek imali strategiju ujedinjavanja sa starima moglo se videti na terminološkom podvajanju na *stare* i *penzionere*, pri čemu se potonji postavljaju kao pomagači starima. Na ovom mestu valja pocrtati prvu strategiju osnaživanja organizacije da kroz potvrđivanje ideološke ispravnosti, obezbedi priznavanje prava na učešće u globalnim tokovima, nametne sebe kao ključnog aktera u rešavanju pitanja populacije penzionera i osigura preduslove koji će omogućiti obezbeđivanje povoljne pozicije u društvu.

Nevoljnost organizacije da se odvoji od radništva i njemu priznatih prava izraz je, kao što je naglašeno, strategije udruživanja i ojačavanja vlastitih pozicija, ali ona upućuje i na korene organizovanja, a koji ukazuju na to da se prva faza konstrukcije, na konkretnom primeru konstruisanja penzionerskog pitanja kao društvenog problema, ne poklapa u potpunosti sa modelom koji nude Spektora i Kicusa. Iako je organizovanja u skromnoj meri bilo i pre Drugog svetskog rata, tek nakon ove važne međe u vremenu stvoreni su uslovi za ozbiljnije organizovanje i izricanje zahteva, usled promene referentnog okvira.

Korene organizovanja penzionera moguće je naći i neposredno pre izbijanja Drugog svetskog rata, ali su nakon njega stvoreni uslovi za ozbiljnije organizovanje i izricanje zahteva. Ideološko uklapanje u okvire novog društva i nove zemlje omogućilo je da otpočne proces stvaranja nove slike penzionisane populacije koja preduzima akcije za izgradnju društva. Ipak, ozbiljnije organizovanje penzionera moglo se odigrati tek pod patronatom Jedinštenog sindikata Jugoslavije. Sindikalno natkriljivanje penzionerskog organizovanja imalo je dvostruko pozitivne efekte: sindikalna organizacija, kao krovna, sebi je obezbedila proširenje polja delovanja i zalag za opstanak u promenjenim društvenim okolnostima, dok je za penzionersko organizovanje ujedinjavanje sa sindikalnom organizacijom bilo značajno jer se radilo o ranije prepoznatom i moćnijem partneru u interesnom procesu. Na osnovu potcrtanog, moguće je bilo izvesti zaključak da se na konkretnom primeru radilo o odstupanju od načina otpočinjanja prve faze u procesu konstruisanja društvenog problema, na način koji su preporučili Spektor i Kicus. Odstupanje se odnosi na izostajanje grupe koja ističe zahteve za promenu vlastitog uniženog i nepovoljnog stanja. Suprotno tome, pod uticajem moćnijeg aktera organizacija penzionera izriče tvrdnje o vlastitoj moći i svome uticaju. Ta činjenica uticala je na to da su prvi zahtevi bili političke prirode i da su penzioneri insistirali na stvaranju slike uticajnog člana društva s ciljem učešća u donošenju propisa koji su ih se direktno ticali; delegiranja predstavnika u ustanove socijalnog osiguranja; učešća u raznim komisijama; pružanju „drugarske“ pomoći radnicima i službenicima u stanju potrebe.

Pored važne sprege sa sindikalnom organizacijom, koja je omogućila da penzionersko pitanje opstane u areni drugih, kao posebno delotvorna strategija pokazalo se povezivanje sa radništvom na svakom planu, što se naročito moglo videti u slučaju korišćene retorike.

Ova strategija imala je, između ostalog, za cilj da niveliše nesrazmeru između načina na koji organizacija penzionera potvrđuje svoje mesto u društvu i načina na koji to čini samo društvo. Kroz tu prizmu moguće je posmatrati i akcije organizacije koje su bile okrenute pružanju pomoći ne samo svojim članovima, i drugim starim pojedincima, nego i drugima kojima je ona bila potrebna, često i izvan granica zemlje, ili, pak, akcije takmičenja u upisivanju zajmova, učešće na radnim akcijama... Na ovaj način bilo je moguće pridobijanje političkog prostora u kojem će se uporno nametati kao ravnopravni član kroz dokazivanje da i brojčano, ali i materijalno mogu parirati ostalim činiocima u društvu. Organizacija je, takođe, obezbeđivala novac i za izgradnju posleratnih domova čime su organizovani penzioneri postali učesnikom u procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema i kada je ona vezana za sferu rada tj. penzionisanje, ali i kada je vezana za institucionalno zbrinjavanje starih. Ukratko, grupe važnih ciljeva organizacije penzionera mogle bi se ugrubo podeliti na one koje su se ticali socio-ekonomskih zadataka, kadrovskog učvršćivanja i društveno-političkog delovanja. Glavno obeležje delovanja organizacije penzionera podrazumevalo je uporno prilagođavanje u prvim decenijama nakon Drugog svetskog rata i nastojanje da se ostvare privilegije kroz dato prilagođavanje. Međutim, retorika koja je, kako je već rečeno, prenaplašeno isticala raznorodnu moć penzionisanog sloja bila je, zapravo, u službi potiranja nemogućnosti da se deluje samostalno i sa željenim postignućem.

Naime, *Savez penzionera Jugoslavije* osnovan je na inicijativnu *Centralnog odbora Saveza sindikata Jugoslavije* 1951. godine. Koordinaciono telo svih republičkih udruženja penzionera tada postaje *Savez penzionera Jugoslavije* i njegovo osnivanje bilo je izraz prilagođavanja samoupravnom državnim planu. Organizaciono i kadrovsko jačanje bilo je praćeno i porastom broja penzionisanog dela društva čija su prava bila zakonom zagarantovana nakon izlaska iz sfere rada od koje, kako je pokazano, penzionisani sloj društva nije nameravao da se odvoji na planu političkog delovanja. Međutim, proširenje obuhvata osiguranih lica, time i narastanje broja penzionera, na površinu donose i dileme koje su bile u vezi s troškovima koji su pratili ovaj proces. Prvu polovinu šezdesetih godina pratilo je brojčano narastanje organizovanih penzionera kojih je 1962. godine bilo čak 152.000 na teritoriji Srbije, a kao važnije postignuće ističe se učestvovanje u donošenju

zakonskih rešenja i Ustava SFRJ iz 1963. godine. Drugu polovinu ove dekade, međutim, obeležiće narastanje ekonomskih problema u kojima se našla država, a koji su se reflektovali na sve aspekte života, time i na socijalno osiguranje, ali i na rad i položaj same organizacije. Kao opšti zahtev, od ovog perioda, pojavljuje se potreba za valorizacijom penzija koji svedoči o sve većim finansijskim problemima sa kojima će se i u buduće suočavati penzionisana populacija. Kada je reč o problemima same organizacije oni su se odnosili na osipanje članstva, usled umanjenja uticaja organizacije u skladu sa narastanjem ekonomskih problema. Sve ovo vodilo je potrebi da se pozicija organizacije i penzionera u društvu obezbedi i popravi, od kada započinje novi proces postavljanja zahteva. Organizovanje penzionera s elementima otvorenog bunta upućuje na onaj deo procesa konstruisanja društvenih problema kada interesna grupa spozna da nema drugog načina za poboljšanje vlastitog stanja koje ponovo ocenjuje kao uniženo i nepovoljno što su ključne karakteristike treće faze prirodno-istorijskog modela. Visok intenzitet bunta, ipak, izostaje i kreće se u okvirima zakonom propisanog izražavanja nezadovoljstva. Tako se dogodilo da je promenjeni plan, u odnos na početne pozicije u postavljanju zahteva u procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema, domašio samo treću fazu konstruisanja, ali usled opšteg uklapanja u društvene tokove izostaje istupanje iz sistema kojem se pripada, što je ponovo onemogućilo nastajanje četvrte faze u životu ovog dela konstruisanog problema.

Narastanje opšte krize u društvu vodilo je sve otvorenijim političkim zahtevima organizacije penzionera. Naime, usklađivanjem sa Ustavom SR Srbije 1976. godine oformljen je *Savez penzionera* kao jedinstvena organizacija za celu teritoriju Republike, a kao glavni zahtev počinje da izriče nastojanje da se iz udruženja građana preregistruje u društvenu organizaciju. Međutim, šezdesete i sedamdesete godine najavile su opadanje uticaja penzionisanog sloja društva koje će se nastaviti i tokom kriznih osamdesetih sve do konačnog raspada SFRJ. Novo poglavlje urušavanja otvoreno je devedesetih godina i nastavlja se do današnjih dana.

Za razliku od gradske sredine, u kojoj je otpočeo proces konstruisanja starosti kao društvenog problema i u kojoj se razvijao kroz niz faza sve do formiranja posebne penzionerske organizacije, starost u seoskoj sredini pošla je put konstruisanja tek krajem

sedamdesetih godina. Naime, kriterijum rada tj. društveno-korisnog rada bio je osnov po kojem su pojedini segmenti društva sticali pravo na socijalno osiguranje, a rad poljoprivrednika bio je tretiran značajno drugačije budući da se odvijao u okviru privatne svojine. Isti slučaj bio je i sa ostalim profesijama koje su zarađivale radom nad vlastitim sredstvima. Pozniji samoupravljački procesi, međutim, dozvolili su uvođenja najpre dobrovoljnog, a onda i obaveznog penzijskog osiguranja. Ustav iz 1974. godine, naime, nalagao je da svi građani budu obuhvaćeni penzijskim i invalidskim osiguranjem, čime je postignuto izjednačavanje rada ostvarenog u okviru društvenog sektora i rada izvan njega (prema Konstantinović i Ješić 1988, 5). Kao jedan od zaključaka, zato, ostaje potvrda značaja društveno priznatog rada u procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema.

Međutim, i na primeru obuhvata poljoprivrednog stanovništva penzijskim osiguranje tj. sazdanja starosti kao društvenog problema i u okviru ovog mnogljudnog korpusa¹⁹⁹ valja ukazati da je izostala prva tj. formirajuća faza društvenog problema prema modelu prirodne istorije koju su formulisali Spektor i Kicus²⁰⁰. Poljoprivrednici, naime, nisu u svojim redovima uspeali da oforme grupu koja bi zagovarala njihova prava i unapređenje nepovoljnog stanja. Proces konstruisanja dolazi kao izraz sveukupnih društvenih kretanja koja za posledicu imaju uvođenje najpre dobrovoljnog, a onda i obaveznog penzijskog osiguranja za radnu aktivnu populaciju kakvom počinju da se smatraju i poljoprivrednici. Proces konstruisanja starosti kao društvenog problema u seoskim okvirima, tako, otpočinje eksternim uticajima u odnosu na položaj poljoprivrednika u društvu. Tako se dogodilo da je najpre uvedeno dobrovoljno penzijsko osiguranje poljoprivrednika, koje u primenu ulazi 1979. godine, s tim da su najstariji poljoprivrednici ostali izvan obuhvata osiguranja. Obavezno osiguranje udruženih zemljoradnika²⁰¹ uvedeno je 1982. godine, a od 1986. godine penzijsko osiguranje postaje obavezno za sve poljoprivrednike, čime se dolazi do zaključka da je u označenom periodu dovršen proces proširenja prava na penzijsko osiguranje, kada je preduslov za njega bio društveno priznati tj. tzv. društveno-korisni rad.

¹⁹⁹ Čiji se broj do sedamdesetih godina 20. veka, ipak, kontinuirano smanjivao.

²⁰⁰ Kada se proces konstruisanja starosti kao društvenog problema posmatra u seoskim okvirima tj. osiguranja poljoprivrednika.

²⁰¹ Zemljoradnici će kasnije biti preimenovani u poljoprivrednika.

Zakonom o penzijskom i invalidskom osiguranju 1986. godine bilo je omogućeno sticanje penzije sa minimalnim stažom, a koji je bio osiguran zahvaljujući stažu solidarnosti koji se poklanjao. U osnovi, staž solidarnosti poklanjao je najstarijim osiguranicima u dužini od 10 godina, dok se u slučajevima mlađih osiguranika poklanjalo onoliko staža koliko je bilo potrebno do 15 godina osiguranja muškarcu koji je navršio 65 godinu ili ženi koja je navršila 60 godina starosti. Uslovi za starosnu penziju sticali su se navršavanjem 60 godina za muškarce, odnosno 55 za žene i navršavanjem 20 godina penzijskog staža. Druga mogućnost podrazumevala je navršenih 65 godina za muškarce ili 60 godina za žene i najmanje 15 godina staža osiguranja (prema Konstantinović i Ješić 1988, 5).

Proces osiguravanja poljoprivrednika karakterisao je niz problema koji su se preneli do današnjeg perioda. Kao jedna od nepovoljnosti ističe se uplaćivanje jednakih, minimalnih doprinosa²⁰². Međutim, ova pojedinost uvodi u fokus niz političkih značajki koje su u vezi sa poljoprivrednim penzijskim osiguranjem. U literaturi koja obrađuje ovaj problem, kao jedan od zaključaka izdvaja se činjenica da seljaci nisu organizovani u sindikate i udruženja zbog čega njihovi interesi lako bivaju potisnuti. Drugi razlog upućuje na to da je zakonodavac pošao od prosečno malog broja godina staža poljoprivrednika, zbog čega se propisana minimalna penzija ocenjuje kao vid kazne (prema Mijatović 2010, 18). Koreni neuspeha projekta penzijskog osiguranja, međutim, sežu do uvođenja osiguranja od kada se finansiranje vrši iz budžeta države, koja i u ovom slučaju postaje glavnim vlasnikom nad društvenim problemom. Činjenica da u penzijskom osiguranju poljoprivrednika participira mali broj osiguranika koji, mahom, delimično ispunjava obaveze, te da je država ta koja je preuzela obaveze za ono što je propisala kao minimalan uslov, a koji nije stimulativan za proširenje obuhvata osiguranika, vodi zaključku o upornom prolongiranju uređenja ove oblasti, što se, opet, često dovodi u vezu sa političkom utakmicom u kojoj učestvuju i poljoprivrednici kao glasači, ne nužno penzionisani poljoprivrednici. U ovakvim uslovima, u medijskom prostoru razvila se debata o opravdanosti obaveznosti datog osiguranja, dok u slučaju zakonodavca uporno izostaju odlučniji potezi, što se, kako je rečeno, obrazlaže

²⁰² Ujednačavanje u minimalnom novčanom osiguranju starosti posledica je neobračunavanja poreza na dohodak od poljoprivrede, usled čega Poreska uprava i Fond PIO nisu u mogućnosti da naplaćuju doprinos prema dohotku.

političkim razlozima tj. politikom nezameranja sa znatnijom glasačkom masom²⁰³. Razlika u fokusu političkih kampanja i medijskog „prevođenja“ označenih kampanja kao ishod ima negativno portretisanje trenutnih poljoprivrednih penzionera. Ono se, ukratko, uklapa u ocenu ukupne penzionisane populacije kao one koja neopravdano troši novac iz državnog budžeta.

Kao značajan zaključak u vezi sa procesom konstruisanja starosti kao društvenog problema u seoskoj sredini, kroz penzijsko osiguranje poljoprivrednika, nemeće se ideja da su održavaoci aktuelnog stanja pripadnici političkih interesnih grupa. Mogućnost delovanja s ciljem promene aktuelnog stanja, svedena je na minimum usled izostajanja interesnih grupa iz redova sadašnjih penzionera i sadašnjih osiguranika kao budućih penzionera. Činjenice poput tih da je prosečni poljoprivredni penzioner neredovni platiša doprinosa, sa malo penzijskog staža, pritom u najvećem procentu stara žena sa izrazito malim primanjima od penzije, da je starosna struktura veoma nepovoljna tj. da je prosečna starost poljoprivrednih penzionera izrazito visoka (74 godine za muškarce i 70 godina za žene (prema Mijatović 2010)), vodi zaključku da nije realno očekivati organizovanje koje bi uslovlilo promenu stanja, a koje održavaju i zakonodavci, ali i oni koji su u političkom prostoru orijentisani ka trenutnim osiguranicima (ne nužno i prema onima koji su ostvarili pravo na penziju). Međutim, kao krajnji zaključak valja izdvojiti da moć seoskog stanovništva kao glasača čini zalog opstajanja njihove konstruisane starosti u areni u kojoj su konstruisane i druge starosti, kao i u arenama u kojima se bore za mesto sa drugim društvenim problemima kojima je starost, najčešće, suprotstavljena.

Problemi osiguranja poljoprivrednika, kao i ranije napomene, otvaraju pitanje zaoštavanja problema u vezi sa finansiranjem penzijskog osiguranja u celini. Do kulminacije ovog problema dolazi devedesetih godina²⁰⁴, a njegova težina uveliko se oseća i danas, nakon dela reformskog procesa koji je do sproveden. Kao najvažniji zaključci mogu se izdvojiti sledeće tvrdnje: proces reformi penzijskog sistema odvija se pod snažnim eksternim uticajima tj. usled obaveze da se smanji stopa siromaštva kao jednog od preduslova za pridruživanja Republike Srbije EU. Na ovaj način starost biva konstruisana

²⁰³ Međutim, jedina politička obećanja koja su orijentisana ka poljoprivrednim penzionerima jesu ona koja se odnose na isplaćivanje zakasnelih penzija.

²⁰⁴ Mada su negativne tendencije uočene i u prethodnim decenijama.

kao problem združen sa siromaštvom i nemoći različitih vrsta. Ova činjenica, kao i ta da se broj penzionera kontinuirano uvećava, delom i kao posledica sprovođenja socijalnih mera koje je trebalo da amortizuju privredne i ekonomske lomove devedesetih godina 20. veka, ali i onih do kojih dolazi usled prelaska sa socijalističke na tržišno orijentisanu privredu, kao i probleme u vezi sa privatizacijom, dovele su do zaoštavanja odnosa prema penzionisanom delu društva. Proces negativnog etiketiranja, iako traje od početaka uspostavljanja ovog sloja društva, u označenom periodu doživljava kulminaciju, dok sama mnogobrojnost ne uspeva da mu obezbedi pozitivniju poziciju u društvu.

Proces reformi, kao što je objašnjeno, započinje u okolnostima velikih i kontinuiranih problema s imperativom smanjenje stope siromaštva u društvu. Ono što se međutim, dogodilo, pre bi se moglo označiti *reformskim fejsliftingom* kojim se dogovorno „podmlađuje” radno aktivno stanovništvo. Naime, jedan tok reforme kontinuirano teče ka podizanju starosnog kriterijuma za penzionisanje, a kretanja u ovom smeru očekuju se do 2020. godine. Zbog toga možemo govoriti o nedovršenom procesu definisanja starosti kao društvenog problema, u delu u kojem je ona vezana za sferu rada tj. izlaska iz nje. Drugi tok reforme trebalo je da obezbedi uslove za uspostavljanje troslojnog penzijskog osiguranja. Međutim, reformom je omogućeno uvođenje samo trećeg stuba tj. dobrovoljnog dodatnog osiguranja²⁰⁵. Ovaj vid osiguranja, iako nije zaživeo u znatnijoj meri, označio je nastupanje četvrte faze u procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema. Međutim, četvrta faza, i pored toga što nije nastala prema preporukama koje su dali Spektor i Kicus (kao rezultat odluke interesne grupe, koja je procesom konstruisanja ili postala uklopljena u zvanične akcije i tela ili iz njih potisnuta, da više nije moguće delovanje u okviru datog sistema) putem nastajanja novih tela stvara uslove za konkurentsku borbu za vlasništvo nad društvenim problemom i uslove da se na pređašnje institucije i zakonodavna tela vrši dodatni pritisak s ciljem daljeg usmerenja akcija koje se preduzimaju. Zato, i pored toga što u datom trenutku paralelni sistem penzijskog osiguranja, koji je zakonom dozvoljen, nije mogao da zaživi, njegova pojava iz konstruktivističke perspektive podrazumeva važnu među u vremenu tj. u prirodno-istorijskom modelu koju su preporučili Spektor i Kicus.

²⁰⁵ Obavezno dodatno osiguranje nije moglo biti uvedeno iz razloga što bi to podrazumevalo potpuno urušavanje Fonda PIO.

Proces reformi vodio je i pokušaju da se Fond PIO nametne kao važniji akter u procesu baratanja problemima penzionisanog dela društva, ali kao zaključak može se istaći to da su ovi pokušaji ostali izvan mogućnosti za postizanje željenog. Usled mnoštva problema sa kojima se Fond suočava, umesto toga, javljaju se tendencije razjedinjavanja pojedinih grana osiguranja, dok se sa druge strane pokušava odvojiti od združenih problema sa kojima se (po starosnom kriteriju) penzionisani sloj društva često poistovećuje i u slučajevima kada nije direktno vezan za njih. Jedna od strategija, tako, ide u pravcu isticanja činjenice da starosni penzioneri nisu jedini koje tvore trenutnu brojku od oko 1.650.000 penzionisanih lica, nego da je dele sa invalidskim i porodičnim penzionerima.

Društveni dogovor, dakle, kao što je mnogo puta pokazano, ima presudnu ulogu u konstruisanju starosti kao društvenog problema. Tako, dok je sa jedne strane moguće registrovati starenje stanovništva, sa druge vidimo kako na delu funkcioniše „podmlađivanje” radne populacije dogovorom koji je pretočen u zakonsko rešenje, usled čega se definiše kao dovoljno *mlada* da može da radi. U skladu sa društvenim dogovorom, delom, je i nepovoljni odnos broja zaposlenih i penzionisanih lica kao proizvoda ranijih određenja dobnog kriterijuma za ostvarenje prava na penziju. Ovaj uzročno-posledični niz doživljava svoja prevođenja i u definisanju starosti unutar šireg društvenog konteksta, kako je pokazano, ali i u stvaranju izrazito negativne klime u kojoj stare današnji penzioneri i u kojoj se nastavlja proces stvaranja slike o njihovoj nepodobnosti.

Kao poslednji pokazatelj toga da je starost konstruisana kao krnji društveni problem poslužio je primer pokušaja uvođenja socijalnih penzija. Do ovog pokušaja dolazi usled formulisanja eskternog zahteva da se smanji stopa siromaštva kao preduslov za brži proces pridruživanja države EU. Socijalne penzije vid su individualnog, doživotnog davanja koji ima karakter socijalne pomoći, mahom, starijim pripadnicima društva. Donošenjem strateških dokumenata za pridruživanje zemlje Uniji, otvorena je mogućnost za obuhvat neosiguranih ostarelih lica nultim stubom penzijskog osiguranja²⁰⁶. Pored toga, ovaj vid obezbeđenja dodatno je mogao da modifikuje definiciju starosti kao socio-kulturne kategorije ako se ima u vidu da je starosni kriterijum za određivanje uslova sticanja

²⁰⁶ Kako se još nazivaju socijalne penzije.

socijalne penzije strožiji²⁰⁷ nego u slučaju penzije koja je izraz osiguranja (i iznosi manji). Najsiromašniji i najugroženiji stari, naime, moraju biti stariji da bi stekli pravo na to da budu *stari*, čime se još jednom ispoljava sva fluidnost definisanja starosti. Međutim, u uslovima nemogućnosti da se obezbede sredstva iz budžeta ovo pitanje biva potisnuto iz arene. Tako se dogodilo da je otvaranje pitanja o mogućnosti za uvođenje socijalnih penzija u *Strategiji za smanjenje siromaštva* iz 2003. godine, putem izricanja dileme da li je njihovo uvođenje opravdano, i automatskog davanja negativnog odgovora na postavljeno pitanje bio početak i kraj kraja formulisanja ovog pitanja koje je postavila sama država. Pojava ovog pitanja u drugim dokumentima samo je refleksija SSS i nije vodila konkretnim pomacima, ali je uticala na prelivanje ovog pitanja u medijske okvire. Ono, međutim, ubrzo nestaje i iz njih usled činjenice da za socijalne penzije ne postoje sredstva u budžetu.

Pored istaknutog problema izostajanja državnih sredstava za ovo davanje kao drugi veliki problem izdvaja se činjenica da ne postoji zakonska regulativa koja bi nulti stub osiguranja načinila legalnim, tako da su svi napori nevladinog sektora ostali izvan mogućeg, bez obzira na snagu argumenta koji upućuje na to da više desetina hiljada ljudi starijih od 70 godina živi bez ikakvih primanja. Ukratko, onako kako je država na prečac otvorila mogućnost uvođenja ovog vida pomoći, u uslovima kada je cilj bio smanjiti stopu siromaštva, na opštem planu, i kada akcija nije bila okrenuta rešavanju problema starije populacije, u prvom redu, država je i zaustavila svaku mogućnost za nastavak ovog dela konstruisanja starosti kao društvenog problema. Međutim, važno je naglasiti da se oko ovog pitanja okupio nevladin sektor kao činilac koji je u vezi sa četvrtom fazom toka konstruisanja ovog društvenog problema.

Kao krajnji zaključak tako se može izdvojiti viđenje da objektivna pogođenost siromaštvom visokog procent starijih pripadnika društva, kao ni procenat starih i siromašnih u ukupnom broju starijih pripadnika društva ili u broju celokupne populacije, nisu bili dovoljni uslovi da individualni problemi budu konstruisani kao društveni i pored eksternog uslovljavanja, koje je išlo u pravcu toga da se povećaju socijalna davanja u Srbiji i da se smanji stopa siromaštva, kako bi proces pridruživanja EU tekao brže. Slabost

²⁰⁷ U slučaju zemalja koje poznaju ovaj vid davanja. Slučaj Bugarske je najdrastičniji i podrazumeva navršavanje 70 godina.

argumenata koje su koristile nevladine organizacije nije bila u nemogućnosti da se dokaže teška situacija, nego u tome što teška situacija, ukoliko je kao potencijalno korisnu nisu prepoznale dovoljno jake interesne strane, nema težinu dovoljnu da izazove promene, što se jasno vidi i na primeru koji se odnosio na uvođenje socijalnih penzija. Činjenica da pojedine *starosti* još nisu obuhvaćene procesom konstruisanja čini argument tvrdnji da je starost u domaćim okvirima krnji društveni problem. Druga činjenica koja upućuje na proces konstruisanja starosti kao društvenog problema, u sklopu šireg problema siromaštva vodi potrebi da se dekonstruiše i taj tok procesa konstruisanja, što će biti učinjeno u narednom poglavlju.

4. Organizovano stanovanje u starosti

Zadatak poglavlja biće pokušaj da doprinese osvetljavanju onog dela procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema koji se, u širem smislu, odnosi na organizovano stanovanje ostarelih lica. Proučavanje prirodne istorije društvenih problema, onako kako su je definisali Spektor i Kicus, obavezuje na pokušaj da se prouče sve faze konstruisanja nekog društvenog problema, zbog čega će sezanje u prošlost imati za cilj približavanje pojave prvih prihvatilišta za stara lica, poput špitalja i uboških domova²⁰⁸.

Poseban deo ovog poglavlja odnosiće se na skoriju istoriju i na analizu mreže domova za stara lica i penzionere koji nastaju nakon Drugog svetskog rata i čije grananje možemo pratiti do skorašnje pojave privatnih domova. Ovaj vremenski interval, ujedno, možemo označiti i kao onaj u kojem je starost kao društveni problem, u delu vezanom za smeštaj i brigu, konstruisana kao krnji konstrukt. Ideološke promene, nastale nakon Drugog svetskog rata, biće praćene kroz izvesno preinačavanje istorije organizovanog zbrinjavanja starih lica. Značajan deo ovog dela studije biće posvećen analizi uticaja *Saveza penzionera Srbije* kao organizacije koja je učestvovala u izgradnji domova namenjenih novom sloju društva – sloju penzionera, koji u ovom periodu biva konstruisan u punom obimu.

Zasebna celina biće posvećena sagledavanju starih lica u korpusu nemoćnih i marginalizovanih. Iako ova tema široko prevazilazi okvire onoga što je nazvano stanovanjem u starosti, razlog zbog kojeg je poglavlje koncipirano na ovoj način leži u činjenici da se upravo na primeru domova za stara lica može najbolje ukazati na pojavu ovovremenog²⁰⁹ ujedinjavanja različitih kategorija nevoljnika koji bivaju smešteni u označene ustanove. Praksa o kojoj je reč podrazumeva zbrinjavanje po kriterijumu *socijalne potrebe* tj. ugroženosti usled koje životni prostor dele stara lica, psihički izmenjene osobe, ozbiljniji psihijatrijski bolesnici, lica sa invaliditetom, izbegla lica, nedovoljno intelektualno i emotivno razvijene osobe, beskućnici... Njihovo dirigovano ujedinjavanje po kriterijumu nemoći (različitih vrsta) vraća nas na početak konstruisanja

²⁰⁸ Koji, kako će biti pokazano, nisu bili orijentisani isključivo ka starima, nego ka svim siromašnim i ugroženim kategorijama onovremenog društva.

²⁰⁹ Praksa spajanja različitih kategorija nevoljnika, u izvesnoj meri, postoji tokom čitavog toka konstruisanja o čemu će biti više reči kasnije.

starosti kao društvenog problema, koje postaje moguće tek usled profilisanja/konstruisanja različitih društvenih problema, a koji su prvobitno zajedno tvorili problem nemoćnih i/ili siromašnih. Ovaj segment rada možemo razumeti i kao fazu konstruisanja starosti kao društvenog problema koja podrazumeva *redefinisanje službenog plana usled udaljavanja od prvobitnog definisanja problema*, čime se starim licima potvrđuje pripadnost korpusu nemoćnih.

Poslednji deo ovog poglavlja biće posvećen dopunskim rešenjima koja učestvuju u konstruisanju starosti kao društvenog problema. U meri u kojoj na ovom mestu to bude moguće, pažnja će biti posvećena uspostavljanju: klubova za stara lica, dnevnih centara, privatnih domova za stara lica, mogućnosti hraniteljstva u starosti...

4.1 Prihvatišta za stare

Pod širim pojmom *prihvatišta* za stare biće analizirane one prakse koje su podrazumevale izvestan stepen organizovanog delovanja, ali ne i isključivu usmerenost ka starijoj populaciji. Vremenski okvir ovog dela istraživanja odnosi se na kraj 18. veka, 19. vek i prvu polovinu 20. veka, kada će starost postupno krenuti put prepoznavanja kao samostalnog društvenog problema. Postupnost procesa o kojem je reč, trebalo je da pripadnike starije generacije izdvoji iz korpusa različitih nemoćnih, poput: siromašnih, lica sa invaliditetom, nezaposlenih, ali i odraslih, opšte uzev. Ipak, valja imati na umu da se stari, ni do današnjih dana, nisu u potpunosti odvojili od onih sa kojima su vekovima delili poziciju ugroženosti, o čemu će biti više reči u završnom delu ovog poglavlja. Kombinovanost problema u pojedinačnim slučajevima, sa jedne strane, ili neizdiferenciran pristup problemima koji pogađaju različite kategorije ugroženih, a koji srećemo u delovanju države i za to određenih institucija ili humanitarnih organizacija, sa druge strane, ide u prilog tvrdnji da o starosti kao društvenom problemu i dalje možemo razmišljati u kategoriji krnjeg konstrukta, pri čemu se pod krnjim konstruktom podrazumeva društveni problem koji je u procesu kontinuiranog konstruisanja putem ponavljanja zadobijanja društvenog legitimiteta. Krnjost se, međutim, može pokazati i u slučajevima fragmentarnog prepoznavanja i priznavanja starosti/pojedinih starosti.

Zbrinjavanje “ubogih” – model za razumevanje organizovanog zbrinjavanja starih na primeru vojvodanskog ugledajućeg modela: Domaća gerontološka literatura, koja se mahom usputno dotiče pitanja vezana za dalju prošlost, poslužiće kao putokaz za praćenje prirodne istorije problema, odnosno onog dela konstrukta koji se odnosi na organizovano zbrinjavanje i stanovanje starih osoba. Važna uvodna napomena odnosi se na to da proučavanje početaka organizovanog zbrinjavanja starih lica podrazumeva neophodnost sagledavanja ovog pitanja kroz širi problem siromaštva i različitih vrsta nemoći, koje su sa njim u vezi, kao i onih mera koje su preduzimate s ciljem njegovog ublažavanja tokom istorijskog sleda značajne dubine. Institucionalno „baratanje“ problemom (u literaturi uvek zajedno navođenih: siromašnih, nezaposlenih, nemoćnih, starih, bolesnih, beskućnika i drugih), zapravo je ono što se može označiti baratanjem problemom *ubogih*.

Zbog svega rečenog, kao i činjenice da starost i danas biva sagledavana kroz prizmu zdravstvene zaštite kao pomoćnog sredstva za ublažavanje posledica siromaštva, na ovom mestu, zapravo, započinje osvetljavanje uloge koju su u brizi o starima, kao dela korpusa ubogih, imale *bolnice*. Odomaćeno ime za bolnicu, u kojoj je pružano utočište i elementarna briga svim ugroženima, jeste *špitalj*²¹⁰. Sam termin vodi poreklo od latinske reči *hospitalis* koja znači gostoprimstvo. *Hospic* (l. *hospitium*) ima značenje svratišta, gostionice; sklonište za putnike u katoličkim manastirima (Vujaklija 1966, 1069), dok u nemačkom reč *Spital* znači bolnica (isti 1966, 1097). Engleski termin *hospice* istog je porekla i ukazuje na tradiciju o kojoj će ovde biti reči, ali se danas prevashodno odnosi na ustanove za palijativnu negu²¹¹. Na ovom mestu, dovoljno je ukazati na to da je praksa pružanja medicinske brige i utočišta nevoljnicima različitog tipa bila poznata na teritoriji cele Evrope i da se nastavak vezuje za kaluđerski red benediktinaca koji početkom 6. veka osnivaju sirotinjski dom za prihvat staraca, nemoćnih i lica sa invaliditetom, upravo pod nazivom *Hospice*.

Začetni oblik ovog tipa ustanove, kako naglašava domaća gerontološka literatura, imao je pretežno socijalni karakter, dok će se medicinski, kao primarni, nametnuti znatno kasnije. Prema ovom shvatanju, srednjovekovne bolnice²¹² bile su, zapravo, dobrotvorne ustanove opšteg tipa, u kojima su: „siromašni tražili hranu i utočište, stari nalazili brigu u poslednjim danima“, bez izdvajanja negovanja bolesnika kao osnovne funkcije (Pešalj 2005, 501). Međutim, u pogledu funkcije prvih bolnica postoji i drugačije viđenje. Ono se javlja u savremenom socijalnom radu, prema kojem je osnovni sadržaj rada bolnica bio lečenje obolelih, pa tek onda smeštaj i zbrinjavanje ostarelih i iznemoglih (Kočović 2002, 26). Ono što, ipak, ostaje neupitno jeste da u ovim bolnicama možemo prepoznati prve postupke zbrinjavanja starih, bez obzira na to da li se radi o primarnoj funkciji ili ne. Činjenica da je

²¹⁰ Kasnije, u drugoj polovini 19. veka, termin *špitalj* će označavati bolnicu savremenog tipa.

²¹¹ O ovom aspektu, kao i o počecima bolničkog lečenja, biće naknadno više reči.

²¹² Rad i organizacija najstarijih srpskih bolnica datiraju s početka 13. veka. Hilendarska, Studenička i bolnica Sv. Bogorodice Ratačke u Kotoru osnivane su po ugledu na vizantijske.

ova praksa preneti i u novovekovne okvire²¹³, čini se najznačajnijom za istraživanje ovog dela procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema.

Na teritoriji imućnijih vojvođanskih gradova, tokom 18. veka osnivane su *veroisповedne bolnice* koje su predstavljale staru praksu manastirskih, a kasnije gradskih sredina. Ove bolnice, kao primarni zadatak, imale su izolaciju inficiranih zaraznim bolesnima i pomoć u lečenju siromašnih i beskućnika. Međutim, i pored toga što je tokom označenog perioda bolest postala medicinski problem koji je potrebno i moguće lečiti, time sve jasnije odvojena od natprirodnog i sudbinskog (Timotijević 2006, 239-263), razgraničenje između ustanova zdravstvenog tipa i onih koje su imale karakter svratišta i uboškog doma neće biti u potpunosti moguće, iako su onovremene monarhističke reforme vodile u tom pravcu. Tako bi „prva“ bolnica bila ona koja se nazivala *ubogim, uboškim ili sirotinjskim domom*. Upravo je jedna takva bolnica postojala u Novom Sadu u prvoj polovini 18. veka o kojoj podatke nalazimo u monografiji *Trag zapisan u vremenu* (Puškar 1999, 11-21). Srpski hospitel, kako je nazivan, ili špitalj iz 1730. godine bio je sagrađen od milostinje, baš kao što su i oni koji su bili smešteni u njega hranu i odeću dobijali zahvaljujući njenom izrazu. Na mestu na kojem se nalazio ovaj dom, u Nikolajevskoj porti, docnije je podignuta nova bolnica. Potom je sagrađena i rimokatolička bolnica, a: „u obe bolnice, odnosno u oba uboga doma, bili su smeštani samo oni koji nisu mogli sami da se izdržavaju i brinu o sebi“ (Belić 2006, 15). Broj štićenika je varirao, ali se u pomenutoj monografiji navodi podatak da je u 1794. godini u pravoslavnoj bolnici bilo 19 muškaraca i 5 žena.

Međutim, od najvećeg značaja bilo je donošenje *Centralnog zakona* Austrougarske monarhije iz 1745. godine koji je nalagao osnivanje „utočišta za sirotinju“ u kojem je bila smeštena „sva sirotinja bez obzira na uzrast, pol i zdravstveno stanje“ (Belić 2006, 15). Upravo iz ovog razloga, organizovanu brigu o siromašnima u čijem korpusu su stari činili značajan udeo, u 18. veku valja analizirati kroz ukupni društveni kontekst onovremene Monarhije. Državne reforme, s tim u vezi, vodile su uobličavanju novih etičkih normi, a za osnovnu i najvažniju javnu vrlinu važno je poštovanje zakona, bez čijih donošenja ne bi

²¹³ Pregled različitih oblika „institucionalnih prethodnica profesionalnog socijalnog rada“ upućuje na staranje o siromašnim i iznemoglim licima za vreme ropstva pod Turcima, kao i kod Srba koji su se iselili u Austriju, koje je organizovano i praktikovano preko crkvenih opština (Petričković 2006, 222).

bilo moguće konstruisanje bilo kod problema kao društvenog, prema konstruktivističkoj teoriji kada ističe važnost donošenja akcionih planova, pa ni onog koji se tiče ostarele populacije:

„Propagiranje dinastičnog patriotizma usmerenog na kult vladara trebalo je da motivišu podanike da prihvataju javne vrline. Njihovo poštovanje, međutim, nije bilo stvar ličnog izbora. Svaki podanik bio je neposredno podređen suverenu. Vladar je pojedincu darivao svoju milost, a pojedinac vladaru svoju vernost i pokornost.“ (Timotijević 2006, 86).

Pre reformi koje su sprovodili Marija Terezija i Josif II, suveren nije imao neposredan kontakt sa podanikom. Ideja da je vladar otac države, vodila je tome da je vladar smatran ocem svakog podanika. Širenje kulta vladara i nametanje vizije njega kao direktnog zaštitnika pojedinca, imalo je implikacija na obaveznost poštovanja zakona, a koji u ovom periodu regulišu gotovo sve aspekte²¹⁴ koji su imali uticaja na ovaj deo procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema. Zakoni regulišu, nameću, ograničavaju ili dozvoljavaju, ali i pored proklamovane striktnosti njihova primena nije uvek tekla na željeni način. Zbog toga, ni organizovanu brigu o siromašnima i/ili starima ne bi trebalo shvatiti kao vrstu uspostavljenog standarda. To se najbolje vidi na odlaganju sprovođenja naloženih mera u vojvođanskim Magistratima, poput Novog Sada ili Subotice. Ipak, ostaje činjenica da od ovog perioda beležimo državnu intervenciju koja je vodila institucionalnim promenama koja će omogućiti osnivanje domova za gradsku sirotinju iz kojih će postepeno nastajati domovi za stara lica. Međutim, postupno odvajanje starosti iz „kruga bolnice“ nije vodilo i razgraničenju od najugroženijih slojeva društva, jer će institucije koje će početi na nastaju zadugo biti zasnovane na principu ubožnica.

Međutim, i pre pritiska koji je usledio spolja, pri čemu se ovoga puta *spolja* odnosi na pritisak državne vlasti na gradsku vlast da osnuje ustanovu za prihvatanje najsiromašnijih žitelja, u Subotici je 1766. godine postojala kuća u kojoj je sirotinja mogla boraviti na teret grada. Ipak, tek radikalnim reformama, širokog obima, Josifa II dolazi do značajnijih promena u pristupu rešavanja problema sirotinje, otvaranjem institucija za njihovo zbrinjavanje. Ove reforme, dalje, bile su u direktnoj vezi sa organizovanjem brige o starima

²¹⁴ Od zdravstva do skitnje ili prošnje, primera radi.

u Subotici, o čemu saznajemo iz studije Gašpara Ulmera pod naslovom *Prosjaci u Subotici*. U sklopu širokog državnog plana, Namesničko veće, vrhovni izvršni organ Austrougarskog carstva, 1785. godine od Magistrata je tražilo da podnese izveštaj u vezi sa zaveštajnim pismima ili novcem iz oporuka namenjenih sirotinji, kao i o smeštaju siromaha u gradu. Magistrat, sa docnjom, ogovara da ne postoje takva pisma i oporuke i da građani po kućama drže samohrane i prosjake, a kao odgovor na ovakvo stanje, usledila je naredba da se u Subotici, Novom Sadu, Somboru i Kaloči moraju osnovati ustanove za zbrinjavanje siromašnih, kao i to da se po crkvama moraju držati propovedi s tim u vezi. Takođe, naloženo je da je obavezno i osnivanje „duhovne bratovštine“ koja bi nosila naziv „delotvorna ljubav blišnjega“. Propisana organizacija ustanova, koje je tek trebalo osnovati, podrazumevala je da *dušobrižnici* moraju biti prvi predstavnici tih institucija i da će oni biti povezani sa Magistratom. Sa druge strane, predstavnici grada bili bi dužni da sarađuju sa ovim delatnicima i da se sa njima savetuju. Magistrat na naredbu odgovara tako što izveštava Županiju da su siromašni, za koje je utvrđeno da to zaista jesu, dobili limene značke kao dokaz da im je dozvoljeno da prose. Ponovno izricanje naređenja dovelo je do prvih akcija za uspostavljanje institucije zbrinjavanja siromašnih i nemoćnih 1787. godine, s tim da su se i one, mahom, svele na svešteničke propovedi i ličnu inicijativu građana. Institucija biva uspostavljena kao izraz volje više vlasti (Ulmer 1994, 29-39), ali ne uspeva da izađe iz krize usled neodgovornog postupanja gradske vlasti, pronevere novca iz namenjenog fonda i opštom nebrigom (Ulmer 1994, 41-58), čime se tek otvara pitanje o težini uspostavljanja promena koje su u vezi sa zbrinjavanjem starih i/ili siromašnih. Ovakva klima pratiće razvoj institucija, njima namenjenih, tokom celokupne prirodne istorije konstruisanja konkretnog društvenog problema, što će značajno uticati na to da će starost biti i ostati krnje konstruisani društveni problem.

Osnivanje ovog tipa ustanova bilo je vezano za ondašnje gradske sredine, što u fokus ovog dela studije uvodi stanovnika grada, kao potencijalnog ili ostvarenog korisnika institucije s ovom namenom. Bivanje stanovnikom grada, nosilo je sobom i obaveze, pored izvesnih prava i povlastica. Život u okviru porodične, crkvene i cehovske organizacije ukazuje na to da se onovremeni pojedinac osećao sigurnim samo u okviru kolektiva. Međutim, ovo je period kada u gradskim opštinama počinje da se koncentriše sve veći broj

pristiglih sa raznih strana koji ne uspeavaju da ostvare veze neophodne za preživljavanje i koji dospeavaju na marginu ondašnjeg gradskog društva. „Onih koji nisu mogli da se uklope u postavljene norme nije bilo malo. Bili su to ljudi bez kuće i imanja, sirotinja, bećari, skitnice, probisveti i razbojnici“ (Timotijević 2006, 170). Drugim rečima, kako su rasli gradovi, rasla je i gradska sirotinja, ali je kroz njeno zbrinjavanje pronađena i „pukotina“ u kojoj su mesto našli i ondašnji gradski ugroženi starci i starice.

Jednu od malobrojnih strategija za preživljavanje, onovremena gradska sirotinja nalazila je u prosjačenju, kako je već napomenuto, a zanimljivo je to da su prosjaci u Subotici imali neku vrstu organizacije i da će državni akcioni plan za rešavanje pitanja sirotinje biti usmeren, upravo, ka prosjacima. Na osnovu bogate, dobro sačuvane i uzorno sredene građe Istorijskog arhiva u Subotici nastala je pomenuta knjiga Gašpara Ulmera. Naime, prema ovim podacima gradski oci 1774. godine izvršili su popis „bivših i novoprimitljenih prosjaka“ koji ukazuje na postojanje pomenute organizacije:

„...pored imena prvog prosjaka navedeno je „judex“, a kod drugog „vice/judex“, što nas upućuje na zaključak da su u izvesnom smislu bili organizovani, jer je „judex pauperum – kralj prosjaka“ imao neka ovlašćenja ali i obaveze. Iz izvora „novoprimitljenih prosjaka“ daje se zaključiti da je postojala organizacija u koju su došli prosjaci bili primitljeni.“ (Ulmer 1994, 33)

Ovi navodi trebalo bi da ukažu na to da se „organizacija“ mogla odnositi na postojanje prosjačkog kneza koji je, po rečima autora, verovatno vodio „određenu brigu o svojim iznemoglim drugovima“ (Ulmer 1994, 61). Sa druge strane, vlasti su vodile računa da broj prosjaka bude pod kontrolom, zbog čega su vršeni njihovi popisi i zbog čega se insistiralo na otvaranju prihvatnih ustanova. Međutim, mesta nije bilo za sve, a stroga pravila za njihov prijem morala su se poštovati ili, drugačije rečeno, pod okrilje institucije siromaha i u „postojeću bednu kuću primani su, verovatno, samo oni starci i siromašni bolesnici koji više nisu mogli prositi i koji su bili napušteni tj. nisu imali nikoga bližnjeg koji bi se mogao brinuti o njima“ (isti 1994, 61).

Broj primitljenih u ovu ustanovu je varirao, dok za pojedine periode i ne postoje podaci. Na osnovu blagajničkog obračuna za finansijsku 1790/91. godinu napravljena je procena prema utrošku hleba (nedeljno je svaki štićenik dobijao jednu veknu hleba) prema kojoj je

moguće da je te godine u Domu boravilo u proseku 10 osoba. Subotica je tada beležila demografski rast, i imala je približno 20.000 stanovnika. Broj štićenika pratio je porast broja Subotičana kojih je 1810. godine bilo preko 26.500, dok je 1826. godine bilo 24 štićenika u domu (Ulmer 1994, 61-74).

Razumevanju iznetih brojki trebalo bi da doprinese i napomena o onovremenom životnom veku. Starost je, naime, bila „privilegija“ malobrojnih, budući da je životni vek bio je kratak. „Parohijske knjige rođenih i umrlih ukazuju da je prosečni životni vek bio dvadeset sedam godina, ali je on u stvarnosti bio duži jer je najveća stopa smrtnosti pogađala decu između jedne i tri godine“ (Timotijević 2005c, 771). Međutim, i pored toga jasno je da udeo ostarelog stanovništva nije mogao biti znatan u ukupnom broju.

Kao pokazatelj uslova života u subotičkom domu, može poslužiti podatak o ishrani koja se sastojala iz suvog, vojničkog hleba i dva topla obroka nedeljno. Zbog toga su lekari, čija je službena dužnost da obilaze štićenike, predlagali bolji jelovnik, ali su upozoravali i na to da bi se „moglo desiti da će se, zbog bolje ishrane, prijaviti više kandidata za sirotinjski dom, te predlažu da prijem u dom vrši lekar u prisutnosti gradonačelnika, i to sa najvećom strogošću“ (Ulmer 1994, 74).

U razumevanju iznesene građe trebalo bi da pomogne i podatak da je Subotica krajem 18. veka i u prvoj polovini 19. veka važila za jedan od najbogatijih gradova ondašnje Monarhije (prema Ulmer 1994). Ostajući još na teritoriji Monarhije, biće moguće bliže uputiti u situaciju domskog zbrinjavanja na primeru novosadskih ubožnica, kao najstarijih. I u slučaju Novog Sada tokom osamdesetih godina 18. veka postoji državni pritisak da se osnuje „državni ubogi dom“. Međutim, u izvorima se i dalje pominju samo bolnice tj. ubožnice, dok se od kraja 18. veka pominje i sirotinjska kuća u Futogu. Magistrat tada nalaže pravoslavnim i katoličkim sveštenicima da popisuju one koji se bave prosjačenjem: „kako bi ih, ukoliko pristanu, smestili u sirotinjske, odnosno uboge domove“ (Puškar 1999, 12). Za nabavku lekova i saniteta starao se grad, zbog čega se strogo vodilo računa o tome ko može biti smešten u ove bolnice. Glavni uslovi za smeštaj bili su da je potencijalni štićenik žitelj Novog Sada, nesposoban za bilo kakav rad i bez rođaka koji bi vodili računa o njemu ili su toliko siromašni da ih grad nije mogao obavezati na izdržavanje i brigu. Odredbe kućnog reda morale su se poštovati, a za prekoračenja bio je razrađen precizan

sistem kažnjavanja. Pored toga što je prošnja bila strogo zabranjena, u red nedozvoljenih radnji spadalo je i psovanje, kartanje, zaduživanje, svađanje, držanje životinja, pušenje, međusobno posećivanje muškaraca i žena koji su bili smešteni odvojeno, opijanje, iznošenje hrane iz doma... Oni koji se nisu pridržavali kućnog reda, najpre bi bili opomenuti, potom bi im bilo uskraćeno pravo napuštanja doma tokom četrnaest dana, za pijanstvo se zabranjivalo izlaženje iz doma na mesec dana; sledeća mera bila je kazna postom, a krajnja je podrazumevala izbacivanje iz ustanove. Štićenici su bili u obavezni da rade ukoliko su za to bili iole sposobni. Leti su radili od 8h do 11h i od 15h do 18h, a zimi 9h do 11h i od 14h do 16h. Poslovi su mogli biti u okviru doma i izvan njega i tada bi najčešće čuvali bolesne ili pokojne. Žene su obično bile zadužene za brigu o pranju i popravci odeće. (isti 1999, 11-21)

Pored primera osnivanja ubožnica iz kojih će se kasnije razviti starački domovi, zanimljiv je i primer uboškog doma u Apatinu koji 1888. godine osniva lokalni veleposednik Antun Fernbah, pod okriljem katoličke crkve. Na primeru ovog doma biće moguće pokazati sve ideološke zaokrete koji su neminovno pratili i rad ustanova za smeštaj siromašnih i/ili starih, čemu će biti posvećen naredni odeljak ovog poglavlja. Na ovom mestu, valja ukazati još na to da je dom u Staroj Moravici podignut 1831. godine, Molu 1896. godine i da je funkcionisao do 1946. godine, a u Bečeju su dom osnovali supružnici Jožef Frajn i Irena Bem 1905. godine kao: „znak ljubavi prema stanovnicima ovoga grada svakoga reda, vere i jezika u kome će siromašni, ubogi i od sudbine prognani svoj odmor naći i za čijim će se stolom hraniti“ (Belić 2006, 16). Zanimljiva je i istorija zrenjaninskog doma za koji nalazimo podatke da je osnovan 1923. godine (Dinić i dr 2008, 39), ali monografija *Gerontološki centar Zrenjanin – vek organizovane društvene brige o ostarelim licima* (Šajtinac 2002) pruža mogućnost praćenja transformacije uboškog doma u dom namenjen brizi o starim licima.

Upućivanje na vezu između zbrinjavanja siromašnih i onesposobljenih za rad i zbrinjavanja starih lica od izrazitog je značaja za razumevanje konstruisanja starosti kao društvenog problema vezanog za konstruisanje siromaštva, i svakovrsne nemoći, kao društvenog problema. Naime, prema podacima iz monografija, tragovi organizovane društvene brige o starima na području današnjeg Zrenjanina datiraju iz druge polovine 19.

veka, s tim da su se u poslednje dve decenije uobličili kriterijumi za organizovanu brigu o starima – „tražen je, naime, način da se reši najveći problem organizovane zaštite starih lica, a to je, stalni kolektivni smeštaj“ (Šajtinac 2002, 6). Tragove ovog nastojanja nalazimo u trećem poglavlju nacrtu Statuta²¹⁵ koji je regulisao ovo pitanje tj. u onom njegovom delu koji se odnosio na smeštaj siromašnih ljudi u *Dom ubogih*. Pravila ponašanja u ovoj ustanovi bila su određena 53. paragrafom u kojem stoji da se zabranjuje: svađa, održavanje polnih odnosa, psovanje, zaduživanje, pijančenje i vršenje protivprirodnog bluda (isti 2002, 7-9). Međutim, iako Statut biva ubrzo usvojen, Dom nije mogao biti odmah otvoren. Najzad 1902. godine s namerom organizovanog smeštaja starijih lica adaptirana je zgrada bivše Gradske kužne bolnice. U toj su se zgradi lečili oboleli od zaraznih bolesti, najčešće kuge, zbog čega se odomaćio naziv *koler haus*, iako je zgrada više puta menjala namenu i stanare, među kojima su se našle i ostarele osobe. Iz iste monografije moguće je dobiti podatke i o kapacitetu doma. Broj postelja kretao se od 20 do 60 za korisnike oba pola. Skromni uslovi života, loša ishrana, manjak neophodne odeće, kao i visoka stopa smrtnosti, samo su neke od karakteristika koje su pratile ovu ustanovu. Prema podacima koji se odnose na datum prijema u Dom i onih koji se mogu dobiti iz Matične knjige umrlih, vidi se da boravak u Domu najčešće nije prelazio godinu dana (isti 2002, 12):

„No i takav skroman dom za samotna i ostarela lica značio je dosta, obezbeđivao je elementarni humani odnos prema ovoj populaciji, kako od strane brojnih potpornih udruženja, tako i od pojedinaca, a grad lišavao ružnih slika tumananja i prosjačenja staraca.“ (Šajtinac 2002, 12)

Period Prvog svetskog rata donosi nove velike problema i tek konsolidacija nakon njega pruža mogućnost praćenja istorije ovog Doma od pomenute 1923. godine. Dom te godine biva premešten u veću zgradu, ali kontinuitet rada nije prekinut. Dom dobija i novu upravu na predlog tadašnjeg gradonačelnika Bogoljuba Aleksića koji je pozvao *Predstojništvo kongregacije školskih sestara sv. Franje Asiškog* za mariborsku provinciju, da pomognu pokretanje i vode rad novog Doma. Ova Kongregacija izabrana je jer je već imala zavidnog iskustva i uspeha u vođenju kolektivnih domova u više gradova Kraljevine SHS. Problemi u funkcionisanju ustanove, najčešće finansijske prirode, ovim nisu nestali. Apeli časnih

²¹⁵ Podatke o Statutu autor nalazi u listu *Torontal* na mađarskom jeziku od 2. decembra 1899. godine.

sestara, koje se pojavljuju kao žalbena grupa konstruktivističkom terminologijom izraženo, nisu uvek uspevala da obezbede uslove za ono što bismo nazvali dostojanstvenom starošću. Dom nastavlja da radi i tokom Drugog svetskog rata, a prelomni trenutak nastaje 1944. godine kada zgrada sa pripadajućim placem biva nacionalizovana (isti 2002, 17 – 23). O promenjenim ideološkim i socijalnim uslovima nakon ratnih zbivanja biće više reči u narednom potpoglavlju.

Proces nastajanja ključnih preduslova za uspostavljanje organizovanog zbrinjavanja starih u srpskoj državi: Vremenski okvir koji obuhvata početke organizovanog zbrinjavanja starih u Srbiji, za potrebe ovog dela studije, uključuje 19. vek i prvu polovinu 20. veka. Označeni period u celosti možemo definisati kao začetni period ove prakse, budući da će o specijalizovanom zbrinjavanju ostarele populacije biti moguće govoriti tek od perioda nakon Drugog svetskog rata. Karakteristično za, vek i po dugu, početnu fazu konstruisanja starosti kao društvenog problema, odnosno onog njenog dela konstrukcije koja se tiče zbrinjavanja i stanovanja, jeste sličnost sa onim na šta je ukazano u prethodnoj celini ovog odeljka. Neizdiferenciran, ili barem ne dovoljno izdiferenciran, pristup rešavanju problema starih koji bivaju podvođeni pod različite kategorije nemoćnih, uočljiv je od postepenog stvaranja institucija u okviru nove srpske države, sve do perioda Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije.

Burna dešavanja u okviru političke, privredne, društvene i kulturne sfere jesu ključne odrednice celog 19. veka u kojem započinje novija istorija srpske države. Da bi bilo moguće analizirati zbrinjavanje i smeštaj ostarelih žitelja onovremene Srbije, potrebno je sagledati odnos državne vlasti i pojedinca, koji tokom ovog perioda polako, ali u sve većem broju postaje stanovnik grada i koji sve slabije biva vezan za porodičnu zajednicu, a sve više za druge vidove organizacija koje će se umnožavati i usložnjavati. Položaj pojedinca biva određen, upravo, uspehom da se inkorporira u njih. Međutim, starost onda, kao i danas, podrazumevala je povećan rizik od isključivanja iz organizacija koje su olakšavale opstanak. Kada je reč o tim organizacijama, najbolji primer jesu esnafske organizacije koje su razvijale sistem pomoći i brige i za ostarele članove, ali promenljive političke i privredne okolnosti ovog turbulentnog perioda dovodile su do siromašenja i propadanja mnogih organizacija, pa i kompletnih zanata. Na ovaj se način dodatno ukрупnjavala gradska

sirotinja kojoj se iz decenije u deceniju priključivao rastući broj bezemljaša i siromašnijih seljaka koji su u gradovima videli novu šansu. Problemi nezaposlenosti, siromaštva, poboljšavanja od zaraznih bolesti, tzv. gladne godine, gotovo konstantno nestabilna politička situacija... uzrokovali su velika kretanja stanovništva ka gradovima, Beogradu u prvom redu, koja su, pak, dovela do pojave različitih kategorija nevoljnika, najčešće ujedinjenih pod „kapom“ siromaštva. Pod ovom kapom nalaze se i tragovi organizovane akcije države, grada, ali i sve brojnijih humanitarnih udruženja građana koja će imati velikog uticaja na konstruisanje ovog društvenog problema, naročito od 20. veka.

Već pomenuti odnos države i pojedinca razvijao se, najpre, u okviru *policijske države* za koju Laza M. Kostić, u studiji *Administrativno pravo*, ističe da je prethodila pravnoj državi, a da se zasnivala na vladavini uredbama i ukazima. Moć te i takve izvršne vlasti bila je apsolutna i prethodila je zakonskim i ustavnim ograničenjima koje nameće pravna država. Uobičajeni nazivi za poredak apsolutizma, pored naziva *policajska država* jeste i *država reda...* (Kostić 2000, 26 prema Jovanović, V. 2006a, 54). Ovi uticaji, upravo, bivaju prepoznati kao ključni za ostvarenje preduslova neophodnih za konstruisanje bilo kod društvenog problema, na ovim prostorima, pa time i starosti u širem smislu. Vladimir Jovanović o ovakvom sistemu uprave, koji je nastao u kontinentalnim monarhijama, piše kao o sistemu koji je nudio jednostavne tehničke odgovore na pitanje uprave ruralnih i slabo naseljenih zemalja:

„Austrijsko carstvo, u samom susedstvu Srbije, bilo je klasičan primer apsolutističke uređene države. Centralizacijom i prikupljanjem značajnih materijalnih sredstava, Austrija je uspela da organizuje i održava velike državne projekte u pretežno agrarnim krajevima Evrope. Kada je reč o srpskoj državi nastaloj tokom 19. veka, primer apsolutne monarhije predstavljao je značajan podsticaj. Bez obzira da li se radilo o usvajanju gotovih rešenja iz pruskog zakonodavstva, ili o preslikavanju samih institucija policijske vlasti po austrijskom uzoru, bitne su bile posledice. Bio je to ideal koje je valjalo slediti. Model policijske države imao je značajnog posrednog uticaja i višeslojno je delovao na formiranje dominantnih oblika odnosa između vlasti i pojedinca. Apstraktan termin “policajni” – kao jedna od mnogih pozajmica iz nemačkog jezika – postao je već početkom 19. veka zbirni

naziv za pojmove šireg državnog nadzora, kontrole i pune primene njenog autoriteta nad podanicima.“ (Jovanović, V. 2006a, 55-56)

Ideal države koja štiti i nadzire u delo je, dakle, sprovodila policija, dok je vlast bila personalizovana. Policijski upravnik, „starešina“, odnosno glavni *policaj*, uz kmetove i služitelje kao pomagače u lokalnoj sredini, bio je prva linija vlasti. Zadatak ondašnje lokalne policije bio je da održava red i poredak i da se stara o imovinskoj sigurnosti, ali i o svim socijalnim pitanjima. To je, upravo, i razlog zbog kojeg kroz razvoj Policije kao institucije možemo pratiti preduslove za konstruisanje starosti kao društvenog problema. Na ovom mestu, dovoljno je podsetiti da konstruisanje bilo kog društvenog problema nije moguće bez postojanja institucionalnog okvira u kojem se odvijao proces konstruisanja²¹⁶. Dva osnovna elementa policijske vlasti u Srbiji, kao i u uzorima klasičnih apsolutističkih monarhija, sastojala se iz elemenata: policije sigurnosti i policije saniteta i zdravstvene zaštite. Već prvim Ustavom iz 1835. godine, oblast socijalne politike biva prenet na svetovnu vlast, čime je načelno izuzeta iz okrilja crkve u kojem je bila vekovima (Kostić 2000, 69 prema Jovanović V. 2006b, 361). Kao ilustracija zauzetog kursa izdvojene su tri odluke Miloša Obrenovića iz *Zbornika zakona i uredaba u Knjaževstvu Srbiji u dosadanjim zbornicima naštampanih a izdanih od 2. Februara 1835. do 23. Oktobra 1875. god.* Godine 1836. Knjaz upućuje odluku *Upravitelnomu sovjetu* koja ukazuje na istaknuto:

„(...) да лекари не само у Шабицу но и по свима другим варошима наплаћују по један цванцик за посјешченије имућни људи, а сиромашне да они посјешчавају бесплатно. Што се пак лекова тиче, ове сваки мора куповати, имућан и сиромаш, јер није никому дужан бадава лекова давати.“ (Zbornik zakona i uredaba u Knjaževstvu Srbiji 1877, 133)

Od značaja je i Ukaz o oslobađanju od plaćanja poreza, koji ukazuje i na dobno određenje starosti, iz 1837. godine, prema kojem:

„Отац који има три сина, али само једног у кући; отац који има ситну децу, а нема баштине своје и децу и себе аргатовањем издржава; онај који није оптерећен

²¹⁶ Prva srpska institucija datira iz 1816. godine kada je osnovana *Narodna kancelarija* čiji je zadatak bio da posreduje između srpskih i turskih vlasti. Međutim, već 1822. godine počinje sa radom Opština, 1826. godine osnovan je Sud, a Policija već naredne 1827. godine. Više o tome bilo je reči u prethodnim poglavljima.

ситном децом, али нема баштине и који се издржава аргатовањем, плаћа мањи порез, један или два талира годишње, према могућности; поједини кметови; „старац од 60 година и јаче, који има једног сина ожењеног и потому порез плаћајућег, или који је зата кћери у кућу пустио, с намјеренијем, да се од пореза ослободи а зет му порез плаћа, ослобађа се од пореза, но при овима ваља нарочито мотрити на баштину и имјеније, да ако има је баштина и имјеније боље, на таковог сина и зета јачи се порез по соразмјерију удара.”; просути и сакати... ако су у стању сиромашном ослобађају се од пореза; бјесомучни пар ослобађају се пореза сасвим.“ (Zbornik zakona i uredaba u Knjaževstvu Srbiji 1877, 187 - 188)

Poslednji primer čini odluka o ustanovljavanju špitaljskog i školskog fonda iz 1837. godine, koja je propisivala da:

„Једна пара од сваког продатог свињчета преко границе; 3 од говечета и кљусета које се преко границе претури; 1 пара од пара оваца или козе које оде преко границе да у фонд школски и шпиталски. Ова такса да се наплаћује на свим ђумруцима (царинама) и да ђумруци посебан рачун воде са овим средствима.“ (Zbornika zakona i uredaba u Knjaževstvu Srbiji 1877, 199)

Daljem zakonodavnim i administrativnim razvojem, status opštine prve klase dobio je samo Beograd 1839. godine. Predsednik beogradske opštine bio je i upravnik varoši. Kao nosilac prve funkcije imao je sudsku vlast, dok je policijsku vlast imao kao upravnik varoši. Pre nego što će nadležnost policijske vlasti biti postepeno ograničavana u periodu koji će uslediti, u početku je bila veoma velika. U domenu delovanja policije bila je i čistoća, izgradnja grada, socijalno staranje, zdravstven zaštita, kontrola privatnog života... Policijski aparat 1837. godine činili su: direktor, sekretar, dva praktikanta, osam pandura, kojima se kasnije priključuju pisar i dobošar. Ovakvi kapaciteti, savremenim administrativnom terminologijom izraženo, dolazili su na 12.703 stanovnika koji su živeli u 1.389 kuća 1839. godine, a grad postaje središtem privredne delatnosti koje ne prestaje da privlači doseljenike. U ovom periodu stanovništvo je raslo po stopi od 5-6% godišnje²¹⁷,

²¹⁷ Do sedamdesetih godina 19. veka život se odvijao u dve celine podeljene prema nacionalnoj i verskoj pripadnosti. Turski podanici živeli su na dunavskoj padini, Jevreji su živeli u mahali na Dorćolu, a srpski živalj na savskoj padini.

dok je Srbiju iste godine naseljava ukupno 700.000 stanovnika na čiju teritoriju kontinuirano nastavljaju da se useljavaju ljudi iz različitih krajeva u potrazi za boljim životnim prilikama. Oni koji ih, pak, nisu ostvarili, mogli su, kao krajnjom nuždom preživljavanja, da se bave prosjačenjem za šta je bila potrebna dozvola gradskih vlasti (Marković i dr. 2003. 11-29).

Držanje pod kontrolom marginalaca koji nisu mogli da se prehrane radom, bio je samo jedan domen u kojem nalazimo začetke onoga što u najširem smislu može biti dovedeno u vezu sa socijalnim staranjem, mada veoma udaljenim od savremenog značenja pojma. Na osnovu Preporuke Magistrata Policiji da preuzme izdržavanje i nadgledanje bolesnika, iz januara 1838. godine, a po odobrenju Saveta, može se zaključiti ko su bili glavni označeni marginalci: „болни, кљасти, невољни и сасвим убоги“. Međutim, u istoj Preporuci stoji i upozorenje da se vodi računa o tome da suma ne sme prevazilaziti okvire prihoda iz kojih će ovo staranje biti finansirano, jer: „са стране Правитељства никаква у том помоћ чинити се неће, нити пак какав прирез у случају излишни какови трошкови дозволити“ (Prpa ur. 2003, 376). U daljem tekstu preporuke stoji i da Magistrat predaje Policiji špitaljske novce u svrhu izdržavanja navedenih nevoljnika. Upravo osnivanje i finansijsko narastanje Špitaljskog fonda za izdržavanje opštinskog špitalja: “у коме би свакојаким тежким болестима страдајући и сваке подпоре лишени убоги и невољни људи средства к оздравленију и издржанију свом могли имати” (Prpa ur. 2003, 389), dovešće do organizovanog pružanja zdravstvene brige i „одржањ[а] живота бедни и невољни”. Među bednima i nevoljnima, u prvom redu bolesnima, valja prepoznati i klicu staranja o starima koji su tvorili znatan deo građana na margini, a koji su joj pripadala već time što nisu bili uključeni u svet rada²¹⁸.

Prethodni redovi trebalo je da ukažu na to kakvu je pomoć i brigu mogao da dobije ostareli stanovnik Beograda tridesetih godina 19. veka. I u narednim decenijama, u kojima su se nevoljnici umnožavali kako je rastao broj stanovnika, a koji je 1846. godine iznosio 14.170, bili su primenjivani isti „recepti“ socijalne brige. Kao jedna od praksi koju je gradska vlast primenjivala za uvećanje sredstava u osnovanom Sirotinjskom i Špitaljskom

²¹⁸ Konstruisanju starosti kao društvenog problema, skopčanog sa sferom rada, posvećeno je prethodno poglavlje.

fondu bila je mera naplaćivanja takse na balove, odnosno zabave u mehanama i kafanama. Sirotinjski fond nastao je nakon popisa 1846. godine svih lica koja su se bavila prosjačenjem, ali i svih drugih koji zbog bolesti ili nekog drugog razloga nisu mogli da se samostalno izdržavaju (Marković i dr. 2004, 7-25). Razlog zbog kojeg su se gradske vlasti tako ozbiljno pozabavile prosjačenjem moguće je razumeti na sledeći način:

„U prethodnom razdoblju ovaj problem je rešavan tako što su izdavane specijalne dozvole za prošnjju. Ali nove vlasti, posebno pod uticajem činovnika i lekara koji su pristigli u Srbiju iz Austrije, dr Jovana Stejića, dr Jovana Sterije Popovića i dr Emeriha Lindenmajera, počele su prosjačenje da tretiraju kao znatno širi društveni problem, koji proističe iz socijalne nejednakosti, sve uočljivije u gradu koji se ubrzano razvijao... Fond [Sirotinjski] je u velikoj meri pomogao siromašnim Beograđanima, ali je i doprineo da se znatno smanji prosjačenje u gradu.“ (Marković i dr. 2004, 23)

Da je ovakav pristup u sagledavanju „širih društvenih problema“ imao uticaja i na ostarele građane svedoči primer Mišule Jorgaća koji je 1842. godine predao molbu „због крајњег сиромаштва и старости његове“ da mu se dozvoli da prosi od „велики лица... како би с тим фамилију своју састојећу се из ситне деце, препитовати могао“ (Marković i dr, 2004, 494). Izdvojeni primer ustaljene prakse dobijanja dozvole upućuje na postojanje strogih pravila za pravo na pomoć od Sirotinjskog fonda. Tako je naloženo da se pomenutim popisom ustanovi koliko ima „pravih bogalja“, a koji su bili definisani kao slepi, sakati ili vrlo stari. Prema ovom popisu, u Beogradu je bilo 17 prosjaka i 28 „кљасти и богаљасти сирот[и]“, od čega 6 navedenih kao starih. Najstarija među njima bila je žena od 63 godine koja je opisana kao stara i iznemogla. Tri popisana muškarca imala su 60 godina. Jedan je potpuno slep, drugi slabovid, dok za trećeg nije bilo navedeno fizičko oštećenje. I dve žene od 50 godina opisane su kao „здраве но стале“ (prema Marković i dr. 2004, 525-530). Na osnovu ovog spiska, pruža se mogućnost dobijanja podatka o dobnom kriterijumu za određenje starosti neophodne za dobijanje pomoći, ali i podatak da se starost, kod popisanih, sama po sebi razumela kao dovoljan kriterijum za sticanje prava na potporu. Ovakav zaključak, naime, moguće je izvesti na osnovu toga što su se na spisku našle i dve zdrave žene, ali pedeset godina stare.

Pored ovog primera, postoji barem još jedan jasan pokazatelj da su pedesete godine bile granična dobna odrednica posle kojih bi se osoba mogla smatrati starom. Na takvo određenje svakako da je uticao ondašnji prosečni životni vek i smanjena mogućnost da pojedinac doživi poznije doba, za šta su postojali različiti razlozi, ali je od uticaja bio i sam administrativni aparat:

„Sredinom 19. veka, država kroz svoje osnovne zakone konačno priznaje postojanje značajnih društvenih razlika. Preciznije imenovanje tih razlika, međutim, javilo se kao naročit problem. Vlasti još uvek nisu u stanju da ih terminološki jasno odrede. Kroz zakone i uredbu država ipak počinje da govori o klasama, o redovima, a klasifikacija pojedinca vrši se kroz nekoliko različitih filtera.“ (Jovanović V. 2006a, 69)

Zarad pojašnjenja valja ukazati na to da je, najpre, Policijski zakonik iz 1850. godine striktno određivao ko nije potpadao pod telesnu kaznu *boja* – batinanjem. Prema njegovim odredbama bili su izuzeti činovnici, sveštenici, kao lica građanskog reda s posebnim zaslugama. Međutim, za definisanje starosti od veće je važnosti paragraf 32 *Kaznitelnog zakonika* iz 1860. godine koji propisuje da će se bojem kažnjavati: skitnice, sluge, šegrti, nadničari, besposličari (muškarci i žene) i drugi kojima bi porodice trpele ako bi bili osuđeni na zatvor. Ni sva lica starija od pedeset godina nisu mogla biti kažnjavana na ovaj način:

„Paragrafi pomenutog zakona jasno razlikuju ugledne i poštovane od mlađih ljudi, od mase onih koji su navršili 18, a nisu napunili 50 godina. To je sasvim određena uzrasna kategorija, nad kojom država još uvek želi da održi svoj puni autoritet.“ (Jovanović V. 2006a, 70-71)

Međutim, važno je ukazati da država ne samo da odvaja mlađe od uglednih, nego i da je učestvovala u odvajanju starijih i iz opsega onih koje autor naziva poštovanim i uglednima, ali i iz opsega onih koji to nisu, odnosno iz mase onih za koje je bila propisana telesna kazna – iz kategorije neuglednih i nepoštovanih. Dakle, u želji da kontroliše jedne, ona učestvuje u konstruisanju *drugih* – starih. Tako je suzbijanje besposličarenja, skitnje, prosjačenja i sličnih oblika sitnog kriminala direktno uticalo na definisanje obrisa „generacijskih kriški“. Ono što je, međutim, važno jeste da bez definisanja starosti od strane administrativnog aparata nije bilo moguće ni uspostavljanje organizovane brige o

njima. Kao što je bilo potrebno vreme da se u političkom životu odomaće termini „viši“ i „niži“ redovi i klase, tako je bilo potrebno vreme i da se oni koji su njima bili obuhvaćeni počnu deliti po drugačijem vidu klasifikacije na „mlade“ i „stare“, pri čemu bi jedini kriterijum bio dobni. Ovo, naravno, ne znači da nije i ranije postojalo podvajanje po kriterijuma stariji – mlađi, naročito kada je reč o seoskoj sredini sa dominantnim patrijarhalnim obrascem, pri čemu se patrijarhalno društvo najčešće definiše kao: „društveni poredak zasnovan na vladavini muškaraca nad ženama, kao i starijih nad mlađim članovima zajednice“ (Vuletić 2006, 113). Ova napomena trebalo bi da posluži samo kao podsećanje, budući da je ovom pitanju pažnja bila posvećena u drugom poglavlju.

Šezdesetih godina 19. veka Beograd je imao 3.000 domova (Marković i dr. 2005, 19), ali još nije moguće naći tragove *doma* koji bi mogao da ukazuje na organizovani smeštaj starih. Da je gradski špitalj na sebe preuzimao ulogu udomljavanja nevoljnika, svedoči molba beogradskog arhiepiskopa i mitropolota srpskog Mihaila Upraviteljstvu varoši Beograda. On je za jednu Beograđanku posle razvoda od muža tražio ili izdržavanje, ili njeno primanje u špitalj, ili da joj se, pak, dozvoli da prosi (Marković i dr. 2005, 569). Ipak, ključni preduslovi za trasiranje ovog društvenog problema nastavljaju da se nižu. Najpre, kroz rast broja stanovnika, ali i kroz preobražaj Uprave grada. Beograd prvi put biva podeljen na šest kvartova Uredbom iz 1860. godine. Viši organ *Opštine varoši Beograda* bilo je *Upraviteljstvo varoši Beograda*, a niži organ *Ministarstva unutrašnjih dela*. U ovoj dekadi, tačnije 1867. godine, turska vojska napušta gradove u Srbiji, što otvara novo poglavlje u istoriji zemlje. Ukupna društvena pomeranja, ipak, ne dovode do napretka zdravstva, što se sa aspekta proučavanja odnosa prema starosti čini važnim, upravo, zato što su različite kategorije nevoljnika imale pravo na dobijanje besplatne medicinske brige gradskih fizikusa. Marginalna ponašanja, u koje je spadala i skitnja, i dalje se sankcionišu, dok se čvršća kontrola uvodi i u sferu organizovanja „balova“, budući da dobijena sredstva na ime taksi za njihovo organizovanje i dalje služe za popunjavanje gradskih fondova, pa i onih namenjenih proučavanoj kategoriji stanovništva. Prema spisku lica kojima je 1866. godine dozvoljeno održavanje balova, vidi se da ih je u toj godini bilo 58. Već naredne godine, prema naplaćenim taksama, broj se popeo na 108 (isti i dr. 2005, 513-517).

Broj stanovništva je nastavljao da se povećava, pa je tako Beograd prema zvaničnom popisu 1869. godine imao 20.506 žitelja. Zanimljivo je da se trend brojčane prevage muškaraca i dalje nastavlja, pa tako ukupnu cifru stanovništva čine 12.233 muškarca i 8.273 žene (Miloradović i dr. 2006, 7-30), što upućuje na to da je višak muškaraca posledica privremenih, radnih migracija. Najveći rast stanovništva, na nivou cele države, odigrao se u periodu od 1881. do 1885. godine s prirodnim priraštajem u proseku od 21 promila na godišnjem nivou (od 1880. godine do 1910. godine broj stanovnika porastao je za 71,3%) (Čalić 2004, 49) Siromašenje, u prvom redu seoskog, stanovništva nastavljalo se, što je:

„Pored rastuće agrarne prenaseljenosti, kao i propadanja starih zanata, dovelo do porasta jeftine radne snage koja se kretala ka gradovima, privučena mogućnostima zapošljavanja. Svi su oni u prestonici tražili posao, kao kućna posluga, nekvalifikovana sezonska radna snaga i u prvim fabrikama.“ (Miloradović i dr. 2006, 20)

Podatke o onovremenom starom čoveku možemo pronaći i u sferi rada, na koju, na ovom mestu valja samo podsetiti. Dobne karakteristike onih koji su radili, kao i prirodu samog rada, u negdašnjem Beogradu, kojem je poklonjena najveća pažnja kao najvećem centru koji je mogao iznedriti ustanovu za zbrinjavanje ostarele populacije, Lapčević opisuje na sledeći način: „Počevši od dece koja imaju 8-9 godina pa do baba od 70 godina – sve to po ceo bogovetni dan skapava i propada na teškom radu“ (Lapčević 1910, 506-510 prema Čalić 2004, 106).

Na ovom mestu, važno je još podsetiti i na to da su krajem 19. veka čitavi delovi zemlje živeli od „putujućeg“ rada. Pečalbarstvo, o kojem je reč, a koje je podrazumevalo rad muških članova domaćinstva izvan seoske, porodične zajednice Mari-Žanin Čalić vidi kao preteču srpskog radništva, upravo onog sloja društva kojem će kasniji zakonski propisi u Kraljevini SHS dozvoliti socijalno osiguranje²¹⁹, usled međunarodnih uticaja, a koje postaje osnova i za osiguranje za slučaj starosti tj. za penzijsko osiguranje koje je jedno od stubova konstruisanja starosti kao društvenog problema.

„Postepeno se iz nezaposlenog i osiromašenog seoskog stanovništva istočne i južne Srbije stvorio jedan znatan soj prostorno pokretne i fleksibilno upotrebljive radne snage.

²¹⁹ O svim problemima koji su pratili primenu zakonskih rešenja više u prethodnom poglavlju.

Oni su delimično bili usputni sitni preduzimači, ali su se sve češće pogađali da rade kao nadničari u poljoprivredi, industriji i rudarstvu. Prateći zov tržišta rada, pojavljivali su se svuda gde je trenutno nedostajala vredna i predana radna snaga, koja je onda rado primana na posao. Pošto su migranti, pri opadanju ponude rada, stalno tražili svoj seoski zavičaj, socijalni troškovi za poslodavce i socijalne službe bili su još u isplativim okvirima. Tako gledano, pečalbari su pripadali masi preteča srpskog radništva, ali, za razliku od svojih kolega iz kasnijeg vremena, samo su se u retkim slučajevima naseljavali blizu fabrika.“ (Čalić 2004, 174)

Razvoj zdravstvenih prilika opredeljen je *Zakonom o uređenju sanitetske struke i o čuvanju narodnog zdravlja* iz 1881. godine (s izmenama i dopunama 1884, 1891, 1900, 1905, i 1912. godine). Najpre valja razmotriti član 26. prema kojem bolnice mogu biti javne ili privatne. Javne su one o trošku narodnog sanitetskog fonda i pod upravom *Ministarstva unutrašnjih poslova*, dok su privatne o trošku privatnih lica ili fonda (sastavljenog od priloga i poklona) i pod nadzorom *Ministarstva unutrašnjih poslova*. Ovim zakonom bilo je propisano da se u javne bolnice primaju svi, bez razlike prema polu, veri ili nacionalnosti („narodnosti“). U slučaju da ni bolesnik, niti njegova rodbina nisu bili u stanju da plate bolnički trošak, on je padao na teret Sanitetskog fonda²²⁰. Pravo na oslobađanje od troškova imali su siromašni koji plaćaju do 10 dinara „neposrednu porezu“ ne računajući u ovaj iznos, lični porez. Međutim, ono što je najvažnije, za pitanja koja se ovde razmatraju, propisano je članom 28. *O sirotinjskom domu za telesno nesposobne*. Prema njemu, doneta je odluka da se u Nišu ustanovi jedan sirotinjski dom na nivou države, a na teret Sanitetskog fonda. Nadzor je pripao okružnoj policijskoj vlasti (Zbornik zakona i uredaba u knjaževstvu Srbiji 1881). Kao cilj ustanove, navedeno je:

„da čuva i hrani svu sirotu gluho-nemu decu iz države i da ih nauči zanatu od kojeg će kasnije živeti; da čuva i izdržava sirote i slepe dok ne nauče neki zanat; da prikuplja vanbračno rođenu i odbačenu decu i da ih odhrani do uzrasta kada se mogu dati na zanat; da do smrti hrani i čuva bogalje nesposobne za rad usled nesreće ili bolesti, a nemaju prava na izdržavanje iz invalidskog fonda, niti imovine da se sami izdržavaju; da prikuplja siročad koja ostanu bez hranitelja posle poplava, požara i ratova; siročad i decu čiji su

²²⁰ Do ovog Zakona troškove je snosila Opština (Tasić 1996, 24).

roditelji bolesni i ne mogu ih izdržavati ili koji su nemoralni.“ (Zbornik zakona i uredba u knjaževstvu Srbiji 1881, 450)

Prema ovom Zakonu bio je propisan i rad onih „bogalja“ koji imaju „nešto radne snage“. Od njih se očekivalo da rade u bašti doma, čiste sobe i hodnike, čiste duvansko lišće, češljaju vunu, pletu asure, šiju vreće... Od ovog rada, bilo je predviđeno da se uspostavi fond za siročad doma kako bi im se dala izvesna svota pri izlasku iz ustanove. Međutim, iz dopune ovog Zakona 1884. godine, saznajemo i to da ako bi u interesu uštede sredstava Sanitetskog fonda, kao i u interesu administracije i nadzora, ali i zbog uspostavljanja škole za lekarske pomoćnike i babice, bilo pogodnije da se na jednom mestu administrativno spoje državna bolnica (koja postoji u Beogradu) sa Sirotinjskim domom i sa Bolnicom za duševne bolesti. Potvrdu o osnivanju prvog Sirotinjskog doma u Nišu pronalazimo tek 1902. godine. Njegova namena ostala je, kako se navodi, da zbrinjava decu, ubogaljene, slepe, stare, umobolne... Deo štíćenika kasnije je bio preseljen u Aleksinac 1948. godine, a ostatak 1952. godine, o čemu će naknadno biti reči (Miletić ur. 1998, 17).

Iste godine kada je donet *Zakon o uređenju sanitetske struke i o čuvanju narodnog zdravlja*, ustanovljena je gradska bolnica u Beogradu, prema standardima ondašnje Evrope. Beograd je tada imao oko 35.000 stanovnika, a jedan lekar je dolazio na oko 1.000 ljudi (Miloradović i dr. 2007, 7-30). Ovo je bilo naročito važno zbog epidemija zaraznih bolesti koje ne samo da su odnosile stanovništvo, nego su i uticale na to da se oboleli smatraju licima sa margine, odnosno otpadnicima koje je trebalo pre izolovati, nego lečiti. „Mnoge od tih bolnica predstavljale su, zapravo, stacionar skitnica, sifilisom zaraženih prostitutki, beskućnika i alkoholičara, ostavljenih da tamo skončaju“ (Jovanović V. 1999, 174-180 prema Jovanović, V. 2006c, 670-671). Bolnice su, zapravo, bile te koje su na sebe preuzele najveći deo socijalnog tereta, a loši uslovi u privremenim ili nenamenskim objektima određivali su njenu osnovnu funkciju, jer su: „bile manje osposobljene za lečenje, a više za ublažavanje tereta patnje i ljudske bede“ (Popović prema Jovanović V. 2006c, 671). Na sličan način o bolnicama piše i doktor Dobrivoje Ger Popović dvadesetih godina 20. veka. Ističe da bolnice ne smeju biti samo skloništa neizlečivih bolesnika, nego da se u njima mora pružati prava pomoć, ali navodi i to da su bolnice i drugi slični zavodi neophodni za

izdvajanje i lečenje bolesnika, prevashodno za „socijalno i ekonomski slabe“ (Popović 1926, 26-28)

Ljudsko telo, ipak, nije ostalo izvan intervencije državne politike zaštite zdravlja i delokruga sanitetske policije. Ono je, naime, sagledavano kao potencijalni izvor materijalnog tereta za državu, usled bolesti i fizičkog opadanja (Jovanović V. 2006b, 361). Načelnik Sanitetskog odeljenja 1879. godine o dužnostima države piše na sledeći način: „Svaka država ima ne samo moralnu dužnost, starati se da njeni građani ne umiru i ne postaju bogalji pre prirodnog roka (...) jer država može imati privrednoga rada i odbrane samo od građana u punoj snazi“ (prema Jovanović V. 2006b, 362). Ideal pune snage, čoveka sposobnog za rad, za doprinos široj zajednici, već je uveliko potvrđen, baš kao što je star čovek, kada je bolestan, siromašan i za rad nesposoban, počeo sve jasnije da se potvrđuje kao finansijski teret čije probleme valja rešavati u cilju prevencije većih teškoća i izdataka u državnim poslovima.

Iz svega do sada rečenog, a što se ticalo delatnosti bolnice, jasno je da je upravo ova institucija preuzela deo socijalne uloge u brizi o starima. Intervencijom države naknadno se stvaraju uslovi da bolnice preuzmu svoju primarno medicinsku ulogu, time indirektno doprinevši da se briga o nevoljnicima, kao opštoj kategoriji, a među njima i starima, uže profiliše i najzad profesionalizuje, što je jedan od ključnih pokazatelja da se radilo o otpočinjanju procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema. Međutim, u *Godišnjem izveštaju o stanju zdravlja za 1880. godinu*, za čitavu zemlju, još se ne pominju podaci o javnim zgradama koji bi mogli ukazivati na to da je postojalo organizovano zbrinjavanje starih osoba. Podaci koji se traže odnose se na: škole, apsane, mehane i bolnice u određenom okrugu (Miloradović i dr. 2007, 400-401). I *Mesečni izveštaj o stanju zdravlja stanovništva (februar 1886.)* pruža podatke za iste javne zgrade (Miloradović i dr. 2007, 548). Poslednje decenije 19. veka, tačnije 1891. godine osnovana je *Klasna lutrija*²²¹ čijim sredstvima započinje proces obezbeđivanja dodatnih sredstava za rešavanje socijalno ugroženih kategorija stanovništva, čime se stvara još jedan uslov za proces konstruisanja starosti kao društvenog problema, a to je dirigovana finansijska potpora (Miloradović i dr. 2007, 7-30).

²²¹ Lutrija ima istu namenu i u periodu posle Drugog svetskog rata.

Da bi označeni proces bilo moguće sagledati na adekvatan način, neophodno je uputiti i na ključne karakteristike stanovanja u gradovima, jer bez ove perspektive nije potpuno objašnjivo izostajanje konkretnijih intervencija na planu organizovanog zbrinjavanja starih, u datom periodu. Kada je reč o stanovanju u starosti, gerontološka literatura, najčešće pominje dva vida. Prvi se odnosi na stan ili kuću, kao manje ili više opremljen prostor, a drugi na institucionalizovani smeštaj i zbrinjavanje ljudi u starosti. Da bi bilo moguće napraviti prelaz od uboških ili sirotinjskih domova do specijalizovanog, profesionalizovanog stanovanja u instituciji, važno je podsetiti na to da je stanovanje, najpre, indikator nečijeg socijalnog položaja, tradicije i kulturnog života (Milosavljević M. 1979, 33). Naredne strane trebalo bi da doprinesu osvetljavanju ukupnih državnih, privrednih i socijalnih kretanja koja su uticala na tok organizovanog pružanja smeštaja i brige u starosti, a koji je u 19. veku mogao samo da se nazre kroz pojedine mere usmerene ka egzistencijalno ugroženoj populaciji, bez uvažavanja dobnog kriterijuma. I, postepeni, prelazak na iste prilike u 20. veku ukazuju na „zavisnost“ starih od siromašnih, bolesnih, nezaposlenih, ili, čak, onih koji su definisani kao otpadnici od društva.

Problem stanovanja bio je jedan od najvećih, naročito u Beogradu, s gotovo nepostojećim izgledima za poboljšanje situacije, pogotovo posle ratnih razaranja u drugoj dekadi. Pored uobičajenih osvrta na socijalne probleme koji se tiču zakasnele industrijalizacije, političkih previranja, radništva... problem stanovanja biće onaj kroz koji će se posmatrati svi drugi, s ciljem uvođenja u dublji problem stanovanja u starosti u periodu u kojem se tek naziru važniji preduslovi za konstruisanje starosti kao društvenog problema. Konkretnije, ovakvo široko omeđavanje problema trebalo bi da posluži pružanju adekvatne osnove za sagledavanje prakse osnivanja preteča domova za stara lica²²², a koji na teritoriji Srbije počinju intenzivnije da se grade dvadesetih godina 20. veka.

U studiji *O preobražaju u našem sanitetu* iz 1919. godine sanitetski pukovnik dr. Čedomir Đurđević piše da srpski gradovi, a kao primer navodi i Beograd, pate od oskudice stanova i beleži pojavu sve većeg broja stanova bez poštovanja minimuma higijenskih i drugih uslova (Đurđević 1919, 11). Ni predratna situacija nije bila bolja:

²²² Onih domova koji će na njihovim osnovama biti građeni posle Drugog svetskog rata ili, pak, zatvarani i izmeštani iz gradskih sredina, čime je stvorena osnova za proglašavanje date prakse kao potpuno nove delatnosti posleratne vlasti. Ovim pitanjima biće posvećen odvojeni segment ovog poglavlja.

„...varoši pokazuju u stanbenom pitanju velike nedostatke i to baš više oni gradovi, koji se brzo razvijaju. U njima se javljaju celi kvartovi i naselja (u Beogradu Jatagan-Mala, vagoni i sl.) koji znače ne samo sramotu nego očitu propast za one koji tu stanuju.“ (Konstantinović 1932, 183)

Porušeni, posleratni Beograd imao je problema, čak, i sa smeštajem državnih i komunalnih službi, zbog čega je 1921. godine konfiskovano 3.000 soba (Čalić 2004, 314). Nastanjivanje u vreme industrijalizacije, koja je usled porasta ponude radnih mesta u industriji i rudarstvu za posledicu imala prostornu pokretljivost pretežno seoskih, sezonskih radnika ka gradskim centrima u kojima su tražili posao, Dušan Stevović-Jazmin u *Beogradskim opštinskim novinama* opisuje na sledeći način: „Lepo čovek ustane ujutru, umije se, spremi se da pođe na rad i kad izađe iz kuće on se zaprepasti! Do njega je već osvanuo neki novi komšija sa 'kućom', ognjištem, ženom, decom i poziva ga na kafu...“ (Stevović-Jazmin 1938, prema Čalić 2004, 313) Priliv stanovništva bio je takav da grad nije mogao da primi sve koji su želeli u njega. Divlja gradnja bila je prvi, često i jedini, preduzimani korak. Nicala su neplanska, nehigijenska naselja koja su primala one najsiromašnije, radnički kvartovi su bili pretrpani, a sve zajedno dovelo je do enormnog rasta cena stanova i kirija. Sve ovo vodilo je daljem siromašenju i čestom poboljevanju urbanog stanovništva, koje je od jedne trećine do, čak, polovine bilo samačkog profila (Vuletić 2006, 123). Oni koji se nisu snašli, a nisu imali gde da se vrate, postajali su rastuća staračka „masa“ čije će probleme, počev od dvadesetih godina 20. veka, rešavati prvi „domovi“. Masu, međutim, ne bi trebalo shvatiti kao brojno značajno umnoženu kategoriju ljudi, kao što ni domove ne bi trebalo razumeti u kategoriji domova koji će se graditi u drugoj polovini 20. veka.

Opšte karakteristike perioda nakon Prvog svetskog rata jesu veliki demografski rast i problem nezaposlenosti, s njim u vezi. Demografski rast je podrazumevao umnožavanje srpskog stanovništva tokom međuratnog perioda za oko 50.000 ljudi godišnje. „Široko dno mladih na starosnoj piramidi delovalo je tako da su stalno brojne, generacije mladih prodirale na tržište rada“ (Čalić 2004, 351). Zbog toga, u prvom redu možemo govoriti o porastu broja mlađih članova društva koji, zajedno sa ostalima, ne uspevaju da nađu uhlebljenje u kriznom periodu, u kojem se kao glavno pomoćno sredstvo u preživljavanju i

dalje koristi prostorna pokretljivost. Kriza biva produbljena i svetskom ekonomskom krizom tridesetih godina 20. veka, koja se „naslonila“ na nerešene posleratne probleme i politička previranja u zemlji. Ova okolnost, iako se ponajviše tiče radnika mlađe generacije, nije nepovezana sa situacijom u kojoj će se naći stariji državljani. Naime, sunovrat socijalne politike nastao je s jedne strane zbog smanjenog broja obveznika osiguranja, ali i zbog smanjenja doprinosa koji su bili izdvajani na ime osiguranja, usled smanjenja nadnica. Posledice po staru populaciju podrazumevale su odlaganje uvođenja osiguranja za slučaj starosti, koje je bilo najavljeno Zakonom o osiguranju radnika 1922. godine. U Kraljevini između dva Svetska rata, naime, dolazi do pokušaja da se uvede obavezno socijalno osiguranje, koje je trebalo da dovede i do regulacije i ujednačavanja propisa koji su bili vezani za dodeljivanje prava na penziju na teritoriji novoosnovane države. Međutim, pomenuti faktori utiču na to da primena Zakona bude odložena do 1937. godine, s izuzetkom Osiguranja od bolesti i nesreće koje je bilo uvedeno odmah po izglasavanju Zakona. Tako, novostvorena država, potresana i unutrašnjim i spoljašnjim krizama, beleži pomake u nepotpunoj socijalnoj zaštiti tek kasnih tridesetih godina. Za mnogobrojne koji su ostali „izvan“ slova zakona tj. one koji njime nisu bili obuhvaćeni na duži rok, nije preostalo ništa drugo nego da: „neograničeno dugo rade u starosti, ili – ako bi izgubili posao – da simuliraju bolest...“ (ista 2004, 367) Podaci o odnosu broja dana bolovanja i godina starosti radnika prema Središnjem uredu za osiguranje radnika iz 1926. godine to pokazuju. Na sto muškaraca starih između 18 i 22 godina dolazilo je 690 dana bolovanja; između 43 i 47 godina 720 dana, dok je na radnike od 58 godine pa nadalje (svi stariji od 58 godina svrstani su u jednu kategoriju) na bolovanju su bili 1265 dana. Broj dana za žene istog doba iznosio je 977; 966 i 1074²²³ (Konstantinović 1932, 245). Značajno je imati i uvid u statistiku koja se odnosi na bolovanje i umiranje prema dobnom kriterijumu u okviru bolnica na teritoriji Inspektorata Ministarstva narodnog zdravlja. Podaci se odnose na 1922., 1923. i 1924. godinu i prema njima najveći morbiditet javlja se među populacijom od 20 do 50 godina koja je činila 61,7% lečenih u bolnici. Najmanje učešće u morbiditetu javljalo se kod bolesnika od 70 do 90 godine u procentu od 2,1. Slede deca od jedne do

²²³ Najveći broj dana bolovanja žene imaju između 23 i 37 godine (i do dvesta dana veći broj dana bolovanja nego u starijoj dobi) što je moguće dovesti u vezu sa materinstvom.

deset godina sa učešćem od 5,7%, dok bolnički letalitet ukazuje na to da je odnos između obolelih i umrlih najveći, upravo, kod najstarijih i najmlađih (Joksimović 1927, 83-86). Autor je ovakvo stanje stvari među decom objasnio time što se deca najčešće ne leče u bolničkim uslovima, dok se u slučaju starica i staraca pozabavio nesrazmerom između bolničkog lečenja muškaraca i žena ističući da:

„Starci više traže a starice manje bolničku negu, svakako iz socijalnih razloga, jer se starice mogu bolje pomoći kad su same nego li starci i što starice mogu više privrediti u domaćinstvu od muških pa se radije i zadržavaju.“ (Joksimović 1927, 85)

Ovome valja pridodati i podsećanje da su u urbanom stanovništvu značajno učestvovali samci. Opis njihovog staračkog života tj. život neženja u starosti dr Milan Jovanović Batut opisuje na sledeći način:

„Nevolje od bolesti i starosti teško se podnose i u sasvim sređenim porodičnim krugovima, a u osami još mnogo teže. Već zdrav, ali star i oronuo neženja je doista bedan stvor... a bolestan još bedniji... Rekao bih tragičan junak [...] Dok je mlad i zdrav, nalazi sebi kako-tako i pevidruga i plačidruga, ali čim počne stariti, upravo: „matoriti“ i opadati, pa uz to još i pobolevati, napušta ga jedno po jedno, ma ih kako prizivao. Najposle ga iznevere i najbliži, najprisniji – naročito ako padne u kakvu dugotrajnu, tešku pa uz to još i odvratnu bolest...“ (Jovanović-Batut 1930, 13-14)

Takvi stari mogli su jedino biti upućeni na socijalno staranje opština, koje usled stalnog priliva stanovništva, nisu uspevale da zaustave porast gradske sirotinje koja se akumulirala iz nezaposlenosti. „Ovaj sloj sirotinje koji se brzo uvećavao, i koji se širio i dolaskom nezaposlenih, invalida i osiromašenih starih lica, kao i drugih socijalno problematičnih slojeva, trajno je obeželio sliku grada“ (Popović 1939 prema Čalić 2004, 378). Dobrivoje Ger Popović ukazivao je i na to da zakon mora da se pobrine da svaka opština bude dužna da se stara za svoje nemoćne, neizlečive i za rad nesposobne građane, ali je upozoravao i na to da manje opštine nisu u stanju da ispune svoje obaveze, te da su upravo one u većem broju. Prema podacima iz 1921. godine, od 6575 opština u Kraljevini, samo 96 ih je imalo više od 10.000 stanovnika, a od njih je samo 22 imalo više od 20.000 ljudi (Konstantinović 1932, 179). „Ako bi se one u svemu morale da povinuju takvoj zakonskoj odredbi, ipak svi ti socijalni invalidi ne bi ni najmanje bili zbrinuti. Opet bi ostali na ulici ili na milost

kakvog rođaka“ (Popović 1926, 41) što je, kako će pokazati nastavak ovog poglavlja, i bio najčešći slučaj. Popović zbog toga zagovara stav prema kojem bi najsvrsishodnije bilo da država i *humana društva* osnivaju domove za takva lica u kojima bi, prema radnim sposobnostima, mogli i sami da doprinesu svom izdržavanju, dok bi minimalno učešće otpadalo na opštinu. Humana društva će dobrim delom i uključivati u zbrinjavanje ostarelih članova onovremenog društva, a među prvim registrovanim društvima bio je Crveni krst Srbije koji je osnovan 6. februara 1876. godine, godinu dana nakon osnivanja Međunarodnog pokreta Crvenog krsta. Prema gerontološkoj literaturi, pomoć Crvenog krsta Srbije starijim osobama može se uslovno podeliti u tri perioda: od 1876. do 1945, od 1945. do devedesetih godina 20. veka i od devedesetih do danas. U prvom periodu, najvažnijem za ovaj deo studije, Crveni krst je pružao pomoć starima kao delu ukupne ugrožene populacije. U tom periodu nije bilo jasno struktuiranog programa pomoći starijima, ali je bilo fragmentarnih napora poput finansiranja staračkih domova (Todorović i Vračević 2009). Vremenom će se uključivati i druga udruženja, naročito tokom prve polovine 20. veka, o čemu će biti više reči.

Na ovom mestu važno je još pomenuti delokrug *Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja*, pomoću kojeg će biti moguće pokazati da u periodu nakon Prvog svetskog rata domovi za stara lica još nisu u opisu poslova ovog Ministarstva, što ne znači da, makar i u rudimentarnom obliku, nisu počeli da se javljaju. Organi i uprave koji su bili neposredno podređeni Ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja bili su: Centralni higijenski zavod u Beogradu, Škola narodnog zdravlja u Zagrebu, sve javne bolnice na teritoriji uprave grada Beograda, Dom slepih u Zemunu, Inspekcija rada i inspekcija radnih kotlova u Beogradu, Iseljenički komesarijat u Zagrebu. Organi i ustanove socijalne i zdravstvene uprave Kraljevskih banskih uprava bile su: Higijenski zavod u sedištu svake Kraljevske banske uprave, Domovi narodnog zdravlja, Dečji domovi, Lečilišta i Stručni referenti kod opštih upravnih vlasti. Delokrug poslova socijalnih i zdravstvenih uprava bio je, između ostalog, staranje o ratnim invalidima, siročadi i siromašnima. Na osnovu ovako postavljenih ciljeva, moguće je zaključiti da stari kao posebna kategorija ugroženih, iz ugla državnog aparata, još nisu bili prepoznati, ali da su njima (siromašnima i invalidima) bili obuhvaćeni.

Organizovano zbrinjavanje starih u Srbiji tokom 20. veka – sprovedene akcije:

Građu, na osnovu koje će biti proučeni počeci institucionalnog stanovanja i zbrinjavanja starih osoba, mahom, čine monografije objavljene povodom obeležavanja jubileja ustanova koje danas postoje u gradovima odabranim da reprezentuju ovaj deo procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema. Razlozi za ovakav odabir građe dvojaki su. Najpre, kao problem se nametnuo manjak pisanih izvora o prvim ustanovama ovog tipa, zbog čega odabrana građa za proučavanja predstavlja dragocene i, nadasve, retke primere pokušaja rekonstruisanja začetnih oblika zbrinjavanja starih ljudi u Srbiji, neophodnih za dekonstrukciju koja je cilj ove studije. Najzad, na osnovu monografija ustanova koje i danas postoje moguće je pokazati i ideološke prekinde sa vremenom koje je prethodilo osnivanju posleratne države. Upravo kroz ukazivanje na primere naslanjanja na tradiciju, odnosno na ideološko raskidanje sa njom biće moguće detaljnije objasniti i približiti delovanje ključnih aktera u konstruisanju ovog društvenog problema. Dirigovanim diskontinuitetima i stvaranju klime *novog* i *začetnog* biće posvećeno naredno potpoglavlje, a da bi bilo moguće pratiti označene meane konstruisanja potrebno je osvetliti prvu fazu konkretnog dela konstrukcije koji je podrazumevao osnivanje domova kao izraza staranja opštine, pojedinaca i/ili, u to vreme zvanih, humanih društava, čemu će biti posvećene stranice koje slede. Primeri će biti izneti prema hronološkom sledu.

Karakter industrijskih radnih migracija bio je takav da je pomerao seosko stanovništvo najpre ka najbližim radnim centrima, a nedostatak uslova za izbegavanje iz siromaštva, tokom kriznih perioda, činio je da one prevazilaze lokalne okvire. Međutim, koliko god da su ljudi išli daleko u potrazi za uhlebljenjem, činjenica jeste da su svi industrijski gradovi istrpeli veliki pritisak, a među njima i gradovi na čijim će primerima biti moguće pokazati nastajanje prvih domova. To su, u prvom redu: Kragujevac, Šabac, Kruševac, Jagodina, Knjaževac, Novi Sad (u kojem se nastavlja već uspostavljena praksa) i Beograd.

Porast broja stanovnika od 1921. godine do 1931. godine, na primeru ovih gradova, jasno ukazuje na označenu pojavu i važan je pokazatelj prilika u dekadi od koje možemo pratiti izgradnju prvobitnih domova i organizovanu brigu o starima, u sklopu drugih ugroženih kategorija, prevashodno siromašnih. Kragujevac je, tako, narastao iz opštine sa 15643 stanovnika u opštinu sa 27249 stanovnika; Kruševac sa 7561 raste na 11054; Šabac

sa 9231 na 12563; Novi Sad sa 44237 na 63966, a Beograd sa 114753 na 214542 stanovnika. Među primerima nastajanja institucionalnog zbrinjavanja starih, u okviru opštinske nadležnosti, našao se i Knjaževac kao primer delovanja pojedinca Nikole Spasića, a Jagodina kao primer delanja humanih društava.

Autori monografija, koje će biti predmet razmatranja, pominju probleme nedostatka podataka o začetnim oblicima ove prakse. Označeni nedostatak ne govori samo o težini obrađivanja konkretne teme, nego prevashodno ukazuje na to da je starosti, kao društvenom problemu, potrebno kontinuirano zadobijanje legitimiteta što je i čini krnjim konstruktom. Nepoklanjanje dovoljno pažnje ne samo šire društvene i/ili naučne zajednice, nego i onog njenog dela koji je uže profesionalno definisan kao onaj koji se bavi starošću, ukazuje, upravo, na mesto konkretnog društvenog problema u „areni“ koju tvori zajedno sa drugim, često vidljivijim, potvrđenijim i prominentnijim društvenim problemima. Tako, jedan od autora monografije posvećene organizovanoj brizi o starima u Kragujevcu jasno ukazuje na ovaj problem i samo podseća na to da su u patrijarhalnom, seoskom društvu tokom 18. i 19. veka brigu o starima preuzimale mlađe, ženske članice porodice. Sa druge strane, prostori koji su bili pod evropskim kulturnim uticajem pokazuju prve znake organizovane brige u drugoj polovini 18. veka. Kao opšti zaključak nemetnuo se stav da se organizovana briga o starima „kretala sličnim tokovima kao i u razvijenim zemljama Zapada, samo su se te tendencije javile u nas nešto kasnije“ (Pavlović 1997, 9). Razlozi za zakasneli start već su osvetljeni, a mogli bi se sažeti u posledicu zakasnele industrijalizacije usled brojnih političkih, privrednih, ekonomskih i društvenih faktora, s napomenom da se industrijalizacija posmatra kao ona snaga koja je vodila brojnim društvenim promenama i pomeranjima, pa i onima koje su se odnosile na šire polje socijalne politike, a u užem smislu i na brigu o starima. Proces modernizacije, koji je tekao paralelno, doveo je, na koncu, i do uspostavljanja konkretnih ustanova, mada ne i u potpunosti specijalizovanih. Na ovom mestu važno je uputiti i u zakonske okvire koji su regulisani *Ustavom Kraljevine SHS iz 1921. godine, tzv. Vidovdanskim ustavom*. Prema članu 27. država je bila dužna da se stara „o besplatnoj lekarskoj pomoći, besplatnom davanju lekova i drugih sredstava za očuvanje narodnog zdravlja siromašnim građanima“. Član 96. Samoupravnim oblasnim upravama poverava „brigu o socijalnim zadacima u oblasti“ i „oblasne humane ustanove“.

Zakon o opštinama članom 19. propisao je da „članovi opštine i njihove porodice imaju pravo na potporu u slučaju bolesti, iznemoglosti i smrti, ako su siroti“. Članovima 86. i 96. bio je regulisan delokrug Opštinskog odbora i Opštinskog suda, kojima su predviđeni i zadaci sprovođenja prethodnog. Član 129. definisao je izdatke opštinskih rashoda koji su, između ostalog, podrazumevali izdatke za „podizanje novih i opravku opštinskih građevina...“ Istim članom predviđeno je i „čuvanje narodnog zdravlja, izdržavanje i lečenje opštinske sirotinje i sirotih vojnih obveznika i njihovih porodica za vreme vežbe, mobilizacije i rata“ (Gajić 1994, 9). Ovakvi zakonski okviri i ukupno stanje u društvu koje se menjalo, a koje je bilo u pokušaju da razreši probleme sa kojim je izašlo iz Prvog svetskog rata, ali i one političke koji su opterećivali i osporavali Kraljevinu, imali su uticaja i na organizovanu brigu o siromašnima, pa tako i o starima koji su se našli u stanju siromaštva, što je bilo moguće pokazati na primerima osnivanja konkretnih ustanova.

Najpre, reći će biti o Gradskim ubogim domovima koji su i u periodu Kraljevine SHS nastavili da postoje u Novom Sadu. Jedan se nalazio u Petrovaradinu, koji je posle Prvog svetskog rata postao deo Novog Sada. Drugi se nalazio u Futoškoj ulici, kod Rokove crkve, i imao je odvojena odeljenja za muškarce i žene. U tom domu bilo je troje stalno zaposlenih: nadzornik, kuvarica i bolničarka, dok je lekarski nadzor bio pod jednim od gradskih okružnih lekara. Dr Đorđe Kluka bio je lekar Ubogog doma i u izveštaju od 1921. godine, između ostalog, traži da se u okviru doma organizuje i 'bolnica ubogog doma', što je bio prvi korak za osnivanje stacionara u okviru doma u Novom Sadu. Savet grada, zbog velikog broja nepokretnih stanara doma koji su boravili zajedno sa ostalima, pozitivno rešava upućeni predlog i dozvoljava da se izdvoje dve sobe, jedna za muškarce, druga za žene, i da se zaposli bolničarka koja bi brinula samo o štićenicima vezanim za postelju. Ona je bila plaćana iz prihoda bolničke kase ostvarenih od lečenih lica koja nisu iz Novog Sada (Puškar 1999, 17).

Podaci o broju štićenika, od 1919. do 1928. godine, ukazuju na to da je broj stalno rastao. Tako je 1919. godine primljeno 53 osobe, dok je broj kreveta iznosio 40. Prosečno je bilo od 18 do 20 muškaraca i isto toliko žena. Već 1922. godine, broj primljenih bio je 70, broj kreveta 48, prosečan broj muškaraca 22, dok je prosečan broj žena u domu bio 20.

Najveći broj štićenika bio je 1928. godine, kada je primljeno 80 lica, na 60 kreveta. Prosečan broj muškaraca bio je 33, žena 30. Stari i iznemogli padali su na teret grada.

Jedinstveni Gradski dom ubogih osnovan je 1930. godine kada su preseljeni korisnici iz Novog Sada u Petrovaradin. Prema podacima iz 1932. godine, u domu je bilo ukupno 51 stara osoba, od toga 28 staraca i 23 starice. Lekarsku brigu dobijalo je njih 30. Starci su se kupali dva puta mesečno. U izveštaju iz avgusta meseca, vidi se da su, u toku tog meseca, služeni obroci sadržavali meso tokom 17 dana. Beležena je i njihova verska pripadnost, pa se, tako, zna da je u domu bilo troje evangelista, osam reformista i po dvadeset jedan pravoslavni i rimokatolički štićenik (Puškar 1999, 18-20).

U monografiji *Trag zapisan u vremenu* koja je korišćena kao izvor i u prvom delu ovog potpoglavlja, nalazi se i Statut ubogog doma koji je, najpre, odobrilo Gradsko poglavarstvo u Petrovaradinu 1928. godine, a potom i Ministarstvo unutrašnjih dela 1929. godine u Beogradu. *Statut i kućni red* imali su 14 tačaka, među kojima su najvažnije one koje se odnose na to: da je u ubožnicu moglo biti smešteno samo lice po pismenoj molbi primljeno po gradskom zastupništvu; da su primljeni morali imati belešku gradskog lekara da su zdravi i čisti; da su na prijemu morali imati najpotrebnije rublje, odeću i obuću i, poželjno, posteljину (druge stvari nisu bile primane u dom), a oni koji bi imali novac, predavali su ga gradskom ekonomu, u prisustvu dva svedoka, koji im je izdavao priznanicu; zatim, da su se ubogi delili na kategoriju nesposobnih za svaki rad i na kategoriju sposobnih za lakši posao (poput čišćenja ulice, ili neki drugi); da su svi dobijali tri obroka; da su se morali pristojno odnositi i jedni prema drugima, ali i prema pretpostavljenima, a kao kazne za neposlušnost mogli su biti izrečeni: ukor, post, zabrana izlaska napolje i zatvor u samici²²⁴, o čemu je odlučivao gradski lekar...

Pored ove ranije ustaljene prakse, u Novom Sadu je postojala i inicijativa koja je dolazila od *Saveza kulturnih društava*, osnovanog 1929. godine, koji je imao cilj da razvija saradnju među novosadskim dobrovoljnim društvima. Savez je 1930. godine popisao gradsku sirotinju i sačinio kartoteku, a već 1932. godine kupio je kuću u Petrovaradinu i oformio *Dom staraca i starica*. Naredne godine, u Domu je bilo 40 korisnika čije je izdržavanje išlo na teret građana koji su se dobrovoljnim otkupom obavezali da će

²²⁴ Kao u slučaju uhapšenika.

pomagati sirotinju (Puškar 1999,21). *Društvo jevrejskog utočišta za stare i siročad* osnovano je 1930. godine u Novom Sadu. Dom je otvoren 1933. godine i prosečno je u njemu bilo 26 korisnika. Radio je sve do 1944. godine, kada su starci iz doma sa ostalim Jevrejima deportovani u logore (Šosberger 1988 prema Puškar 1999, 21).

Dom u Kragujevcu nastaje kao izraz staranja onovremenih humanih udruženja, koja počinju da se osnivaju u ovom gradu početkom 20. veka. Među onim organizacijama koje su pomagale dom za stare, bili su *Kolo srpskih sestara*, humanitarno društvo *Milosrđe* i društvo *Knjeginja Zorka*. *Milosrđe* je bilo naročito orijentisano ka pružanju pomoći starima i bespomoćnima, a na teritoriji grada je delovalo od 1910. godine. Ono što je ostalo zabeleženo o domu, međutim, nije mnogo. Zna se da je osnovan 1920. godine i da se zvao *Dom Milosrđa*. Pored pomoći organizacija, postojala je i praksa individualnog pružanja pomoći. Jedan takav primer ostao je zapisan. Natalija Antić, tada dvadesetjednogodišnjakinja, u devedeset sedmoj godini prisećala se dana kada je pomagala stare:

„Moj pokojni muž, Dušan Antić, - Pupila, iz Kragujevca i ja, rešili smo da na dan naše slave Sv. Paraskeve, 27. oktobra 1921. godine, spremimo jedan skroman ručak za iznemogle starce i starice koji su se nalazili u Domu u Višnjićevoj ulici. Moj muž je kupio 5 kilograma goveđeg mesa, dve guske za podvarak i zeleniš za supu. Uz spremljen ručak, uz pitu od jabuka, poneli smo i jedan balon od 10 litara vina, i dve velike kutije cigareta, (pakovanje po sto komada). Kupili smo i 20 kilograma hleba [...] Svake godine do rata 1941. godine, spremali smo ručak na dan naše slave i nosili u Dom.“ (Stevović ur. 1997, 10-11)

Pored poklona u hrani, bilo je i novčanih priloga, a od značaja je i činjenica da je dom uspeo da se održi najviše zaslugom bogatog industrijalca Uroša Simića, čija je supruga Milica Simić bila predsednica Doma.

Sledeći primer jeste dom u Šapcu koji je osnovan rešenjem Odbora Opštine Šabačke, najverovatnije, početkom 1923. godine. Početkom 1924. godine Dom je dobio prve štićenike. Naziv doma, verovatno, bio je *Dom staraca i starica Šabac*, ali su ostali zabeleženi i nazivi poput: *Azil*, *Azil za stare i iznemogle*, *Opštinski azil iznemogli staraca i*

starica, Azil za starce, Opštinski azil, Dom za stare i iznemogle, Dom iznemogli staraca i starica, Dom ubogi staraca i starica, Dom za iznemogle...

„Pojmovno to je bio dom za stare i iznemogle mešovitog karaktera, o kome su se starale humanitarne organizacije, imućniji pojedinci i lokalna samouprava, a upotreba termina „azil“ je isključivo u značenju „Dom za smeštaj i izdržavanje sirotinje“, pa i „utočište“. Upotreba termina „azil“ kao i drugih termina vršena je u neoficijelnom, žargonskom govoru.“ (Gajić 1994, 11)

U ovaj Dom smeštana je opštinska tj. gradska sirotinja o kojoj nije imao ko da se stara, a kapacitet mu je bio 14 do 15 ležajeva. Imao je baštu u kojoj su radili šticićenici. Međutim, vrlo je malo podataka o uslovima života u Domu i u potpunosti su kontradikciji. Od toga da je Dom važio za „sirotinjsku majku“, do toga da se u domu postupalo nehumano sa šticićenicima koji su terani da rade, da je hrana bila oskudna i loša... Podataka o upravi je još manje, a pretpostavlja se da je rukovodilac bio ili član Suda ili neki drugi opštinski službenik. U budžetskoj 1933. godini prvi put se javlja namenjena suma za platu „nadzornika azila“. Šticićenike Doma lećio je opštinski lekar koji ih je povremeno obilazio. Dom se izdržavao prvenstveno dobrovoljnim prilozima bogatih građana, što je bilo predvićeno aktom o osnivanju i pravilima. Obićaj je bio da imućniji građani, o verskim praznicima ili pred svoju slavu obezbede hranu za šticićenike. Prilozi su mogli biti i u opremi i novcu. Proširenje zgrade finansirano je „iz prihoda azilskog“ 1927. godine, jer je Dom imao svojih sredstava i nije bilo potrebe da se vrše isplate na teret budžetske partije Opštinskog azila. Nema podataka šta se dešavalo sa ovom ustanovom pošto su Nemci ušli u Šabac 1941. godine (Gajić 1994, 8-14)²²⁵.

Naćin na koji je Kruševac posle Prvog svetskog rata pokušao da reši problem narastajuće sirotinje koja je predstavljala lutajuću grupu invalida, starih muškaraca i žena, senilnih i drugih... sa ove distance predstavlja primer morbidne dosetljivosti. Naime, predsednik Opštine Anta Stefanović Paškiš privoleo je Opštinu da donese Odluku o osnivanju javne ustanove, odnosno Sirotinjskog doma koji je bio smešten odmah pored groblja s namerom da šticićenici dobijaju hranu od daća koje se daju na groblju. Odluka je

²²⁵ O pretpostavkama šta je moglo biti u ratnom periodu i neposredno nakon njega, kao i o onome što se dešavalo posle oslobođenja biće reći u narednom odeljku.

doneta 1925. godine, a dve zgrade, koje su imale stambeni prostor i trpezariju s kuhinjom, sazidane su 1926. godine. Pomenuta trpezarija, međutim, nije imala namenu pripremanja hrane za štíćenike. Ideja je bila da se pomeni umrlima drže u toj prostoriji, umesto na groblju ili po kućama umrlih. Pošto bi ožalošćeni pojeli hranu donetu posle pomena na grobu, osoblje Doma bi opralo sudove i prikupilo preostalu hranu koju je davalo štíćenicima. Međutim, i pored toga što se očekivalo da će daća i hrane biti više, desilo se, upravo, obrnuto. Nije bilo toliko izlaženja na groblje, niti su ožalošćeni u očekivanoj meri koristili uslugu Doma. Stara praksa iznošenja hrane na grobno mesto se nastavila i jedino što su štíćenici, u potrazi za hranom, mogli bilo je da zalaze po groblju i da uz prošnju, ili bez, dolaze do nje. Opština je, na koncu, u budžet uvela stavku za izdržavanje Doma, a svoj doprinos davali su i građani obezbeđujući hranu. O pružanju pomoći humanitarnih organizacija nema podatka. Sirotinjski dom je nastavio da radi i posle Drugog svetskog rata, kada menja namenu u prihvatilište za nezbrinute osobe na neodređeno vreme (Miljojković 1996, 27-31).

Podaci o *Domu staraca i starica* u Beogradu, nalaze se u Referatu opštinskog odbornika Vase Lazarevića, objavljenom 1927. godine, o socijalnom staranju u Beogradskoj opštini, nastalom na zahtev Predsednika Beogradske opštine (Lazarević 1927, 21-24). Autor ovog priloga ističe da su podaci u pogledu socijalnog staranja ranijih opštinskih uprava oskudni i da ne pružaju mogućnost da se iz njih stvori jasna i pregledna slika o njemu, niti je moguće utvrditi da li su postojali načelni principi po kojima bi se u prethodnom periodu sprovodilo socijalno staranje na teritoriji Opštine Beograda. Iz Referata se vidi i to da ne postoje podaci o trenutnom brojnom stanju sirotinje u Opštini. Međutim, prema podacima Sirotinjskog odseka Opštine (prema Statutu Beogradske Opštine o socijalnom staranju brinula su dva opštinska odeljenja: *Socijalno* i *Sanitetsko*, pri čemu je prvo deljeno na dva odseka: Sirotinjski i Kulturni), broj stalne sirotinje kretao se između 430 i 450 lica koja su primala mesečnu materijalu pomoć, ali je i ocenjeno da je pomoć Opštine, namenjene u socijalne svrhe, „skromna” u odnosu na potrebe. Za izdržavanje pomenutog Doma za 1926. godinu izdvojeno je 600.000 dinara. Dom je bio daleko veći u odnosu na druge domove i početkom te godine imao je 131 štíćenika, sa ukupno 56 novoprimljenih. Među njima bilo je 64 starice i 67 staraca. Otpuštenih lica bilo je 2, dok je 38 umrlo. Krajem iste godine u

Domu je bilo 83 starice i 64 starca, što je ukupan broj od 147 štićenika. Zanimljivo je da u Referatu postoji i preporuka koja bi trebalo da unapredi uslove u domu. Prema njoj:

„[...]bilo [bi] baš u interesu samoga Doma, ako bi, pored zvanične i odgovorne Uprave, postojao i jedan savetodavni kontrolni odbor, obrazovan od predstavnica ženskih humanih društava a po sporazumu sa tim društvima. Članice toga odbora imale bi da stalnim dežurstvima, nadziravanjem, savetima i predlozima pripomognu da se ovaj Dom što bolje održava, a i da se sprovedu izvesne uštede. Ako tih ušteda i ne bi bilo nesumnjivo je da bi se doprinelo poboljšanju samog Doma.“ (Lazarević 1927, 21-24)

U Referatu se još pominje i da su tražena sredstva od Opštine na ime pomoći *Doma Starac i Starica mojsijeve vere*, ali da pošto ustanova postoji „samo po Pravilima, ali još nije ostvaren” Savetodavni Odbor je odložio preporuku za novčanu pomoć do otpočinjanja redovnog funkcionisanja Doma (Lazarević 1927, 72). Podataka o drugim sličnim ustanovama nema u Referatu, ali se zna da je u Beogradu do 1941. godine postojalo više staračkih domova, sa oko 650 mesta, i da su svi ti domovi po oslobođenju rasformirani i preseljeni u unutrašnjost (Manojlović 1998, 560), o čemu će biti više reči u nastavku studije.

Dom za iznemogle starce, starice i bogalje otvoren je u Jagodini 1934. godine, ali tragovi brige o starima datiraju još iz sredine 19. veka. Radi se o privatnoj kući blizu groblja, na kraju varoši, kupljenoj s namerom zbrinjavanja jagodinskih prosjaka:

„[...] ulice stare Jagodine, kao i svugde u srpskim varošima, bile su pune prosjaka, beskućnika i drugih nevoljnika, te je 1852. godine Ministarstvo unutrašnjih dela naredilo okružnim načelnicima da sa okružnim fizikusima (lekarima) i opštinskim vlastima nađu kakvu podesnu kuću, najmanje sa 2 odaje i kuhinjom, opreme je neophodnim inventarom i otvore stacionar za njihov smeštaj. U to vreme Jagodina još nije bila obrazovala svoj Bolnički fond, u koji su sredstva, inače, ubirana nametima na plate činovnika i od priloga građana, te je Stevan Stevanović, tadašnji predsednik Prvostepenog suda, sakupio

nametom na zanatlijske esnafe oko 4.000 čaršijskih groša i zakupio omanju zgradu, u kojoj je montirano 6 ležajeva.“ (Vetnić 1994, 4)

Međutim, inicijativa za osnivanje Doma dolazi od strane ženskih humanitarnih društava koja se osnivaju u gradu nakon Prvog svetskog rata. Kao najznačajnija društva, u ovom pogledu, izdvajaju se mesni odbori *Ženske podružnice* i *Kola srpskih sestara* čije članice prve pokreću „akciju milosrđa” za zbrinjavanja prosjaka i drugih unesrećenih. U istoj misiji bio je i Pododbor Kneginje Ljubice, osnovan 1922. godine. Članice *Ženske podružnice* prve su pokrenule akciju za podizanje Doma, 1925. godine, a nju su ubrzo prihvatile i članice *Kola srpskih sestara*, zatim se 1929. godine priključuju i mesni odbori *Srpske majke*, kao i udruženja *Knjeginja Ljubica* i *Knjeginja Zorka*. Sud Opštine grada Jagodine je na zajedničku inicijativu 1929. godine doneo Odluku o podizanju Doma. Radovi su počeli dve godine kasnije. Dom je otvoren u avgustu 1934. godine.

Osnivačkom skupštinom, 1935. godine u sali Opštinskog suda, uspostavljeno je društvo *Milosrđe*, koje je trebalo da preuzme brigu oko daljeg izdržavanja *Doma staraca i starica*. Na osnovu *Zakona o udruživanjima, zborovima i dogovorima* doneseno je Pravilo koje je predviđalo regulisanje: načina prikupljanja sredstava, sastav Društva, izvršne organe i funkcionere Doma. Odlučeno je da se Dom nadalje zove dom *Milosrđa*. Iz budžeta Opštine uplaćena je jednokratna pomoć na ime napravljenog duga, a ostatak je bio namenjen da se sašiju uniforme za štíćenike²²⁶. Kao i u drugim gradovima, bilo je i pojedinačnih inicijativa da se obezbedi pomoć, pa je tako postojao spisak od 258 građana koji su se prijavili da pomažu štíćenike (Vetnić 1994, 12-16).

Na prvoj Skupštini članova Društva, 26. novembra 1936. godine, kojoj su prisustvovali predstavnici sreske i opštinske vlasti, konstatovano je, između ostalog, da su „ulice pune prosjaka, među kojima ima i nezaposlenih radnika, što je, inače težak problem u celom svetu”. Ocenjeno je da je neophodno raditi na njihovom pribiranju i na proširenju kapaciteta Doma. Međutim, prikupljanje štíćenika, koje je vršeno bez selekcije i često uz privođenje od strane policijskih patrola, dovelo je do novih problema, pre svega u pogledu discipline, jer je među štíćenicima bilo i onih koji su se tu našli mimo svoje volje. Uprava

²²⁶ Cinober boje po ugledu na englesku Vojsku spasa.

je tada odlučila da svim prestupnicima trajno zabrani povratak u Dom, pošto bi im izrekla meru izbacivanja iz njega. Društvo je 13. februara održalo vanrednu Skupštinu na kojoj su bili prisutni i predstavnici sreske i opštinske vlasti. Zanimljivo je da tom prilikom izbija nezadovoljstvo zbog aktivnosti Uprave koja je u prvoj godini delanja u prvi plan stavila pomoć starim licima. Zamereno joj je da nije obezbedila smeštaj Društvu *Kap mleka* za majke i da nije osnovala obdanište za decu čiji roditelji rade tokom celog dana, što nije dozvolila prijem za nove članove Uprave, a predloženo je bilo da to budu predsednik Gradskog poglavarstva sa šest većnika, iako je opštinski budžet učestvovao sa tri četvrtine sredstava u finansiranju Doma. Ovaj sastanak završen je bez dogovora, ali je uslovio promene Pravila koje su dovele do toga da je Gradsko poglavarstvo imalo veća prava učešća u radu ustanova i organizacija u kojima je učestvovalo Društvo. Nadzorni organ, tako, dobija pet novih članova, a Društvo se obavezuje da će u slučaju prestanka sa radom predati ustanovi nastavljaču svoju pokretnu i nepokretnu imovinu. Međutim, na Sednici Gradskog poglavarstva 1940. godine utvrđeno je da će društvo *Milosrđe* upravljati Domom po svojim pravilima, a koja su podrazumevala primanje svakog starog i iznemoglog lica koje je siromašno ukoliko ga uputi Gradsko poglavarstvo, budući da je ono davalo novčanu pomoć za izdržavanje štićenika. Dom je početkom naredne godine i formalno predat na upravljanje društvu *Milosrđe*, a u toku ovog procesa u Domu je boravilo 14 staraca, 5 starica i majka sa detetom. Već u aprilu Dom biva raspušten zbog rata, kada se u prostorije ove ustanove useljavaju odeljenja Učiteljske škole, čije su prostorije zauzele nemačke okupacione snage. Kada su nemačke vlasti proglasile blokadu Jagodine, zgrada Doma ostala je izvan dela koji je bio ograđen bodljikavom žicom. Tokom 1942. godine novoformirana Srpska zajednica rada, čiji je zadatak bio da prikuplja i distribuira radnu snagu prema nemačkim zahtevima, zadužena je da stare i iznemogle osobe bez zaštite vrati u Dom i preuzme brigu oko njihove ishrane i odevanja. Deo sredstva za ovu namenu su obezbeđivale tzv. resor–službe pri Vladi Milana Nedića, a u većoj meri su i sada prikupljana preko priloga građana (Vetnić 1994). Dom je, međutim, uskoro ponovo iseljen 1944. godine kada je nemačka vojska izgradila odbrambeni sistem očekujući napad Crvene armije iz Istočne Srbije. O onome što se zbivalo po oslobođenju, biće govora u narednom potpoglavlju.

Primer izgradnje *Doma za iznemogle srpske građane* u Knjaževcu zanimljiv je po više osnova. Najpre, to je primer osnovanog Doma po želji pojedinca, u konkretnom slučaju beogradskog trgovca Nikole Spasića koji je po oceni Gordane Gordić, autorke studije *Zadužbine i zadužbinarstvo u tradiciji srpskog naroda*, jedan od najvećih zadužbinara u Srbiji. Zatim, period koji je protekao od ispoljene volje u testamentu do osnivanja Doma ukazuje na sve probleme koji se moraju uzeti u obzir u ovom periodu, a koji se tiču dela konstrukcije koji je predmet razmatranja, kao i toga na koji način deluju različite interesne grupe i kakve to posledice ima na krajnji rezultat koji je bio značajno promenjen od početne intencije. Zaduzbinu, naime, osniva fizičko ili pravno lice, izjavom svoje volje, kao dobrotvornu ustanovu. Da bi zaduzbina mogla da postoji, potrebni su određeni preduslovi, a njih čine: izjava volje osnivača o njenom osnivanju, utvrđivanje svrhe zaduzbine, određivanje sredstava koja će služiti postizanju određene svrhe i odobrenje nadležnog organa vlasti (Gordić 2010, 10). Zaduzbine Nikole Spasića radile su samostalno pod kontrolom sopstvenih zaduzbinskih odbora, a imovina koju je ostavio bila je ogromna i mahom skoncentrisana u Beogradu. Autorka Gordić od nepokretne imovine izdvaja zgradu na uglu ulice Kneza Mihaila i Vuka Karadžića koja je pripala Invalidskom fondu Sv. Đorđe, odnosno vojsci, zgradu u Knez Mihailovoj 47, tzv. Spasićev paviljon na Sajmištu, zatim Gradsku bolnicu u Beogradu, bolnice u Kumanovu i Krupnju, kao i dom za iznemogle i sirote u Knjaževcu (Gordić 2010, 18-19).

Više podataka o osnivanju ovog Doma nalazi se u monografiji posvećenoj dvadesetpetogodišnjici gerontološkog centra u Knjaževcu, odnosno onom delu tradicije organizovanog zbrinjavanja starih koji će se odvijati nakon Drugog svetskog rata, kada penzioneri već budu formirani kao novi sloj posleratnog društva, u punom obimu. Prema navodima u ovom monografiji, Dom je podignut sredstvima zaveštanim u testamentu Nikole Spasića (Ivanović i Perić 2007, 7-13). Ova sredstva, preciznije, bila su određena za podizanje bolnica i doma za stare i iznemogle srpske građane. Za izgradnju bolnice u Beogradu predvideo je 350.000 dinara, a za izgradnju dve bolnice u unutrašnjosti, gde su bile najveće potrebe, ostavio je 200.000 dinara, dok je 40.000 ondašnjih dinara namenio za podizanje doma za zbrinjavanje iznemoglih i siromašnih lica. Testament je pisan u dva maha. Prvi deo sačinjen je u Beogradu 1912. godine, dok je drugi deo napisan u Nišu 1915.

godine. Nikola Spasić umro je 1916. godine na Krfu, a novac koji je namenio za navedene ustanove devalvirao je tokom rata i nije bio dovoljan za podizanje niti jedne zgrade. Zbog toga, otpočinje prepiska koja je trajala od 1922. do 1932. godine, između Zadužbine Nikole Spasića i Ministarstva narodnog zdravlja, Opštine grada Beograda, Suda opštine grada Beograda, Ministarstva prosvete... u vezi sa izmenom testamenta i povlačenja tačaka 14. i 15, upravo onih tačaka koje su se odnosile na namenu sredstava za podizanje bolnica i Doma²²⁷. Zahtevano je da ukupna sredstva od 7.000.000 ondašnjih dinara budu utrošena za izgradnju jedne bolnice u Beogradu. Zadužbinski odbor, međutim, nije prihvatio predlog i odlaže izgradnju beogradske bolnice do povoljnijih prilika.

Ni oko odabira mesta za bolnice i Dom nije bilo slaganja. Ministarstvo je predložilo Paraćin, Loznicu ili Kumanovo. Odbor se, međutim, i pored pritiska nije složio i odabira Knjaževac za izgradnju Doma kao mesto koje je u novijoj istoriji najviše stradalo. Pred kraj 1932. godine Odbor se obraća Upravi Moravske banovine sa molbom da nameni zemljište za izgradnju Doma i da obavi sve pripremne radnje o svom trošku, poput: izrade plana i predračuna, administrativnih radnji, nadziranja izgradnje, kao i to da primi na sebe obavezu održavanja zgrade i snabdevanja inventarom i, što je najvažnije, da izdržava štíćenike. Prvi štíćenici ušli su u Dom sredinom 1935. godine, dve decenije nakon izricanja želje. Dom je imao trideset šest kreveta i tri štíćenika do kraja godine. Naredne godine bilo ih je blizu 20 (Ivanović i Perić 2007, 7-13).

Prema Pravilniku, u Dom su primani štíćenici sa teritorije Banovine, ali i iz drugih ako je bilo mogućnosti. Odluku o prijemu donosio je ban na osnovu podnete molbe lica. Na teret Banovine primana su siromašna lica koja plaćaju „neposrednu porezu” ispod 150 dinara godišnje. Svi štíćenici Doma, prema Pravilniku, imali su jednaka prava i obaveze bez obzira na način podmirivanja troškova njihovog boravka u ustanovi. Pravilnik je propisivao jednobraznu odeću; da se iz Doma nije smelo izlaziti bez dozvole i pratnje; da se kršenje pravila moglo kažnjavati zabranom izlaska iz Doma od jedne do četiri nedelje, dok je za teže prekršaje bilo predviđeno otpuštanje iz ustanove. Među zabranama, bila je i ta da štíćenici nisu smeli imati više od 10 dinara, kao i ta da nisu smeli konzumirati alkohol,

²²⁷ Ukaz o odobrenju zadužbine potpisao je kralj Aleksandar 1922. godine, a zadužbina biva osnovana pod imenom *Zadužbina Nikole Spasić, za podizanje bolnice i doma za stare i iznemogle srpske građane i na opšte privredne ciljeve*.

izuzev sledovanja o praznicima. Upravno osoblje činili su upravnik i ekonom, dok su pomoćno osoblje sačinjavali bolničarka, švalja i baštovan, a posluhu kuhinjsko, sobno i spoljno osoblje. Podataka o Domu u periodu od 1936. godine do Drugog svetskog rata nema²²⁸ (Ivanović i Perić 2007, 7-13).

Na ovom mestu biće moguće izvesti nekoliko preliminarnih zaključaka koji se tiče perioda dvadesetih i tridesetih godina 20. veka, u kojima konstatujemo pojačanu aktivnost izgradnje prvih domova za zbrinjavanje odraslih lica i koji polako počinju da se profilisu kao domovi za stara lica. Razloge za uspostavljanje ove prakse nalazimo sa jedne strane u zakonskoj regulativi koja je, iako indirektno, ipak podstiče. Donošenje konkretnih zakona, međutim, ne možemo sagledati samo kao težnju za rešavanje naraslih problema, kojima se uzrok ponajviše vidi u tek okončanom Prvom svetskom ratu, ali i u sveukupnim promenama u društvu koje su vodile permanentnom rastu gradskog stanovništva, nasuprot velikim ljudskim gubicima u ratnim stradanjima. Promena obrasca života usled industrijalizacije i modernizacije, a koje su podrazumevale promenjene uslove za život i rad, stvaranje radništva kao novog sloja društva, narastanje krupnog gradskog stanovništva, promene u porodičnom načinu života... doveli su do toga da u ovom periodu fokus na proučavanje starosti u srpskom društvu bude stavljen, upravo, na ondašnji grad. Odnos prema starosti u seoskim okvirima još nije promenjen, zbog čega je i dalje sagledavamo u okviru porodice kao one koja se stara o svom ostarelom članu. Starenje u takvim uslovima, za jedan broj žitelje grada, više nije moguće i biva obuhvaćeno širim nastojanjima države da reši problem siromaštva i pojava koje su sa njom u vezi. Ta nastojanja, rezultat su i zauzetog kursa novostvorene države koja nastoji da u svoju zakonodavnu delatnost implementira zakonske tekovine onovremene Evrope koja služi ne samo kao uzor, nego koja, usled potpisivanja mirovnih ugovora, biva određena za primer koji se mora slediti. Ova činjenica ne umanjuje postojanje brojnih problema koji spadaju u oblast socijalne politike, niti umanjuje nastojanja pojedinaca ili humanitarnih organizacija da ostvare boljitak na ovom polju, kao što ne umanjuje ni želju države da interveniše, ali biva presudnom utoliko što daje zakonsku mogućnost da se nešto konkretno i preduzme.

²²⁸ O promenama nakon njega biće reči u narednom potpoglavlju.

Problema, činjenica je, bilo je i pre stvaranja Kraljevine, humanih poriva pojedinaca i grupa, takođe, ali nije postojala šira platforma koja bi učinila da pojava o kojoj je reč preraste u proces; da sporadični slučajevi i ugledanje na načine na koji su napredniji susedi rešavali slične probleme pređu u standard, a da akcioni plan bude sproveden u delo. Međutim, budući da se radi o krnjem konstruktivnom koji će zahtevati stalnu potrebu zadobijanja legitimiteta od strane društva, a koje će nastaviti radikalno da se menja, na primeru ovih domova biće moguće pokazati i to da se radi tek o početku procesa konstruisanja koji kao takav jeste značajan, ali ne i presudan za dalji „život” društvenog problema. Međutim, ovu pojavu moramo razumeti u sklopu šire društvene realnosti, a koja se odnosila na uspostavljanje poretka u okviru zakonski regulisanih oblasti, odnosno u sklopu napora da socijalno staranje, u okviru socijalne politike, dobije željeno mesto u „areni” društvenih problema konstruisanih u opsegu drugih, zakonom propisanih, aspekata života:

„Njen značaj [socijalne politike] je toliko porastao, da se u svima upućenim redovima danas mora priznati: da je socijalno staranje isto toliko važno, kao što je važno staranje o pravnoj zaštiti ili prosveti jednoga naroda. Ovo se mora istaći utoliko više što, dok su dužnost i postupci u pogledu pravne zaštite i prosvetavanja svuda i od svakog poznati, dotle međutim socijalno staranje malo ko poznaje a retko ko ima dovoljno obaveštenja o njemu.“
(Lazarević 1927, 1)

Kao jednu od prekretnica, pored tekućih procesa od kojih su neki trajali ceo vek u tom trenutku, moguće je uzeti okončani rat koji je sobom doneo i direktnije ugledanje na zapadne primere, ali i uvećao probleme koji su i do tada opterećivali srpsko društvo. U ovom periodu socijalna politika biva deljenim poljem problema između države i samoupravnih tela, naročito Opštine. Prema *Zakonu o opštinama* opštinske uprave bile su dužne da učestvuju u rešavanju prepoznatih problema, pogotovo u slučaju kada se radilo o pojedinačnim slučajevima, a poznato je da je jedna od ključnih karakteristika konstruisanja društvenih problema, upravo, transfer privatnog, odnosno ličnog u javnu sferu, do čega intenzivno dolazi u ovom periodu. Takođe, značajnu komponentu konstruisanja predstavlja i razdvajanje pojedinačnog delanja na principima dobročinstva od šire organizovane akcije:

„Dok je dobročinstvo akt ličnog karaktera, diktovan dobrotom srca i nepodležan kakvoj odgovornosti a prima samo blagodarnost – dotle socijalno staranje ima sasvim drugačiji karakter. Ono predstavlja jednu određenu dužnost zajednice prema pojedincima i prema pojedinim redovima društvenim, kao i pravo pojedinca i pojedinih društvenih redova na dotično socijalno staranje. Onaj koji vrši dužnost kakvog socijalnog staranja, obavezan je da saznaje prošlost, da ispituje sadašnjost i da se stara o budućnosti svakog onog, čijeg se staranja primio. A oni koji pomoć primaju dužni su da se njome koriste samo dotle, dok im je ta pomoć nužna.“ (Lazarević 1927, 4)

Ovo, naravno, ne znači da je delovanje humanitarnih organizacija izvan ovog organizovanog delovanja i to iz nekoliko razloga. Najpre, njihovo ustanovljavanje, odnosno odobravanje delovanja u nekom pravcu, kroz registraciju organizacije, zakonom je regulisano i predstavlja verifikaciju već prepoznatih društvenih problema, koji ne moraju biti konstruisani u punom obimu. Sa druge strane, delovanje ovih organizacija i tada, kao i sada, bilo je usko povezano sa delovanjem države i često je stajalo u istoj ravni, iako su im se interesi mogli značajno razlikovati. To povezano delovanje najčešće se očitavalo u deljenju akcije u vezi sa nekim problemom, što je na primeru starih pokazano na primeru konkretnih udruženja i konkretnih ustanova koje su radile u okviru Opština. Međutim, i pored toga što je postojala namera da privatne organizacije preuzmu značajnu ulogu u ostvarenju zadatih ciljeva, dogodilo se to da ova udruženja nisu bila u mogućnosti da budu samostalni vlasnici društvenog problema, zbog čega je propagirana uska saradnja²²⁹. Kao mana opštinskog delovanja, u korist privatno organizovanog, u onovremenoj literaturi se navodi i to da je svaka javna pomoć šablonska, birokratska i hladna, a pritom i skuplja (Lazarević 1927, 7)

Pomenuti *Zakon o opštinama* direktno je propisivao unapređenje članova Opštine naročito u “prosvetnom, privrednom, zdravstvenom i moralnom” vidu. Sled kojim su zakonom apostrofirane oblasti unapređenja žitelja Opštine, ukazuje i na međuodnos ovih društvenih problema. Obaveze koje je na sebe preuzela Uprava Beograda direktnije pokazuju o čemu se radi. Naime, u opsegu dužnosti na koji se obavezao prestoni grad bile su: pomaganje humanitarnih udruženja koja su se starala o deci, porođiljama, bolesnima i

²²⁹ Kao što je slučaj i danas.

starima; reorganizaciju sirotinjske pomoći i ustanovu staralaca sirotinje; podizanje šegrtskih azila, azila za nezaposlene radnike, Biroa za nalaženje posla i pružanja pomoći onima bez posla... (Lazarević 1927, 3) Ukazivanje na sled, koji se ovoga puta odnosi na staranje o deci, porodiljama, bolesnima i starima, takođe, ukazuje na međuodnos društvenih problema, pri čemu je starost tek u fazi postajanja takvim problemom i na začelju, ali biva prepoznata kao problem koji bi trebalo rešavati. Na čeonj poziciji nalazila se potreba staranja o mladeži, koja se definiše kao “zadatak pre i iznad svih”, i koja se raščlanjuje na: primarno rešenje staranja o mladeži, staranje o trudnoći, brigu o novorođenčetu, brigu o funkcionisanju dečjeg doma, zabavišta, pitanja starateljstva, školsko staranje, staranje u okviru popravnih domova... (isti 1927, 15 i 16) Spisak organizacija koje su primale pomoć od Opštine Beogradske 1926. godine jasno ukazuje na to, ali i na to koji su društveni problemi bili konstruisani ili u nekoj od faza konstrukcije. Među društvima koja su dobijala stalnu pomoć bila su: *Mesna državna zaštita dece i mladeži: Obdanište odojčadi mesne zaštite; Materinsko udruženje, Društvo “Srpska majka”; Društvo za vaspitanje i zaštitu dece; Dom za vaspitanje maloletnika; Društvo za zaštitu devojaka; Dom učenica srednjih škola; Društvo “Kralj Dečanski”; Ženska zanatska škola Beogradskog Ženskog Društva; Srednje Školska Matica; Đačka trpeza; Društvo Crvenog Krsta Srba, Hrvata i Slovenaca; Liga protivu tuberkuloze i Društvo za čuvanje narodnog zdravlja.* Među društvima koja su se javila za pomoć bila su: *Invalidsko Društvo i Dobrovoljačko Društvo; Pomoćna ženska sekcija udruženja rezervnih oficira “Fidak”; Udruženje porodica poginulih i umrlih oficira u ratu 1912-20.g.; Ferijalni Savez; Podmladak Crvenog Krsta; Jevrejsko žensko društvo; Hrišćanska zajednica mladih ljudi; Ženski hrišćanski pokret; Ženski pokret; Udruženje za obrazovanje domaćica i matera; Društvo “Majka Jevrosima”; Društvo “Knjeginje Ljubice”; Dobrotvorno jevrejsko društvo “Potpora”; Srpsko – jevrejsko žensko društvo “Dobrotvor”; Jevrejsko društvo “Milosrđe”; Društvo za zaštitu životinja i rastinja; Društvo “Savinac” za uzajamno pomaganje u bolesti i smrti; Dom Staraca i Starica mojsijeve vere; Društvo beogradskih ženskih lekara; Centralni Radnički Sindikalni Odbor Jugoslavije i Savez Grafičkih Radnika-ca Jugoslavije i Udruženje Činovnika i Službenika Glavne Kontrole.*

Na oba popisa moguće je izdvojiti nekoliko udruženja koja su bila delimično okrenuta i starima, poput *Društva Crvenog Krsta Srba, Hrvata i Slovenaca* koje je vremenom počelo da ukazuje pomoć svima kojima je bila potrebna, a ne samo ranjenicima i ratnim bolesnicima što je bila početna misija Udruženja. Dalje, *Jevrejsko žensko društvo* pružalo je novčanu mesečnu pomoć i pomoć u odeći, među ostalima, i siromašnim staricama (u tom trenutku njih 20). *Društvo Knjeginje Ljubice* podizalo je, između ostalog, domove milosrđa, *Jevrejsko društvo Milosrđe* osnovano je s ciljem pružanja pomoći deci bez roditelja, iznemoglim starcima, staricama i invalidima; *Dom Staraca i Starica mojsijeve vere*, već je pomenuto, još nije počeo s radom u tom trenutku; *Centralni Radnički Sindikalni Odbor Jugoslavije* starao se da pruži pomoć: bolesnim, osakaćenim, ostarelim, iznemoglim i nezaposlenim radnicima. Na popisima je moguće naći i organizacije koje su se u sklopu šire akcije bavile brigom o siromašnima, što upućuje na to da je pomoć tim putem mogla da dođe i do ostarelih lica.

Pored svega navedenog, važno je imati u vidu i to da su ustanove socijalnog staranja ustanove javnog tipa u kojima postoji odnos između pojedinca i javne administracije. Razvoj administrativnog prava podrazumevao je preuzimanje mnogih pojmova i kategorija iz privatnog prava, a odnosi pojedinca "prema javnoj ustanovi smatrani su sve do skora kao ugovorni odnosi privatnog prava" (Kostić 1936, 312). Međutim, razvoj administrativnog prava, za koje autor Kostić navodi da je u ono vreme još manjkavo, doveo je, ipak, do promene percepcije i odnosa:

„Javna ustanova dejstvuje u javnom interesu, ona ima svoj strogo utvrđeni poredak zadahnut idejom korišćenja javnosti; u opštem i u javnom interesu staraju se nadzorni organi ustanova da one glatko i besprekorno vrše svoje zadatke i da interesentima pružaju sve one koristi zbog kojih su te ustanove osnovane. Ovi paze na delatnost ustanova po službenoj dužnosti, ali intervenišu i onda kada na bilo koji način doznaju da postoji neki poremećaj u funkcionisanju ustanove, da su se organi ustanove ograđili o spoljni ili unutrašnji poredak ustanove.“ (Kostić 1936, 312)

Zakonska regulacija javnih ustanova samo je delimična. Najveći deo propisa izdaje se u formi administrativnih uredbi, odnosno kroz pravilnike, što je bio slučaj i sa domovima. Prema upotrebi, ustanove se dele na one čija je upotreba voljna i one gde je upotreba

obavezna i prinudna, a na primeru domova uočljivo je prisustvo oba principa. Ustanova socijalnog osiguranja opisana je kao ustanova prinudnog tipa, ali starački domovi koji tu spadaju nisu to u potpunosti, budući da je smeštanje u dom vršeno i prema molbi ostarelog lica. Sa druge strane, opisane su i ustanove javnog tipa koje su fakultativne, ali slučajevi kada je u smeštanju lica u dom učestvovala opštinska vlast u cilju sprečavanja društveno neprihvatljivog ponašanja, jasno je da se nije radilo o ustanovi u koju se dolazilo po želji, što je odlika ovog tipa javne ustanove. Domovi su, tako, ostali na pola puta između prinude od strane države i želje koja je nastala iz nužde. Međutim, potvrda da se radi o javnoj ustanovi nalazi se u obavezujućem odnosu koji ustanova nameće licu koje u nju ulazi, a koja se sastoji u tome da se lice mora potčiniti vlasti ustanove. “Ona koja prinudno stupaju u ustanovu, potčinjavaju se njenom uređenju i njenim pravilima snagom zakona; ostala lica, tražeći dobrovoljno usluge od javne ustanove, implicitno se obavezuju...” (Kostić 1936, 317). Ponekad postoji i disciplinska vlast ustanove, a tamo gde je nema javlja se domaćinsko tj. kućno pravo koje, za razliku od disciplinske vlasti, prestaje na pragu ustanove (isti 1936, 318). Kod štićenika doma, opet, nalazimo i jedno i drugo, budući da je bilo slučajeva kada im je zabranjivano da prose izvan ustanove, primera radi, a da su istovremeno bili obavezani i kućnim pravom unutar ustanove. Domovi kao tip javne ustanove, naročitog tipa, koja ima niz prelaznih oblika prema onovremenom administrativnom pravu, jasno je, tek su tražili svoje mesto među javnim ustanovama, a njihovo profilisanje usko je povezano sa procesom konstruisanja starosti kao društvenog problema koji je tek u začetnoj formi i koji kao takav predstavlja krnji konstrukt što se može videti i prema tipu uređenja same domske ustanove.

4.2 Mreža staračkih domova u periodu nakon Drugog svetskog rata

Ovaj deo studije orijentisan je ka analizi uzroka koji su doveli do iseljavanja domova koji su udomljavali stara lica, iz gradskih u seoske sredine, nakon Drugog svetskog rata. Označena praksa dovela je do prividnog raskidanja sa delatnošću u predratnom periodu, ali umesto željenog diskontinuiteta, kako će biti pokazano, biće moguće govoriti samo o prostornom diskontinuitetu.

Studija će u ovom delu biti fokusirana i na razvoj mreže domova za penzionere i stara lica koja počinje da se razvija na prelazu pedesetih u šezdesete godine 20. veka. Mreža će se razvijati do osamdesetih godina na temeljima uočene prakse, mahom u vojvođanskim gradovima i duž autoputa, dok se kao jedan od glavnih problema danas ističe to da su čitave oblasti ostale nepokrivene. Međutim, iz konstruktivističkog ugla gledanja, u ovom periodu valja tražiti odgovore na pitanje zbog čega je bilo moguće preinačenje prirodne istorije ovog dela društvenog problema, do kojeg dolazi u poratnim godinama, a koji za posledicu ima to da se domovi za penzionere proglašavaju prvim domovima.

Posleratni korisnik domskih usluga – od građanina do seljaka: Ovaj deo studije biće orijentisan ka praćenju novinske građe²³⁰ nakon Drugog svetskog rata u kojoj je moguće pronaći, inače malobrojne, podatke o iseljavanju staračkih domova iz gradske u seosku sredinu. Kao što je pokazano na prethodnim stranicama, konstruisanje starosti kao društvenog problema usko je povezano sa konstruisanjem siromaštva kao društvenog problema. Od perioda otpočinjanja procesa konstruisanja, do aktuelnog stanja, ujedinjavanje ova dva problema nije u potpunosti raskinuto i, čini se, postaje sve aktuelnije. Međutim, ono što na ovom mestu valja apostrofirati jeste raskidanje veze između institucionalne brige orijentisane ka starijoj populaciji i urbanog okruženja u kojem su i siromaštvo i starost krenuli putem konstruisanja kao društvenog problema.

Pre nego što to bude pokazano na konkretnim novinskim izvorima, potrebno je dati i nekoliko uvodnih napomena o korišćenju građi. Najpre, ne bi trebalo gubiti iz vida prisustvo ideološke zakrivljenosti u korišćenim izvorima, a koja je proizvod određenog pogleda na svet koji se značajno menja u posleratnom periodu. Međutim, budući da ova

²³⁰ U najvećoj meri.

studija, između ostalog, traga i za označenim iskrivljenjem koje nastaje kao posledica promene ideološke matrice, korišćeni izvori postaju važan izvor za dekonstrukciju i pored sve fragmentarnosti i malobrojnosti koja otežava uvid u ondašnje prilike. Potom, valja ukazati na obilje posleratnih novinskih izveštaja koji su se ticali različitih aspekata brige o onima kojima je ona bila potrebna, poput brige o: ratnim vojnim invalidima, deci, ratnoj siročadi, samohranim majkama, delikventima različitih profila... Kao posledica toga, bilo je potrebno pratiti tananu nit koja se provlačila u tom „opštem“, a koja se odnosila na starost. Tako se dogodilo da je bilo moguće izdvojiti tek nekoliko članaka koji su se odnosili na konkretan zadatak ovog dela studije. Kao način da se nadomesti ovaj ne mali problem u istraživanju, akcenat će biti stavljen na: retoriku koja je pratila formulisanje zahteva u konstruisanju ovog društvenog problema, upečatljivost naslova i sadržajne narative negdašnjih staraca. Apostrofiranje ovih aspekata ima za cilj da ukaže na strategije korišćene u pokušaju uspostavljanja konstrukta *beskonfliktnog društva*, koji dodatno biva potpomognut ključnim principima propagande – glasnošću i jednoobraznošću.

Za razliku od današnjeg perioda, kada bi postupak proučavanja novinskog materijala podrazumevao i poređenja tj. traganja za razlikama u pristupu pojedinom društvenom problemu, koje je moguće naći u ideološki različito orijentisanoj štampi, materijal koji je na ovom mestu predmet analize nije moguće suprotstaviti viđenju opozicione štampe. Traganje za *pravom merom stvari*, za onim što je *stvarno i čvrsto tle*, još jednom postaje ćorsokak koji dopušta isključivo uvid u ono kako je jedan pogled na svet definisao kao deo šireg problema. Međutim, određene kontradiktornosti, koje se u novinskim napisima „čitaju“ kao *jedino, pravo i istinito*, biće moguće pokazati čak i na ovom krajnje ograničenom i ideološki jednoobraznom materijalu.

Jedna od važnih napomena odnosi se i na to da malobrojnost napisa i gubljenje starih u korpusu drugih, kojima je pomoć potrebna, svedoči o tome da pitanje njihovog institucionalnog zbrinjavanja nije pripadalo opsegu važnih tema sa kojima se suočavala novouspostavljena država. Za nju su veći izazovi bili pokušaji rešavanja mnogobrojnih problema koji su ili nasleđeni iz prethodnih perioda ili balast upravo okončanog rata, a koji se nisu ticali prevashodno stare populacije. Jedini izuzetak činili su penzioneri koji su narastali kao novi sloj društva, kako je pokazano u prethodnom poglavlju. Činjenica da o organizovanom smeštaju

starih ima veoma malo podataka, vodi nas zaključku da problem starosti u obrađenom periodu još nije zavređeo da od individualnog bude preveden u društveni problem u punom obimu, naročito u onom delu konstrukcije koji se odnosio na institucionalno stanovanje i zbrinjavanje. Suprotno tome, organizovani vid smeštaja posleratnih staraca, doživljava i dodatnu degradaciju koju jasno uočavamo u iseljavanju onih koji su živeli u gradskoj sredini, u prvom redu u Beogradu. Naime:

„U Beogradu je, do 1941. godine, postojalo i radilo više staračkih domova (oko 650) mesta, da bi, posle Oslobođenja (1945. godine), svi ti domovi bili rasformirani i preseljeni u unutrašnjost, tako da posleratni Beograd, sve do početka šezdesetih godina, nije na svom području imao domskih kapaciteta za stare ljude. Tek, krajem šezdesetih godina, Beograd počinje da menja svoj odnos prema socijalnoj zaštiti starih ljudi. To je period, kada i u Srbiji, dolazi do postepene transformacije klasičnog socijalnog staranja o starim ljudima u savremenu socijalnu zaštitu, sa elementima socijalnog obezbeđenja starih ljudi.“
(Manojlović 1998, 560)

Prvo pitanje koje se nameće u istraživanju organizovanog smeštaja za stare svakako je ono koje se odnosi na nastanak staračkih domova, o čemu je već bilo reči. Međutim, težina davanja odgovora na ovo pitanje prati istraživača tokom čitavog proučavanja ovog problema. Postojanje takvih domova u Beogradu, Subotici, Somboru, Apatinu i drugde iz perioda Kraljevine SHS, pa i pre njenog uspostavljanja, činjenica je od koje kasnija teorija o organizovanom smeštaju za stara i nesposobna lica pravi distancu. Od uspostavljanja nove naučne discipline socijalnog rada tokom 50-ih godina, nastaje novo viđenje ovog problema. Prateći novinske izveštaje, ali i ono što tada uspostavljena nauka beleži, dolazimo do potpuno nove međe u vremenu, koja biva smeštena, upravo, u pedesete godine 20. veka (Milosavljević Lj. 2010, 172). Ipak, novinski napisi svedoče o praksi koja se zadržala i posle Drugog svetskog rata, s tim da primer Beograda ukazuje na diskontinuitet. Ovaj diskontinuitet, u prvom redu, odnosi se na prostorne okvire u kojima se odvija institucionalno zbrinjavanje, o čemu svedoče analizirani izvori²³¹. Hronološki najstariji članak pod naslovom *Reorganizacija do-*

²³¹ Kao jedan od ključnih problema pojavljuje se pitanje samih izvora. Kod tri, od četiri, novinska napisa koji će na ovom mestu biti preneti gotovo u celini, ne postoji podatak u kojem listu su objavljeni, dok se za jedan zna da je objavljen u dnevnom listu *Politika* (građa je prikupljena u novinskoj arhivi *Novinsko-izdavačkog preduzeća Borba*).

mova staraca i starica na teritoriji Srbije, od 28. novembra 1946. godine, beleži negativnu sliku zatečenog stanja u domovima, koji nisu bili nužno namenjeni smeštaju starih lica²³²:

„U septembru mesecu ove godine Ministarstvo socijalne politike Srbije pristupilo je reorganizovanju domova staraca i starica. Takvih domova je u to vreme bilo veliki broj, ali u njima nije bilo dovoljno personala, higijenske prilike bile su nepovoljne, nije bilo dovoljno ličnog i posteljnog rublja i hrana nije dobro spravljena. Mesto ovakvih domova trebalo je stvoriti domove koji će odgovarati onome čemu su namenjeni: da se stari, oronuli i iznemogli u njima ugodno osećaju.

Mesto 16 domova koliko ih je u septembru bilo na teritoriji Srbije, organizovano je sada sedam. Popravljen su stare i osposobljene nove zgrade. Domovi su snabdeveni potrebnim inventarom...

Jedan od problema bila je nedisciplinovanost štićenika. Organizovanjem stalnih konferencija prilično se uspelo da se u ovome pogledu stanje poboljša. U nekim domovima kao na primer u Domu prosjaka, osnovan je sud časti od pet članova koje su štićenici između sebe izabrali.“

Članak, objavljen 25. januara 1947. godine, pod naslovom *U Narodnoj Republici Srbiji podići će se u ovoj godini još dva doma za starce i starice*, omogućava nam da saznamo ponešto o stanju i popunjenosti kapaciteta tadašnjih domova:

„Ministarstvo socijalnog staranja Narodne Republike Srbije postiglo je u toku prošle godine znatne rezultate u zbrinjavanju starih i iznemoglih koji nemaju porodice i domove. Kako nije bilo dovoljno starim i iznemoglim dati novčanu pomoć, već im obezbediti i negu, otvoreno je i obnovljeno više domova za starce i starice. U Narodnoj Republici Srbiji ovakvih domova ima 42. Od toga broja 31 dom pripada Kosmetu. U tim domovima smešteno je 1.524 lica, ma da je njihov kapacitet 2.156 štićenika. Uzrok što nije primljeno više štićenika leži u tome što sreski i gradski odbori nisu obezbedili dovoljno sredstava za izdržavanje štićenika sa

²³² Pominjanje Doma prosjaka, kao sabirnog mesta i za stara lica, svedoči o tome da konstruisanje starosti kao društvenog problema, valja podsetiti, ne proističe iz korpusa starosti i starenja, nego iz pokušaja rešavanja problema svakovrsnih nemoćnih. U početku procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema, dakle, ključna nije bila starost, nego nemoć koju ona podrazumeva. Ovakav pogled na *svet starosti* promeniće socijalistički period u kojem koncept nemoći uzmiče pred konceptom vrednosti rada, koji je morao imati etiketu društveno korisnog. Ovaj zaokret dopustio je penzionerima da se odvoje od pretpostavljene nemoći kao ključne karakteristike starih ljudi, opšte uzev, u oku društva kao posmatrača.

svoje teritorije. U ovoj godini će se to stanje popraviti na taj način što će budžetiranje domova biti zadatak odbora na čijoj se teritoriji dom nalazi, a iz republikanskih izvora takvih odbora povećaće se udeo.

Prema podacima popisa neobezbeđenih starih i iznemoglih lica na teritoriji Narodne Republike Srbije, vidi se da mreža ustanova za zbrinjavanje starih još nije dovoljna. Osim toga, po postojećim domovima još nisu uvedene one radinosti koje su starija lica u mogućnosti da obavljaju.

... U toku ove godine podići će se dva doma, i to u Jabukovcu i Žabarima, koji će moći da prime oko 100 štićenika. Osim toga, predviđeno je da se po svim postojećim domovima organizuju i razni zanati.

Ministarstvo će, sa svoje strane, osim poboljšanja ishrane, pomoći domovima i u potrebnom inventaru, bibliotekama i drugim stvarima.

Pod naslovom *Dom staraca u Kačarevu*, od 28. januara 1948. godine, biće prenet gotovo u celini, jer se iz njega jasno vide mnogi elementi koji su korišćeni u onovremenom konstruisanju datog društvenog problema:

Kad 98-godišnji starac Svetozar Milojković priča o svom teškom životu koji ga je pre šesnaest godina doveo pred vrata Doma staraca onda se u nizu teških optužbi na tadašnji društveni sistem pojavljuje još jedna.

U mladosti sam bio radnik. Radio sam dok sam mogao – do svoje 80 godine. Tada sam iznemogao počeo obijati vrata raznih dobrotvornih društava. Glad mi je bila stalna pratilac. Jednog su me dana primili u Dom – mislio sam da ću moći mirno da dočekam smrt. Dalji život u Domu pokazao mi je da sam se prevario.

Iako su starci u domu bili u donekle boljem položaju od onih na ulici – često ih je glad terala iz Doma. Bežali su na ulicu da pružaju ruku prema prolaznicima.

Novi dom

Oslobođenje zemlje donelo je u sivu zgradu Doma svetlu nadu o boljem životu.

Jednog je dana u našu sobu ušao novi upravnik Doma. Rukovao se sa nama i pozvao nas da mu pomognemo u radu koji će poboljšati naš život.

I ja ću da pomognem – rekao sam upravniku i sasvim sam zaboravio da mi je 95 godina. Pogledao sam u staricu Danicu Stanišić, koja je tada imala 102 godine. Ona je nešto mrmlja-

la. Nije verovala da će dočekati to bolje. Pa ipak je dočekala. Mi smo odmah pristupili radu. Izabrali smo grupnog starešinu, a zatim su se starci dobrovoljno javljali za rad u bašti, za cepanje drva i ostale sitne poslove. Većina je ostala bez posla. Broj štíćenika u Domu rastao je iz dana u dan. – Sobe su postale prenatrpane, trebalo je pronaći novu zgradu. Saznali smo da je za nas određeno nekoliko zgrada u selu Kačarevu iza Pančeva. Starci su se počeli buniti. Nije im se išlo iz Beograda. Neki su potajno otišli u to selo – da vide šta je to. Vratili su se i oduševljeno pričali o prostranim zgradama, o vrtovima, livadama i o 20 jutara zemlje... Zgrade su se već popravljale.

- Trebalo je da i mi pomognemo. Odlazili su oni jači i pomagali. Većina smo jedva čekali dan preseljenja. Neposredno pred naš odlazak iz Beograda nekoliko "najtvrdoglavijih" pobeglo je iz Doma.

Vlastita ekonomija

Stari Svetozar malo je zastao, udario svojim štapom o parket sobe i nastavio.

- Došli smo u Kačarevo. Sobe kako vidite svetle, pred svakom kućom terasa iza kuće bašta. Treba semena za cveće. Ej, da vidite na proleće kad se ovo zazeleni...

I čim smo došli, napravili smo raspored. Evo ga stari Živojin Todorović, raspoređuje nam svaki dan drva i ugalj za peć. Odredio svakom tačnu meru drva i uglja i ne da ni mrvice više. Kaže – štedite, ne rasipajte, naša je to svojina.

A Spasoje Ćirković koji je nekada bio kelner – postao baštovan. Sve hoda po bašti i govori: ovde ćemo zasaditi luk, ovde kupus, ovde cveće...

- A vi čika Tozo ništa ne radite – onako od šale dobaci mu starac Veljo, što ljubomorno čuva katanac obora u kome su tri utovljene svinje.

- A ko redovito čita našu štampu i priča ti šta u njoj piše – gordo odgovori čika Tozo. A šta je sa ovima što pobegoše u Beograd?

- Vratile su se sve te "izbeglice". Videli su da su pogrešili i došli na imanje u Kačarevo. Kažu mi drugovi, nećemo više bežati iz ove naše kuće. A i mi smo svi u to ubeđeni – završio je razgovor čika Tozo i polako se uputio prema kujni da vidi šta se tamo radi.

U novom Domu osnovane su krojačka radionica i berbernica. U njima rade starci – zanatlije. Osnovaće uskoro oni još neke radionice.

Uprava Doma nabaviće krave, konje, više komada svinja, živinu i ovce. To će biti vlasništvo šticećenika. Oni će o njima voditi brigu.

A kad počnu prvi prolećni radovi, koje šticećenici doma očekuju sa nestrpljenjem, oni će prionuti na rad, jer od toga zavisi budućnost njihove ekonomije.

Sto četrdeset šticećenika Doma staraca u Kačarevu, našlo je zaista svoj dom."

Politika od 25. decembra 1958. godine, pod naslovom Ljudi koji su ponovo stekli porodicu, bavi se negdašnjom situacijom u subotičkom domu za stara lica i boljitkom koji je za njih ostvaren:

...Nekada je to bio uboški dom. Bolesni i nemoćni živeli su od milostinje. Hranili su se iz istog kazana sa zatvorenicima. Sada, za svakoga ko ne prima penziju, invalidninu ili kakvu drugu socijalnu pomoć, plaća njegova opština 8.000 dinara mesečno. Pored toga, Dom ima svoje njive, salaš, baštu, vinograde, svinje, stoku, živinu... Pravo domaćinstvo.

Gotovo celim domaćinstvom upravljaju sami starci i starice. Oni rade u polju, oboru, dvorištu, kuhinji. Dobrovoljno, koliko ko može. Vrednost njihovog rada meri se, međutim, milionima. Zato nije čudo što njihove dnevne sobe podsećaju na najbolje uređeni klub u Subotici, a njihove spavaonice ne zaostaju za spavaonicama internata Srednje tehničke škole, koji je tek dovršen. Oni su sami, iz svoje bašte, obezbedili dobru zimmicu. Njihova garderoba zauzima tri velike prostorije. Svaki član ove porodice ima pored radnog i praznično odelo..."

Na ovom mestu dovoljno je ukazati na izmeštanje kao na ključnu akciju koju preduzimaju vlasti s ciljem saniranja problema u oblasti institucionalnog stanovanja i zbrinjavanja ostarelih građana. Zatim, valja ukazati i na to da je nekadašnji odliv radne snage sa sela doprineo tome da se oformi jedan sloj nezbrinutih starih ljudi po gradovima koji je utočište pronalazio u ustanovama koje su bile okrenute zbrinjavanju svakovrsnih nevoljnika, a da je akcijom društva došlo do prelivanja ovog problema u „seoski atar“ što, u izvesnoj meri, pruža utisak zatvaranja kruga. Retorika koja je korišćena u potcrtavanju loših pređašnjih uslova, pak, ne ublažava utisak da i nova država ima problem u obezbeđivanju potrebnih sredstava, te da su kapaciteti, iako nedovoljni, ostali nepopunjeni zbog nemogućnosti plaćanja troškova. Ukoliko je gradnje novih domova i bilo, oni su, takođe, bivali vezani za seoske zone, što je na neko vreme izmestilo stare i nezbrinute daleko od očiju grada u kojem je kreirana socijalna politika. Jedna od očiglednih strategija kreatora bila je da se uz pomoć vezivanja za seosku

sredinu štićenicima obezbedi lakše izdržavanje na ekonomijama na kojima su sami radili. Ovo je vodilo tome da su raseljeni starci postajali neka vrsta radnika, u društvu u kojem se radnik bio na čeonj poziciji. Kao zaključak, moguće je prihvatiti tvrdnju Miroslava Milosavljevića koji je predratne i godine neposredno po okončanju rata ocenio kao one u kojima je preovladavala državna zaštita određenih kategorija starih, u prvom redu siromašnih, koja je pritom sadržavala karakteristike nerazvijenog sistema državnog socijalnog osiguranja sa izvesnim elementima karitative (Manojlović 1978, 52). Ukratko:

„Domska zaštita primenjivala se u najtežim slučajevima, a mreža ovih domova je bila nerazvijena, neizdiferencirana s obzirom na psiho–socijalne, zdravstvene i kulturne potrebe i nivo korisnika, neadekvatno opremljena i prostorno smeštena, kadrovski neekipirana – u celini uzevši, na jednom nezadovoljavajućem nivou.“ (Manojlović 1978, 52).

Iako će vreme, koje je usledilo, doneti poboljšanje uslova, nešto od onoga na šta je na ovom mestu skrenuta pažnja postojaće do današnjih dana. O tome će biti više reči naknadno.

Gubljenje iz vida kontinuiteta prakse – dodatni razlozi: Kontinuitet o kojem je reč odnosi se na praksu zbrinjavanja ostarelih lica. Na ovom mestu biće reči o dodatnim uslovima koji su doveli do toga da preinačenje istorije ovog dela konstruisanja konkretnog društvenog problema bude lako prihvatljivo i naučnoj i svakoj drugoj javnosti. Na prethodnom primeru uočljiv je prostorni diskontinuitet, dok će na primerima koji slede biti moguće pokazati kako preinačenje namene objekata u kojima su boravili zbrinuti stariji utiče na potkrepljivanje ideje o tome da su prvi domovi nastali tek pedesetih i još češće šezdesetih, sedamdesetih ili pak osamdesetih godina 20. veka u pojedinim gradovima. Potreba ideološkog odricanja od predašnjeg državnog uređenja, tako, biva dodatno potpomognuta preseljavanjem korisnika²³³, promenom namene objekata, a novo „čitanje“ nove istorije označene prakse biva lakše prevedeno u period bliže istorije tj. nekoliko decenija unazad. Zanimljiv primer prekrajanja istorije ovog dela konstruisanja starosti kao

²³³ „Stari ljudi su vezani navikama za predašnji način svoga života. Vezani su za mesto (grad) u kome su živeli, za pojedine njegove delove sa kojima su se srodili tokom dugog niza godina. Preseljavanje iz tih delova, udaljavanje od sredine na koju su navikli i od onih aktivnosti u čijem su se središtu ranije nalazili – jednom rečju menjanje okoline, njih veoma teško pogađa, budući da im je sposobnost prilagođavanja smanjena...“ (Anđelković 1978, 282) Ovaj navod ima zadatak da podseti na to da se potrebe starog čoveka ne menjaju u skladu sa okolnostima koje važe u datom trenutku. Ipak, objektivna teškoća, kao što je mnogo puta pokazano, i u ovom slučaju nedovoljan je uslov za poboljšanje nepovoljnog stanja.

društvenog problema moguće je pronaći u publikaciji *Tragom razvoja gerontološkog centra* u kojem jedan od autora tekstova o ustanovi u Šapcu iznosi zbnunjenost usled novog saznanja:

„Godinama smo slavili dan ustanove, računajući 1944. godinu kao godinu osnivanja, i u tom uverenju planirali da 1994. godinu obeležimo kao 50-tu godišnjicu života i rada Doma.

Jedan slučajan i letimičan pogled na rubriku 'izbor iz stare štampe' u jednom broju "Glasa Podrinja" iz 1993. godine pobudio je sumnju u taj podatak o našem početku...

Angažmanom na izradi ove monografije, sumnja je isplivala na površinu. Skepsa, radoznalost i još više privrženost naučnoj, istorijskoj i svakoj drugoj istini probudili su pokretački motiv za proboj u nepoznato...

Dom je osnovan odlukom, odnosno rešenjem Odbora Opštine Šabačke, najverovatnije, početkom 1923. godine, kada je odbor rešio da podigne jedan skroman dom za stare i iznemogle...“ (Gajić 1994, 8-9)

Slučajno preinačenje istorije jedne ustanove koja time postaje „najverovatnije“ još starija, nego što su oni koji njome upravljaju mislili do tada, upućuje na to da su stvoreni uslovi za promenu referentnog okvira u kojem je bila zasnovana „nova istorija“ konkretne ustanove. Ostaje pitanje da li bi žeđ za „naučnom istinom“ bila toliko jaka da je do slučajnog otkrića došlo pedesetih godina 20. veka, primera radi, i da li bi u *Glasu Podrinja*, uopšte, postojala rubrika koja bi se bavila prelistavanjem starih brojeva. Dakle, i za slučajna otkrića potrebna je ideološka i naučna klima koja će dopustiti "slučajnom" da izađe na površinu, budući da pogledi na svet ljudi zavise od referentnog okvira u kojem se pogledi pružaju, konstruktivističkim rečnikom iskazano.

Da se analiza ne bi svela na jedan, mada upečatljiv, primer, na ovom će mestu pažnja biti usmerena ka posleratnom stanju u institucijama čije su početne faze formiranja izložene u prethodnom potpoglavlju. Dom u Kragujevcu nastavio je da radi i u poratnim godinama, ali je nakon izgradnje Doma u Zakuti 1955. godine radio još jedno kratko vreme, nakon čega je izdavan kao stambeni prostor, sve do sedamdesetih godina 20. veka kada je zgrada srušena (Stevović 1997, 11). Na primeru Doma u Šapcu već je ukazano na „prekranje“ važno za dekonstruisanje konkretnog društvenog problema, a na ovom mestu će biti ukazano samo na to da je Dom radio za vreme rata i da je, najverovatnije, 26. oktobra 1944. godine „preuzet“,

odnosno da je stavljen pod neposrednu upravu Gradskog narodnog odbora, da je briga o starima data u nadležnost Oseka za socijalno staranje...“ - Dom je tada nosio naziv *Dom staraca i starica* (Gajić 1994, 17). Međutim, ono što je ovom mestu najvažnije jeste to da se dom 1955. godine izmešta u Dumaču (isti 1994, 22). Dom u Knjaževcu potpuno je promenio namenu, iako je radio i za vreme rata. Posle oslobođenja u prostorije je najpre useljena ratna siročad, ali kako su kasnije deca bila slata u druge domove, ponovo dolazi do promene namene kada postaje *Dom za vaspitanje mladeži*. Jagodinski *Dom staraca i starica* u kojem je boravilo pet do šest lica, takođe, je promenio namenu. Postao je *Šegrtski dom*, a starci su poslani u kragujevačku ustanovu za smeštaj starih lica: „Tako je Jagodina izgubila Dom staraca i starica, a dobila, pored Doma ratnih siročadi u manastiru Jošanici i Dom za nahočad u zgradi Škole za gluvu decu, i Šegrtski dom...“ (Vetnić 1994, 21). Zanimljiv je i primer gašenja Sirotinjskog doma u Kruševcu. On je, naime, nastavio da radi i 1945. godine, s tim da je promenio namenu u prihvatilište za nezbrinute osobe. Međutim, Dom je 1957. godine ukinuo Narodni odbor opštine Kruševac, a „prostorije Doma stavio je na raspolaganje Odeljenju za stambene poslove“ (Miljojković 1996, 30) koji ih je raspodelio. Korisnici su bili preseljeni u Dom za nezbrinute u selu Jabukovac kod Prahova i u Dom za nezbrinute u selu Aleksandrovac kod Požarevca. Deo korisnika niškog *Sirotinjskog doma*, koji je sagrađen 1902. godine i u kojem su bili smešteni „bogalji, slepci, umobolni...“ (Miletić ur. 1998, 17), premešten je 1948. godine u Aleksinac u *Dom staraca*. Do 1952. godine iz Niša u Aleksinac su bili preseljeni svi korisnici, njih 44 ukupno, a zvanična registracija Doma obavljena je 1956. godine (ista 1998, 17). Zrenjaninski Dom nakon rata menja ime u *Dom za stara lica*. Kapacitet Doma bio je 30 korisnika, sa kojima je 1950. godine radilo šest časnih sestara i jedna „civilna radnica“. Dom je i u narednom periodu zadržao upravu časnih sestara (Šajtinac 2002, 24). Zanimljiv je i primer apatinskog doma koji je nastao 1888. godine i najpre bio Uboški dom. Podaci o njegovoj istoriji zabeleženi su tokom terenskog istraživanja²³⁴ i dobijeni su od Dragana Majstorovića koji je do penzionisanja 2011. godine bio direktor ove ustanove:

²³⁴ Realizovanog 2011. godine u okviru kojeg su obavljani razgovori sa zaposlenima i korisnicima u vojvođanskim domovima za stara i penzionisana lica. Tom prilikom, intervjui su vođeni u domovima u Novom Sadu, Apatinu, Somboru i Subotici.

„Uboški dom je osnovao lokalni veleposednik Anton Fernbah 1888. godine. Bio je pod patronatom katoličke crkve. To je bio dom za uboge i u osnivačkom aktu tako i piše, što znači za sve nevoljnike, ne nužno za stare. Tako je bilo sve do kraja Drugog svetskog rata. Tu su sve poslove radile časne sestre Marijinog reda koji je posvećen pružanju pomoći nemoćnima.

Te zgrade i sada postoje na kraju ulice Miloša Obilića. To su dve porodične kuće koje su mogle da prime stotinak korisnika (do 1971. god Dom je bio tamo). Odvojeni su bili muškarci i žene. Briga se svodila na ishranu i elementarnu, dakle, minimalnu zdravstvenu zaštitu.

Časne sestre su ostale da rade i posle 1945. godine, mada je postojala težnja da se proteraju. Prvoborac i realan čovek Nikola Balać postavljen je za prvog posleratnog direktora. To je vreme kada su proterivani Nemci i Mađari. Sve je to išlo u logore. On je, međutim, uspeo da ih sačuva. Otišao je u Opštinu gde je imao oštar sukob sa predsednikom Opštine. Tako se pričalo. Ja sam bio treći direktor doma i do mene je došla takva priča da je on bacio sva odlikovanja iz rata na sto i da je rekao ili one ostaju ili ja odoh. I one i on su ostali i bio je još najmanje 20 godina rukovodilac doma.

1971. godine nemački Caritas je najvećim delom učestvovao u finansiranju gradnje doma. To je crkvena, humanitarna organizacija koja nije bila popularna, jer je ranije učestvovala u skrivanju nacističkih zločinaca. Katolička crkva nije dotirala rad doma, niti isplaćivanje sestara koje su radile. One su bile na platnom spisku ustanove.

Dom u Apatinu je prvi namenski zidan dom. Sazidan je 1971. godine i kao, sada, najstariji, najskromniji je. I tada su radile sestre i, dalje, sve do 1985. godine bile su jedino osoblje. One su se isključivo starale o korisnicima. Upravnica, knjigovođa i tehnička službenica tada su bile jedini civili. Onda se kapacitet sa 120 korisnika povećao, a broj sestrara se postepeno smanjivao. 1970. godine zaposlio se i prvi socijalni radnik koji je radio u nekom domu u Vojvodini. Polako kreće zapošljavanje i negovateljica i ostalih iz građanstva. Međutim, 1992 Dom napušta poslednjih devet časnih sestara. Bila je to godina najveće međunacionalne mržnje. Uprava i sedište koji su koordinirali rad časnih sestara bili su u Hrvatskoj i one su dobile nalog pretpostavljenih da se povuku iz Srbije. To je bilo

pošto je Šešelj rekao one čuvene rečenice: „Ima i dobrih Hrvata i njih ćemo proterati”. Posle tog mitinga, dobile su nalog da se povuku.

O beogradskim domovima ne znam ništa, verovatno ih nije ni bilo. Južno od Beograda nije ništa postojalo od domova. Ovo je bilo naprednije, oni su dole ležali pod Turcima petsto godina. Odnos prema starima je ovde drugačiji.“

Preliminarni zaključak mogao bi se svesti na to da se iseljavanje starih korisnika nastavilo i u drugim gradovima u kojima su domovi postojali, a da je promena namene i useljavanje novih korisnika u zgrade pogodovala brisanju tragova negdašnjih utočišta za stare i ostale nemoćne. Poravnavanje ideološkog tla, ali i uklanjanje vidljivih tragova²³⁵, olakšali su zaborav i kreiranje „prekretnice“ u brizi o starima koja se očitovala u „začetku“ institucionalne brige kroz izgradnju posleratnih domova tokom pedesetih, šezdesetih, sedamdesetih i osamdesetih godina. Tome u prilog ide i sledeće viđenje:

*„Posle oslobođenja, odbacujući kapitalističke društvene odnose, mi sa gnušanjem odbacujemo i ružne, zastrašujuće staračke azile i ukidamo ih. Međutim, ubrzo uviđamo grešku. Neobezbeđeni stari ljudi, bez porodice, bez stana, koje nam je kapitalističko društvo ostavilo u nasleđe, još uvek su prisutni. Osnivaju se **domovi za smeštaj nezaboravnih lica**, čijim izgledom i organizacijom niko nije zadovoljan, ali se prihvataju kao ostatak prošlosti, sa nadom da će iščezavanjem ovih ljudi iščeznuti i te ustanove.*

Postepeno, zaista i nestaju neobrazovani, nekvalifikovani stari ljudi, bez socijalnog osiguranja, bez ikakvih prihoda, bez stana, bez porodica – “lica sa asocijalnim ponašanjem”, kako ih naša služba socijalne zaštite kategoriše, mada oni, bez izuzetka, nemaju snage da budu asocijalni, već su bili asocijalni kapitalistički odnosi koji su ih stvorili.“ (Beljošević 1978, 324)

Zanimljivo je da ukoliko i ima pomena onog predašnjeg, onda ono neminovno biva definisano kao nazadno i loše, te da ukoliko je to loše prisutno i dalje, onda je ono moralo biti nasleđeno silom prilika. Na ovom mestu, valja skrenuti pažnju i na deo iskaza doskorašnjeg direktora Doma u Apatinu koji nije obavešten da je sličan ili istovetan vid zbrinjavanja starih postojao i sa druge strane Save i Dunava i svedoči o tome koliko ni *stručnjaci* nisu bili obavešteni o istoriji delatnosti kojom su se bavili. Gubljenje iz vida,

²³⁵ Koje, ipak, nije bilo apsolutno, što se vidi na primeru apatinskog doma.

nemanje saznanja, slučajno previđanje ili namerno prekrajanje, sve skupa, vodilo je tome da se novo društvo proglašavalo prvim i jedinim nosiocem brige o staroj populaciji i onim akterom koji formuliše dati društveni problem.

„Prvi“ domovi drugi, treći... put: Novi zamah novouspostavljene države, koji se nedvosmisleno iščitava i u napisima proučavane novinske štampe, ali i kasnijih izvora, bez dileme bi ostavio svakog istraživača o početku procesa konstruisanja, ukoliko bi istraživanje otpočeo od označenog perioda. Napisi koji govore o "prvom domu penzionera u Beogradu" odnose se na kraj pedesetih godina s čim se poklapaju i narativi mnogobrojnih socijalnih radnika koji danas učestvuju u organizovanoj brizi države za stara lica. Za većinu onih sa kojima su vođeni razgovori, a spadaju u red stručnjaka, kada je u pitanju ovo polje socijalne politike vreme nastanka prvih staračkih domova pripada polovini 20. veka, čime navodni početak prirodne istorije biva smešten u bližu prošlost. Međutim, među sociolozima i istoričarima medicine koji se bave ovim problemom, ali prevashodno zahvaljujući dobi u kojoj se nalaze i sećanja koja imaju, "istorija" počinje nešto ranije. Naime, iskazi starijih proučavalaca ovog problema, a koji su zašli u osamdesete godine, svedoče i o jednoj starijoj stvarnosti (Milosavljević Lj. 2010). Međutim, sećanja zahtevaju i potvrdu, koju u "Borbi" od 27. juna 1958. godine ne nalazimo. Upravo suprotno, pod naslovom *Otvora se prvi Dom penzionera u Beogradu* dobijamo „pouzdaniju“ sliku:

„Sredinom jula biće otvoren prvi Dom penzionera. U lepu senovitu vilu na Neimaru okruženu velikim parkom, useliće se 44 penzionera. Toliki je kapacitet ovog doma u kome će njegovi stanari imati celokupni smeštaj sa ishranom za 10 hiljada dinara. Ukoliko neki lični ili porodični penzioner nema dovoljno visoku penziju da bi sam mogao platiti ceo iznos, narodni odbor opštine ili neka ustanova ili udruženje plaćaće razliku, s tim da mu se ostavlja deo penzije za džeparac. Narodni odbor nadležne opštine snosiće i troškove odevanja. U Dom penzionera primaće se i starije osobe koje nemaju nikakvih prihoda: u tom slučaju narodni odbor opštine plaćaće celokupni iznos smeštaja. Ugovor koji budući stanari doma sklapaju s upravom mogu se u svako doba prekinuti. Otkazni rok je svega 15 dana.

Za adaptaciju vile Sekretarijat za narodno zdravlje i socijalnu zaštitu grada dao je 6,5 miliona dinara. Za potpuno nov nameštaj potrošeno je preko 5 miliona dinara, tako da je dom potpuno preuređen.

Moderan nameštaj, tepisi, zavese, cveće na mnogobrojnim terasama, ogromna dnevna soba sa klavirom i televizorom, biblioteka... sve je brižljivo i sa mnogo ukusa spremljeno da bi budućim stanarima boravak bio što prijatniji. Dom će imati i posebnog lekara i medicinsku sestru koji će voditi računa o zdravlju njegovih stanovnika.“

Dakle, članak iz 1958. godine potvrđuje novoustanovljenu „činjenicu“ da je prvi dom za penzionere u Beogradu otvoren nakon Drugog svetskog rata. I naredni članak, istog naslova kao i prethodni, objavljen u "Borbi" 27. januara 1959. godine svedoči o istom događaju, ali i o višemesečnom zakašnjenju i smanjenju budžeta u realizaciji otvaranja "prvog" Doma penzionera:

„Prvog marta treba da se otvori prvi dom penzionera u Beogradu. Sekretarijat za narodno zdravlje raspolaže sa pet miliona dinara za njegovo uređenje. Dom će biti smešten u Lamartinovoj ulici 47 u zgradi u kojoj je nekada bio Dom učenika muzike "Vojislav Vučković"...

U Dom će biti smešteno 50 penzionera koji nemaju bliže porodice niti nekoga ko bi se brinuo za njih. To je zasad jedini Dom ove vrste na užem području grada. Perspektivnim planom predviđa se podizanje još jednog takvog doma na Karaburmi, samo mnogo većeg kapaciteta.“

Nadnaslov članka objavljenog u listu "Borba" 19. oktobra 1959. godine: "Otvoren Dom penzionera na Neimaru" i naslov: "Porodica penzionera" konačno svedoče o konkretnom događaju:

„U tihom kraju Beograda, u Lamartinovoj ulici broj 47, na Kotež Neimaru, prostrano šumovito dvorište sa baštom i lepa dvospratna zgrada, juče su zvanično proglašeni za stalno prebivalište 42 penzionera, koji su se uselili u svoj Dom pre mesec dana.

Dom je svečano otvorio Božidar Vorkapić, načelnik Sekretarijata za narodno zdravlje i socijalnu zaštitu Beograda u prisustvu predstavnika mnogih društvenih organizacija i Narodnog odbora opštine Vračar.

Dom penzionera "Vračar", podseća na jednu veliku porodicu u kojoj su svi njeni članovi penzioneri. Svaka prostorija i uopšte cela zgrada sa dvorištem, uređena je u tom stilu: lake i teške zavese na prozorima, tepisi po podu i cveće u saksijama postavljeni su u celoj kući...

Najviše vole domine i pasijans, - kaže predsednik Upravnog odbora Doma, Branko Arandelović. Neki od penzionera, da bi se osećali kao kod kuće, uređuju vrt, drugi rade u biblioteci, šiju, krpe.

Dve trećine penzionera u domu su žene...“

Ukoliko se sada uporede podaci koje je moguće naći u monografijama²³⁶ izdanih povodom godišnjica domova i gerontoloških centara sa podacima koje je moguće naći u vodiču *Mreža gerontoloških kapaciteta u Srbiji* (Dinić i dr. 2008), ponovo se uočava „diskontinuitet“ koji će biti posebno obrazložen. Na ovom mestu, dovoljno je samo ukazati na to da je kao godina otpočinjanja rada Doma: u Zrenjaninu navedena 1923. godina tj. godina preseljenja doma u nove prostorije; u slučaju Doma u Jagodini navedena je 1962. godina kada otpočinje sa radom Gerontološki centar, mada je raniji dom rasformiran, starci iseljeni u kragujevačku ustanovu, a sama zgrada promenila namenu posle Drugog svetskog rata; za Dom u Aleksincu, danas Gerontološki centar *Jelenac* i Psihogerijatrijsko odeljenje *Tešica*, navedena je 1948. godina, iako se radi o kontinuitetu rada niškog *Sirotinjskog doma*; za knjaževački dom navedena je 1981. godina iako je Dom radio do kraja rata kada je, takođe, promenio namenu; za dom u Kragujevcu navedena je 1962. godina i pored toga što upravo ovaj Dom prima jagodinske starce posle rata; za kruševačku ustanovu navedena je 1987. godina kao godina osnivanja iako je dom radio sve dok Stambeni fond nije raspodelio njegove prostorije 1957. godine; za Gerontološki centar Niš navedena je 1972. godina i pored toga što je tradicija zbrinjavanja bila duga sedamdeset godina; Gerontološki centar u Novom Sadu prema ovim podacima datira iz 1964. godine; za Gerontološki centar u Subotici navedena je 1977. godina; šabačka ustanova bi prema ovim podacima datirala iz 1944. godine... Međutim, budući da u ovom vodiču, skorijeg datuma, postoje podaci da apatinski dom postoji počev od 1888. godine, a koji je takođe menjao prostorije, ali nije bio iseljen iz grada, opravdano je pretpostaviti da je konkretno preinačenje istorije ovih ustanova²³⁷ posledica ili manjka podataka (što ne bi trebalo da čudi budući da ni zaposleni u ustanovama često nisu upoznati sa tim do kada seže istorija doma u kojem rade) ili

²³⁶ Koje su bile predmet analize u prethodnom potpoglavlju i u prethodnim delovima ovog potpoglavlja.

²³⁷ Mada njihova prvobitna namena nije bila okrenuta isključivo starima.

ubedenja da nema potrebe insistirati na pružanju podataka o pređašnjem periodu²³⁸ kada je cilj pružanje obaveštenja o kapacitetima potencijalnim korisnicima ili članovima njihovih porodica danas. Ipak, činjenica da za apatinski dom takav podatak postoji navodi na pomisao da se pre radi o nedostatku informacija. Posledica ove nepotpunosti mogao bi biti krivi trag za istraživače, budući da je literatura izuzetno skromnog obima, a da je ona iz najskorijeg perioda i najdostupnija.

Ono što je, međutim, neupitno jeste to da je jedna *nova istorija*, a koja je bila posledica kako preinačenja pogleda na svet i uspostavljanja novog društvenog poretka nakon Drugog svetskog rata, tako i podjednako značajne društvene promene usled koje je stvoren novi sloj društva – sloja penzionera, uspeo da „prebriše“ pređašnji tok prirodne istorije društvenog problema. Ukratko, nastajanje penzionerskih organizacija, zatim zasnivanje gerontologije²³⁹ kao nauke u kasnijem periodu, i sve većeg delatnog angažmana socijalnih radnika, kao posledice nastanka, takođe, nove nauke, doveli su do toga da istorija koja se odnosila na organizovani smeštaj starih lica preraste u istoriju gerontoloških centara i domova penzionera, o čemu će biti više reči. Neraskidiva veza, u smislu geneze, između specijalizovane brige o starima i onih pređašnjih praksi koje su bile okrenute ka svakovrsnim nevoljnicima, raskinuta je zahvaljujući, kako je moguće zaključiti, dvama uticajima. Jedan se odnosi na produkovanje ideološke „istine“ i definisanja prakse kao nove, začetne forme koja je izraz boljeg odnosa prema starima u društvu u svemu boljem od pređašnjeg. Drugi se, pak, odnosi na profesionalizaciju te prakse koja nije bila spremna da deli svoje polje delovanja, makar na formalnom planu, sa onim što izlazi iz gerontološkog polja. Sve zajedno bilo je pospešeno narastanjem sloja penzionera kao izdanka tog boljeg, čovečnijeg, beskonfliktnog društva²⁴⁰, a koji se pojavljuje kao suvlasnik nad društvenim problemom i koji učestvuje u građenju mreže gerontoloških centara u kojima dobija centralno korisničko mesto. Ono na što, međutim, i na ovom mestu valja ukazati jeste da veza između starih i „drugih“ nije raskinuta, o čemu će biti više reči.

²³⁸ U kojem ovi domovi nisu bili opredeljeni za pružanje pomoći isključivo starima, o čemu će biti reči u petom poglavlju.

²³⁹ Kao krovne nauke koja uključuje i gerijatriju iz koje se razvila gerontologija kao takva.

²⁴⁰ Za kakvo se izdavalo.

Na ovaj način nastali „diskontinuitet“, koji ne bismo mogli u potpunosti označiti diskontinuitetom u praksi nego u prostornom organizovanju, išao je na ruku „novom pogledu na svet“ u kojem dominantni starac jeste penzioner koji sada utiče na okolnosti u kojima živi, koji ima pravo da se organizuje, pa čak i da pokuša da pruži otpor kada zaključi da tzv. akcioni plan i društvena akcija odudaraju od zahteva koji su bili postavljeni. Ovaj „moćniji starac“, nekada radnik, primenjivao je različite strategije – češće sa manje, nego više uspeha²⁴¹.

Uticao novog sloja društva na organizovano zbrinjavanje starih lica: Ovaj deo studije rezultat je pokušaja da se odgovori na pitanje kako je bilo moguće da proglašavanje posleratnog doma za „prvi“ ne bude potpuna neistina, već pre zaobilaženje kontinuiteta sve do zaborava kao krajnjeg ishoda? Kao jedan od mogućih odgovora pruža se mogućnost sagledavanja ovog problema kroz nametanje organizacije penzionera kao ključnog aktera u rešavanju pitanja ostarelih građana. Tako, penzionerske organizacije postaju i suvlasnici nad datim društvenim problemom, ali i žalbena i interesna grupa u trenutku kada se u areni društvenih problema, onoj koja se odnosi na konstruisanje starosti, naročito u delu konstrukcije koja se ticala organizovanog smeštaja starih, starost nalazila pred isključivanjem iz reda važnih problema i onih sa kojima bi trebalo nešto odmah preduzeti.

Usmeravanje Republičkog udruženja penzionera ka rešavanju različitih pitanja i problema sa kojima su se susretali posleratni stari karakteriše pokušaj da se što šire omeđi problem. Tako je usvojeni program aktivnosti Udruženja sadržao sledeće intencije: različite oblike pomoći na bazi uzajamnosti i solidarnosti; organizovanje kulturno-zabavnog života; izdavanje lista *Penzioner*; razvijanje drugarstva, ljubavi i solidarnosti među penzionerima; davanje pravnih saveta članovima u ostvarivanju njihovih prava, osnivanje nabavljačko-potrošačkih zadruga i menzi za penzionere; rad na obnovi i izgradnji zemlje i učvršćivanja narodne vlasti, ali i ono što je za ovaj deo studije najvažnije, a to je podizanje domova za samohrane, iznemogle i bolesne penzionere (Vučković 1980, 15). Formiranje organizacije kao interesne grupe vodilo je otpočinjanju procesa u kojem se penzioner etablira kao stariji pripadnik društva koji ima svoja prava i obaveze. Shodno tome, i akcije koje je Udruženje preduzimalo bile su, mahom, okrenute ka penzionisanom delu društva koje je

²⁴¹ O čemu je već bilo reči.

dobilo „specifičnu težinu“. One akcije koje su se odnosile na stare koji nisu bili penzioneri bili su daleko skromnije, pre simboličkog tipa i svodile su se na godišnje posete i pružanje više pažnje, nego konkretne pomoći²⁴².

Da je Udruženje imalo ozbiljne namere da se nametne kao relevantni faktor u rešavanju pitanja vezanih za organizovani smeštaj vidi se i iz podatka da je oformljen Odbor za održavanje domova i drugih socijalnih ustanova koji je brojio 10 članova, počev od 1947. godine (isti 1980, 16). Iste godine Udruženje je bilo osnivač jednog Doma penzionera u kojem je bilo 11 starih žena i 16 starih muškaraca (isti 1980, 18). Udruženje, ipak, nije moglo da samo finansira izgradnju domova koja će započeti pedesetih godina 20. veka. Dom penzionera u Beogradu²⁴³ koji je počeo da se zida 1954. godine bio je građen sredstvima grada Beograda koji je u tu svrhu uplatio 40 miliona ondašnjih dinara, dok je za kupovinu Doma u Novom Sadu Zemaljski odbor dodelio 200.000 dinara kao pomoć (isti 1980, 23-24). Već je bilo reči u prethodnom poglavlju o tome kako je organizacija penzionera sebe strateški definisala kao telo koje je okrenuto pružanju pomoći svima kojima je ona potrebna i koliko su bile česte akcije pružanja materijalne pomoći čak i preko granica ondašnje zemlje, što će biti važno za potcrtavanje toga koliko je bilo problema u finansiranju izgradnje domova za vlastito članstvo.

Usmerenost Saveza penzionera SR Srbije iz perioda šezdesetih godina 20. veka ka izgradnji stanova za penzionere dodatno proširuje njihovo polje uticaja, ali i rashode. Zbog toga su predstavnici ovog Saveza u više navrata zahtevali da se sredstva koja su penzioneri uplaćivali u *Fond za stambenu izgradnju* od 4% izdvoji u poseban fond pri Republičkom savezu za socijalno osiguranje kojim bi, preko svojih predstavnika, upravljali sami penzioneri, „a sredstva bi se trošila isključivo za izgradnju stanova za penzionere i domova penzionera“ (isti 1980, 39). Republički zavod za socijalno osiguranje i Odbor socijalno-zdravstvenog veća Skupštine SR Srbije primio je 1965. godine dva delegata iz redova penzionera u Upravni odbor novog Fonda za stambena pitanja jer je Fond samo od ovih

²⁴² O čemu je bilo više reči u trećem poglavlju.

²⁴³ Dom penzionera na Karaburmi sazidan je 1964. godine.

sredstava u 1964. godini dobio 2.325.000.000 ondašnjih dinara²⁴⁴ (isti 1980, 39). Izgradnja domova za penzionere mogla je, tako, da se nastavi i tokom sedamdesetih godina:

„Nekoliko domova odnosno klubova, kao oni u opštini Voždovac, Svetozarevu²⁴⁵, Kragujevcu, Zrenjaninu i Apatinu, koji posluju izvanredno, a raspolažu pristojnim konforom i modernom opremom, mogu poslužiti kao primer šta se na ovom planu može uraditi za bolji život i standard penzionera.

Na žalost, osudu zaslužuju i nastojanja nekih manjih društveno–političkih zajednica da takve izgrađene objekte proglase „za penzionere suviše luksuznim”, da bi ih pretvorili u hotele. Nosiocima takvih „ideja” i postupaka treba otvoreno reći da su vremena kada je penzioner bio zadovoljan samo skromnim, skućenim kutkom u straćari prošla, i da, boreći se do juče kao aktivan radnik za viši standard čoveka uopšte, penzioner zadržava sebi pravo da od socijalističke zajednice i sam dobije deo tog višeg standarda koji je stvarao. Na sreću to su pojedinačne devijantne pojave, a ne politika našega društva.“ (Vučković 1980, 71)

Ovaj iskaz imao je zadatak ne samo da ukaže na to da su postojale i interesne grupe koje su osporavale prava penzionera i potrebu rešavanja pitanja njihovog smeštaja u trenutku kada više nisu mogli da se brinu o sebi, nego i da još jednom potcrta korišćenju strategiju ujedinjavanja u delanju sa radnim čovekom tj. nepristajanja da se i posle penzionisanja odvoji od sfere rada, naročito na polju stečenih zasluga i privilegija. Druge interesne grupe nisu bile jedini problem sa kojim je organizacija penzionera morala izaći na kraj, nego i tržišna utakmica. Zbog toga, primer delatnosti Gerontološkog centra „Sombor“ tj. Doma penzionera valja razumeti kao pokušaj da se osigura osnovna delatnost kroz učešće u uslužnoj delatnosti grada. Naime, ovaj Dom u svom sklopu ima i tzv. *Kafanu sa prenoćištem*²⁴⁶.

Primer Doma u Somboru vraća nas prilikama u kojima su građeni domovi na teritoriji Vojvodine o čemu saznajemo iz monografije *Savez penzionera SAP Vojvodine 1947 –*

²⁴⁴ Doprinos za stambenu izgradnju trajao je od 1965. godine do 1975. godine i u tom intervalu rešeno je oko 15.000 stambenih pitanja penzionera na užoj teritoriji Sr Srbije (Vučković 1980, 66)

²⁴⁵ Današnja Jagodina.

²⁴⁶ Iz brošure Doma moguće je saznati da je za 25 godina bilo 100.000 noćenja i preko 5.000 organizovanih svadbi, rođendana, krštenja, pomena, seminara...

1977. (Paić 1978). Naime, inicijativu građenja domova preuzeo je Savez za socijalno staranje AP Vojvodine koji se 1957. godine obratio Pokrajinskom odboru penzionera s molbom da prikupi relevantne podatke kako bi se pristupilo izgradnji domova u Novom Sadu i Subotici kao industrijskim centrima. Međutim, osim inicijative nije bilo drugih rezultata. Za pitanje izgradnje domova biće značajna 1962. godina kada je Pokrajinski odbor penzionera predložio da se za izgradnju doma izdvoji stambeni doprinos, koji se plaćao na penzijska primanja, budući da komune nisu bile u stanju da svojim sredstvima preduzmu željenu akciju. Kao podjednako važan zahtev, izdvaja se i taj da je traženo da se domovi podignu u gradskoj sredini, a ne u manjim mestima (Paić 1978, 53). Naredne godine Pokrajinski odbor penzionera zatražio je preko Saveza penzionera Jugoslavije da se iz stambenog doprinosa, a koji se izdvajao iz penzijskih primanja, izdvoji deo sredstava za izgradnju potrebnih smeštajnih kapaciteta. Godinu dana kasnije Pokrajinski odbor penzionera ponovo je predložio akciju. Ovoga puta tražio je saveznim organima da se izdvoji 50% od mase koja se izdvaja iz Fonda penzijskog osiguranja, te da se tim sredstvima preduzme gradnja domova i stanova, kao i to da se podjednako uzimaju u obzir potrebe penzionera i ostalih građana. „Ovo je predloženo stoga, što iz zajedničkih stambenih sredstava penzioneri gotovo uopšte nisu dobijali stanove, već samo aktivni radnici“ (isti 1978, 53). Pokušaj promovisanja problema nemanja doma penzionera na teritoriji Vojvodine kao problema čitavog društva najzad je rezultiralo konkretnim potezima tj. formiranjem samostalnog fonda za izgradnju stanova za penzionere pri Pokrajinskom zavodu za socijalno osiguranje. Zanimljivo je da se autor monografije daleko više posvetio problemima koji su pratili izgradnju stanova, nego izgradnju domova, mada su ti problemi bili deljeni. Ipak, zanimljivo je to da na ovom polju upadljivo dolazi do postavljanja zahteva i retorike koja je usmerena ka tzv. aktivnim radnicima, i drugima, kao onima koji uspevaju da ostvare svoja prava za razliku od bivših radnih ljudi tj. penzionera, i pored njihovog nastojanja da se samodefinišu u kategoriji radništva:

„Tako se izdvajaju sredstva za fond solidarnosti za izgradnju stanova za radnike, za izgradnju stanova za učesnike NOR-a, za subvencioniranje stanarine, za komunalne potrebe, za naučno-istraživačke delatnosti i sl.

Ovim su penzioneri znatno pogođeni i u stvari su smanjene mogućnosti za rešavanje svojih akutnih problema na polovinu, imajući u vidu da penzioneri ranije uopšte nisu dobijali stanove, već su istu dodeljivani isključivo aktivnim radnicima.“ (Paić 1978, 56)

Ono što iz monografije dodatno saznajemo jeste da je sredstvima fonda za izgradnju stanova za penzionere izgrađen Dom penzionera u Rumi 1972. godine²⁴⁷. Kao veliki uspeh pominje se izgradnja Doma za penzionere u Subotici koji je počeo sa radom 1977. godine (Paić 1978, 121). Zanimljivo je ono što se može saznati o izgradnji Doma za penzionere u Novom Sadu koja je prema rečima autora bila skupa, što je za krajnji ishod imalo i podizanje troškova smeštaja, zatim da se sa njom veoma odugovlačilo, kao i to da „slabost u ovome domu za penzionere je u tome, što su oni u sopstvenoj kući skoro samo korisnici, a do sada nisu ostvarili sva svoja samoupravna prava“ (Paić 1978, 56). Zanimljivo je da je ovaj Dom sazidan 1973. godine na Limanu i da se 1975. godine integriše sa postojećim Domom za stara i iznemogla lica u Futogu koji je sazidan 1964. godine „i tako nastaje, konceptijski i nominalno, prvi Gerontološki centar u SFRJ“ (Drča 2006a, 59).

Upravo označeno integrisanje može da ukaže na to kako izostajanje domova penzionera nije automatski značilo da nije postojala domska briga za starije pripadnike društva, ma kakva i gde ona bila. Radi se samo o tome da je istorija počela da se računa od uspostavljanja gerontoloških centara koji su se razvijali uporedo sa izgradnjom domova za penzionere, a koji su bili posledica narastanja označenog sloja društva i njihove sposobnosti da se organizuju i deluju, sa manje ili više uspeha. O tom novom sloju društva i njegovom uticaju na problematiku koja je u fokusu ovog dela studije, Baljošević piše:

„Za smeštaj u ustanovama počinju da se interesuju ljudi novog statusa. Oni imaju svoje penzije, svoje stanove, stepen njihovog obrazovanja je sve viši. Njihovu potrebu da žive zaštićeno, u ustanovi koja bi im obezbedila odgovarajuće uslove, uspostavljaju društvene promene koje teku (migracija mlađih slabljenje kohezije između srednjih i starijih generacija) uz veći fenomen ljudskog života – opadanje funkcija u starosti.

Promene sastava korisnika izazivaju i promene stava društvene zajednice prema ovim ustanovama. Poklanja se veća pažnja kadrovima u ovim ustanovama, nastoji se da se

²⁴⁷ Drugi izvor navodi 1976. godinu kao godinu izgradnje i stavljanja u funkciju (Stanojčić Sraka 2006, 73).

*adaptacijama poprave tehnički uslovi, počinju da se zidaju namenski objekti. Pored domova za „smeštaj i zbrinjavanje” starih ljudi, osnivaju se **domovi penzionera** koji svojim standardom nedvosmisleno demonstriraju promenu stava društva prema ustanovama za stare.“ (Beljošević 1978, 324 - 325)*

Na označenu promenu, uticala je i platforma u vidu Rezolucije Skupštine SR Srbije *O društvenom staranju o ostarelim licima* (Službeni glasnik SR Srbije broj 25/72) 1971. godine. Rezolucija je polazila od „prirodne ljudske potrebe i neotuđivog prava da se život provodi u željenoj socijalnoj i porodičnoj sredini“. U skladu sa tim, težište u pružanju društvene zaštite starijim pripadnicima društva trebalo je „usmeriti na stvaranju odgovarajućih preduslova, da ostarelo lice svoju starost provede u svom stanu, odnosno stanu svoje porodice, rodbine i slično“ (prema Manojlović 1979, 99). Upadljivo je, međutim, to da je Rezolucija insistirala na neizmeštanju ostarele individue iz predašnjeg uslova života, ali je za ovu studiju od presudne važnosti to da je ovakva Rezolucija uopšte doneta i da njeno donošenje predstavlja bitan element konstruisanja starosti kao društvenog problema, opšte uzev. Rezolucijom je Republika utvrdila nosioce brige o starima, sugerisala je niz mera i „povukla alarmni signal“, a kao izrazito važno izdvaja se donošenje propisa o obaveznom zdravstvenom osiguranju svih starih (Miletić M. 1978, 389). Međutim, čini se da se u samoj implementaciji onoga što je Rezolucijom utvrđeno prilično odstupilo tj. da efekti nisu bili ni izbliza ravni onome što je planirano:

„...od tada do danas se slika instrumenata za pomoć starima na terenu skoro da i nije izmenila. Najveći gradovi i centri: Niš, Zaječar, T. Užice, Kraljevo, Čačak, Valjevo, Vranje, G. Milanovac, Bor nisu objavili da su i jedan dom za stare podigli, niti i jedan centar za pomoć starima organizovali. O manjim mestima da i ne govorimo, a o selima, najvećem bazenu starih, i - najgorem, i da ne pomislimo. Retko je gde i malo šta učinjeno za stare, oni se bezmalo i ne vide u budžetima i srednjoročnim i godišnjim planovima najvećeg broja opština u odgovarajućim zahtevima, oni, kratko rečeno, još kao da nisu ušli u krug pažnje mlađih, svih onih koji provode socijalnu politiku u praksi na terenu.“ (Miletić M. 1978, 389)

Praksa na terenu, ma koliko odstupala od željenog kursa, ipak nije jedini parametar promena. Ono što je moguće pokazati kao bitan zaokret jeste organizovanje nauke oko

ovog pitanja odakle i počinje proces postavljanja različitih zahteva. Među njima, našao se i taj da je neophodno sticanje gerontoloških znanja u okviru školskog sistema i prekidanje lanca dobijanja znanja na osnovu iskustva rada sa starima, budući da nije postojala ni naknadna edukacija radnika koji su se zapošljavali u ustanovama za stare (Beljošević 1978, 325), ma koliko skromni početni kapaciteti bili²⁴⁸. Sa druge strane, praksa namenske izgradnje domova, ipak, počinje da daje rezultate.

Ukoliko sada ukažemo na aktuelno stanje vezano za domske kapacitete, onda moramo naglasiti da su oni i dalje skromni. Kapacitet je 2008. godine bio svega 0,6% u odnosu na broj lica starijih od 60 ili 65 godina (prema Dinić i dr 2008). Sa druge strane, postoje i takva mišljenja da skromnije domske kapacitete valja čitati kao vid humanije socijalne politike koja omogućava produženi boravak starije populacije u okviru porodice ili u vlastitom domu (Gudović 2006, 100).

Kao zaključak o današnjoj mreži ustanova može biti istaknuto to da je razgranata u Vojvodini (domovi u: Novom Sadu, Bečeju, Vrbasu, Bačkoj Palanci, Čurugu, Rumi, Zrenjaninu, Kikindi, Molu, Vršcu, Pančevu, Kuli, Subotici, Novom Kneževcu, Novom Bečeju, Starom Lecu, Staroj Moravici, Somboru, Jabuci, Kanjiži i Apatinu, uz napomenu da su domovi različito kategorisani prema tipu korisnika kojima su orijentisani više u Belić 2006) i duž autoputa, te da postoje oblasti koje su nepokrivene smeštajnim kapacitetima. *Nacionalna strategija o starenju 2006 - 2015*²⁴⁹ registruje, upravo, manjak kapaciteta i nedostupnost tih kapaciteta kao jedan od problema koji je potrebno rešavati. Naime, u delu

²⁴⁸ Procenjivalo se da je SR Srbiji bilo potrebno oko 31.000 ležajeva, što bi odgovaralo kapacitetu za 6% ukupne populacije, što je tokom sedamdesetih godina 20. veka predstavljao manjak od oko dvadeset puta (Miletić 1978, 388-389)

²⁴⁹ „Konceptualno usklađena sa Preporukama i obavezama Madridskog međunarodnog plana akcije o starenju (2002.) i Regionalnom strategijom njegove primene donete od Ekonomske komisije UN za Evropu, Strategijom za smanjenje siromaštva (2003), kao i sa Zaključcima VI gerontološkog kongresa Jugoslavije (održanog od 10-12. maja, 2002. godine u Vrnjačkoj Banji) – donosi se Nacionalna strategija o starenju (u daljem tekstu: Strategija) za period do 2015. godine. Glavni cilj Nacionalne strategije je stvaranje integralne i koordinirane politike, zasnovane na savremenim naučnim saznanjima i obavezama preuzetim iz navedenih dokumenata - koje će društvo i privredu Republike Srbije (u daljem tekstu: Republika), pre svega, zdravstvenu i socijalnu zaštitu, tržište rada i obrazovanje, uskladiti sa demografskim promenama - kako bi se stvorilo društvo za sva životna doba, koje posebno teži da zadovolji potrebe i oslobodi neiskorišćene potencijale starijih ljudi“ - Dostupno na -
<http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/Nacionalna%20strategija%20o%20starenju.pdf>

ovog dokumenta koji nisu naslov *Prilagođavanje sistema socijalne zaštite socijalnim i ekonomskim posledicama starenja stanovništva* stoji da su planirane aktivnosti:

„3.1. Prevažilaženje neravnomernog pristupa uslugama smeštaja u ustanove socijalne zaštite, deficitarnosti ovih kapaciteta i njihove neravnomerne teritorijalne razmeštenosti; u većim gradskim opštinama obezbeđivati formiranje domskih kapaciteta tipa gerontološkog centra, u kojima se pored usluga domskog zbrinjavanja obezbeđuju i druge usluge socijalne zaštite;

3.2. Prioritet u razvoju usluga smeštaja treba da imaju područja Republike na kojima nema domskih kapaciteta i veliki gradovi (Beograd, Novi Sad i dr.) u kojima postojeći kapaciteti ne zadovoljavaju potrebe;

3.3. U opštinama, u saradnji sa nevladinim organizacijama i privatnim sektorom, obezbeđivati osnivanje i pružanje domskih usluga manjih smeštajnih kapaciteta (domovi malih kapaciteta) i uvođenje drugih oblika zbrinjavanja starijih lica (pansioni za penzionere i starija lica, zajednice stanovanja, seoske kuće za penzionere i starija lica i sl.);

(...)

3.7. Preispitati i uskladiti sa zahtevima prakse sadašnja zakonska rešenja i kriterijume na osnovu kojih se, na teret budžetskih sredstava, obezbeđuje pravo na smeštaj u domove, odnosno gerontološke centre i druge ustanove socijalne zaštite nadležne za zbrinjavanje starijih i odraslih lica.“ (Nacionalna strategija o starenju 2006 – 2015²⁵⁰)

Ono što je takođe važno apostrofirati, a čemu će biti posvećeno naredno potpoglavlje, jeste to da podela na stare i penzionere nije jedina, te da su neki domovi okrenuti brizi o licima koja nisu nužno stara, ali koja iskazuju veliki stepen nemoći u svakodnevnom funkcionisanju. O kojim se nemoćnima radi i do kakvog je ujedinjavanja u problemu došlo na tlu domskog zbrinjavanja, pitanje je za čijim će se odgovorom tragati u narednom potpoglavlju. Na ovom mestu, dovoljno je uputiti u to da su čak i oni domovi koji su kategorisani za smeštaj starih lica često utočište i mnogim drugim nevoljnicima što, u

²⁵⁰ Dostupno na - <http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/Nacionalna%20strategija%20o%20starenju.pdf>

veoma drugačijim okolnostima, ipak podseća na početne faze konstruisanja starosti ako društvenog problema, odnosno onog njenog dela koji se odnosi na institucionalno stanovanje i zbrinjavanje.

4.3 Smeštaj za stare kao smeštaj za „druge“

Ovaj deo rada ima zadatak da podseti na tradiciju ujedinjavanja u problemu različitih kategorija nevoljnika kada je organizovani smeštan u starosti, i ne samo starosti, u pitanju. Međutim, ujedinjavanje u problemu koje je bilo izrazito karakteristično za početnu fazu konstruisanja starosti kao društvenog problema, a koje je podrazumevalo izjednačavanje po kriterijumu nemoći mahom proistekle iz siromaštva, nije izgubilo obrise ni u savremenom periodu. Prethodno izlaganje jasno upućuju na proces konstruisanja starosti ako društvenog problema, u delu procesa koji se odnosi na institucionalno stanovanje, kao dela šireg problema siromaštva. Upućeno je i na proces putem kojeg je bilo moguće da starost otpočne svoj, nikada do kraja, samostalni put etabliranja kao društvenog problema. Ono što, na ovom mestu, valja potcrtati jeste to da u praksi organizovanog smeštaja i dalje pronalazimo ujedinjavanje u problemu koje sada ima novo ime. Radi se o tzv. *socijalnoj potrebi* koja je omogućila da se na istom mestu nalaze stara, psihički izmenjena, invalidna²⁵¹ ili, pak, izbegla lica. Usisavajući kriterijum socijalne potrebe, eufemiziranjem nemoći, bilo da je ona posledica siromaštva ili telesne i/ili mentalne karakteristike, mnoge “druge” smešta izvan očiju javnosti, ravno u domove za stara lica. Objedinjavajuća nemoć trebalo bi da bude shvaćena i kao ekonomska, ali i kao politička, budući da se odnosi na nemogućnost učešća u kreiranju socijalne ili bilo koje druge politike koja bi imala direktnog uticaja na ovde analizirani problem.

Aktuelno stanje: Ono od čega bi analizu aktuelnog stanja u domenu domskog zbrinjavanja trebalo otpočeti, kada ona za cilj ima upoznavanje sa ujedinjavanjem u problemu različitih kategorija korisnika koji dele karakteristiku neke od nabrojanih nemoći ili više njih, svakako jeste *Zakon o socijalnoj zaštiti*²⁵² koji danas važi na teritoriji Republike Srbije. Socijalna zaštita, prema navedenom zakonu, jeste organizovana društvena delatnost od javnog interesa čiji je cilj pružanje pomoći i osnaživanje za samostalan i produktivan život u društvu pojedinaca i porodica, kao i sprečavanje nastajanja i otklanjanje posledica socijalne isključenosti. Zakon, takođe, poznaje i načelo

²⁵¹ Termin korišćen u skladu sa njegovom zakonskom upotrebom i definisanjem.

²⁵² Dostupno na: http://paragraf.rs/propisi/zakon_o_socijalnoj_zastiti.html

zabrane diskriminacije. Član 25., tako, propisuje zabranu diskriminacije po osnovu: rase, pola, nacionalne pripadnosti, socijalnog porekla, seksualne orijentacije, veroispovesti, političkog, sindikalnog ili drugog opredeljenja, imovnog stanja, kulture, jezika, invaliditeta, prirode socijalne isključenosti ili drugog ličnog svojstva, ali i *po osnovu starosti*.

Kada je reč o uslugama socijalne zaštite, za ovaj deo studije, od najvećeg je značaja uputiti na to da Zakon, između ostalog, prepoznaje usluge smeštaja i to: smeštaj u srodničku, hraniteljsku ili drugu porodicu za odrasle i starije; domski smeštaj; smeštaj u prihvatilište i druge vrste smeštaja. Kada je reč o korisnicima socijalne zaštite, Zakon pravi razliku između maloletnih i punoletnih lica, pri čemu je punoletno lice od navršениh 26 do 65 godina, a koje se u tekstu Zakona naziva *odraslim* licem, dok je punoletno lice starije od 65 godina, u tekstu Zakona *stariji* korisnik. Ova lica određuju se kao korisnici u „smislu stava“:

„1. ovog člana, kada je njegovo blagostanje, bezbednost i produktivan život u društvu ugrožen rizicima usled starosti, invaliditeta, bolesti, porodičnih i drugih životnih okolnosti, a naročito:

1) ako ima telesne, intelektualne, senzorne ili mentalne teškoće ili teškoće u komunikaciji, i kada se, usled društvenih ili drugih prepreka, susreće s funkcionalnim ograničenjima u jednoj ili više oblasti života;

2) ako postoji opasnost da će postati žrtva ili ako jeste žrtva samozanemarivanja, zanemarivanja, zlostavljanja, eksploatacije i nasilja u porodici;

3) ako se suočava s teškoćama zbog poremećenih odnosa u porodici, zavisnosti od alkohola, droga ili drugih opojnih sredstava ili zbog drugih oblika društveno neprihvatljivog ponašanja i drugih uzroka;

4) ako je žrtva trgovine ljudima;

5) ako je strani državljanin i lice bez državljanstva u potrebi za socijalnom zaštitom;

6) ako ima potrebe za domskim smeštajem i druge potrebe za korišćenjem socijalne zaštite.“ (Zakon o socijalnoj zaštiti, član 41²⁵³)

²⁵³ Članovima 51, 52, 53. i 54. regulisan je domen domskog smeštaja koji bi korisniku trebalo da obezbedi stanovanje i zadovoljenje osnovnih životnih potreba, kao i zdravstvenu zaštitu.

Na osnovu do sada iznetog, moguće je izvesti zaključak da Zakon propisuje domsko zbrinjavanje različitih kategorija ugroženih. Međutim, da bi bilo moguće pristupiti analizi aktuelnog stanja koje podrazumeva da se u konkretnim domskim okvirima rešavaju problemi različitih kategorija korisnika²⁵⁴ tako što im se i pored sve različitosti, često, određuje isto mesto zbrinjavanja i stanovanja, neophodno je uputiti na još jedan koncept. Reč je o tzv. *socijalnoj potrebi* koja postaje ključnim objedinjujućim elementom i koja čini mogućim da se na istom mestu, pod istim uslovima, nalaze različite kategorije korisnika, i pored toga što, prema prirodi problema, zahtevaju specijalizovanu brigu. Tako iskaz da “efikasan sistem socijalne zaštite treba da odgovori na potrebe građana i da podržava ranjive i marginalizovane pojedince i grupe kojima je neophodna organizovana pomoć zajednice i države...” (Jovanović Vl. 2008, 8) biva doveden u pitanje, jer ujedinjavanje koje se sreće u praksi pre podseća na pomoć upućenu zajednici i državi da izađu na kraj sa članovima društva koji nisu u mogućnosti da se brinu o sebi. Stanje socijalne potrebe, tako, najčešće nije moguće sameriti stanju individualnih potrebama kojima bi socijalna zaštita, prema slovu Zakona, trebalo da ide u susret.

Sve do sada rečeno vodi potrebi postavljanja pitanja o stepenu efikasnosti u rešavanju individualnih problema kada na delu funkcioniše objedinjavanje i primena istog rešenja usled izjednačavanja označenim stanjem potrebe različitih kategorija nemoćnih da brinu o sebi. Stanje socijalne potrebe, i kada su stari u pitanju, odnosi se, dakle, na situaciju kada oni nisu u mogućnosti sa samostalno vode računa o sebi ili to mogu u veoma ograničenoj meri (Dinić 2008a, 617) ili drugačije rečeno – stanje socijalne potrebe podrazumeva da osobe bez tuđe brige i pomoći ne bi mogle da opstanu, a sistem socijalne zaštite starih kod nas okrenut je prevashodno osobama koje se nalaze u označenom stanju (Drča 2006b, 245). Tako, ne samo da dolazi do izjednačavanja različitih korisnika, nego dolazi i do potiranja razlike između starijih korisnika koji mogu biti u manjoj ili većoj meri pogođeni tzv. stanjem potrebe ili to, čak, i ne mora biti slučaj²⁵⁵. Postavljanje pitanja o efikasnosti, međutim, za cilj nema favorizovanje pitanja vezanih za starije, jer onako kako se dovodi u

²⁵⁴ U ovom dokumentu zajedno se pojavljuju mentalno ometena, duševno obolela i invalidna lica, kao i starija lica.

²⁵⁵ U slučaju korisnika koji nisu u domu zbog zapadanja u tzv. stanje potrebe, nego se tu nalaze iz nekog drugog razloga. Kao dodatni razlog moguće je izdvojiti usamljenost.

pitanje izlaženje u susret njihovim potrebama, u pitanje je dovedeno i izlaženje u susret svakoj drugoj obuhvaćenoj kategoriji, a koja ne mora ispunjavati i kriterijum starosti²⁵⁶. Davanje odgovora na postavljeno pitanje mora biti prepušteno onim profesijama u čijem su delokrugu rešavanja označenih problema, dok antropologija zadržava pravo da ukaže na njih, što i jeste jedan od ciljeva ovog dela studije.

Dalje, važno je apostrofirati i to da je dosadašnjim napomenama zahvaćen samo jedan sloj problema, budući da se na ovom mestu tretira problem onih koji su našli put do ustanova u kojima borave, bilo da se radi o starima koji ne mogu da funkcionišu bez tuđe pomoći, bilo da se radi o starima koji su nezavisni i koji domski smeštaj dele sa ostalim „drugima“. Dakle, ukoliko se prihvati stav da sistem socijalne zaštite starih lica nije optimalno izgrađen i razvijen u celoviti sistem (Drča 2006b, 245), ostaje otvoreno pitanje koliko je moguće zadovoljiti njihove potrebe, kao i potrebe onih koji su im „pridodati“ u rešavanju problema. Tvrdnja da funkcionisanje sistema socijalne zaštite, kada su stari u pitanju, ne izlazi u susret potrebama starih temelji se na tome da „veliki broj starih lica iz različitih razloga ostaje izvan okvira organizovanih socijalno zaštitnih aktivnosti“ kao i na tome „da ni sve društvene činioce nismo ili nismo dovoljno uključili u ove aktivnosti“ (isti 2006, 245). Tako, pitanje kapaciteta postaje prvim problemom, dok pitanje klasifikacije domskog smeštaja, o kojoj će naknadno biti više reči, postaje drugi važan činilac u razumevanju problema. Kada je reč o prvom, sociolog Draga Dinić piše:

„Postojeći oblici zbrinjavanja ostarelih osoba su nedovoljni i neadekvatno teritorijalno raspoređeni, a po pravilu i nedostupni najugroženijima i najsiromašnijima. To se, pre svega, odnosi na institucionalne kapacitete (zdravstvene i domske), ali i na neophodne servisne usluge.

Prema podacima do kojih smo došli, 2006. godine u Srbiji je bilo 45 državnih ustanova koje pružaju usluge domskog smeštaja starim ljudima i penzionerima, sa preko 9600 ležajeva za stare – pokretne, polupokretne i nepokretne ljude (od kojih su čak oko 60% nepokretni), a ustanova koje pružaju usluge psihički obolelim odraslim i starim licima bilo je 9.“ (Dinić 2008a, 610)

²⁵⁶ Prema Zakonu ona je postavljena u 65 godinu.

Potcrtavanju nedovoljnosti i neadekvatnosti kapaciteta koji je namenjen posebno osetljivoj kategoriji psihički izmenjenih lica, bilo da su ona stara ili ne, valja dodati i to da autorka ukazuje na problem sa kojim se suočavaju stručnjaci zatvorskih bolnica. Radi se, naime, o tome da po obustavi mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja, ove bolnice „nemaju gde da pošalju takve osobe, a porodice, ako i postoje, najčešće nisu u stanju da odgovore zahtevima za zbrinjavanje takvih lica...“ (Dinić 2008a, 628). Dodamo li ovom spletu problema i činjenicu da se u slučaju starih²⁵⁷, radi o tzv. dugotrajnoj zaštiti koja u širem smislu podrazumeva pružanje pomoći „nemoćnim starim osobama i posebnim grupama ljudi, osobama koje imaju fizičke ili mentalne smetnje, kojima je neophodna podrška i pomoć u njihovim osnovnim dnevnim aktivnostima“ (Kozarčanin 2008, 64), onda je jasno da za veliku većina zbrinutih prema kriterijumu stanja socijalne potrebe, a koja najčešće podrazumeva kontinuiranu zaštitu, domski smeštaj, ujedno, predstavlja i poslednji vid zbrinjavanja.

Kao vrsta preliminarnog zaključka mogla bi poslužiti tvrdnja da sa jedne strane uočavano problem dostupnosti socijalne zaštite svima kojima je ona potrebna, dok sa druge strane uočavamo i problem koji nastaje kada do zbrinjavanja dođe po kriterijumu stanja socijalne potrebe koja neminovno vodi izjednačavanju različitih kategorija ugroženih, a koji kao poslednju stanicu društvenog organizovanja, u cilju rešavanja njihovih individualnih problema ali i problema šire društvene zajednice, život završavaju u domovima za stara lica. Na ovom mestu, posebno valja istaći i to da se kao rešenje za smeštaj izbeglih lica sa prostora bivše Jugoslavije, takođe, javljaju starački domovi. Prepoznavanje problema starenja ovog dela populacije ide i korak dalje od dosadašnje prakse smeštanja izbeglih lica u postojeće staračke domove nakon zatvaranja pojedinih izbegličkih centara, usled čega se javljaju ideje o ujedinjavanju u problemu, poput:

„Transformacija izbegličkih centara u domove za stare je važan korak u razvoju institucionalne zaštite starih lica. Ova strategija je korisna ne samo stoga što većina izbeglica koji su smešteni u ovim centrima već pripada kategoriji starih lica, pa bi im ova transformacija donela unapređenje zaštite, već i zato što se na ovaj način trajno proširuju

²⁵⁷ I ne samo njih.

kapaciteti za smeštaj starih lica i stvaraju mogućnosti za podršku onima kojima je smeštaj potreban.“ (Rašević i Mijatović 2004, 497-498)

Ipak, pojava smeštanja različitih kategorija ugroženih, koji to mogu biti i prema imovnom stanju, ili stepenu sposobnosti da se brinu o sebi usled fizički ili mentalno izmenjenog stanja, kao što je već naglašeno nije novina, niti je samo puka refleksija početnog perioda konstruisanja starosti kao društvenog problema²⁵⁸. Ono što jeste novina, međutim, jeste izjednačavanje u definisanju kriterijuma po kojima se određena lica smeštaju u dom, a da to definisanje dolazi od strane resornog Ministarstava. Početna praksa, naime, mogla bi se okarakterisati kao nužno rešenje. Druga faza²⁵⁹ ove prakse, koja traje do današnjih dana i koja podrazumeva označeno izjednačavanje u formulaciji ključnih kriterijuma u dokumentima koji definišu ovu oblast, početkom 2012. godine prerasla je u izraz formalnog rešenja kada se odrasli i stari izjednačavaju, usled čega prestaju da postoje i razlike među njima, kao i razlike među različitim starima. Potiranje razlika na “papiru” klasični je primer redefinisanja nekog društvenog problema.

Ukratko, staračke domove možemo razumeti i kao neku vrstu psihijatrijskih ustanova i prihvatilišta za odrasla, ne nužno i stara lica. „Star čovek, nezanimljiv pacijent zato što se izlečiti ne može, prognan je u starački dom“ (Minoa 1994, 14), a ovom neizlečivom čoveku, čini se, pridružili su se i drugi „drugi“, za društvo, “neizlečivi”. Njihovo zajedničko uklanjanje iz javne sfere i ujedinjavanje po kriterijumu različite nemoći konstanta je koja prati proces konstruisanja starosti kao društvenog problema od začetne faze prirodne istorije ovog društvenog problema. U osvetljavanju podvajanja koje se vrši u domovima trebalo bi da posluži naredni deo potpoglavlja koji se tiče kategorizacije domskog smeštaja.

Klasifikacija domskog smeštaja: Osvrtanje na klasifikaciju domskog kapaciteta ima zadatak da uputi u zadate institucionalne kriterijume za smeštaj starije populacije. Istorija iznalaženja opšteg i jedinstvenog principa klasifikacije tj. obeležja korisnika na osnovu koje bi se izvršila i kategorizacija ustanova, najpre je pošla od ideje da je ka željenom razgraničenju najadekvatnije krenuti od vrste prihoda: „smatralo se da treba izdvojiti

²⁵⁸ Kada su isto mesto zbrinjavanja delile različite kategorije nemoćnih u uboškim tj. sirotinjskim domovima.

²⁵⁹ Ne u smislu prirodne istorije društvenog problema.

korisnike za koje troškove smeštaja plaćaju opštine od onih koji te troškove snose sami” (Baljošević 1978, 327). Potom, kao osnova klasifikacije uzimala se činjenica da li korisnici pripadaju kategoriji nepokretnih (ležećih) ili pokretnih, tako da su i ustanove dobijale namenu prema tom parametru, s tim da je bilo i kombinovanog smeštaja (isti 1978, 327). Krajnji rezultat promene ideje o klasifikaciji i kategorizaciji bilo je stanovište da je potrebno da tretman korisnika bude individualan tj „da nema mesta „paketu usluga“ (isti 19978, 327). Kao set razrađenih parametara za klasifikaciju korisnika, a time i za određivanje namene domskih kapaciteta, sretale su se sledeće vizure: dom bi trebalo da ima prilagođena odeljenja – paviljone prema potrebama korisnika s obzirom na pokretljivost, zdravstveno stanje i socijalno-kulturni nivo (Keča 1978, 332). To bi, dalje, vodilo postojanju odeljenja ili paviljona za „vitalne korisnike koji se opslužuju sami“; u drugom odeljenju ili paviljonu bili bi smešteni korisnici koji su mentalno očuvani, ali delimično zavisni; treće odeljenje ili paviljon trebalo bi da bude namenjeno potpuno zavisnim ležećim, mentalno očuvanim korisnicima kojima je potrebna permanentna nega; „asocijalne starije osobe, alkoholičari, neopasni stariji duševni bolesnici i mentalno izgubljeni trebaju da budu izdvojeni i smešteni u specijalne domove prilagođene za te kategorije“; dom za starije seosko stanovništvo, prema ovoj perspektivi, trebalo je graditi na seoskim područjima²⁶⁰ (isti 1978, 332). Kao jedan od zaključaka, a to je moguće videti i iz navedenog, Keča ističe potrebu da se asocijalne starije osobe i one sa mentalnim poteškoćama smeštaju odvojeno od drugih, kao i starije seljačko stanovništvo (isti 1978, 335). Ova pojava izmeštanja označenih kategorija, ali i njihovo smeštanje, upravo, sa seoskim ostarelim stanovništvom sreće se i danas²⁶¹.

Savremena domaća literatura koja se bavi starima i starošću apostrofira još neke od problema. Među njima je moguće naći, upravo, onaj koji se odnosi na problem razgraničenja ostarelih korisnika domova, a koji se suočavaju sa nekim od problema

²⁶⁰ Sa parcelom zemlje, u sklopu, i uz prisustvo domaćih životinja, kako se navodi.

²⁶¹ Objašnjenje ove prakse od strane direktorke apatinskog doma, primera radi, išlo je u pravcu toga da dom nije dovoljno konkurentan na tržištu i da je primoran da primi sve korisnike koje upućuju centri za socijalni rad, a da, sa druge strane, postoji i znatan udeo korisnika koji pripadaju kategoriji seoskog ostarelog stanovništva, te da je “mirenje” psihički izmenjenih i ruralnih korisnika jednostavnije u praksi, nego kada se umesto seoskih korisnika pod istim krovom nađu korisnici koji dolaze iz grada i imaju više stepen stručne spremlje (Iskaz zabeležen tokom terenskog istraživanja sprovedenog 2011. godine).

skopčanim sa procesom starenja, poput demencije, ali i one koji se odnose na nepostojanje adekvatnih kapaciteta za njihovo zbrinjavanje, kao i pomanjkanje stručnog kadra koji bi brinuo o njima. Ustanove za domsko zbrinjavanje označene su kao one kojima predstoji proces opsežnog unapređenja kako bi bili prevaziđeni problemi poput sledećih:

„Ustanove nisu u mogućnosti ni da zadovolje potrebe korisnika koji se svrstavaju u tzv. “granične kategorije” (početna demencija) koji celinom psihofizičkog funkcionisanja nisu za odeljenje demencije ali nisu ni za poluzavisnu kategoriju, gde remete mir i sigurnost drugih korisnika. Kada je reč i o prijemu osoba sa dijagnostifikovanim elementima – agresivnosti, demencije, težih mentalnih poremećaja (anksiozno-depresivni poremećaji, paranoidna stanja, psihosomatika, poremećaji življenja) prijem je otežan zbog nepostojanja adekvatnih kapaciteta i stručnog kadra. S obzirom da je evidentan porast tzv. “granične kategorije” ali i psihijatrijskih bolesnika, postoji realna i urgentna potreba otvaranjem posebnih objekata/ustanova za ovu kategoriju starih lica kako zbog zaštite ostalih korisnika koji ne pripadaju ovoj kategoriji tako i zbog pojačanih kapaciteta i mehanizma nege i kontrole graničnih i psihijatrijskih bolesnika – korisnika ustanova za stara lica.“ (Pecija – Urošević 2010, 112)

Ideja o podvajanju i izmeštanju različitih kategorija, ali i njihovog spajanja po kategoriji svakovrsne nemoćni, valja još jednom podsetiti, nije nova. Ujedinjavanje u problemu, činjenica je, izjednačava korisnike prema nemoći kao njihovoj osobini koja se poima i tretira kao ključna, ma koliko one (nemoći) među sobom mogu biti različite. Izgradnja različitih tipova domova, npr.: 1. domova za bolesne i nepokretne, kojima nije moguće pružiti kućnu negu; 2 domova za starije koji se iz različitih razloga ne mogu brinuti o sebi i 3. domova za hronično bolesne starije koji sa socijalnog i psihološkog stanovišta imaju potrebu za zaštitom i pomoći (Smolić Krković 1974, 104) nije, međutim, bila suočena samo sa problemom razgraničenja starijih korisnika. Svedoci smo toga da su usled socijalne potrebe u konkretnim domovima utočište našle i daleko mlađe osobe od onih koje Zakon definiše kao stare. Ova činjenica, još jednom, upućuje na ujedinjavajuću “snagu” prema kriteriju nemoći, jer i kod mlađih korisnika nalazimo psihičku ili fizičku bolest, najčešće u kombinaciji sa materijalnom nemaštinom kao određujućim parametrima za izricanje mere smeštanja u domove za starija lica.

Potvrdu ove prakse²⁶² nalazimo i u sredstvima javnog informisanja. Nadnaslov “Srbijo šta si doživela” i naslov “Sa 33 godine u domu za stare!” ili podnaslov “Mladi nagrnuli u domove za stare!” jasno upućuju na potcrtani problem, i pored sveg preterivanja karakterističnog za određeni vid dnevne štampe u Srbiji, danas. Budući da sadrži delove ispovesti korisnika i izjavu rukovodioca ustanove, čini se opravdanim da članak bude prenet u većoj meri:

„U Gerontološki centar u Somboru dolaze ljudi iz cele Srbije. Najmlađi štićenik doma je Dejana Jelača (33), koja je u ovu ustanovu došla sa ocem.

- Nismo imali gde da odemo posle urušavanja kuće. Otac mi je nedavno preminuo, pa sam novu porodicu našla u ostalim štićenicima centra - rekla je za Kurir Dejana, koja se ipak raduje što je pronašla krov nad glavom.

Goran Basta, rukovodilac u Domu za negu i stara lica u Somboru, kaže da su poslednjih godina domovi za stare postali oaza za mlade ljude. Kako je objasnio, u ovom domu, koji trenutno ima oko 200 korisnika, čak četvrtinu čine mlađi od 65 godina.

- Ovi ljudi imaju tretman kao i stariji štićenici. O njima vodi brigu stručni tim koji čine psiholog, radni terapeut i medicinsko osoblje. Organizovane su i razne radne i zabavne aktivnosti - priča Basta i dodaje da su njihovi štićenici najčešće osobe s društvene margine koje zbog duge liste čekanja u specijalizovanim ustanovama bivaju prosleđene u Gerontološki centar.

Branko: Pio sam više od 30 godina

Branko Sečujski (50) u Dom za negu i stara lica u Somboru došao je sa ulice. - Bio sam alkoholičar više od 30 godina, nakon čega sam završio na ulici. Nemam porodicu, pa sam devet godina živeo kao beskućnik. Dobri ljudi iz doma pružili su mi šansu za novi život, a već deset godina nisam popio ni kap alkohola - priča Branko i dodaje da se razlika u godinama između njega i starijih „cimera” uopšte ne primećuje.²⁶³

²⁶² Ovome valja pridodati i podatke koji su prikupljeni tokom terenskog istraživanja obavljenog novembra 2011. godine u vojvođanskim domovima, kada je u njima uočen znatan broj mlađih invalidnih lica, mlađih izbeglica koje su zbog narušenog zdravstvenog stanja i nedostatka porodične brige našle utočište u domu ili, pak, mlađih duševno obolelih lica - od shizofrenije, primera radi.

²⁶³ Dostupno na: <http://www.kurir-info.rs/crna-hronika/sa-33-godine-u-domu-za-stare-139868.php>

Naredni medijski izveštaj donosi mišljenje stručnjaka:

Određenim mlađim korisnicima verovatno bilo bolje u specijalizovanim ustanovama. Nažalost, te specijalizovane ustanove često imaju veoma dugu listu čekanja na prijem i one su zapravo domovi koji su predviđeni za smeštaj korisnika kojima je potrebna usko-specifična nega zbog njihovih usko-specifičnih problema", smatra psiholog Gerontološkog centra iz Sombora Lea Jelena Zorić.

Na listi mogućih mesta za zbrinjavanje, kada je reč o mlađim ljudima, domovi za stare na poslednjem su mestu.

Profesionalni standardi u radu obavezuju da, pre nego što se osoba domski zbrine, da se pokuša sa drugim vidovima ili uslugama. Ako te usluge ne mogu da se obezbede u zajednici, onda se kao oblik zaštite primenjuje smeštaj u ustanove", napominje Nevena Vujić iz Centra za socijalni rad u Somboru.

*I boravak u hraniteljskim porodicama za bolesna i nemoćna lica kojima je potrebno zbrinjavanje, predviđen je zakonom. Ipak, takva praksa u našoj zemlji, kao i u regionu, prava je retkost.*²⁶⁴

Ono što je na ovom mestu moguće istaći kao preliminarni zaključak jeste prisustvo nemoći i starih i ostalih "drugih" da se odupru izjednačavanju koje potencijalno vodi u nemogućnost zadovoljenja njihovih potreba koje mogu biti veoma različite. Registrovanje institucionalnog izjednačavanja prema kriterijumu socijalne ugroženosti nema za cilj stavljanje u prvi plan potreba jednih, drugih ili trećih „drugih“, jer nema sumnje da njihovi problemi zavređuju intervenciju i rešavanje. Cilj je bio uputiti na promenu akcionog plana koji odstupa od početnog problemskog stanja i barata različitim ugroženim kategorijama na isti način. Međutim, pitanje optimalnih rešenja daleko su izvan predmeta ove studije.

Mreža ustanova domskog zbrinjavanja kao poligon za izjednačavanje različitih kategorija korisnika: Na ovom mestu važno je uputiti i na činjenice koje su u vezi sa mrežom konkretnih ustanova, jer je to jedan od načina da se označi odstupanje od modela koji bi trebalo da bude saglasan sa normativima i standardima koje je propisalo resorno Ministarstva. Naime: "ostvarenje prava na smeštaj korisnika u ustanove socijalne zaštite

²⁶⁴ Dostupno na : <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/Dru%C5%A1tvo/959298/Mladi+u+stara%C4%8Dkim+domovima.html>

obezbeđuje se preko mreže ustanova” (Vuković 2005, 294), a označena mreža, u skladu sa uvaženom prirodom stanja socijalne potrebe i kategorije korisnika kada se radi o odraslima ili starima, podrazumeva: prihvatne stanice, prihvatilišta, dom za penzionere i stara lica, dom za odrasla invalidna lica, zavod (dom) za smeštaj lica ometenih u mentalnom razvoju i duševno obolelih lica (prema ista 2005, 294 – 295). Mreža ustanova, u celini uzev, uključuje u sebe i one ustanove koje su namenjene deci, ali dok se smeštaj dece i odraslih ocenjuje kao izrazito neadekvatan, smeštaj odraslih i starih, prema onome što se sreće u praksi, čini se nedovoljno izdiferenciranim. Potvrdu toga nalazimo i u sledećem navodu:

„Posebnu grupu (mrežu) ustanova socijalne zaštite čine one koje su usmerene ka odraslim licima, kao što su ustanove za smeštaj i zbrinjavanje starih lica i invalidnih odraslih lica, kao i onih koja su ometena u mentalnom razvoju i duševno obolela. Dom za penzionere i stara lica - kao ustanova namenskog tipa obezbeđuje stanovanje, ishranu, zdravstvenu zaštitu i negu, kulturno-zabavne, rekreativne, okupacione i druge usluge penzionerima i drugim starim licima. U okviru njihovog rada važno mesto imaju usluge socijalnog rada i primena metoda i tehnika koje su prilagođene potrebama korisnika i njihovom interesovanju za određene oblike radnog i drugog angažovanja.“ (Vuković 2005, 298)

Na osnovu člana 63. Zakona o socijalnoj zaštiti doneta je Uredba o mreži ustanova socijalne zaštite marta 2012. godine²⁶⁵ od kada, kako je već napomenuto, možemo ispratiti i formalno, institucionalno definisanje različitih korisnika kao onih za koje se propisuje isto rešenje jednostavnom promenom formulacije namene ustanova. Ovom Uredbom, naime, utvrđuje se mreža ustanova socijalne zaštite koje pružaju usluge domskog smeštaja i centara za porodični smeštaj i usvajanje koje osniva Republika Srbija odnosno autonomna pokrajina i bliže se uređuju prostorni raspored i delatnost ustanova koje pružaju domski smeštaj, njihovi kapaciteti i, kako se navodi, grupe korisnika. Ovo dalje vodi, upravo, pregledu i rasporedu, delatnostima i grupama korisnika i kapaciteta ustanova socijalne zaštite (Uredba o mreži ustanova socijalne zaštite²⁶⁶), odnosno onom delu koji se odnosi na ustanove za „**odrasle i starije**“. Na popisu se nalazi pedeset devet ustanova za odrasle i

²⁶⁵ Dostupno na: <http://www.minrzs.gov.rs/sektor-za-brigu-o-porodici-zakoni.php>

²⁶⁶ Dostupno na: <http://www.minrzs.gov.rs/sektor-za-brigu-o-porodici-zakoni.php>

starije, dok je šezdeseta namenjena žrtvama trgovine ljudima i neće biti predmet razmatranja. Svih pedeset devet ustanova pružaju usluge domskog smeštaja, pri čemu se one mogu podeliti prema tipu korisnika kojima su namenjene. *Prvi tip* se odnosi na ustanove namenjene smeštaju odraslima i starijima; *drugi tip* namenjen je smeštaju odraslih i starijih i odraslih i starijih sa intelektualnim i mentalnim teškoćama; *trećem tipu* ustanova pripadaju one namenjene smeštaju odraslih i starijih sa intelektualnim i mentalnim teškoćama; *četvrti tip* ustanova čine one namenjene odraslim i starijim korisnicima sa telesnim teškoćama i, poslednji, *peti tip* ustanova čine one namenjene odraslima i starijima sa senzornim teškoćama.

Prvom tipu ustanova tj. onima koje su namenjene odraslima i starijima pripadaju sledeće ustanove²⁶⁷: „Mol“, Ada (220), „Apatin“, Apatin (185), „Bačka Palanka“, Bačka Palanka (110), „Beograd“, Beograd (1160): Radna jedinica „Bežanijska kosa“ (550), Radna jedinica „Voždovac“ (270), Radna jedinica „Karaburma 220“, Radna jedinica „Stacionar Diljska“ (120); „Bečej“, Bečej (193); „Blace“ (pri Centru za socijalni rad Blace), Blace (50); starije „Brus“ (pri Centru za socijalni rad Brus), Brus (75); „Valjevo“, Valjevo²⁶⁸ (150); „Vrbas“, Vrbas (125); „Vršac“, Vršac (108); „Despotovac“ (pri Centru za socijalni rad Despotovac), Despotovac (70); „Dimitrovgrad“, Dimitrovgrad (90); „Zrenjanin“, Zrenjanin (300); „Jagodina“, Jagodina (270); „Kanjiža“, Kanjiža (95); „Kikinda“, Kikinda (180); „Knjaževac“, Knjaževac (220); „Kosovska Mitrovica“, Kosovska Mitrovica (80); „Kragujevac“, Kragujevac (330); „Mataruška Banja“, Mataruška Banja, Kraljevo (252); „Kruševac“, Kruševac (220); „Krupanj“ (pri Centru za socijalni rad Krupanj), Krupanj (60); „Kula“, Kula (105); „Kučevo“ (pri Centru za socijalni rad Kučevo), Kučevo (150); „Leskovac“, Leskovac (180); „Mladenovac“, Mladenovac (310); „Niš“, Niš (286); „Novi Kneževac“, (pri Centru za socijalni rad Novi Kneževac), Novi Kneževac (40); „Novi Sad“, Novi Sad (868): Radna jedinica „Liman“ Novi Sada (264), Radna jedinica „Novo Naselje“, Novi Sad (336), Radna jedinica „Futog“, Futog, Novi Sad (268); „Novi Pazar“ (pri Centru za socijalni rad Novi Pazar), Novi Pazar (80)²⁶⁹; „Obrenovac“, Obrenovac (340); „Pančevo“, Pančevo (50); „Požega“ (pri Centru za socijalni rad Požega), Požega (50);

²⁶⁷ U zagradi su navedeni kapaciteti ustanova.

²⁶⁸ Objekat u izgradnji.

²⁶⁹ Objekat u izgradnji.

„Priština“, Priština (200); „Prokuplje“, Prokuplje (150); „Srem“, Ruma (285); „Smederevo“, Smederevo (180); „Sombor“, Sombor (310); „Subotica“, Subotica (530); Radna jedinica „Dom za negu“, Subotica (172), Radna jedinica „Dom za odrasla lica“, Subotica (93), Radna jedinica „Dom dudova šuma“, Subotica (265); „Surdulica“, Surdulica (80); „Zabučje“ (pri Centru za socijalni rad Užice), Užice (80) i „Šabac“, Šabac (230).

Drugom tipu ustanova pripadaju one namenjene odraslima i starijima i odraslima i starijima sa intelektualnim i mentalnim teškoćama. Ovom tipu ustanova pripada „Jelenac“ Aleksinac, Aleksinac (400) i to: Radna organizacija „Aleksinac“ Aleksinac (120) za odrasle i starije, „Tešica“, Tešica Aleksinac (280) za odrasle i starije sa intelektualnim i mentalnim teškoćama; „Ljubovija” (pri Centru za socijalni rad Ljubovija), Ljubovija (50) za odrasle i starije i odrasle i starije sa intelektualnim i mentalnim teškoćama; „Vasilije Ostroški“, Novi Bečej (425) za odrasle i starije i odrasle i starije sa intelektualnim i mentalnim teškoćama.

Trećem tipu pripadaju ustanove namenjene odraslima i starijima sa telesnim teškoćama: „Zemun“, Zemun, Beograd (80) i „Doljevac“, Doljevac (100).

Četvrti tip ustanova namenjen je smeštaju odraslih i starijih sa senzornim teškoćama. Postoji samo jedna ovakva ustanova i to „Zbrinjavanje“, Pančevo (120).

Konačnom, **petom tipu** ustanova pripadaju one koje su namenjene odraslima i starijima sa intelektualnim i mentalnim teškoćama: „Male Pčelice“, Kragujevac (850); „Izvor“ (pri Centru za socijalni rad Paraćin), Paraćin (92); „1. Oktobar“, Stari Lec, Plandište (550); „Čurug“, Čurug, Žabalj (200); „Trbunje“, Blace (80); „Gvozden Jovančičević“ Veliki Popovac, Petrovac na Mlavi (280); „Srce u Jabuci“, Jabuka, Pančevo (180); „Otthon“, Stara Moravica, Bačka Topola (300); „Tutin“, Tutin (302); Radna jedinica „Pešterska 213“ i Radna jedinica za podršku za samostalni život²⁷⁰ „Godovinski put“ (89); „Štimlje“, Štimlje, Uroševac (200) i „Kulina“, Kulina, Aleksinac (500).

Međutim, u *Izveštaju o stanju u ustanovama za smeštaj dece, odraslih i starih sa posebnim potrebama*²⁷¹ iz 2007. godine nalazi se drugačija formulacija koja će poslužiti kao pokazatelj formalnog zaokreta nastalog usled potonjeg *izjednačavanja odraslih i starih*.

²⁷⁰ Koja ima i domske kapacitete.

²⁷¹ Dostupno na: http://www.inkluzija.org/index.php?option=com_content&view=article&id=36:izvetaj-o-stanju-u-ustanovama-za-smetaj-dece-odraslih-i-starih-sa-posebnim-potrebama&catid=41:izvetaji&Itemid=21

Ustanove za smeštaj odraslih i starijih korisnika bile su, naime, podeljene na: domove za odrasla i stara lica ometena u mentalnom razvoju i duševno obolela lica; domove sa čulnim i telesnim invaliditetom; domska odeljenja. U **prvu grupu** domova spadale su sledeće ustanove: Dom za lica ometena u mentalnom razvoju - Tutin, Specijalna ustanova za lica ometena u mentalnom razvoju „Gvozden Jovančičević“ – Veliki Popovac, Dom za lica ometena u mentalnom razvoju „Srce u Jabuci“ – Jabuka, Specijalni zavod za decu i omladinu „Dr Nikola Šumenković“ – Stamnica, Dom za lica ometena u mentalnom razvoju – Kulina, Dom za lica ometena u mentalnom razvoju „Othon“ – Stara Moravica, Zavod za zbrinjavanje odraslih lica „Male pčelice“ – Kragujevac, Dom za duševno obolela lica „1. Oktobar“ – Stari Lec i Dom za duševno obolela lica – Čurug. **Drugo** grupi ustanova pripadale su: Dom slepih „Zbrinjavanje“ – Pančevo, Dom za odrasla invalidna lica Beograd i Dom za odrasla invalidna lica i stara lica – Doljevac. **Trećoj**: Centra za socijalni rad opštine Paraćin – Domska odeljenje za ženska lica teže i teško ometena u mentalnom razvoju – Manastir „Sv Petka“ u Izvoru, Odeljenje za duševno obolela lica pri Gerontološkom centru u Novom Bečeju i Odeljenje za duševno obolela lica u Tešici pri Gerontološkom centru „Jelenac“ u Aleksincu.

Kapaciteti su, prema podeli iz 2007. godine, dakle, značajno drugačiji od onih koji su navedeni kao aktuelno stanje, počev od 2012. godine. Naime, budući da su se kao domovi za stare i penzionere kao on“i koji su namenjeni licima „sa teškoćama u razvoju“ našli Gerontološki centar „Jelenac“ kojem pripada Domska smeštaj Aleksinac i Odeljenje za duševno obolela lica u Tešici, kao i Gerontološki centar sa odeljenjem za duševno obolela lica Novi Bečej, kapacitet se zbirno kretao od 795 (*Izveštaj o stanju u ustanovama za smeštaj dece, odraslih i starih sa posebnim potrebama*²⁷², 6) koliko je bilo propisano po *Odluci o mreži* do 760 koliko su kapaciteti propisani prema Rešenju Ministarstva.

Odvojeno od ustanova koje su namenjene starijoj populaciji, u istom *Izveštaju* bile su navedene i ustanove namenjene licima ometenim u razvoju, pri čemu su se kapaciteti kretali od 4.842 do 4.941 (*Izveštaj o stanju u ustanovama za smeštaj dece, odraslih i starih*

²⁷² Dostupno na: http://www.inkluzija.org/index.php?option=com_content&view=article&id=36:izvetaj-o-stanju-u-ustanovama-za-smetaj-dece-odraslih-i-starih-sa-posebnim-potrebama&catid=41:izvetaji&Itemid=21

sa posebnim potrebama²⁷³, 6 i 7). Ili: „U ustanovama za smeštaj korisnika sa posebnim potrebama smešteno je(...) 4.302 odrasla korisnika i 257 starih korisnika, različitog stepena ometenosti” (isto, 8). Isti izveštaj donosi i podatke o vrsti ometenosti i broju starijih korisnika. Prema ovim podacima, 2007. godine u ustanovama namenjenim starijima, bilo je ukupno 257 lica, kako je navedeno, i to: 15 umereno ometenih; 21 teže ometenih; 10 teško ometenih, 98 duševno obolelih; 12 sa telesnim oštećenjima; 81 slepih i 20 ostalih (isto, 9).

Dalje, u *Odluci o mreži ustanova socijalne zaštite za smeštaj korisnika*²⁷⁴ tj. u tabelarnom pregledu Odluke, posebno su izdvojene ustanove prema tipu delatnosti. Ustanove socijalne zaštite za smeštaj odraslih lica podrazumevale su: **domove za odrasla invalidna lica i lica sa čulnim oštećenjima**: Dom za odrasla invalidna lica Beograd, Dom za odrasla invalidna lica Doljevac i Dom za lica sa oštećenim vidom „Zbrinjavanje“, Pančevo; **zavode za odrasla lica ometena u mentalnom razvoju i duševno obolela lica**: Zavod za smeštaj odraslih lica „Male pčelice“ Kragujevac i Zavod za smeštaj odraslih lica „Principovac“ Šid; **domove za odrasla lica ometena u mentalnom razvoju**: Dom za smeštaj odraslih lica „Gvozden Jovanović“, Dom za smeštaj odraslih lica Kulina, Dom za smeštaj odraslih lica „Othon“ Stara Moravica, Dom za smeštaj odraslih lica Tutin; Dom za smeštaj odraslih lica Pančevo – Jabuka; Dom za smeštaj odraslih lica Paraćin – Izvor; Dom za smeštaj odraslih lica Blace – Trbunje i Dom za smeštaj odraslih lica Štimlje; **domove za duševno obolela lica** (čija je delatnost smeštaj duševno obolelih odraslih i starih lica): Dom za smeštaj duševno obolelih lica Čurug, Dom za smeštaj duševno obolelih lica Stari Lec, Dom za smeštaj duševno obolelih lica Novi Bečej; **domove za smeštaj starih lica**: Dom za smeštaj starih lica Dimitrovgrad, Dom za smeštaj starih lica Prokuplje, Dom za smeštaj starih lica Smederevo, Dom za smeštaj starih lica Surdulica, Dom za smeštaj starih lica Apatin, Dom za smeštaj starih lica Kula, Dom za smeštaj starih lica Mol, Dom za smeštaj starih lica Novi Kneževac, Dom za smeštaj starih lica Požega, Dom za smeštaj starih lica Zabučje Užice, Dom za smeštaj starih lica Kučevo, Dom za smeštaj starih lica Brus, Dom

²⁷³ Dostupno na:

http://www.inkluzija.org/index.php?option=com_content&view=article&id=36:izvetaj-o-stanju-u-ustanovama-za-smetaj-dece-odraslih-i-starih-sa-posebnim-potrebama&catid=41:izvetaji&Itemid=21

²⁷⁴ Dostupno na:

http://www.podaci.net/_gSRB/propis/Odluka_o_mrezi/O-muszsk03v0851.html

za smeštaj starih lica Blace i Dom za smeštaj starih lica Krupanj i **gerontološke centre** (s namenom smeštaja starih lica): Gerontološki centar Kragujevac, Gerontološki centar Leskovac, Gerontološki centar Mataruška Banja, Gerontološki centar Beograd: RJ „Bežanijska kosa“, RJ „Voždovac“, RJ „Karaburma“ i RJ „Stacionar Diljska“, zatim Gerontološki centar Kruševac, Gerontološki centar Niš, Gerontološki centar Zrenjanin, Gerontološki centar Novi Sad: RJ „Liman“, RJ „Novo naselje“ i RJ „Futog“, Gerontološki centar Ruma, Gerontološki centar Sombor, Gerontološki centar Subotica: RJ „Dom za negu“, RJ „Dom za odrasla lica“ i RJ „Dudova šuma“, Gerontološki centar Bečej, Gerontološki centar Pančevo, Gerontološki centar Knjaževac, Gerontološki centar Kikinda, Gerontološki centar Kanjiža, Gerontološki centar Bačka Palanka, Gerontološki centar Vršac, Gerontološki centar Obrenovac, Gerontološki centar Vrbas, Gerontološki centar Jagodina, Gerontološki centar Šabac, Gerontološki centar Priština, Gerontološki centar Kosovska Mitrovica, Gerontološki centar Aleksinac: RJ za smeštaj starih lica „Aleksinac“ i RJ za smeštaj duševno obolelih lica „Tešica“ i Gerontološki centar Valjevo.

Na osnovu svega navedenog, moguće je zaključiti da je *ujedinjavanje u problemu različitih kategorija nevoljnika pojava sa kojom se susrećemo od ustanovljavanja preteča domova za stara lica* tj. od otpočinjanja prakse otvaranja uboških tj. sirotinjskih domova. Kasnije narastajući sloj penzionera uticao je na to da se domski kapaciteti razlikuju prema tome iz kojih sredstava je sazidan dom i ko snosi troškove zbrinjavanja ostarele osobe. Tako je pravljena razlika između onih koji su to sami činili i koji su pripadali gerontološkim centrima, a koji su se razvijali i zahvaljujući zasnivanju nove nauke gerontologije i ranije etablirane discipline socijalnog rada, ali i organizacijama penzionera. Ovo podvajanje, činjenica je, nikada nije bilo sprovedeno do kraja, jer su u ustanove za smeštanje starih lica bile smeštene i one koje bi po kriteriju socijalne potrebe našle utočište u njima, bez obzira što se moglo raditi o znatno mlađim licima lišenih staranja koje im je bilo neophodno usled psihičke ili fizičke bolesti i/ili nemanja materijalnih sredstava za život. Tako su domovi za stara lica postali neka vrsta „poslednje stanice“ za sve one za koje društvo nije imalo adekvatno rešenje. Poslednji korak u izjednačavanju različitih ugroženih dogodio se 2012. godine kada su i formalno izjednačeni *stari* i *odrasli*. Ovim izjednačavanjem nestala je i poslednja formalna prepreka za zajedničko smeštanje u

domove kako starih sa nekim od označenih problema i onih starih koji ih nemaju tako i mlađih koji su stanju socijalne potrebe sa onima koji to nisu. Smeštanje pod „isti krov“ psihički izmenjenih i psihički zdravih osoba, bez obzira u kojoj su dobi, čini se najvećim problemom na koji bi trebalo da ukažu stručnjaci zaduženi za ova pitanja koji, kako će biti pokazano u nastavku ovog potpoglavlja, čine kariku koja nedostaje u procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema tj. onog njenog dela koji se odnosi na domsko zbrinjavanje koje učestvuje u celovitom procesu konstruisanja.

Struktura zaposlenih u domovima kao pokazatelj problema diferencijacije korisnika: Uvažavanje kriterijuma po kojem su ustanove podeljene prema tipu namene ne bi bio dovoljan ukoliko se u obzir ne uzme i činjenica da su ovako razvrstani domovi imali i drugačiju strukturu zaposlenih. Naime, ključna razlika odnosila se na to da su ustanove namenjene smeštaju odraslih lica ometenih u mentalnom razvoju, duševno obolelih lica i invalidnih lica bila u obavezi da imaju jednog defektologa ili socijalnog pedagoga na 100 korisnika (*Pravilnik o bližim uslovima za početak rada i obavljanje delatnosti i normativima i standardima za obavljanje delatnosti ustanova socijalne zaštite za smeštaj odraslih lica ometenih u mentalnom razvoju, duševno obolelih lica i invalidnih lica* član. 30²⁷⁵), dotle ustanove namenjene smeštaju penzionera i drugih starih lica nisu bile u toj obavezi (*Pravilnik o bližim uslovima za početak rada i obavljanje delatnosti i normativima i standardima za obavljanje delatnosti ustanova socijalne zaštite za smeštaj penzionera i drugih starih lica*²⁷⁶), čime se još jednom otvara pitanje efikasnosti rešavanja problema korisnika koji sada, budući da je izmenjena formulacija i da se kod svih ustanova javlja formula *odrasli i stariji*, a čime je i formalno legalizovano ujednačavanje o kojem je bilo reči. Izostajanje stručnjaka, na ovom mestu ne bi trebalo razmatrati samo kao problem

²⁷⁵ Dostupno na:

http://www.lawscanner.org/index.php?option=com_content&view=article&id=77:pravilnik-o-bliim-uslovima-za-poetak-rada-i-obavljanje-delatnosti-i-normativima-i-standardima-za-obavljanje-delatnosti-ustanova-socijalne-zatite-za-smetaj-odraslih-lica-ometenih-u-mentalnom-razvoju-duevno-oboelih-i-invalidnih-lica-&catid=21:socijalna-politika-e-biblioteka-domai-zakoni&Itemid=26

²⁷⁶ Dostupno na :

http://www.lawscanner.org/index.php?option=com_content&view=article&id=76:pravilnik-o-bliim-uslovima-za-poetak-rada-i-obavljanje-delatnosti-i-normativima-i-standardima-za-obavljanje-delatnosti-ustanova-socijalne-zatite-za-smetaj-penzionera-i-drugih-starih-lica-&catid=21:socijalna-politika-e-biblioteka-domai-zakoni&Itemid=26

pružanja adekvatne nege, budući da bi ovim pitanjem morale da se bave druge profesionalne i naučne oblasti, nego i kao važan nedostajući deo u procesu konstruisanja društvenog problema koji nastupa onog trenutka kada postoje profesionalne interesne grupe koje bi izricale zahteve u željenom smeru.

Cilj ovog dela studije, međutim, nipošto nije negiranje potrebe da i psihički izmenjena lica dobiju potrebnu brigu i adekvatan vid zaštite²⁷⁷, nego da se ukaže na nedovoljno izdiferenciranu praksu, ali i na izostajanje stručnog kadra, što sve zajedno vodi preinačenju službenog plana u baratanju nekim društvenim problemom u praksi. Ovo nedostajanje možemo posmatrati na dva načina. Ili se radi o tome da pojedine ustanove nemaju određene stručnjake od čijeg rada bi korisnici trebalo da imaju korist i podršku u svakodnevnom životu, što pripada redu individualnih problema. Ili se, što je za datu konstrukciju daleko važnije, radi o izostajanju čitavih profesionalnih grupa koje bi trenutno stanje mogle da kanališu u drugom pravcu. Ukoliko nakratko ostanemo kod kategorije mlađih korisnika koji imaju mentalne i psihičke poremećaje, a koji pripadanjem *odraslima ili starima*, mogu naći svoje mesto u domovima za stara lica, onda je moguće uputiti i na izostajanje čitave jedne medicinske grane koja bi bila posvećena samo starima, a za kojom, čini se, ima potrebe. Naime, prema ICD-10 Klasifikaciji mentalnih poremećaja i poremećaja ponašanja, kao najčešće, javljaju se: organski mentalni poremećaji; mentalni poremećaj i poremećaj ponašanja zbog upotrebe psihoaktivnih supstanci; shizofrenija, shizotopski poremećaj i poremećaj sa sumanutošću; neurotski, sa stresom povezani i somatiformni poremećaji; bihevioralni sindromi udruženi sa fiziološkim poremećajima i somatskim faktorima,

²⁷⁷ Reč je o tome da se pitanje koliko je zajedničko smeštanje starih i ostalih "drugih" adekvatno ako se uzme u obzir sledeće:

„Mentalni poremećaji uslovljavaju mnoge medicinske i socijalne specifičnosti i ne javljaju se kod svake individue u isto vreme, na isti način, sa istim manifestacijama; svaka individua je ličnost za sebe sa svojim bio-psiho-socijalnim karakteristikama. Kod osoba sa ovim poremećajima dolazi do narušavanja a veoma često i većeg smanjenja psihofizičkih sposobnosti, poremećaja funkcija organa i sistema uz čest polimorfizam tegoba, slabe mogućnosti komunikacija sa drugima i ukupno socijalno funkcionisanje. Imajući u vidu da se mentalni poremećaji javljaju u različitim populacionim grupama, kod dece, odraslih i starih, da se manifestuju u različitim oblicima i kliničkim manifestacijama, narušavajući sve pomenute funkcije, a samim tim i kvalitet života u sveobuhvatnoj socijalnoj, zdravstvenoj zaštiti, i u društvenoj brizi ove brojne populacije i rehabilitaciji neophodno je poštovanje svih poznatih principa: pravovremenosti, sveobuhvatnosti, kontinuiteta, timskog rada, aktivnog pristupa, progresivnosti, individualnog pristupa i drugo.“ (Simić i dr. 2006, 32)

poremećaji ličnosti i ponašanja odraslih; mentalna retardacija (Simić i dr. 2006, 33). Pridodamo li ovoj raznovrsnosti poremećaja i okolnost da je gerontopsihijatrija i dalje jedna od nerazvijenih oblasti psihijatrije kod nas, prema pisanju Aleksandre Milićević-Kalašić, onda nije teško izvući zaključak o uspešnosti i stepenu zadovoljenja zakonskog imperativa socijalne zaštite na koje je upućeno na početku ovog potpoglavlja. Objedinjavanje u domovima za stara lica, različito ugroženih korisnika, od onih sa psihički izmenjenim karakteristikama, do onih sa fizičkim ograničenjima, preko izbeglih lica i onih koji su se u stanju socijalne potrebe našli po kriterijumu materijalne ugroženosti, čini se ne može da izađe u susret ni starima, niti starima sa nekom od ovih karakteristika, ali ni mlađima koji su zbog nekog od kriterijuma ugroženosti stekli pravo na korišćenje domskih kapaciteta namenjenih starima i penzionerima. Za ovu studiju, međutim, važno je to što se na temelju iznetog može steći uvid u to na koji način je *promenjen početni zahtev i na koji način su u drugi plan otišli interesi i jednih i drugih, time što su njihovi problemi „rešavani“ stavljanjem u istu ravan*, što pre liči na sklanjanje od očiju drugih, nego na delatno rešenje za kojim se traga pri sazdanju svakog društvenog problema.

Teško stanje u oblasti lečenja psihijatrijskih bolesnika koji su i stari ili to ne moraju biti, a smešteni su u dom za stare, ilustruje i sledeći navod:

„Ispred psihogerijatrije je težak zadatak: nedostatak obrazovanog kadra, nedostatak motivacije za bavljenje ovom oblašću i nedostatak stvaranja mreže psihogerijatrijskih servisa.

Prvi korak u rešavanju ovog pitanja je stvaranje mreže institucija, profesionalaca i neprofesionalaca uključene u probleme starih sa psihičkim poremećajima.“ (Milićević-Kalašić 2004, 152)

Kao glavni cilj, dalje, Milićević-Kalašić ističe: „Stvaranje mreže psihogerijatrijskih ustanova u kojima bi većinu korisnika činili stari, kao i kadrova različitog profila koje bi bilo zaposleno u tim ustanovama“ (Milićević-Kalašić 2004, 152). Sa jedne strane, dakle, uočavamo veličinu problema i mnogobrojnost ugroženih, ali izostajanje adekvatnog odgovora usled nedostatka stručnog kadra koji bi se njima bavio. Izostajanje reda stručnjaka važan je podatak koji upućuje na nemogućnost konstruisanja dela društvenog problema koji se odnosi na stare među „drugima“ u domskim uslovima. Pokušaj iskoraka

načinjen je 2003. godine kada je *Ministarstvo za zdravlje* formiralo *Komisiju za mentalno zdravlje* u kojoj su učestvovali i psihogerijatri, budući da su “stare osobe sa psihičkim poremećajima veliki problem kako za porodicu tako i za zajednicu” (Anđelski i dr. 2004, 113). Zaključak Komisije bio je daleko od iznenađujućeg, a u postojeće probleme uvrštene su sledeće činjenice: nedostatak obrazovanog kadra, nedostatak motivacije za bavljenje ovim problemima, nedostatak stvaranja mreže psihogerijatrijskih servisa. Još konkretnije:

„U pogledu kadrova ističe se da ne postoji obavezna nastava gerijatrije u toku medicinskog školovanja i u tome prostor za psihogerijatriju, sem u poslediplomskim studijama na Medicinskom fakultetu u Beogradu. Srednji medicinski kadar se edukuje kroz seminare Instituta za mentalno zdravlje, što je nedovoljno!“ (Anđelski i dr. 2004, 113)

Pored ukazivanja na označene manjkavosti, potrebno je još uputiti i u to da su kapaciteti specijalizovani za psihijatrijsko lečenje i zbrinjavanje izuzetno skromni. U periodu do 2004. godine, radilo se o 79 kreveta na psihogerijatrijskom odeljenju Instituta za psihijatriju *Dr Laza Lazarević* u Padinskoj Skeli; 36 postelja u specijalnoj bolnici *Toponica* kod Niša. Naročito značajan podatak jeste taj da je od 42 lekara bolnice samo jedan specijalista radio sa ovim korisnicima:

„U 38 gerontoloških centara smešteno je 8664 starih osoba, od kojih približno polovina ima neke psihičke poremećaje. Kako su ovo ustanove socijalnog zbrinjavanja, nadležno Ministarstvo, kao ni Ministarstvo za zdravlje ne prepoznaju psihogerijatrijska odeljenja nastala iz potrebe da se zadovolje potrebe korisnika.“ (Milićević-Kalašić 2004, 155)

Spajanje odraslih i starijih kao jedinstvene celine, kao što je pokazano u ovom delu rada, podseća na ono što se zadugo odigravalo u istoriji civilizacije, a na šta ukazuje Minoa (Minoa 1994). Stari su vremenom tj. nizom civilizacijskih procesa, najpre nastajanjem penzijskog sistema i izrastanjem penzionisanog društva, pronašli svoje mesto u izvorima od kada i možemo pratiti istoriju starosti, ali sada ponovo postajemo svedoci izjednačavanja, mada ne i precrtavanja, koje ide u prilog tome da je starost i dalje krnje konstruisani problem. Ovoga puta, krnjost, podrazumeva i “gubljenje” u “drugima”, ali i ne prepoznavanje pojedinih starih kao zasebne kategorije u okviru *starih*.

4.4 Dopunska rešenja u starosti kao društvenom problemu

Konstruisanje starosti kao društvenog problema, u onom delu konstrukcije koji se odnosi na institucionalno zbrinjavanje starih ljudi, moguće je pratiti i kroz dopunska rešenja. Ova rešenja označena su kao dopunska da bi se izbeglo izjednačavanje onoga što propisi i stručna literatura definišu kao alternativna rešenja sa onim što bi bila alternativna rešenja iz ugla konstruktivističke doktrine. U prvom slučaju radi se o nadogradnji sistema koji je zadugo poznavao domski smeštaj kao ključni, u oblasti institucionalne brige, a iz kojeg su se razvili drugi oblici rešavanja problema smeštaja i stanovanja u starosti. Među njima posebnu pažnju valja obratiti na dnevne centre i klubove za stare, zatim na uvođenje geronto domaćica, ali i na bujanje privatnih domova od kojih će i započeti analiza dopunskih rešenja smeštaja. Na ovom mestu, u meri u kojoj je to moguće, biće analiziran i većito neuspeli pokušaj hraniteljstva u starosti. Drugim rečima, ovaj deo studije biće okrenut ka imperativu novijeg datuma da se starosti pristupi s platforme pružanja usluga, što ovu praksu čini neodvojivom od tržišne ekonomije na više nivoa. Ipak, kao problem valja apostrofirati upravo to da „srpsko zakonodavstvo u socijalnoj zaštiti nije zasnovano na uslugama, već na pravima građana“ (Brkić 2008, 86). Problem se obrazlaže time da se prava, prema *Zakonu o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana*, dele na ona od opšteg interesa i ona koja to nisu, te da su prva u ingerenciji države i time dostupna svim građanima, dok je druga grupa prava u nadležnosti opština tj. grada i time nejednako dostupna građanima (isti 2008, 86). Ta druga grupa prava biće u fokusu ovog dela studije tj. njihov proces transformacije u usluge. Ovome valja dodati i nove tendencije u tumačenju i vrednovanju tzv. alternativnih usluga koje svoje mesto nalaze i u *Nacionalnoj strategiji za smanjenje siromaštva*, a za koje se kaže da „imaju integralni pristup i troškovno su efikasne“ (prema Dinić 2007, 153). Tako, alternativno tj. vaninstitucionalno²⁷⁸ zauzima svoje mesto u izgradnji regulacionih instrumenata u okviru reformskih napora u Srbiji, a ocena ide i do toga da se: „bez formulisanja standarda, akreditacije, licenciranja i uspostavljanja stručnog nadzora ne mogu dalje razvijati vaninstitucionalne usluge socijalne

²⁷⁸Za potrebe ovog dela studije biće analizirani i privatni domovi kao alternativno rešenje, iako pripadaju institucionalnom u smislu privatnog budući da proizilaze iz opsega usluga. Iz istog opsega proizilaze i Univerziteti za treće doba, mada ne pripadaju obuhvatu stanovanja i pružanja medicinske brige u starosti.

zaštite na lokalnom nivou“ što bi vodilo tome da bi se mogli dogoditi: „ozbiljni propusti u funkcionisanju i problemi koji će ojačati antireformske argumente“ (Matković 2009, 75). Ukratko, nalazimo se na polju usluga u okviru tržišnog principa i konstruisanja ovog pitanja kao dela reformskih procesa u okviru sveobuhvatnog društvenog problema koji obuhvata i konstruisanje starosti. Na ovaj način, došle se do sledeće „formule“:

„Kroz tzv. “proširena prava” odnosno druge usluge u oblasti socijalne zaštite, lokalna samouprava svojim građanima ide u susret zadovoljavanja onih potreba koje njihovi stanovnici imaju, koje se ne mogu zadovoljiti pravima u nadležnosti Republike, niti pravima koja su eksplicitno u ZSZ stavljena u nadležnost lokalnoj samoupravi. Lista tih usluga ne može biti konačna, a ona zavisi, između ostalog, od senzitivisanosti lokalne samouprave za potrebe svojih stanovnika, kao i od razvijenih resursa (materijalnih, ljudskih, tehničkih) koji se mogu staviti u funkciju za zadovoljenje potreba korisnika za određenim uslugama.“ (Jovanović VI 2008, 9)

Kako ni ova formula ne uspeva da izađe u susret označenim potrebama, čini se opravdanom namera da se u ovaj deo studije uključi i analiza privatnog sektora koji postoji u označenom domenu - bilo da se radi o stanovanju i pružanju medicinske brige u slučaju privatnih domova za stara lica, bilo da se radi o pokušajima zasnivanja službe geronto domaćica ili dnevnih centara.

U slučaju kada o alternativnim rešenjima govorimo iz konstruktivističke prizme tj. kada analiziramo četvrtu fazu konstruisanja društvenog problema, prema modelu prirodne istorije koju su predložili Spektor i Kicus, onda govorimo o dvama mogućnostima. Prva podrazumeva stvaranje alternativnih institucija kao sredstva za razvoj socijalne i političke osnove za radikalno menjanje postojećih procedura. Druga predstavlja udaljavanje ili povlačenje od institucionalnog sistema s ciljem stvaranja alternativnih institucija za članove grupacija. Autori naglašavaju da je prva razvojna linija orijentisana ka vrednostima, gde alternativne institucije teže okretanju i ka vlastitim članovima, ali i ka članovima društva u celini. Drugu definišu kao onu koja za cilj ima stvaranje održivih uslova za članove grupacije zahtevajući samo negativnu povezanost sa postojećim sistemom.

Privatni sektor u pružanju usluga starima: Prvi primer dopune sistema institucionalnog rešavanja problema smeštaja i stanovanja u starosti odnosi se na

uspоставljanje uslova za razvoj *privatnih domova* koji prekidaju državni monopol²⁷⁹ u označenoj oblasti. Sociolog Radmila Pecija Urošević podseća na to da prisutnost privatnog sektora na našim prostorima nije specifičnost u oblasti socijalne zaštite, nego „logična posledica na tržištu rada, oblasti privatnog preduzetništva i već naglašenog nepostojanja dovoljnih kapaciteta za brigu o starima“ (Pecija-Urošević 2010, 118), a nužni uslovi za razvijanje ove oblasti ostvareni su *Zakonom o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana* ("Sl. glasnik RS", br. 36/91, 33/93, 53/93, 67/93, 46/94, 48/94, 52/96, 29/01, 84/04, 101/05 i 115/2005). Članom 65. Zakona, naime, data je mogućnost da ustanove za smeštaj korisnika, pored Vlade Srbije, odnosno nadležnog organa autonomne pokrajine, mogu osnovati i druga pravna i fizička lica, i već sada je moguće uputiti na to da starost može biti, i često jeste, brzo i lako prepoznata kao "dobra roba" kada se nađe na tržištu. Tome u prilog ide nagli porast privatnih domova, kao i bujanje ovih ustanova u okviru sive zone. Potonja praksa rezultirala je pokušajima resornog Ministarstva da gašenjem privatnih domova, koji ne ispunjavaju propisane kriterijume, drže pod kontrolom tržište koje se, kada je nelegalno, opisuje kao dvostruko negativno - kao ono koje ne ispunjava obaveze prema državi, zadržavanjem kompletnog profita od unosne delatnosti, ali i kao ono koje potencijalno ne ispunjava obaveze prema starim korisnicima, jer se nalazi izvan kontrole uslova za stanovanje i pružanje medicinske brige.

Vaninstitucionalna društvena pomoć (VDP), valja napomenuti, javlja se u materijalnom vidu i u vidu usluga, a dominantnu ulogu u pružanju ove pomoći starima ima državni sektor (Kozarčanin 2004a, 21). Fokus ovog dela rada, kao što je rečeno, biće usluge i to one koje pored državnog i civilnog sektora pruža i privatni, a koji se do pre svega desetak godina javljao "stidljivo i sa promenljivom srećom" i koji je u osnovi usmeren na zdravstvenu negu i medicinsku pomoć (ista 2004a, 22). Lidija Kozarčanin, dugogodišnji nacionalni koordinator za stare, navodi i to da su civilni privatni sektor, opšte uzev, važna dopuna državnom jer se zbog svoje prirode i fleksibilne organizacije lakše i bezbolnije okreću

²⁷⁹ Oblici mere i usluga koje pruža država starim licima su: materijalno obezbeđenje porodice (MOP), starateljstvo, privremeno starateljstvo, dodatak za pomoć i negu drugog lica, smeštaj u ustanovu socijalne zaštite ili drugu porodicu, jednokratna novčana pomoć, pomoć u kući, boravak u klubu za starije (Dinić 2008a, 610-611).

uvođenju novih usluga, ali konstatuje i značajne probleme usled političkih zloupotreba i subjektivne otpore i napominje da:

„Civilni i privatni sektor ne mogu ugroziti dominantnu ulogu niti smanjiti odgovornost države, ali, država, zbog odgovornosti koju ima pred građanima mora biti zainteresovana za njihov razvoj i delovanje. Zbog toga je neophodno da što pre interveniš u promeni propisa koji usporavaju i otežavaju rad socijalno-humanitarnih i verskih organizacija. Isti je slučaj i sa privatnim sektorom.“ (Kozarčanin 2004a, 24)

Kao jedna od preporuka za unapređenje privatnih smeštajnih kapaciteta, koji su viđeni kao dopuna „boljestojećim starima ili njihovim potomcima u sektoru višeg kvaliteta i usluga, ali i nižeg kvaliteta na onim područjima Srbije na kojima ne postoje dovoljni kapaciteti za smeštaj“, javila se i ideja o uključivanju ovih smeštajnih kapaciteta u sistem finansiranja iz budžeta na način na koji se to čini u slučaju državnih domova za stara lica tj. plaćanjem troškova boravka za one korisnike koji nemaju dovoljno sredstava, niti potomaka koji bi bili dužni da snose izdatke (Rašević i Mijatović 2004, 498). Takođe, javilo se i izricanje zahteva da se ublaže standardi kvaliteta smeštaja i usluga, za koje se tvrdi da su izrazito zahtevni, preambiciozni i nasleđeni iz starijih vremena (isti 2004, 498).

„Dečje bolesti“ u oblasti privatnog smeštaja starih lica vremenom su „lečene“ dvama strategijama. Ostajanjem u sferi legalnog poslovanja ili otpočinjanjem poslovanja u sivoj zoni. Da se za kratko vreme i jedna i druga strategija pokazala finansijski isplativom svedoči podatak da je 2006. godine bilo šest registrovanih privatnih ustanova, dok ih je četrnaest čekalo registraciju, s tim da se kao podatak javlja i to da oko 50 ustanova ovu delatnost obavlja nelegalno „pod firmom „pansiona“, „hotela“, „turističko-rekreativnih objekata“ i sl.”(Dinić 2008a, 610-611). Razlozi koji se pominju u gerontološkoj literaturi pri obrazlaganju isprva znatnije pojave privatnog smeštaja u sivoj zoni mogu se svesti na to da je potrebno najmanje deset godina rada u ovoj delatnosti da bi otpočelo sticanje profita, što upućuje na to da nema brze zarade, a da su potrebna velika materijalna sredstva za pokretanje posla i zamenu opreme (Budurin 2004, 208). Zbog toga, uporno opstaje praksa da ove „pansione“ drže fizička lica bez prijave, zbog čega je konstatovano stanje bez ikakve kontrole, pa i: bakteriološke i strukturalne kontrole namirnica, sanitarne kontrole radnika i inventara, zdravstvene inspekcije, kontrole stručnog rada (isti 2004, 208) čime se

potencijalno ugroženi svi korisnici nelegalnog smeštaja. Izostajanje kontrole prihoda tj. nemogućnost oporezivanja čini ugrožavajući faktor za državu, ali i za zaposlene “na crno” koji ostaju bez obaveznih pripadajućih osiguranja. Sa druge strane, u cenu troškova boravka starih lica u ovim domovima ostaju uračunati svi rizici poslovanja, a kao najčešća cifra u štampi se pominje iznos od petsto evra koje treba izdvojiti na mesečnom nivou za smeštaj u ove domove. Ova cena je u proseku niža nego ona koja postoji u registrovanim domovima, što ih čini primamljivijima.

Ipak, da nije svim domovima bilo nemoguće da posluju u uslovima nestabilne nacionalne ekonomije i neblagonaklonog odnosa prema privatnom sektoru koji se očitovao kroz propise koji su nalagali neopravdano visoke standarde za otvaranje i dalje poslovanje privatnih domova, svedoče najmanje dva podatka. Prvi se odnosi na osnivanje *Udruženja privatnih domova* 21. januara 2006. godine²⁸⁰ u Beogradu s ciljem „da pokuša da se bori protiv zloupotrebe starih lica i za legalan i profitabilan rad u ovoj oblasti“ (Dinić i dr. 2008, 121). Drugi, podjednako uverljiv, podatak svedoči o naglom porastu privatnih domova u okviru legalnog poslovanja. Naime, na sajtu Ministarstva rada, zapošljavanja i socijalne politike nalazi se spisak onih ustanova koje su dobile dozvolu za rad, koja je i garant kvaliteta usluge kontrolisane od strane države. Na tom spisku danas je sto šest ustanova, od toga trinaest na teritoriji Vojvodine²⁸¹. Posebno ilustrativan je i podatak o ugašenim domovima na osnovu zabrane rada od 2004. do 2011. godine na teritoriji Republike²⁸². U ovom periodu ugašeno je ukupno 50 nelegalno poslujućih domova, od čega trinaest u Vojvodini, i to: 2005. godine jedan dom, 2007. dva doma, 2008. jedan dom, 2009. dva doma, 2010. pet domova i 2011. godine dva doma. Na teritoriji ostatka Republike izrečena je zabrana rada u slučaju trideset sedam domova, i to: 2004. godine zabranjen je rad jednog doma, 2007., takođe, jednog doma, 2008. tri doma dom, 2009. petnaest domova, 2010. deset domova i 2011. godine dva doma²⁸³.

²⁸⁰ U trenutku kada je postojalo svega šest registrovanih privatnih domova.

²⁸¹ Dostupno na: <http://www.minrzs.gov.rs/sektor-za-brigu-o-porodici-stari.php>.

²⁸² Dostupno na: <http://www.minrzs.gov.rs/sektor-za-brigu-o-porodici-stari.php>.

²⁸³ Radmila Pecija Urošević napominje da inspekcije resornog Ministarstva najčešće idu tragom javnih oglasa (Pecija-Urošević 2010, 21).

Ukratko, možemo zaključiti da su privatni domovi, uprkos svim sistemskim nedostacima na koje pažnju skreće gerontološka literatura, sve profitabilnija oblast rada, što je lako moguće potkrepiti podacima i o domovima koji su otvoreni u proteklih šest godina, od kada je njihov broj sa šest narastao na sto šest, ali i podaci o ugašenim domovima kojih je bilo pedeset za sedam godina i „tu dolazimo do konstatacije da je briga o starima poslednjih godina oblast značajnih novih mesta na tržištu rada“ (Pecija-Urošević 2010, 21). Na ovom mestu, imajući u vidu dosadašnje apostrofiranje ujedinjavanja u problemu različitih kategorija nevoljnika u procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema, valja ukazati na savremeno ujedinjavanje koje podrazumeva povezivanje starih i nezaposlenih kao dve većinske, problemske grupacije u društvu.

Geronto domačice – ujedinjavanje u problemu nezaposlenih (žena) i starije populacije: Prethodno ukazivanje na ujedinjavanje u problemu starih i nezaposlenih lica vodi analizi uslova za pružanje usluge *pomoć u kući* u okviru koje se realizuje aktivnost geronto domačica. Poslednjih nekoliko godina u štampi se sve češće pojavljuju napisi koji za temu imaju ovaj vid vaninstitucionalne pomoći uz obavezno naglašavanje pozitivnih efekata za one koji uslugu primaju ali, na ovom mestu, valja potcrtati još najmanje dva pozitivna efekta koje prepoznaje stručna literatura. Naime, radi se o boljitku za one koji označenu uslugu pružaju bilo da se akcenat stavlja na pružaoca usluge na terenu tj. na osobu koja će na ovaj način dobiti posao, ili na lokalnu samoupravu u čijoj je nadležnosti finansiranje različitih vidova pomoći starima među kojima usluga geronto domačica spada u jeftinije. Potonju ideju moguće je naći u sledećem navodu:

„Tendencija da lica u stanju socijalne potrebe, stari, nemoćni ili osobe sa invaliditetom treba da što duže da ostanu da žive u svom prirodnom okruženju, prisutna je poslednjih dvadesetak godina kao zdravstvena poruka. Ovde nije reč samo o humanom odnosu prema ovim posebno rizičnim i marginalizovanim grupama, već i rezultatima istraživanja da, bez obzira na težinu tegoba, u kućnim uslovima zbrinjavanje je za pojedinca humanije i utiče na dužinu njegovog života a za državne fondove – jeftinije(...) Ako uzmemo u obzir da je ekonomska prosečna cena domskog smeštaja 30.000,00 dinara po korisniku na mesečnom nivou, a da usluge gerontodomačice koja tokom mesec dana 22 puta u trajanju od dva sata obiđe korisnika i pomogne mu u svakodnevnom funkcionisanju po ekonomskoj ceni od

18.000,00 dinara po korisniku, finansijska računica je jasna.“ (Pecija-Urošević 2010, 83-84)

Kada se radi o koristi za pružaoca usluge koji za tu namenu stupa u radni odnos, onda se, najčešće, radi o ženama koje su pogođene dugotrajnom nezaposlenošću u srednjoj i starijoj dobi²⁸⁴. Međutim, pokretanje projektnih ciklusa u okviru kojih se realizuje pomoć starijoj populaciji, ali i nezaposlenima najčešće zavisi od spremnosti i mogućnosti lokalne samouprave da izađe u susret i jednoj i drugoj ugroženoj populaciji. Pored angažovanja centara za socijalni rad ili nevladinog sektora u ovoj oblasti, u nešto skromnijem obimu postoje i usluge geronto domaćica koje nude privatne agencije i koje podležu tržišnim cenama. Bez obzira na koji način usluga dođe do korisnika:

„Svrha pomoći i nege u kući za starije osobe je podrška u zadovoljavanju svakodnevnih životnih potreba u sopstvenim domovima, kako bi se unapredio i održao kvalitet života i sprečio ili odložio smeštaj u instituciju. Pomoć u kući pruža se u slučajevima kada je porodična podrška nedovoljna ili nije raspoloživa, a u skladu da identifikovanim individualnim potrebama starijih lica koja usled nemoći ili smanjenih funkcionalnih sposobnosti izazvanih invaliditetom ili bolešću, nisu sposobna da nezavisno žive bez svakodnevne ili redovne podrške.“ (Jovanović VI. 2008, 10)

Podrška o kojoj je reč odnosi se na obezbeđivanje ishrane, spremanje stana, održavanje higijene stana i higijene korisnika usluge, asistenciju prilikom odlaska kod lekara, nabavljanje životnih namirnica i lekova, davanja lekova i slično. Takođe, sve češće se ističe značaj komunikacije i značajnog vida posredovanja ovih uposlenika između korisnika i spoljnog sveta, budući da je, prema opisu kriterijuma za dobijanje ove pomoći, većina starih izolovana. Tome u prilog idu odgovori na pitanje, iz jedne od sprovedenih anketa, zbog čega je korisnicima važan ovaj vid usluge, a među kojima je najčešće pominjana potreba „da im neko otvori vrata”, kao i činjenica da se do sada nije dogodilo da neko otkaže uslugu geronto domaćice (Pecija-Urošević 2010, 97).

Pojava geronto domaćica, iako se u skorije vreme ističe kao važna dopunska aktivnost s obrazloženim ciljem, ipak, nije novog datuma. Pojavu pružanja usluge od strane geronto domaćica starijoj populaciji treba smestiti u sedamdesete godine 20. veka. Onovremena

²⁸⁴ Starijoj u smislu starosti na tržištu rada koja sve češće podrazumeva granicu od pedeset godina.

gerontološka literatura ukazuje na usaglašenost naučnih stavova o tome koja je boravišna klima tokom prethodnih etapa života najpogodnija za starog čoveka i društvenih opredeljenja onovremene države da razvijaju oblike socijalne zaštite koja bi išla u tom pravcu. Stajanje na istoj „liniji“, isticano je, potvrđeno je Rezolucijom Skupštine SR Srbije *O društvenom staranju o ostarelim licima* (Službeni glasnik SR Srbije 25/72) u kojoj stoji da poštovanje ljudskog dostojanstva nalaže da se u društvenoj zaštiti ostarelih lica polazi od prirodne ljudske potrebe i neotuđivog prava da se život provodi u željenoj socijalnoj i porodičnoj sredini, odnosno tamo gde je proveden radni vek čime je težište pružanja društvene zaštite ostarelih lica bilo usmereno na preduslove za to da se starost provodi u vlastitom stanu ili u stanu porodice, srodnika itd. Usvajajući opisanu platformu *Institut za socijalnu politiku* u Beogradu razradio je aktivnost geronto domaćica, a o jednom od primera delovanja moguće je saznati iz Gerontološkog zbornika *Stanovanje u starosti* iz 1979. godine (Manojlović 1979, 99-104). Dakle, još tada se počelo sa praktičnom realizacijom ideje koja je isticala važnost da geronto domaćica pruži negu ostarelom licu u njegovom domu, a ono što je za ovaj početni period zanimljivo jeste to da je ova aktivnost provedena u ruralnoj oblasti „određenim nemoćnim samohranim ostarelim poljoprivrednicima“ (isti 1979, 100). Ova aktivnost, tako, koincidira sa „prepoznavanjem“ problema starosti među seoskom populacijom čija starost biva priznata, upravo, krajem sedamdesetih godina 20. veka od kada postoji zakonska mogućnost za njeno penzijsko osiguranje, o čemu je bilo reči u trećem poglavlju.

Savremeni život, ali i bolje organizovanje pojedinih lokalnih samouprava učinili su da je održivije funkcionisanje aktivnosti geronto domaćica vezano za gradske sredine koje mogu znatnije podržati projekte sa kojih se finansiraju, za ovu potrebu, obučene i zaposlene žene. I danas se insistira na tome da je optimalniji život starih ljudi u okviru vlastitog doma i da su „istraživanja u različitim sredinama pokazala da ogromna većina starih ljudi želi da živi u sopstvenom domaćinstvu i da zadrži sopstveni način života i uobičajeno okruženje što je duže moguće“ (Rašević i Mijatović 2004, 494) ali, kao što je već naglašeno, akcije u ovom pravcu valja razumeti u sklopu šire akcije za smanjenje stope siromaštva, ovoga puta kroz smanjenje broja nezaposlenih. Kao ilustracija spajanja ugroženih kategorija društva, poput nezaposlenih žena i izolovanih i nemoćnih starih lica, poslužiće projektna aktivnost

nevladine organizacije *Viktorija* iz Kragujevca. Ova organizacija pošla je od osnovnih strateških pravaca za primenu *Strategije za smanjenje siromaštva u Republici Srbiji*, a koji podrazumevaju: privredni rast i razvoj sa naglaskom na otvaranju novih radnih mesta; sprečavanje novog siromaštva kao posledica restrukturiranja privrede; primenu postojećih i definisanje novih programa, mera i aktivnosti direktno usmerenih na najsiromašnije i socijalno ugrožene grupe. Vlada je 2006. godine, s tim ciljem, donela odluku o pokretanju javnih radova, a prednost da učestvuju u njima imala su lica koja su duže na evidenciji Nacionalne službe za zapošljavanje (NSZ), stariji su od 50 godina, korisnici su socijalne pomoći ili su samohrane majke. Od tri stotine podnetih zahteva za izvođenje javnih radova, Vlada je odobrila 111, među kojima je bio i projekat pomenute nevladine organizacije (Dinić 2007, 144-145). Na ovaj način, realizovana je ideja koja je pošla od toga da su „javni radovi direktna mera za smanjenje siromaštva i da su oni od opšteg društvenog interesa i da mogu povezati *dve socijalno osetljive kategorije stanovništva*“ (ista 2007, 145). Te dve kategorije podrazumevale su sa jedne strane žene sa evidencije NSZ za koje poslodavci nisu zainteresovani, poput: žena invalida starijih od četrdeset godina, žena sa nepotpunom ili potpunom osnovnom školom... dok su se sa druge strane našli siromašni stari kojima je ova usluga potrebna, ali je ne mogu platiti. Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike RS finansiralo je projekat kojim je trinaest žena potpisalo Ugovor o radu, nakon što su prošle *Program obuke za pružanje usluga nege starijim osobama i osobama sa invaliditetom*, a sto dvadeset osam ugroženih starijih Kragujevčana dobilo njihovu pomoć (ista 2007, 145-146). Konkretni primer odnosio se na sprovođenje aktivnosti u gradskoj sredini koja se definiše kao opterećenija problemom usamljenih i izolovanih starih zavisnih od pomoći drugog lica, ali i kao sredina u kojoj je lakše realizovati ovaj vid otvorene socijalne zaštite.

U slučajevima kada geronto domaćice pružaju usluge u seoskim zonama apostrofira se važnost toga da se ove uposlenice regrutuju iz sredine u kojoj će raditi sa starima kako bi se sprečilo smanjenje vremena predviđenog za boravak sa korisnicima, a koje može nastati kao posledica putovanja iz gradske u seosku sredinu (više u Jovanović Vl. 2008, 11-12). Sa druge, ništa manje važne, strane u ovakvoj koncepciji možemo prepoznati i potencijalnu

dobrobit za nezaposlene žene na selu, koje se ističu kao posebno ugrožena kategorija nezaposlenih žena, opšte uzev.

Opisani projekti imaju još jednu funkciju važnu sa stanovišta konstruktivističke teorije. Naime, upliv nevladinog sektora u označeni domen i izricanje zahteva koji prate realizaciju projekata često idu u pravcu menjanja postojećih procedura koje se opisuju kao nedovoljno efikasne. Kao primer može poslužiti sledeći navod:

„Postoji veliki raskorak između potreba i mogućnosti jer se procedure na ostvarivanje prava na navedenu uslugu brzo završava, ali korisnik dugo čeka na realizovanje istog, odnosno na geronto domaćicu se ponekad čeka i po godinu dana. Podnosilac zahteva ostaje prepušten sam sebi, podnosi zahtev za smeštaj u dom ili, na žalost, ne dočeka traženu uslugu. Suština usluge „pomoć u kući” jeste da korisnik ostane u okviru svog doma što je i cilj kompletne reforme socijalne zaštite da se institucionalni modeli zbrinjavanja zamene uslugama iz domena otvorene zaštite.“ (Gavrilović 2008, 143)

Kao velika i važna zamerka ističe se i to je izostala praksa određivanja prioriteta za ostvarivanje prava na pružanje usluge „pomoć u kući“ i nju prati konkretan predlog, koji možemo razumeti kao izricanje zahteva:

„Procena se nije vršila u zavisnosti od ugroženosti korisnika i njegove stvarne potrebe za ostvarivanjem navedenog prava (godine života, bolest, nepostojanje dece i ostalih srodnika ili komšija za pružanjem pomoći), već se pravo ostvarivalo u skladu sa datumom podnošenja zahteva. Predlog proizašao iz projekta je da se promeni dosadašnja praksa i prioritet u ostvarivanju prava da onim korisnicima koji su najugroženiji, prema proceni stručnih radnika Odeljenja, i da bez obzira na datum podnošenja zahteva među prvima ostvare pravo.“ (Gavrilović 2008, 145)

Za razliku od privatnih domova privatna služba geronto domaćica, čini se, nije uspela da zaživi. Primer Beograda dobar je pokazatelj toga da se privatni sektor ukoliko i zakorači u realizaciju ove aktivnosti, iz nje brzo povlači. Radmila Pecija-Urošević kao razloge navodi velike troškove koji su posledica propisanih obaveza prema državi, ali i nemogućnost da se posluje u okviru cena koje diktira JP „Dnevni centri i klubovi“ budući da ovu službu regresira grad (Pecija–Urošević 2010, 119), kao i to da se participacija korisnika, u proseku, kreće oko deset procenata od ove cene, bez obzira na visinu penzije (ista 2010,

97). Sve ovo vodi neisplativosti posla za kojim, očito je, postoji realna potreba, zbog čega možemo zaključiti da su lokalne samouprave te koje diktiraju tempo razvoja usluga namenjenih starima, kada se radi o vaninstitucionalnoj pomoći i da nevladin sektor koji uspe da ostvari preko potrebnu vezu sa lokalnom vlašću i obezbedi finansiranje projekata ima izgleda da opstane u ovoj oblasti. Privatni sektor ne pronalazi dovoljni interes zbog čega nije realno očekivati nezavisnije izricanje zahteva u cilju promene procedura koje su označene kao manjkave. Izricanje zahteva od strane onih koji zavise od budžeta, po prirodi stvari, a i prema do sada iznetom, nema snagu promene. Ipak, pokušaji delovanja u ovom pravcu postoje, a kao primer može poslužiti priručnik *Kako organizacije civilnog društva u Srbiji doprinose razvoju vaninstitucionalne zaštite starijih – primer dobre prakse*²⁸⁵ (Satarić 2008) koji umesto zaključka daje *Podsetnik za lokalne samouprave i organizacije civilnog društva* u kojem autorka Nadežda Satarić prve²⁸⁶ podseća na ono što se može tumačiti kao važan element konstruisanja svakog društvenog problema, a što podrazumeva isticanje prednosti određenih organizacija pri baratanju nekim problemom, ali i podsećanje da to koliko snagu ima pojedina grupacija društva ukoliko joj se moć meri glasačkim listićima. Na primeru starih čija se zaštita kreće u okviru lokalne samouprave, retorika, u skladu sa konstruktivističkim postavkama, insistira na sledećem:

„Zakonska je obaveza lokalnih samouprava da obezbeđuju usluge socijalne zaštite na lokalnom nivou (pomoć u kući, dnevni centri....). Iako još uvek nisu rešena pitanja za finansijsku decentralizaciju, usvojeni minimalni standardi kao i procedure za licenciranje pružalaca usluga, lokalne samouprave treba da preuzmu aktivniju ulogu i pokrenu barem one usluge, koje će odgovoriti na prioritetne potrebe i zahteve građana. Potrebe za razvojem usluga za starije su sigurno jedan od tri prioriteta u svakoj opštini, ako ne i prvi prioritet.

²⁸⁵U kojem su predstavljeni rezultati aktivnosti iz Programa Kontakt organizacije civilnog društva u procesu implementacije Strategije za smanjenje siromaštva (SSS) koji je otpočeo juna 2007. godine od strane Tima za implementaciju SSS. Cilj Programa bio je da podstakne i promoviše uključivanje civilnog društva u proces primene SSS, na nacionalnom i lokalnom nivou i izgradnju partnerskih odnosa između vladinog i nevladinog sektora, kako u procesu primene SSS tako i šireg procesa reformi. Na konkursu je izabrano sedam organizacija civilnog društva (OCD) za sedam osetljivih grupa (Romi, osobe sa invaliditetom, žene, deca, stari, izbegla i raseljena lica i mladi) u svojstvu Kontakt organizacija civilnog društva (KOCD) i jedna OCD u svojstvu Jedinice za upravljanje Programom (JUP). Za pitanja osetljive grupe starih izabrana je OCD „Snaga prijateljstva” – Amity iz Beograda kojom rukovodi mr Nadežda Satarić.

²⁸⁶ Lokalne samouprave.

Lokalnim samoupravama je u interesu da zadovolje potrebe svojih starijih sugrađana za uslugama jer oni, između ostalog, predstavljaju najredovnije biračko telo (25% biračkog tela čine stariji).

Jeftinije i jednostavnije je usluge razviti u saradnji sa OCD, ili podržati one OCD koje već pružaju neki vid podrške starijima, nego formirati nove službe pri ustanovama ili institucijama socijalne zaštite.“ (Satarić 2008, 45)

Dnevni centri i klubovi za stare – uspešna praksa?: Model otvorene socijalne zaštite starih podrazumeva, između ostalog, i dnevne centre i klubove. Prve, već sada, možemo okarakterisati kao one koji nisu uspeli znatnije da zažive, dok kod drugih možemo konstatovati primer bolje, ali ne i dobre, prakse. Ono što ova dva vida pomoći karakteriše od početaka jeste prisustvo značajnih problema u njihovom etabliranju i pored deklarativne društvene i naučne opredeljenosti za njihov razvoj. Naime, sedamdesetih godina 20. veka o klubovima za stare i dnevnim centrima pisalo se kao o novim koncepcijama razvoja društvene brige o starima koje svoju šansu mogu naći u ekonomskom razvoju zemlje, budući da su materijalne mogućnosti za realizaciju tih koncepata postajale sve veće (Beljošević 1978, 325). Takođe, radilo se o pokušaju zasnivanja prakse koja je pratila trendove iz šezdesetih i sedamdesetih godina, kada je “nastao širok pokret u zapadnim zemljama da se iznađu i organizuju alternativni vidovi institucionalnog, ali i vaninstitucionalnog, zbrinjavanja u starosti“ (Manojlović 2004, 27). Ipak, i pored ekonomskog zamaha i ugledajućeg modela, željeni prosperitet nije ostvaren. Kao ključni razlog Manojlović navodi onovremeno izostajanje stručnog kadra i o tome piše: “u našoj zemlji ne postoji ni jedna škola, bilo kog stepena, u kojoj se dobijaju stručna gerontološka znanja, niti postoji naknadna gerontološka edukacija...” (Beljošević 1978, 325) Vremenom, možemo konstatovati da je nastao čitav red profesionalaca koji za centralno polje svog delovanja imaju starost ali da, i pored toga, moramo ukazati na nejednako razvijenu praksu klubova i dnevnice centara tj. boravaka, a koji se u stručnoj literaturi često pominju zajedno ili ih, pak, objedinjuju iste radne jedinice.

Ukoliko razvoj vaninstitucionalne zaštite razumemo kao nemogućnost da se institucionalnim oblicima adekvatno reaguje u uslovima narastajućih potreba, ali i kao težnju da se postigne najoptimalnija raspodela obaveza između porodice i društva

(Kozarčanin 2004b, 56), onda i klubove i dnevne boravke valja sagledati kao vid pomoći porodici ostarelog čoveka pri čemu, već je rečeno, klubovi odnose izvesnu prevagu nad dnevnim centrima. Na ovom mestu, valja uputiti na ključnu konceptijsku razliku među njima. Klubovi za stare kao korisnike imaju nezavisne stare osobe, dok bi dnevni centri trebalo da pružaju kompletnu brigu tokom dana korisnicima koji imaju potrebu i za medicinskom negom. Označene razlike u orijentaciji, čini se, pružaju deo odgovora na pitanje zbog čega ne možemo konstatovati podjednak uspeh oba vida pomoći, i pored toga što i za jednim i za drugim postoji i potreba i svest o njoj.

Klubovi za stare – predstavljaju „najhumaniji oblik društvene brige za stare budući da oni, koristeći besplatno sadržaje koje dnevni boravci²⁸⁷ nude, ostaju da žive u svom prirodnom okruženju – porodici“ (Pecija-Urošević 2010, 96). Ovi klubovi imaju za cilj da aktivnostima koje pružaju (kulturnog, radno-terapijskog i zdravstvenog tipa) preveniraju ili uspore različite psiho-somatske posledice starenja ali su, istovremeno, mesto prepoznavanja potreba starih i pružanja informacija o postojećim oblicima podrške i pomoći na lokalnom nivou (Dinić 2004, 495). Klubovi imaju zadatak da svojim korisnicima obezbede zadovoljenje svakodnevnih životnih potreba, naročito za: druženjem tj. socijalnom integracijom i rehabilitacijom, razvijanje solidarnosti tj. samopomoći, kulturno-zabavne, rekreativne, duhovne i druge potrebe, a u okviru njih moguće je organizovati i radnu i proizvodnu aktivnost korisnika, kućnu radinost, ishranu, pranje i peglanje rublja i slično, u skladu sa mogućnostima kluba i potrebama korisnika (prema Vuković 2005, 300-301). Mreža ovih klubova, međutim, nešto je razvijenija u Beogradu i okolini i većim mestima Vojvodine, dok njena razvijenost opada u centralnoj, zapadnoj i jugozapadnoj Srbiji (Kozarčanin 2004a, 23), a ovu okolnost možemo okarakterisati kao problemsku pri prevenciji onoga što Janko Drča naziva „patološkim starenjem“ i koji ocenjuje da su po broju, rasprostranjenosti i funkciji postojećih klubova nedovoljni (Drča 2006b, 244). U oceni da raspoloživi kapaciteti ne zadovoljavaju ni potrebe Beograđana tj. njihovu zainteresovanost za klubove, slaže se i Radmila Pecija-Urošević koja ukazuje na još jednu važnu činjenicu. Naime, u poslednjih dvadeset godina u Beogradu nije otvoren ni jedan

²⁸⁷ Primer nerazdvajanja ove dve usluge u organizacionom smislu. Razlika podrazumeva da su dnevni centri pretežno rehabilitacionog karaktera, a klubovi kao deo usluge dnevnih boravaka čine podršku starima i njihovim porodicama dok su njihovi članovi na poslu (Kozarčanin 2004a, 23 – 24).

novi klub ili dnevni boravak za penzionere, što znači da ih na teritoriji Beograda duži vremenski period funkcioniše svega dvadeset. Autorka ovome dodaje i činjenicu da je razgranata mreža prostora mesnih zajednica, preostalih iz socijalističkog razdoblja u međuvremenu promenila namenu, te da je većina prešla u fond JP Poslovni prostor čime su „zauvek izgubljeni dragoceni prostorni resursi da se mreža dnevnih boravaka širi, a što jeste jedan od prioriteta socijalne politike grada Beograda“ (Pecija-Urošević 2010, 96).

Ukratko, i praksa koja je okarakterisana kao ona koja postiže bolje rezultate, zapravo je daleko od optimalnog postignuća i uspeha da izađe u susret korisnicima. Kao problem, naročito, se ističe nedostatak prostora za ovu namenu, a kao sledeća otežavajuća okolnost, sigurno, bi se javila činjenica da je zapošljavanje u ovom sektoru, a koje bi pripadalo budžetskim rashodima, takođe, jedna od nesavladivih prepreka. Brojnost potencijalnih korisnika, čini se, nije od presudnog značaja.

Dnevni centri – Potreba razvijanja dnevnih centara već dve decenije nalazi svoje mesto u zakonskim regulativama i strateškim dokumentima, ali ne uspeva da nađe adekvatnu primenu u praksi. *Zakon o socijalnoj zaštiti i socijalnoj sigurnosti građana iz 1991. godine* predvideo je pravo starijih lica na dnevni boravak. *Strategija za smanjenje siromaštva u Srbiji*, takođe, se zalaže za deinstitucionalizaciju i razvoj dnevnih centara. Takođe, i *Nacionalna strategija o starenju 2006 – 2015* u opšte ciljeve uvrstila je i *Prioritetno razvijanje vidova društvene podrške porodici i pomoći starijim ljudima u njihovom prirodnom životnom okruženju* i predvidela da će se u gradovima i većim opštinama obezbeđivati pružanje usluga klubova, službi dnevnog boravka, službi za dostavu hrane - tzv. „hrane na točkovima“, usluga stalnog kontakta i posredovanja tzv. „tele-alarma“ i drugih socijalnih i servisnih usluga za starija lica i njihove porodice. Ukratko, od početne ideje, čini se, nije se dovoljno odmaklo.

Nacionalni koordinator za starenje Lidija Kozarčanin 2007. godine isticala je da u Beogradu ne postoji ni jedan centar za dnevni smeštaj starih osoba, iako bi ove socijalne ustanove trebalo da budu veoma razvijene, s obzirom na to da je prosečna starost stanovnika prestonice 41 godina. Ovaj vid smeštaja, namenjen funkcionalno poluzavisnim osobama, koje su pod redovnom terapijom, imaju izvesni stepen invaliditeta ili probleme s kretanjem i kojima je nega i briga potrebna i u časovima kada su članovi porodice izvan

kuće, zamišljen je kao onaj vid aktivnosti koji bi omogućio da društvo i porodica “podele” brigu oko starih osoba²⁸⁸. Cilj ovih ustanova jeste da „porodici starijih i invalidnih odraslih lica pruži društvenu pomoć, tako, da ona rasterećena teškoća u neposrednom zbrinjavanju, nezi i zadovoljenju drugih potreba, nastavi da brine o svom članu...“ (Kozarčanin 2004b, 61) Pritom, ističu se i ekonomske prednosti budući da su troškovi dnevnog boravka niži „zbog nižih zahteva u pogledu prostornih, kadrovskih i drugih uslova“ (ista 2004b, 58). Svi navedeni argumenti, u praksi, nisu imali dovoljno ubedljivu moć, zbog čega su se problemi pri otvaranju ovih centara javljali još u prvim fazama pokušaja da se zasnuje novi vid brige o starima. Tako se dogodilo da je dnevni centar u Beogradu čak dva puta neuspešno otvaran. „Prvi put 1996. godina kada se stiglo već i do osnivanja ustanove i izrade projekta za adaptaciju obezbeđenog objekta, i drugi put 2001. godine, kada se stalo već posle izrade elaborata“ (Kozarčanin 2004a, 23).

Dnevnih centara ili boravaka u Srbiji, međutim, ima. Njihov broj kreće se u brojkama od oko četrdeset, ali ne iznenađuje to što ovi dnevni centri nisu namenjeni starijoj populaciji. Mahom su namenjeni deci i odraslim licima sa nekim od navedenih problema. Ova činjenica prilično ubedljivo govori za sebe i pomože u razumevanju položaja kako porodice ostarele osobe, tako i same ostarele osobe. One porodice koje su uspele da potvrde svoju moć kroz samoorganizovanje i čiji su naponi rezultirali otvaranjem dnevnih centara, što je češća pojava kada se radi o deci koja pate od pojedinih psihičkih i/ili fizičkih smetnji, takođe se suočavaju sa problemima, ali pojedinačnim pregnućima i sistemskom podrškom, makar i minimalnom, uspevaju da prošire praksu dnevnih centara. Da je stanje u ovoj oblasti izrazito teško, svedoči i činjenica da je prvi privatni registrovani dnevni centar za stare otvoren u Beogradu tek u drugoj polovini 2012. godine. Na osnovu svega navedenog, čini se ispravnim zaključak da ideja o podeli brige između porodice i društva nije zaživela. Ona i dalje pripada ili porodici, u potpunosti, ili državi, u slučaju kada se staro lice nađe u stanju socijalne potrebe, ili samom ostarelom licu koje, vremenom, neminovno gubi mogućnost da se potpuno samostalno brine o sebi, u većini slučajeva. Ono što na ovom

²⁸⁸ Dostupno na: www.politika.rs/rubrike/Drustvo/t33006.lt.html

mestu uviđamo, zapravo je odsustvo organizovanja porodica koje imaju stare članove u interesne grupe, budući da organizovanje ovih starih ne izgleda moguće.

Starost i hraniteljstvo – splet nedostajućih elemenata: Zakon koji reguliše hraniteljstvo, između ostalog, jeste *Porodični zakon*²⁸⁹, ali se u njemu hraniteljstvo odnosi samo na decu tj. maloletna lica, s tim da hraniteljstvo, najduže, može trajati do dvadeset šeste godine hranjenika, ukoliko se redovno školuje. Prava i dužnosti hranitelja regulisana su članom. 119 u kojem stoji da (1) hranitelj ima pravo i dužnost da čuva, podiže, vaspitava i obrazuje dete; (2) hranitelj ima dužnost da se posebno stara da se dete osposobi za samostalan život i rad; (3) hranitelj ima pravo na naknadu, u skladu sa zakonom. Tako, hraniteljstvo starih ne samo da izostaje iz zakonske regulative, nego „visi“ između slabe prakse, smernica koje pružaju strateška dokumenta poput *Strategije razvoja socijalne zaštite* iz 2005. godine i *Nacionalne strategije za smanjenje siromaštva* iz 2006. godine, a koje se zalažu i za smeštaj starih u hraniteljsku porodicu, i aktivnosti gerontologa s ciljem da promovišu ovaj vid brige za koji se smatra da ima višestruko pozitivne efekte kako na ostarelo lice koje time uspeva da izbegne institucionalno zbrinjavanje, tako i na same institucije čiji se resursi ocenjuju kao nedovoljni, ali i na državni budžet iz kojeg se finansiraju ove ustanove. Sa druge strane, *Pravilnikom o kriterijumima i merilima za utvrđivanje cena usluga u oblasti socijalne zaštite koje finansira Republika*²⁹⁰ tj. njegovim članom 10b (1) mesečna naknada za izdržavanje odraslog i starog lica u hraniteljskoj porodici utvrđuje se jednom godišnje u iznosu od 40% od iznosa prosečne zarade bez poreza i doprinosa po zaposlenom u Republici ostvarene u junu mesecu tekuće godine i usklađuje se svakog meseca sa indeksom troškova života. Ovo (ne)prepoznavanje i (ne)postojanje hraniteljstva u slučaju ostarelih lica, prava je slika onog stepena komplikovanosti za razumevanje ove oblasti, ali i za njeno bolje pozicioniranje na skali dostupnih vidova pomoći namenjenih najstarijima. Podatak iz 2007. godine, kada je reč o Beogradu, ide tome u prilog. Naime, 835 korisnika koji su bili smešteni u druge porodice,

²⁸⁹ Dostupno na: <http://www.minrzs.gov.rs/doc/podrobnosti/Porodicni%20zakon.pdf>

²⁹⁰ Dostupno na: http://www.lawscanner.org/index.php?option=com_content&view=article&id=78:pravilnik-o-kriterijumima-i-merilima-za-utvrivanje-cena-usluga-u-oblasti-socijalne-zatite-koje-finansira-republika&catid=21:socijalna-politika-e-biblioteka-domai-zakoni&Itemid=26

821 pripadao je grupaciji dece i omladine, njih 10 bili su odrasli, a samo 4 korisnika bila su u starijoj dobi (Pecija-Urošević 2010, 90).

Kao izraz potrebe da se ova praksa zasnuje na boljim temeljima i da se uredi u meri u kojoj je to moguće, *Gerontološko društvo Srbije* izradilo je 2007. godine *Jedinstvenu metodologiju zbrinjavanja ostarelih osoba angažovanjem hraniteljske porodice i geronto-hraniteljice*²⁹¹ (u Dinić i dr. 2008, 106-114). Prema ovoj metodologiji, zbrinjavanje ostarelih osoba ugroženih nepovoljnim životnim okolnostima vršilo bi se na dva načina: smeštanjem u odabrane hraniteljske porodice ili pružanjem usluga odabranih geronto-hraniteljica u stanu ostarele osobe. Metodologija je nastala na temelju podataka dobijenih iz ankete koja je upućivala u tada aktuelno stanje u vezi hraniteljstva starijih lica, ali i na osnovu podataka koji su datirali iz 1972. godine, dobijenih iz istraživanja *Instituta za socijalnu politiku*. Zaključak, da se za trideset pet godina nije povećao ni broj opština koje imaju ovaj vid pomoći starima, niti broj korisnika, vodi opisu aktuelnog stanja koje se pokazalo kao nedovoljno razvijeno u ovoj oblasti. Među korisnicima, važno je odmah istaći, nema ostarelih osoba sa penzijskim ili drugim redovnim primanjem, niti sa nepokretnom imovinom (Manojlović 2008, 117). Kada se radi o brojčanoj zastupljenosti, u okviru drugih oblika zbrinjavanja ostarelih osoba, onda se, najčešće, konstatuje da je hraniteljstvo „izuzetno retko“ (Dinić 2008b, 58) tj. zabeleženo je u 18 centara za socijalni rad i „više od 76 slučajeva“ (Dinić 2008a, 626). U skladu sa navedenim, može se izvesti zaključak da ocena prema kojoj je ovaj oblik zaštite „prioritetno postavljen u reformskim procesima ko i unapređenju socijalne zaštite u Srbiji i Beogradu“ ne nalazi svoju potvrdu u praksi. Isticanje mnogobrojnih prednosti, poput: mogućnosti da stara osoba ostane u vlastitom okruženju i da nastavi sa životom na način na koji je navikla (u porodičnom ambijentu) ili da živi u bliskom i sličnom porodičnom ambijentu...; individualnog zbrinjavanja koje rešava i problem usamljenosti; ekonomske isplativosti koja ne zahteva investiciona ulaganja; otvaranja novih radnih mesta, naročito za “manje atraktivne populacione grupe”: žene pri kraju radnog veka, nižeg obrazovnog nivoa..., kao i pružanja

²⁹¹ Geronto hraniteljice (zašto ne i geronto hranitelji?) će na ovom mestu biti razmatrane kao profesionalna grupa u pokušaju nastajanja, jer ima sva obeležja populacije koja je u radnom odnosu, bez obzira što se u stručnim krugovima akcenat stavlja na humanost i želju da se pomogne drugome, a ne na to da konkretni delatnik dobija naknadu i osiguranje na ime svoga angažmana oko stare osobe.

mogućnosti za dopunska materijalna sredstva i poboljšanje standarda hraniteljske porodice; obezbeđivanje redovnih prihoda, penzijskog i zdravstvenog osiguranja hranitelja budući da je u pitanju zasnivanje radnog odnosa; smanjenja pritiska na domski smeštaj; rasterećenja za primarnu porodicu... (Dinić 2008a, 620-621) Ovome se dodaje i mogućnost rešavanja stambenog problema za mlade (Pecija-Urošević 2010, 91) koji bi u svojstvu geronto-hraniteljice živeli u domu ostarele osobe. Ipak, sva ova nabranja ostaju pre trag na papiru nego zasnovana praksa.

Međutim, iz svega navedenog, moguće je doneti određene zaključke koji su značajni sa stanovišta konstruktivizma, a tiču se uloge agitatorske grupe koju i na ovom mestu prepoznajemo u *Gerontološkom društvu Srbije* koje ne samo da je sačinilo određenu *Metodologiju*, nego je organizovalo i edukativne seminare za radnice centara za socijalni rad, koji se izdvajaju kao ona grupacija u čijoj je direktnoj nadležnosti promovisanje ovog vida pomoći na terenu. Primeri očekivane retorike Gerontološkog društva Srbije koja ima za cilj i promenu regulativa, ali i nametanje određenih aktera u konstrukciji kao ključnih delatnika u konkretnoj oblasti, dobro ilustruju i aktuelno stanje u oblasti hraniteljstva, ali i stepen uspeha da se nešto promeni:

„Upućen je predlog Ministarstvu za rad i socijalnu politiku da obezbedi da se izmenama i dopunama postojećeg (ili novog) Zakona o socijalnoj zaštiti i socijalnoj sigurnosti građana, ugradi odgovarajuća pravna osnova za primenu ovog vida zbrinjavanja u starosti.

Od Službe za zapošljavanje se traži i očekuje da obezbedi finansiranje osposobljavanja nezaposlenih (po jedinstvenom programu osposobljavanja za funkciju geronto-hraniteljice), za ovo novo zanimanje, kao i da definiše njihov radni status i prava iz oblasti zdravstvenog i penzijskog osiguranja.“ (Dinić 2008a, 622)

Pokušaj ujedinjavanja u problemu starih i nezaposlenih, u slučaju kada valja zasnovati novu „profesiju“ geronto-hraniteljice, čini se, nije uspeo, baš kao i onaj deo pomoći koji je kroz dnevne boravke bio usmeren ka pomoći porodici. Iz svega navedenog, zaključak koji se nameće jeste da sve dok društvo povezuje starost i porodicu kao okruženje koje ima prava i obaveze prema ostarelom čoveku, prema nekom od zakona, da će izostajati ili pravna regulativa i/ili adekvatna praktična delatnost koja bi regulisala dodatni vid pomoći.

Starost, tako, i dalje podvojeno pripada ili porodici u okviru koje se rešavaju problemi vezani za nju, ili državi koja ih rešava institucionalno, ili ostarelom čoveku koju se samostalno snalazi sa vlastitim problemima u meri u kojoj je sposoban za to, dok hraniteljska porodica ostaje kao ideal i set lepih želja i planova za budućnost. Drugim rečima, za sada, nema izgleda da će se ostvariti nade:

„Za očekivanje je da ovaj vid pružanja gerontoloških usluga, otvara neslućene šanse hiljadama ostarelih osoba da budu zbrinute na adekvatan način, ali i hiljadama nezaposlenih da poboljšaju životni standard u njihovim porodicama.“ (Manojlović i Ilić 2008, 104)

Pre bi se moglo zaključiti da će problemi vezani za starost, prema dosadašnjim iskustvima, rešavati u sklopu nekog šireg problema i uz ujedinjavanje u problemu sa drugim ugroženim kategorijama društva, poput kategorije siromašnih, te da će intervencija države biti usmerena ka intervenisanju u onim slučajevima kada nema izgleda da će na sebe to preuzeti porodica starog čoveka. Prepuštanje intervencije u okvirima lokalne samouprave koja podrazumeva vaninstitucionalne vidove pomoći i saradnju sa porodicom, ličnom ili hraniteljskom, čini se nedovoljno afirmisanim i celishodnim, zbog čega se kao zaključak nameće da se starost vraća u okrilje ličnog i porodičnog, bez obzira na sve obrise konstruisanja kao društvenog problema, čime se stiču uslovi da se još jednom potvrdi izneta hipoteza o starosti kao krnje konstruisanom društvenom problemu. Ukratko, razloge za izostajanje željenog uspeha trebalo bi tražiti u nemogućnosti samoorganizovanja starih ili organizovanju njihovih porodica ili, pak, delatnika kao što su geronto domaćice i geronto hraniteljice.

4.5 Rekapitulacija i analiza uz četvrto poglavlje

Zadatak ovog dela studije bio je da osvetli proces konstruisanja starosti kao društvenog problema koji se, u širem smislu, odnosi na organizovano stanovanje ostarelih lica. U pokušaju dekonstrukcije prirodne istorije konkretnog društvenog problema bilo je neophodno približiti i preduslove koji su omogućili otpočinjanje procesa zbog čega je analizom bila obuhvaćena pojava prvih prihvatilišta koja nisu bila isključivo orijentisana ka starim licima, ali u kojima²⁹² možemo pronaći jezgro oko kojeg je formulisan problem. Činjenica da je organizovano zbrinjavanje starih potpadalo pod širi problem siromaštva i svakovrsne nemoći koja mu pripada, vodila je zaključku da je proces konstruisanja starosti kao društvenog problema²⁹³ posledica konstruisanja obuhvatnijeg problema koji je doveo do prvih akcionih planova okrenutih ka: siromašnima, nezaposlenima, nemoćnima, starima, bolesnima, beskućnicima i drugima koji su potpadali pod problem *ubogih*. Ovi akcioni planovi, iako su u 18. i 19. veku pripadali državnim merama Austrougarske monarhije na teritoriji Vojvodine, za proces kasnijeg konstruisanja starosti kao društvenog problema u okviru srpske države biće važni kao ugledajući modeli tokom 19. veka, ali i kroz nasleđe koje će od 1918. godine biti ugrađeno u principe socijalne politike Kraljevine. Ukratko, kao deo širih reformskih mera Monarhije u gradskim sredinama počinju da se osnivaju uboški tj. sirotinjski domovi u kojima utočište pronalaze i stariji podanici. Ova briga zadugo će ostati neizdiferencirana, ali će se nakon pripajanja Vojvodine Kraljevini SHS nastaviti kroz osnivanje staračkih domova na istim principima, a na pridodatoj teritoriji, često, i na istim temeljima. Budući da je od ovog perioda započelo i grananje date delatnosti i u drugim oblastima Srbije, moguće je govoriti o procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema. Za potrebe analize biće potrebno vratiti se preduslovima koji su posledica ukupnih društveno-političkih kretanja u devetnaestovekovnoj srpskoj državi.

Već je rečeno da se prvi akcioni planovi javljaju na teritoriji vojvođanskih gradova i da će poslužiti kao prvi ugledajući model za rešenja koja će biti primenjivana u samostalnoj srpskoj državi u 19. veku. Na organizovanu brigu o siromašnima, time i starima koji su bili

²⁹² Uz niz drugih preduslova koji su, takođe, rasvetljeni.

²⁹³ U delu koji se tiče organizovanog zbrinjavanja i stanovanja.

siromašni, najviše je uticao *Centralni zakon* Austrougarske monarhije iz 1745. godine koji je nalagao osnivanje utočišta za sirotinju bez razlike u odnosu na „uzrast, pol i zdravstveno stanje“ (prema Belić 2006, 15). Od ovog perioda započinje odlučnija državna intervencija koja je vodila institucionalnim promenama koje će kasnije biti od značaja za proces konstruisanja starosti kao društvenog problema. Date promene, kako je pokazano, dovele su do osnivanja domova za gradsku sirotinju iz kojih će postepeno nastajati domovi za stara lica. Ustanove koje su na ovaj način osnivane zadugo će biti zasnovane na principu ubožnica, a taj princip će se preneti i u srpske državne okvire. Deo modela brige o različitim nevoljnicima podrazumevao je i osnivanje bolnica koje su nosile naziv *špitalj*²⁹⁴, a koje su pored medicinske funkcije imale i obavezu lečenja siromašnih i beskućnika, među njima i starih. Promena odnosa prema bolesti i bolesnima, u okvirima Monarhije, vodila je uslovima za izdvajanje zdravstvene sfere, ali razgraničenje između ustanova zdravstvenog tipa i onih koje su imale karakter svratišta i uboškog doma nije bilo odmah u potpunosti moguće i pored reformskih težnji i usmerenja.

Ujedinjavanje u problemu siromaštva (kao problema koji okuplja različite rizike i izvedene probleme) i starosti zadugo će oblikovati proces konstruisanja starosti kao društvenog problema, naročito kada je tok konstruisanja vezan za zbrinjavanje i stanovanje, što je bilo moguće potvrditi i na teritoriji devetnaestovekovne Srbije. Tako, počeci organizovanog zbrinjavanja siromašnih, među njima i starih, u Srbiji datiraju iz 19. veka, s tim da će tek od 20. veka biti moguće govoriti o procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema, u delu u kojem se on odnosi na zbrinjavanje i smeštaj tj. stanovanje. Tome je prethodilo višedecenijsko neizdiferencirano baratanje problemom starih koji bivaju podvođeni pod različite kategorije nemoćnih prevashodno u gradskoj sredini, dok su i siromaštvo i starost na selu bili lični i/ili porodični problem, kao što je više puta istaknuto.

Za razumevanje okolnosti pod kojima je formiran imperativ učestvovanju u zbrinjavanju i lečenju šire kategorije nevoljnika, bilo je potrebno osvetliti kompleksan odnos srpske države i pojedinca. Dok prva tek nastaje, drugi sve češće menja seosku sredinu za gradsku i sve manje zavisi od veza koje pripadaju porodičnoj zajednici. U datim okolnostima, oni pojedinci koji nisu uspeali da se snađu u novoj sredini, a koji su izgubili mogućnost da se

²⁹⁴ Kasnija upotreba termina *špitalj* podrazumevaće savremeniji vid bolnice.

vrate u kraj iz kojeg su potekli, formirali su gradsku sirotinju, kojoj će se tokom 19. veka pridruživati i osiromašene zanatlije, o čemu je bilo reči u trećem poglavlju studije. Korpus ugroženih, tako, će se kontinuirano uvećavati zbog čega prve akcije grada (pa i same države) bivaju usmerene ka gradskoj sirotinji, među njima i ka starima. Osnova delovanja data je već prvim Ustavom iz 1835. godine kada oblast socijalne politike biva prenet na svetovnu vlast tj. kada je bila izuzeta iz okrilja crkve u kojem je bila vekovima (Kostić 2000, 69 prema Jovanović V. 2006b, 361). Karakter ovih akcija bio je u skladu s činjenicom da je novoformirana država bila tzv. *policijska država* koja je vladala ukazima i uredbama, a koja je prethodila pravnoj državi kada nastaju ključni preduslovi za konstruisanje bilo kod društvenog problema, time i starosti u celini.

Dati sistem uprave rezultat je ugledanja na sistem nastao u kontinentalnim monarhijama, a ono što je za ovu studiju najvažnije jeste činjenica da će Policiji pripasti uloga nadzora i kontrole, ali i obaveza staranja o svim socijalnim pitanjima. Dva osnovna elementa policijske vlasti podrazumevali su policiju sigurnosti i policiju saniteta i zdravstvene zaštite i oba su snažno delovala na preduslove za konstruisanje starosti kao društvenog problema. Drugim rečima, kroz razvoj Policije kao institucije, s jedne strane, bilo je moguće pratiti preduslove za konstruisanje starosti kao društvenog problema, ali i prva definisanja kriterijuma starosti (kada se ne radi o starosti pripadajućoj sferi rada). Ukratko, držanje pod kontrolom marginalaca koji nisu mogli da se prehrane radom i sve jasnije ispoljavanje socijalne nejednakosti u društvu vodili su pokušaju da se zasnuje odnos između različitih socijalnih slojeva usled čega je došlo i do definisanja jedne od varijanti dobnog kriterijuma za određenje starosti. Fluidnost određenja starosti potvrđuje se i na primerima sticanja prava na penzionisanje koji je počev od 1861. godine podrazumevao šezdeseta godinu kao dobnii uslov za starosnu penziju. Sa druge strane, pedeseta godina u *Kaznitelnom zakoniku* iz 1860. godine odvajala je starije od onih koji su mogli kao mlađi biti kažnjavani *bojem*. Na ovaj način, kako se navodi, mogli su se kažnjavati: skitnice, sluge, šegrti, nadničari, besposličari (muškarci i žene) i drugi kojima bi porodice trpele ako bi bili osuđeni na zatvor, s tim da su sva lica starija od pedeset godina bila izuzeta od ovog vida

kažnjavanja²⁹⁵. Drugim rečima, načinjen je „isečak” i oivičeni su svi oni nad kojima je država želela da ima puni autoritet, a to su bili svi između navršene 18 i 50 godine. Zbog toga, moguće je uputiti na to da je država istovremeno učestvovala u podvajanju na ugledne i one koji to nisu, ali i da je kroz stvaranje osnova za kontrolu potonjih učestvovala u proizvodnji *starijih*. Ukratko, suzbijanje neželjenih oblika ponašanja uticalo je na definisanje obrisa onoga što je u nazvano „generacijskim kriškama“, a bez definisanja starosti od strane administrativnog aparata nije bilo moguće ni uspostavljanje organizovane brige o njima. Međutim, u periodu kada nastaju ova važna razgraničenja još nema ustanove koja bi se mogla smatrati domom za smeštaj starih lica, budući da je bilo potrebno da prođe određeno vreme koje bi potvrdilo podvajanje na starije i one koji to nisu. Ovome valja dodati i podatak o određivanju jedne šupe kao prebivališta za prosjake i bogalje, na osnovu naredbe Ministarstva unutrašnjih dela iz 1846. godine, koja predstavlja preteču organizovanog smeštaja za ugrožene Beograđane, među kojima su bili i stari. Međutim, ulogu zbrinjavanja i dalje je imao gradski špitalj. Uslovi za promenu funkcije date ustanove nalazile su se u *Zakonu o uređenju sanitetske struke i o čuvanju narodnog zdravlja* iz 1881. godine²⁹⁶. Ovim zakonom, opšte uzev, omogućen je razvoj zdravstvenih prilika, ali je za ovu studiju najvažniji podatak da je Zakonom bilo predviđeno osnivanje sirotinjskog doma u Nišu, na nivou države, a na teret *Sanitetskog fonda*²⁹⁷. Dom, međutim, biva osnovan tek 1902. godine. Njegova namena bila je da zbrinjava decu, ubogaljene, slepe, stare, umobolne... i kao takva čini paralelu sa brigom koja će u kasnijim etapama biti orijentisana ka starima, ali još ne ulazi u proces konstruisanja starosti kao samostalnog društvenog problema u delu u kojem je ona vezana za organizovano zbrinjavanje i stanovanje starih. Glavni socijalni teret i dalje su podnosile bolnice u gradskim sredinama, ali se intervencijom države naknadno stvaraju uslovi da one preuzmu primarno medicinsku ulogu, time indirektno doprinevši da se briga o nevoljnicima, kao opštoj kategoriji, a među njima i starima, uže profiliše i najzad profesionalizuje, što je jedan od ključnih pokazatelja da se radilo o odmaklom procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema, u kasnijem periodu.

²⁹⁵ Ovo nije jedini primer kada pedeseta godina služi kao razgraničenje.

²⁹⁶ S izmenama i dopunama 1884., 1891., 1900., 1905., i 1912. godine.

²⁹⁷ Policija i dalje ima ključnu ulogu nadzora (Zbornik zakona i uredaba u Knjaževstvu Srbiji 1881).

Upućivanje u uslove stanovanja poslužilo je kao pokazatelj ukupnih državnih, privrednih i socijalnih kretanja koja su uticala na tok organizovanog pružanja smeštaja i brige u starosti, a koji je u 19. veku mogao samo da se nazre kroz pojedine mere usmerene ka egzistencijalno ugroženoj populaciji, bez uvažavanja dobnog kriterijuma. Naime, problem stanovanja, bio je izrazito težak u gradskim sredinama u vreme industrijalizacije. Narastanje gradova za mnoge je značilo prelivanje u siromaštvo, a bilo je izraženo i poboljšanje urbanog stanovništva koje je od jedne trećine do, čak, polovine bilo samačkog profila prema Vuletić 2006, 123). Upravo problemi samačke populacije²⁹⁸, počele da se rešavaju, počev od 20. veka, u okviru prvih „domova“. Međutim, rad ovih ustanova, kako je pokazano, nije zavisio samo od mogućnosti opštine da se nosi sa problemom siromašnih građana. On će umnogome biti oblikovan pojavom novog aktera u konstruisanju starosti kao društvenog problema, a koji je bio oličen u onovremenim tzv. humanim društvima s napomenom da je u periodu nakon Prvog svetskog rata delokrug poslova socijalnih i zdravstvenih ustanova, u najvećoj meri bio okrenut staranju o ratnim invalidima, siročadi i siromašnima. Na osnovu ovako postavljenih ciljeva, moguće je zaključiti da stari kao posebna kategorija ugroženih još nisu bili prepoznati u potpunosti ali da su, u prvom redu, siromašnima bili obuhvaćeni.

Nakon svega do sada rečenog, moguće je zaključiti da su se prve organizovane akcije za smeštaj ugroženih starih javile tek nakon Prvog svetskog rata. Stari koji postepeno počinju da budu prepoznati kao kategorija društva čiji se problemi moraju rešavati i kojima pravo na rešavanje problema postaje priznato i dalje su ujedinjeni u problemu sa nemoćnima različitih vrsta, a kao najdominantnija ujedinjavajuća karakteristika i dalje se javlja siromaštvo.

Prve mere nakon rata, od kada je i moguće pratiti proces konstruisanja starosti kao društvenog problema, u delu u kojem je ona povezana sa zbrinjavanjem i institucionalnim stanovanjem, bile su proizvod donošenja propisa koji su bili uslovljeni spoljnim i unutrašnjim razlozima. Kao opšti zaključak moguće je uputiti u Pavlovićevu tvrdnju da je organizovana briga o starima imala iste tokove kao i u zemljama Zapada, kako se navodi, samo da su se te tendencije javile kod nas nešto kasnije (prema Pavlović 1997, 9), a kao

²⁹⁸ Sa znatnijim muškim udelom.

jedan od ključnih razloga može se izdvojiti zakasnela industrijalizacija. Paralelni tok modernizacije doveo je, naposljetku, do otvaranja konkretnih ustanova, koje još nisu bile specijalizovane za udomljavanje starih. Ono što je važno naglasiti jeste da je pravnu osnovu pružio Vidovdanski ustav Kraljevine SHS iz 1921. godine. Međutim, zakonska rešenja bi pre trebalo videti kao izraz brige da se izađe u susret rešavanju problema vezanih za siromaštvo, naročito izraženo nakon Prvog svetskog rata, ne direktno kao ona koja se odnose na stariju populaciju. Ipak, onaj njen deo koji je pripadao siromašnima na ovaj način doživljava baratanje njihovim ličnim problemima kao onima koji postepeno prelaze u red društvenih.

Kako je i u poratnom periodu bilo moguće uočiti početnu fazu konstruisanja konkretnog društvenog problema, na ovom mestu važno je još jednom potcrtati da su zahtevi za rešavanje ovog problema bili ugrađeni u državne zadatke koji su bili oblikovani opštim nepovoljnim stanjem nakon rata. Kada je reč o interesnim grupama koje su učestvovala u procesu konstruisanja onda je važno naglasiti da se pored opštine, čiji rad kontroliše i određuje država, prvi put javljaju i organizacije socijalnog sektora, tada zvane humanim organizacijama, čiji rad, takođe, dozvoljava i reguliše zakonska regulativa u okviru onoga što je prepoznala kao probleme koje bi trebalo rešavati. Pored ova dva suvlasnika nad društvenim problemom institucionalnog stanovanja i zbrinjavanja u starosti, gde bi jedan pripadao državnoj sferi, drugi privatnoj, ali opet kontrolisanoj od strane države, javlja se i inicijativa pojedinaca koje konstruktivistička literatura naziva moralnim krstašima, budući da nisu pogođeni problemskim stanjem koje se želi promeniti. U kategoriju moralnih krstaša mogu biti ubrojani i svi članovi humanih organizacija, budući da ni oni nisu bile sastavljene od onih koji su bili pogođeni nekim stanjem koje je ocenjeno kao ono koje se službenim planom mora promeniti.

Na osnovu oskudne literature koja se bavi prvim domovima za stare, o samom problemu posredno se moglo zaključivati kao krnje konstruisanom problemu. On ne samo da nije do kraja izašao iz opsega siromaštva i nemoći, nego je i periferno tretiran problem u nauci, pa čak i u okviru nauka koje za centralno područje imaju starost. Označeni nedostatak literature, tako, upućuje na zaključak da je starosti, kao društvenom problemu, potrebno kontinuirano zadobijanje legitimeteta. Nepoklanjanje dovoljno pažnje ne samo šire

društvene i naučne zajednice, nego i onog njenog dela koji je uže profesionalno definisan kao onaj koji se bavi starošću, ukazuje, upravo, na mesto konkretnog društvenog problema u „areni“ koju tvori zajedno sa drugim, često vidljivijim, potvrđenijim i prominentnijim društvenim problemima. Pored ove značajke vezane za izvore, važno je uputiti na to da je na osnovu raspoloživih izvora, bez obzira na njihovu malobrojnost i manjkavost, ipak, moguće putem dekonstrukcije pokazati prirodno-istorijski tok konstruisanja društvenog problema i kroz važna ideološka prekrajanja i „diskontinuitete“ nakon Drugog svetskog rata, o kojem će još biti reči. Za period posle Prvog svetskog rata, ukratko, karakterističan je nastavak oslanjanja na prakse u vojvođanskim gradovima, na principima koji su već opisani, dok se drugi važan zaključak odnosi na to da se radi o periodu kada se javlja organizovana briga, tj. institucionalno stanovanje i zbrinjavanje starih kao rezultat brige opštine, pojedinca ili organizacije građana.

Gradovi na čijim je primeru bilo moguće pokazati nastajanje prvih domova, usled opisanih prilika, bili su: Kragujevac, Šabac, Kruševac, Jagodina, Knjaževac, Novi Sad i Subotica (gde se nastavlja već uspostavljena praksa) i Beograd. Na primeru ovih domova bilo je moguće opisati kako je tekla druga faza prirodne istorije konstruisanja društvenog problema, nakon što je zahtev došao od same države koja je ponudila i rešenja iz druge faze davanjem zakonskog okvira za osnivanje domova. Kao ključne suvlasnike nad društvenim problemom valja izdvojiti one koji su inicirali otvaranje nekog od domova, i tu spadaju: opštine, humana društva ili pojedinci u čije ime deluje zadužbina, koja predstavlja zasebnu interesnu grupu. U vezi sa nosiocima zahteva mogla se označiti i moć, u različitom stepenu izražena, shodno moći celokupne interesne grupe. Na nekim primerima bilo je moguće detaljnije uputiti u moć grupe koja izriče određene zahteve. Naime, prema konstruktivističkoj teoriji, koju unapređuju Spektor i Kicus, moć grupe umnogome zavisi od sposobnosti da se vlastita moć veže za zahteve. Ukoliko Ministarstvo, kao deo uprave Kraljevine, vidimo kao moćnijeg aktera, mogu se pojaviti određeni problemi. Naime, i slabija organizacija kakva je bila Zaduzbina Nikole Spasića mogla je, uz desetogodišnje upravljanje problemom, odneti pobedu, budući da je bila skoncentrisanija na problem i što je, najvažnije, bila je vlasnik novca koji država, iako uvek većinski vlasnik u suvlasništvu nad, gotovo, svakim domaćim društvenim problemom, nije usmerila ka konkretnoj

aktivnosti. Moć zasnovana na materijalnoj moći, ponovo se potvrđuje kao ona koja je često značajnija od samog argumenta o nepovoljnosti nekog stanja koje se želi promeniti, a koji konstruktivistička teorija i ne smatra dovoljnim uslovom za pokretanje procesa konstruisanja društvenog problema. Tek pojava grupe, ili pojedinca, koji izriče zahteve ima moć da na svoje zahteve skrene pažnju, podsećanja radi, označava početak datog procesa.

Jedan od zaključaka odnosi se na to da je, na osnovu pokazane prakse, period dvadesetih i tridesetih godina 20. veka ona međa u vremenu od kada je moguće konstatovati pojačanu aktivnost izgradnje prvih domova za zbrinjavanje ugroženih lica, s tim da se polako profilise tip doma orijentisan ka starim licima. Razlozi za uspostavljanje date prakse nalaze se delom u zakonskoj regulativi koja je, mada indirektno, podstiče. Donošenje konkretnih zakona, međutim, nije moguće sagledati samo kao težnju da se reše mnogobrojni problemi nasledeni iz ratnog perioda. Promena obrasca života usled industrijalizacije i modernizacije, a koje su podrazumevale promenjene uslove za život i rad, stvaranje radništva kao novog sloja društva, narastanje krupnog gradskog stanovništva, promene u porodičnom načinu života... doveli su do toga da starost postepeno bude prepoznata i priznata, s tim što se radilo o starosti koja je skopčana sa siromaštvom, a koje je činilo jedan od najvećih problema ka kojima se okreće ondašnja država. I dok je odnos prema siromaštvu u gradu donekle promenjen i dok se iz straha od socijalnih nemira prave izvesni ustupci, koji u krajnjoj liniji imaju uticaja i na početak konstruisanja starosti kao društvenog problema u konkretnom delu konstruisanja, dotle odnos prema starosti u seoskim okvirima nije promenjen. Ovaj odnos, zapravo, još ne postoji, budući da ostaje ličnim ili porodičnim problemom, daleko i od krnjeg konstrukta.

Ukratko, kroz nastojanje države da reši probleme vezane za siromaštvo, ostareli žitelj grada postao je predmetom aktivnosti oko kojih su se okupljala tzv. humana društva, opština ili dovoljno imućan pojedinac. Označena nastojanja valja razumeti kao posledicu zauzimanja kursa novostvorene države koja nastoji da u svoju zakonodavnu delatnost implementira zakonske tekovine onovremene Evrope koja služi ne samo kao uzor, nego koja, usled potpisivanja mirovnih ugovora, biva određena za primer koji se mora slediti. Međutim, budući da se radi o krnjem konstruktu koji će zahtevati stalnu potrebu zadobijanja legitimiteta od strane društva, a koje će nastaviti radikalno da se menja, na

primeru ovih domova biće moguće pokazati i to da se radi tek o početku procesa konstruisanja koji kao takav jeste značajan, ali ne i presudan za dalji „život“ društvenog problema. Pojavu konkretnih domova, zato, valja razumeti u sklopu šire društvene klime, a koja se odnosila na uspostavljanje poretka u okviru zakonski regulisanih oblasti, odnosno u sklopu napora da socijalno staranje, u okviru socijalne politike, dobije željeno mesto u „areni“ društvenih problema konstruisanih u opsegu drugih, zakonom propisanih, aspekata života.

Kao jednu od prekretnica, pored tekućih procesa od kojih su neki trajali ceo vek, u tom trenutku moguće je uzeti okončani rat, kao promenu referentnog okvira, koji je sobom doneo i direktnije ugledanje na zapadne primere, ali i uvećao probleme koji su i do tada opterećivali srpsko društvo. U ovom periodu socijalna politika biva deljenim poljem problema između države i samoupravnih tela, naročito Opštine. Prema Zakonu o opštinama opštinske uprave bile su dužne da učestvuju u rešavanju prepoznatih problema, pogotovo u kada se radilo o pojedinačnim slučajevima, a poznato je da je jedna od ključnih karakteristika konstruisanja društvenih problema, upravo, transfer privatnog, odnosno ličnog problema u javnu sferu, do čega intenzivno dolazi u ovom periodu. Takođe, značajnu komponentu konstruisanja predstavlja i razdvajanje pojedinačnog delanja na principima dobročinstva od šire organizovane akcije.

Period koji nastupa nakon Drugog svetskog rata, nakon još jedne promene referentnog okvira, kao što je pokazano i u dekonstrukciji procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema u delu u kojem se on odnosi na penzijsko osiguranje, uslovio je ideološko raskidanje sa prošlošću i ili negiranje svakog predašnjeg delanja ili proglašavanje učinjenog za nazadno i loše. Zbog toga, ovaj period možemo označiti onim u kojem se javlja treća faza prirodno-istorijskog modela, iako je postojala tendencija da se sve prethodno negira. Podsećanja radi, treća faza prirodne istorije nekog društvenog problema, prema preporukama Spektora i Kicusa, započinje kada dođe do ponovnog pojavljivanja zahteva i žalbi od strane grupe koja je nezadovoljna ustanovljenim procedurama s ciljem regulacije datih stanja. Kao posledica potvrde o neadekvatnosti, neefikasnosti i nepravdi mogu nastati stanja oko kojih će se formirati novi društveni problemi, a autori ističu da grupe povezane sa ovim aktivnostima ne moraju biti one iz prve faze niti zahtevi moraju biti u vezi sa

onima koji su tada izricani u konkretnom slučaju dogodilo. Promenjeni su vlasnici nad društvenim problemom i kao glavni nametnula se država koja reguliše sva pitanja u zemlji, pa i ona koja su se ticala socijalne politike i socijalnog staranja. Usled uspostavljanja novog uređenja, neki prethodni suvlasnici su nestali, poput tzv. humanih društava, dok je sa druge strane moguće registrovati pojavu organizacije penzionera koja će pokušavati, i donekle uspeti, da se nametne kao aktivni učesnik u društvenim kretanjima. Pojava penzionisanog sloja društva, u punom obimu, kako je pokazano, bila je jednim od presudnih uslova da se ostvari diskontinuitet s praksom koja je, makar i u rudimentarnom i nedovoljno profilisanom i celishodnom obliku, ipak, postojala pre rata.

Pomenuti diskontinuitet uspostavljen je ne toliko kroz delatnu, koliko kroz prostornu komponentu. Naime, prva posleratna akcija nove države, kada su smešteni u domove bili u pitanju, bila je orijentisana ka njihovom iseljavanju iz gradskih sredina. Kao što je ranije pokazano, višestruki faktori uticali su na to da proces konstruisanja starosti kao društvenog problema u celini bude započet u okrilju grada, dok je u seoskim zonama starost ostajala ličnim i/ili porodičnim problemom. Preseljavanje šticećenika odvijalo se iz najmanje dva razloga. Prvi se odnosio na pokušaj sklanjanja iz javne sfere problema koji je označen kao negativno nasleđe. Nemogućnost da se u poratnom periodu ovaj problem reši vodi drugom razlogu koji počiva na činjenici da je život ovog „neprijatnog nasleđa“, tj. staraca koji su se zatekli u domovima²⁹⁹ jevtiniji na selu gde su mogli i sami privređivati. Pored toga, valja istaći i to da ovo pitanje nije spadalo u red značajnih pitanja novostvorene države. Značajnija pitanja pripadala su korpusu nasleđenih problema ili iz predratnog perioda ili iz tek okončanog rata (i umnogome se nisu ticali starije populacije), ili je to, pak, bio odgoj novih generacija za novo doba. Jedini izuzetak od gubljenja u moru odabranih problema činili su penzioneri koji su narastali kao novi sloj društva koji je pokušavao da drži korak s

²⁹⁹ „U Beogradu je, do 1941. godine, postojalo i radilo više staračkih domova (oko 650) mesta, da bi, posle Oslobođenja (1945. godine), svi ti domovi bili rasformirani i preseljeni u unutrašnjost, tako da posleratni Beograd, sve do početka šezdesetih godina, nije na svom području imao domskih kapaciteta za stare ljude. Tek, krajem šezdesetih godina, Beograd počinje da menja svoj odnos prema socijalnoj zaštiti starih ljudi. To je period, kada i u Srbiji, dolazi do postepene transformacije klasičnog socijalnog staranja o starim ljudima u savremenu socijalnu zaštitu, sa elementima socijalnog obezbeđenja starih ljudi.“ (Manojlović 1998, 560)

tzv. radnim narodom kao zalogom za pozicioniranje na mapi onih koji imaju uticaja na kreiranje sopstvene sudbine.

Postojanje domova u Beogradu, Subotici, Somboru, Apatinu i drugde iz perioda Kraljevine SHS, pa i pre njenog uspostavljanja, činjenica je od koje nosioci društvene stvarnosti u poratnom periodu prave distancu, što se moglo zaključiti iz analizirane onovremene štampe. Međutim, kao dodatni problem u proučavanju ovog problema mora se istaći i činjenica da i kasnije naučne postavke o organizovanom smeštaju za stara lica prave distancu od predratnog perioda. Od uspostavljanja nove naučne discipline socijalnog rada, tokom pedesetih godina 20. veka, nastaje novo viđenje ovog problema. To viđenje potvrđeno je u postavljanju nove međe u vremenu, koja biva smeštena, upravo, na kraj pedesetih godina, od koje i štampa i označena naučna disciplina računaju institucionalno stanovanje i zbrinjavanje u starosti. Ono što je, ipak, moguće izvesti kao zaključak jeste da je ključna karakteristika mreže domova³⁰⁰ po okončanju rata bila njena nedovoljnost, ali i nepopunjenost, budući da lokalne zajednice često nisu bile spremne da snose troškove zbrinjavanja. Ova karakteristika vodi zaključku o položaju ostarelog čoveka, (kojem je bila potrebna mera udomljavanja), kao onom koji se nije bitnije razlikovao od pređašnjeg perioda. Novina je, ipak, postojala i podrazumevala je njegovo sklanjanje iz gradske u seoske sredinu.

Kao jedan od zaključaka, kako je već istaknuto, izdvaja se to da je u poratnom periodu nastavljen kontinuitet u praksi zbrinjavanja ostarelih lica, koji nije bio vidljiv budući da se odvijao u seoskim sredinama u kojima lokalna starost još nije pošla put konstruisanja kao društvenog problema. U ovom „previđanju“ kontinuiteta pomogla je i promena namene objekata u kojima su pre rata bili smešteni štićenici. Primeri su brojni, iako je domova bilo malo. Naime, svi domovi koji su postojali pre rata prošli su kroz opisani proces. Dom u Kragujevcu radio je i po okončanju rata, ali je nakon izgradnje Doma u Zakuti 1955. godine radio još kratko, da bi nakon toga prostor bio izdavan kao stambeni, sve do sedamdesetih godina 20. veka kada je zgrada srušena (Stevović 1997, 11). Kao primer „prekranja“ poslužio je Dom u Šapcu koji je olakšao proces dekonstruisanja starosti kao društvenog

³⁰⁰ Koja je, ipak, postojala

problema³⁰¹. Dom je radio tokom rata i 1944. godine najverovatnije biva „preuzet“, odnosno biva stavljen pod upravu Gradskog narodnog odbora, a 1955. godine biva izmešten u Dumaču (Gajić 1994, 22). Dom u Knjaževcu posle rata je u potpunosti promenio namenu. U njegove prostorije najpre biva smeštena ratna siročad, a onda postaje i *Dom za vaspitanje mladeži*. Jagodinski *Dom staraca i starica* postao je *Šegrtski dom*, a korisnici bivaju poslani u kragujevačku ustanovu za smeštaj starih lica. Sirotinjski dom u Kruševcu promenio je namenu u prihvatilište za nezbrinute osobe posle rata. Međutim, Dom je 1957. godine ukinuo Narodni odbor opštine Kruševac, a prostorije Doma stavio je na raspolaganje Odeljenju za stambene poslove (Miljojković 1996, 30). Korisnici su bili preseljeni u Dom za nezbrinute u selu Jabukovac kod Prahova i u Dom za nezbrinute u selu Aleksandrovac kod Požarevca. Korisnici niškog *Sirotinjskog doma*, koji je sagrađen 1902. godine premešteni su 1948. godine u Aleksinac u *Dom staraca*. Do 1952. godine iz Niša u Aleksinac bili su preseljeni svi korisnici, njih 44 ukupno, a zvanična registracija Doma obavljena je 1956. godine (Miletić ur. 1998, 17).

Ipak, potiranje i prekrajanje nije bilo apsolutno. To se najbolje može videti na primeru zrenjaninskog Doma koji nakon rata menja ime u *Dom za stara lica*. Kapacitet Doma bio je 30 korisnika, sa kojima je 1950. godine radilo šest časnih sestara i jedna „civilna radnica“. Dom je i u narednom periodu zadržao upravu časnih sestara (Šajtinac 2002, 24). Ovome valja dodati i primer apatinskog doma koji je nastao 1888. godine pod patronatom katoličke crkve, najpre, kao uboški dom. I nakon rata u njemu su sve poslove radile časne sestre Marijinog reda sve do 1992. godine kada odlaze zbog nestabilne klime u zemlji...

Kao jedan od glavnih zaključaka treba uputiti na činjenicu da je do iseljavanja starijih korisnika došlo u, gotovo, svim gradovima³⁰² u kojima su domovi postojali, a da je promena korisnika i namene samih zgrada olakšala utiranje tragova negdašnjih utočišta za stare i ostale nemoćne. Kao što je već rečeno, poravnavanje ideološkog tla, kao i uklanjanje vidljivih tragova, olakšali su zaborav i kreiranje “prekretnice” u brizi o starima koja se očitovala u “začetku” institucionalne brige kroz izgradnju posleratnih domova tokom

³⁰¹ Naime, zaposleni u domu mislili su da je ustanova osnovana 1944. godine, ali su u štampi pronašli podatak koji početak rada vezuje za 1923. godinu.

³⁰² Izuzev na teritoriji Vojvodine.

pedesetih, šezdesetih, sedamdesetih i osamdesetih godina koji su osnivani kao tzv. gerontološki centri³⁰³ i koji su, mahom, bili orijentisani ka penzionisanom starom čoveku. Tome valja dodati i činjenicu da ni zaposleni u ustanovama, a koji tvore red *stručnjaka*, dakle važnih delatnika u procesu konstruisanja svakog društvenog problema, najčešće nisu bili upoznati ili sa istorijatom ustanove u kojoj rade ili o prilikama izvan njihovog polja delovanja, što još jednom upućuje na marginalnost proučavanog problema kako u javnoj, tako i u stručnoj zajednici. Ukratko, gubljenje iz vida, nemanje saznanja, slučajno previđanje ili namerno prekrajanje, sve skupa, dovelo je to toga da se *ново društvo* proglasilo jedininim, ali i prvim nosiocem brige o staroj populaciji, kao i akterom koji formuliše dati društveni problem.

Kada se radi o analiziranom novinskom materijalu, od najvećeg značaja bio je pokušaj da se pokaže kako ideološki zaokret uspeva da kasniji period u razvoju države i društva učini početnim, kada se radi o institucionalizovanoj brizi o starim licima. Posleratna štampa donosi skroman broj objavljenih članaka koji se poglavito odnose na loše stanje u domovima za stara i nezbrinuta lica, koji često bivaju zbrinjavani zajedno sa ostalim nevoljnicima, dok napisi iz pedesetih godina 20. veka prave otklon od tog perioda kako ideološki, tako i vremenski i svedoče o jednoj *novoj istoriji* koja počinje upravo u tom trenutku, kroz napise o *prvom* domu penzionera u Beogradu u kojem više nema "uvredljivog stanja", nego samo briga za ostarele stanare. Fiktivnom diskontinuitetu u brizi o starima pogodovalo je njihovo posleratno izmeštanje iz gradske u ruralnu sredinu i potonje vraćanje kao *prvih*, ovoga puta penzionera, koji žive život dostojan starog čoveka koji je pružio doprinos društvu³⁰⁴. Uslove za realizaciju označenog diskontinuiteta pruža snažni ideološki sistem, nastao po uzoru na sovjetski model realnog socijalizma, a koji početkom pedesetih godina biva zamenjen blažim modelom, tzv. Titovim samoupravljanjem. Ove, po mnogo čemu, različite ideološke matrice uslovile su i razliku u konstruisanju starosti kao društvenog problema, što se vidi i na primeru institucionalizovanog stanovanja i zbrinjavanja starih, s tim da je proces samoupravljanja za rezultat imao i narastanje sloja penzionera u društvu što je, takođe, pogodovalo stvaranju ubedljive slike o „početku“ brige o starima koji sve više počinju da

³⁰³ Najpre kao domovi za penzionere, a od šezdesetih godina i kao gerontološki centri.

³⁰⁴ Što se javlja kao glavni uslov da se društvena briga usmeri ka ovoj populaciji.

bivaju sagledavani isključivo kao oni koji su stekli pravo na penziju. Dodatni zaključak, kako je već istaknuto, dobija se na osnovu skromnog obima objavljenog novinskog materijala i svedoči o maloj važnosti ovog pitanja u analiziranom periodu, u kojem neki drugi problemi uspeavaju da se nametnu i skrenu pažnju na sebe, a time i ostvare veću angažovanost institucija. "Žestoka konkurentska borba" starost dugo ostavlja gotovo potpuno izvan konkurencije, čime se potvrđuje da "urođena težina problema" nije od značaja, baš kao što ni hronološki rast problema ne mora dovesti do priznavanja nekog stanja kao društvenog problema. Sve ovo vraća postavci da tzv. objektivnost težine problema nije u službi procesa konstruisanja problema, nego da je referentni okvir taj koji dozvoljava nekom stanju da bude "prevedeno" u društveni problem, u izvesnom vremenskom razdoblju, dok u periodu koji mu prethodi ili koji sledi, ne mora imati preko potrebni legitimitet.

Vreme koje je usledilo, ukratko, bilo je ono vreme u kojem je *starost* stekla legitimitet. Međutim, kao što je već pocrtano starost onih koji su živeli na selu, pa i u domovima koji su tamo premešteni, to nije uspela. Novouspostavljena država i njen zamah doveli su do formulisanja novog društvenog problema u okviru treće faze prirodno-istorijskog modela, zbog čega je moguće govoriti o prvoj fazi prirodne istorije kada se ona odnosi na problem stanovanja u starosti penzionera kao novozasnovanog sloja društva. Na ovaj način, starost nastavlja proces konstruisanja pod krovim društvenim problemom koji se tiče penzionera i njihove organizacije, čime se *starost* još jednom potvrđuje kao krnje konstruisani problem, budući da izostaje legitimitet *drugih starosti*.

Na ovom mestu može se tvrditi da je *nova istorija*, a koja je bila posledica kako preinačenja pogleda na svet i uspostavljanja novog društvenog poretka nakon Drugog svetskog rata, tako i podjednako značajne društvene promene usled koje je stvoren novi sloj društva – sloj penzionera, uspela da „prebriše“ pređašnji tok prirodne istorije društvenog problema. Ukratko, nastajanje penzionerskih organizacija, zatim zasnivanje gerontologije³⁰⁵ kao nauke u kasnijem periodu, i sve većeg delatnog angažmana socijalnih radnika, kao posledice nastanka, takođe nove nauke, doveli su do toga da istorija koja se odnosila na organizovani smeštaj starih lica preraste u istoriju gerontoloških centara i domova

³⁰⁵ Kao krovne nauke koja uključuje i gerijatriju iz koje se razvila gerontologija kao takva.

penzionera, o čemu će biti više reči. Neraskidiva veza, u smislu geneze, između specijalizovane brige o starima i onih pređašnjih praksi koje su bile okrenute ka svakovrsnim nevoljnicima, raskinuta je zahvaljujući, kako je moguće zaključiti, dvama uticajima. Jedan se odnosi na produkovanje ideološke „istine“ i definisanja prakse kao nove, začetne forme koja je izraz boljeg odnosa prema starima u društvu u svemu boljem od pređašnjeg. Drugi se, pak, odnosi na profesionalizaciju te prakse koja nije bila spremna da deli svoje polje delovanja, makar na formalnom planu, sa onim što izlazi iz gerontološkog polja. Sve zajedno bilo je pospešeno narastanjem sloja penzionera kao izdanka tog, kako se smatralo, boljeg, čovečnijeg, beskonfliktnog društva, a koji se pojavljuje kao suvlasnik nad društvenim problemom i koji učestvuje u građenju mreže gerontoloških centara u kojima dobija centralno korisničko mesto.

Način na koji je *novi starac* mogao da učestvuje u procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema podrazumevao je prvi put postignuti uspeh samoorganizovanja. Ukratko, penzionerske organizacije postaju suvlasnici nad datim društvenim problemom, ali i žalbena i interesna grupa u trenutku kada se u areni društvenih problema, starost nalazila pred isključivanjem iz reda važnih problema i onih sa kojima bi trebalo nešto odmah preduzeti. Činjenica da u poratnom periodu nije bilo tzv. domova penzionera, budući da ovaj sloj društva još nije formiran u punom obimu, ne sme voditi zaključku da nije postojala domska briga za starije pripadnike društva, pre ili neposredno posle Drugog svetskog rata, bez obzira na njen kvalitet ili činjenicu da je u potonjem periodu podrazumevala izmeštanje starih iz grada.

Ukoliko, zarad pokušaja da se ukaže na prirodno-istorijski tok konstruisanja starosti kao celovitog društvenog problema, prihvatimo *novu istoriju* kao onu od koje započinje prva faza dela procesa konstruisanja koji je uže vezan za probleme penzionera koji izriču zahteve najpre političke prirode³⁰⁶, a onda i da se obezbedi adekvatna briga i institucionalno stanovanje za penzionere³⁰⁷, onda pojavu platforme u vidu Rezolucije Skupštine SR Srbije *O društvenom staranju o ostarelim licima* (Službeni glasnik SR Srbije broj 25/72) iz 1971.

³⁰⁶ Da se izjednače sa radništvom.

³⁰⁷ U domovima penzionera uvek je postojao i deo korisnika koji nisu bili penzijski osigurani, o čemu će biti više reči u narednom potpoglavlju.

godine, možemo označiti kao početak druge faze prirodno-istorijskog modela. Međutim, čini se da se u samoj implementaciji onoga što je Rezolucijom utvrđeno prilično odstupilo, što još jednom potvrđuje ispravnost konstruktivističkih stajališta. Isticanje činjenice da se na terenu stanje nije promenilo, da mnogi gradovi i centri nemaju organizovani smeštaj za stare, do toga da se stari: “bezmalob i ne vide u budžetima i srednjoročnim i godišnjim planovima najvećeg broja opština u odgovarajućim zahtevima” ili “još kao da nisu ušli u krug pažnje mlađih, svih onih koji provode socijalnu politiku u praksi na terenu” (Miletić M. 1978, 389), vodi zaključku o zaoštravanju u procesu treće faze prirodno-istorijskog modela konstruisanja datog društvenog problema³⁰⁸ koji nije mogao da pređe u narednu fazu sve do promene društvenog uređenja koje će to omogućiti³⁰⁹.

Kao krajnji zaključak u vezi sa domskom mrežom valja istaći i to da se od sedamdesetih godina javljaju i zahtevi koji dopiru iz naučne sfere, ali da ni oni nisu uspeli da preinače činjenicu da i danas govorimo o skromnim domskim kapacitetima (kapacitet je 2008. godine bio svega 0,6% u odnosu na broj lica starijih od 60 ili 65 godina (prema Dinić i dr 2008)). Kao drugi problem ističe se da je mreža razgranata u Vojvodini i duž autoputa, te da ja usluga domskog zbrinjavanja za mnoge nedostupna.

Poseban deo studije bio je posvećen savremenom ujedinjavanju u problemu starosti i siromaštva. Tradicija ujedinjavanja u problemu različitih kategorija nevoljnika, kada je organizovani smeštan u starosti u pitanju, ukoliko, traje od početaka sazdanja starosti kao društvenog problema. Dato ujedinjavanje karakterisalo je i početnu fazu konstruisanja starosti, tj. ovog njenog toka konstruisanja, ali se javlja i u trećoj fazi koja pripada savremenom periodu. Budući da starost ne uspeva da se odvoji od šireg problema siromaštva i da nije uspela da se do kraja etablira kao samostalni društveni problem, još jednom je potvrđeno da se radi o krnjem konstrukt. Za razliku od prvobitnog ujedinjavanja, tj. iznalaženja rešenja za smeštaj svakovrsnih nemoćnih u okviru uboških domova, danas aktuelno stanje zasnovano je na zakonskim rešenjima kojima je omogućeno ujedinjavanje pod novim imenom, odnosno pod definisanjem socijalne potrebe koja

³⁰⁸ Kada su centru njegovog područja penzioneri.

³⁰⁹ O čemu će biti više reči u narednom poglavlju.

omogućava da se na istom mestu nađu stara, psihički izmenjena, invalidna, nedovoljno emotivno i intelektualno razvijena, izbegla lica... Socijalna potreba, drugim rečima, postaje eufemizmom koji objedinjuje različite vrste nemoći, bilo da se radi o siromaštvu ili telesnoj i/ili mentalnoj karakteristici štićenika koji bivaju smešteni u dom za stara lica. Konkretnije, stanje socijalne potrebe, odnosi se na situaciju kada pojedinci nisu u mogućnosti sa samostalno vode računa o sebi ili to mogu u veoma ograničenoj meri (Dinić 2008a, 617), a usled opisanog izjednačavanja dolazi do dvojakih posledica. Prva se odnosi na to da se brišu razlike između različitih korisnika, dok druga upućuje na to da se gube i razlike između starijih korisnika koji mogu biti u manjoj ili većoj meri pogođeni stanjem potrebe, ali i ne moraju biti njome pogođeni. Insistiranje na razlikama, u gerontološkoj literaturi, ima zadatak da uputi na to da različite potrebe proističu iz različitih problema, zbog čega ih nije dobro negirati i zanemarivati. Suprotno tome, kao poslednja mera društvenog organizovanja, izriče se smeštaj u staračke domove s ciljem rešavanja pojedinačnih štićeničkih problema, koji mogu biti nesamerljivi ali i problema šire društvene zajednice.

Pojava smeštanja različitih kategorija ugroženih, koji to mogu biti i prema imovnom stanju, ili stepenu sposobnosti da se brinu o sebi usled fizički ili mentalno izmenjenog stanja nije novina ukoliko se uzmu u obzir počeci procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema, u konkretnom toku konstruisanja. Međutim, ono što jeste novina podrazumeva da je dato izjednačavanje posledica definisanja kriterijuma po kojima se određena lica smeštaju u dom, a koje pruža resorno Ministarstvo. Kao važnu među u vremenu valja izdvojiti 2012. godinu kada dolazi do "poravnanja" različitih korisnika domskih kapaciteta zvaničnim izjednačavanjem odraslih i starih, što vodi zaključku o redefinisaju društvenog problema. Naime, aktuelni Zakon o socijalnoj zaštiti socijalnu zaštitu definiše kao organizovanu društvenu delatnost od javnog interesa čiji je cilj pružanje pomoći i osnaživanje za samostalan i produktivan život u društvu pojedinaca i porodica, kao i sprečavanje nastajanja i otklanjanje posledica socijalne isključenosti. Zakon, takođe, poznaje i načelo zabrane diskriminacije. Zakon, dalje, prepoznaje usluge smeštaja i to: smeštaj u srodničku, hraniteljsku ili drugu porodicu za odrasle i starije; domski smeštaj. Korisnike socijalne zaštite Zakon deli na maloletna i punoletna lica, a za ovu studiju najvažnije jeste to da se punoletna lica dele na odrasla lica (od navršениh 26 do 65 godina) i

na starija (preko 65). Međutim, kada se prouče uredbe koje su odnose na mrežu ustanova, dolazi se do značajnih zaključaka koji potvrđuju da se radi o redefinisaju društvenog problema i zatvaranju u dugotrajnu treću fazu u procesu prirodne istorije društvenog problema. Osnov da se različite kategorije štićenika tretiraju drugačije prema dobnom kriterijumu (ali i prema problemu s kojim se suočavaju), naime, zvanično je izmenjen, a time je i formalno dozvoljeno ono što se u praksi i ranije dešavalo, a to je smeštanje različitih kategorija štićenika u istu ustanovu. Ukratko: “ostvarenje prava na smeštaj korisnika u ustanove socijalne zaštite obezbeđuje se preko mreže ustanova” (Vuković 2005, 294), a označena mreža, u skladu sa uvaženom prirodnom stanja socijalne potrebe i kategorije korisnika, kada se radi o odraslima ili starima, podrazumeva: prihvatne stanice, prihvatilišta, dom za penzionere i stara lica, dom za odrasla invalidna lica, zavod (dom) za smeštaj lica ometenih u mentalnom razvoju i duševno obolelih lica (prema ista 2005, 294 – 295). Međutim, na osnovu člana 63. Zakona o socijalnoj zaštiti doneta je Uredba o mreži ustanova socijalne zaštite marta 2012. godine kojom se utvrđuje mreža ustanova socijalne zaštite koje pružaju usluge domskog smeštaja za „odrasle i starije“. Mrežu čini pedeset devet³¹⁰ ustanova za odrasle i starije koje pružaju usluge domskog smeštaja, s tim da se mogu podeliti prema tipu korisnika kojima su namenjene. Prvi tip se odnosi na ustanove namenjene smeštaju odraslih i starijih; drugi tip namenjen je smeštaju odraslih i starijih i odraslih i starijih sa intelektualnim i mentalnim teškoćama; trećem tipu ustanova pripadaju one namenjene smeštaju odraslih i starijih sa intelektualnim i mentalnim teškoćama; četvrti tip ustanova čine one namenjene odraslim i starijim korisnicima sa telesnim teškoćama i, poslednji, peti tip ustanova čine one namenjene odraslima i starijima sa senzornim teškoćama. Kada se aktuelna Uredba uporedi sa stanjem iz 2008. godine, primera radi, tj. sa Odlukom o mreži ustanova socijalne zaštite za smeštaj korisnika, jasno je uočljivo da su posebno bile izdvojene ustanove prema tipu delatnosti. Ustanove socijalne zaštite za smeštaj odraslih lica podrazumevale su: domove za odrasla invalidna lica i lica sa čulnim oštećenjima; zavode za odrasla lica ometena u mentalnom razvoju i duševno obolela lica; domove za odrasla lica ometena u mentalnom razvoju; domove za duševno obolela lica; domove za smeštaj starih lica; gerontološke centre (s namenom smeštaja starih lica).

³¹⁰ Šezdeseta je namenjena žrtvama trgovine ljudima.

Međutim, ovaj poslednji korak u izjednačavanju različitih ugroženih koji se dogodio 2012. godine podrazumevao je i formalno izjednačenje starih i odraslih. Ovim je nestana i poslednja prepreka za zajedničko smeštanje u domove bilo da se radi o starima sa nekim od označenih problema i onim starima koji ih nemaju, bilo o mlađima koji su u stanju socijalne potrebe sa onima koji to nisu. Ipak, kao zaključak nameće se činjenica da je ovog ujedinjavanja u praksi bilo od početaka procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema i tokom svih faza prirodno-istorijskog modela, budući da su u domove za stara i penzionisana lica, po kriterijumu socijalne potrebe, tj. ugroženosti, kako je objašnjeno, bila smeštana i mlađa invalidna lica, izbegla lica, mlađa psihički izmenjena lica, ili, pak, starija psihički izmenjena lica... pored korisnika koji su ispunjavali uslov pripadanja kategoriji starijih ili penzionisanih.

Kada se radi o samoj klasifikaciji domskog kapaciteta, ona se, kako se može zaključiti, kretala kroz nekoliko faza, budući da je problem klasifikacije jedan od najtežih. Naime, istorija iznalaženja opšteg i jedinstvenog principa klasifikacije, tj. obeležja korisnika na osnovu kojeg bi se izvršila i kategorizacija ustanova, najpre se kretala od ideje da je željeno razgraničenje moguće naći u vrsti prihoda. Ovo je drugim rečima značilo da se radilo o izdvajanju korisnika za koje troškove smeštaja plaćaju opštine od onih koji te troškove snose sami (Baljošević 1978, 327), u čemu je moguće prepoznati uticaj penzionisanog sloja društva i njihovih organizacija. Potom, kao osnova klasifikacije uzimala se činjenica da li korisnici pripadaju kategoriji nepokretnih ili pokretnih, s tim da je bilo i kombinovanog smeštaja (isti 1978, 327). Krajnji rezultat promene ideje o klasifikaciji i kategorizaciji bilo je stanovište da je potrebno da tretman korisnika bude individualan, tj “da nema mesta “paketu usluga” (isti 19978, 327). Međutim, kao krajnji zaključak može se izvesti stav da se u praksi dogodilo, upravo, ono što se nije želelo, a da se to, naposljetku, i ozvaničilo formalnim izjednačavanjem starih i odraslih.

Kao jedan od glavnih problema domaća literatura koja se bavi starima i starošću apostrofira nemogućnost razgraničenja ni između ostarelih korisnika domova koji se suočavaju sa problemima usko vezanim za proces starenja. Na prvom mestu, to je problem demencije (prema Pecija-Urošević 2010), tj. nepostojanje adekvatnih kapaciteta za

zbrinjavanje osoba koja pate od nje, dok se kao dodatni problem ističe i pomanjkanje stručnog kadra koji bi brinuo o njima.

Kao poseban problem, sa konstruktivističke tačke gledišta, izdvaja se i nedostatak, pa i izostajanje stručnjaka, u prvom redu onih koji se bave gerontopsihijatrijom, kao onog elementa koji bi mogao da vodi promeni odnosa prema različitim kategorijama starih u domovima, ali i prema onima koji nisu stari, ali se u njima nalaze. Stanje kadrova i kapaciteta psihogerijatrijskih odeljenja, ocenjuje se kao izrazito neadekvatno, a čak ni formiranje Komisije za mentalno zdravlje od strane Ministarstva zdravlja 2003. godine nije vodilo preinačenju objektivno teške situacije. Objektivnost stanja, ponovo se pokazalo, nije bila dovoljan uslov za preinačenje nepovoljne situacije. Umesto toga, došlo je do formalnog ujedinjenja odraslih i starih korisnika domskih kapaciteta.

Na osnovu do sada rečenog, jedan od zaključaka, svakako, jeste da je nemoć i starih i ostalih "drugih" da se odupru izjednačavanju, što potencijalno vodi nemogućnosti zadovoljenja njihovih potreba koje mogu biti veoma različite, uticala na to da domovi za stara lica postali neka vrsta „poslednje stanice“ za sve one za koje društvo nije imalo adekvatno rešenje. Zbog toga, nije zgoreg podsetiti na reči Žorža Minoa: "Star čovek, nezanimljiv pacijent zato što se izlečiti ne može, prognan je u starački dom" (Minoa 1994, 14). Ipak, ovaj neizlečivi čovek nije ostao usamljen. Njemu su se pridružili i ostali "drugi", za društvo, "neizlečivi". Upravo u ovoj argumentaciji, tj. u činjenici da nije moglo doći do samoorganizovanja, ali ni organizovanja od strane stručnjaka s ciljem preinačenja datog stanja, možemo tražiti razloge zbog kojih je četvrta faza u procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema, u konkretnom toku procesa, ponovo izostala.

Međutim, četvrtu fazu bilo je moguće prepoznati u onome što je za potrebe ovog rada označeno kao dopunsko rešenje u starosti. Dopunska rešenja u stanovanju i zbrinjavanju starih ljudi analizirana su s ciljem da se odgovori na pitanje da li ona odgovaraju četvrtoj fazi toka prirodne istorije datog društvenog problema. Ukratko, alternativnim rešenjima, iz konstruktivističke prizme, moguće je smatrati dva razvojna toka. Prvi podrazumeva stvaranje alternativnih institucija kao sredstva za razvoj socijalne i političke osnove za radikalno menjanje postojećih procedura. Druga predstavlja udaljavanje ili povlačenje od institucionalnog sistema s ciljem stvaranja alternativnih institucija za članove interesne

grupacija. Međutim, da bi se pravila razlika između ovako definisanih alternativnih rešenja i onih koje gerontološka literatura definiše kao alternativna, a u koje spadaju na ovom mestu analizirani: privatni domovi za stara lica, geronto domaćice, dnevni centri i klubovi za stare, kao i hraniteljstvo, bilo je potrebno označiti ih kao dopunska, iako će neka od njih pokazivati izvesne karakteristike četvrte faze u procesu konstruisanja konkretnog društvenog problema. Ono što sva dopunska rešenja izjednačava jeste činjenica da uključuju imperativ novijeg datuma da se starosti pristupi s platforme pružanja usluga što ovu praksu čini neodvojivom od tržišne ekonomije. Ukratko, radi se o setu usluga koje podležu tržišnom principu i koje su u skladu s formulisanjem ovog pitanja kao dela reformskih procesa u okviru sveobuhvatnog društvenog imperativa koji obuhvata i konstruisanje starosti kao društvenog problema.

Rešenje koje ima karakteristike četvrte faze prirodno-istorijskog modela jeste domsko zbrinjavanje starih lica u privatnim domovima koje je nastalo tek pružanjem zakonskog okvira bilo je moguće govoriti o zasnivanju nove prakse, a koja je uspostavljena donošenjem *Zakona o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana*. Ovim Zakonom dozvoljava se i drugim pravnim i fizičkim licima da osnivaju ovu vrstu domova, pored Vlade Srbije, odnosno nadležnog organa autonomne pokrajine, čime se prekida decenijski monopol nad datom uslugom. Ipak, činjenica da je ovo dopunsko rešenje u najvećoj meri narastalo u okviru sive zone poslovanja, pored toga što upućuje na neuređenost date oblasti, pruža i mogućnost da se preinači uvreženo mišljenje o *starosti* kao neprofitabilnom području i isključivom teretu za državu. Nagli porast legalnih privatnih domova, kao i bujanje ovih ustanova u okviru sive zone, ide u prilog činjenici da i starost može biti “dobra roba”, što s konstruktivističkog stanovišta otvara mogućnost za redefinisane samog društvenog problema, time i plana delovanja, makar u ovom njegovom delu konstruisanja.

Pojava finansijera i delatnika u oblasti ove privatne usluge dovela je do formulisanja pojedinih zahteva koji bi za dalji proces konstruisanja mogli biti od važnosti. Među njima moguće je istaći zahtev koji se odnosi na smanjenje propisanih standarda za osnivanje ustanove, a važan podatak jeste i taj da je 2006. godine osnovano *Udruženje privatnih*

*domova*³¹¹ u Beogradu s ciljem “da pokuša da se bori protiv zloupotrebe starih lica i za legalan i profitabilan rad u ovoj oblasti” (Dinić i dr. 2008, 121). Sve ovo vodi zaključku da bi profitom motivisani sektor mogao imati ulogu kakvu imaju alternativne institucije iz četvrte faze procesa konstruisanja nekog društvenog problema, tj. da pritiskom utiče na promenu regulativa i da vodi daljem redefinisaju društvenog problema. Iako privatni sektor nije nastao kao alternativa na način da je istupio iz postojećeg sistema socijalne zaštite, nego predstavlja prirodnu posledicu ranije opisanih uslova, privatne domove za stara lica trebalo bi smatrati značajnim alternativnim rešenjem, iz ugla konstruktivističke teorije, čiji uticaj bi mogao da poraste u predstojećem periodu. Ovome ide u prilog i to što se radi o, za nas, novoj oblasti rada, što je ovom dopunskom rešenju zajedničko sa ostalim ovde analiziranim rešenjima.

Važnost prepoznavanja novog ujedinjavanja koje odskora povezuje stare i nezaposlene, još više se odnosi na drugo analizirano dopunsko rešenje, tj. na geronto domaćice. Na ovom mestu, naime, radi se o povezivanju starih i nezaposlenih (u prvom redu žena kao posebno osetljive ugrožene grupe na tržištu rada) kao dve većinske, problemske grupacije u društvu. Delatnost³¹², koja se odvija u okviru pružanje usluge *pomoć u kući*, vid je vaninstitucionalne pomoći i prepoznata je kao višestruko pozitivna, kako za stare koji zahvaljujući ovoj usluzi nastavljaju život u svom domu, tako i za osobu koja na ovaj način dobija posao, ali i za lokalnu samoupravu u čijoj je nadležnosti finansiranje različitih vidova pomoći starima budući da ova usluga spada u jeftinije. Saradnju lokalnih samouprava i nevladinog sektora u ovoj oblasti moguće je sagledati i kao deo šire akcije za smanjenje stope siromaštva, ovoga puta kroz smanjenje nezaposlenosti kao izvora siromaštva. Pojavu nevladinog sektora u ovoj oblasti, zato, moguće je razumeti kao četvrtu fazu u konstruisanju datog društvenog problema, a označenu saradnju valja apostrofirati iz još jednog, za konstruktivističku teoriju, važnog razloga. Interesne grupe koje implementiraju projekte, u okviru kojih ugrožene kategorije na tržištu rada zasnivaju radni odnos³¹³, imaju značaja i zbog toga što se otvara mogućnost za izricanje zahteva u vezi sa procedurama koje se opisuju kao nedovoljno efikasne. Procedura na koju nevladin sektor

³¹¹ U trenutku kada je postojalo svega šest registrovanih privatnih domova.

³¹² Koja se u ruralnim oblastima javlja još sedamdesetih godina 20. veka.

³¹³ Dok traje projekat.

upućuje kao na najproblematičniju odnosi se na pravilo da se usluga geronto domaćice ne određuje korisniku prema stepenu potrebe, nego prema datumu podnošenja zahteva za uslugu. Međutim, kako je u oblasti pružanja usluga geronto domaćice izostao privatni sektor³¹⁴ u znatnijoj meri, izricanje zahteva od strane nevladinog sektora čini se nedovoljnim uslovom za promenu procedure. Ovo je moguće obrazložiti time da izricanje zahteva od strane onih koji zavise od budžeta, kao što je to slučaj s nevladinim organizacijama u konkretnom slučaju, za sada nema snagu promene, ali se ova mogućnost i dalje čini otvorenom, zbog čega je moguće govoriti o tome da se odvijaju procesi koji su karakteristični za četvrtu fazu u procesu konstruisanja društvenog problema.

Dnevni centri i klubovi za stare deo su modela otvorene socijalne zaštite starih i takođe su analizirani kao dopunska rešenja. Još sedamdesetih godina 20. veka³¹⁵ o njima se raspravlja kao o bitnoj dopuni institucionalnog sistema brige o starima, a uporište za širenje ove prakse pronalazi se u onovremenom ekonomskom razvoju zemlje, ali i u ugledajućim inostranim modelima. Pokušaj praćenja inostranih trendova, tj. okolnosti da je tokom šezdesetih i sedamdesetih godina “nastao širok pokret u zapadnim zemljama da se iznađu i organizuju alternativni vidovi institucionalnog, ali i vaninstitucionalnog, zbrinjavanja u starosti” (Manojlović 2004, 27), ipak nije dao željene rezultate u domaćim okvirima. Kao jedan od razloga, u početku, istican je nedostatak stručnih kadrova, ali i kasniji nastanak čitavog reda profesionalaca, koji za centralno polje svog delovanja imaju starost, nije uspeo da preokrene činjenicu da u slučaju klubova za stare govorimo o donekle uspejoj praksi, dok za dnevne centre možemo konstatovati da se radi o neuspehu da se zasnuje konkretni vid otvorene socijalne zaštite.

Kada se razvoj vaninstitucionalne zaštite razume kao nemogućnost da se institucionalnim oblicima adekvatno reaguje u uslovima narastajućih potreba, ali i kao težnju postizanja raspodele obaveza između porodice i društva (Kozarčanin 2004b, 56), onda bi konkretne prakse trebalo dovesti u vezu sa konstruktivističkim postavkama koje se tiču četvrte faza prirodno-istorijskog modela. Ukratko, ovu praksu ne možemo označiti kao

³¹⁴ Zbog veličine troškova koji su posledica propisanih obaveza prema državi, ali i nemogućnost da se posluje u okviru cena koje diktira JP „Dnevni centri i klubovi“ budući da ovu službu regresira grad (Pecija-Urošević 2010, 119).

³¹⁵ U stručnoj literaturi.

datu fazu, budući da ne predstavlja izlazak iz zasnovanog sistema socijalne zaštite, nego pre pokušaj njegove dopune. Pre se ovde radi o trećoj fazu u kojoj je promenjen službeni plan, što se najbolje vidi u slučaju dnevnih centara koji se konceptijski razlikuju od klubova. Naime, klubovi za stare kao korisnike imaju nezavisne stare osobe, dok bi dnevni centri trebalo da pružaju kompletnu brigu tokom dana korisnicima koji imaju potrebu i za medicinskom negom. Ukratko, i pored toga što potreba razvijanja dnevnih centara već dve decenije nalazi svoje mesto u zakonskim regulativama i strateškim dokumentima, konkretne aktivnosti na zasnivanju prakse izostaju. Naime, *Zakon o socijalnoj zaštiti i socijalnoj sigurnosti građana iz 1991. godine* predvideo je pravo starijih lica na dnevni boravak. *Strategija za smanjenje siromaštva u Srbiji*, takođe, se zalaže za deinstitucionalizaciju i razvoj dnevnih centara. Takođe, i *Nacionalna strategija o starenju 2006 – 2015* u opšte ciljeve uvrstila je i *Prioritetno razvijanje vidova društvene podrške porodici i pomoći starijim ljudima u njihovom prirodnom životnom okruženju* i predvidela da će se u gradovima i većim opštinama obezbeđivati pružanje usluga klubova, službi dnevnog boravka, službi za dostavu hrane - tzv. "hrane na točkovima", usluga stalnog kontakta i posredovanja tzv. "tele - alarma"... Međutim, kako je konkretni vid otvorene socijalne zaštite namenjen funkcionalno poluzavisnim osobama koje imaju izvesni stepen invaliditeta, on je zamišljen i kao onaj koji bi omogućio podelu brige oko stare osobe između društva i porodice³¹⁶. Ili, konkretnije, cilj ovih ustanova jeste da "porodici starijih i invalidnih odraslih lica pruži društvenu pomoć, tako, da ona rasterećena teškoća u neposrednom zbrinjavanju, nezi i zadovoljenju drugih potreba, nastavi da brine o svom članu..." (Kozarčanin 2004b, 61) Upravo ova preraspodela pokazala se kao nemoguće, zbog čega se čak dva puta odustajalo od otvaranja dnevnog centra u Beogradu. "Prvi put 1996. godine kada se stiglo već i do osnivanja ustanove i izrade projekta za adaptaciju obezbeđenog objekta, i drugi put 2001. godine, kada se stalo već posle izrade elaborata" (Kozarčanin 2004a, 23). Činjenica da postoje dnevni centri koji su orijentisani ka drugim kategorijama korisnika³¹⁷, u znatnijoj meri deci, svedoči o važnosti samoorganizovanja porodica starijih pripadnika društva s ciljem zadobijanja prava koja su im propisana

³¹⁶ Dostupno na: www.politika.rs/rubrike/Drustvo/t33006.lt.html

³¹⁷ Oko četrdeset.

strateškim dokumentima. Zaključak da podela brige o starima između porodice i društva nije zaživela i da ona pripada ili porodici, čime ostaje u krugu ličnog i privatnog, ili državi kada se radi o staroj osobi u stanju socijalne potrebe i kada rešavanje problema pripada akcijama vezanim za konstruisani društveni problem, čini se ispravnim i upućuje na starost kao krnje konstruisani društveni problem.

Kao važan zaključak valja istaći i to da do zasnivanja ove prakse nije došlo i iz materijalnih razloga, jer bi otvaranje dnevnih centara povlačilo stalni radni odnos za kadrove u njima, što se naspram zapošljavanja geronto domaćica, primera radi (koje rade na određeno vreme i za minimalne zarade) ne prepoznaje kao smanjenje stope siromaštva sprečavanjem dugotrajne nezaposlenosti ugroženih kategorija na tržištu rada, nego kao izdatak koji se ne može podmiriti iz budžeta. Činjenica da je prvi privatni dnevni centra³¹⁸ otvoren tek 2012. godine u Beogradu dodatno govori o težini prevazilaženja problema troškova.

Nešto bolje zasnovana praksa klubova za stara lica, takođe, daleko je od optimalne kada se uzme u obzir, primera radi, da u protekle dve decenije nije proširena mreža na teritoriji Beograda, koji inače predstavlja bolji primer zasnivanja ove delatnosti. Mreža je bolje razvijena i u većim mestima Vojvodine, dok njena razvijenost opada u centralnoj, zapadnoj i jugozapadnoj Srbiji (Kozarčanin 2004a, 23). Problem nedostatka prostora, nemogućnosti zapošljavanja stručnog kadra, koji sada postoji ali ne postoji mogućnost da se dovede na platni spisak, kao i izostajanje organizovanja porodica sa kojima je država trebalo da podeli "teret" staranja o starima čini ovoj vid brige "zarobljenim" u trećoj fazi konstruisanja društvenog problema.

Apostrofirana krnjost, tj. izostajanje legitimiteta problema starih, uočljiva je i u slučaju hraniteljstva koje je regulisao *Porodičnim zakonom*³¹⁹, ali samo u slučaju dece, tj. maloletnih lica gde hraniteljstvo može trajati do dvadeset šeste godine hranjenika. Izostajanje hraniteljstva starih iz zakonske regulative u nesrazmeri je s imperativima koji se nalaze u *Strategiji razvoja socijalne zaštite* iz 2005. godine i *Nacionalne strategije za smanjenje siromaštva* iz 2006. godine, a koje se zalažu i za smeštaj starih u hraniteljsku porodicu, i

³¹⁸ Prvi privatni dnevni centar, takođe, ne odgovara karakteristikama četvrte faze konstruisanja društvenog problema.

³¹⁹ Dostupno na: <http://www.minrzs.gov.rs/doc/porodica/Porodicni%20zakon.pdf>

aktivnosti gerontologa s ciljem da promovišu ovaj vid brige koji se definiše kao onaj koji ima višestruko pozitivne efekte kako na ostarelo lice koje time uspeva da izbegne institucionalno zbrinjavanje, tako i na same institucije čiji se resursi ocenjuju kao nedovoljni, ali i na državni budžet koji finansira ove ustanove. Ovaj raskorak doveo je do izrazito slabo zasnovane prakse, čemu u prilog ide podatak iz 2007. godine kada je na teritoriji Beograda bilo 835 lica smeštenih u druge porodice, s tim da je 821 pripadalo grupaciji dece i omladine, 10 grupi odraslih, a samo 4 korisnika ovog dopunskog rešenja bila su u starijoj dobi (prema Pecija-Urošević 2010, 90).

Ni organizacija stručnjaka okupljenih u *Gerontološkom društvu Srbije*, a koje je 2007. godine izradilo *Jedinstvenu metodologiju zbrinjavanja ostarelih osoba angažovanjem hraniteljske porodice i geronto-hraniteljice* (u Dinić i dr. 2008, 106-114) nije uspela da dovede do promene u odnošenju prema ovoj praksi, a koja je u slučaju starih kompleksnija nego u slučajevima hraniteljstva dece i omladine. Prema metodologiji, zbrinjavanje ostarelih osoba, kod kojih za tim ima potrebe, vršilo bi se na dva načina: smeštanjem u odabrane hraniteljske porodice ili pružanjem usluga odabranih geronto hraniteljica u stanu ostarele osobe. Međutim, i pored isticanja mnogobrojnih prednosti, zaključak je, potcrtane prednosti nisu vodile željenoj promeni.

Strategija ujedinjavanja u problemu starih i nezaposlenih koji je trebalo da zasnuju novu "profesiju" geronto hraniteljice, ukratko, nije uspeo. Isto se može zaključiti i za vid pomoći koji je kroz dnevne boravke trebalo da izađe u susret i ostareloj osobi i njenoj porodici. Razloge tome možemo potražiti u činjenici da sve dok društvo povezuje starost i porodicu kao okruženje koje ima prava i obaveze prema ostarelom čoveku, prema nekom od zakona, da će izostajati ili pravna regulativa i/ili predviđena praksa. Na ovaj način, starost i dalje ima podvojenu pripadost ili porodici u okviru koje se rešavaju problemi vezani za nju (ili samom ostarelom čoveku), ili državi koja ih rešava institucionalno.

Kao krajnji zaključak moguće je istaći to da će se problemi u vezi sa starošću i dalje rešavati u sklopu šireg problema, ako i uz simptomatično ujedinjavanje u problemu sa drugim socijalno ugroženim kategorijama društva. Isticanje okolnosti da se starost, uporno, vraća u okrilje ličnog i porodičnog, i pored svih faza procesa konstruisanja kroz koje je prošla, vodi mogućnosti da se potvrdi hipoteza o starosti kao krnje konstruisanom

društvenom problemu. Razloge tome moguće je pronaći i u nemogućnosti starih da se samoorganizuju, izostajanju samoorganizovanja njihovih porodica, kao i delatnika poput: geronto domaćica i geronto hraniteljica.

5. Starost kao resurs

Poslednje poglavlje studije zamišljeno je kao ono koje će dati ključne napomene o starosti kao resursu danas, i kao ono čiji je zadatak da najavi podrobija istraživanja u ovom pravcu. Zbog širine i kompleksnosti problema, ali i obima rada, poglavlje koje sledi ograničeno je na pojedine aspekte koji za interesne grupe koje se bave starima i za one kojima se konkretne grupe bave, predstavljaju ostvareni ili potencijali resurs. Ovim nije iscrpljen niti obim problema za proučavanje, niti dubina onih problema koji će biti obuhvaćeni nastavkom studije zbog čega bi buduća istraživanja valjalo usmeriti u tom pravcu.

Starost, kako je pokazano, jeste krnje konstruisani društveni problem, ali je ujedno i društveni problem za koji je moguće tvrditi da njegovo nestajanje iz arene koju deli sa drugim društvenim problemima više nije moguće. Različiti tokovi procesa konstruisanja, kojima je na prethodnim stanicama bila posvećena detaljnija pažnja, imali su različite „ishode“. Međutim, na ovom mestu važno je podsetiti na to da starost nije fiksirani produkt procesa konstruisanja tj. krajnji ishod. Pre se radi o socio-kulturnoj kategoriji koja je u konstantnoj meni, u zavisnosti od opštih društvenih pomeranja, ali i sposobnosti interesnih grupa, koje njome barataju, da je uklope u označene tokove. Zbog toga, o starosti možemo govoriti kao o konstrukt, koji se vezuje za određeni vremenski period i pojedine populacione grupe ili pojedine karakteristike tih grupa. Ovi konstrukti svojevrsni su resursi koje koriste i nadograđuju društveni, naučni, politički, humanitarni... akteri koji su u direktnoj vezi sa procesom konstruisanja starosti kao društvenog problema, sa manjim ili većim suvlasništvom nad njim.

Na stranicama koje slede, ukratko, veća pažnja biće posvećena društvenim akterima koji pripadaju sadašnjosti, a koji su se mogli javiti u bližoj ili nešto daljoj prošlosti. Konkretnije, zadatak ovog poglavlja biće da osvetli proces nastajanja socijalnog rada, gerijatrije, gerontologije i socijalne gerontologije³²⁰, kao onih naučnih oblasti u čijem središtu se nalazi izučavanje starosti i starenja i čiji naučni doprinos podrazumeva direktnu

³²⁰ S tim, da je slučaj socijalnog rada karakterističan po tome što je orijentisan ka starosti kao jednom od problema, dok ostale tri srodne naučne grane kao centralno polje izučavanja i delovanja imaju isključivo starenje, starost ili starog čoveka.

intervenciju u životu kako ostarele osobe, tako i društva u kojem ona živi. Ova vrsta intervencije jasno je uočljiva i na primerima političkih partija penzionera i nevladinih organizacije koje rade sa starima ili rade za stare.

5.1 Starost kao resurs za socijalni rad

Proučavanje procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema ne bi bilo kompletno ukoliko se u obzir ne bi uzeli i oni elementi konstrukcije koji pripadaju sferi naučnog tj. ukoliko se starost ne bi analizirala kao resurs za pojedine naučne discipline. Drugim rečima, radi se o analizi starosti kao predmeta proučavanja i odnošenja prema njoj u slučaju socijalnog rada. Za bolje razumevanje mesta starosti, kada se ona sagledava na ovde predviđen način, biće neophodno osvetliti razvojni put nauke i njeno priznavanje konkretne kategorije društva kao one kojom „barata“ u okviru vlastitog polja proučavanja i delovanja. Izrazito važno jeste ukazati na način na koji je razvojni put socijalnog rada bio izložen uticajima društvene ali i opšte naučne klime, u okviru koje se razvijao na ovim prostorima, i na koji način je stari čovek ulazio u opseg predmeta proučavanja i delatnog angažovanja stručnjaka, u okviru zasnovane profesije socijalnog radnika, ili se, pak, pozicionirao u označenom opsegu.

Na početku beše građansko društvo i po njega „opasni“: Povezivanje danas aktuelnog profesionalnog rada sa „institucionalno zasnovanim delatnostima karaktera socijalnog rada“ (Petričković 2006, 217) nameće se kao prvi korak u analizi konstruisanja starosti kao društvenog problema u okviru zasnivanja naučne discipline kakva je socijalni rad. Izlaženje iz okvira ličnog i pojedinačnog, bilo da se radi o onima koji se angažuju ili o onima oko kojih se angažuje, prvi je garant da se o starosti može razmišljati kao o društvenom problemu koji kreće put sazdanja. Međutim, i na ovom primeru biće moguće ukazati na to da se radi o krnjem konstruktivnom na šta ukazuje i prepoznavanje starosti kao predmeta konkretne naučne sfere i njenog delatnog angažmana, a koja po pravilu biva ujedinjena u problemu sa različitim vrstama nevoljnika, čiji je najčešći ujedinjujući imenitelj siromaštvo. O tome svedoči i sledeći navod:

„U okvirima državne inicijative, u skladu sa njenim zakonima, materijalnom potporom koja podrazumeva izgradnju ili obezbeđenje prostora, finansiranje tekućih troškova, obezbeđivanje stručnih kadrova, kontrolu (nadzor) rada i sl. vekovima se po principu institucionalnog ustrojstva ukazuje briga o siromašnima, nezaposlenim, nemoćnim, starim i

bolesnim ljudima, kao i osobama sa telesnim manama, deci bez roditeljskog staranja i njima sličnih kategorija „nišćih“ i ubogih.“ (Petričković 2006, 217)

Profesionalno sazdanje socijalog rada, na temeljima naučne zasnovanosti, datira s kraja 19. veka i može se sagledati ili kao „istorijsko-civilizacijski produkt kontinuirane težnje egzistencijalne humanizacije“ (Petričković 2006, 282) ili kao izraz pružanja pomoći društvu koje se suočavalo sa narastanjem broja ugroženih kategorija stanovništva koje sve otvorenije postaje pretnja tom i takvom društvu. Ako se uvaži stav „da niti jedna društvena delatnost uključujući i nauku, ne može biti vrednosno neutralna“ kao i to da „svaka društvena delatnost ima određenu utilitarnost, koja obezbeđuje realizaciju nečijih, najčešće vladajućih, ideja, vrednosti, potreba i ciljeva“ (Milosavljević M. 1990, 42) onda ova druga perspektiva može bolje izaći u susret potrebi da se odgovori na jedno od suštinskih konstruktivističkih pitanja: zbog čega u nekom trenutku izvesna stanja uspevaju da skrenu pažnju na sebe kao problemska i kao ona koja valja rešavati, dok u nekom drugom trenutku to ne uspevaju? Drugim rečima, otvoren je put mogućnosti da se označe međe u vremenu oko kojih se formira promena u prizmi kroz koju se posmatra neko stanje u društvu. Zasnivanje nove nauke i njeno fokusiranje na marginalne skupine društva, čini se, pruža dovoljno elemenata za razumevanje opšte klime u kojoj se promene dešavaju.

U studiji *Socijalni rad na raskršću* Milosav Milosavljević ukazuje na najmanje dva ideološka upliva u sferu socijalnog rada, a koji su se odrazili i na mesto starog čoveka u njemu. Prvi i za starost presudni upliv odnosi se na samo zasnivanje socijalnog rada koji autor razume prvenstveno kao potrebu građanske klase da „rafiniranim sredstvima koja odgovaraju demokratiji buržoaskog tipa, ostvaruje socijalnu kontrolu“ (Milosavljević M. 1990, 42). Socijalni rad, tako, postaje „agent“ društvene kontrole, disciplinacije, socijalizacije i resocijalizacije, ali i represije kao krajnje instance koju apostrofira Milosavljević. Okretanje ka marginalnom kao društveno ugrožavajućem uključuje sve one stare i siromašne ili bolesne tj. nesposobne da se sami staraju o sebi kao pripadajući element mnogobrojnijem nezaposlenom, bolesnom, siromašnom... delu populacije. Drugi važan upliv ideologije u sferu naučnog i delatnog aspekta socijalnog rada tiče se skorije istorije tj. onog perioda kada se jugoslovensko društvo razvijalo na temeljima interesa, ciljeva i potreba radničke klase i kada je, prema oceni autora, „i socijalni rad svojim

ciljevima, principima, sadržajima i metodološkim pristupima trebalo da bude usmeren prema tim ciljevima i vrednostima“ (isti 1990, 43). O sagledavanju starog čoveka kroz prizmu rada i radništva već je bilo reči u prethodnim poglavljima, a na ovom mestu valja podsetiti da se radi o zasnivanju penzionera kao novog sloja društva, što je dalje vodilo otvaranju gerontoloških centara u kojima, upravo, socijalni radnici predstavljaju deo stručnog kadra. Ipak, proći će čitava dekada dok prvi socijalni radnik ne bude bio zaposlen u nekoj od ustanova za smeštaj starih lica. Prvi koji je bio primljen u stalni radni odnos 1969. godine, u Domu u Futogu, bio je socijalni radnik Mitar Krestić koji će kasnije postati i direktor ove ustanove (Krestić i Drča 1999, 28). Nešto ranije otpočeće praksa otvaranja centara za socijalni rad koji će vremenom postati mesta rešavanja problema starije populacije, ali i mesta zapošljavanja budućih socijalnih radnika. Prvi centar za socijalni rad, koji je bio višefunkcionalna ustanova socijalne zaštite, otvoren je 1956. godine u Beogradu, na opštini Palilula, s ciljem obezbeđivanja stručno-metodološke i institucionalne osnove za sprečavanje i suzbijanje socijalnih problema (Vuković 2005, 291). Prvi centri nastali su iz psihološko-pedagoških, socijalno-medicinskih i drugih savetovališta i vremenom su prerastali u samostalne institucije, a naročiti podstrek za otvaranje novih centara imala su određena pravna akta, među kojima se naročito izdvaja *Preporuka o formiranju centara za socijalni rad kao samostalnih stručnih službi za poslove socijalne zaštite*, koju su doneli *Odbor za socijalnu politiku i narodno zdravlje Saveznog veća* i *Odbor za pitanje rada i socijalnog osiguranja Veća proizvođača Savezne narodne skupštine* 1961. godine (ista 2005, 291).

Međutim, pre nego bude moguće ukazati na zanimljive relevantne faze zasnivanja profesije socijalnog rada s kojom je u vezi i obrazovanje socijalnih radnika, na ovom mestu, valja skrenuti pažnju na još jedan prelomni period koji se podjednako snažno odrazio na profesiju i naučno preispitavanje starosti kao dela problema kojima se bavi socijalni rad. Ratni period devedesetih godina 20. veka, kao i promene početkom narednog, pokazaće koliko „baratanje“ starima kroz sagledavanje i praksu socijalnog rada ima sva obeležja kriznog kada, ponovo, govorimo o starima, a siromašnima, i kada suvlasništvo nad društvenim problemom podrazumeva „lavovski“ deo državne intervencije tokom devedesetih godina, ili pak stavljanje težišta na lokalnu samoupravu, u potonjem

vremenskom intervalu, kao preporučenom putu ka smanjenju stope siromaštva i boljeg pozicioniranja države na putu pridruživanja tzv. „porodici evropskih naroda“. Pre nego ovi uticaji, koji su se reflektovali i na starog pripadnika društva, budu bolje osvetljeni, potrebno je ukazati i na one važne delove procesa konstruisana svakog društvenog problema, a koji podrazumeva izricanje zahteva i ukazivanje na nepovoljno stanje koje valja promeniti, kao i na retoriku i strategiju korišćenju s ciljem promene u sagledavanju i tretiranju određenog stanja koje se pokušava etablirati kao društveni problem. Konkretnije, biće reči o tome kako je socijalni rad „krčio“ vlastito mesto među drugim naukama na koje je bio upućen od zasnivanja delatnosti, o čemu ne bi bilo moguće govoriti bez poznavanja makar i elementarnog razvojnog puta obrazovanja stručnjaka, budući da imaju važnu ulogu u konstruisanju svakog društvenog problema. Razumevanje ovog procesa moći će da pomogne u razumevanju procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema u naučnoj sferi, iz razloga što se, kada je reč o starima, ponovo, nalazimo na „terenu“ marginalizovanih i nedovoljno sposobnih osoba za samostalno funkcionisanje, bilo da se radi o lokalnoj zajednici ili da je ona naučna.

Bez muke nema nauke: Razvoj obrazovanja socijalnih radnika u jugoslovenskim okvirima kasnio je pedesetak godina za inostranim, ugledajućim modelom. Prvi kurs za profesionalne socijalne radnike organizovan je 1904. godine u Njujorku, sa dvogodišnjim trajanjem i obezbeđivanjem diplome koja je omogućavala profesionalno bavljenje socijalnim radom (Milosavljević M. 1990, 9). O kursovima za studente koji su mogli da steknu znanja iz oblasti socijalnog rada u Velikoj Britaniji ima i ranijih pomena (Bosanquet 1901, 302) i već s početkom etabliranja nove naučne discipline bilo je primetno da nije dovoljno pažnje posvećivala staroj populaciji. Tome u prilog ide izlaganje Antoanete Kenon (Antoinette Cannon) na Trećoj međunarodnoj konferenciji Socijalnih radnika održanoj 1928. godine koja je apostrofirala da socijalni radnici malo pažnje posvećuju udobnosti i sreći starih ljudi (u International Conference On Social Work 1936, 190). Umesto toga, socijalni rad se fokusirao na najvidljivije grupe i probleme, poput imigranata u SAD (Woods 1905, 31) čiji je broj narastao u skladu sa privrednim rastom zemlje domaćina.

Zadatak ovog dela studije, dakle, jeste analiza zasnivanja nove nauke s ciljem boljeg razumevanja mesta starog čoveka u društvu u kojem se razvija disciplina, a kojeg tokom vremena u manjoj ili većoj meri uključuje u red problema kojima se bavi, zbog čega valja podsetiti na ideju da: „socijalni rad, kao agens društva, odražava društvene stavove prema starenju, jedne nezadovoljavajuće mešavine antipatije i simpatije, stereotipa i senzitivnosti“ (Bloom i Monro 1972, 103). Da bi to bilo moguće, potrebno je uputiti i na to u kakvoj klimi se razvijao domaći socijalni rad, s posebnim akcentom na razvoj obrazovanja kao one okolnosti koja će uticati i na kadrovsku strukturu u institucijama i ustanovama kojima je povereno staranje o starima. Strategije razvoja i korišćena retorika, snažno upućuju na marginalni položaj socijalnih radnika u odnosu na druge profesije s kojima su delile, i dalje dele, polje naučnog i delatnog angažovanja. Sa druge strane, na ovaj način biće moguće uputiti i na sukobe koji su otvoreno ispoljavani u samoj delatnosti socijalnog rada.

Već je rečeno da su prve više škole za socijalni rad u posleratnoj Jugoslaviji počele da se otvaraju krajem pedesetih godina 20. veka. Kao važna napomena za razumevanje zasnivanja socijalnog rada kao nauke trebalo bi da posluži tvrdnja da se socijalni rad razvijao u skladu sa razvojem socijalne politike i socijalne zaštite, čiji je razvoj bio pod uticajem celokupnih kretanja u posleratnom društvu, o čemu je bilo reči u prethodnim poglavljima. Kraj pedesetih godina, tako, postaje prva važna međa u vremenu kada socijalni rad, usled ukupnih kretanja, postaje prepoznat kao (naučna) aktivnost ljudi koja zavređuje mesto u obrazovnom sistemu. Podsećanja radi, na ovom mestu, valja ukazati da se opšti razvoj društva koji je uticao na socijalnu politiku, socijalnu zaštitu i socijalno osiguranje već razvio do one mere kada stariji pripadnik društva počinje da biva sagledavan samostalno, najpre kao penzioner i da kraj pedesetih godina koincidira sa praksom otvaranja prvih domova za penzionere, o čemu je, takođe, bilo reči. Međutim, postignuto u oblasti pozicioniranja socijalnog rada na mapi obrazovanja uskoro će se pokazati ne samo nedovoljnim već i početkom profesionalnog sukoba socijalnih radnika koji se odvijao na dve razine. Prvi sukob počeo je da se odvija početkom sedamdesetih godina 20. veka kada, uprkos prvobitnoj opijenosti značajem i humanošću profesije, počinju da se javljaju otvorena nezadovoljstva socijalnih radnika koji „u mnogim sredinama ostaju anonimni i nedovoljno priznati i prihvaćeni“ (Milosavljević M. 1996, 10). Tako, profesija socijalnog

radnika počinje da liči na samog čoveka kojim se bavi – na čoveka sa margine. I, upravo, u tom pojedinačnom počinje da se prepoznaje jedan od problema struke čijem obrazovanju je bila posvećena viša škola, ali ne i fakultet.

„Čak i površna analiza predmetno-sadržinske usmerenosti socijalnog rada pokazuje da se socijalni rad u nas najmanje bavi društvenim procesima, odnosima i problemima, da je selektivan u odnosu na populaciju čijim potrebama i problemima se bavi i da je u osnovi nominalistički usmeren, to znači da se kao dominirajući predmet njegove delatnosti javljaju selektivno odabrani pojedinci, koji najčešće pripadaju marginalnim društvenim grupama. Predmetna selektivna a ne univerzalna usmerenost socijalnog rada prema marginalnim grupama ne samo da utiče na marginalizaciju same profesije, već i na njenu bitnu aksiološku određenost prema „kontroli“, „disciplinaciji“, „pomaganju“, „socijalizaciji“ i „resocijalizaciji“ onih koji su na marginama društvenih odnosa, vrednosti, „normalnog“ i „prihvatljivog“ ponašanja i sl.“ (Milosavljević M. 1990, 44)

Nezadovoljstvo vlastitim usmerenjem i neželjeno izjednačavanje sa onima koji su predmet proučavanja i bavljenja socijalnog rada vodilo je osećaju inferiornosti i nesigurnosti u radnom okruženju, pa i onome što Milosav Milosavljević u studiji *Tradicionalni rad između tradicionalnog i modernog* naziva dvostruko protivrečnim osećanjem. Ono se očituje u stavu socijalnih radnika da su „nezamenljiv, osnovni i neophodan kadar, naročito u ustanovama i službama socijalne zaštite i da su „svačije vodonoše““ (Milosavljević M. 1996, 11). Profesije kojima su „vodu nosili” tj. u odnosu na koje su osećali tako otvorenu nelagodu, u prvom redu, jesu: psiholozi, pedagozi, sociolozi, pravnici, lekari, sudije... „Mnogi socijalni radnici osećaju se hendikepiranim“ (Milosavljević M. 1990, 21), a tuđu profesionalnu superiornost videli su u posebnom metodološkom i kategorijalnom aparatu. Strategija za izlazak iz unižene pozicije, koja se tako jasno očitavala, kretala se u pravcu neophodnosti uspostavljanja fakultetskog obrazovanja za socijalne radnike. Korišćena retorika može koristiti i u razumevanju procesa borbe za vlastitu poziciju, ali otkriva i *širenje fokusa ka onima koji nisu problematični i marginalni, a među kojima su se našli i penzioneri* kao oni koji vrše pritisak na socijalne službe i institucije (Milosavljević M. 1990, 45). Pensioneri, dakle, i dalje bivaju sagledavani kao teret za društvo čije probleme valja rešavati, ali ovi *novi stari gube*

karakteristike devijantnog i patološkog, čemu je socijalni rad od početaka naginjao. Prestrojavanje naučne discipline ka „univerzalnom“ i odvajanje od marginalnog i nedovoljno uticajnog, trebalo je da pruži neophodnu „težinu“ i samim delatnicima u okviru socijalnog rada i otuda pitanje:

„Može li, na kraju, socijalni rad da se otrgne iz „okova“ sopstvenih ograničenja, sputanosti i inferiornosti dok ne promeni predmet svoga delovanja i ne prestane jedino da se bavi marginalnim društvenim grupama i po svojim sadržajima, dometima i prostiranju ne postane univerzalna i svima potrebna društvena nauka?“ (Milosavljević M. 1990, 48)

Na putu ravnopravnosti sa drugim profesijama, najpre se javio zahtev uvođenja fakultetskog obrazovanja, a kada je ono uvedeno sredinom sedamdesetih godina 20. veka, pojavio se novi problem – ovoga puta unutar same struke. Naime, težište sukoba sada biva preneto na prostor između onih sa diplomom fakulteta i onih koji su diplomu stekli na višoj školi. Kao izlaz iz ove podvojene profesionalne situacije poslužilo je penzionisanje³²¹ starijih radnika sa nižim stepenom obrazovanja i postepeno brojčano narastanje onih koji su pristizali sa fakulteta. Ukidanje Više škole za socijalne radnike, tako, postaje umirujuća mera, budući da prestaje mogućnost produkovanja nejednako rangiranog profesionalnog kadra socijalnih radnika, a kao jedina obrazovna institucija ostaje Smer za socijalni rad i socijalnu politiku Fakulteta političkih nauka u Beogradu. Međutim, valja podsetiti i na faktor izjednačavanja u položaju socijalnih radnika, ma kog stepena obrazovanja bili, unutar radnih organizacija u kojima su u timovima radili sa stručnjacima koji su se nametnuli kao oni sa pravom prečeg „vlasništva“ nad problemima osoba kojima se bave. Na ovom mestu, valja još samo pomenuti da su važnu ulogu u probijanju kroz „zauzeti“ teren bavljena onima koji su u stanju socijalne potrebe imala i profesionalna udruženja i asocijacije socijalnih radnika. Ove organizacije, međutim, zavređuju veću pažnju zbog čega će biti predmet budućeg istraživanja.

Dodatna poteškoća u odnosu na koji su socijalni radnici izricali zahteve s ciljem promene aktuelnog stanja, a koje nije moglo da nema dodirne tačke sa korisnicima, pa i starim licima u okviru njih, jeste birokratsko baratanje problemom tj. „papirizacija“ posla od koje do današnjih dana neće uspeti da se distanciraju. Zapadanja u stanje u kojem

³²¹ Oprobana strategija za rešavanje problema, kako je već pokazano.

dominira administrativni rad, objašnjava se izvorima same delatnosti tj. činjenicom da se razvijala u okviru socijalne zaštite koja ima obaležja socijalnog staranja, odakle potiču mnogi „redukcionizmi i simplifikacije kako u teorijsko-konceptualnom i metodološkom tako i u praktično-delatnom smislu“ (Milosavljević M. 1996, 35):

„Socijalno staranje se ostvaruje pre svega u ime i u interesu države, pa tek onda u interesu ugroženih, hendikepiranih, devijantnih i drugih pojedinaca, porodica ili društvenih skupina. Po svojoj prirodi i sredstvima socijalno staranje u prvi plan stavlja različite mehanizme pomaganja, kontrole, resocijalizacije i sl. U takvim okvirima administrativni, birokratsko, normativno definisani postupci i metode neminovno dominiraju. Inicijative za određene mere i aktivnosti uglavnom potiču od društvenih institucija i onih koji „zastupaju“ društveni interes. U takvim okolnostima socijalni rad je neminovno siromašan u pogledu svojih mogućnosti, izvora, sredstava, metoda, inicijativa i sadržaja. Po karakteru odnosa prema svom predmetu on ne može izbeći popravljачke i „kontrolorske“, paternalističke uloge i birokratske karakteristike.“ (Milosavljević M. 1990, 84)

Kriza devedesetih godina 20. veka – pad u „zaštitarsko“: Mišljenje da krizne situacije mogu dovesti do preobražaja socijalnog rada tj. do izlaska iz marginalizovane pozicije, pobijeno je devedesetih godina 20. veka. Ideja da usložnjeni i permanentno narastajući socijalni problemi nužno vode isticanju značaja jedne naučne discipline i profesije koja se tim problemima bavi, postala je neodrživa onog trenutka kada su ti isti problemi ophrvali samu profesiju. Promena socijalnih odnosa, kao posledice raspada SFRJ i promena u ekonomskoj i političkoj sferi, dovela je do promena i u socijalnoj zaštiti i u socijalnom radu. Kao najveća promena, u institucionalnom smislu, navodi se činjenica da je država postala glavni nosilac celokupnog sistema društvenih delatnosti, time i socijalne zaštite i socijalnog rada. „Podržavljenje“ i centralizacija sistema socijalne zaštite i službe socijalnog rada za krajnju instancu imalo je to da su opštine, lokalne zajednice i drugi nosioci aktivnosti izgubili značaj (više u Milosavljević M. 1996, 13-16). Među mnogobrojnim negativnim³²² posledicama, kada je reč o prvim, posebno treba istaći činjenicu da se u ovom periodu izgubila funkcija planiranja, praćenja i proučavanja

³²² I nekih pozitivnih.

socijalnih problema, kao i proces usavršavanja socijalnih radnika, kao i to da su nestale čitave institucije koje su bile posvećene ovim aktivnostima, poput: Više škole za socijalne radnike u Beogradu, Jugoslovenske konferencije za socijalne delatnosti, pokrajinskih zavoda za socijalnu zaštitu, Gradskog zavoda za proučavanje socijalnih problema Grada Beograda i Instituta za socijalni rad u Beogradu. Umesto specijalizovanih ustanova, državni organi preuzimaju funkciju stručnog nadzora, koncipiranja razvoja delatnosti, institucionalnog i investicionog razvoja, imenovanja upravnih i poslovnih organa, finansiranja i kontrole delatnosti ustanova i službi socijalne zaštite (isti 1996, 15).

Čak i tamo gde se pretpostavljalo da bi trebalo da se pojavi prilika za bolje pozicioniranje socijalnog rada tj. u oblasti narastanja socijalnih problema kojima se bavi, dogodilo se njegovo urušavanje. Drugim rečima: „socijalna zaštita i socijalni rad kao tradicionalno najnerazvijeniji deo društvenih službi imaju direktno protivrečan odnos prema društvenim promenama“ (Milosavljević M. 1996, 83). Porast potreba za ovom delatnošću, usled akumuliranih ekonomskih, socijalnih, političkih i drugih promena, zaostajanja i nazadovanja, pratilo je ekonomsko i institucionalno umanjenje mogućnosti same profesije, što je vodilo sužavanju ciljeva, sadržaja i metoda koji poprimaju obeležje socijalnog staranja. Naime, pomeranje granice siromaštva suočilo je socijalne radnike sa sve većim brojem korisnika njihovih usluga, ali i sa smanjenom mogućnošću da im se izade u susret. Umesto toga, suočili su se sa obavezom proširenja delatnosti u administrativno-upravnom pravcu, što je vodilo dodatnoj birokratizaciji u baratanju problemima koji su im povereni. Ukratko, usled „društvenih okolnosti, institucionalnih i konceptualnih promena, a jednim delom usled slabosti institucija i samih stručnih kadrova, socijalna zaštita i socijalni rad su poprimili obeležje „zaštitarskog tipa““ usled čega nije bilo moguće odgovoriti ni na posledice socijalnih promena, a kamoli imati uticaja na same socijalne promene (Milosavljević 1996, 15-16). „Period krize, masovnog siromaštva, nezaposlenosti i jačanja „socio-patoloških“ promena u društvu, uslovio je „preusmeravanje“ funkcija na puko preživljavanje“ (Vuković 2005, 292). Sve ovo, zapravo, značilo je da nije ostvarena težnja socijalnih radnika da se „odlepe“ od pojedinačnog i da se uključe u „globalno“ tj. da potvrde vlastiti primat u bavljenju pojedinim društvenim grupama. Pojedinačno i

marginalizovano u orijentaciji, ostavljalo ih je postrance, a time činilo i vlastito konstruisanje društvenim problemom otežanim i krnjim.

Reformski pravac razvoja socijalnog rada i mesto starih na razvojnom putu: Početak novog veka doneo je mnoge društvene zaokrete koji su se neminovno odrazili i na socijalu zaštitu, pa i na socijalni rad. Promene se mogu pratiti preko redefinisavanja funkcije centara za socijalni rad. Glavni pravci reformi usmereni su na eliminisanje nedostataka u stručnom (podizanje standarda) i organizacionom (decentralizacija) pogledu, s tendencijom prenosa dela nadležnosti na druge institucije i javne službe (Vuković 2005, 292). Prema članu 10. aktuelnog *Zakona o socijalnoj zaštiti*³²³, centar za socijalni rad može osnovati samo jedinica lokalne samouprave. Istovremeno došlo je i do promene sagledavanja uloge socijalnog rada o kojima piše Drenka Vuković u studiji *Sistemi socijalne sigurnosti* (Vuković 1998). Naime, sedamdesetih godina 20. veka profesionalna uloga socijalnog rada shvata se kao angažovano zauzimanje za interese neprivilegovanog dela stanovništva i marginalizovanih društvenih grupa. Osamdesetih godina uloga profesije se, pod uticajem profesionalne zabrane, sagledava kao „dupli mandat“ što je u suštini značilo da je socijalni rad, sa jedne strane, trebalo da obezbedi pružanje pomoći svojim klijentima u ostvarivanju socijalnih prava, dok sa druge strane socijalni radnici vrše i profesionalnu državnu funkciju. Uvođenjem tržišnog aspekta, socijalni rad dobija „trostruki mandat“ što znači da se rad socijalnih radnika nalazi između dva formalna sektora (ekonomskog i državnog) i neformalne sfere koju predstavljaju primaoci (više u Vuković 1998, 81-86). Upravo, elemente ovog „trostrukog mandata“ nalazimo u tranzicijskom periodu kada je potrebno povezivanje birokratskog (administrativnog), praktičnog (ekonomskog) i za korisnike životnog (neformalnog) aspekta.

U savremenoj praksi, na osnovu svega do sada navedenog, moguće je potcrtati one tačke u kojima socijalni rad ima za cilj baratanje problemima starih ljudi. Operacionalnu delatnost socijalni rad ostvaruje preko raširene institucionalne mreže koju čine: centri za socijalni rad kao primarne polivalentne ustanove u ovoj oblasti; prihvatilišta za decu i mladež; specijalne ustanove za decu i mlade ometene u psihičkom i telesnom razvoju; bračna i porodična savetovaništa; specijalni zavodi za prevaspitanje i resocijalizaciju dece i

³²³ Dostupno na: http://www.gcsrbg.com/sites/default/files/zakon_o_socijalnoj_zastiti.pdf

mladih; specijalizovane ustanove za odrasla lica sa mentalnim i telesnim manama; kazneno-popravne ustanove za odrasla i osuđena lica; gerontološki centri i sl. (prema Petričković 2006, 285). Iz navedenog, vidi se da su čvorišta za rešavanja pitanja ostarele populacije, koja se nađe ili u stanju socijalne potrebe i/ili živi u institucionalnim okvirima gerontoloških centra i domova za stara lica, upravo, centri za socijalni rad i gerontološki centri. Drugim rečima, iz navedenog je moguće sagledati sa kojim sve skupinama društva stari dele svoju poziciju onih koji se obraćaju socijalnom radniku kao klijenti dok, sa druge strane, valja naglasiti da su neka od najvažnijih pitanja u rukama centara za socijalni rad. Među pitanjima o kojima se odlučuje u ovim ustanovama nalaze se i ona najosetljivija poput: hraniteljstva o kojem je bilo reči u prethodnom poglavlju, zatim starateljstva – naročito osetljivog pitanja u starosti, pitanja procene stanja socijalne potrebe s kojim je u vezi izricanje mere smeštaja u domske kapacitete namenjene staroj (i ne samo staroj) populaciji, kao i pitanje procene uslova za ostvarenje svih vidova materijalne pomoći. Međutim, nove tendencije, potvrđene strateškim dokumentima koji naglašavaju ulogu vaninstitucionalizacije u procesu rešavanja pitanja starije populacije, o kojima je bilo više reči u prethodnom poglavlju, otvaraju put nešto drugačijeg sagledavanja starog čoveka u okviru socijalnog rada.

5.2 Formulisanje novih nauka – gerijatrija, gerontologija i socijalna gerontologija

Nastavak studije koji u fokusu ima naučno delovanje, kao dela ljudske prakse koje učestvuje u procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema, biće orijentisano ka analizi nastanka naučnih disciplina kojima je starost i starenje centralno područje istraživanja. Imajući u vidu hronološki sled događaja, gerijatrija se izdvaja kao prva među njima. Kao druga, izdvaja se gerontologija koja kao sveobuhvatna nauka o starenju i starosti čoveka uključuje i gerijatriju. Treća nauka, čiji su nastanak i dometi važni za analizu u ovom delu studije jeste socijalna gerontologija, najmlađa među naukama koje su nastale u okviru gerontologije. Opisani odnos gerontologije i gerijatrije, u kojem gerijatrija iako starija pripada korpusu disciplina koje se izučavaju u okviru gerontologije, primer je razumevanja datog odnosa u domaćoj naučnoj klimi. Primer drugačijeg sagledavanja pronalazimo u američkoj gerontološkoj tradiciji koja gerontologiju strogo deli od gerijatrije, pri čemu prva pretežno proučava zdrave i tzv. normalne pojave, dok se za gerijatriju kao praktičnu medicinsku specijalnost smatralo da proučava patološke, morbidne fenomene starenja (Grmek 1958 prema Kozarčanin 2002, 165). Pokušaja podvajanja između dve naučne discipline bilo je tokom sedamdesetih godina 20. veka i u domaćim okvirima, s tim da se u tom podvajanju stavlja akcenat na ono što je socijalno sa jedne strane i pripada gerontologiji, i na ono što je strogo uzev medicinsko i pripada gerijatriji, ali već sada je moguće uputiti u to da je *medicinska perspektiva preovladala*. Prevaga se ogleda u dominantnom uticaju gerijatara na zasnivanje i razvoj gerontologije u lokalnim okvirima koji se najbolje vidi na primeru uticaja gerijatara na formiranje Gerontološkog društva Srbije (GDS) 1973. godine kao krovne organizacije koja je učestvovala u donošenju svih strateških dokumenata koja se tiču starosti i starenja populacije; koja, zatim, ima značajno mesto u izradi obrazovnih programa gerontologije; koja ima vlastito izdavaštvo; kao i ustaljene aktivnosti poput organizovanja kongresa, naučnih skupova i okruglih stolova... Zbog svega rečenog, za potrebe ovog dela studije, analizi će se pristupiti na način koji je u saglasju sa samosagledavanjem discipline u domaćim okvirima tj. disciplina kao što su gerijatrija, gerontologija i socijalna gerontologija.

Gerijatrija – izvorište i ishodište: Domaća gerontološka literatura priznaje naučni značaj francuskog historičara starosti Žorža Minoa, što se lako može videti iz pregleda literature korišćene u skorijoj naučnoj produkciji. Međutim, i pored toga moguće je izvesti zaključak da se domaća „gerontološka misao“ ne slaže sa njegovim obrazloženjem nastanka gerijatrije kao samostalne grane medicine, budući da se on najčešće izostavlja. Ipak, za razumevanje procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema tj. onog dela konstrukcije koji je vezan za naučno polje delovanja, čini se da ne bi trebalo olako odbaciti minoovsko viđenje stvari. Ukratko, još u uvodnom delu studije *Istorija starosti: od antike do renesanse* (Minoa 1994) Minoa iznosi postavku Mišela Filibera po kojoj je starost tipična ljudska pojava koja potiče iz skorijeg perioda zahvaljujući medicinskim unapređenjima koja produžavaju život, i dodaje: „odatle pa do poricanja postojanja starih ljudi pre XIX veka samo je korak na koji treba dobro paziti da ne bude prekoračen“ (Minoa 1994, 13-14). Pregledom dužine života analiziranih, istoriji poznatih, ličnosti, Minoa lako poentira i upozorava na to da ono što jeste novo, nisu starci, nego interesovanje za njih:

„Svaka disciplina postepeno menja svoj stav doterujući ga, tobože iznenađena što u ovoj dosad zanemarenoj temi nalazi bitnu komponentu individualnog i društvenog života. Slučaj medicine je najkarakterističniji. Već hiljadama godina ona je zbilja nastojala da pronikne u uzroke starenja i da uspori njegove posledice; ali, nemoćna pred tom prirodnom neumitnošću na kraju se povukla u nabranje patologija tipičnih za stare ljude, svrstavajući ih u oblast neizlečivih bogalja. Star čovek nezanimljiv pacijent zato što se izlečiti ne može, proganjan je u starački dom.“ (Minoa 1994, 14).

O ovom „progonu“ bilo je reči u prethodnom odeljku studije. Ipak, pre nego se vratimo ovdašnjem razumevanju konteksta u kojem je zasnovana domaća gerijatrija, potrebno je dodatno uputiti u kontekst koji Minoa smatra presudnim za „prve znake izvesne evolucije“ kada se radi o interesovanju za starog čoveka, a koji će doprineti i razumevanju gerijatrijskog zasnivanja kao samostalne medicinske grane. Te prve znake Minoa smešta u pedesete godine 20. veka kada dolazi do ubrzanog razvoja penzionog sistema i sve veće intervencije države na tom polju:

„Tradicionalni način pomoći biva žigosan kao unižavajući; usvojena je nova terminologija – „treće doba“ – jako obojena dinamičnošću i samostalnošću, koje

zamenjuje „starost“, inače već odavno sinonim za istrošenost i nemoć. Lekari, specijalizovani za lečenje starih osoba, počeli su da se opiru obezvređivanju svog položaja i svoje službe, pokazujući pogubne posledice bezmalo totalitarnog režima koji vlada u nekadašnjim staračkim domovima. Ohrabreni od strane države i penzionih fondova, oni su postepeno uspeali da podstaknu nov pristup problemima starosti pod imenom „gerijatrija“. Zasnivajući se na osnovnoj razlici između normalnog i patološkog starenja, nova disciplina zastupa globalni pristup starosti, vodeći računa u isti mah o fiziološkim, psihološkim, socijalnim i kulturnim pojavama kod starog čoveka.“ (Minoa 1994, 13-14).

Navedenom, Minoa dodaje i podatak da se uporedo počela razvijati psihoanaliza koja se, za razliku od prethodeće prakse, karakterisala specifičnim pristupom staroj osobi, time ukidajući Frojdovo ćutanje o ovoj temi (prema Minoa 1994, 14-15). Ukratko, starost koja je do tada bila uglavnom „privatna i porodična stvar, postala je društvena pojava velikih razmera i morala (je) privući pažnju administracije koja nastoji da odredi položaj i propise za ovu još nepoznatu kategoriju“, zbog čega se sa sigurnošću može tvrditi da je starost tada postala važna briga države i eksperimentalne nauke (isti 1994, 15).

U pokušaju da odgovori na pitanje na koji način je gerijatrija zasnovana kao ravnopravna medicinska grana, Minoa je, čini se, dao odgovor na pitanje na koji način je zasnovana gerontologija kao nauka, a koja je trebalo da odgovori potrebi da se starost sagleda holistički. Pedesete godine 20. veka, na koje upućuje kao važnu među u vremenu, poklapaju se sa onim što se može čitati u domaćoj literaturi koja pokušava da odgovori na isto pitanje, odnosno na pitanje kako je došlo da zasnivanja gerontologije kao nauke koja će u svoje okrilje primiti i gerijatriju, s tim da će potonja do današnjih dana ostati dominirajuća u željenom i programiranom mnoštvu naučnih pogleda na starost i starenje. Međutim, pre nego se dodatno bude obrazložilo ovdašnje viđenje razvoja najpre gerijatrije, potom i gerontologije, a naposletku i socijalne gerontologije, važno je ukazati na dodatne paralele koje se javljaju u sagledavanju zasnivanja gerijatrije, koje pruža Minoa, i zasnivanja pedijatrijske rendgenologije kao ravnopravne medicinske grane o čemu saznajemo od Stefana Fala (Pfohl 1977, 310-323). Fal, naime, „otkriće“ fizičkog zlostavljanja dece obrazlaže, između ostalog, prilikom da se unapredi položaj pedijatrijskih

radiologa u okviru medicinske zajednice, kao i prilikom za udruživanje pojedinih grana u okviru medicinske zajednice. Kada je reč o prvoj, Fal piše:

„Iako se medicinska profesija često prikazuje ljudima izvan nje kao zasebna i jedinstvena zajednica u okviru sebe (Goode, 1957), i iako samo medicinari uglavnom preferiraju održavanje ovakve slike (Glaser, 1960) zapravo je adekvatnije opisati tu organizaciju kao organizaciju segmenata koji se međusobno nadmeću i gde svaki segment stremi da pojača svoju istorijsku misiju i budući značaj (Bucher & Strauss, 1961). Pri analiziranju pedijatrijske radiologije kao jednog takvog segmenta nekoliko ključnih promenljivih omogućilo joj je izdvajanje sa dominantnim normama jedne veće medicinske zajednice. Ovo izdvajanje dovelo je do izdizanja sveopšteg statusa tog segmenta u okviru te zajednice.“ (Pfohl 1977, 317)

Fal polazi od stava da je pedijatrijska radiologija bila marginalna specijalnost u okviru organizovane medicine, a da je za takav položaj ključna bila okolnost da se radilo o istraživački orijentisanoj potprofesiji u okviru profesije koja je podrazumevala kliničku interakciju „licem u lice“. Na ovaj način pedijatrijska radiologija postala je „sigurna intelektualna sekcija“, u okviru šire organizacije koja je na uzvišenije mesto postavljala rizik i pragmatizam, na taj način obezbeđujući vrlo malo prestiža za sebe. Drugim rečima, zalog prestižu bili su spremnost preuzimanja rizika i direktan odnos sa pacijentom, a budući da su pedijatrijski radiolozi bili izvan mogućnosti da preuzimaju bilo kakav rizik, niti su odlučivali o „životu i smrti“ ostali su na marginama očekivanja „medicinske kulture“. Ali:

„„Otkriće“ zlostavljanja dece ponudilo je pedijatrijskim radiolozima alternativu za njihov marginalni medicinski status. Povezivanjem sebe sa problemima zlostavljanja, radiolozi su postali indirektno povezani sa krucijalnim kliničkim zadatkom dijagnozom u slučaju pacijenta. Uz to postali su i direktni izvori informacija u vezi sa rizičnim „život ili smrt“ posledicama premlaćivanja dece. Ovo bi moglo predstavljati napredak u statusu, novu bazu priznavanja u okviru medicinske profesije.“ (Pfohl 1977, 318)

Kao drugi korak, koji je proistekao iz otkrića zlostavljanja, Fal apostrofira priliku za udruživanje interesa sa drugim, prestižnijim segmentima u okviru organizovane medicine. Među njima izdvojila su se dva segmenta – pedijatrija i psihodinamički orijentisana psihijatrija čije je kliničko angažovanje bilo tzv. „licem u lice“. Ipak, ova dva segmenta,

kako Fal navodi, imala su i određene dimenzije marginalnosti, pa se tako dogodilo da je i za pedijatriju i za psihodinamičku psihijatriju veze sa problemom zlostavljanja mogla biti od značaja za delimično izbavljenje iz statusa marginalne sfere u okviru struke. „Ovaj potencijal za koaliciju poslužio je da ojača pedijatrijsku radiologiju u svom kretanju ka otkrivanju zlostavljanja“ (Pfohl 1977, 318).

Pored opisane, postoje još neke spona između načina na koje je društvo sagledavalo i razumevalo decu kao svoj sastavni deo, naročito na putu konstruisanja opisanog društvenog problema, i načina na koji je to činilo kada su stari u pitanju. Povezivanje starih i dece biće moguće pokazati i na primeru koji seže do samih početaka odvajanja gerijatrije kao zasebne grane medicine, ali i na primeru savremenog obrazlaganja mesta gerijatrije ne samo u okrilju gerontologije, nego celokupnog medicinskog delanja i razvoja. Prvi primer tiče se imenovanja gerijatrije, koje se vezuje za delo *Geriatrics* Ignaca Našera iz 1905. godine, američkog lekara koji je u ovom priručniku opisao bolesti starih, „a gerijatriju odredio kao granu medicine i pandan pedijatriji“ (Kozarčanin 2002, 163). Našer je, naime, predlagao da se nova disciplina odvoji od interne medicine, a ime gerijatrija nadenuo joj po uzoru na pedijatriju; 1912. godine pokrenuo je osnivanje njujorškog gerijatrijskog udruženja, a dve godine kasnije izdaje udžbenik o staračkim bolestima (Janjić 2004, 12). Delatnom odvajanju lečenja starih ljudi iz korpusa odraslih i zasnivanju novog pristupa u njihovom lečenju pristupilo se još sredinom 19. veka kada se „pojavi prvi sistematski priručnik o bolestima starosti iz pera Prus-a“ (Živković 1973, 192), s tim da se čini opravdanim izvođenje zaključka da je određivanje imena disciplini i kasnije zasnivanje prvog gerijatrijskog udruženja koje je, tako, moglo da nosi novo i prepoznatljivo ime kao i da okuplja novu vrstu lekara s pravom da daju dijagnozu³²⁴ i upravljaju tokom lečenje, imalo više uticaja na tok odvajanja gerijatrije kao zasebne medicinske grane, nego sva prethodeća pregnuća.

Međutim, za ovdašnju gerontološko-gerijatrijsku sredinu, vek kasnije, Našer postaje, gotovo, kontroverzna ličnost i tragove tome možemo naći u literaturi koja polazi od toga da „postoje pouzdani podaci“ o saradnji i razmeni ideja Našera i Laze K. Lazarevića

³²⁴ O važnosti sticanja prava na davanje dijagnoze u sklopu konstruisanja nekog društvenog problema i sticanja željene pozicije neke medicinske grane (više u Pfohl 1977, 310-323)

(Kozarčanin 2002, 163), do toga da je takav „scenario”“moguć, te da postoji verovatnoća da je bilo ugledanja američkog lekara na ono što je u Beogradu osamdesetih godina 19. veka činio njegov srpski kolega. Jedan od navoda iz domaće literature to i potvrđuje: „Naziv³²⁵ pripisuju američkom lekaru Ignazu Nascheru, ali je verovatnije da ga je on 6 godina ranije čuo od dr. Lazara Lazarevića, na jednom kongresu u Beču“ (Davidović i dr. 1996, 78).

Davanje odgovora na pitanje da li je Našer na ideju došao obilazeći starački dom u Beču³²⁶ ili bi na ideji za novo delatno usmerenje trebalo da zahvali ugledanju na Lazarevićevu praksu, nije zadatak ove studije. Ono što jeste zadatak odnosi se na pružanje mogućnosti za razumevanje razvoja gerijatrije kod nas kao i uticaja medicine na opšte gerontološko polje. Kao neophodni uslov za izlaženje u susret ovako programiranom zadatku nametnula se i potreba osvetljavanja zasluga Laze K. Lazarevića koji je obrazovanje stekao na Medicinskom fakultetu u Berlinu (prema Šulović i Pavlović 1990, 16). Njegova aktivnost može se poistovetiti sa ulogom koju, iz ugla konstruktivističke perspektive, imaju tzv. moralni krstaši u procesu konstruisanja nekog društvenog problema. Međutim, pre nego se pristupi obrazlaganju aktivnosti i važnosti figure ovog lekara, na datom mestu, valja podsetiti na ulogu špitalja koji su u prethodnim etapama društvenog razvoja preuzimali izvesni stepen brige o starima i bolesnima. Podsećanja radi, pojavu špitalja možemo shvatiti kao pojavu bolnica naročitog vida, odnosno kao onih koje su pružale pomoć svima, pa i onima koji je nisu mogli platiti, među kojima su bili i siromašni stari. Međutim, kako je ovaj deo studije posvećen analizi procesa priznavanja razlike u načinu na koji boluje ostareli čovek u odnosu na ostale odrasle, prekretnicu u datoj vizuri moguće je pronaći u osamdesetim godinama 19. veka i u uspehu Laze K. Lazarevića da ideju o uočenoj razlici sprovede u delo tako što Beograd prvi put dobija postelje i prostorije samo za stare bolesnike. Tome je prethodilo donošenje *Sanitetskog zakona* iz 1881. godine,

³²⁵ Misli se na gerijatriju.

³²⁶ Miroslav Živković, jedna od malobrojnih domaćih gerontoloških figura koja je akcenat stavljala na društveno, ne na medicinsko, o tome kako se dogodilo da je Našer skovao ime po uzoru na granu koja je stekla svoju medicinsku samosvojnost izdvajanjem deteta kao pacijenta piše na sledeći način: “obilazeći dom za stare u Beču, pokazao (je) čuđenje što vidi toliko starih ljudi sa dobrim zdravljem. Njegovo čuđenje izazvalo je objašnjenje: “Mi prema njima postupamo kao pedijatri prema deci” (Živković 1973, 192).

nakon čega je za „privremenog upravnika bolnice, primariususa i šefa Odeljenja za unutrašnje bolesti postavljen Laza K. Lazarević“ (Žujović prema Pavlović 2001, 6). Prilika koja mu se pružila rezultirala je sledećim:

„Odeljenje za unutrašnje bolesti nalazilo se u prizemlju bivše „Varoške bolnice u Paliluli“. U većini slučajeva tu su se lečili stari, hronični bolesnici i razni socijalni slučajevi. Zbog toga će novopostavljeni šef pomenutog odeljenja dr Laza K. Lazarević, polazeći od načela „Non res verba!“ uputiti pismeni predlog ondašnjem načelniku Sanitetskog odeljenja u Ministarstvu unutrašnjih dela:”... da se preko puta bolnice, zakupi kuća beogradskog zanatlije Hadži-Nikolića i u njoj uredi poseban Odsek za lečenje staraca sa 13 postelja koje će i sam voditi...““ (Pavlović 2001, 6)

Gerijatrijski bolesnici, važno je naglasiti, ubuduće neće nužno pripadati kategoriji ugroženih, po nekom od mogućih kriterijuma, ali činjenica jeste da su prve postelje bile namenjene, upravo, njima, čime se dobija potvrda tvrdnji da je proces konstruisanja starosti kao društvenog problema, od samih početaka, bio ujedinjen sa drugim problemima, poput siromaštva, bolesti, invalidnosti... Za osnivanje savremenog gerijatrijskog odeljenja u Beogradu, biće potrebno da 20. vek uđe u svoju drugu polovinu kada se u svetskim okvirima dešavaju važna pomeranja na polju gerontologije i gerijatrije. Među njih, svakako, spadaju: Prvi međunarodni kongres održan u Liježu 1950. godine i osnivanje prvog Društva gerontologa, kao i otvaranje prve zvanične bolnice za gerijatrijske bolesnike u Vejkfildu i pokretanje specijalističkih smerova i posle diplomске nastave na medicinskim fakultetima u Americi.

Okolnosti koje su dovele do prve specijalizovane ustanove namenjene lečenju ostarelih bolesnika kod nas, pored toga što govore o pravoj prekretnici u ovoj oblasti, govore i o jednoj zanimljivoj „pozajmici“, ovoga puta od staračkih domova. Naime, Engleskinja Lejdi Sju Rajder³²⁷ koju, takođe, valja razumeti kao tzv. moralnog krstaša, zaslužna je za otvaranje ove institucije. Monografija posvećena nastanku Gerontološkog centra u Kragujevcu pruža nekoliko važnih informacija o ovoj ličnosti (Stevović ur. 1997, 22-24). Naime, Sju Rajder je sa osamnaest godina stupila u Drugi svetski rat tokom kojeg je sa saborcima sklopila dogovor da posle rata učestvuje u podizanju tzv. živih spomenika

³²⁷ O kojoj je već bilo reči u odeljku koji je bio posvećen analizi nastanka staračkih domova.

žrtvama fašizma. Ideja da su narodi koji nisu bili okupirani dužni da pomognu u rešavanju problema smeštaja i lečenja žrtava rata i fašizma, u okupiranim zemljama, rezultirala je aktivnostima usmerenim pružanju pomoći neizlečivim bolesnicima, fizički onesposobljenima, doživotnim invalidima svih starosnih kategorija koje preduzima njena Fondacija. Tako se dogodilo da je Sju Rajder prvi put posetila SFRJ 1961. godine, tačnije Sekretarijat SIV-a za narodno zdravlje, i ponudila saradnju koja je rezultirala otvaranjem objekata u: Gospiću, Travniku, Mostaru, Risnu, Kotoru, Prištini, Strumici, Slavenskoj Požegi, Beogradu i Kragujevcu. Slučaj Beograda, međutim, naročito je zanimljiv i ima dalekosežni uticaj na ono što će se odvijati na polju gerijatrije kod nas. Inicijativom prof. dr Mihalja Andrejevića, prvobitna namera da i Beograd dobije kapacitete za domski smeštaj starih lica, kao što je to bio slučaj u Kragujevcu i Boki Kotorskoj, biva preinačena. „Profesor dr M. Andrejević uložio je mnogo napora da ubedi gđu Rajder da paviljoni namenjeni Beogradu budu bolnički objekti u kojima bi se lečili stari ljudi“ (Korolija 2001, 12) i, naposljetku, Sju Rajder pristaje na promenu plana. Tada počinje opremanje dva paviljona, od kojih je jedan bio internistički sa 84 postelje, dok je drugi bio hirurški sa 40 postelja i već avgusta 1963. godine internistički deo postaje gerijatrijski odeljenje internog odeljenja, a kasnije, 1988. godine biva preseljen u Ulicu Rifata Burdževića i prerasta u Klinički institut za gerijatriju KBC Zvezdara (isti 2001, 12). Za šefa Gerijatrijskog odseka bio je postavljen asistent profesora Andrejevića dr Petar Korolija koji će biti jedna od najvažnijih figura u osnivanju GDS 1973. godine, o čemu će biti više reči u nastavku ovog dela studije.

I, pre nego što obrazlaganje nastanka i razvojnog pravca gerontologije bude zaokružilo priču o gerijatriji kao grani medicine iz koje nastaje gerontologija, ali od koje i ne uspeva da se odvoji, potrebno je uputiti na još neke informacije koje se tiču gerijatrije. Razvojni put gerijatrije, koji je za potrebe ovog rada obuhvatio period od 19. veka³²⁸ do današnjih dana, moguće je sagledati ukoliko se u obzir uzme do sada izneto, ali je važno ukazati i na tendencije da se gerijatrija ustoliči pod nazivom medicinska gerontologija, čime se dodatno učvršćuje veza između gerontologije i gerijatrije. Međutim, ostaje pitanje zbog čega bi

³²⁸ Domaća gerontološka literatura ide i dublje u prošlost, ali za potrebe ovog dela analize procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema to se nije činilo neophodnim.

grani medicine, iz koje gerontologija nastaje, bilo značajno ovo ujedinjavanje? Kao jedan od mogućih odgovora nameće se ideja da se radi o nedovoljno povoljnoj poziciji gerijatrije u okviru medicine i da je ujedinjavanje sa gerontologijom koja se proglašava krovnom naukom jedno od strateških rešenja. Kao što je i gerontologija interdisciplinarna, o čemu će tek biti reči, i gerijatrija podjednako pripada različitim granama medicine tj. ima podjednako izražen interdisciplinarni karakter. Ne dovodeći u pitanje potrebu da se ostareli čovek leči na način koji ga izdvaja od ostale odrasle populacije, čini se da je, upravo, mnoštvo „medicina“ koje su okrenute mlađem čoveku jedna od poteškoća koja sprečava da se gerijatrija, ili medicinska gerontologija, ustoliči kao ravnopravna ostalim granama medicine. Pod označenim mnoštvom koje okuplja gerontologija navode se: pretkliničke medicinske oblasti kao što su biologija, biohemija, histologija, fiziologija, farmakologija; sve kliničke grane među kojima se naročito ističu interna medicina, neuropsihijatrija, rehabilitacija, okulistika, otorinolaringologija, hirurgija, ginekologija, onkologija, gerijatrija, dok se u preventivne grane medicine ubrajaju socijalna medicina, epidemiologija, hirurgija, medicina rada, mikrobiologija. Ovome valja dodati još jednu od definicija gerijatrije koja ističe značaj lečenja starih, pri čemu gerijatrija predstavlja medicinsku disciplinu koja uključuje istraživanje, prevenciju i terapiju starih (Davidović i dr 1996, 78).

Na ovom mestu, nameće se druga³²⁹ paralela između dece i starih, a koja se javlja u gerontološkoj literaturi. Tako se mogu pronaći navodi, poput: „Ono što je pedijatrija za dečji uzrast, to je gerijatrija za stare i ima zadatak da čoveka učini što duže samostalnim, aktivnim i da ga što bolje integriše u društvo“ (Sumrak 2010, 44) iz kojih se može izvesti zaključak o potrebi da se apostrofira značaj postojanja jedne odvojene grane medicine, u okolnostima kada napreduju one grane medicine sa kojima gerijatrija deli isto polje, a kada se ne radi o lečenju isključivo starih ljudi. Zbog toga, valja ukazati i na one *gerijatrije* koje se razvijaju, a koje moraju da se odvoje od istih *medicinskih disciplina*, poput: internističke gerijatrije, ortopedske gerijatrije, dermatogerijatrije, gerijatrije senzornih organa, neurogerijatrije i psihogerijatrije (prema isti 2010, 71).

³²⁹ Prva je obrazložena na početku ovog potpoglavlja i tiče se nastanka imena gerijatrija po ugledu na pedijatriju.

Pored sve važnosti da se lečenju starih pristupi na ukazani način čini se da bi kao jedan od zaključaka mogao da bude taj da su u našim okvirima postojali značajni problemi na putu formiranja gerijatrije, iako se često ističe da je prati prosperitet u nekoliko prethodnih decenija. Neki od problema tiču se kapaciteta, dok se drugi dotiču načina na koji mlađi članovi porodice ostarele osobe „razumeju“ ove kapacitete. Kada se radi o prvoj grupi problema, onda, i pored ukazivanja na to da broj pregleda raste nakon šezdesete godine života i da je oko četrdeset procenata pacijenata u stacionarnim zdravstvenim ustanovama starije dobi, stručnjaci ističu da je broj gerontologa, gerijatarata i gerontoloških ustanova zanemarljiv, pri čemu se ističe značaj uspostavljanje Katedre za posle diplomsku nastavu iz gerontologije na Medicinskom fakultetu u Beogradu (Davidović i dr 1996, 79). Na drugi problem, pak, upozoravaju mediji. Članak objavljen u dnevnim novinama *Blic*, 23. jula 2008. godine, pod naslovom „Mladi na odmoru, stari u bolnicama“³³⁰ dobro ilustruje ono na šta lekari pokušavaju da skrenu pažnju:

„Tokom leta, ali i oko praznika kao što je 1. maj i nekada 29. novembar, pojačane su gužve i u KBC „Zvezdara“. To je za „Blic“ potvrdio i direktor ove ustanove prof. dr Zoran Ivanković koji kaže da je u pomenutom periodu ogromna gužva na Odeljenju gerijatrije.

- Kod starih pacijenata uvek može da se nađe neki razlog za prijem u bolnicu, jer je njihovo zdravlje po pravilu problematično. Međutim, onda nastaje problem gde da smestimo akutno bolesne stare osobe jer nema mesta. Tome je teško stati na put. Na sreću, kad se vrate s odmora, ovi mlađi „pokupe“ svoje roditelje i vrate ih na negovanje u kućnim uslovima. Naravno, ovo je sve nedokazivo, ali traje već godinama - ističe dr Ivanković.“

Gerontologija – holizam kao ideal: Na ovom mestu, najpre, valja uputiti na jednu od mnogobrojnih definicija gerontologije prema kojoj se „naučni pristup u gerontologiji odnosi na predmet istraživanja svih aspekata starosti preko 65 godine, kao i naučni postupak, koji se odnosi na multidisciplinarni pristup“ (Sumrak 2010, 29). Međutim, kao što nije bilo moguće govoriti o gerijatriji bez upućivanja na gerontologiju, tako neće biti moguće analiziranje nastanka i razvojnog toka gerontologije bez uzimanja u obzir svih uticaja koji su stizali iz gerijatrijskog naučnog korpusa. Tako Endrju Blejki piše da gerontologiju, naročito u Zapadnoj Americi, karakteriše retorika holizma, čime su različite

³³⁰ Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Beograd/50331/Mladi-na-odmoru-stari-u-bolnicama>

teorije i metode biomedicine, psihologije i društvenih nauka one koje se ističu u interesovanju za starost. Međutim, i pored na ovaj način koncipiranih predavanja na vodećim međunarodnim konferencijama, „istraživanja koja dokazuju ovakvu fuziju su neznatna; pre bi se moglo reći da gerontologija pati od 'fizičke zavisti'“ (Blaikie 1999, 11). Autor ovome dodaje i to da je gerontologija, u poređenju sa većinom društvenih nauka „nedozrela oblast“, a da mnogi istraživači „traže legitimitet kroz oponašanje etabliranih 'čvrstih' nauka“ (isti 1999, 11).

Kao jednu od definicija gerontologije, u savremenoj gerontološkoj literaturi, moguće je izdvojiti onu koja gerontologiju određuje kao nauku o starosti i starenju i koja obuhvata „sve aspekte starosti kao procesa, starosti kao stanja i starijih lica kao njihovih nosilaca, i sve vrste značaja ovih fenomena za pojedinca, porodicu, društvenu zajednicu“ (Milosavljević N. 1999, 16). Dalje, ova nauka se razume kao multidisciplinarna što znači da se njome bavi „svako sa svojih polaznih pozicija, mnoge stručne i naučne oblasti“ (isti 1999, 16). „[Gerontologija je] zemlja mnogih ostrva sa nekoliko mostova između njih“ (Birren 1989 prema Achenbaum 1991 u Feathersone i Wernick 1995 prema Blaikie 1999, 12-13), oni koji su povezivali ova „ostrva“, a koja su nastala kao doprinos različitih disciplina spadaju: biologija, biohemija i biofizika, medicina, psihologija, sociologija, socijalna politika i socijalni rad (Kozarčanin 2002, 164).

Međutim, i pored toga što je prevagnuo medicinski značaj i uticaj u domaćoj gerontologiji, valja ukazati i na to da su od uspostavljanja ove naučne discipline postojala i drugačija usmerenja. Među dominantnim figurama u uspostavljanju gerontološkog polja kod nas, bio je i jedan sociolog koji će, takođe, učestvovati u osnivanju GDS. Reč je o Miroslavu Živkoviću, koji pripada prvoj generaciji sociologa koji stiču diplomu na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. O nastanku gerontologije Živković piše na sledeći način:

„I tek kada je pojava znatnog porasta starih ljudi u ukupnom stanovništvu izazvala ozbiljne socijalne, ekonomske i političke probleme, izučavanje starosti prelazi uske okvire medicine i postaje predmet interesovanja i drugih naučnih disciplina. Tako je iz gerijatrije, medicinske discipline izrasla gerontologija.“ (Živković 1973, 192)

Upućivanjem na „uske okvire medicine“, Živković se u suštini zalagao za razvoj socijalne gerontologije, ali u uslovima koje naglašava, to se nije činilo lakim zadatkom. Okolnosti koje su vladale u jugoslovenskom društvu sedamdesetih godina 20. veka, a koje Živković apostrofira, svode se na sledeće: u zemlji se ne vrše specificirana gerontološka istraživanja, ne postoji naučno društvo, niti gerontološki časopis, kao ni naučni kadrovi koji se bave isključivo gerontologijom, dok Medicinski fakultet u Beogradu među predmetima nema ni gerijatriju, niti gerontologiju, a tome dodaje i podatak da među ekonomistima, sociolozima i psiholozima nema kadrova koji se bave psihološkom i socijalnom gerontologijom... (Živković 1973, 194) Sve ovo, ubrzo će početi da se menja i o današnjoj gerontologiji možemo govoriti kao onoj koja manje-više ima sve elemente koji su nedostajali s početka formiranja gerontološkog polja, ali i da medicinskih elemenata konstrukcije ima nešto najviše, što će biti moguće pokazati. Pre toga, važno je uputiti i na one inostrane uticaje koji su međunarodnu gerontologiju učinili jednom od nauka.

U jednom od prvih gerontoloških monografija kod nas, *Gerontologija* iz 1974. godine, Nada Smolić Krković upućuje na nekoliko prelomnih momenata u istoriji razvoja gerontologije (Smolić-Krković 1974, 11-12). Naime, ona izdvaja: Prvu internacionalnu konferenciju održanu u Kijevu 1938. godine; zatim podatak da je Nacionalni institut za zdravlje SAD 1940. godine osnovao prvu istraživačku instituciju za probleme starenja koja je u početku imala jednog istraživača i jednog tehničara, a da je vremenom prerasla u veliki istraživački centar u Baltimoru; na popisu važnih dešavanja za gerontologiju nalazi se i osnivanje centara pri univerzitetima u Mičigenu, Čikagu, Južnoj Kaliforniji... Ono što je naročito zanimljivo, a o čemu saznajemo iz monografije *Gerontologija* jeste podatak da je Nacionalni institut za zdravlje deteta i ljudski razvoj SAD finansirao brojne centre za gerontologiju unutar univerziteta u SAD. Ključnu ulogu u razvoju gerontologije autorka vidi u osnivanju Internacionalnog udruženja za gerontologiju 1950. godine u Liježu. Gerontologija tako počinje da se izučava na Univerzitetu Kembridž i na Univerzitetu u Lidsu, otvaraju se instituti u Švajcarskoj, Francuskoj, Italiji, Rumuniji, ondašnjoj Čehoslovačkoj, Mađarskoj, Danskoj, Nemačkoj...

Početnu poziciju na gerontološkom polju u Srbiji, i onovremenoj Jugoslaviji, Dragana Dinić opisuje kao autsajdersku (Dinić 2009, 71), ali pre nego se ta pozicija u potpunosti

razjasni važno je uputiti i na promenu vizure kroz koju je starost počela da se posmatra u samoupravnom društvu. Radi se o onovremenom apostrofiranju potrebe da se odbaci sagledavanje starosti kroz prizmu nemoći budući da je takva percepcija u neskladu sa samoupravnim socijalizmom koji naglašava rad kao pravo i obavezu (više u Nedeljković 1978). Ovo je omogućilo pojavu ideje da su oni koji su radom zavredeli poštovanje tokom aktivne faze života zavredeli i izvesna prava nakon te faze, ali je uvelo i imperativ aktivnog življenja, čime penzionisanje prestaje da znači pasivnost u svakom pogledu. Ukratko, i na domaćem tlu pomalja se ideja o aktivnom starenju, a ta ideja istovremeno je bila u skladu sa važećom društvenom normom koja je isticala ulogu rada u životu pojedinca. Ova okolnost podudarala se sa narastajućim brojem penzionera u društvu i učvršćivanjem penzionerskih udruženja kao društvenih aktera. Na ovaj način, narastajuća masa koja je predmet gerontologije, deluje pomažuće, a stručnjaci, u ovom slučaju mahom lekari, uspevaju da zasnuju nauku čija će odstupnica, u mnogome, biti GDS. Narastanje penzionera kao dela društva koje ima izvesne obaveze, ali i minulim radom stečena prava čini se podjednako važnim, kao i pojava sve većeg broja starijih ljudi u ukupnoj populaciji, a koju gerontološka literatura određuje kao ključni uslov za etabliranje nove nauke. Produžetak ljudskog života, i brojčano narastanje starijih pojedinaca, nesumnjivo, ima uticaja na širenje polja interesovanja i ka pripadnicima društva koji se nalaze „iza“ određenih godina, ali se taj kriterijum ne čini dovoljnim, mada ima naglašenu socijalnu i ekonomsku dimenziju. Nedostajuća komponenta jeste politička (koju pronalazimo u penzionerskim udruženjima). Međutim, politička orijentacija u nauci, koja se obično pronalazi u strahu od opadanja nacionalnog korpusa, u sedamdesetim godinama 20. veka još se ne ispoljava. Ovaj demografsko-politički upliv u sferu starosti sačekaće nekoliko decenija.

Do sada date uvodne napomene trebalo bi da posluže boljem razumevanju konteksta u kojem je nastalo i u kojem će se razvijati GDS kao institucija od presudnog značaja za opstajanje i trasiranje naučnog puta gerontologije u domaćim okvirima. Već više puta je potcrtan značaj gerijatrijskog uticaja na formiranja discipline i na trasiranje razvojnog puta nauke koji bi bio u skladu sa medicinskim poimanjem starosti i starenja, ali na ovom mestu valja ukazati na to da je u delatnom doprinosu socijalnog rada pedesetih godina 20. veka

klica začetka GDS kao i same gerontološke delatnosti. Naime, formiranjem prvog centra za socijalni rad 1956. godine na beogradskoj opštini Palilula stvoreni su uslovi da se problemi starijih lica sagledavaju na drugačiji način, a Dragana Dinić kao logičan nastavak vidi osnivanje *Zavoda za socijalna pitanja* 1957. godine, kao i *Zavoda za proučavanje socijalnih problema grada Beograda* 1958. godine (Dinić 2009, 72). Stupanjem na snagu *Zakona o socijalnoj zaštiti i službi socijalne zaštite* 1967. godine pravno je regulisana uloga i odgovornost nauke i struke (Manojlović 2001, 23), a *Zavod za socijalna pitanja* prerasta u *Institut za socijalnu politiku* iste godine (Nemanjić 2009, 12). Najvažnije što ovaj Zakon donosi jeste prenošenje ovlašćenja u pogledu vršenja stručnog nadzora i pružanja stručne pomoći institucijama socijalne zaštite. Tako, pojedini Zavodi i Institut za socijalnu politiku dobijaju nove aktivnosti koje su im poverene na temelju istraživačkog i analitičkog rada:

„Administrativno-birokratski i rutinerski pristup, dominantan i izražen u prethodnom periodu, potisnut je, a prevaziđena konzervativna stanovišta u pogledu koncepta, prirode i metoda delovanja u oblasti socijalne zaštite, sve više su gubila uticaj.“ (Manojlović 2001, 23)

Pored toga što je važno uputiti da je ova promena u igri moći dovela do toga da nauka dobije bolje osnove za bavljenje pitanjima koja se odnose na socijalnu zaštitu, važno je podsetiti i na onovremeno otvaranje medicinskih ustanova namenjenih starima, o kojima je već bilo reči. Tih godina formiraju se uslovi za nastanak današnjeg Gerijatrijskog odeljenja KBC Zvezdara koje nastaje zahvaljujući donaciji Sju Rajder i upornosti prof. dr Mihajla Andrejevića da smeštajni kapaciteti promene funkciju iz domskog zbrinjavanja starih u prostor za njihovo lečenje. Ovome valja dodati i to da je Skupština Srbije donela 1972. godine izrazito važan dokument. Reč je o *Rezoluciji o društvenom staranju o ostarelim licima* u kojoj je istaknuto da je politika prema starima važan segment socijalne politike i „da će u godinama koje dolaze upravo taj segment dobijati na značaju, zbog povećanja broja starih ljudi i usložnjavanja njihovog društvenog položaja i njihovih potreba“ (prema Dinić 2009, 72). Ovom Rezolucijom prvi put je uređena dugoročna razvojna strategija u svim oblastima društveno organizovanog rada koje su od značaja za kvalitet života u starosti i u njih spadaju: zdravstvena, socijalna i boračka zaštita, penzijsko i invalidsko osiguranje, stambena politika i uređenje naselja, kulturno-obrazovne aktivnosti, rekreacija i

snabdevanje (Manojlović 2001, 24-25). Ono što je veoma važno apostrofirati jeste činjenica da je „stručni obrađivač ovog dokumenta bio Institut za socijalnu politiku, odnosno njegov ekspertski tim za problematiku starenja i starosti (isti 2001, 25). Kao rezultat učešća naučnika u izradi Rezolucije koja se pojavljuje kao prvi dokument ove vrste i koja će zadugo biti i najvažniji takav dokument, o čemu će još biti reči, apostrofirana je uloga nauke u pristupu ovim problemima što se naboje vidi iz dela Rezolucije u kojem stoji:

„Društvena delatnost u pogledu brige o ostarelima treba da bude znatno više naučno zasnovana, u kom cilju treba sistematski razvijati i podsticati naučno-istraživački rad i utvrđivati i finansirati dugoročne naučno-istraživačke programe koji se odnose na ovu problematiku.“ (prema Manojlović 2001, 25)

Na opisani način stekli su se uslovi za formiranje profesije, izrazito važnog faktora u konstruisanju svakog društvenog problema, o kojoj Nemanjić piše kao kritičnom broju ljudi koji se trajno bave jednim zanimanjem, koju karakteriše predanost pozivu, profesionalna kultura i profesionalna organizacija. Sve ovo vodilo je formiranju dovoljnog broja stručnjaka različitog profila, a:

„društvo je, upravo, u to vreme, kada je već bilo jasno da su produženi životni vek i pad nataliteta počeli da uvode u društveni prostor sve veći broj ljudi koji prekoračuju određenu granicu životnog doba, preko svog institucionalnog sistema, moralo da se suoči sa ovom pojavom i njenim posledicama. Disciplinarno, već postojeće naučne grane i njihovi aplikativni ogranici, kao što su gerijatrija, sociologija, demografija, socijalna psihologija, andragogija, politikologija, morale su da aktiviraju svoje kapacitete u personalnom, organizacionom i materijalnom smislu.“ (Nemanjić 2009, 11)

Ipak, valja potražiti odgovor na pitanje šta je to što je ove naučne discipline „primoralo“ da naprave opisani iskorak. U jednom delu domaće gerontološke literature kao razlog formiranja novog naučnog polja pojavljuje se argument o porastu broju ostarele populacije, dok drugi autori naglašavaju dati porast u zapadnim zemljama, odakle i dopiru ključni uticaji. U potonje etapa prof. dr Miomir Janjić koji upućuje u to da je ubrzano starenje populacije velikog broja razvijenih zemalja stvorilo potrebu da se stručnjaci u većoj meri okreću izučavanju karakteristika i potreba starijeg dela populacije. U ovome, autor vidi i razlog zbog kojeg se gerontologija mnogo brže razvijala u ovim zemljama, nego u onim

koje se nisu suočile sa trendom starenja stanovništva. U ovom periodu demografi konstatuju početak istog procesa, usled opštih ekonomskih i socijalnih promena u jugoslovenskom društvu, ali i pored toga pomalo iznenađuje hitrina sa kojom domaća naučna javnost uspeva da transformiše svoje kapacitete i da se uklopi u globalna kretanja, ako se uzme u obzir da je GDS oformljeno 1973. godine i ukoliko se prihvati stav da je upravo ovo Društvo uspeo da okupi novu profesiju i da delatno zasnuje novu nauku koja do tog trenutka biva opisivana kao autsajderski pokušaj pojedinaca da se individualno bave starenjem.

„Signali i informacije koji su dolazili iz drugih zemalja, kao rezultat brojnih istraživanja u gerontologiji, uticali su i na naše naučne radnike da se više okrenu problematici koju starost nosi sa sobom.

Ovakva kretanja značila su ideju o osnivanju nacionalne gerontološke asocijacije, koja bi trebalo da koordinira rad naučnih i stručnih potencijala, i na taj način racionalizuje stvaranje i distribuciju naučnih i stručnih informacija neophodnih za rešavanje koje starenje nameće pojedincu, porodici i društvenoj zajednici.“ (Janjić 2001, 32)

Ovako brzo prilagođavanje naročito iznenađuje ako se uzme u obzir podatak koji nudi gerontološka literatura, a koji se tiče toga da šezdesetih godina 20. veka kod nas gotovo da nije bilo naučnih i stručnih radnika koji se sistematski bave starenjem i starošću, a „između malobrojnih pojedinaca koji se bave ovom problematikom nema interdisciplinarnu saradnju i usklađenog delovanja, već pojedinci deluju kao slobodni strelci“ (Manojlović ur. 1998, 7). Dok se inostrana kretanja u ovoj oblasti ocenjuju kao ona sa karakteristikama ekspanzije, u domaćim okvirima uspeva da zaživi ideja dela naučnog i stručnog kadra Instituta za socijalnu politiku u Beogradu koji su bili okupljeni oko nekoliko istraživačkih i studijskih programa. Ta ideja ticala se potrebe da se osnuje nacionalna asocijacija „koja bi okupila rasturene naučne i stručne potencijale i usmerila ih u pravcu rada na unapređenje gerontološke misli i prakse“ (isti 1998, 7).

Ovoj naučnoj slici, valja pridodati i socijalnu, da bi kontekst bio razumljiviji. Naime, u periodu od 1961. godine do 1971. godine udeo populacije starije od 65 godina porastao je sa 6,4% na 8,4%, ali se važnijim čini podatak da je u periodu od 1950. godine do 1970. godine broj penzionera porastao sa 85.000 ljudi na 151.000, s tim da je krajem tog perioda

svoga 21% penzionera bio stariji od 65 godina i da zemljoradnici još nisu stekli pravo na penziju (isti 1998, 13). Na ovaj način dolazimo do podatka o narastanju mlađe penzionerske mase i do potrebe da se podseti na samoupravnu perspektivu starosti koja se odvaja od pretpostavljene nemoći. Ovoj brojčanoj snazi svakako valja dodati upornost stručnjaka da obezbede polje vlastitog delovanja, koje će biti na principima *Rezolucije o društvenom staranju o ostarelim licima* iz 1972. godine, u čijem donošenju su učestvovali upravo naučnici okupljeni oko Instituta za socijalnu politiku, koji su i inicirali nastajanje GDS godinu dana kasnije. Celokupnu pripremu izneli su zaposleni i saradnici Instituta za socijalnu politiku, koji na ovaj način zaokružuju polje delovanja i obezbeđuju uslove za nastavak svoga rada i razvijanje gerontološkog razvoja. Podršku osnivanju pružile su brojne uticajne organizacije, koje su garantovale željeni razvoj, a među njih spadaju: Republički sekretarijat za zdravlje i socijalnu politiku SR Srbije, Republički fond za socijalnu zaštitu SR Srbije, Gerijatrijski institut Kliničke bolnice u Beogradu, Zavod za mentalno zdravlje u Beogradu, Savezni zavod za zdravstvenu zaštitu, Republička konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda SR Srbije, Republički odbor Crvenog krsta SR Srbije, Savez penzionera SR Srbije (predgovor Gerontološki zbornik 1973. prema Dinić 2009, 69). Ova podrška omogućila je da se 30. marta 1973. godine održi osnivačka skupština GDS na kojoj je izložen i *Statut* Društva koji se nadovezivao na *Rezolucije o društvenom staranju o ostarelim licima* iz 1972. godine u čijoj izradi su, kako je već rečeno, učestvovali inicijatori osnivanja ove nacionalne asocijacije. Izvod iz Statuta jasno govori o upućenosti na strateški dokument kakav je bila *Rezolucija*, zbog čega će na ovom mestu biti prenet deo *Statuta*:

„Polazna osnova u definisanju najbitnijih odredbi Statuta bila je ocena da društvena aktivnost u oblasti društvenog staranja o ostarelim licima može dati optimalne rezultate samo ako je naučno zasnovana i na tim osnovama programirana i realizovana, što je izričit stav izražen i u Rezoluciji o društvenom staranju o ostarelim osobama.

Budući da ovakva željena i potrebna aktivnost može da da pozitivne rezultate samo ako je zasnovana na multidisciplinarnom sagledavanju relevantnih pitanja i programiranju konkretnih mera za njihovo rešavanje, pošlo se sa stanovišta da jedna od osnovnih funkcija Gerontološkog društva treba da bude: objedinjavanje i udruživanje svih onih resursa teorijskih i praktičnih znanja i društvenih potencijala koji, udruženi, postaju značajna

društvena snaga koja će, davanjem naučno zasnovanih impulsa, doprineti izgrađivanju adekvatne društvene prakse u oblasti društvenog staranja o ostarelim licima.

Gerontološko društvo, će radi toga, podsticati i pomagati razvoj relevantnih stručnih i naučnih disciplina odnosno teorijske misli i naučno-istraživačkog i stručno-analitičkog rada sa ciljem da se adekvatno podstiče i usmerava praksa u oblasti društvenog staranja o ostarelim licima i njihovoj socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti.

Takvom svojom delatnošću, Gerontološko društvo će davati svoj doprinos opštim nastojanjima da društvena delatnost pojedinih društvenih i stručnih činilaca bude maksimalno moguće koordinirana, međusobno usaglašena i programirana, te, prema tome, i optimalno moguće efikasna.

Veoma značajna funkcija Gerontološkog društva treba da bude u pogledu adekvatnog informisanja šire javnosti o prirodi starenja i starosti i da na taj način doprinese formiranju pravilnog društvenog odnosa prema starosti i ostarelim licima.

Smatramo da upravo ove funkcije daju specifičan karakter Društvu – kao naučno-istraživačkoj organizaciji, ali sa naglašenom društvenom ulogom i osnovnim ciljem da svojom aktivnošću doprinosi unapređenju neposredne društvene i stručne prakse u oblasti društvenog staranja o ostarelim licima.

U skladu sa ovom inicijativom su i odredbe koje regulišu ko može da bude član Društva, a prema kojima to može biti svaki pojedinac koji se u okviru svoje profesije odnosno struke ili javne funkcije bavi problemima starenja i starosti i njihovim posledicama.

Statut predviđa mogućnost osnivanja podružnica u opštinama a može se očekivati da će se pretežan deo aktivnosti gerontološkog društva odvijati kroz odgovarajuće naučne i stručne sekcije, komisije i druge vidove delovanja.“ (prema Manojlović ur 1998, 8-9)

Iz Statuta je moguće videti da su oformljeni svi elementi važni za funkcionisanje jedne interesne grupe koja se prvi put, na opisani način, javlja na ovim prostorima. O periodu sedamdesetih godina i vremenu osnivanja Društva i zasnivanja nauke Nemanjić piše o gerontologiji kao najmlađoj među naučnim disciplinama i kao onoj koja se tek „izvlačila iz okrilja gerijatrije i socijalne medicine“ (Nemanjić 2001, 34). Ipak, opšti je utisak da se to „izvlačenje“ nikada nije odigralo do kraja. Kao važna posledica ove uzajamne povezanosti valja istaći rezultate koje su naučnici okupljeni oko GDS postigli na polju visokog

obrazovanja. Naime, GSD „stalno se zalagalo da se na Medicinskom fakultetu, Fakultetu političkih nauka i Filozofskom fakultetu u Beogradu uvedu poslediplomske studije iz gerontologije“ (Manojlović ur. 1998, 45) i „izrađeni su programi za nastavnu delatnost Medicinskog fakulteta iz oblasti gerontologije i gerijatrije, kao i nastavnu delatnost Fakulteta političkih nauka (smer socijalni rad) (Janjić 2001, 33). Medicinski fakultet u Beogradu prihvata predlog i uvodi zdravstvenu specijalizaciju iz gerontologije, a prihvata i to da se u program specijalizacije lekara opšte medicine uvrste i predavanja iz gerontologije. Jedan od predsednika GDS prof. dr Mladen Davidović, kao što je već rečeno, bio je prvi šef Katedre za gerontologiju Medicinskog fakulteta u Beogradu, na kojoj je predavač socijalne gerijatrije bio i Iv Rastimir Nedeljković. Fakultet političkih nauka – Smer socijalni rad, takođe, je uvrstio gerontologiju u redovne i poslediplomske studije” (Manojlović ur. 1998). Na ovaj način još jednom je potvrđen preuzeti kurs da se gerontologija razume kao krovna nauka koja danas obuhvata i gerijatriju, a da se gerijatrija smatra najvažnijom i najuticajnijom među naukama koje gravitiraju gerontologiji. Potvrdu ovakvog razumevanja u domaćoj gerontologiji/gerijatriji pronalazimo i u pisanju Nacionalne koordinatorke za starenje o tome da je vremenom u gerontologiji preovladao stav o tome da je: „gerontologija šira nauka, koja obuhvata gerijatriju kao jednu o najvažnijih disciplina gerontologije“ (Kozarčanin 2002, 165).

Druga važna dostignuća, pored onih koja su se odnosila na postignute rezultate u oblasti obrazovanja, tiču se učešća stručnjaka okupljenih oko GDS u razvoju politike i zakonodavstva značajnih za starenje i starost, opšte uzev. U njih se, između ostalih, ubrajaju: razmatranje predloga planskih dokumenata u vezi sa donošenjem *Srednjoročnog plana razvoja SRS* za period od 1981. do 1985. godine i davanje konkretnih predloga u delu koji se odnosi na opštedruštvenu, socijalnu i zdravstvenu zaštitu o ostarelim licima i odgovarajuću razvojnu politiku; primena *Zakona o samoupravnom planiranju* u oblasti opštedruštvene brige o ostarelim licima; primena *Zakona o zdravstvenoj zaštiti*; rad na reformi penzijskog osiguranja; donošenje *Zakona o braku i porodičnim odnosima*; učešće u izradi *Nacrta zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju zemljoradnika*; učešće u donošenju *Dugoročnog plana razvoja* za period do 2000. godine. (prema Manojlović ur 1998, 21); zatim učešće u formiranju mreže HumanaS (humana starost), koja okuplja

petnaest nevladinih organizacija i udruženja građana; učešće predstavnika GDS u *Savetu za pitanja starenja i starosti Vlade Republike Srbije* 2005. godine, izrada radne verzije *Nacionalne strategije o starenju* koju je 2006. godine usvojila Vlada RS; članica Upravnog odbora GDS, nacionalna koordinatorica za stare Lidija Kozarčanin, je i kontakt osoba za RS u UN... (prema Dinić 2009, 73-75)

Organizovanje i učešće na brojnim kongresima, od kojih je prvi održan 1977. godine u Beogradu, i okruglim stolovima, kao i izdavaštvo koje biva pokrenuto 1973. godine objavljivanjem *Gerontološkog zbornika*, koji 1992. godine menja ime u *Gerontologija* potvrđuju kontinuirano delovanje u ovoj oblasti. Pored *Gerontologije* GDS objavljuje i *Gerontološke sveske*, *Bilten* i *Stručno-instruktivnu gerontološku ediciju* (prema Dinić 2009, 75). Međutim, važno je naglasiti i to da je GDS, u periodu ukidanja Instituta za socijalnu politiku i pojedinih zavoda, bila jedina asocijacija koja je okupljala istraživače u oblasti starenja i starosti i da je kao takva uspela da obezbedi kontinuitet u organizovanom istraživanju i delovanju u oblasti gerontologije na domaćem tlu. Ova asocijacija, danas učestvuje u pokretanju mnogih važnih tema poput: razvoja vaninstitucionalne zaštite starih; razvoja i realizacije akcionih planova na lokalnom nivou u vezi sa realizacijom *Strategija za smanjenje siromaštva*, *Strategije razvoja socijalne zaštite i nacionalne strategije o starenju*; zagovaranja uvođenja socijalnih penzija; daljeg razvoja reforme penzijskog sistema, čime je potvrdila svoju ulogu u konstruisanju starosti kao društvenog problema.

Socijalna gerontologija – najmlađa među najmlađima: Savremena podela gerontologije na: biološku gerontologiju ili biologiju starenja, medicinsku gerontologiju ili gerijatriju i na socijalnu gerontologiju (Sumrak 2010, 30), vodi potrebi analize nastanka i usmerenja najmlađe među njima – socijalne gerontologije³³¹. Gerijatrija, kao inicijalna nauka i kao ona koja se izborila za ključno mesto među naukama okupljenim oko gerontologije, upravo zbog takvog mesta i uticaja na razvoj celokupne discipline kojoj danas pripada, ali i na mesta drugih nauka koje gravitiraju gerontologiji, već je bila predmet analize. Jedno od pitanja na koja ova studija pokušava da odgovori jeste ono koje se odnosi

³³¹ Biološka gerontologija ostaje izvan analize, budući da se njen predmet daleko izvan domašaja ove studije.

na to u kojoj meri nauka čiji je resurs starost, u njenoj društvenoj dimenziji, uspeva da pronađe mesta u „društvu“ onih koje su se pre nje bolje pozicionirale?

Pišući o socijalnoj gerontologiji sedamdesetih godina 20. veka Nada Smolić Krković upućuje u to da su problemi ove nauke usko povezani sa razvojem modernog društva. Status starog čoveka u društvu i porodici određen je „složenom kombinacijom brojnih faktora“ u koje autorka ubraja političke, ekonomske i kulturne (Smolić-Krković 1974, 13). Na ovaj način, stari čovek počinje da bude sagledavan kao onaj koji je obuhvaćen zakonima razvoja modernog društva, pri čemu se te zakonitosti razumeju kao naučni i tehnološki napredak, koji istovremeno pružaju uslove za produženje životnog veka, ali koji i stavljaју brojne izazove i zahteve pred ljudski organizam (ista 1974, 13). Ovi zahtevi, međutim, viđeni su i kao oni koji su stavljeni pred samo društvo i, upravo, brojčano narastanje udela starije populacije u ekonomski razvijenijim zemljama stavilo je na dnevni red proučavanje starosti kroz biološku i medicinsku prizmu, a naposljetku i kroz onu koja u fokusu ima društvo i/ili ostarelog čoveka kao dela toga društva. Drugim rečima, socijalna gerontologija bavi se čovekom u starosti, kao članom društvene grupe, promenama u socijalnom miljeu tokom starenja, kao i statusom i položajem pojedinca koji proizlazi iz starosti (Sumrak 2010, 113). Za ovu studiju koja nastoji da odgovori na većinu pitanja koja su u vezi sa konstruisanjem starosti kao društvenog problema, sledeće poimanje socijalne gerontologije, naročito je važno:

„Socijalna gerontologija proučava starost i starenje kao socijalne pojave i markira ih kao društvene probleme. Ona je nastala zbog potrebe izučavanja starenja i rastućeg udela starih u svetskoj, a posebno u zapadnoevropskoj populaciji, kao i potrebe definisanja strategije prema ovim procesima i pojavama.“ (Sumrak 2010, 113)

Iz navedenog je, pored uzroka faktora koji su doveli do formiranja najmlađe među geronto-naukama, moguće uputiti i na to da socijalna gerontologija zauzima ulogu aktivnog aktera i nudi svoja rešenja u pokušaju prevazilaženja problema sa kojim se suočavaju i društvo i ostareli pojedinac u međusobnom kontaktu. Kao razlozi za nastanak nauke, pored već navedenih, kao konkretniji navodi se i raspad patrijarhalne kulture pred naletom industrijalizacije i urbanizacije građanskog društva, ali i to da su se krajem 20. veka u okviru socijalne gerontologije iskristalisala dva pitanja: pitanje integracije i pitanje

segregacije, što vodi i danas aktuelnoj naučnoj dilemi: „da li stare ljude treba uvažiti kao značajan ljudski resurs, u ekonomiji, politici, kulturi i drugim oblastima ili su oni samo balast za društvo“ (Dinić 2009, 71). Ukoliko bi se dogodilo da prevaga bude na „drugom kraju“ dileme, onda bi nestalo starosti kao resursa i za nauke koje se njome bave. Međutim, teško je zamisliti da nauke, pa i institucije, u savremenom trenutku nestanu lako i bez otpora. Zbog toga, aktivna uloga i nuđenje seta rešenja za označeni društveni problem postaje imperativ za onaj deo gerontologije koji u fokusu ima sve što je društveno, a tiče se starenja i starosti. Ovaj zadatak dodatno biva iskomplikovan samom pozicijom najmlađe gerontologije u odnosu na one koje su joj prethodile, ali ujedinjavanje prema hijerarhiji, ipak, vodi boljem zajedničkom pozicioniranju u odnosu na sve srodne nauke, a čiji naziv nije dopunjen prefiksom *geron*, starogrčkom reči koja ne označava „samo starog čoveka, već i preimućstvo koje ima, odnosno, prava prednosti koja stiže zahvaljujući starosti“ (Kozarčanin 2002, 161) ili, pak, *gera* u značenju star.

Domaći okviri čine da socijalna gerontologija, pored opisanih, ima i dodatne probleme u realizaciji svojih nastojanja. Ona, naime, nakon zamaha koji doživljava osamdesetih godina 20. veka, koji se očituje: ubrzanim razvojem ustanova socijalne zaštite u kojima se zapošljavao stručni kadar, kvalitetnom i dinamičnom razmenom informacija između oformljenih ustanova, razvojem i razvijanjem svesti o potrebi praćenja i proučavanja problema, što je vodilo dodatnom angažovanju stručnjaka, doživljava i sunovrat. Deceniju kasnije bivaju ukinute sve institucije od nacionalnog značaja za socijalna istraživanja, koje su pokretala istraživanja na svim nivoima (prema Budurin 2011, 487). Ova situacija danas je u potpunosti izmenjena, ali ostavlja prostor od dvadesetak godina zaostatka, zbog čega zagovaranje aktivne uloge postaje još značajnije za ovu gerontološku disciplinu. Ta uloga, u najkraćem bi se mogla opisati kao ona koja nameće obavezu da se „kao cilj istraživanja pojavi promena socijalne situacije pojedinca ili društvene grupe u okviru zajednice“ (isti 2011, 488). Promena, kao željeni ishod, i pružanje seta rešenja za stanja koja se u konstruktivističkoj literaturi opisuju kao unižavajuća, nepoželjna i negativna, makar na verbalnoj ravni, pružaju mogućnost socijalnoj gerontologiji da se pozicionira kao *suvlasnik nad konkretnim društvenim problemom*. Sve ovo, ipak, vodi potrebi postavljanja pitanja koliki je praktični domašaj koji se postavlja kao cilj ove nauke, ukoliko se u obzir uzme

rascepanost unutar gerontologije kao krovne nauke, i neupitna pasivizacija problema koji su u vezi sa starošću u okviru drugih nauka, a naročito kada se u obzir uzme moć delovanja bilo koje od nauka koje za predmet imaju starog čoveka kada u bliskoj prošlosti bilo moguće da budu ukinute sve institucije od nacionalnog značaja koje su se bavile socijalnim istraživanjima?

Ukratko, između zahtevanog i ostvarenog velika je razlika što potvrđuje pretpostavke iznete na početku istraživanja. U ovom raskoraku, između ostalog, naleze se i razlozi zbog kojeg je starost krnji društveni problem. Ideju o krnjosti ovog društvenog problema, međutim, valja videti i kao šansu kroz koju društveni problem nastavlja da živi nakon mnogobrojnih „reanimacija“. Neki društveni problemi, naprosto, ne mogu nestati tako lako, a starost svakako spada među njih.

5.3 Političke partije penzionera

Obnavljanje višestranačja, koje se u Srbiji dogodilo 1990. godine, dovelo je do „bujanja“ političkih partija na domaćoj političkoj sceni, a mesto među njima našle su i političke partije penzionera. Njihova pojava, međutim, nije bila u stanju da neutrališe opšti utisak da su ove političke snage bile isuviše slabe da bi uspele da zastupaju probleme penzionera u čije ime su formirane. Marginalnost koja ih je karakterisala nije počivala na pukom broju političkih stranaka koje su imale ambiciju da promovišu politički potencijal penzionera i da zastupaju njihove interese, već na neuspehu da konstruišu probleme ove populacije kao društvene i/ili političke probleme. Njihov uticaj bio je do te mere skroman da najveći broj njih nije „preživeo“ brisanje iz Registra političkih stranaka 2010. godine, čak ni kada su strateški posezale za ujedinjavanjem u problemu sa drugim slojevima društva koji su percipirani kao uniženi tj. osiromašeni, kako će se pokazati u daljem toku dela rada. Imajući to u vidu, zadatak ovog potpoglavlja biće pokušaj da se ispita uticaj koji su ove stranke imale tj. uticaj koji nisu uspele da ostvare na dešavanja u političkoj sceni u skorijoj istoriji Srbije, izuzimajući period od 2007. godine od kada je Partija ujedinjenih penzionera Srbije (u daljem tekstu PUPS) jedan od konstituenata dve srpske Vlade. Pored toga, zadatak ovog dela studije biće i pokušaj da se ispitaju razlozi koji su doveli do toga da danas postoje samo dve partije koje se deklarišu kao penzionerske, mada ni one nisu isključivo okrenute rešavanju problema pripadnika najstarije populacije s pravom na penziju. Konačno, kao zadatak nametnula se i potreba analize značaja i uticaja PUPS-a kao one političke organizacije koja je uspela da se nametne kao politički akter i kao ona koja sebe vidi kao vlasnika nad društvenim problemom koji je analiziran.

Temelji za građenje političkog uticaja partija penzionera u obnovljenom višestranačju: Pre analize, koja je postavljena kao centralni zadatak ovog dela studije, neophodno je osvetliti jednopartijske temelje na kojima je građeno višestranačje u Srbiji. Višedecenijsko izostajanje političke utakmice tj. postojanje samo jednog partijskog subjekta u zemlji rezultiralo je višestrukim problemima sa kojima će se suočavati domaće višestranačje. Kao jedan od njih, izdvaja se problem nedovoljno profilisanih političkih blokova čiji su se potencijali rasipali u mnoštvu malih partija. Potvrdu toga nalazimo u

brisanju čak petsto jedne partije iz Registra političkih stranaka kojem se pristupilo 2010. godine. Ovakvo rastakanje političkih potencijala najviše je išlo na ruku partiji koja je u svoje redove okupila gotovo čitav korpus rasformiranog Saveza komunista Srbije (u daljem tekstu SKS). Radilo se o tada formiranoj Socijalističkoj partiji Srbije (u daljem tekstu SPS) koja nastaje spajanjem SKS i Socijalističkog saveza:

„Preciznije rečeno, posle propasti socijalizma u Rusiji i Istočnoj Evropi, Savez komunista Srbije, odlukom svog političkog rukovodstva menja ime. Ta odluka je motivisana saznanjem da u promenjenim okolnostima koje karakteriše odstupanje socijalizma na istorijskoj sceni stranka sa tim imenom neće imati uspeha. Zato radi legitimizacije na međunarodnom planu uzima ime koje ne izaziva negativnu konotaciju. A na unutrašnjem planu radi kamuflaže kod jednog dela biračkog tela i radi materijalne koristi pripaja sebi Socijalistički savez. Tom prilikom novoformirana stranka nasledila je njihovu organizacionu strukturu, kadrove i imovinu, a dobrim delom i ideologiju.“ (Vuković S. 2000, 3-4)

Konkretnije, prilikom formiranja SPS preregistrovala je 350.000 članova bivšeg SKS (*Stranke u Jugoslaviji*, Tanjug, 1990 prema Vuković S. 2000, 4), a promena političkog sistema bila je, zapravo, odluka vladajuće stranke, a ne promena sastava glasačkog tela. Pored mogućnosti da se politički sistem promeni na navedeni način, a koji podrazumeva tzv. mirni tj. izborni put, postoji i drugi koji nastaje kao rezultat izbornog dolaska na vlast druge političke stranke ili bloka političkih stranaka. Prvi slučaj dogodio se 1990. godine i podrazumevao je promenu bez izmene sastava pristalica vladajuće stranke (članstva, simpatizera, naklonjenih građana), što je značilo da su: „komunisti... najvećim delom nastavili svoj angažman u SPS-u“ (Mihailović 2002, 4). Ono što je, međutim, za ovu studiju najvažnije jeste to da su savezi penzionera bili kolektivni članovi Socijalističkog saveza radnog naroda (Šuvaković 2011, 138-139) jedne od najmasovnijih društveno-političkih organizacija u SFRJ, koja je bila pod kontrolom i dominacijom Saveza komunista.

Drugi slučaj, već je rečeno, podrazumeva promenu stranačke organizacije velikog broja građana i sa tim u vezi promenu sastava stranaka, a takav slučaj kod nas se dogodio, upravo, 2000. godine. Svaka takva promena biva praćena i promenom socijalnog sastava

članova političke stranke i njenih pristalica na izborima. Poređenja radi, pobjednička SPS 1990. godine i pobjednička koalicija DOS 2000. godine u strukturi glasača imaju gotovo izjednačeno učešće radnika i lica sa srednjoškolskim obrazovanjem, dok se razlika svodi na to da je SPS 1990. godine pridobio više poljoprivrednika, a DOS 2000. godine više stručnjaka (opširnije u Mihailović 2002, 2-6). Međutim, iz navedenih podataka ne vidi se kakva je situacija sa učešćem penzionera u izbornom rezultatu, budući da su bili raspoređeni po kategorijama prema zvanju u kojem su ostvarili penziju, te su tako mogli pripadati kategoriji: poljoprivrednika, radnika, tehničara i službenika i stručnjaka; dok su kao *ostali/izdržavana lica* navođeni: učenici, studenti i domaćice. Prevaguje na izborima, i u jednom i u drugom slučaju, doneli su, zapravo, radnici (isti 2002, 6), upravo, ona kategorija stanovništva pod čijim okriljem starost krči put ka društvenom problemu i sa kojim će tokom svoje prirodne istorije više puta, na različite načine, ujedinjavati u problemu. Isto važi i za političke partije penzionera, o čemu će biti više reči.

Prema svemu navedenom, moguće je izvesti zaključak da je SPS imala značajnog uticaja na položaj starog čoveka na političkoj sceni savremene Srbije. Međutim, taj aspekt njenog političkog delovanja nije posebno proučen, iako je doživela mnogostruka naučna preispitivanja kao čeonu političku snagu u najturbulentnijem periodu skorije istorije. Zbog toga će se, za potrebe ove studije, fokus zadržati i na savremenoj implikaciji koju ova partija ima na političku scenu i na mesto penzionera na njoj, ali i na balast koji današnja ostarela generacija nosi budući da je ocenjivana kao ona koja je, između ostalih nepopularnih slojeva, održavala SPS na vlasti o čemu svedoči i sledeći navod:

„Socijalistička partija Srbije u doba višestranačja ulazi kao radnička stranka (u njenom sastavu najviše je radnika, a i među radnicima to je stranka koja je najviše preferirana). Posle 1992, a naročito 1995. godine, SPS se transformiše u stranku radno neaktivnog stanovništva - penzioneri i domaćice, pre svih. I danas je to stranka penzionera, domaćica, starijeg dela stanovništva, onih najsiromašnijih, najmanje obrazovanih...“ (Mihailović 2002, 7)

Ovakva slika SPS-a pretaće da bude dominantna počev od 2008. godine kada ulazi u sastav Vlade, baš kao i PUPS sa kojim više decenija ostvaruje značajna preplitanja. Ipak, ostanemo li još u periodu koji je označavan kao najteži u skorijoj istoriji, moguće je pronaći

još opisa koji najstarije tretiraju kao anahrone održavao ce nazadnog režima, a uporište je traženo u socijalnom sastavu SPS koji je počeo da se menja osipanjem članstva počev od 1996. godine. Sredinom devedesetih godina 20. veka SPS postaje „pretežno ruralna stranka, stranka neobrazovanih, radno neaktivnih i najstarijih kategorija birača“ (Slavujević 2005, 71-72). Mnogobrojni primeri negativnog portretisanja, na temelju označene promene, nalaze se u onovremenoj opozicionoj štampi, a kao ilustracija može poslužiti članak „Reka koja teče“ iz časopisa *Vreme* (Vreme 5. 08. 2000. br. 500, 16-17), čiji će deo biti prenet na ovom mestu:

„Istog dana, dakle u četvrtak 27 jula, kada je naš drug savezni predsednik raspisao izbore, u Valjevu su se sastali penzioneri Srbije i dali besu da će najmoćniji i najpametniji državnik sveta i dalje biti naš dragi drug predsednik. Uz hladno predjelo, toplu čorbu, kombinovano pečenje i orkestar „Tića i tri mladića“...istorijski i posle celodnevnog zasedanja odlučeno je da jedino tako mogu imati srećan život, lepu starost, redovne penzije i budućnost za svoju decu i ovu zemlju.

Za glavnim astalom glavni dr Jovan Krkobabić, predsednik Saveza penzionera Srbije i, vele, predsednik Fonda penzijsko-invalidskog osiguranja. Krkobabić sitan, al' vidi se glavni... Bije kolce, Krkobabić ustade i stade k'o da je himna. Pa se do'vatiše mikrofona...Uto stiže predjelo, pažnja načisto popusti, žamor i zveckanje. Domaćin Tika slobodno konstatova da je ovo najveći skup penzionera u Srbiji, javiše da je nestalo vinjaka, da ga ima samo kod policije koja je obezbeđivala...

Doktor požele prijatnu zabavu... Dođe do uspešne odbrane, odbrane kojom je rukovodilo mudro rukovodstvo naše države, kojom je rukovodio Slobodan Milošević, jedan od najmoćnijih i najpametnijih državnika sveta. Tu svi odustaše od čorbe i predjela, svi udariše u grla i dlanove... I poveri drugovima da im predstoji vrlo važan posao, njih je milion i po, i oni su ta snaga koja će reći ko će biti predsednik Jugoslavije, oni će reći ko će držati vlast i kako će izgledati, zato svi treba da ustanu na noge i sve učine da bude kako treba, a kad tako bude imaće srećan život, lepu starost, redovne penzije, budućnost za decu i zemlju... I kaže da su penzioneri kao reka koja teče, uvek dolaze i odlaze, ali će ih uvek biti.“ (Vreme 5. 08. 2000. br. 500, 16-17)

Iz svega navedenog, jasno je da je dovođenje u vezu SPS i pripadnika starije generacije imalo višestruke negativne uticaje prevashodno na one pripadnike društva koji su smatrani krivcima za nepovoljnu političku i ekonomsku situaciju u zemlji. Međutim, SPS je aktivno uticala i na formulisanje političkog pitanja penzionisane populacije, na način da je samostalno ili sa koalicionim partnerima doprinela formiranju i današnje političke scene. Reč je prevashodno o delovanju njenog današnjeg koalicionog partnera PUPS Srbije čije je ovlašćeno, ali i zaštitno lice dr Jovan Krkobabić o kojem je opoziciona štampa na prelazu dve političke ere istupala na opisani način.

Za razumevanje ovde analiziranog problema, potrebno je još pružiti i nekoliko napomena o stanju na političkoj sceni tokom devedesetih godina 20. i prve decenije 21. veka. Već je rečeno da se kao jedna od slabosti izdvojila stranačka rascepanost, ali njoj valja dodati i drugu odliku političke scene koja je, kao i prva, najviše pogađala opoziciju. Radi se o problemu koji je vezan za izborne jedinice koje predstavljaju teritorijalni okvir u kojem birači glasaju za kandidate ili liste kandidata i u kojem se raspodeljuju mandati (Ševo 2008, 1251). Dodatna pažnja usmerena ka izornoj jedinici rezultat je stanovišta pojedinih autora da je ona, zapravo, jedna od „najmanipulativnijih elemenata izbornog sistema sa direktnim uticajem na (dis)proporcionalnost, elektivni i parlamentarni partijski sistem, fabrikovanje jednostranačkih većina“ (Vučićević 2009, 179).

Neke od promena izbornog sistema, kojih je od ponovnog uspostavljanja višestranačja u Srbiji bilo ukupno četiri, odnosile su se upravo na izborne jedinice. Prvi izbori održani su po dvokružnom većinskom izbornom sistemu 1990. godine, dok 1992. godine biva uveden proporcionalni izborni sistem koji je podrazumevao devet izbornih jedinica. Među autore koji se slažu u oceni da uvođenje izbornih jedinica direktno utiče na izborni rezultat jeste i Đukanović koji ističe da je to: „...odgovaralo tada vladajućoj Socijalističkoj partiji Srbije, da putem uvođenja novih izbornih jedinica „razbije“ pojedina uporišta opozicije“ (Đukanović 2006, 524). I naredni izbori, održani 1993. godine, bili su održani prema istom izbornom Zakonu, dok je povećanje broja izbornih jedinica sa devet na dvadeset devet usledilo 1997. godine. Izbore je te godine bojkotovao veliki broj opozicionih stranaka i SPS i njeni koalicioni partneri Jugoslovenska levica i Nova demokratija uspevaju da zadrže politički primat. Konačno, *Zakon o izboru narodnih poslanika*, koji je važio na izborima

2000. godine, kada i dolazi do preokreta na srpskoj političkoj sceni tj. do preuzimanja vlasti Demokratske opozicije Srbije (u daljem tekstu DOS), kao i 2003. godine, uvodi najveću novinu – proporcionalni izborni sistem, koji je podrazumevao cenzus od 5%, dok celokupna teritorija Republike Srbije, prema navedenom Zakonu, postaje jedna izborna jedinica. Visok cenzus, kao posledicu imao je udaljavanje od parlamenta brojnih političkih partija manjinskih etničkih zajednica i manjih političkih partija (Đukanović 2006, 524-525). Izborni ciklusi iz 2007. i 2008. godine zadržali su isti izborni model, po kojem je broj izbornih okruga sveden na jednu izbornu jedinicu organizovanu na nacionalnom nivou. Međutim, ukidanje izbornog cenzusa za stranke nacionalnih manjina bila je novina koja se, između ostalog, značajno odrazila i na današnju političku situaciju tj. na ulogu PUPS-a u njoj. Radi se, naime, o tome da je ova partija, kao jedna od dve partije penzionera koliko ih je danas registrovano u Srbiji, učestvovala u formiranju Vlade uz pomoć koalicionih partnera na sledeći način: „koalicija Za evropsku Srbiju i koalicija SPS-PUPS-JS ne bi mogli da formiraju Vladu samo uz pomoć manjinskih partija (u ovom slučaju Mađarske koalicije), već bi im bila potrebna podrška i LDP-a“ (Vučićević 2009, 202). Ovo situacijsko pojednostavljenje prekomplikovanog političkog stanja³³² rezultiralo je time da partija koja je programski orijentisana na penzionere prvi put uđe u Vladu i istovremeno predstavlja zenit političkog delovanja penzionerskih političkih organizacija, od njihovog uspostavljanja do danas.

Politička marginalnost partija koje su okupljale penzionere: Prethodno iznetim činjenicama, čini se, ipak nije moguće pobiti argument o marginalnosti većine penzionerskih političkih aktera na domaćoj političkoj sceni. Uspostavljanje višestranačja dovelo je do formiranja na stotine političkih stranaka, dok se među njima našlo i desetak stranaka koje su svoje delovanje usmerile ka najstarijoj populaciji koja je ostvarila pravo na penziju. Međutim, čak deset od njih našlo se na Spisku brisanih političkih stranaka Ministarstva za državnu upravu i lokalnu samoupravu. Na spisku stranaka koje nisu produžile svoje političko delovanje, ma kako ono skromno bilo, našle su se: Demokratska socijalistička partija penzionera i invalida, iz Boljevca, čije je ovlašćeno lice bio Dragoslav

³³² Višemesečni pregovori o formiranju Vlade samo su jedan od pokazatelja komplikovanosti domaće političke scene.

Milenković; Stranka penzionera Srbije, registrovana u Beogradu, sa Dušanom Tanićem kao ovlašćenim licem; Ujedinjena penzionerska stranka, iz Beograda, čije je lice ovlašćeno da zastupa i predstavlja stranku bio dr Bogomir Milošević; Ujedinjena penzionerska stranka Srbije (UPSS), takođe iz Beograda, sa Vojislavom Obradovićem kao ovlašćenim licem; zatim Penzionerska stranka Srbije, iz Beograda, čije je ovlašćeno lice bio Kosta Radunović; Penzionerska građanska stranka, iz Beograda, njeno ovlašćeno lice bio je dr Milan G. Đurić; Srpska nacionalna socijalistička stranka radnika, nezaposlenih, penzionera i seljaka, takođe iz Beograda, sa Draganom Tančićem kao ovlašćenim licem; Stranka radnika i penzionera, iz Novog Sada, čije je lice ovlašćeno da zastupa i predstavlja bio Đuro Popović; Penzionerska radnička stranka Srbije, iz Odžaka, sa Radoslavom Katićem kao ovlašćenim licem i na kraju Stranka manjinskih akcionara, penzionera i nezaposlenih, iz Pančeva, čije je ovlašćeno lice bio Radovan Stoilković³³³.

Politički život, kakav takav, ove stranke imale su do aprila 2010. godine kada su i zvanično izbrisane iz Registra političkih stranaka. Njihovu sudbinu deli oko pet stotina drugih političkih partija koje nisu uspele da sakupe 10.000 potpisa, što je bio ključni uslov za preregistraciju. Međutim, opravdano je pretpostaviti da su politički život ove organizacije završile i pre nego je donet *Zakon o političkim strankama* („Službeni glasnik RS”, broj 36/09) maja 2009. godine, a koji je počeo da se primenjuje jula iste godine. Već u članu 1. ovog Zakona stoji da se njime uređuje osnivanje i pravni položaj političkih stranaka, upis i brisanje iz registra, prestanak političkih stranaka i druga pitanja značajna za rad političkih stranaka. Pojam političke stranke definisan je u članu. 2. Politička stranka u smislu ovog zakona je organizacija građana slobodno i dobrovoljno udruženih radi ostvarivanja političkih ciljeva demokratskim oblikovanjem političke volje građana i učešća na izborima. Član. 8 odnosi se na to da političku stranku mogu osnovati najmanje 10.000 punoletnih i poslovno sposobnih državljana Republike Srbije, dok se član 21. odnosi na pravo učlanjenja u stranku, a njega ima svaki punoletan i poslovno sposoban građanin RS.

³³³ Spisak je bio dostupan na: <http://www.drzavnauprava.gov.rs/pages/article.php?id=1812>, 8. 5. 2011

Iz delanja Zakonom i formalno okončanih političkih subjekata³³⁴, registrovanih sa ciljem zastupanja prava penzionera tj. iz samih naziva ovih organizacija možemo izvesti nekoliko važnih zaključaka. Naime, među deset obrisanih stranaka iz registra evidentno je da je polovina od njih u svojim nazivima imala isključivo penzionere kao one za čija su se prava zalagale i ka kojima su se orijentisale kao prema potencijalnim članovima. U ove stranke spadaju: Ujedinjena penzionerska stranka, iz Beograda; Stranka penzionera Srbije, iz Beograda; Ujedinjena penzionerska stranka Srbije (UPSS), iz Beograda, Penzionerska stranka Srbije, iz Beograda i Penzionerska građanska stranka, iz Beograda. Dakle, ovih pet stranaka, sa izuzetkom Penzionerske građanske stranke koja dodatno sužava profil na stranku koja zastupa građanske penzionere, izdvojilo je penzionisanog čoveka kao centralnog u mnoštvu drugih čiji su problemi uspeli da od individualnih ostvare transfer u društvene. Pored njih, na spisku nepreregistrovanih stranaka našle su se i one koje su pored penzionera, zastupale prava i drugih slojeva društva čiji je položaj definisan kao onaj koji bi kao nepovoljan trebalo menjati, izraženo konstruktivističkom terminologijom. U njih spadaju sledeće stranke: Demokratska socijalistička partija penzionera i invalida iz Boljevca; Srpska nacionalna socijalistička stranka radnika, nezaposlenih, penzionera i seljaka iz Beograda; Stranka radnika i penzionera iz Novog Sada; Penzionerska radnička stranka Srbije iz Odžaka i Stranka manjinskih akcionara, penzionera i nezaposlenih iz Pančeva.

Iz naziva ovih stranaka uočljiva je težnja da se u članstvo uključi širi sloj društva pronalaženjem zajedničke niti koja ih spaja. Radi se, naime, o pokušaju navedenih organizacija da učestvuju u konstruisanju siromaštva, ispred drugih, kao društvenog problema različitih kategorija stanovništva. Pad ekonomske moći tako je viđen kao centar oko kojeg će se okupiti ne samo penzioneri, nego i svi oni koji su činili neprikosnoveni deo društva čitavih decenija unazad. Zbog toga, ne čudi što se radništvo našlo na prvom mestu, a njima bivaju pridruženi i nezaposleni, invalidi, seljaci, pa i manjinski akcionari. Sve pobrojane kategorije stanovništva doživljavaju naglo osiromašenje u vremenu koje je zbog ratnog okruženja i međunarodnih sankcija postajalo sve nesigurnije. Međutim, pobrojane

³³⁴ Opravdano je pretpostaviti da su svoj praktični rad neke od njih okončale i pre nego što je donet uslov za preregistraciju od 10.000 potpisa članova.

kategorije stanovništva, zbirno gledano, predstavljaju ujedno i većinski sloj u društvu u kojem je trebalo konstruisati njihovo siromaštvo kao društveni problem. Navedene stranke, po ovom uslovu, ne razlikuju se od drugih moćnijih političkih subjekata na političkoj sceni. Ono što ih čini značajno drugačijim jeste nesposobnost ili nerešenost da arktikulišu pitanje nacionalnog, pa i nacionalističkog. Forsiranje socijalnih pitanja, u atmosferi postojanja ogromnog broja političkih stranaka koje imaju isti fokus, ali i onih koje uspevaju da promovišu nacionalno pitanje kao najvažnije, i da iz njega izvedu sva druga, čine partije orijentisane ka penzionerima nedvosmisleno marginalnim.

Imajući ovo u vidu, moguće je bliže osvetliti način na koji je vladajuća SPS, pored brojčano dominantnog radništva, okupila i druge slojeve društva, s tim da će za potrebe ovog rada akcenat biti na najstarijima. U trenutku kada je SPS stupila na političku scenu, nasledivši ideologiju, članstvo i imovinu SKS, potencijalnim glasačima, kao i onima koji su već bili u njenim redovima, nudila je sigurnost³³⁵ kao opciju za koju vredi glasati, pored proklamovanog zalaganja za očuvanje socijalizma i tadašnje Jugoslavije (Mihailović 2002, 18). Otvaranje etape ekstremne nesigurnosti u čitavoj zemlji pogađalo je sve slojeve društva, a naročito one sa fiksnim primanjima, među njima penzionere naročito. Biti na kraju, blizu kraja ili sa druge strane radne produktivnosti, pojedincu ne ostavlja prostora za rizik. Igranje na „sigurnu kartu“, nemanje predašnjeg iskustva učestvovanja u utakmici koju je donelo višestranačje, samo su neki od faktora koji su pored programskih slaganja mogli uticati na brzo formiranje velikog glasačkog tela. Međutim, 1992, 1993. i 1997. godine izbore, takođe, dobija SPS u koaliciji sa: „...drugim nacionalističkim strankama. Dobitna kombinacija na ovim izborima bila je “bivši komunisti + novi nacionalisti“, to jest „socijalistička sigurnost + nacionalizam““ (Mihailović 2001, 62, prema Mihailović 2002, 19). Dakle, kombinacija nacionalnog naboja i obećanja sigurnosti bili su ključni motivišući faktori najvećeg broja glasača, pa i onih najstarijih, kod kojih ne bi trebalo zanemariti ni iskustvo življenja u političkom sistemu, za čijeg se nastavljača upravo izdavala SPS, koje se poklapalo sa vremenom njihove radne produktivnosti, time i socijalne sigurnosti. Ova tri faktora vezuju najstariju populaciju na najmoćnijeg političkog „igrača“ i, zapravo, predstavljaju deo racionalnog postupanja onih koji se osećaju najugroženijima u vremenima

³³⁵ O čemu govori i slogan “S nama nema neizvesnosti” (prema Slavujević 2005, 70)

koja su postajala sve napetija. Masovna anksioznost izgrađena je na realnim temeljima ekonomske krize i ratnog okruženja, koji su najteže pogađali delove društva sa nepromenljivim prihodima. Među njima, najugroženiji bili su, upravo, penzioneri kojima se u ugroženosti krizom pridružuju i gradski službenici i radnici (Stanković 2009, 32). Opšti uslovi u zemlji, a među njima najtežim se pokazao uzročno-posledični niz koji je izazvala blokada međunarodne zajednice, s realnim padom zarada kao jednim od ishoda, doveli su u veoma težak materijalni položaj ne samo one koji su primali platu. Njihovu sudbinu, prirodno, delio je i penzionisani deo društva koji je, za razliku od radno aktivnog sloja, imao još manji prostor za manevar.

Strategija države u tim vremenima, s ciljem očuvanja socijalnog mira, sastojala se u donošenju propisa koji je sprečavao mogućnost otpuštanja za vreme trajanja sankcija međunarodne zajednice. Strategija preživljavanja, pak, radno sposobnog i, iz razloga masovnih prinudnih odmora, redukovano aktivnog čoveka bila je u okretanju alternativnom načinu zarađivanja, koji je po pravilu podrazumevao upliv u polje sive ekonomije i okretanje prema seoskoj sredini, koju između ostalog apostrofira Vladan Stanković (Stanković 2009, 33), a koja i u najtežoj krizi uspeva da zadovolji minimum uslova za preživljavanje i čiji su se, eventualni, višakovi preivali srođnicima u gradu. Ipak, od navedenih strategija penzionisani i, globalno gledajući, stariji pripadnik društva nije mogao imati značajne koristi. Neotpuštanje neproaktivnih radnika nije vodilo obezbeđivanju sredstava neophodnih za PIO. Mnoga preduzeća bila su „pošteđena“ uplaćivanja doprinosa, koji su i onako bili uplaćivani, mahom, na minimalnu zaradu. U privatnim preduzećima, prvi put se javlja praksa uplate doprinosa na minimalnu zaradu, dok se drugi deo zarade isplaćivao „na ruke“. Čest je slučaj bio i rad neprijavljenih radnika kojima nisu bili uplaćivani nikakvi doprinosi, pored zarade koja bi im bila direktno isplaćivana i, time, neoporezovana. Inflacija, „odnosno velika valutna nestabilnost izazvana je, pre svega, nemogućnošću države da iz realnih izvora (poreza i carine) podmiri prenapregnutu budžetsku potrošnju i popuni ispražnjen penzioni fond“ (Vuković S. 2000, 9). Opšte

urušavanje dovelo je i do devalvacije penzijskih iznosa, ali su penzije, ipak, bile isplaćivane, mada sa velikim zakašnjenjima i ponekada kroz bonove³³⁶.

U ovakvoj klimi, političko orijentisanje penzionera ka onima koji nude sigurnost i ideološki nastavak stanja, koje stariji pripadnici društva vrednuju kao povoljnije i sigurnije, postaje logično. Zbijanje redova oko „jačeg“ i „većeg“ posledica je iščekivanja pozitivnog ishoda za one koji nisu u stanju da preokrenu vlastitu nepovoljnu situaciju.

Zenit političkog delovanja partije penzionera: Nakon osvetljavanja procesa koji je vodio okupljanju penzionera oko vladajuće stranke, valja rasvetliti i strategije stranaka koje su se okrenule penzionerima kao ciljnoj grupi kada se radi o članstvu i, još važnije, glasačkom telu. Radi se, naime, o strategiji koju, uglavnom, imaju sve savremene političke organizacije tj. o težnji da se politička organizacija profiliše na takav način da u svim slojevima društva ima svoje glasačko telo tj. da se ostvari kao tzv. „catch-all-people“ partija, što je vodilo potrebi da se stvori bezdobni glasač. Sa druge strane posezalo se i za ujedinjavanjem u problemu sa drugim brojčano ubedljivim slojevima društva koji dele istu nepovoljnu poziciju poput radništva. Međutim, to nije bilo dovoljno da bi se oformio politički blok koji bi za sebe izdejsstvovao uticajno mesto na političkoj sceni.

Pre nego se za potrebe ove studije pređe na dublju analizu stanja i uticaja koji danas imaju politički potencijali penzionera u Srbiji, potrebno je osvetliti još neke aspekte temelja na kojima je stvorena najprominentnija stranka penzionera danas – PUPS. Cifra od preko pet stotina stranaka izbrisanih iz aktualnog Registra političkih stranaka svedoči ne samo o rastakanju problema koji su pritiskali srpsko društvo tog perioda, nego i o olakom posezanju za osnivanjem političkih organizacija. Zadovoljenje uslova za formiranje stranke, od prikupljenih 100 potpisa, dovelo je do toga da zadugo nije bila formirana oponentska snaga dovoljno jaka da preokrene situaciju na domaćoj političkoj sceni na kojoj je „pretočeni“ SKS u SPS imao formalnu prevlast. Posledice toga biće jasno uočljive čak i onda kada je oponentska snaga bila oformljena iz niza različito orijentisanih i profilisanih političkih organizacija koje su zajedno tvorile DOS. Neke od njih ubrzo su postale politička prošlost, baš kao i deset navedenih stranaka koje su zastupale prava penzionera, ili onih koje danas ostaju upamćene po neobičnosti naziva i programskih orijentacija, poput: Velike

³³⁶ Vlada Srbije je 1999. godine isplatila tri penzije u bonovima za struju (Vuković S. 2000, 5 u fusnoti).

Rock n Roll partije; Udruženja Albanaca, Srba, Crnogoraca i ostalih građana za jedinstvenu Republiku Srbiju i Jugoslaviju; Stranke simpatizera sporta Srbije; Stranke deviznih štediša; Kosovske objektivne stranke; Pokreta KI – 39; Narodne računarske stranke... Sve one zajedno čine svedočanstvo posezanja za politikom kao sredstvom za postizanje (ne uvek političkih) ciljeva, ali i svedočanstvo strategije onih koji su, između ostalog i pospešivanjem ovog rastakanja, uspevali da ostvare ključni cilj svih političkih stranaka, a to je osvajanja ili zadržavanje vlasti. Postizanje tog cilja, međutim, nije jednako postizanju programskih ciljeva političke organizacije. Društveni problemi, prema tome, i u ovom slučaju pokazuju da su pogodni za laku „upotrebu“ i često sasvim izmenjene prirode kada je o njihovom rešavanju reč.

Na ovom mestu, valja uputiti u nastanak najdominantnije partije penzionera na ovim prostorima tj. Partije ujedinjenih penzionera Srbije (PUSP). Već je bilo reči pod kojim je okolnostima formiran SPS i na koji način je članstvo u Savezu komunista Srbije, kao i u Socijalističkom savezu radnog naroda, koji je bio pod kontrolom i dominacijom Saveza komunista, a čiji su kolektivni članovi bili članovi Saveza penzionera (misli se na članstvo u SSRN), podrazumevalo članstvo u partiji koja je, zapravo, samo promenila ime. Vladajući SPS, kako navodi Kovačević, deklarativno je pokušavala da pridobije sve starosne grupacije, ali je obavljanje vlasti omogućavalo da se donose mere koje su bile usmerene ka zadovoljenju potreba penzionera (Kovačević 2010, 50). Jedna od tih mera podrazumevala je i upad u platni sistem tadašnje savezne države kada je Srbija prisvojila gotovo milijardu i po ondašnjih nemačkih maraka da bi se isplatile penzije, ali i plate državnih službenika, pred prve višestranačke izbore 1990. godine (isti 2010, 50). Prema rečima autora, javnost je saznavala o upadu od samih aktera tog događaja i navodi razgovor između Borisava Jovića³³⁷, u to vreme Predsednik Predsedništva SFRJ, sa predsednikom Izvršnog veća Srbije Stankom Radmilovićem koji je upad u monetarni sistem objasnio time da bi: „sigurno izgubili izbore da nisu isplatili plate i penzije“ (Jović 1995, 241 prema Kovačević 2010, 50). Ovakvo pozicioniranje penzionera kao jedne od važnijih „briga“ ondašnjeg SPS, kao i ukazivanje na sastav članova i glasača partije za koje se tvrdilo da pripadaju starijim kategorija društva dovelo je do stvaranja ideje o, gotovo, neraskidivoj

³³⁷ U knjizi *Poslednji dani SFRJ* (Jović 1995).

vezi starijih tj. penzionera sa vlašću (o ovom povezivanju u medijima i negativnom etiketiranju u opozicionoj štampi više u Milosavljević Lj. 2008, 83-108). Zbog ovog međuodnosa nije došlo do formiranja partije penzionera koja bi imala većeg uticaja u periodu devedesetih godina 20. veka. Pensioneri su tada mogli biti okupljeni, u manjem broju, oko marginalnih partija koje su se deklarirale kao one koje zagovaraju potrebu rešavanja njihovih problema, ali često i drugih kategorija ugroženog stanovništva. U tom periodu i Savez penzionera postaje marginalizovana organizacija usled nestanka „Socijalističkog saveza kao „krovne organizacije kroz“ koju je bilo moguće reprezentovati ove specifične interese, a u smislu društvenog uticaja uloga nepartijskih tzv. društvenih organizacija“ (Šuvaković 2011, 139). Aktivnije delovanje, makar ono podrazumevalo i puko davanje glasa na izborima, dakle, bilo je moguće samo u okviru vladajuće partije. Ovo, sa druge strane, ne znači da su svi stariji glasači bili pristalice vladajućeg režima, baš kao što ne znači da među njegovim pristalicama nije bilo i mlađih glasača.

Kao neki od razloga neuspeha partija penzionera da uspostave kakvo-takvo delovanje na političkoj sceni Srbije devedesetih godina 20. veka, već su pomenuti oni koji se odnose na orijentisanje ka socijalnom, ne nacionalnom, ali i to da je veliki broj stranaka rastakao polje delovanja u okolnostima u kojima je SPS dominirao. Okretanje najmoćnijem političkom činiocu, kao onom koji se izdaje za garanta sigurnosti, takođe, je obrazložena. Razloge zbog kojih je tek 2005. godine formiran PUPS, kao partija koja beleži konkretne političke rezultate, i na čije čelo dolazi Jovan Krkobabić, pre toga predsednik Saveza penzionera, možemo tražiti upravo u promenjenoj političkoj slici Srbije na kojoj uticaj ranije dominantne SPS prestaje i kada političko organizovanje penzionera dodatno biva potpomognuto zaoštavanjem socijalnih prilika usled privatizacije koja se odvija u tom trenutku. Međutim, veza između ova dva, sada oba, politička činioca nije raskinuta ni do današnjih dana i ponovo biva čvrsto potvrđena formiranjem Vlade 2008. godine, kao i četiri godine kasnije, o čemu će biti više reči.

Penzionerske partije, pre PUPS-a, osnovane su i u Sloveniji i Hrvatskoj. Najstarija je Demokratska stranka penzionera Slovenije formirana 1990. godine i koja već 1992. godine stiče parlamentarni status. Hrvatska stranka umirovljenika osnovana je 1996. godine i tek 2003. godine postaje parlamentarnom partijom. Najmlađa među penzionerskim partijama

na prostoru bivše Jugoslavije, sa ostvarenim političkim uticajem, upravo je PUPS. Partija je osnovana maja 2005. godine kao, kako se navodi:

„Odgovor časnih građana na opštu društvenu i političku atmosferu u Srbiji, odgovor građana svesnih prošlosti i mogućnosti njihovog uticaja na sadašnjost i budućnost, onih građana koji duboko veruju da se uz njihov angažman, uz jasnu viziju, mogu ostvariti ciljevi koji vode ka prosperitetu društvene zajednice i poboljšanju položaja svakog pojedinca u toj zajednici.“ (<http://www.pups.org.rs/index.asp?pageid=A2>)

Insistiranje PUPS-a da penzioneri čine tzv. bazu, a da je partija u međuvremenu prerasla u, kako se navodi, opštenarodni pokret koji danas okuplja 280.000 članova³³⁸, svedoči o tome da se radi o partiji, koja kao i većina drugih, teži ka tome da proširi uticaj u svim društvenim grupama. „Naime, u programskom smislu, stranke se sve manje obraćaju nekoj od društvenih grupa, a sve više nastoje da izraze neke „opšte društvene težnje“, „interese svih građana“ na šta je već upućeno kao na trend osnivanja „sveobuhvatnih partija“ o kojima piše Goati (Goati 1995, 207 i dalje prema Mihailović 2002, 4). Strateško uklapanje u oprobani obrazac vidi se i na primeru slogana koji, opšte uzev, „iskazuju one elemente identiteta koje partije ili kandidati žele da učine prepoznatljivim i prihvaćenim elementima svoga imidža i pozicioniranja u višedimenzionalnom prostoru partijske scene“ ili mogu iskazivati „političke ciljeve kojima žele da pojačaju motivaciju pristalica za određeni politički angažman i da ih mobilišu u konkretnim političkim akcijama“ (Slavujević 2005, 48). Slogan za izbore 2007. godine, koji je glasio „Iskustvo i energija“, tako je obuhvatao sve one kojima se kao članovima i glasačima teži, dok slogan „Partija časnih ljudi“ upućuje na gubljenje bilo kakvih kategorija među njima.

I pre nego se bude prešlo na analizu Statuta partije, kao operativnog dokumenta, koji predstavlja organizacionu strukturu partije, kao operacionalizaciju političkih načela sadržanih u partijskom programu, utvrđuje organe stranke, njihov hijerarhijski odnos, odnos organa i partije prema drugim političkim partijama... (Stajić 2010, 219), potrebno je uputiti u delove Programa³³⁹ koji su najvažniji za, ovde preduzetu, analizu. U delu Programa koji se odnosi na državu i njene institucije, kao osnovni zadatak delovanja PUPS-

³³⁸ Dostupno na: <http://www.pups.org.rs/index.asp?pageid=A2>

³³⁹ Dostupno na: <http://www.pups.org.rs/images/vesti/program.pdf>

a naveden je doprinos efikasnijem organizovanju pravne države... Partija se, dalje, zalaže za stvaranje demokratske države Srpskog naroda i svih građana koji žive u njoj, države u kojoj će ljudska prava biti neotuđivi deo svakog pojedinca i činiti temelje države. Međutim, upadljivo je da se pri nabrojanju ljudskih prava, poput: jednakosti građana pred zakonom, ravnopravnosti položaja svih građana bez obzira na: „nacionalnu pripadnost, rasu, veru, pol, jezik, imovno stanje i političko uverenje“ izgubila ravnopravnost „bez odbira na“ starost. Kada je reč o saradnji Partije sa drugim organizacijama, PUPS se obavezao na saradnju sa organizacijama u zemlji i svetu koje se bave zaštitom i ostvarivanjem prava penzionera, ali i drugih socijalno ugroženih grupa. Na planu međunarodne saradnje, potvrđen je imperativ povezivanja sa zemljama EU, SAD, Rusijom i Kinom. U pogledu privrede, Partija se zalaže za izgradnju privrednog sistema koji će biti „osnova blagostanja, materijalnog i duhovnog razvoja svih građana Srbije“, kao i za razvoj poljoprivrede...

Za ovu studiju, ipak, najvažniji je onaj deo Programa koji se odnosi na Penzijsko i invalidsko osiguranje. Njega, kao dela socijalne politike u širem smislu, PUPS posmatra, kako se navodi, na dva načina: kao polje stečenih prava i kao „eventualna nova rešenja“. Penzija je, tako, stečeno lično pravo i ekonomska kategorija. Radi se o pravu na: starosnu, invalidsku i porodičnu penziju; na usklađivanje penzije ili očuvanje njene realne vrednosti; prava na tuđu negu i pomoć; prava na „telesno oštećenje“ i prava na društveni standard penzionera... Na isti način, ističe se, moraju biti tretirana i prava iz boračke i invalidske zaštite. Uspostavljanje novog sistema penzijskog i invalidskog osiguranja, ili „temeljna reforma postojećeg“, ocenjeno je, dalje, kao kompleksan i društveno odgovoran zadatak, a PUPS je viđen kao onaj akter koji će se zalagati za utemeljen, moderan, efikasan, stabilan, ekonomski održiv i socijalno pravedan sistem. Partija će, dalje, voditi računa i o vojnim, ali i penzijama zemljoradnika... Označena polja delovanja, čine se, bazičnim i kod njih se često ističe argument brojčane uverljivosti političkog potencijala onih čija prava PUPS zagovara. Moć Partije, naime, često se nastoji izjednačiti sa cifrom koja okuplja sve kategorije penzionera, uz obavezno, predstavljanje svih tih penzionera kao sigurnog izbornog glasa Partije u čijem se nazivu nalaze, o čemu će još biti reči.

Zanimljivo je i to da je u delu Programa koji je orijentisan ka obrazovanju i nauci izostalo zalaganje za celoživotno obrazovanje (Lifelong learning – LLL) tj. za onaj vid

obrazovanja koji daje jednaku šansu za sticanje znanja svim starosnim kategorijama društva, neophodnog za zadovoljavanje potreba savremenog tržišta rada. Sa druge strane, PUPS se jeste založio za to da sve kategorije mladih pod jednakim uslovima budu obuhvaćene sistemom obrazovanja, bez obzira na njihov materijalni i socijalni status, još jednom potvrđujući svoju orijentaciju ka svim kategorijama društva. Međutim, potreba za povezivanjem Partije sa interesima mladih, sa druge strane, čini i deo strategije koja bi ovu Partiju trebalo da pozicionira kao naprednu, okrenutu budućnosti i atraktivnu za nova pokolenja, istovremeno čineći simboličku distancu od „baze“ tj. najstarijih za koje se često tvrdi da nisu jedini koji su okupljeni pod ovim partijskim barjakom.

Iz Statuta³⁴⁰ Partije biće izdvojeni pojedini članovi koji doprinose razumevanju orijentacije PUPS-a, ali i vezanosti za korene iz kojih je nastala. Članom 2. PUPS je politička, samostalna i dobrovoljna organizacija čiji su osnovni ciljevi i delatnosti usmereni na: zaštitu Ustavom i zakonima utvrđenih prava penzionera i svih socijalno ugroženih građana, poboljšanje njihovog materijalnog i socijalnog položaja i njihovog dostojanstva u društvu; oporavak i stabilni razvoj nacionalne ekonomije na principima tržišne privrede; zaštitu prava zaposlenih; izgradnju društva socijalne pravde i solidarnosti za sve građane; izgradnju pravne države na demokratskim osnovama i vladavini prava; potpunu i ravnopravnu zdravstvenu zaštitu građana; usavršavanje sistema obrazovanja, nauke, kulture, sporta i umetnosti, dostupnih svima; zaštitu životne sredine; razvoj poljoprivrede i unapređenje uslova života na selu; odbranu, bezbednost i celovitost zemlje; zaštitu lične i imovinske sigurnosti građana i na unapređivanje saradnje sa susednim državama, drugim državama i međunarodnim organizacijama na ravnopravnim osnovama. Dalje, članom 3. PUPS se obavezuje na saradnju sa drugim organizacijama u zemlji i političkim organizacijama u drugim državama, sa udruženjima građana, „u prvom redu sa Savezom penzionera Srbije i drugim organizacijama penzionera, u skladu sa programskim dokumentima PUPS“. Član 117. propisuje da je sva imovina PUPS nedeljiva i da njome raspolaze i upravlja Predsedništvo Partije. Međutim, u slučaju prestanka rada član 119. garantuje da sva imovina PUPS prelazi u vlasništvo Saveza penzionera Srbije, čime se zatvara “krug” onih koji dele iste interese i koji ne prestaju da predstavljaju jednu celinu.

³⁴⁰ Dostupno na: <http://www.pups.org.rs/images/vesti/statut%20PUPS.pdf>

Sa ovakvim programskim usmerenjem i odredbama Statuta, koji nedvosmisleno potvrđuju orijentaciju partije ka svim slojevima društva, PUPS je dočekao izbore 2012. godine na kojima je nastavljen parlamentarni život partije. Ipak, ključna međa u vremenu odnosi se na učešće PUPS na izborima 2007. godine i ulazak u Vladu godinu dana kasnije. Prvi izbori na kojima je učestvovao PUPS bili su Vanredni izbori za narodne poslanike, raspisani 21. januara 2007. godine. Strateško ujedinjavanje podrazumevalo je stavljanje na svoju listu PUPS-a Socijaldemokratske partije Nebojše Čovića, koja je nastala ujedinjavanjem Socijaldemokratske partije i Demokratske alternative, kao i Socijalističke narodne stranke koja je bila otcepljeno krilo Socijalističke partije Srbije (Jovanović M. 2007, 140). Ovo integrisanje bilo je krunisano dobijanjem 125.342 glasa (isti 2007, 156), odnosno osvajanjem 3,11% glasova što, ipak, nije bilo dovoljno za osiguranje mandata u Narodnoj skupštini (za šta im je nedostajalo manje od 2%). Ipak, sama kampanja bila je takva da se uklapala u programsku orijentaciju datog političkog korpusa. Vođenjem tzv. pozitivne kampanje³⁴¹, partije su putem masovnih skupova, ali i ciljanim obraćanjem animirale pojedine socijalne grupe, kao što su „mladi, stari, penzioneri, poljoprivrednici, itd.“, dok su poruke bile orijentisane ka tri teme: ekonomskim i socijalnim problemima, rešavanju statusa KiM, pridruživanje EU (isti 2007, 142). Upravo na one na koje je i PUPS, sa partnerima, polagao „pravo“. Koalicioni partneri, ukratko, protivili su se nezavisnosti Kosmeta i zagovarali priključivanje zemlje EU, dok je kampanja bila bazirana na obraćanju penzionerima kao kategoriji za koju se procenjivalo da u ukupnom broju stanovništva učestvuje sa 1,5 miliona (isti 2007, 148), što je vodilo jasnom izjednačavanju ove cifre sa brojem glasača koalicije. Pored toga što su se usmerili ka penzionerima, bilo je uočljivo i „posezanje“ za glasovima radnika. Uz obećanje novog *Zakona o penzijsko-invalidskom osiguranju*, koji bi garantovao mesečno usklađivanje penzija sa rastom zarada i troškova života, tražena je i kapitalizacija Penzionog fonda, ali i donošenje novog *Zakona o radu* koji bi više štitio prava radnika i obavezivao na dijalog sindikata poslodavaca i Vlade (isti 2007, 148). Široko zahvatanje socijalnih pitanja, trebalo je da osigura poziciju aktivnog učesnika u rešavanju problema različitih kategorija društva, ne nužno najstarijih, iako je njihov broj bio viđen kao garancija koalicionog političkog projekta. Zanimljivo je da je tada

³⁴¹ U većini slučajeva.

aktivna Penzionerska stranka Srbije bila na liniji Srpske radikalne stranke, pa se u glasilu SRS *Velika Srbija* mogao pročitati članak pod naslovom „Penzioneri svim srcem uz Tomu“ (*Velika Srbija* 2008, 31, br 3000), dok su i sami Radikali deo kampanje usmeravali kao reformi penzionog sistema s ciljem kako redovnosti isplata, tako i povećanja penzija, ali i besplatne osnovne zdravstvene zaštite (Jovanović M. 2007, 143). Demokratska stranka bila je orijentisana ka osiromašenom stanovništvu opšte uzev, dok je SPS otišao najdalje, obećavajući mesečno usklađivanje penzija sa rastom zarada i troškova života, tako da zagarantovana penzija dostigne 80% prosečne zarade (prema isti 2007, 144-147).

Izbori iz 2007. godine, i pored toga što nisu uveli PUPS i koalicione partnere u Vladu, ostaju važni kao oni na kojima se Partija prvi put pojavila i ostvarila rezultat koji joj je omogućio da nastavi političko delovanje. Već na narednim Vanrednim izborima za narodne poslanike u Narodnoj skupštini RS 2008. godine na izbornoj listi SPS-a našao se i PUPS, kao i Jedinствена Srbija (JS). Osvajanjem 7,58% glasova, odnosno 313.896 glasova, otvoren je i iskorišćen veliki potencijal koji je podrazumevao formiranje Vlade od strane Koalicije za Evropsku Srbiju, koalicije SPS-PUPS-JS i Mađarske koalicije, što je omogućila i ranija promena izbornih jedinica (Vučićević 2009, 201-202), o kojoj je već bilo reči. Da je ostao stari izborni sistem, koji je podrazumevao 29 izbornih jedinica, među najvećim gubitnicima bili bi, upravo, partneri u koalicija SPS-PUPU-JS, jer bi sa 7, 58% osvojenih glasova mogli dobiti 3,6% mandata, umesto 8% tj. 20 mandata (isti 2009, 203), s tim da je PUPS-u pripao jedan mandat.

Ulazak u Vladu osigurao je i praktično delovanje PUPS-a i pokušaj nametanja kao koalicionog partnera sa ogromnim koalicionim potencijalom, koji se temeljio na broju penzionera u Srbiji. Nepristajanje Partije da bude pozicionirana na marginu bilo je jasno uočljivo iz istupa funkcionera zbog čega će na ovom mestu pažnja biti posvećena oštroj retorici koja je korišćena. Već je upućeno na to da se o stranci govori kao o Opštenarodnom pokretu sa više od 280.000 članova, te da je proces tekao od baze ka vrhu, i da je naposljetku doveo do formiranja Partije. Ono što se retko kada izostavlja jeste činjenica da je 1.650.000 penzionera i da je to najveće biračko telo i najjača snaga u Srbiji. Milan Krkobabić, zamenik gradonačelnika Beograda i lider beogradskog PUPS-a, za vreme

prethodne Vlade, u intervjuu pod naslovom „Za nas glasa pola miliona“, na pitanje da li su glasači iznevereni, budući da se partija više ne bavi samo penzionerima³⁴², odgovara:

„Napravili smo iskorak – od prvobitnog zalaganja za prava penzionera proširili smo se na zalaganje za socijalnu pravdu. Mogu reći da nijedna politička stranka nije uradila toliko za svoje biračko telo koliko mi. Da vas podsetim: povećanje penzija, penzije koje prate plate, mnogo toga što smo uradili na nivou Beograda...“³⁴³

Oslanjanje na pretpostavljeni koalicioni potencijal svodilo se na potcrtavanje toga da se radi o „državotvornoj partiji“ i da je koalicija SPS-PUPS-JS uz „mala unutrašnja preciziranja, dobro rešenje“ kako je potpredsednik Vlade Jovan Krkobabić rekao u intervjuu *Večernjim novostima* od 31. marta 2011. godine, pod naslovom „Ne zakidamo penzionere“³⁴⁴. U intervjuu istom listu, od 14. januara 2011. godine, pod naslovom „Ne preglasavajte me!“ Jovan Korkobabić na pitanje da li veruje u opstanak koalicije SPS-PUPS-JS, odgovara:

„Nisam religiozan i ovde se ne radi o verovanju u nešto. Sve koalicije, pa i ova, nastale su iz određenih interesa, a interesi su promenljiva kategorija. Zato ovo i nije pitanje vere, već sposobnost koalicionih partnera da u skladu sa vremenom i interesima odgovorno usaglašavaju i definišu svoje odnose prema realnom kapacitetu svakog od partnera. I ako se to odgovorno radi, onda pitanje opstanka koalicije ne može da bude na dnevnom redu.“³⁴⁵

Međutim, kao veće pitanje nametnulo se ono o opstanku partnera koji su tvorili Vladu. PUPS je ostavljao otvorenu mogućnost saradnje i sa Srpskom naprednom strankom, pod uslovom da uvažava njihov Program a potpora, eventualnim, zaokretima pronalazena je u tome da PUPS nije partija sa posebnim ideološkim nabojem, te da je saradnja sa drugim partijama i moguća i poželjna, pod određenim uslovima. Tako se i dogodilo i da aktuelnu Vladu formiraju stari saradnici sa SNS-om kao novim partnerom. Još u predizbornoj kampanji za narodne poslanike Narodne skupštine PUPS je isticao da bez njih „nema

³⁴² Mada se nikada i nije bavila samo njima.

³⁴³ Dostupno na: <http://www.pups.org.rs/index.asp?pageid=A36&vest=143>

³⁴⁴ Dostupno na: <http://www.pups.org.rs/index.asp?pageid=A36&vest=121>

³⁴⁵ Dostupno na: <http://www.pups.org.rs/index.asp?pageid=A36&vest=127>

vlasti“³⁴⁶, što se ispostavilo kao dobra prognoza budući da je SNS osvojio 940.659 glasova tj. 24,04%, i ukupno 73 mandata, dok je koalicija SPS-PUPS-JS osvojila 567.689 glasova, odnosno 14,51%, i 44 mandata³⁴⁷. Današnji ishod političkih kretanja doveo je do toga da Ivica Dačić postane Predsednik Vlade, a da Jovan Krkobabić bude drugi put potpredsednik, ali i ministar rada, zapošljavanja i socijalne politike, čime je neosporno da se PUPS nametnuo kao ključni akter u rešavanju socijalnih pitanja, pa i onih koja se odnose na najstarije građane čiji se uticaj često, mada ne uvek opravdano, dovodio u vezu sa brojem penzionera.

U društvu PUPS-a: Međutim, iako najuticajnija stranka među onima koje okupljaju penzionere, od uspostavljanja višestranačja u novijoj srpskoj istoriji, PUPS nije jedina partija koja u svom nazivu ima i ovu mnogobrojnu kategoriju društva. Partija koja okuplja najstarije a koja je, uz PUPS, jedina uspela da „preživi“ brisanje iz Registra političkih stranaka jeste politička stranka lokalnog karaktera *Udruženi penzioneri i socijalna pravda* (UPISP) iz Novog Sada. UPISP je, kako je navedeno na internet prezentaciji organizacije³⁴⁸, za potrebe preregistracije sakupio preko 11.000 potpisa, za samo tri nedelje. Međutim, kako se radi o lokalnoj partiji o kojoj se malo zna³⁴⁹, na ovom mestu će biti pruženi detaljniji podaci o njoj.

Partija je osnovana u junu 2007. godine u Novom Sadu s ciljem, kako se navodi, sprovođenja akcija usmerenih ka poboljšanju socijalnih uslova života penzionera i svih socijalno i materijalno ugroženih Novosađana. Kao osnovne razloge osnivanja, UPISP navodi težnju da utiče na rad organa lokalne samouprave i time obezbedi neophodna sredstva za ispunjenje postavljenih ciljeva među koje spada borba za prava socijalno ugroženih sugrađana, čime se potvrđuje kao partija orijentisana ka svim slojevima društva, na lokalnom nivou, ne nužno ka najstarijima. Ono što ovu političku partiju čini drugačijom, a što joj se često zamera od strane političkih takmaca, jeste njena vezanost za jedan humanitarni fond. Humanitarnu fondaciju *Socijalna pravda* osnovale su četiri kompanije:

³⁴⁶ Dostupno na: <http://www.pups.org.rs/index.asp?pageid=A36&vest=236>

³⁴⁷ Dostupno na: <http://www.parlament.gov.rs/narodna-skupstina/-narodna-skupstina-u-brojkama.1737.html>

³⁴⁸ Dostupno na: <http://www.upisp.org.rs>

³⁴⁹ Čak ni osoblje doma u Novom Sadu, intervjuisane za vreme terenskog istraživanja 2011. godine, nije čulo za UPISP.

DOO „Impex-International” Petrovaradin, DOO „IM Architect & Associates” Novi Sad, DOO „Bio-ekološki centar” Zrenjanin, na čelu sa novosadskom *Minakvom*³⁵⁰, aprila 2007. godine³⁵¹. Sve aktivnosti Fondacije su besplatne, a delatnost podrazumeva humanitarnu pomoć “za ljude sa niskim primanjima”:

„U fondaciju „Socijalna pravda” ima pravo da se učlani svako ko boluje od neke hronične bolesti, a prednost imaju penzioneri, nezaposlena lica preko 50 godina starosti, samohrani roditelji i invalidi. Kako je fondacija lokalnog karaktera, u njega mogu da se učlane isključivo punoletni građani prijavljeni (sa prebivalištem) u opštini Novi Sad...

*Osnovna delatnost fondacija „Socijalna pravda” jeste slanje korisnika na oporavak u banju Vrdnik, potpuno besplatno 7 dana, za dve osobe. Do sada smo poslali oko 3000 ljudi na takav banjski oporavak. U skladu sa mogućnostima delimo humanitarnu pomoć u vidu paketa. Do sada smo podelili prehrambene pakete, kafu, sokove, vodu, itd, a sve u zavisnosti od toga šta nam donatori dostave.”*³⁵²

Ipak, ono što najviše pobuđuje pažnju javnosti jeste kapital kojim su osnovane navedene kompanije koje, na ovaj način, dobijaju prostor za delovanje na političkoj sceni. Tako dnevni list *Alo*, od 27. januara 2010. godine, donosi intervju sa Ivanom Brlić, zaduženom za zastupanje stranke koja je, istovremeno, i direktorka Impex-International-a, pod naslovom „Krkobabić dobio političke konkurente“ u kojem se autor osvrće i na nejasno poreklo imovine kojom su osnovana preduzeća, sa podnaslovom „Devičanska pravda“:

*„Firme koje su osnivači Fonda „Socijalna pravda” registrovane su na teritoriji Vojvodine, ali je zanimljivo da su njihovi pravi vlasnici nepoznati. Većinski vlasnik „Minakve“ je firma „Pandam“, koja je u stopostotnom vlasništvu „Global voter investment grup“ sa Devičanskih ostrva. Stopostotni vlasnik „Impeks internacionala“, „IM Arhitekt end asošiejts“ i „Bio-ekološki centar“ je „Bio-insekt tehnolodžis“, takođe sa Devičanskih ostrva.”*³⁵³

Tako se i pred prošlogodišnje izbore moglo čuti da je UPISP „tajkunska“ partija o čemu svedoči istupanje predsednika Gradskog odbora (Novog Sada) SPS-a Siniše Sevića. On je,

³⁵⁰ Minaqua.

³⁵¹ Dostupno na: <http://www.socijalnapravda.org.rs>

³⁵² Dostupno na: <http://www.socijalnapravda.org.rs>

³⁵³ Dostupno na: http://www.alo.rs/stari-alo/Krkobabic_dobio_politicke_konkurente/23695

naime, tvrdio da osnivanje UPISP-a, zapravo, „predstavlja pokušaj da se na prevaru i novcem tajkuna kupe i dobiju glasovi siromašnih“³⁵⁴:

„„Ovu političku partiju finansiraju novosadska „Minakva“, „Impeks internacional“ iz Petrovaradina, „I am architect and associates“ iz Novog Sada i „Bioekološki centar“ iz Zrenjanina. Ova privatna preduzeća su praktično vlasnici jedne partije koja učestvuje jedino na lokalnim izborima u Novom Sadu. Nosilac njihove liste je književnik Pero Zubac koji je u isto vreme i 17. na listi Demokratske stranke za pokrajinske izbore, što dovodi u neposrednu vezu ovu grupu tajkuna sa Demokratskom strankom i njihovom pokrajinskom listom“, rekao je Sević.

On je dodao se građani najviše obmanjuju u inicijativi da se 13. penzija finansira iz gradskog budžeta. „Svi znamo da gradski budžet nema nadležnost u finansiranju penzija već da je to u nadležnosti Fonda penzionog osiguranja. Takođe, poznato nam je da u Novom Sadu ima 66 hiljada penzionera što znači da, ako bi se svima njima isplatila 13. penzija iz budžeta grada, Novi Sad ne bi imao dovoljno sredstava za normalno funkcionisanje. Oni tvrde da će osobe starije od 50 godina imati prednost prilikom zapošljavanja što predstavlja diskriminaciju mladih u odnosu na starije i dovodi do generacijskog sukoba koji je nepotreban. Takođe, oni nude besplatan boravak u Banji Vrdnik (čiji je osnivač Vlada Vojvodine) 7 dana svake godine za svakog penzionera. Ovakva ponuda nije realna i ne postoji nigde na planeti, nemoguće je da neko može da boravi 7 dana svake godine na nekom mestu samo zato što pripada određenoj starosnoj grupi“, ocenio je Sević.“³⁵⁵

Kao odgovor sa druge strane, odnosno odgovor na pitanje zbog čega UPISP druge stranke optužuju da ih finansiraju tajkuni, u jedinom televizijskom pojavljivanju predstavnika³⁵⁶ Partije pred izbore 2012. godine, moglo se čuti da se program Partije zasniva na dodatnom oporezivanju najimućnijih sugrađana, te da takve stranke ne finansiraju tajkuni, a kao važno istaknuto je i to da je UPISP jedina stranka koja u

³⁵⁴Dostupno na:

<http://www.021.rs/Novi-Sad/Izbore-2012/Sevic-DS-i-tajkuni-obmanjuju-novosadske-penzionere.html>

³⁵⁵Dostupno na:

<http://www.021.rs/Novi-Sad/Izbore-2012/Sevic-DS-i-tajkuni-obmanjuju-novosadske-penzionere.html>

³⁵⁶ Gost emisije „Politbiro“ bila je potpredsednica stranke Dunja Bulatović, koja je ujedno i referent za marketing Fonda Socijalna pravda. Dostupno na: <http://www.youtube.com/watch?v=tk8RGMotKj0>

predizbornoj kampanji nije uzela novac iz gradskog budžeta. Na pitanje kako se Partija finansira, odgovor je glasio da se radi o doniranju imućnijih članova penzionera. Pojašnjenje načina na koji bi se obezbeđivao novac za akcije išlo je u pravcu toga da se pomenuto dodatno oporezivanje planira za najimućnije i da se očekuje njihovo godišnje izdvajanje od 200 do 2000 evra, a da se deo sredstava planira iz prihoda dobijenih od kupovine počasnih naziva javnih lokacija. Drugim rečima, ideja je da kompanije ili bogati pojedinci mogu kupiti počasno ime mosta, ulice, javne površine... po izboru. Kao konkretan rezultat navedeno je da je 5000 penzionera provelo sedam dana u banji na odmoru i oporavku, kao i to da je ukupno 20.000 najugroženijih dobilo neku vrstu pomoći.

Kao konkretna predizborna obećanja, UPISP je naveo: trinaestu penziju za svakog penzionera grada Novog Sada; prednost prilikom zapošljavanja u gradskim službama za nezaposlene ljude preko 50 godina starosti; izdvajanje iz gradskog budžeta 5.000.000,00 evra godišnje kao pomoć najugroženijim kategorijama stanovništva³⁵⁷, a kao orijentir za razumevanje političkog delovanja stranke može da posluži to što su na pokrajinskim izborima podržali DS³⁵⁸. Prvo učešće na izborima UPISP je imao maja 2008. godine kada je osvojio 5311 glasova, odnosno 3,03 % od ukupnog broja glasova: „time je UPISP stala uz rame i čak ostvarila bolje rezultate od mnogih stranaka koje su postojale godinama pre, poput PUPS-a, SPS-a, LDP-a, MK-e i drugih“³⁵⁹. Međutim, jedan odsto glasova, delio je Partiju od ulaska u gradski Parlament. Na drugim izborima, osvajanjem 4,06% glasova tj. 7.038³⁶⁰, takođe, nije uspela da obezbede prisustvo u gradskom Parlamentu.

Na kraju, valja izdvojiti i najvažnije delove Statuta i programa Partije. Prema Članu 1. Statuta³⁶¹, Politička stranka Udruženi penzioneri i socijalna pravda je organizacija slobodno udruženih građana, zasnovana na osnovnim socijalnim i demokratskim principima, radi ostvarivanja osnovnih ljudskih prava na egzistenciju, zdravlje, bezbednost i čoveku dostojne uslove života. Kao osnovni programski ciljevi, u članu 9., navedene su težnje

³⁵⁷ Dostupno na: www.upisp.org.rs

³⁵⁸ Kao zanimljivo zapažanje treba izdvojiti i to da se donedavno na sajtu Partije, kao muzička podloga, mogla čuti čuvena partizanka koračnica „Uz Maršala Tita“, koju je napisao Vladimir Nazor, a komponovao Oskar Danon i koja je prvi put izvedena 1943. godine na Drugom zasedanju AVNOJ-a u Jajcu.

³⁵⁹ Dostupno na: www.upisp.org.rs

³⁶⁰ Dostupno na: <http://www.upisp.org.rs/izbori2012.html>

³⁶¹ Dostupno na: <http://www.upisp.org.rs/statut.pdf>

UPISP-a da: putem svojih demokratski izabranih predstavnika učestvuje u radu organa mesnih zajednica, lokalne samouprave, Autonomne Pokrajine Vojvine i Republike Srbije; učešćem u vršenju funkcije vlasti utiče na povećanje izdvajanja sredstava za najugroženije sugrađane koji nisu u mogućnosti da obezbede sebi dostojne uslove života, odnosno obezbedi svim penzionerima besplatan banjski oporavak; pruži pomoć invalidima, penzionerima, samohranim majkama, nezaposlenim, prognanim i izgnanim, kao i Romima - pomoć se pre svega ogleda u poboljšanju uslova života ovih kategorija građana; razvija i podstiče mere zaštite, očuvanja i unapređenja životne sredine, naročito u sredinama u kojima žive pretežno socijalno ugrožene kategorije građana; radi na izradi socijalne karte svih sugrađana koji žele da pruže podatke o svom materijalnom i zdravstvenom stanju, sa ciljem da se stekne što potpuniji uvid u obim i vrstu potrebne pomoći koja im je potrebna; obezbedi raspodelu socijalne pomoći građanima kojima je najpotrebnija, prema sagledanim potrebama i unapred postavljenim merilima i kriterijumima, bez nejednakosti i privilegija; da utiče na ostvarivanje zahteva da se najmanje 3% budžeta lokalnih samouprava i AP Vojvodine izdvaja i usmerava na socijalna davanja najugroženijim sugrađanima.

Član 10., zanimljivo je, omogućava članovima UPISP-a da istovremeno budu i članovi neke druge političke stranke. Finansijska sredstva za rad UPISP-a, članom 48., obezbeđuju se iz: dobrovoljnih priloga fizičkih i pravnih lica; legata i donacija; prihoda od imovine Stranke, budžeta; i drugih izvora u skladu sa Zakonom. U slučaju prestanka rada Stranke, imovina bi pripala humanitarnim organizacijama po odluci Skupštine, a prema članu 56.

Cilj koji se navodi u Programu³⁶² zasniva se na načelu: „Država, od najvišeg do lokalnog nivoa, treba građanima da pruži bezbedne ulice, čisti vazduh, zdravu hranu, pijaću vodu i zaposlenje, a sve ostalo građani moraju da obezbede sami“. Zbog toga će se UPISP zalagati da se povećaju budžetska izdvajanja najugroženijim sugrađanima, koji nisu u mogućnosti da sebi obezbede kvalitetne uslove života. Pažnja će biti usmerena ka: podsticanju rađanja, pružanju pomoći izbeglim licima, bolesnima (naročito od dijabetesa), obezbeđivanju stipendija učesnicima i studentima slabijeg socijalnog statusa i izradi socijalnih karata. Kada je reč o najstarijima, navodi se:

³⁶² Dostupno na: http://www.upisp.org.rs/program_stranke.pdf

„Posebno ugroženu grupu predstavljaju naši **najstariji** sugrađani. U Pokrajini mnogim starijim ljudima prihodi od penzije ne pokrivaju ni minimalne egzistencijalne potrebe, a često nemaju porodice ili one nisu u situaciji da im pomognu. Iako su ovi građani proveli radni vek u izgradnji ovoga što je naše društvo danas, smatramo da ne učestvuju adekvatno u podeli društvenog bogatstva i to u godinama kada im je materijalna podrška najpotrebnija. UDRUŽENI PENZIONERI I SOCIJALNA PRAVDA se zalažu za konkretnu i neposrednu pomoć ovim ljudima, prema njihovim stvarnim potrebama.“³⁶³

Međutim, ono što je posebno apostrofirano kao nešto što ugrožava sve građane, ali naročito decu i omladinu, čini da se u Programu UPISP-a nađe i sledeći navod sa opredeljenjem koje predstavlja prilično udaljavanje od marginalizovanih članova društva:

„Zbog opšteg osiromašenja društva u porastu je stopa kriminala, pa je opšta bezbednost građana na niskom nivou. Mnogi ugroženi od bolesti zavisnosti, beskućnici, psihijatrijski bolesnici i izvršioc i krivičnih dela slobodno šetaju ulicama vojvođanskih gradova, što ugrožava sve građane, a najviše decu i mlade. UDRUŽENI PENZIONERI I SOCIJALNA PRAVDA se zalažu za efikasnost organa unutrašnjih poslova i pravosuđa na suzbijanju kriminaliteta i smeštaj socijalno-patoloških slučajeva i psihijatrijskih bolesnika u odgovarajuće ustanove. Želimo **mirne i bezbedne ulice** u svakom gradu i selu, i dvorišta obrazovnih ustanova bez alkoholizma i narkomanije.“³⁶⁴

Kao malo koja politička stranka, UPISP se i u svojoj poslednjoj predizbornoj kampanji, koja se sastojala od jednog pojavljivanja u TV emisiji *Politbiro* zalagao za bezbednost i to na način da je kao predizborno obećanje najavio osnivanje Gradske nadzorne službe. U njoj bi, kako se ističe, radili stariji od pedeset godina, koji su bez posla, a koji imaju radno iskustvo u vojsci i policiji. Njihov zadatak bio bi da patroliraju gradom, čime bi se dodatno uticalo na osećaj bezbednosti svih sugrađana u uslovima kada, kako se navodi, Novom Sadu nedostaje dve stotine policajaca³⁶⁵.

Ukratko, dok PUPS nalazi vremena i da se zalaže za “spas ćirilice”³⁶⁶, UPISP se zalaže za kontrolu ulica. Penzioneri ostaju centralnim područjem oko kojeg se širi fokus do

³⁶³ Dostupno na: http://www.upisp.org.rs/program_stranke.pdf

³⁶⁴ Dostupno na: http://www.upisp.org.rs/program_stranke.pdf

³⁶⁵ Dostupno na: <http://www.youtube.com/watch?v=tk8RGMotKj0>

³⁶⁶ Dostupno na: <http://www.pups.org.rs/index.asp?pageid=A46>

sveobuhvata, što i dalje znači da starost kao društveni problem putem svoga konstruisanja mora da ide ili putem penzionisanog dela društva ili putem siromašnog dela društva. U slučaju UPISP-ovih opredeljenja, ipak, ne bilo kojih siromašnih.

5.4 Rad nevladinog sektora za stare / sa starima

Poslednji segment istraživanja procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema orijentisan je ka načinima na koje je nevladin sektor otkrivao starost kao polje delovanja. U trećem poglavlju već je bilo reči o tome na koji način su problemi vezani za starost bili rešavani u okviru građanskih udruženja pre Drugog svetskog rata. Za period nakon njega, bilo je karakteristično to da je država snažno intervenisala u radu udruženja bilo kroz finansiranje, bilo kroz nametanje društveno-političke orijentacije. U ovom periodu, iako ne govorimo o civilnom društvu tj. nevladinom sektoru kakav danas poznajemo, ipak, možemo registrovati inicijative koje su bile na liniji preduzimanja akcija orijentisanih ka starijoj populaciji. U prvom redu radi se o udruženjima penzionera i njihovom delovanju i ka drugim kategorijama starih, o čemu je, takođe, već bilo govora. Međutim, na ovom mestu valja uputiti u to da je među prvim društvima za brigu o starima 1957. godine osnovano društvo *Vračar*. Inicijativa za osnivanje ovakvog društva potekla je od Sekretarijata za socijalnu zaštitu grada, a Opština Vračar bila je prva koja je prihvatila tu inicijativu. Tako je u *Domu građevinara* u ulici Božidar Adžije osnovano Društvo s ciljem da preko suseda pruža pomoć starim ljudima oko spremanja hrane, održavanja čistoće stana i lične higijene, kao i s ciljem da starijima obezbedi savetodavnu pomoć stručnjaka u pogledu načina za ublažavanje posledica starosti. Takođe, bilo je planirano i to da se otvore radionice u kojima bi oni koji to žele radili. Kao motiv za otvaranje ovakvog Društva u dnevnom listu *Borba*, od 28. aprila 1957. godine navedena je činjenica da u gradu žive mnogobrojni nezbrinuti starci i starice, a da nekoliko socijalnih ustanova, poput Doma u Kačarevu i Radničkog prihvatilišta, nisu u mogućnosti da svojim kapacitetima pomognu ovu ugroženu kategoriju ondašnjih Beograđana (*Borba* od 28. aprila 1957. g). Na ovaj način moguće je potvrditi ono što apostrofira Puniša A. Pavlović baveći se specifičnim periodom od 1945. godine do 1990. godine tj. onim periodom kada „nisu postojale nevladine organizacije sa metodologijom rada, unutrašnjom strukturom, autonomnošću, na području finansiranja njihovih aktivnosti“, a na način na koji to propisuju međunarodni standardi Unije za međunarodne organizacije u Briselu (Pavlović P. 2001, 355). Razloge za to objašnjava činjenicom da su gotovo sve institucije prosvete, nauke ili kulture bile

„podržavljene“ ili „podruštvljene“, te da su bile finansirane iz budžeta ili društvenopolitičkih zajednica. Ipak, autor navodi da su ove organizacije imale „specifičnu relativnu slobodu“ ukoliko „nisu javno dovodile u pitanje marksističko idejno-politička tumačenja ili socijalističku – samoupravljачku koncepciju nacionalnog razvoja“ (isti 2001, 355). Iste zaključke moguće je izvesti i kada se radi o organizacijama koje su imale socijalni karakter, a na primeru Saveza penzionera Srbije već je pokazana veza između organizacije i državnih organa. Ipak, ono što valja naglasiti jeste da će za potrebe ovog dela studije analizom biti obuhvaćen period od devedesetih godina 20. veka od kada je moguće pratiti razvoj nevladinih organizacija koje su orijentisane ka starima, kao i njihove akcije, što će biti centralna tema ovog potpoglavlja. Pre nego bude moguće ukazati na načine na koje su ove organizacije učestvovala u procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema biće osvetljene i pojedine inostrane organizacije iste orijentacije, da bi bilo moguće ukazati na potencijal koji starost ima, kada se radi o organizovanju i samoorganizovanju, ali i to koliko je taj potencijal bilo moguće iskoristiti u domaćoj sredini u protekle dve decenije.

Model za ugledanje – inostrane organizacije: Na ovom mestu biće skrenuta pažnja na dve organizacije koje su, možda, i najprepoznatljivije kada se radi o organizacijama koje su okrenute ka starijoj populaciji. Prva na koju valja uputiti jeste *Help the Aged*, sa sedištem u Velikoj Britaniji, s tim da je njeno polje delovanja daleko nadmašivalo ove okvire i da je organizacija imala aktivnosti i u savremenoj Srbiji. Osnovana je 1961. godine s ciljem da oslobodi starije pripadnike društva od siromaštva, izolacije i zanemarivanja. Vremenom je prerasla u moćnu organizaciju sa blizu dve hiljade zaposlenih koji su bili usmereni ka akcijama koje su se ticale, između ostalog, i zdravstva i socijalne zaštite, kao i penzija. Spajanjem *Help the Aged* sa *Age Concern England* nastaje *Age UK*, prepoznatljiva organizacija sa širokim poljem delovanja. Verujući u ideju da se organizacije mogu ojačati brojčanim uvećanjem, došlo je do ujedinjenja, a kao zadatak navode nastojanje da kasniju fazu u životu svakog pojedinca unaprede kroz pružanje informacija i saveta, usluga, kampanja, proizvoda, obuka i istraživanja. Kao vizije izdvojene su one koje omogućavaju starima da budu ravnopravni sa ostalim građanima; da imaju dovoljno novca da obezbede sebi sigurnost i dostojanstven život, kao i to da kao potrošači imaju pristup proizvodima i

uslugama koje su im potrebne po ceni koju mogu da ponude; da imaju pristup zdravstvenoj i socijalnoj pomoći koja im je potrebna; da žive u domovima i krajevima koji su bezbedni i ugodni za život i koji će im omogućiti da vode ispunjen život; da imaju priliku da učestvuju i doprinesu okruženju kao volonteri, aktivni građani, dobri susedi, članovi porodice i radnici...³⁶⁷ Znatan deo aktivnosti ove organizacije usmeren je i ka internacionalnom delovanju u preko četrdeset zemalja u razvoju³⁶⁸.

I dok se Sesil Džekson Kol (1901-1979), osnivač *Help the Aged*, može okarakterisati kao uspešan poslovni čovek koji je svoju poslovnu sposobnost usmerio i ka onima kojima je pomoć bila potrebna, Megi Kun (1905-1995), osnivačica organizacije *Gray Panthers* iz Filadelfije, pripada drugoj vrsti moralnih krstaša. Njeni biografski podaci zanimljivi su za ovde preduzetu analizu jer svedoče o mogućnosti samoorganizovanja u trenutku kada starost za pojedinca postane degradirajući faktor. Naime, ova američka aktivistkinja osnovala je organizaciju *Gray Panthers* 1970. godine nakon što je morala da se penzioníše navršetkom šezdeset pete godine. Kao socijalna aktivistkinja, sa dugogodišnjim iskustvom u radu na tzv. ženskim i socijalnim pitanjima, karijeru završava radeći u Prezbitarijskoj crkvi (više u Tracy 1992, 23-24). Tako, njeno penzionisanje postaje čin koji joj dopušta da se praktično pozabavi pitanjima vezanim za prava starije populacije koja su je i ranije okupirala. Ovaj prelomni trenutak preokreće u početak aktivizma obeleženog zagovaranjem prava starijih građana SAD koji će trajati do njene smrti dvadeset pet godina kasnije. Organizacija postoji i danas, mada gubitkom harizmatične osnivačice, biva destabilisana. Megi Kun je, naime, karakterisao buntovni nastup, zbog čega organizacija dobija konkretno ime od producenta jedne njujorške tok-šou emisije sa jasnim referisanjem na Crne pantere. U međuvremenu, organizacija prerasta u moćan pokret koji pažnju medija i javnosti zadobija i kao organizacija koja podržava studente u njihovim protestima protiv rata u Vijetnamu, koja se priključuje skretanju pažnje na potrebu garantovanja ljudskih prava Afroamerikanaca, otvoreno kritikuju zdravstveni sistem SAD, uzima aktivno učešće u uličnom iskazivanju zahteva i nezadovoljstva, često i na radikalna način, pored onih pitanja koja se direktno odnose na stare, a među koje je spadala i reforma domova za stare. Kao

³⁶⁷ Dostupno na: <http://www.ageuk.org.uk/about-us/our-work/>

³⁶⁸ Dostupno na: <http://www.ageuk.org.uk/about-us/international/>

intergeneracijska organizacija, prerasta u nacionalnu organizaciju. U Vašingtonu 1985. godine osniva prvu kancelariju za politički aktivizam, u kojoj pet godina kasnije biva centralizovana većina funkcija³⁶⁹. Jedna od analiza odnosa emocije besa i starosti, osvrće se i na ličnost Megi Kun. Izlivanje besa kao nepodobne emocije, ili „protivzakonite“ emocije, u smislu da se od starijih ljudi, pogotovo žena, očekuje da se uklapaju u ideal mudrih, dakle onih koji su „bez besa“, na društvenoj sceni SAD doživelo je značajan presedan, upravo, kada se radi o Megi Kun. Njeno ponašanje ocenjuje se kao prihvatljivo, odnosno kao ono koje se tolerisalo iz dva razloga. Najpre zbog toga što se radilo o osobi sitnog rasta, a onda i zbog toga što se radilo o intergeneracijskom organizovanju, ne isključivo vezanom za starije. „Najzad, Kun nije uzimana za ozbiljno; pre joj se popuštalo kao ljupkoj, dok su Sedi Panteri bili viđeni kao nepreteća imitacija Crnih Pantera“ (Woodward 2002, 206). Kao što je već rečeno, gubitkom starice koja je plenila, ali i kojoj je bilo dozvoljeno više nego drugima, ova organizacija nastavlja da deluje, mada oslabljena. Kao nacionalna i intergeneracijska danas nastupa u ime različite kategorije ugroženih, ali se zalaže i za očuvanje životne sredine, reformu poreskog sistema, bezbednost građana koji su ugroženi prekomernom upotrebom oružja u američkom društvu...³⁷⁰

Strategija ujedinjavanja domaćih organizacija usmerenih ka rešavanju problema i zagovaranju prava najstarijih: Počev od devedesetih godina 20. veka, na domaćem tlu će se razviti mreža nevladinih organizacija među kojima će se naći i one koje će se baviti i starima. Trenutak do 5. oktobra 2000. godine obeležile su organizacije koje su svoje ciljeve usmerile ka političkim promenama u društvu, mada su postojale i one koje su za cilj imale poboljšanje uslova života ugroženih kategorija stanovništva, tako i starih. Ipak, nakon ove značajne međe u vremenu kada se pred srpsko društvo postavljaju problemi „reforme i promene u svim oblastima društvenog i privatnog života i uopšte razvoja“ (Pavlović 2001, 357), dolazi i do promena na planu nevladinog organizovanja. Naime, kako navodi Pavlović, i uloga i aktivnosti nevladinih organizacija proći će kroz proces adaptacije na novonastalu situaciju i potrebe, a označeni proces bio je uslovljen sposobnošću nove vlasti da formuliše pravce demokratskog razvoja „i da oko novih ciljeva i potreba okupi i

³⁶⁹ Dostupno na: <http://www.graypanthers.org/>

³⁷⁰ Dostupno na: <http://www.graypanthers.org/>

nevladine organizacije i njihove veoma značajne naučne i stručne potencijale“ (isti 2001, 357). Ono što je važno za većinu nevladinih organizacija, važno je i za one koje su se orijentisale ka socijalnim pitanjima, time i ka starosti kao području delovanja koje valja unapređivati. Zagovaranje ljudskih prava starije populacije i preduzimanje konkretnih akcija pružanja pomoći ostarelim građanima, u uslovima opterećenosti postojećih državnih kapaciteta i teških uslova života, opšte uzev, pojavice se kao bitan deo procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema, a organizacije koje će se uključiti u njega postaće aktivnim učesnicima u donošenju mera i strateških dokumenata koji će, prevashodno, biti usmereni ka eliminisanju posledica siromaštva koje u većoj meri pogađa najstariji deo društva.

Dakle, na temeljima rada organizacija koje su postojale i pre nego što se razvila mreža organizacija posvećenih pitanjima starih i starosti nakon promena 2000. godine, razvila se kompleksna delatnost koja, danas, u mnogome dopunjuje delovanje države. Te ranije organizacije, već je rečeno, bile su, uglavnom, pod državnim patronatom, ali je važno naglasiti da se u njihovom delovanju prepoznaje uklapanje onovremene države u međunarodne tokove koji su nastojali da regulišu pitanja vezana za stariju populaciju. Svetska skupština UN o starenju 1982. godine u Beču donela je *Međunarodni plan akcije o starenju*, polazeći od potrebe da se na međunarodnom, regionalnom i nacionalnom planu zajednički razvija i primenjuje politika „čiji je cilj da se poboljša život starih kao pojedinaca i da im se omogući da uživaju mentalno i fizički, potpuno i slobodno, u svojim poznim godinama, u miru, zdravlju i sigurnosti“ (prema Manojlović i dr. 1992, 5), ali je i apostrofirao potrebu da svaka zemlja izradi nacionalnu strategiju i da utvrdi vlastite ciljeve i prioritete. Tako se dogodilo da je jugoslovenski odgovor na Međunarodni plan akcije o starenju usledio tri godine kasnije. U skladu sa preporukama Međunarodnog plana koje su, između ostalog, podrazumevale i potrebu da se proučava „uticaj starenja stanovništva na razvoj, i uticaj razvoja na starenje, kako bi se iskoristilo da se potencijal starih u potpunosti iskoristi i da se, odgovarajućim merama ublaže sve negativne posledice“ ovog procesa (prema isti 1992, 5), 1985. godine sačinjen je dokument *Osnovni pravci delovanja u oblasti starenja i unapređenje uslova života u starosti*, u čijoj izradi je učestvovalo i ondašnje Gerontološko društvo Srbije. Ovom nacionalnom programu, prethodila je *Rezolucija*

Skupštine Srbije o društvenom staranju o ostarelim licima koja je sadržala društveno-politička načela, ali i ciljeve i zadatke koji su u većoj meri bili u skladu sa deset godina kasnije donetim Međunarodnim planom (više u isti 1992, 5-7). Ova dva dokumenta bili su važna usmerenja za organizacije koje su delovale na polju rešavanja pitanja ostarele populacije, ali je važno uputiti i u to da su date organizacije imale ulogu aktivnih učesnika u donošenju ovih dokumenata. Tako su i humanitarne aktivnosti i dobrovoljni rad bili deo šire društvene akcije. Među najznačajnijim organizacijama koje su ih sprovodile bile su najpre organizacije penzionera, Crveni krst, verske organizacije, potom i Kolo srpskih sestara³⁷¹. Među aktivistima ima i penzionera i drugih starijih osoba, a deo finansija za njihovo delovanje obezbeđivan je iz sredstava Lutrije. Ove organizacije imale su, i danas imaju, saradnju sa centrima za socijalni rad, domovima zdravlja, domovima i klubovima penzionera, a saraduju i sa službama penzijskog i invalidskog osiguranja (isti 1992, 11).

Aktuelno stanje nevladinog sektora koji se bavi starima karakteriše težnja da se ujedinjavanjem u mrežu organizacija osnaže u cilju olakšanja procesa pregovaranja koji prati realizaciju zacrtanih ciljeva. Preko sedamdeset organizacija, koje mahom nisu orijentisane samo ka starima, tako posežu za strategijom koja bi na bazi mnogobrojnosti trebalo da doprinese zajedničkom nastojanju. Ujedinjavanje, koje još jednom ukazuje na to da se pitanja starih, gotovo, nikada ne rešavaju samostalno, ipak, ne podrazumeva gubljenje iz vida onih organizacija koje su uspele da se nametnu kao pokretači neke od inicijativa za grupisanje snaga. Prvo ujedinjavanje nevladinih organizacija koje se bave starima odigralo se 2004. godine kada je na inicijativu Crvenog krsta Srbije petnaest humanitarnih organizacija i udruženja građana potpisalo sporazum o međusobnoj saradnji i formiralo Mrežu HumanaS (humana starost). Organizacije o kojima je reč su: Crveni krst Srbije, Gerontološko društvo Srbije, Caritas, DFSPC Čovekoljublje, Amity, Viktorija, Lastavica, Društvo za brigu o starima, Nacionalna fondacija za humanu starost, Univerzitet za treće doba, Kolo srpskih sestara, Hleb života, Savez penzionera, Humanitarno društvo Moka i Ženska asocijacija Rosa³⁷². Mreža HumanaS sebe predstavlja kao organizaciju čija je želja da pomogne starijima da dostojanstvenije žive, ali sebe istovremeno definiše i kao onog

³⁷¹ Ovo udruženje osnovano je 1903. godine, ali mu 1946. godine biva zabranjen rad. Rad je obnovilo 1990. godine od kada učestvuje u rešavanju pitanja starije populacije.

³⁷² Dostupno na <http://www.humanas.rs/index.php?main=o-nama>

aktera koji na temelju bogatog iskustva može ponuditi pomoć državi u tranzicionim procesima. Organizacija ističe i to da se opredelila za prijem novih partnera i zainteresovanih organizacija, te da broj članica nije konačan.

Kao argument za posezanje ka ovakvom ujedinjavanju autori studije *Mreža HumanaS – značaj javnog zagovaranja* ističu činjenicu da je srpsko stanovništvo „među najstarijima u svetu“, da je „rizik od siromaštva starijih osoba veći za 40%-50% u odnosu na ukupnu populaciju“, a kako „postojeći sistemi zdravstvene i socijalne zaštite, kao i njima komplementarne usluge civilnog sektora, nisu dovoljne da zadovolje narastajuće potrebe starih“ bilo je potrebno organizovati mrežu koja bi se „između ostalog bavila zagovaranjem“ (Todorović i dr. 2011, 383). Organizacija kao ciljeve navodi: lobiranje za prava starijih kod relevantnih institucija, vlasti i medija; zajedničko rešavanje identifikovanih problema kroz koordinirane akcije, programe, zajedničke projekte; motivaciju starije populacije da bude aktivna na društvenoj sceni u rešavanju sopstvenih problema³⁷³, dok se kao strateški ciljevi navode još i: ublažavanje siromaštva najugroženijih starijih osoba u Srbiji zastupanjem stavova o neophodnosti uvođenja socijalnih penzija; poboljšanje kvaliteta života starijih ljudi kroz edukaciju i informativne kampanje; poboljšanje položaja starijih ljudi kroz uključivanje u izmene i dopune zakona koji direktno ili indirektno utiču na kvalitet života u starosti; senzibilizaciju javnosti za problem diskriminacije zanemarivanja i zlostavljanja starijih kroz informativne kampanje i edukaciju; unapređenje kvaliteta života starijih u Srbiji zastupanjem za brži razvoj otvorenih (vaninstitucionalnih oblika) zaštite u lokalnoj zajednici (prema Todorović i dr. 2011, 385-386).

Kao prvu sprovedenu akcija lobiranja, HumanaS navodi inicijativu da se donese *Nacionalna strategija o starenju*. Gerontološko društvo Srbije, kao članica ove Mreže, napisalo je prvi nacrt ove Strategije. Predstavnik HumanaS-a tada postaje deo Radne grupe *Ministarstva za rad i socijalnu politiku* koja je radila na izradi Strategije. Kada je Vlada republike Srbije 2006. godine usvojila ovaj dokument, HumanaS na sebe preuzima zadatak da sa njim upozna sve činioce u lokalnoj zajednici, da mapira resurse, ali i da ostvari partnerstva u lokalnoj zajednici. Tako nastaje projekat Mreže *Društvo za sva doba* uz

³⁷³ Dostupno na: <http://www.humanas.rs/index.php?main=o-nama>

finansijsku podršku Instituta za održive zajednice (ISC), u partnerstvu sa *Ministarstvom za rad i socijalnu politiku*.

Projekat je implementiran kroz seriju regionalnih sastanaka sa predstavnicima, kako se navodi, relevantnih činilaca lokalne zajednice (predstavnicima lokalnih vlasti, institucija, civilnog sektora kao i predstavnika samih starijih osoba)³⁷⁴. Na deset jednodnevnih regionalnih sastanaka akcenat je stavljen na: prezentaciju NSS i razjašnjavanje uloge različitih činilaca u lokalnoj zajednici u njenoj implementaciji; mapiranje resursa u lokalnoj zajednici, prezentaciju primera dobre prakse sa lokalnog nivoa, senzibilizaciju svih činilaca u lokalnoj zajednici na temu diskriminacije, zanemarivanja i zlostavljanja samih starijih osoba i predstavnika institucija, u prvom redu; podršku povećanju participacije starijih ljudi u planiranju i odlučivanju o pitanjima koja ih se direktno tiču; kao i na određivanje ključne osobe u zajednici sa kojom će HumanaS dalje komunicirati (Todorović i dr. 2011, 386-387).

Kao jedan od ključnih zadataka, međutim, izdvaja se lobiranje za socijalne penzije, o kojima je bilo reči u trećem poglavlju u kojem je, takođe, detaljno obrazložen stepen uspeha, odnosno neuspeha pri sprovođenju u delo ove inicijative. Međutim, važno je naglasiti da kao deo procesa lobiranja tada nastaje studija *Oni ne mogu da čekaju* sa ciljem da populacija koja nema nikakva primanja u starosti postane vidljiva. Studiju su načinile dve članice HumanaS: Snaga prijateljstva *Amity* i NVO Lastavica; dok su finansijeri bili *UNDP* i *Help the Aged*. Rezultati ove studije već su ranije izloženi, ali ono što ostaje kao važan deo procesa konstruisanja jeste činjenica da su Vladi Republike Srbije tada upućeni i predlozi za uspostavljanje novih finansijskih programa koji bi poslužili za ublažavanje negativnih efekata siromaštva kod starije populacije. Međutim, kao što je već obrazloženo, ali kako i sama Organizacija ističe: „Nažalost, trenutno nismo uspeli sa uvođenjem, ali nastavljamo i dalje sa lobiranjem za uvođenje socijalnih penzija ili nekakvog drugog oblika socijalnog davanja koji će smanjiti siromaštvo starih...“ (Todorović i dr. 2011, 388)

Kao posebno polje delovanja, HumanaS preduzima akcije sa ciljem senzibilizacije javnosti i samih starih na teme koje se odnose na diskriminaciju, zanemarivanje i

³⁷⁴ Dostupno na: <http://www.humanas.rs/index.php?main=projekti>

zlostavljanje. Početak rada na ovoj temi, kako se navodi, datira iz 2006. godine kada je Organizacija štampala liflet *Nasilje i diskriminacija starih osoba – problem o kome se čuti* u kojem je preuzeta definicija zlostavljanja starijih osoba koju daje *Internacionalna mreža za prevenciju zlostavljanja starijih*³⁷⁵ i koja podrazumeva da se radi o pojedinačnom ili ponovljenom činu akcije ili uzdržavanja od delovanja koji se događa u međuljudskom odnosu zasnovanom na poverenju, a koji izaziva bol ili uznemirenje starije osobe. Zlostavljanje se, dalje, deli na: fizičko nasilje; psihičko nasilje; ekonomsko/materijalno nasilje; zanemarivanje i seksualno nasilje (prema Todorović i dr. 2011, 389). Organizacija HumanaS učestvuje u obeležavanju 15. juna – Međunarodnog dana borbe protiv diskriminacije i nasilja nad starima, a 2009. godine uključila se i u globalnu kampanju lobiranja za donošenje nove konvencije UN, dok je sama kampanja ocenjena kao važna iz razloga što su sami stari uključeni u proces lobiranja u celom svetu:

„Nova konvencija Ujedinjenih nacija bi osigurala da starije žene i muškarci mogu da ostvare svoja prava, pomogla da se smanji starosna diskriminacija i starizam, obavezala bi države širom sveta da donose nediskriminatorne zakone, skrenula pažnju na mnogobrojne diskriminacije kojima su starije osobe izložene, stvorila bi osnovu za zastupanje, javnu svest i obrazovanje po pitanju prava starijih osoba, ojačala bi odgovor društava na izazove demografskih promena i unapredila solidarnost među generacijama.“ (Todorović i dr. 2011, 391)

Ova organizacija učestvuje i u obeležavanju 1. oktobra – Međunarodnog dana starijih kada se održava i Olimpijada sporta, zdravlja i kulture trećeg doba. Ukratko, ova organizacija i kroz svoja delovanja ka spolja tj. ka akterima koji kreiraju zakonska rešenja, ali i akcijama usmerenim ka starima nastoji da održi svoju poziciju važnog činioca u donošenju odluka, ali i pružanju usluga, što je čini nezaobilaznim faktorom u analizi procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema. Međutim, i pored postignutih rezultata i retorike koja upućuje u proaktivnu ulogu, izostajanje rezultata, pre svega u

³⁷⁵ Dostupno na: <http://www.inpea.net>

pogledu uvođenja socijalnih penzija, od kojih članice Mreže ne odustaju, ide u prilog tome da je starost kao društveni problem krnji konstrukt³⁷⁶.

U *Informatoru o organizacijama civilnog društva koje rade sa starima/za stare u Srbiji*³⁷⁷ (Satarić 2007), koji je izradila nevladina organizacija *Snaga prijateljstva - Amity*³⁷⁸ kao rezultat programa *Kontakt organizacije civilnog društva (KOCD)*³⁷⁹, nastao na inicijativu Tima predsednika Vlade za implementaciju *Strategije za smanjenje siromaštva* iz 2007. godine, moguće je naći popis organizacija koje barataju pitanjima starijih građana među kojima je i HumanaS. Međutim, ovaj Informator pruža uvid u više desetina organizacija civilnog društva koje su ujedinjene u tzv. klaster za stara lica. Klaster, ili koalicija, nastao je kada je NVO Amity, kao tzv. Kontakt organizacija civilnog društva za implementaciju SSS 2007. godine okupila organizacije civilnog društva (OCD) koje rade sa starima ili rade za njih i koje su, kako se navodi, posvećene smanjenju siromaštva starijih, kroz pružanje direktnih usluga ili zagovaranja promene njihovog statusa (Dinić i dr. 2008, 126).

U **udruženja penzionera** koja su pristupile klasteru, sa članstvom od 350.000 penzionera, spadaju: Sindikat penzionera Srbije “Nezavisnost”, Beograd; Savez penzionera Vojvodine, Novi Sad, Gradska organizacija penzionera Beograd; Udruženje penzionera grada Nivog Sada; Opštinska organizacija penzionera Zemun. Klasteru su pristupile i organizacije **Crvenog krsta**, i to: Crveni krst Srbije; Crveni krst Kragujevac; Crveni krst Loznica; Crveni krst Zaječar; Crveni krst Knić; Crveni krst Požega; Crveni krst Prijepolje; Crveni krst Svilajnac; Crveni krst Arandjelovac; Crveni krst Rekovac; Crveni krst Savski Venac; Crveni krst Sremska Mitrovica. Organizacije **verskih zajednica** koje su članice klastera su: „Čovekoljublje“ Dobrotvorni fond SPC, Beograd; Caritas Srbije i Crne Gore, Beograd; Biskupijski Karitas Zrenjanin; Župni Karitas Sremska Mitrovica; Parohijski Karitas Ruski Krstur; Muslimansko humanitarno društvo „Merhamet-Sandžak“, Novi Pazar; Savez jevrejskih opština Srbije, Beograd; Ekumenska humanitarna organizacija

³⁷⁶ I u smislu toga da ni sve tj. svačije starosti nisu konstruisane kao društveni problem.

³⁷⁷ Dostupno na: http://www.amity-yu.org/images/pdf/Informator_o_OCD_koje_rade_sa_starima.pdf

³⁷⁸ Jedna od aktivnijih organizacija koja se bavi starima, između ostalog.

³⁷⁹ „Programom je izabrano sedam KOCD koje predstavljaju osetljive grupe stanovništva, posebno izložene siromaštvu u Srbiji, od kojih je *Amity* izabrana za ciljnu grupu stari“ (Satarić 2007, 5)

EHO, Novi Sad; Hrišćansko humanitarno udruženje „Hleb života“. Klasteru je pristupilo i deset **romskih organizacija**: Internacionalna romska unija Srbije, Požarevac; Unija Roma, velika Plana; Udruženje građana „Đurđevdan“, Bela Palanka; Udruženje Roma „Novi Svet“ Voždovac, Beograd; Romski centar „Jablan“, Beograd; Nova demokratska stranka Roma, Beograd; Direkcija za strategiju i integraciju Roma Srbije, Knjaževac; Unija Roma „Nove Đivdipe“, Leskovac; Ženski romski centar Veliki Crljeni, Lazarevac; Romsko humanitarno udruženje „Rom“, Lazarevac. **Ostale organizacije** civilnog društva koje su prišle klasteru su: Gerontološko društvo Srbije, Beograd; Podružnica gerontološkog društva Kruševac, Opštinska organizacija gerontološkog društva Leskovac; Univerzitet za treće doba „Đuro Salaj ad“, Beograd; Kolo Srpskih sestara Srbije, Beograd; Kolo srpskih sestara mesni odbor Užice; Novosadski humanitarni centar, Novi Sad; Udruženje građana „Sunce“, Kragujevac; Udruženje građana „Svetionik“, Loznica; Regionalni centar građanske akcije „Lingva“, Kraljevo; Udruženje građana „Entuzijasti Kučeva“, Kučevo; Udruženje građana „Istavica“, Surčin; SOS telefon za žene i decu žrtve nasilja, Beograd; Udruženje građana „Životna pomoć“, Vranje; Požeška akcija žena „PAŽ“, Požega; Udruženje građana „Zajedno, zajedno“, Beograd; Udruženje građana „Istok“, Zaječar; Udruženje građana „Samohrane majke“, Zemun; Udruženje „Veza“, Kuršumlija; Udruženje građana „Inicijativa žena Indije“, Indija; Udruženje građana „Pružena ruka“, Kuršumlija; Udruženje građana „Šimanovčanka“, Šimanovci; Ekološko društvo Dragačevo, Guča, Udruženje žena „Sremica“, Pećinci; Udruženje građana „Nova nada“, Kragujevac; Udruženje građana „Danica“, Kragujevac; Odbor za ljudska prava Leskovac; Udruženje građana „Asocijacija za razvoj opštine Kučevo“; Socijalna kooperativa „Vivere“ Kragujevac; Ženska asocijacija „Rosa“, Beograd; Udruženje građana „Viktorija“, Kragujevac; Udruženje građana „Snaga prijateljstva“ – Amity, Beograd³⁸⁰. Ovim organizacijama, prema drugom izvoru, valja dodati i: Crveni krst Beograda; Udruženje građana „Demokratska internacionalna akcija“, Bosilegrad i Housing center, Beograd (Dinić i dr. 2008, 129-133).

Kada se radi o kapacitetu ovih organizacija, pružanje usluga sprovodi šezdeset osam, od sedamdeset jedne; dok se zastupanjem/istraživanjem bavi njih šezdeset sedam. Razvojem usluga bavi se sedamdeset; akcionim planiranjem šezdeset četiri. Zanimljivo je da se za

³⁸⁰ Dostupno na: http://www.amity-yu.org/images/pdf/Informator_o_OCD_koje_rade_sa_starima.pdf

uvođenje socijalnih penzija zalaže pedeset osam organizacija, a da se za reformu penzionog sistema odlučilo dvadeset četiri (Dinić i dr. 2008, 129-133). Za organizacije penzionera karakteristično je to da su mahom nastajale posle Drugog svetskog rata, te da kod njih postoji kontinuitet u radu na pitanjima penzionera. Izuzetak čini Sindikat Penzionera Srbije *Nezavisnost* iz Beograda koji je nastao 1997. godine, a to je ujedno i jedina organizacija, od svih sedamdeset jedne, koja je preduzimala akcije koje odgovaraju četvrtoj fazi procesa konstruisanja društvenih problema, onako kako je razumeju Spektor i Kicus. Naime, za period do 2000. godine ovaj Sindikat ističe da je organizovao protestne mitinge za penzionere, u svim većim mestima u Srbiji; da je organizovao tribine, konferencije za štampu s ciljem, kako se navodi u *Informatoru*, pravilnog informisanja članstva i celokupne javnosti o potrebi rušenja režima Slobodana Miloševića, zbog poremećenih ekonomskih, socijalnih i političkih odnosa u zemlji, kao i zbog sve lošijeg društvenog i ličnog položaja građana Srbije, a naročito zbog velikog siromašenja penzionera. Sindikat navodi i to da je uticao na Vladu, putem legalnih sredstava, za redovnu isplatu penzija u skladu sa propisima. Takođe, navodi se i produblјivanje i unapređenje saradnje sa opozicionim demokratskim partijama s ciljem postizanja što bržih promena u društvu. U tom periodu Sindikat je, kao i većina drugih organizacija, prikupljao pomoć od inostranih i domaćih donatora za pomoć socijalno ugroženim penzionerima.

Među najstarije organizacije spadaju i organizacije Crvenog krsta, mahom iz 1976. godine. Za njih je, kao i za većinu organizacija u klasteru, karakteristično to da su usmerene ka pružanju pomoći različitim kategorijama ugroženih, a da se od početka 2000-ih godina u većoj meri okreću starima. Verske organizacije, mahom, nastaju u periodu devedesetih godina, dok romske nastaju u prvoj deceniji ovog veka. Među organizacijama koje su izdvojene kao *ostale* organizacije civilnog sektora, Gerontološko društvo Srbije je najstarija, budući da je osnovano 1973. godine, dok su ostale ravnomerno nastajale devedesetih i nakon dvehiljade.

Već iz letimičnog pregleda organizacija, jasno je da se i u klasteru nalaze organizacije koje su u najvećem broju slučajeva okrenute i ka drugim kategorijama ugroženih. To se vidi i iz njihovih programa, ali i na primeru odabranog motoa, u slučaju onih organizacija koje ga imaju. Dok je većina poruka, odabranih da predstave identitet i orijentaciju neke od

organizacija, takva da u prvi plan ističe altruizam prema bezdobnom čoveku, postoji i nekoliko izuzetaka u kojima se eksplicitno referiše na najstarije. Tako, Savez penzionera Vojvodine za svoj moto preuzima sentencu Marina Držića: „Teško je onom domu gde se starački glas ne čuje i gde starački štap ne vlada“. Parohijski Karitas Ruski Krstor deluje u skladu sa idejom da „Stari nisu kategorija, oni su naši očevi i majke“. Udruženje žena „Šimanovčanke“ preuzele su misao Jovana Dučića: „Čovek samo u starosti dođe do izvesnih ideja i osvedočenja, na koje nikad u zaslepljenosti mladalačke strasti ne bi mogao doći“... Ovaj pregled poruka imao je za cilj da ukaže na to da znatna većina organizacija, iako je orijentisana ka pružanju pomoći starijima i lobiranju za njihova prava, ne dovode svoje delovanje u direktnu vezu sa najstarijima što se vidi na primeru malobrojnosti onih koje to čine.

Kada je reč o temama koje su pokrenule ovako ujedinjene organizacije, koje se u prvom redu bave smanjenjem i ublažavanjem efekata siromaštva kod najstarijih, valja izdvojiti one koje se odnose na: razvoj vaninstitucionalne zaštite starijih – usluga i servisa na lokalnom nivou; razvoj i realizaciju akcionih planova na lokalnom nivou, vezano za realizaciju: *Strategije za smanjenje siromaštva, Strategije razvoja socijalne zaštite i Nacionalne strategije o starenju*; zagovaranje uvođenja socijalnih penzija; reformu penzionog sistema³⁸¹ (Dinić i dr. 2008, 126-127). Nema sumnje da je najveći doprinos ovih organizacija, ipak, prevashodno u pružanju socijalnih usluga starijim građanima, budući da veće promene isuviše zavise od ukupnog socio-ekonomskog konteksta u kojem, i pored mnogobrojnog članstva klastera, ali i članstva organizacija koja ga čine, on ne uspeva da postigne uspeh kod najznačajnijeg zadatka kakav je uvođenje socijalnih penzija. Razlog zbog kojeg je ovaj zadatak, na ovom mestu, okarakterisan kao najznačajniji leži u činjenici da se klaster prevashodno orijentisao ka borbi protiv siromaštva među najstarijima, a da je ova mera, upravo, ona koja na egzistencijalnoj ravni čini potencijalnu prekretnicu za najstarije bez primanja.

³⁸¹ O čemu je već bilo reči u prethodnim poglavljima.

5.5 Rekapitulacija i analiza uz peto poglavlje

Peto poglavlje studije imalo je zadatak da najavi pravac u kojem bi trebalo nastaviti istraživanje konstruisanja starosti kao društvenog problema kada se baratanje problemima vezanim za starost ispoljava kao resurs, ali i da pruži ključne napomene o starosti kao resursu za naučne discipline (koje su orijentisane ka proučavanju starosti, srenje, starih ljudi...) i prakse koje su nastale iz njih. Pored toga, starost je u prethodnom poglavlju bila analizirana i kao resurs za političke partije penzionera, ali i kao resurs za organizovano delovanje nevladinog sektora

Pre nego se bude pristupljeno analizi, na ovom mestu, važno je podsetiti na konstruktivističku tvrdnju da se svet ne može saznati van referentnih okvira, koji se činom saznanja tog sveta i sami sazdaju (prema Stojnov 2001, 22). Svetovi o kojima se u ovom slučaju radi odnose se na: svet nauke, politike i aktivizma, a koji nisu mogli biti sazdani bez promene referentnih okvira koji su dozvolili da *starost* od nepovoljnog *stanja* preraste u red društvenog problema, time i resursa za označene nauke, partije i nevladine organizacije.

Kao što je u uvodnom delu studije objašnjeno, u skladu sa idejama nove naučne klime – konstruktivizma – i sama nauka doživela je preispitivanje i redefinisane u ništa drugo do u, jednu od mnoštva mogućih, delatnih aktivnosti ljudi. Ukoliko je znanje proizvod umne delatnosti, onda da je i znanje konstrukt, zbog čega se u centru konstruktivističkih proučavanja nalaze „konstrukcije pomoću kojih ljudi nastoje da osmisle svet u svom događanju...“ (Stojnov 2001, 21) U skladu sa iznetim, u centru pažnje ovog toka studije našle su se okolnosti koje su dovele do toga da dato stanje postane društvenim problemom oko kojeg će se okupiti različite nauke kao oko polja proučavanja i delovanja. Upravo, one međe u vremenu i uticaji, koji su doveli do toga da u određenom trenutku počne da „postoji“ nešto što pre toga nije bilo poznato i priznato, spadaju u red najznačajnijih i najzanimljivijih pitanja za odgovaranje u konstruktivistički orijentisanim studijama koje putem dekonstrukcije nastoje da prouče proces (daleko češće procese) konstruisanja društvenog problema, u konkretnom slučaju starosti koja uz mnogobrojne otežavajuće okolnosti, ipak, opstaje u *prirodno-istorijskom* sledu. Činjenica da se oko nje grupišu delatnici u okviru različitih nauka koji, dalje, formiraju svoje polje delovanja u okviru

naučne zajednice, različitih udruženja, organizacija i institucija vodi zaključku da je starost u procesu konstruisanja kao društvenog problema u takvoj poziciji da njeno nestajanje iz arene, koju deli s drugim društvenim problemima, više nije moguće. Međutim, i na primerima „stvarnosnih“ isečaka koji su odabrani za proučavanje na ovom mestu biće moguće pokazati da je starost konstruisana kao krnji društveni problem. Upravo, označena krnjost, koja se ovoga puta odnosi na nedovršenost u odnosu na idealni model prirodne istorije koji su formulisali Spektor i Kicus, može biti posmatrana kao potencijal za „preživljavanje“ konkretnog društvenog problema.

Na ovom mestu važno je podsetiti i na zaključke do kojih dolazi Šnajder analizirajući rad Spektora i Kicusa (Schneider 1985, 209-229). On, naime, težište stavlja na njihovo poimanje društvenog problema koje upućuje na društveni proces definisanja i na aktivnosti koje pokreću ovaj proces napred. Ukratko, za Šnajdera je važno to što Spektor i Kicus definicijske aktivnosti učesnika vide kao one koje pre *konstituišu* društveni problem, nego što vode ka društvenim problemima kao produktu ili ishodu. Dovodeći ovo stanovište u ravan sa istraživanjem koje je preduzeto na ovom mestu, važno je istaći da starost kao društveni problem nije produkt ili ishod tj. da nije fiksirani proizvod kolektivnog definicijskog procesa. Konkretni društveni problem, kako je pokazano, u kontinuiranoj je meni i predstavlja čitave nizove „ishoda“. Ukratko, u ovde primenjenom teorijsko-metodološkom okviru, potvrđena je noseća hipoteza konstruktivističkog pogleda na znanje koja podrazumeva da akteri koji učestvuju u sazdanju nekog društvenog problema učestvuju u procesu konstruisanja, bilo da se radi o tzv. moralnim krstašima, interesnim grupama, onima koji imaju moć donošenja odluke ili naučnicima.

Stručnjaci koji rade na problematičnim stanjima, po oceni Spektora i Kicusa, učesnici su u društvenom problemu tj. njihov su deo. Ovakva pozicija naučnika, međutim, nije vezana samo za one discipline koje direktno intervenišu u nekim „stanjima“, nego i u slučajevima kada se pristupa analizi bavljenja drugih nauka nekim konstruisanim društvenim problemom, što važi i za ovu studiju. Ipak, označenim učešćem u procesu konstruisanja trebalo bi da se pozabavi neko naredno istraživanje, dok se ova studija ograničila na pokušaj sticanja uvida u doprinos koji su konstruisanju dale druge naučne discipline, poput

socijalnog rada, gerijatrije, gerontologije i socijalne gerontologije, u prvom redu, ali i interesne organizacije.

Kao što je već naglašeno, prva celina petog poglavlja, shodno predviđenom zadatku, bila je orijentisana ka analizi nastajanja i delovanja socijalog rada, kao one naučne oblasti i prakse orijentisane ka starima, mada ne i isključivo ka njima. Naučna delovanja, nametnula su se kao važna za ispitivanje, kao ona na koja se odražavaju društvena, politička, ekonomska i druga kretanja, kao i zbog toga što se zasnovano u sferi naučnog neminovno reflektuje na neposredni dodir sa starim čovekom čijim se problemima barata posredstvom ove (i ne samo ove) nauke. Ukoliko se prihvati konstruktivistička postavka da je nauka samo jedna od delatnih aktivnosti ljudi i da je znanje konstrukt, onda je jasno zbog čega je u procesu dekonstruisanja starosti kao društvenog problema važno dovesti u vezu što je moguće više konstruisanih sfera koje su proizašle iz procesa konstruisanja konkretnog društvenog problema, ali i obrnuto – bilo je važno dovesti u vezu i one konstrukte iz kojih je starost mogla biti sazdana kao manje ili više samostalan društveni problem.

Podsećanja radi valja napomenuti da se socijalni rad najpre pojavljuje kao ona ljudska delatnost koja je bila orijentisana ka pojedinačnim i ličnim problemima ljudi. Ciljanom akcijom ti razduženi lični problemi, među kojima je i starost našla mesto, bili su prevođeni u red problema određene grupe. Ono što socijalni rad karakteriše od samih sazdanja učenja i prakse bilo je, ukratko, orijentisanje prema marginalizovanim grupama čiji problemi i na ovaj način (prema Milosavljević 1990, 44), tj. kao resurs za konkretnu nauku i aktivnost koja proističe iz nje, uspevaju da pređu u red javnih problema. Označeni prelaz, kako je mnogo puta istaknuto, nužni je uslov za početak procesa konstruisanja bilo kod društvenog problema, pa i same starosti koja je dodatno bila konstruisana kao krnji konstrukt kroz deljenje problema sa različitim vrstama ugroženosti, najčešće ujedinenih pod krovni problem siromaštva.

Počeci socijalnog rada, u globalnim razmerama, datiraju s kraja 19. veka, a razlozi za uspostavljanje najčešće se sagledavaju na dva načina. Ili kao istorijsko-civilizacijski “produkt” težnje postizanja egzistencijalne humanizacije, kako se počeci discipline obrazlažu u savremenom socijalnom radu, (Petričković 2006, 282) ili kao izraz pružanja pomoći društvu koje se suočavalo sa narastanjem broja ugroženih kategorija stanovništva

koje sve otvorenije postaje pretnja za dato društvo. Kako i naučni radnici u oblasti socijalnog rada o nauci pišu kao o delatnosti koja nije vrednosno neutralna (Milosavljević M. 1990, 42), onda se uz pomoć potcrtane perspektive, a koja je usvojena i među naučnicima koji pripadaju socijalom radu, pristupilo pružanju odgovora na ključno konstruktivističko pitanje: zbog čega u nekom trenutku izvesna stanja uspevaju da skrenu pažnju na sebe kao problemska i kao ona koja valja rešavati, dok u nekom drugom trenutku to nije slučaj? Na ovaj način bilo je moguće locirati međe u vremenu oko kojih je formirana promena u načinu posmatranja pojedinih stanja vezanih za marginalizovane skupine u društvu s kojima je delatnost socijalnog rada bila povezana od početaka sazdanja.

Analiza dva velika registrovana ideološka upliva u polje socijalnog rada vodi važnim zaključcima. Prvi upliv, na globalnom planu, javlja se kao izraz potrebe građanske klase za društvenom kontrolom. Na taj način socijalni rad biva oblikovan prema označenoj potrebi i postaje sredstvo koje je trebalo da obezbedi željenu društvenu kontrolu, disciplinaciju, socijalizaciju i resocijalizaciju... (prema Milosavljević M 1990, 42). Za ovu studiju, međutim, kao veoma važan ispostavio se drugi upliv ideologije u ovo polje. Ovaj ideološki uticaj pripada drugoj polovini 20. veka i odnosi se na orijentaciju jugoslovenskog društva ka interesima radništva koji tada postaju najvažnijim državnim interesima. U skladu sa označenim ideološkim uplivom, na ovom mestu valja ukazati na prvu važniju među u vremenu, iz konstruktivističkog ugla posmatrano, a koja upućuje na to da se sazdanje polja socijalnog rada podudarilo sa procesom znatnijeg formiranja penzionisanog sloja društva, u pedesetim godinama prošlog veka, koje je takođe bilo blisko povezano sa interesima radništva, kako je pokazano u trećem poglavlju.

Nastajanje prvih centara za socijalni rad pripada pedesetim godinama 20. veka i, pored pokazanog ideološkog uticala, bilo je važno ukazati na poziciju same discipline u odnosu na druge sa kojima je delila polje delovanja u kojem se nalazio i star čovek. Činjenica da centri nastaju iz psihološko-pedagoških, socijalno-medicinskih i drugih savetovališta, a da vremenom prerastaju u samostalne institucije (prema Vuković 2005, 291), upućuje na izvorište koje će, umnogome, oblikovati dalji razvoj discipline. On je, naime, bio obeležen izricanjem zahteva da se iskorači iz marginalizovane pozicije u odnosu na druge nauke pod čijim je uticajem socijalni rad "krčio" prostor za samostalno delovanje. Zbog toga će

pažnja biti skrenuta na važne zaključke, u skladu s konstruktivističkim postavkama, a koje se ponajviše tiču moći (na ovaj način formirane) interesne grupe. Ukratno, dolazi do otvaranja dva potencijalna usmerenja pri izricanju zahteva. Prvi se odnosi na zagovaranje prava pojedinaca sa kojima socijalni radnici rade, time i na prava starijih. Međutim, otvoreno je i ono usmerenje koje se očitivalo u izricanju zahteva za promenu vlastitog unižavajućeg i nepovoljnog stanja u konstelaciji sa moćnijim interesnim grupama koje su tvorili stručnjaci drugih, starijih disciplina s potvrđenijom ulogom i u naučnom i u javnom diskursu. Ukratko, socijalni rad, kao i stari čija je prava zagovarao, nalazio se na samoj margini, što se neminovno odražavalo na položaj štićenika, tj. ostarele osobe u društvu. To, ipak, nije značilo da je uticaj socijalnog rada na starog pojedinca bio mali. Ovo se naročito može razumeti ako se uzme u obzir da je u domenu ove delatnosti: hraniteljstvo, starateljstvo, procena stanja tzv. socijalne potrebe, procena uslova za materijalnu pomoći.

Razvoj socijalnog rada, na nivou celokupne države, time i Srbije, bio je u direktnom odnosu s razvojem socijalne politike i socijalne zaštite, kod kojih je bio primetan uticaj ukupnih kretanja u društvu, a kao jedan od rezultata pokušaja rešavanja problema marginalizovanih grupa moguće je izdvojiti otvaranje prve više škole na kojoj se izučavao socijalni rad krajem pedesetih godina 20. veka. Na ovaj način postignuta je važna promena, s konstruktivističke tačke gledišta, koja upućuje na to je socijalni rad, nekon prethodnog priznavanja kao delatne aktivnosti, sada priznat i kao delatna aktivnost koja ima naučni izraz i koja će kao takva s većim obezbeđenjem i dubljim efektima nastaviti da produkuje vlastite interese, da čvršće omeđava polje delovanja i da, u krajnjem slučaju, ima potvrđeniji uticaj na štićenike, time i na stare štićenike. Ovaj početni zalog, ostvaren u oblasti obrazovanja, s ciljem boljeg pozicioniranja delatnika socijalnog rada u odnosu na druge sa kojima je u poziciji da mora da sarađuje, ipak, nije bio dovoljan uslov za preokretanje tada aktuelnog stanje, a koje se u potpunosti poklapalo sa *stanjem*, na način na koji ga definiše konstruktivistička teorija. To poklapanje, kako je pokazano, svodilo se na samodefinisanje vlastitog položaja kao unižavajućeg i nepoželjnog. U ovakvim okolnostima, interesna grupa sastavljena od istovrsnih profesionalnih pripadnika, otvorila je dva sukoba. Prvi sukob podrazumevao je, počev od sedamdesetih godina 20. veka, suprotstavljanje konkurentskim profesijama u odnosu na koje su se delatnici socijalnog

rada razvili inferiornos, o čemu je detaljno pisano u prethodnom toku studije. Upotrebljena i, kako se pokazalo, delotvorna strategija podrazumevala je zagovaranje uvođenja fakultetskog obrazovanja za socijalne radnike. Međutim, uspeh postignut na ovom polju vodio je drugom sukobu. On je, naime, podrazumevao netrpeljivost između onih socijalnih radnika koji su imali diplomu fakulteta i onih koji su imali diplomu više škole. Karjnji ishod ove konkurentske borbe svodio se na ubrzano penzionisanje potonjih i ukidanje Više škole za socijali rad.

Ono na šta je dodatno bilo važno skrenuti pažnju jeste tendencija koja se u socijalnom radu javila paralelno sa zahtevom da se delatnost osnaži uvođenjem u red onih koje pripadaju visokoškolskom obrazovnom sistemu. Ta tendencija, tokom sedamdesetih godina 20. veka, podrazumevala je okretanje ka tzv. “univerzalnom” što je, dalje, vodilo odvajanju od problematičnih i marginalizovanih pojedinaca i skupina, kao jedinog predmeta izučavanja i polja delovanja. U tom odvajanju, od onih koji nisu mogli biti nosioci moći u društvu, načinjeno je približavanje ka penzionisanom čoveku, kao onom koji nije etiketiran kao devijantan, marginalizovan, kao onaj čije je ponašanje patološko, ali za kojeg se tvrdi da “vrši pritisak” na socijalne službe i institucije (prema Milosavljević M. 1990, 45). Taj novi starac, *penzionisani starac*, čiji se broj kontinuirano uvećavao u periodu posle Drugog svetskog rata postao je garantom, između ostalih, da socijali rad ne pripada samo sferi bez ikakvog uticaja, nego da barata i opštijim pitanjima koja se pronalaze u sferi u kojoj se socijalni rad reflektuje na polje domskih usluga, primera radi.

Bolje pozicioniranje socijalnog rada, kao delatnosti koja je usmerena ka socijalnim problemima, bilo je viđeno kao potencijalo moguće u okolnostima društvene krize. Ovaj potencijal, kako je pokazano, nije ostvaren tokom devedesetih godina 20. veka, jer je i sama delatnost bila zhvaćena problemima koji su pogađali, narastajuće, socijalo ugrožene slojeve društva. Iz konstruktivističkog ugla posmatranja, najvažnija promena koja se odigrala u ovom periodu odnosila se na gubljenje suvlasništva nad društvenim problemom usled činjenice da je glavnim nosiocem celokupnog sistema društvenih delatnosti, na taj način i socijalne zaštite i socijalnog rada, postala država, zbog čega se u literaturi govori o “podržavljenju” i centralizaciji sistema socijalne zaštite i službe socijalnog rada (prema Milosavljević M. 1996, 13-16), usled čega potonji doživljava povratak na *stanje* u kojem je

dominirala njegova tzv. zaštitarska dimenzija, tj. dimenzija koja nije imala potencijal za promenu kako vlastitog nepovoljnog položaja, tako ni nepovoljnog položaja svoje klijentele, pa ni njenog ostarelog dela.

Nova šansa za preinačenje nepovoljnog stanja delatnosti socijalnog rada ponuđena je ukupnim reformskim procesima od kada se praksa vraća u okvire lokalne zajednice i od kada su primetni tržišni aspekti karakteristični za tranzicioni period. Međutim, za ovu studiju od većeg značaja jeste mogućnost donošenja zaključka o mestu ostarelog čoveka u društvu, u okolnostima kada se o njemu brinu centri za socijalni rad. Na osnovu prethodnog toka studije, bilo je moguće pokazati da su centralna mesta za rešavanja problema starih, bilo da se nalaze u stanju socijalne potrebe i/ili da žive u gerontološkim centrima i domovima za stara lica, upravo, podeljena između sentara za socijalni rad i gerontoloških centara. Kao jedan od zaključaka nametnuo se upravo, taj, da nije prevagnula orijentacija ka željenoj “univerzalnosti”, odnosno orijentacija ka odvajanju socijalnog rada od usmerenja ka problematičnom i marginalizovanom, i pored svih pokušaja da se takvo stanje preinači.

Drugi deo petog poglavlja, kao i prvi deo, bio je posvećen analizi naučnog delovanja, kao dela ljudske prakse koja učestvuje u procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema. Ovoga puta analizom je bio obuhvaćen nastanak i razvoj naučnih disciplina koje su u potpunosti orijentisane ka starosti, starenje i starima. Hronološki sled u zasnivanju konkretnih nauka uticao je na to da se u fokusu studije, najpre, nađe gerijatrija, potom gerontologija i, najzad, socijalna gerontologija.

Gerijatrija kao najstarija među analiziranim naukama, ukratko, polazna je tačka iz koje će se razviti gerontologija kao krovna nauka koja će uključivati i gerijatriju, s tim da će medicinski aspekti u domaćim, i ne samo domaćim, okvirima biti dominirajući u gerontologiji kao nauci koja okuplja različite discipline koje su okrenute ka starosti i starenju. U osvetljavanju ovog ne naročito jednostavnog razvojnog puta, tj. prirodne istorije u širim razmerama poslužila je minoovska perspektiva koja za pojavu gerijatrije postavlja pedesete godine 20. veka kao ključnu među u vremenu. U ovom periodu dolazi do važne promene koja bi u konstruktivističkom ključu mogla biti okarakterisana kao promena referentnog okvira. Žorž Minoa o promeni, odnosno o novom govori kao o onom koje se

očituje u interesovanju za starog čoveka, a ne u njegovom postojanju. Taj nagli interes obrazlaže se razvojem penzijskog sistema i većom intervencijom u datom polju s čim se menjao i tradicionalni odnos medicine prema starom čoveku koji je ranije shvatan kao onaj koji se ne može izlečiti (prema Minoa 1994, 14). Paralelno sa tim dolazi i do usvajanja nove terminologije. Starost, kao sinonim za istrošenost i nemoć, biva zamenjena eufemizirajućim terminom *treće doba*. Za ovu studiju, međutim, bilo je važno potvrditi to da su lekari uključeni u lečenje starih ljudi nastojali da promene vlastiti uniženi položaj i obezvređeni položaj službe koju su vršili na način da su isticali pogubne posledice odnosa prema lečenju starih u nekadašnjim staračkim domovima, čime se zdravstvena sfera i sfera zbrinjavanja sve više odvajaju. Kao što Minoa navodi, oni su uspeli da nametnu nov pristup problemima vezanim za starost pod nazivom *gerijarija*, ali je važno imati u vidu da su njihova nastojanja bila ohrabrena od strane države i penzionih fondova onoga vremena (prema isti 1994, 14). Za ovu studiju kao jedan od važnijih zaključaka, u skladu sa iznetim, valja istaći to da je starost, do tada uglavnom privatni i porodični problem, postala “društvena pojava velikih razmera” kojoj administrativni aparat “nastoji da odredi položaj i propise” usled čega postaje briga države, ali i eksperimentalne nauke (isti 1994, 15), što je za ovaj tok studije od najvećeg značaja.

Međutim, kao i pedijatrijska rendgenologija (više u Fal 1977, 310-323), tako je i gerijatrija iskusila poteškoće u etabliranju kao samostalna medicinska grana. Fal prihvata perspektivu medicine kao organizacije segmenata koji se međusobno takmiče, pri čemu svaki nastoji da pojača “istorijsku misiju” i “budući značaj” (prema Bucher & Strauss, 1961 prema Fal 1977, 317). Kao strategija za preokretanje skrajnute pozicije u slučaju pedijatrijske rendgenologije, ali i gerijatrije i gerontologije, ističe se „potencijal za koaliciju“, tj. ujedinjavanje u problemu sa drugim manje istaknutim medicinskim granama. Nedovoljno dobru poziciju u okviru šire medicinske zajednice pedijatrijske rendgenologije Fal obrazlaže, između ostalog, nedostatkom rizika, odnosno nemanjem direktnog kontakta sa pacijentom, kao i mogućnosti postavljanja dijagnoze, ali i izostajanjem tzv. „život ili smrt“ situacije, a sve ovo vodilo je nedostatku željenog prestiža i činjenici da se radilo o manje atraktivnom putu za ostvarenje ugledne karijere. U slučaju gerijatrije, a kada se prihvati Minoovo viđenje starog čoveka kao bolesnika koji se izlečiti ne može, prevaga smrt ili smrt

perspektive čini da ova data delatnost ostane daleko izvan željene medicinske karijere. Zbog toga se još od pojave gerijatrije pod izdvojenim imenom javilo retoričko povezivanje sa pedijatrijom početkom 20. veka, takođe, marginalizovanom medicinskom granom. Naziv gerijatrija prvi koristi Ignac Našer 1905. godine kada je definisao kao granu medicine i “pandan pedijatriji” (prema Kozarčanin 2002, 163). Sedam godina kasnije pokreće osnivanje njujorškog gerijatrijskog udruženja, (Janjić 2004, 12). Imako ima podataka o tome da se lečenju ostarelih ljudi pristupilo nezavisno da lečenja drugih odraslih sredinom 19. Veka, kao jedan od zaključaka na koji valja podsetiti jeste da je, upravo, određivanje prepoznatljivog imana disciplini imalo ogromnog uticaja na zasnivanje gerijatrije kao samostalne grane medicine. Na ovaj način, pod jednim zajedničkim imenom, mogli su da se okupe *novi* lekari koji imaju isto delatno usmerenje i pravo da posavljaju dijagnozu, što je iz Falove perspektive naročito važno za potvrđivanje ugleda jedne medicinske grane.

Pojava prakse lečenja starih ljudi kod nas vezuje se za Lazu K. Lazarevića kojeg je moguće označiti moralnim krstašem, u skladu s konstruktivističkom perspektivom. Kao što je obrazloženo u prethodnom poglavlju, uloga bolnica, tj. špitalja sastojala se i u pružanju utočišta i medicinske pomoći svima kojima je bila potrebna, među njima i starim i ugroženim građanima, a mogućnosti da se lečenju ostarelih lica pristupi s platforme priznavanja razlike u odnosu na lečenje pripadnika ostalih dobnih skupina, prethodilo je donošenje Sanitetskog zakona iz 1881. godine, nakon čega je za privremenog upravnika bolnice, primariusu i šefa Odeljenja za unutrašnje bolesti postavljen Laza K. Lazarević (Žujović prema Pavlović 2001, 6). Naime, Odeljenje za unutrašnje bolesti nalazilo se u prizemlju ondašnje Varoške bolnice i u većini slučajeva tu su se lečili stari, hronični bolesnici i razni socijalni slučajevi, zbog čega je Lazarević predložio da se osnuje zasebno odeljenje za, kako se navodi lečenje staraca (prema Pavlović 2001, 6). Ovaj Odsek imao je 13 postelja. Međutim, i pored toga što *novi*, dakle, gerijatrijski bolesnici, ubuduće, neće nužno pripadati kategoriji ugroženih po nekom od mogućih kriterijuma, tih prvih 13 kreveta bili su odvojeni, upravo, za njih. Zbog toga, na ovom mestu, još jasnije se dobija potvrda početnoj tvrdnji da je proces konstruisanja starosti kao društvenog problema, od samih početaka, bio ujedinjen sa drugim problemima, poput siromaštva, bolesti, invalidnosti...

Za osnivanje savremenog gerijatrijskog odeljenja u Beogradu, međutim, bilo je potrebno da se na globalnom planu potvrde procesi koji su vodili ustoličenju gerijatrije kao članice porodice medicinskih nauka. U važne događaje koji su potvrdili ovaj proces spadaju: Prvi međunarodni kongres održan u Liježu 1950. godine i osnivanje prvog Društva gerontologa, kao i otvaranje prve zvanične bolnice za gerijatrijske bolesnike u Wakefieldu i pokretanje specijalističkih smerova i posle diplomске nastave na medicinskim fakultetima u Americi. Okolnosti koje su dovele do prve specijalizovane ustanove namenjene lečenju ostarelih bolesnika kod nas, pored toga što govore o pravoj prekretnici u ovoj oblasti, govore i o jednoj, iz konstruktivističkog ugla posmatranja, zanimljivoj “pozajmici” od staračkih domova. Naime, ovu mogućnost otvorila je pojava jednog drugog moralnog krstaša. Radi se o Engleskinji Lejdi Sju Rajder koja je nakon učešća u Drugom svetskom ratu bila posvećena humanitarnom radu s idejom da bi narodi koji nisu bili pod nemačkom okupacijom trebalo da pomažu u rešavanju problema smeštaja i lečenja žrtava rata i fašizma u okupiranim zemljama. Njena Fondacija bila je okrenuta pružanju pomoći neizlečivim bolesnicima, fizički onesposobljenima, doživotnim invalidima svih starosnih kategorija, a deo aktivnosti bio je usmeren i ka označenim kategorijama u SFRJ. Sju Rajder prvi put je posetila SFRJ 1961. godine i ponudila saradnju koja je rezultirala otvaranjem objekata u više gradova ondašnje Jugoslavije. Proces pregovaranja, u vezi sa otvaranjem gerijatrijskih kapaciteta u Beogradu, detaljno je opisan u prethodnom toku studije, ali će na ovom mestu biti krenuta pažnja da je krajnji ishod “pozajmljivanja” domskih kapaciteta, namenjenih starima, rezultirao detaljno je opisan proces pregovaranja koji je vodio uspostavljanju kapacite opremanjem dva paviljona: internističkog i hirurškoga. Potonji će već 1963. godine postati gerijatrijski odsek internog odeljenja. Dvadeset pet godina kasnije Odsek je preseljen u Ulicu Rifata Burdževića kada prerasta u Klinički institut za gerijatriju KBC Zvezdara (Stevović ur. 1997, 12).

Za potrebe ovog dela studije bilo je važno obrazložiti i tendenciju da se dodatno, ovoga puta i terminološki, učvrsti veza između gerontologije i gerijatrije, što je vodilo nastojanjima da se gerijatrija preimenuje u *medicinsku gerontologiju*. Kao jedno od pitanja nametnulo se zbog čega bi grani medicine, iz koje kasnije nastaje gerontologija, bilo značajno ovo ujedinjavanje? Ideje da se radi o nedovoljno povoljnoj poziciji gerijatrije u

okviru medicine i da je ujedinjavanje sa gerontologijom, koja se proglašava krovnom naukom, strateški važan potez čini se ispravnim odgovorom na ovo pitanje. Apostrofiranje postojanja mnoštva “medicina” koje su okrenute mlađem čoveku upućuje na glavnu poteškoću koja sprečava da se gerijatrija, ili medicinska gerontologija, i u savremenom periodu u kojem je starom čoveku priznato pravo na drugačije bolovanje i lečenje, ustoliči kao ravnopravna ostalim granama medicine. Pored toga, postoji i potreba da se istakne značaj postojanja zasebne medicinske grane koja deli isto polje sa granama medicine koje napreduju, a koje su orijentisane ka širem korpusu odraslih pacijena. Napredovanje kako u gerijatriji, tako i u srodnim medicinskim granama dovelo je do odvajanja: internističke gerijatrije, ortopedske gerijatrije, dermatogerijatrije, gerijatrije senzornih organa, neurogerijatrije i psihogerijatrije. Pored sve važnosti da se lečenju starih pristupi na ukazani način, čini se da bi kao jedan od zaključaka mogao biti istaknut taj da su i u našim okvirima postojali značajni problemi na putu formiranja gerijatrije, iako se u stručnoj literaturi prednost daje ostvarenom prosperitetu u nekoliko prethodnih decenija. Kada se radi o iskazanim problemima, onda se oni svode na nedostatak kapaciteta ili zloupotrebu skromnih kapaciteta članova porodice ostarele osobe koji će se radije opredeliti za bolničko, nego za kućno lečenje.

Kao jedan od zaključaka, i pored sveg napretka, trebalo bi uputiti u to da ni rezultati ovdašnje gerontologije kao krovne nauke nisu bili takvi da razreše označene probleme pripadajuće joj gerijatrije. Međutim, samoorganizovanje gerijatrijskih delatnika pokazuje karakteristike, naročito važne iz konstruktivističkog ugla posmatranja, a koje će se odraziti na sazdanje gerontološkog polja u lokalnim okvirima. Prva važna karakteristika ogleda se u multidisciplinarnosti kao poligonu za ujedinjavanje, pri čemu naučni pristup gerontologije podrazumeva istraživanje svih aspekata starosti ljudi starijih od 65 godine (prema Sumrak 2010, 29). Na ovaj način gerontologija, dodatno, učestvuje u definisanju dobnog kriterijuma starosti, mada će joj u prilog sazdanja pre ići porast mlađe penzionisane mase, nego sam porast udela starijih građana od 65 godina. Druga važna karakteristika odnosi se na nešto što bismo mogli označiti medicinskom zavisnošću, po uzoru na “fizičku zavisnost” gerontologije od drugih etabliranih “čvrstih” nauka koju apostrofira Endrju Blejki (Blaikie 1999, 11). Činjenica da se u gerontologiji susreću

stručnjaci različitih disciplina za posledicu ima to da se njome svako bavi u skladu sa svojim polaznim pozicijama, a da istraživačevo proučavanje starosti započinje mikroteorijom koja dolazi iz discipline kojoj pripada... (Birren 1989 prema Achenbaum 1991 u Feathersone i Wernick 1995 prema Blaikie 1999, 12-13). Pri analizi uticaja koji prednjače u domaćoj gerontologiji moguće je konstatovati prevagu koja dopire iz gerijatrijskog korpusa, iako angažmani stručnjaka iz drugih oblasti pružaju preduslove za zasnivanja gerontološkog polja u Srbiji.

Okolnosti pod kojima je počelo sazdanje gerontološkog polja u Jugoslaviji sedamdesetih godina 20. veka danas se opisuje kao autsajdersko (Dinić 2009, 71) Do tačke preokretanja i formiranja gerontološkog polja s jakim medicinskim uticajima u procesu konstruisanja, vodili su višestruki faktori: eksterni uticaji; ranije zasnivanje gerijatrijskih smeštajnih kapaciteta; promena vizure kroz koju je starost počela da se posmatra u samoupravnom društvu pri čemu se ističe potreba odbacivanja sagledavanja starosti kroz prizmu nemoći kao neusklađenost s samoupravnim socijalizmom koji naglašava rad kao pravo i obavezu (više u Nedeljković 1978); kao i okolnost brojčanog narastanja penzionera u društvu i učvršćivanja njihovih udruženja kao društvenih aktera. Ono što se kao zaključak dodatno nameće jeste činjenica da u apostrofiranom periodu nedostaje politička komponenta u procesima sazdanja nove nauke, a koja se obično pronalazi u strahu od opadanja nacionalnog korpusa koji će se pojaviti dve decenije kasnije.

Međutim, već je rečeno da su prvi naponi za omeđavanje naučnog polja dolazili iz drugih naučnih čvorišta, prevashodno iz socijalnog rada i socijalne politike. Jedan od prvih delatnih preduslova da se problemi starijih lica sagledavaju i tretiraju kao zasebni bio je ostvaren otvaranjem prvog centra za socijalni rad 1956. Sledi pokretanje rada Zavoda za socijalna pitanja 1957. godine i Zavoda za proučavanje socijalnih problema grada Beograda 1958. godine (prema Dinić 2009, 72). Međutim, valja skrenuti pažnju i na to da je uloga i odgovornost date struke regulisana Zakonom o socijalnoj zaštiti i službi socijalne zaštite 1967. godine (Manojlović 2001, 23) čime je polje delovanja i pravnim putem učvršćeno i potvrđeno. Važan preduslov za dalja delovanja uspostavlja se prerastanjem Zavoda za socijalna pitanja u Institut za socijalnu politiku iste godine (Nemanjić 2009, 12). Izdvajanje ove naučne interesne grupe, okupljene oko novouspostavljenog instituta za

socijalu politiku, važan je element procesa konstruisanja konkretnog dela starosti kao društvenog problema. Stručnjaci okupljeni oko Instituta za socijalu politiku učestvovali su u donošenju Rezolucije o društvenom staranju o ostarelim licima koju je Skupština Srbije donela 1972. godine. Ovaj dokument, između ostalog, apostrofira to da je politika prema starima važan segment socijalne politike zbog narastanja udela starije populacije; njime je prvi put uređena dugoročna razvojna strategija u svim oblastima društveno organizovanog rada koje su od značaja za kvalitet života u starosti i u njih spadaju: zdravstvena, socijalna i boračka zaštita, penzijsko i invalidsko osiguranje, stambena politika i uređenje naselja, kulturno-obrazovne aktivnosti, rekreacija i snabdevanje; a za ovaj deo studije najvažnije je to što je njime potcrtana uloga nauke u pristupu datim problemima. Na ovaj način stekli su se uslovi za formiranje profesija stručnjaka različitih profila kao važnog garanta za opstanak konkretnog društvenog problema u areni koju je delio s drugim društvenim problemima.

Iz navedenog se vidi da se kao argumentacija usmeravanja društvenog plana delovanja navodi starenje populacije, ali se kao jedan od zaključaka nameće to da je od većeg uticaja mogao biti porast broja ostarele populacije u zemljama u kojima je gerontologija uspela da potvrdi svoje mesto među drugim naukama. Starenje stanovništva moglo se konstatovati sedamdesetih godina 20. veka i u domaćim okvirima, ali ako se uzme u obzir opisano loše stanje u bavljenju starošću i starima u naučnim okvirima, onda brzina hvatanja „koraka“ sa svetom, na polju gerontologije, iznenađuje. Činjenica da se u uslovima kada su se ovim temama bavili malobrojni pojedinci, a da je svega godinu dana nakon donošenja Rezolucije formirano GDS oko kojeg će se delatno zasnovati nova nauka, govori u prilog tome da čak i prepoznati problem starenja nije mogao biti od presudnog uticaja, tim pre što objektivno problemsko stanje, iz konstruktivističkog ugla gledanja, nema potrebnu snagu za preinačenje nekog nepovoljnog stanja. Potrebnu snagu imaju interesne grupe i među njima valja tražiti uzroke za hitri preokret stanja u bavljenju starošću u naučnim okvirima. Ukoliko se u obzir uzme podatak da je u periodu od 1961. godine do 1971. godine udeo populacije starije od 65 godina porastao sa 6,4% na 8,4%, a da je broj penzionera u periodu od 1950. godine do 1970. godine porastao sa 85.000 ljudi na 151.000, s tim da je krajem tog perioda svega 21% penzionera bio stariji od 65 godina i da zemljoradnici još nisu stekli

pravo na penziju (Manojlović ur. 1998, 13), onda bi pored stručnjaka okupljenih oko Instituta za socijalnu politiku valjalo uvažiti i pojavu penzionisanog dela društva koji kroz udruženja ostvaruje uticaj (podršku za osnivanje GDS pružio je i Savez penzionera SR Srbije). GDS osnovano je već 1973. godine. Glavna pokretačka i delatna snaga za osnivanje dolazila je, upravo, od zaposlenih i saradnika Instituta za socijalnu politiku čime je omeđeno polje delovanja kroz gerontološko usmerenje. Njihov uticaj vidi se i u donošenju Statuta na principima Rezolucije, u čijem su donošenju učestvovali, a koji je potvrdio: ulogu naučno zasnovanosti društvene aktivnosti u oblasti društvenog staranja o ostarelim licima; potrebu za multidisciplinarnošću; potrebu za koordiniranim i usklađenim programima; važnost informisanja... (prema Manojlović ur 1998, 8-9)

Kao zaključak može se istaći to da je sedamdesetih godina 20. veka oformljena jedna od najvažnijih interesnih grupa koja će se baviti starima, a koja se kao takva prvi put javlja kod nas i predstavlja važan element procesa konstruisanja, odnosno potvrđivanja uslova za njegovo dalje napredovanje. O formirajućem periodu (osnivanja Društva i zasnivanja nauke), u skorijoj prošlosti, piše se kao o onoj međi u vremenu od kada se gerontologija „izvlačila” iz okrilja gerijatrije i socijalne medicine (Nemanjić 2001, 34). Ipak, okupljajuća moć medicinama koji su učestvovali u sazdanju gerontološkog polja pokazala se kao značajna. Njegov uspeh, ostvaren kroz delovanje GDS, vidi se i na planu visokoškolskog obrazovanja. Tako se dogodilo da je Medicinski fakultet u Beogradu uveo zdravstvenu specijalizaciju iz gerontologije, dok su u program specijalizacije lekara opšte medicine bila uvršćena i predavanja iz gerontologije. Fakultet političkih nauka – Smer socijalni rad, takođe, je uvrstio gerontologiju u redovne i poslediplomske studije (Manojlović ur. 1998). Na ovom mestu moguće je izvesti zaključak da je gerontologija preuzela mesto krovne nauke zbog čega danas obuhvata i gerijatriju, dok gerijatriju možemo razumeti kao ona oko koje gravitiraju druge gerontologiji pripadajuće nauke.

Kada se doprinos GDS posmatra u celini, onda je važno pomenuti i to da je Društvo uspelo da se nametne i kao relevantni akter u razvoju politike i zakonodavstva vezanih za starenje i starost, na šta je bilo detaljno upućeno u prethodnom toku studije, što ga čini jednim od istaknutijih suvlasnika nad starošću kao društvenim problemom danas, bilo da se

radi o potprocesu konstruisanja starosti kroz penzijsko osiguranje, ili kroz zbrinjavanje i stanovanje u starosti, naučnom radu, saradnji s nevladinim sektorom...

Dalje, GDS ima i vlastitu izdavačku delatnost, a detaljni uvid u obrađivane teme u proteklim godinama ukazuju na to da su biološki aspekti starenja i medicinska vizura u dominantnijem položaju u odnosu na društvene aspekte. Društvo je, valja podsetiti, bilo i jedino telo koje se bavilo naučno-istraživačkom delatnošću u domenu starosti i starenje u okolnostima kada je uticaj Instituta za socijalnu politiku i formalno nestao njegovim gašenjem.

Kada se radi o analizi položaja socijalne gerontologije, onda se o njoj može govoriti kao o najmlađoj među najmlađim naukama. Njoj pripada proučavanje društvenih aspekata vezanih za starenje, a kao jedan od imperativa ovog dela studije nametnula se potreba odgovaranja na pitanje: u kojoj meri nauka čiji je resurs starost, u njenoj društvenoj dimenziji, uspeva da pronađe mesta u društvu onih koje su se pre nje (bolje) pozicionirale?

Jedna od definicija socijalne gerontologije upućuje na to da ona proučava starost i starenje kao socijalne pojave i da ih markira kao društvene probleme. Preciznije, ona je nastala, kako se navodi, zbog potrebe izučavanja starenja i rastućeg udela starih u svetskoj, a posebno u zapadnoevropskoj populaciji, ali i kao izraz potrebe da se definišu strategije delovanja u odnosu na označene procese i pojave (prema Sumrak 2010, 113). Međutim, zacrtani pravac, pored veličine i ozbiljnosti samog problema kojim bi trebalo da barata, dodatno je otežan pozicijom koju je ova gerontologija zauzela u odnosu na druge. Ipak, koalicioni potencijal, tj. ujedinjavanje sa drugim oblastima sa kojima se njeno polje preklapa, može voditi njenom boljem pozicioniranju u odnosu na druge nauke koje su orijentisane ka proučavanju društva, ali ne nužno onih aspekata vezanih za starenje populacije.

Treća celina, petog poglavlja, bila je posvećena pokušaju dekonstruisanja starosti kao društvenog problema, ovoga puta kroz političko delovanje penzionera, tj. političkih stranaka koje su bile orijentisane ka označenoj populaciji. Međutim, pre nego se pristupi tom zadatku važni je podsetiti da proces izricanja zahteva, kao što je više puta naglašeno tokom prethodnog toka studije, za Spektora i Kicusa ima veliki značaj iz razloga što izricanje zahteva i žalbi smatraju integralnim delom društvenog i političkog života.

Činjenica da bi svaka vrsta žalbe mogla biti osnov društvenog problema, ipak, nije dovoljan uslov da potvrđivanje neophodnog procesa i velika većina takvih zahteva, suprotno tome, biva odbačena na način da ne dolazi do formiranja društvenih problema. Kako se dogodilo preketanje na polju političkog organizovanja bilo je jedno od pitanja na koje će biti dat pokušaj odgovora.

Na ovom mestu, još jednom će, ukratko biti približen tok prirodne istorije društvenog problema radi boljeg razumevanja nastavka rekapitulacije i analize. Za prvu fazu konstruisanja društvenog problema, ukratko, tipično je nastojanje pojedinih grupa da odbrane postojanje određenih stanja, da ih definišu kao uvredljive, štetne i nepoželjne, zatim da obznane zahteve i podstaknu kontroverzu i time stvore javnu ili političku debatu. Faza koja sledi podrazumeva priznavanje legitimnog stava grupe od strane pojedinih zvaničnih organizacija, agencija ili institucija. U drugoj fazi obično dolazi i do transformacije protestne grupe u „govornika“ kojem može biti ponuđeno da pruži rešenje za zahteve koje izriče. Pojava političke partije penzionera kakva je PUPS upućuje na ovakav sled, a da bi se razumeli uslovi koji su doveli da potvrđivanja starosti kao društvenog problema, i na planu aktivnog bavljenja politikom, bilo je potrebno uputiti na razvojni proces koji je započeo, upravo, uspostavljanjem višestranačja 1990. godine.

Tako, ključni uslov za uspostavljanje i delovanje penzionerskih partija nastaju nakon obnavljanja višestranačja devedesetih godina 20. veka, što možemo značiti bitnom promenom u referentnom okviru. Uporište se, kao i u ranijim fazama, pronalazilo u povezivanju sa problemima radništva, nezaposlenih, problemima invalida i seljaka - onih slojeva društva kod kojih se siromaštvo potvrdilo kao ključna karakteristika u označenom kriznom periodu. Siromaštvo se, tako, iznova javlja kao integrišući element ka kojem se usmerava delovanje, kao faktor prepoznavanja i kao strateški odabrana karakteristika koja spaja, po mnogo čemu, različite pripadnike društva. Ipak, i pored masovnosti onih ka kojima su bili orijentisani, konkretni politički programi nisu uspeli da zažive. Potvrdu toga pronalazimo u podatku da je deset političkih stranka penzionera izbrisano iz Registra političkih stranaka 2010. godine, a koje su u najvećem broju slučajeva bile registrovane u Beogradu kao najvećem centru zaposlenosti u decenijama koje su prethodile i u kojem je problem siromaštva penzionera kontinuirano rastao. Međutim, neuspeh ovih partija nije

značio gubljenje svake veze između starosti i politike. Zalog datoj vezi čine jednopartijski temelji na kojima je građeno višestranačje u Srbiji.

Uspostavljanje višestranačja 1990. godine dovelo je do naglog porasta broja političkih partija, koji se izražavao u stotinama, među kojima su se našle i političke partije penzionera koje, kako je istaknuto, nisu bile dovoljno jake interesne grupe da bi uspešno zastupale probleme penzionera u čije ime su formirane. Ova činjenica vodi zaključku da dati politički akteri, s ambicijom da promovišu politički potencijal penzionera, nisu uspeli da konstruišu probleme date populacije niti kao društvene, niti kao političke. Mnogo veći uticaj imala je SPS koja nastaje spajanjem SKS i Socijalističkog saveza. Za razumevanje političkog delovanja penzionera, odnosno delovanja u njihovo ime, bilo je važno ukazati na činjenicu da su Socijalističkom saveza radnog naroda, jedne od najmasovnijih društveno-političkih organizacija u SFRJ (prema Šuvaković 2010, 138-139), pod kontrolom i dominacijom Saveza komunista, savezi penzionera pripadali kao kolektivni članovi.

Sledstveno tome, kao jedan od zaključaka moguće je naglasiti to da je SPS imala značajnog uticaja na položaj starog čoveka na domaćoj političkoj sceni, mada su konkretni aspekti njenog delovanja nedovoljno proučavani. Isticanje činjenice da je prevagu na izborima SPS donelo radništvo, kao najmasovnija glasačka snaga, važno je zbog mnogo puta naglašenog strateškog ujedinjavanja penzionisanog sa označenim delom društva. Upravo, pod ovom kategorijom društva starost je krčila put u procesu konstruisanja kao društvenog, a isto važi i za politički angažman penzionera koji je kao samostalan mogao da se ostvari pošto je SPS izgubila politički uticaj nakon 2000. godine. Zbog toga je bilo moguće izdvojiti dva glavna uticaja koja je SPS imala na stariju populaciju, kada se radi o političkim implikacijama. Jedan pripada vremenu pre smene režima i karakteriše ga negativno etiketiranje starijih glasača kao onih koji se definišu ključnim faktorima održanja SPS na vlasti. Drugi uticaj pripada periodu nakon 2000. godine kada, usled umanjenog uticaja SPS, dolazi do formiranja prve značajnije političke partije penzionera - PUPS. Ova partija, međutim, postala je relevantnim političkim činiocem, upravo, kroz koalicionu saradnju sa "preporođenom" SPS, usled čega dolazi i do delimičnog odustajanja od isključivo negativnog poimanja penzionerskog učešća na političkoj sceni, nasleđenog iz prethodnog perioda.

Potvrdu negativnog etiketiranja starije populacije kao političkog činioca, počev od devedesetih godina 20. veka, moguće je naći i u naučnim i u medijskim izvorima, a ono se uglavnom svodi na to da je članstvo SPS promenilo socijalni sastav osipanjem članstva 1996. godine kada postaje “pretežno ruralna stranka, stranka neobrazovanih, radno neaktivnih i najstarijih kategorija birača” (Slavujević 2005, 71-72). Konkretnije, “SPS se transformiše u stranku radno neaktivnog stanovništva – penzionera i domaćica, pre svih” (Mihailović 2002, 7). Medijsko etiketiranje, takođe, pospešuje dovođenje u vezu SPS i pripadnika starije generacije, a koje je imalo prevashodno negativne uticaje na potonje.

Druga vrsta uticaja, kao što je naglašeno, karakteristična je za savremeni period kada prvi put na političkoj sceni deluje interesna grupa koja okuplja najstariju populaciju, iako nije profilisana kao ona koja je isključivo orijentisana ka njoj, već je primer tzv. catch-all-partija, čime i PUPS učestvuje u procesu profilisanja bezdobnog glasača. Pored ove strategije, kod konkretne političke partije moguće je uočiti i ujedinjavanje u problemu s drugim brojčano ubedljivim slojevima društva koji dele istu nepovoljnu poziciju. Nju, pre svega, karakteriše siromaštvo koje se kontinuirano javlja kod radništva koje je u potpunosti izgubilo pozicije koje je imalo u predašnjem uređenju. Međutim, sve ovo nije bilo dovoljno da bi se oformio politički blok koji bi za sebe izdejstvovao uticajno mesto na političkoj sceni. Tek promena političke slike Srbije, na kojoj prestaje da postoji ranije dominirajući uticaja SPS, vodila je uslovima da se 2005. godine bude formiran PUPS koji će ostvariti političke rezultate. Na njenom čelu, od osnivanja, nalazi se Jovan Krkobabić raniji predsednik Saveza penzionera, a političkom organizovanju dodatno je pogodovalo opšte zaoštavanje socijalnih problema tokom privatizacije. Ipak, politička sprega između SPS i PUPS nije raskinuta, već je iznova potvrđena što se videlo na primerima formiranja dvaju Vlada. Aktuelne, počev od 2012. godine, i prethodne formirane 2008. godine. Na ovom mestu trebalo bi, međutim, uputiti na još jednu promenu koja razlikuje PUPS i pređašnje partije penzionera. Dok su prvobitne bile okrenute socijalnom, a ne nacionalnom u vremenu kada je nacionalno pitanje postalo jedno od gorućih, okrenutost ka socijalnim pitanjima PUPS odvija se u vreme kada su socijalna pitanja na vrhuncu aktuelnosti. Nacionalno, u predašnjem periodu transferisano u nacionalističko, više nije noseće političko pitanje, a mera u kojem se nacionalnim bavilo u periodu nakon dve hiljadite godine odgovarala je

meri u kojoj je i PUPS bio posvećen aktuelnim političkim pitanjima, poput: priključivanja zemlje EU, rešavanja statusa KiM, kao i ekonomskim i socijalnim pitanjima. Ono što se, međutim, pokušalo potvrditi kao najvažnija razlika u organizaciji organizacije jeste njeno fokusiranje na širok obuhvat socijalnih pitanja koji nisu, nužno, povezani sa problemima najstarijih. Međutim, sama brojnost penzionera viđena je kao politički potencijal na kojem partija uporno insistira kao na glasačima.

Prvi ulazak u Vladu 2008. godine osigurao je pozicije za dalje delovanje partije koje se nastavlja i danas. Zbog toga, valja, potcrtati uspeh nametanja PUPS kao koalicionog partnera sa potencijalom utemeljenim, kako je već rečeno, u mnogobrojnosti penzionera (1.650.000). Međutim, PUPS je, istovremeno, i partija koja se samodefiniše kao Opštenarodni pokret (koji okuplja 280.000 ljudi), dakle, orijentisana ka svim članovima društva kao potencijalnim glasačima. Ipak, u proglašavaju penzionera najvećim biračkim telom i najjačom političkom snagom u Srbiji, valja videti resurs koji partija pokušava da prikaže kao, isključivo, svoj, što nije moguće potvrditi, ali jeste moguće “upotrebiti” u političkom manevru.

Međutim, za razumevanje problema koji se razmatra u ovoj studiji, važno je ukazati i na to da glasački potencijal penzionera, kao brojčano ubedljivog sloja društva, može voditi njihovom boljem pozicioniranju kako na političkoj, tako i na opšte-društvenoj mapi. Tako, superiornost u broju ujedinjenih različitih kategorija penzionera, s jedne strane, služi interesima političkih grupa koje ih vrbuju kao glasače, dok sa druge strane može voditi i ostvarenju interesa označene populacije.

Zaokruživanje uspeha konkretnog političkog projekta odigralo se pri konstituisanju aktuelne Vlade u čijem formiraju učestvuju i stari saradnici sa SNS kao novim partnerom. Konkretni uspeh koalicije koja okuplja i partiju penzionera sastoji se u tome da je koalicija SPS-PUPS-JS osvojila 567.689 glasova, odnosno 14.51%, i 44 mandata u Narodnoj skupštini. Kao jedan od pozitivnih ishoda za samu partiju valja izdvojiti to da je Jovan Krkobabić drugi put postao potpredsednik Vlade, ali i ministar rada, zapošljavanja i socijalne politike, što PUPS danas čini vodećim učesnikom u rešavanju socijalnih pitanja, time i najstarije populacije kojoj je, političkim programom, orijentisana (mada ne isključivo).

Nakon upoznavanja s uticajem koji jedna penzionerska partija ima na širem državnom planu, bilo je potrebno ukazati i na lokalni uticaj UPISP koja pored PUPS predstavlja drugu političku organizaciju penzionera, ujedno i jedinu preostalu partiju nakon brisanja iz Registra političkih stranaka 2010. godine. Ova lokalna partija, koja deluje na teritoriji Novog Sada, uspela je, naime, da prikupi potrebnih 10.000 potpisa i time proširi političko polje delovanja penzionera. Međutim, ovu partiju pre valja shvatiti kao organizaciju koja je orijentisana ka pružanju humanitarne pomoći starijim ugroženim Novosađanima, što se i potvrđuje njenim združenim delovanjem s fondacijom Socijalna pravda. Osnivači Fonda su četiri firme, koje se dovode u vezu s Devičanskim Ostrvima, a čiji su većinski vlasnici, kako se navodi u štampi, nepoznati. Činjenica da UPISP ističe to da je do sada uputio pomoć za 20.000 najugroženijih, kao i to da je finansirao sedmodnevni boravak 5.000 penzionera u banji, a ponajviše veza između četiri velike kompanije, fondacije i partije uticala je na to da se o UPISP najčešće piše i govori kao o „tajkunskoj“ organizaciji, bez osetnijeg političkog angažmana. Iako je partija dva puta učestvovala na izborima, u oba navrata nije uspela da uđe u gradski Parlament, a zanimljivo je i to da svojim članovima dozvoljava istovremeno članstvo i u drugim političkim organizacijama.

Završni deo poslednjeg segmenta istraživanja procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema bio je posvećen načinima na koje je nevladin sektor sazdao polje delovanja u vezi sa starošću, tj. starijim pripadnicima društva. Prve akcije organizacija građana pripadale su periodu pre Drugog svetskog rata. Njegovo izbijanje i društveno-politička promena koja nastupa nakon toga doveli su i do zabrane rada ovih organizacija, s jedne strane, ali i do uspostavljanja novih koje su bile „podržavljene“ ili „podruštvljene“ i finansirane iz budžeta ili društveno-političkih zajednica, s druge strane. Ipak, smatra se da su ove organizacije imale „specifičnu relativnu slobodu“ ukoliko „nisu javno dovodile u pitanje marksističko idejno-politička tumačenja ili socijalističku – samoupravljačku koncepciju nacionalnog razvoja“ (Pavlović 2001, 355), a isto se može zaključiti i u slučaju organizacija socijalnog karaktera. Za ovoj deo studije kao centralne teme su se nametnule pojava i pravac delovanja organizacija građana koje nastaju u protekle dve decenije. Njihovu pojavu uslovlila je još jedna promena referentnog okvira koji je dozvolio osnivanje

nevladinih organizacija kakve danas poznajemo, a među kojima su se našle i one orijentisane prema starima, mada veoma retko isključivo ka njima.

Strategija ujedinjavanja domaćih organizacija usmerenih ka rešavanju problema i zagovaranju prava najstarijih ispoljila se veoma rano i to ujedinjavanje bilo je dvostruko. Ono se najpre očitovalo u činjenici da su nevladine organizacije kao polje delovanja ujedinjavale različite vrste socijalno ugroženih građana. Drugi izraz ujedinjavanja odnosi se na formiranje mreže i klastera koji okupljaju organizacije koje su posvećene radu sa starima / radu za stare, bilo da im je to jedino usmerenje ili da je ono deljeno s drugim aktuelnim socijalnim problemima čiji je zajednički imenitelj najčešće i u najvećem obimu siromaštvo.

Kao razlog za ujedinjavanje različitih organizacija koje barataju pitanjima vezanim za stariju populaciju valja izdvojiti uverenje da se na ovaj način olakšava proces pregovaranja koji prati realizaciju zacrtanih ciljeva. Prvo ujedinjavanje nevladinih organizacija koje se bave starima odigralo se 2004. godine kada je na inicijativu Crvenog krsta Srbije petnaest humanitarnih organizacija i udruženja građana potpisalo sporazum o međusobnoj saradnji i formiralo Mrežu HumanaS (humana starost). Ova mreža sebe definiše kao organizaciju koja deluje s ciljem da pomogne starijima da dostojanstvenije žive, ali i kao aktera koji, na temelju bogatog iskustva, može ponuditi pomoć državi u tranzicionim procesima.

Ciljevi organizacije, ukratko, jestu: lobiranje za prava starijih kod, kako se navodi, institucija, vlasti i medija; združeno rešavanje problema kroz koordinirane akcije, programe, zajedničke projekte; motivaciju starijih da preuzmu aktivnu ulogu u rešavanju sopstvenih problema: Među strateškim ciljevima nalaze se: ublažavanje siromaštva najugroženijih starijih zagovaranjem potrebe uvođenja socijalnih penzija; poboljšanje kvaliteta života starijih ljudi...; poboljšanje njihovog položaja putem njihovog uključivanja u izmene i dopune zakona koji utiču na kvalitet njihovog života; senzibilizaciju javnosti za problem diskriminacije, zanemarivanja i zlostavljanja starijih... (prema Todorović i dr. 2011, 385-386). Na osnovu iznetog, jasno je, da organizacija pružima sva ona delovanja karakteristična za četvrtu fazu procesa konstruisanja i da savremeni društveni tokovi dopuštaju da se prirodno-istorijski model u većoj meri potvrđuje u lokalnim okvirima usled promene referentnog okvira.

Drugi izraz ujedinjavanja ovih organizacija prepoznat je u klasteru za stare koji okuplja sedamdesetak organizacija, među kojima je moguće izdvojiti udruženja: penzionera; Crvenog krsta; verskih zajednica; romskih organizacija i drugih. Prema delatnoj orijentaciji, članice klastera moguće je podeliti na: one koje pružaju usluge; koje se bave zastupanjem/istraživanjem; koje su posvećene razvoju usluga; i na one koje se bave akcionim planiranjem. Zanimljivo je da se za uvođenje socijalnih penzija zalaže pedeset osam organizacija, a da se za reformu penzionog sistema odlučilo dvadeset četiri (Dinić i dr. 2008, 129-133). Kao i u slučaju Mreže HumanaS i u ovoj skupini se nalaze organizacije koje su u najvećem broju slučajeva okrenute i ka drugim kategorijama ugroženih, ne isključivo ka starima.

Kao jedan od zaključaka valja istaći to da je najpotvrđeniji doprinos ovih organizacija, ipak, u domenu pružanja socijalnih usluga starijim građanima iz razloga što veće promene ometaju socio-ekonomski aspekti u savremenom srpskom društvu. Ove organizacije (još) nisu uspele da ostvare zacrtane ciljeve među kojima se kao jedan od najvažnijih izdvaja uvođenje socijalnih penzija, što dodatno otežava i nedostatak zakonske regulative koja bi dato uvođenje činila legalnim.

6. Završna razmatranja

Zadatak ove studije bio je da dekonstruiše proces konstruisanja starosti kao društvenog problema. Procesu dekonstruisanja pristupljeno je putem analize po preporučenom modelu *prirodne istorije* društvenog problema koji su preporučili Malkom Spektor i Džon Kicus, a koji podrazumeva tok od četiri faze, detaljno opisane u teorijsko-metodološkom delu studije. Međutim, pored toga što je bilo moguće steći uvid u to da li je starost kao društveni problem prošla kroz sve programirane faze, ono što je važno istaći jeste da je bilo moguće registrovati i delimično odvojene tokove procesa konstruisanja.

Kao prvi tok označen je proces konstruisanja starosti kao društvenog problema kroz upostavljanje penzijskog osiguranja, penzionog sistema, formiranja penzionisanog sloja društva, sve do danas aktuelnih pitanja u vezi sa konstruktom koji nastaje kao posledica dugotrajnih civilizacijskih, ali i unutrašnjih državnih kretanja. Drugi tok procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema vezan je za organizovano zbrinjavanje i stanovanje u starosti koji je, i pored toga što ima značajnih dodirnih tačaka s prvim tokom konstruisanja zavredeo zasebnu analizu, iz razloga što su polazne tačke formirajućih faza ova dva potprocesa, celokupnog procesa, upadljivo različitih svojstava. Dok početak procesa konstruisanja starosti u vezi sa penzijama upućuje na privilegije, početak procesa konstruisanja starosti kroz zbrinjavanje i smeštaj u starosti tj. kroz organizovanu domsku brigu upućuje na prepoznavanje starih u korpusu svakovrsnih nevoljnika kojima je siromaštvo bilo najprepoznatljiviji zajednički imenitelj. Mera u kojoj se siromaštvo vezuje za proces konstruisanja starosti kao društvenog problema, a koji je izraz prvog toka procesa konstruisanja, bila je, takođe, detaljno proučena, a kao jedan od zaključaka moguće je istaći to da je starost, u sveobuhvatnom procesu, konstruisana kao *krnji društveni problem*.

Označena krnjost problema može biti pokazana i na primerima kada tokovi konstruisanja odstupaju od modela prirodne istorije koju predlažu dva autora. Ovo odstupanje najčešće se javlja u načinu na koji započinju prve faze prirodno-istorijskog modela i u činjenici da četvrte faze ili izostaju ili se razvijaju do izvesnog stepena. Primeri za oba pomenuta slučaja ima više, i o njima će detaljnije biti reči u nastavku završnih razmatranja. Na ovom mestu kao primer odstupanja od programiranog otpočinjanja

formirajuće faze pažnja će biti skrenuta samo na osnivanje penzijskog osiguranja do kojeg dolazi u sklopu širih zalaganja profesionalnih slojeva, oko kojih će početi da se formira elita u srpskom društvu 19. veka, da ograniče apsolutnu vlast vladara i da trajno obezbede svoje pozicije. Na taj način, indirektno, dolazi i do osnivanja penzijskog osiguranja, kao jedne od zakonom garantovanih privilegija prominentnijeg dela društva. Postojanje interesne grupe koja skreće pažnju na nepovoljno *stanje* u vezi sa starošću, bilo da su njeni članovi pogođeni datim stanjem ili ne, ukratko, nije potvrđeno, tj. kao nepovoljno stanje ocenjeno je ono proisteklo iz neograničene vlasti vladara zbog čega je interesna grupa bila formirana u odnosu na taj način definisano stanje. Izostajanja četvrte faze, mahom, posledice su državnog uređenja koje nije poznavalo višepartijski sistem ili organizovanje građana na principima nevladinom sektora kakav danas poznajemo. Promena referentnog okvira dopušta ove oblike organizovanja, ali četvrte faze, mahom, ne postižu ciljeve predviđene konstruktivističkom teorijom, tj. na određenim poljima ne vodi promeni službenih planova u skladu sa zahtevima koji se izriču. Izostajanje socijalnih penzija jedan od mnogih primera.

Drugi način za prepoznavanje krnjosti kao jedne od ključnih karakteristika starosti kao društvenog problema, u celosti uzev, jeste činjenica da je starost veoma često bila u poziciji kontinuirane potrage za legitimitetom, tj. da ga je u procesu konstruisanja, u pojedinim tokovima i aspektima, gubila i ponovo zadobijala. Primeri hraniteljstva u starosti ili dnevnih centara za stara lica, a koji su preporučeni strateškim dokumentima za unapređenje socijalnog staranja, dakle i prepoznati kao potrebni, čime je starima priznato pravo na korišćenje konkretnih usluga, nisu vodili potvrđivanju u praksi. Zbog toga o starosti, u skladu s konstruktivističkom postavkom, ne bi trebalo razmišljati kao o ishodu ili proizvodu, nego kao o fenomenu koji je u stalnoj meni i čiji su sazdavajući elementi „ishodi“ važeći za određeni period i za pojedinu fazu u procesu konstruisanja. Činjenica da je starost socio-kulturni fenomen koji neprestano prolazi kroz proces redefinisanja bila je ključnim razlogom za odabir konstruktivističkog pristupa koji su ponudili Spektor i Kicus, a koji dopušta da se proces konstruisanja nekog društvenog problema sagledava u dužem vremenskom periodu, odnosno i nakon što, prividno, konstruktivističkim rečnikom izraženo, završi svoj život. Zbog toga, krnje konstruisani problem može predstavljati i

potencijal za preživljavanje u areni koju konkretni društveni problem deli sa drugim društvenim problemima, budući da je u stanju neprestane promene i prilagođavanja.

Treći primer na kojem je moguće ukazani na to da starost jeste krnje konstruisani društveni problem odnosi se na činjenicu da se obuhvat populacijskih grupa koje su bile prepoznate kao stare i kojima je bivalo priznavano pravo na rešavanje problema u vezi sa tom činjenicom kontinuirano rastao ali da, ipak, ni do današnjeg dana ne možemo govoriti o sveobuhvatu. Kategorija stanovništva koja danas nedostaje na mapi konstruisane starosti jeste ona bez primanja, tj. ona ka kojoj je trebalo da budu usmerene socijalne penzije, da su nađena sredstva za njihovo uvođenje. Sve zajedno vodi mogućnosti da se uputi na to da je i samo definicijsko određivanje starosti konstruisano posredstvom različitih društvenih, političkih, privrednih i ekonomskih uticaja i da taj proces nastavlja da traje zbog čega i govorimo o starosti kao socio-kulturnoj kategoriji koja sa starošću kao biološkom kategorijom ne mora imati dodirne tačke.

Sve do sada rečeno bilo je moguće pokazati u okviru pet prethodnih poglavlja. Nakon uvodnog i teorijsko-metodološkog dela, u kojem je detaljno obrazložen primenjeni postupak i polazna stajališta s kojih se pristupilo programiranoj dekonstrukciji, studija je bila orijentisana ka pružanju najvažnijih podataka o starosti kroz istorijsku perspektivu. Drugo poglavlje, zbog toga naslovljeno **Pogled na starost iz istorijske perspektive**, bilo je podeljeno u dva dela. Prvi deo pod naslovom *Starost u srpskom društvu pre nastanka preduslova za konstruisanje starosti kao društvenog problema* bilo je posvećeno, između ostalog, prvim administrativnim određenjima starosti. Ova određenja bila su vezana za oslobađanje od plaćanja poreza muških glava, kako u okvirima osmanlijskog, tako i austrijskog carstva, u periodu s druge polovine 17. i tokom 18. veka, kada „početak“ starost biva postavljen u 80-tu godinu života. Ukupnim društvenim promenama ova granica će se postepeno smanjivati i omogućiti otpočinjanje procesa kontinuiranog redefinisanja starosti u okviru pojedinih profesionalih grupa, a koje određuju administrativni aparati čije se vladavine smenjuju u označenom razdoblju.

Sličnu situaciju bilo je moguće konstatovati i u okvirima formirane države u 19. veku, čemu je bilo posvećeno drugo potpoglavljje naslovljeno *Preduslovi za konstruisanje starosti kao društvenog problema*, a koja je kao ugledajuće modele za vlastito ustrojstvo imala dva

carsta čije su se granice pomerale preko teritorije koja će naposljetku postati teritorijom srpske države. Vremenom će austrijski model odneti prevagu i predstavljajući pokušaj uklapanja nove države u evropske okvire u kojima pronalazimo prvi referentni okvir u kojem će starost otpočeti proces sazdanje kao društvenog problema. Pre nego bude upućeno na najznačajnije zaključke u vezi sa datim procesom, češće procesima, potrebno je još uputiti u to da je starost na selu, kao pripadajuća autarhičnoj privredi zadugo ostala privatnim i/ili porodičnim problemom. Njeno neprevođenje u red javnih pitanja ostavljalo je daleko izvan procesa konstruisanja, zbog čega na ovom mestu valja uputiti na prvo izostajanje iz obuhvata koji je činio da pojedine starosti, tj. starosti određenih grupa, u prvom redu, profesionalnih grupa, budu prepoznate i priznate kao one ka kojima valja orijentisati državne akcione planove. Druga važna napomena, koja se odnosi na deo studije koja je starosti pristupala iz istorijskog ugla, odnosi se na činjenicu da prvi srpski penzioner Ilija Marković kao i prve porodične penziji, uprkos činjenici da je za prvi i najstariji tok procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema izdvojen onaj koji se odnosi na penzijsko osiguranje, penzione fondove i sazdanje društvenog sloja penzionere, ne pripadaju formirajućoj fazi označenog procesa. One su, naime, bile izraz apsolutne vlasti i lične volje jednog čoveka u odnosu na drugog (ili druge, ako se radi o porodičnim penzijama). U činjenici da Knez Miloš dodeljuje, ali i oduzima prvu srpsku penziju pronalazimo potvrdu da se radilo o privremenoj privilegiji, a ne o standardizovanoj normi koja bi jedino kao takva mogla pripadati procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema.

Starost kao društveni problem konstruisana je, kako je pokazano, u odnosu na mnogobrojne faktore koji su bili posledica ukupnih promena u srpskom društvu, ali i u međunarodnim okvirima, 19, 20, i 21. veka. Označenom delu procesa konstruisanja i faktorima koji su ga modelovali bilo je posvećeno treće poglavlje studije naslovljeno **Konstruisanje starosti kroz penzije: od prvih penzionera do penzionih fondova**. Njegovo prvo potpoglavljje pod naslovom *Penzije kao odgovor na profesionalizaciju u Srbiji* obuhvata period od tridesetih godina 19. veka do Balkanskih ratova i Prvog svetskog rata u drugoj dekati 20. veka i podeljeno je u tri celine koje prate hronološki sled u formulisanju pitanja u vezi sa penzionisanjem u okviru: činovništva, zanatstva i radništva.

Ukratko, tok procesa konstruisanja koji je označen kao prvi i najstariji i koji je vezan, najpre, za nastanak i razvoj penzijskog osiguranja u Srbiji bio je u direktnoj vezi sa pojavom i stepenom izraženije profesionalizacije koja nastupa u 19. veku. Specifičnosti datog procesa vodile su potrebi da starost, u trećem poglavlju, bude definisana u odnosu na pripadanje penzionisanoj populaciji, a koja sredinom pretpošlog veka počinje da se sazda i brojčano uvećava, upravo, u redu činovnika. U skladu sa ukazanim, određenju starosti pristupljeno je prema kriterijumu napuštanja aktivne sfere rada, pri čemu je dobnik kriterijum za ostvarenje prava na penzionisanje uzet kao kriterijum za definisanje starosti iz dvojakih razloga. Prvi uvažava činjenicu da činom penzionisanja nastupaju značajne promene u životu pojedinca, dok drugi i, za sam proces konstruisanja konkretnog društvenog problema, važniji razlog podrazumeva da je ovaj čin izraz zakonom propisanog pravila za smenjivanje generacija, u konkretnom slučaju u sferi rada. Međutim, najpre izostajanje dobnog kriterijuma u propisima koji regulišu prava i obaveze u pogledu penzionisanja, a onda i konstantna promena uslova za njihovo ostvarenje, u istorijskom sledu, vodili su zaključku da ovakva starost nije fiksirani fenomen, nego nepostojani socio-kulturni konstrukt, čije definisanje zavisi od mnogih političkih, ekonomskih, društvenih i privrednih faktora koji dominiraju u određenom momentu.

Kao jedan od važnijih zaključava trećeg poglavlja, valja izdvojiti taj da je starost konstruisana kao društveni problem u sferi rada, još konkretnije izlaskom iz nje, a da je proces podmakle profesionalizacije uticao na to da starost, u skladu sa konstruktivističkom teorijom, opstane u krugu stanja kojima su priznata prava na društvenu akciju, pri čemu je izraz akcije u odnosu na konkretno stanje bilo uvođenje penzijskog osiguranja. Ova okolnost, ukratko, vodila je potrebi dekonstruisanja procesa koji je u svom središtu imao sve uzroke i posledice uvođenja osiguranja za slučaj starosti. Kao uzroke, svakako, valja apostrofirati činjenicu da su činovnici u 19. veku, širom akcijom za obezbeđenje čitavog seta različitih prava, izdejstvovali i ona koja se odnose na rad, primanja, time i na penziju. Razlozi zbog kojih su, upravo, činovnici stekli mogućnost i ostvarili pravo da njihova starost zadobije legitimitet, kao ključni uslov za nastavak procesa konstruisanja, nakon početnog izricanja zahteva za ograničenje apsolutne moći vladara, leži u činjenici da su postavljajući zahteva dolazili iz redova ustaničkih prvaka i delatnika obrazovanih „na strani“.

„Združeni“ u sferi rada, ukratko, počeli su formirati onovremenu elitu srpskog društva i tačku oslonca oko koje je moglo narastati građansko društvo. Tako se dogodilo da su zagovarači promene nepovoljnog stanja, koje se očitovalo u činjenici da je apsolutna vlast u rukama jednog čoveka, nizom akcija uspeali da oforme interesnu grupu (kasnije nazvanu ustavobraniteljima) koja je kao opozicija bila dovoljno moćna da starost uvede u red problema koji će, najpre, posredno biti preveden iz ličnog u javni tj. društveni problem. Krajnji rezultat, odnosno najvažnija posledica označenih zbivanja jeste proizvođenje penzionisanih činovnika u red prvih *priznatih staraca*, putem donošenja propisa. Uslovi za ovu važnu promenu, i prvu među u vremenu od koje je moguće pratiti proces konstruisanja starosti kao društvenog problema, u delu u kojem je vezan za sferu rada i izlazak iz nje, pruženi su čitavim nizom društveno-političkih faktora, unutrašnje i spoljašnje prirode, koji su detaljno obrazloženi. Na ovom mestu valja podsetiti na to da je uzdizanje sloja činovnika bilo omogućeno ukidanjem turskog feudalizma Hatišerifom iz 1833. godine. Njegovo obnavljanje bilo je onemogućeno Sretenjskim ustavom 1835. godine koji, iako, ubrzo opozvan, predstavlja ključni preduslov za otpočinjanje procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema zbog toga što je Ustav bio i prvi dokument koji je predvideo penzije za činovnike, koje su, kako je više šuta naglašeno, izraz privilegije za najugledniji deo ondašnjeg društva.

Međutim, najznačajnija posledica označenih društvenih kretanja, za osnaživanje procesa konstruisanja, leži u činjenici da se usled opozivanja Sretenjskog ustava razvio sukob koji je učvrstio ustavobraniteljsku opoziciju koja je zahtevala novi Ustav (*Turski ustav*, odnosno Četvrti hatišerif), a koji je članom 53. trajno vezao proces konstruisanja starosti kao društvenog problema za svet činovničkih delatnika, na takav način da je za svakog činovnika predviđao penziju prema godinama provedenim na radu. Od ovog perioda bilo je moguće konstatovati i povećanje broja penzionera koji će početi da tvore zaseban sloj društva, organizovan na tzv. činovničku klasu. Nastavak procesa bio je osiguran okolnošću da je činovnička klasa postala vladajućim slojem pod Ustavobraniteljima, i ona koja formira birokratski aparat. Na ovaj način ona je postala i postavljatelj zahteva i predlagatelj rešenja u vezi sa vlastitim statusom čime, kako je ukazano, postaje prvim dvostrukim akterom (iz razloga što pripada i zakonodavnom i korisničkom redu) u procesu konstruisanja starosti

kao društvenog problema. Međutim, da promene nisu mogle biti proizvod samo unutrašnjih pritisaka, svedoče međunarodni uticaji koji nameću donošenje Ustava.

Uredba o penzijama činovnika doneta je 1841. godine, u opisanim uslovima, i predstavlja prvi profilisani akcioni plan kojim su sistemski rešena pitanja penzionisanja i materijalnog obezbeđenja činovnika nakon prestanka službe. Dobni kriterijum za penzionisanje, međutim, uveden je tek 1861. godine kada je donet *Zakon o činovnicima građanskog reda*. Njime je pravo na starosnu penziju sticao činovnik s navršениh 40 godina službe i 60 godina života, od kada je bilo moguće ispratiti proces definisanja starosti, u okviru administrativnog aparata, do savremenog perioda.

Kada se radi o transferu starosti u javno političko pitanje, kako je pokazano, on je ostvaren veoma rano. Međutim, da se radi o periferno zahvaćenom problemu, potvrdu nalazimo u činjenici da su pitanja u vezi sa starošću izostala iz političkih programa najuticajnijih stranaka s kraja 19. i početka 20. veka. Opšta socijalna pitanja, ukratko, ustuknula su pred drugim državnim pitanjima. O tretiranju starosti u programima političkih partija moglo se zaključivati samo posredno kroz pitanja koja su bila posvećena činovništvu. Tako je, kao na jedan od zaključaka, bilo upućeno na to da je kritika upućena u vezi sa ovom profesionalom grupom, a koju je bilo moguće registrovati u gotovo svim analiziranim partijskim programima, otvorila put poimanja državne administracije kao neproizvodnog, neproaktivnog i povlašćenog državnog tereta u čemu valja prepoznati početke negativnog portretisanja penzionerske populacije, pripadajuće administraciji, na čiji račun, takođe, bivaju izricane kritike. Ovaj državni „proizvod“, ukratko, postaje sagledavan kao teret na račun onih koji nisu imali ista prava, dok će se procesom konstruisanja starosti kao društvenog problema, naknadno, starost transformisati u „teret“ za državu i one od kojih zavisi popunjavanje njenog budžeta.

Sledeće interesne grupe koje su nastojale da probleme u vezi sa starošću članova svojih organizacija transformišu iz privatnih i porodičnih u javne, bile su esnafske organizacije. Ukratko, među prvim zahtevima našli su se oni koji su od države tražili zaštitu od inostrane konkurencije, a kao njen prvi odgovor doneta je *Esnafska uredba* 1847. godine. Uredba, kao osnovni zakon kojim su regulisani odnosi u privredi onovremene Srbije, predviđala je i materijalu pomoć starijim i bolesnim članovima organizacija. Međutim, ovaj deo njene

primene, budući da je zavisila od drugih faktora skopčanih sa nastavkom procesa propadanja starih zanata, bio je onemogućen. Za ovu studiju, međutim, najvažnije je bilo uputiti u okolnosti koje su dodatno razjedinile zanatlije, po liniji siromaštva, usled kojih su formirana dva interesna krila od kojih će svako na svoj način učestvovati u procesu konstruisanja vlastite starosti. Naime, podvajanje o kojem je reč zaoštreno je, upravo, donošenjem *Pravila o uređenju esnafa zanatliskog reda* 1898. godine, koje je predviđalo osnivanje penzijskog fonda zanatlija. Na primeru ovog fonda pokazano je da je starost siromašnih zanatlija bila vraćena u *stanje*, time i na razimu individualnog problema. Donošenje opširnijih pravila za uspostavljanje *Penzionog fondu za zanatlije i njihove porodice* 1901. godine, dodatno je učvrstilo ovaj proces time što je bilo predviđeno da se kapital za osnivanje fonda obezbedi iz polovine ukupnih esnafskih sredstava. Dok su imućnije esnafske organizacije mogle da nastave da funkcionišu, one siromašne su izgubile i minimalnu mogućnost da pomognu svojim ostarelim članovima koji zbog godina nisu mogli postati korisnici fonda. Siromašne zanatlije, i one mlađe, mogle su u malom procentu postati članovima fonda zbog visokih članskih uloga, ali ih to nije oslobađalo od obaveze polaganja polovine imovine organizaciji. Kao krajnji rezultat dogodilo se prvo gubljenje legitimiteta starosti koja je pravnom regulativom bila priznata u okviru celokupnog zanatlijskog reda. Ovo gubljenje legitimiteta imalo je dvostuke posledice. S jedne strane, kako je pokazano, siromašne zanatlije su izgubile i ona ranije stečena prava na pomoć iz esnafske kase, dok sa druge strane valja ukazati na neuspeh fonda da „proizvede“ penzionisane zanatlije u znatnijoj meri, usled opisanih okolnosti.

Na prethodnom primeru, bilo je moguće uputiti i na zavisnost procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema i siromaštva. Ova veza tokom prirodne istorije bila je ispoljena mnogo puta i na više planova, a jedan od njih upućuju i na to da je tzv. proleterizacija siromašnih zanatlija uticala na narastanje radništva iz čijeg će se osiguranja, najzad, razviti socijalo osiguranje kojem će pripadati i penzijsko osiguranje, a koje će, naposljetku, obuhvatiti širi sloj društva. Međutim, višedecenijsko trajanje procesa uspostavljanja radničkog zakonodavstva na ovim prostorima, samo je potvrdilo konstruktivističku teoriju da nepovoljno stanje, čak i kada je prepoznato, nema snagu promene ukoliko njime ne barataju dovoljno moćne interesne grupe. Ukratko, sama pojava

radništva nije vodila direktnom uvođenju radničkog osiguranja. Do njegovog uspostavljanja, koje će ući u primenu, doveli su tek eksterni uticaju nakon Prvog svetkog rata. Prethodna nastojanja ostala su bez uspeha, pri čemu je moguće uputiti na još jedno gubljenje legitimiteta priznate i prepoznate starosti. Naime, *Zakon o radnjama* iz 1910. godine predviđao je osiguranje radnika u starosti kao fakultativno, time bez gotovo ikakvih izgleda za uvođenje. Neuspeh se sastojao i u tome što ni ovakav projekat nije priveden primeni, usled Balkanskih ratova, a onda i Prvog svetskog. Ipak, od ovog vremena javljaju se prve interesne grupe koje će zagovarati potrebu uvođenja radničkog osiguranja, indirektno i penzijskog, a koje će biti iz redova legitimno izabраниh glasača na izborima. U prvom redu, radilo se o Srpskoj socijaldemokratskoj stranci (SSDS). Kao druga interesna grupa, koja je blisko sarađivala sa označenom političkom partijom, izdvojen je Glavni radnički savez.

Kao krajnji zaključak za prvi deo trećeg poglavlja trebalo bi istaći to da saznavajuća faza procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema otpočinje traženjem širih prava pripadnika društva koji će početi da tvore elitu srpskog društva u 19. veku i da u okviru ovih zahteva, indirektno, započinje proces konstruisanja starosti kao društvenog problema. Proces je izraz davanja seta privilegija činovnicima, među kojima se našlo i pravo na penzijsko osiguranje, čime definisanje starosti biva vezano za sferu rada, odnosno njeno napuštanje. Pored toga, pružanje prava na penziju, koje postaje ključnim garantom za opstajanje starosti u areni koju deli sa drugim društvenim problemima, upućuje na zaključak da je ova privilegija bila rezervisana za delatnike koji su tvorili moćniji i imućniji deo društva. Tako se dogodilo da je put konstruisanja starosti kao društvenog problema pošla od starosti činovnika, i u vrlo ograničenoj meri od starosti zanatlija (samo onih najimućnijih), dok starost radništva, iako biva prepoznata, gubi legitimitet, kao i starost siromašnijih zanatlija koji nisu mogli da ostvare prava na osiguranje iako su morali da ispunjavaju obaveze u odnosu na formirani fond. Zbog toga, valja uputiti u to da je do prve dekade 20. veka proces konstruisanja starosti kao društvenog problema, u delu u kojem je konkretni podkonstrukt vezan za penzijsko osiguranje i penzione fondove, ušao u treću fazu procesa konstruisanja i da je podzumevao da starost pojedinih profesionalnih slojeva kao pripadajućih moćnijim interesnim grupama (i političkim i profesionalnim) bude priznata,

dok starost manje moćnih uposlenika, kao što je pokazano na primeru radnika, gubi legitimitet čak i pošto i njena prava, makar i na fakultativnoj osnovi, budu priznata zakonom. Ratna zbivanja prekinula su proces konstruisanja i ostavila njegov nastavak za poratni period kada će uspeh radništva na međunarodnom planu, između ostalog, dovesti do uspostavljanja radničkog, a sa zakašnjenjem i penzijskog osiguranja radnika.

Drugo potpoglavlje trećeg dela studije nosi naslov *Formulisanje problema nakon Prvog svetskog rata i period stagnacije do pred Drugi svetski rat* i donosi mogućnost za razumevanje, u prvom redu, eksternih uticaja koji su učestvovali u procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema, u delu u kojem je ona povezana sa socijalnim osiguranjem radnika kao nedostajućom komponentom u predratnom periodu. Sistem socijalnog osiguranja, na globalnom planu, karakterisalo je postupno izgrađivanje koje je teklo paralelno s industrijalizacijom. Lokalna posebnost, međutim, ogleda se u tome da konkretno osiguranje nije bilo direktna posledica industrijalizacije, kao ni plod domaćeg radničkog pokreta. Osnove socijalne politike u novoosnovanoj državi postavljene su Versajskim ugovorom čime se uticaj moćnijih saveznica, potpisivanjem međunarodnih ugovora, preneo u lokalne okvire. Kraljevina SHS se tada obavezala i na članstvo u Međunarodnoj organizaciji rada koja je bila institucija Društva naroda. Označeni eksterni uticaji, koji su doveli do uvođenja radničkog osiguranja, ipak, nisu bili presudni za uspostavljanje dela osiguranja koje je podrazumevalo panzijsko osiguranje. Umesto toga, usled lokalnih privrednih i političkih specifičnosti, ali i ekonomske krize na globalnom nivou, starost zadugo ostaje bez priznatog legitimiteta, a koji joj je bio garantovan na najvišem međunarodnom nivou, potom i *Vidovdanskim ustavom*, a onda i *Zakonom o osiguranju radnika* iz 1922. godine. Naime, starost, u okviru domaćeg radničkog zakonodavstva, ponovo ostaje krnjim konstruktom budući da je *Osiguranje za slučaj iznemoglosti, starosti i smrti*, iako je bilo predviđeno posleratnim zakonskim rešenjem, ostalo nerealizovano sve do 1937. godine. Čak i tada, zbog nemogućnosti akumulacije sredstava, rente nisu mogle biti odmah isplaćivane, a svaku dalju aktivnost u tom smislu sprečio je Drugi svetski rat.

Kada se radi o samom toku procesa konstruisanja, onda valja još jednom uputiti na odstupanje od konstruktivističkom teorijom predviđenog uslova za otpočinjanje procesa, a

koji se sastoji u izricanju zahteva za promenu nepovoljnog stanja, kako je mnogo puta rečeno. Ovi zahtevi, naime, „spuštaju“ se s međunarodnog plana i deo su šire inicijative za uvođenje radničkog osiguranja. Druga faza koja nastupa donošenjem zakonskih rešenja ostvaruje transfer u treću fazu time što se starost tj. penzijsko osiguranje odlaže, a zapravo gubi, usled delovanja različitih faktora sve do 1937. godine. Izostajanje legitimiteta, kao što je rečeno, upućuje na krnje konstruisani problem u označenom periodu. Ponovno zadobijanje koje je, između ostalog, rezultat povoljnijih privrednih kretanja, od označene godine, trajao je veoma kratko i nije vodio ostvarenju prava većeg broja osiguranika.

Treće potpoglavlje nosi naslov *Penzioner u „beskonfliktnom društvu“* i imalo je zadatak da uputi u najznačajnije promene koje su se dogodile na planu penzijskog osiguranja i sazdanja novog sloja društva – sloja penzionera, nakon Drugog svetskog rata, kao i na formiranje Udruženja, kasnije Saveza penzionera Srbije – prve značajnije interesne grupe koju su tvorili penzioneri. Izbijanje rata imalo je dve značajne posledice na konstruisanje starosti kao društvenog problema, u delu u kojem se vezuje za penzijsko osiguranje. Prva posledica značila je prekid razvoja penzijskog osiguranja radnika koje, nakon mnogo problema i u skromnom obimu, počinje da funkcioniše od 1937. godine. Druga, značajnija, posledica podrazumevala je učvršćivanje novih društvenih činilaca koji će celokupno osiguranje usmeravati u skladu sa novim vrednostima u čijem se centru, za razliku od predašnjeg perioda, našao radnik. Međutim, novo socijalno osiguranje za novog „idealnog“ čoveka u novom, „idealnom“ društvu nije predstavljalo automatski diskontinuitet sa predašnjim, budući da ne dolazi do suspenzije predratnih propisa, kao ni institucija, mada je postojala programska, retorički jasno izražena tendencija da se sve predašnje okarakteriše kao nazadno i necelishodno. U skladu s iznetim, moguće je posmatrati i činjenicu da je prvi akcioni plan, koji se odnosio na tada ostarelo tj. penzionisano stanovništvo, bila Odluka o reviziji prava na penziju, narodnog priznanja, stalne državne pomoći i izdržavanja, kao i o privremenoj novčanoj pomoći 1944. godine, čime je revizija predstavljala prvi postupak u vezi sa penzionisanim licima. Prva mera, dakle, bila je restriktivna i na liniji sukoba sa onima koji su ranije ostvarili konkretno pravo.

Ukratko, isticanje sve negativnosti iz predašnjeg perioda, promena vlasništva nad društvenim problemom, kao i formiranje *novog* društvenog problema u novom referentnom

okviru kada socijalo osiguranje postaje radničko osiguranje, odnosno metamorfoza starog, jesu ključne karakteristike posleratnog perioda. Ovome valja dodati i to da se javlja patronska, pa i monopolska, uloga države u penzijskom osiguranju koje karakteriše širenje obima osiguranika, kao i proširenje prava iz oblasti osiguranja. Ova prava će se kontinuirano povećavati na način da je snižavana starosna granica za ostvarenje prava na starosnu penziju, sve do šezdesetih godina 20. veka kada započinje uklapanje zemlje u privredni model koji je važio u Južnoj Evropi, a kada pooštreni kriterijumi podrazumeva: 60 i 65 godinu za muškarce i 55 i 60 godinu za žene, u zavisnosti od godina staža. Poratni period karakteriše i mogućnost dokazivanja radnog staža na osnovu izjava svedoka (sve do 1966. godine), bez kontrole i predviđenih represivnih mera za prekršioce, čime je dodatno širen obuhvat penzionera. Obim se će kontinuirano proširivati i time što će različite profesionalne grupe biti obuhvaćene penzijskim osiguranjem, a kao neosigurana ostaće samo kategorija poljoprivrednika, kao ona koja radi na vlastitom posedu. Kriterijum za sticanje prava na penzijsko osiguranje, naime, bio je u direktnoj vezi s priznavanjem rada kao društveno-korisnog. Profesionalne skupine čiji je rad bio definisan na ovaj način, u prvom redu: radnika, vojske, policije, državnih službenika... imale su pravo da se osiguraju od rizika starosti. Činjenica da je osiguranje postalo obavezno, upućuje i na obavezu koju je u pojedinim fazama ispunjavala država, a u pojedinim radna organizacija. Ukratko, penzijsko osiguranje, na opisani način, izraslo je u standardizovanu normu, na temelju propisanih prava i obaveze i koja je bila dostupna širokom krugu osiguranika.

Međutim, kako je jedan od zadataka ove studije bio i taj da ukaže na fluidnost određenja starosti, onda valja ukazati i na prvo spuštanje starosnog kriterijuma za ostvarenje prava na penziju u poratnom periodu. Konkretnije, spuštanja starosnog uslova za penzionisanje sa 70 na 65 godina za muškarce i 60 godina za žene, a koje je bilo omogućeno *Pravilnika o dodeljivanju penzija starim i iznemoglim radnicima i nameštenicima* iz sredstava *Središnjeg zavoda za socijalno osiguranje* 1945. godine, bilo je tek početak procesa koji se nastavio tokom dve decenije. Ipak, kako je uslov za penziju podrazumevao i deset godina osiguranja, u prvim poratnim godinama, broj penzionera nije narastao usled penzionisanja najstarijih radnika, što je još jednom najstariju populaciju ostavilo izvan domašaja označenog prava. Ovakva okolnost posledica je toga da je država formulisala zahteve u

skladu sa interesima aktivnog radništva kao glavnim interesima u društvu, i toga da je istovremeno postala i glavnim vlasnikom nad društvenim problemom – donosilac odluka o sprovođenju toka akcije kroz zakonska rešenja i finansijer osiguranja.

Na ovom mestu neće biti upućeno u sve posleratne zakone, budući da je to detaljno učinjeno u prethodnom toku stuje, ali *Zakon o socijalnom osiguranju radnika i službenika i njihovih porodica* iz 1950. godine valja izdvojiti kao onaj koji se podudara sa samoupravljanjem počev od 1950 odn. 1955. godine, kada uspeva da zaživi i u društvenim delatnostima čime je potvrđena dominacija radništva u vođenju preduzeća. Značajno odstupanje, međutim, odigralo se, upravo, na planu socijalnog osiguranja. Osiguranje je, naime, zadržalo državni karakter, dok se država održala kao glavni vlasnik nad konkretnim društvenim problemom. Međutim, ono na šta je posebno skrenuta pažnja odnosi se na to da se od početaka uvođenja samoupravljanja javljala kritika na račun narastanja prava iz oblasti penzijskog osiguranja, kao i obima osiguranika, zbog narastanja rashoda koji su pratili ovaj proces. Zbog svega rečenog, upravo u eri samopravljanja, koja nastupa 1950. godine, valja tražiti među u vremenu od kada će socijalno osiguranje omogućiti kontinuirani rast penzionisanog dela društva do čijeg sazdanja u punom obimu dolazi upravo u pedesetim godinama 20. veka (1946. godine bilo je 20.000 starosnih penzionera; 1958. godine bilo ih je 137.000).

Potreba da se osiguranje uskladi sa samoupravnim sistemom, najzad, dovela je do smene vlasništva nad ovim društvenim problemom koje je formalno potvrđeno već 1952. godine *Uredbom o osnivanju zavoda za socijalno osiguranje i o privremenom upravljanju sredstvima socijalnog osiguranja*. Ovom uredbom osiguranje je prevedeno u nadležnost zavoda za socijalno osiguranje u skladu s idejom da bi osiguranjem trebalo da upravljaju osiguranici preko izabраниh predstavnika. Međutim, praksa da država na jedinstven način, tzv. potpunim zakonodavstvom uređuje kompletno područje socijalnog osiguranja prekinuta je Ustavom SFRJ iz 1963. godine. Godinu dana kasnije donet je *Osnovni zakon o penzijskom osiguranju* koji predviđa i dobrovoljno penzijsko osiguranje, čime je postalo moguće uključivanje u sistem penzijskog osiguranja i onih građana koji do tada nisu bili obuhvaćeni obaveznim penzijskim osiguranjem, što se, ipak, nije dogodilo, jer je bilo neophodno da nastupi značajnija promena referentnog okvira.

Među značajnijim promenama na polju osiguranja, koje imaju većih implikacija i na polje penzijskog osiguranja, valja ukazati na one koje nastupaju promenom ustavnih amandmana 1968. i 1971. godine. U njih, svakako, spada uvođenje Samoupravnih interesnih zajednica (SIZ) u ustavni sistem, a koje su bile zamišljene kao mesta gde se obavlja slobodna razmena rada i odlučuje na bazi samoupravnog sporazuma i društvenog dogovaranja. Konkretnije, *Zakon o osnovnim pravima iz penzijskog i invalidskog osiguranja* iz 1972. godine predviđa osnivanje samoupravnih interesnih zajednica penzijskog i invalidskog osiguranja koje tada postaju nosioci osiguranja. Ova promena vlasništva nad osiguranjem, označila je i novu promenu vlasništva nad društvenim problemom starosti, u konkretnom toku procesa konstruisanja. Međutim, usled opisane promene došlo je do izrazite birokratizacije datog problema koja će nastaviti da traje i nakon potvrde novog vlasništva nad društvenim problemom, saveznim Ustavom iz 1974. godine. Već naredno godine Skupština SR Srbije usvoja *Zakon o izmenama i dopunama Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju* koji je predviđao i prevremenu starosnu penziju, kao i mogućnost dokupa staža, čime se još jednom potvrđuje da su u definisanju starosti presudni društveni (politički) dogovori a ne definicije zdravstveno-socijalnog sektora.

Trećim potpoglavljem trećeg poglavlja studije bila je obučena i analiza osnovnih aktivnosti i ciljeva prve organizacije penzionera³⁸² (najpre Udruženja, a onda i Saveza penzionera) koja upućuje na zaključak da je ova organizacija od uspostavljanja nakon Drugog svetskog rata nastojala da se nametne kao aktivni učesnik u društvenim kretanjima, a kao najcelishodnija strategija pokazala se praksa insistiranja na neraskidivoj vezi sa tzv. radnim narodom koji zadobija centralnu poziciju u društvu. Ipak, ozbiljnije organizovanje penzionera moglo se odigrati tek pod patronatom Jedinog sindikata Jugoslavije, a ovo natkriljivanje penzionerskog organizovanja imalo je dvostruko pozitivne efekte: sindikalna organizacija, kao krovna, sebi je obezbedila proširenje polja delovanja i zalog za opstanak u promenjenim društvenim okolnostima, dok je za penzionersko organizovanje ujedinjavanje sa sindikalnom organizacijom bilo značajno jer se radilo o ranije prepoznatom i moćnijem partneru u interesnom procesu.

³⁸² S širim poljem društvenog delovanja od onih koje su postojale pre rata.

Kao jedna od važnijih međa u vremenu koje su odredile pravce delovanja ove organizacije valja uputiti na 1976. godinu kada je donet Ustav SR Srbije. Tada, kao posledica usklađivanja sa Ustavom, biva oformljen *Savez penzionera* kao jedinstvena organizacija za celu teritoriju Republike. Zahtevi koje Savez izriče, da se iz udruženja građana preregistruje u društvenu organizaciju, naročito su značajni kao pokazatelj *nemogućnosti da se iz treće faze u prirodnoj istoriji procesa konstruisanja kao društvenog problema pređe u četvrtu fazu, budući da je samo društveno uređenje ometalo ovu mogućnost*. Ova napomena vodi potrebi pružanja osnovnih informacija i o prirodnoj istoriji procesa konstruisanja vezanom za penzijsko osiguranje, s kojim je izdvajanje prve organizacije penzionera bilo u vezi. Naime, prva faza, koja nastupa nakon Drugog svetskog rata, primer je načina na koji dolazi do sazdanja novog društvenog problema u okviru već postojećeg, a koji je obrazložen u periodu pre rata. Činjenica da i pored sveg ideološkog zaokreta nova država ne suspenduje stare zakone, kao ni institucije, odmah po oslobođenju, ukazuje na to da se iz ranije zasnovane treće faze u prirodno-istorijskom modelu, usled obrazloženih promena, postepeno razvio novi problem vezan za penzionisani deo društva, time i prva faza procesa nastaje i prethodeće treće faze u kojoj je, kako teorija pokazuje, moguće zasnivanje novog društvenog problema i novim nosiocima tog problema. Obimno zakonodavstvo čini da druga faza procesa traje više decenija (u kontekstu u kojem, dakle, nema biološki istovetnih aktera koji bi održavali tenziju u areni), a da transfer u treću fazu nastupa usled privrednih poteškoća u kojima se zemlja našla počev od šezdesetih godina 20. veka. Od ovog perioda javlja se *izrazita birokratizacija i promena centralnog područja problema*. Ovakvo stanje trajeće do devedesetih godina 20. veka kada bivaju ukinuti SIZ-ovi. Međutim, *četvrta faza ni na polju osiguranja, ni na polju delovanja penzionerske organizacije nije mogla biti ostvarena usled prepreka koje je postavilo samo društveno uređenje*.

Četvrto potpoglavlje, pod naslovom *Poljoprivredne penzije – uvođenje u sistem osiguranja*, bilo je posvećeno osveljavanju uslova koji su doveli do toga da i starost seoskog stanovništva pođe put konstruisanja kao društvenog problema. Kao što je već rečeno, na proces konstruisanja starosti kao društvenog problema, u delu u kojem se on odnosi na penzijsko osiguranje, uticalo je i definisanje društveno-korisnog rada kao onog

rada koji vodi ostvarenju konkretnog prava. Činjenica da se rad poljoprivrednika odvijao u okviru privatne svojine vodila je tome da se njihov rad ne tretira na zahtevani način, što je starost ove populacije zadugo ostavilo izvan procesa konstruisanja kao društvenog problema. Međutim, kasniji samoupravljački procesi bili su presudni za uvođenje najpre dobrovoljnog, a onda i obaveznog penzijskog osiguranja. Ova promena bila je zagarantovana Ustavom iz 1974. godine koji je nalagao obuhvat svih građana penzijskim i invalidskim osiguranjem. Tako je postalo moguće da dobrovoljno penzijsko osiguranje poljoprivrednika uđe u primenu 1979. godine, s tim da su najstariji poljoprivrednici ostali izvan obuhvata osiguranja. Obavezno osiguranje udruženih zemljoradnika (koji će kasnije biti preimenovani u poljoprivrednike) uvedeno je 1982. godine, a od 1986. godine penzijsko osiguranje postaje obavezno za sve poljoprivrednike.

Međutim, sam proces konstruisanja započinje eksternim uticajima u odnosu na položaj poljoprivrednika u društvu, budući da nije postojala interesna grupa unutar ovog sloja društva koja je dovela do pokretanja procesa. *Izostajanje interesne grupe i u današnjem periodu jedan je do razloga zbog kojeg nije očekivano znatnije poboljšanje u oblasti penzijskog osiguranja poljoprivrednika.* Naime, od uspostavljanja poljoprivrednih penzija mnogostruki problemi otežavaju funkcionisanje ovog osiguranja koje je dovelo do današnje slike prosečnog poljoprivrednog penzionera kao neredovnog platiše doprinosa, sa malo penzijskog staža, koji je, pritom, u najvećem procentu stare žene sa izrazito malim primanjima od penzije. Uz to valja dodati i nepovoljnu starosnu strukturu (74 godine za muškarce i 70 godina za žene).

Ono na šta je studiji posebna skrenula pažnja jeste da se potencijala moć poljoprivrednog stanovništva kao glasača čini zalogom opstajanja njihove konstruisane starosti u areni u kojoj su konstruisane i druge starosti, kao i u areni u kojoj se bore politički akteri kojima je glasački potencijal budućih poljoprivrednih penzionera privlačan.

Peto potpoglavlje nosi naslov *Urušavanje penzijskog osiguranja i ponovna konstrukcija društvenog problema kroz pokušaj reformi penzijskog sistema.* Centralne teme kojima je posvećeno potpoglavlje odnose se na kulminaciju problema finansiranja penzijskog osiguranja do koje dolazi devedesetih godina. Danas, nakon dela sprovedenog reformskog procesa, ovaj problem ocenjuje se kao jedan od najvećih. Međutim ono što je

za ovu studiju bilo najvažnije utvrditi jesu uslovi pod kojima je otpočela i do sada sprovedena reforma. Kao zaključak istaknuto je to da se dati proces odvija pod snažnim eksternim uticajima koji nalažu smanjenje stope siromaštva kao jednog od preduslova za ulazak Republike Srbije u EU. Potcrtna veza između starosti i siromaštva, na ovaj način, ponovo se aktuelizuje, a za jednu od posledica ima zaoštavanje odnosa prema penzionisanom delu društva. Razloge potvrđivanja ovog procesa, koji teče paralelno s porastom broja penzionera, u označenom periodu dodatno je izražen jer se broj penzionera i dalje povećavao, ovoga puta delom i kao posledica sprovođenja socijalnih mera, a koje je trebalo da amortizuju zaoštrene privredne i ekonomske probleme tokom devedesetih godina 20. veka, ali i probleme nastale usled prelaska sa socijalističke na tržišno orijentisanu privredu, kao i probleme u vezi sa privatizacijom.

Reformska rešenja, ukratko, podrazumevala su društveni dogovor, oblikovan eksternim uticajima. Glavne karakteristike ovog procesa, naime, registrovale su ono što je u prethodnom toku studije nazvano *reformskim fejsliftingom*, a koji je posledica pokušaja snižavanja budžetskih troškova podizanjem starosnog kriterijuma za penzionisanje. Na ovaj način odvija se tok reforme koji učestvuje u novim definisanjima starosti koja se očekuju sve do 2020. Godine, do kada je planirano da reforma traje. Kada je reč o drugom toku referome, a koji je trebalo da obezbedi neophodne preduslove za uvođenje troslojnog penzijskog osiguranja, važno je naglasiti da je ona, do sada, uspela da uspostavi treći stub koji podrazumeva dobrovoljno dodatno osiguranje. Drugi sloj, odnosno obavezno dodatno osiguranje, u trenutnim okolnostima nije bilo moguće jer je bilo označeno kao ozbiljna pretnja postojećem prvom stubu penzijskog osiguranja.

Finalo potpoglavlje trećeg poglavlja, pod naslovom *Socijalne penzije (vaganje između troškova države i dobiti za stare)*, bilo je posvećeno osvetljavanju poslednjeg primera na kojem je pokazano da je starost konstruisana kao krnji društveni problem, u delu procesa koji su odnosi na penzijsko osiguranje. Primer o kojem je bilo reči odnosi se na pokušaj uvođenja socijalnih penzija, nakon formulisanja eskternog zahteva da se smanji stopa siromaštva kao preduslov za brži proces ulaska države u EU. Socijalne penzije, ukratko, vid su individualnog, doživotnog davanja koji ima karakter socijalne pomoći. Mahom su namenjene starijim pripadnicima društva, s tim da je starosni kriterijum za njih nešto viši

nego kod sticanja prava na penzionisanje po osnovu osiguranja. Međutim, i pored toga što se ovo rešenje našlo u strateškim dokumentima i što je delovanje nevladinog sektora koji zagovara uvođenje nultog stuba osiguranja (kako se još nazivaju ove penzije), socijalne penzije nisu opstale u areni koju su delile s drugim društvenim problemima. Razlozi su bili finansijske prirode, ali njima valja dodati i podatak da nije uspostvaljeno ni zakonsko rešenje za njihovo uvođenje. Nastojanja nevladinog sektora, usled ovakve situacije, morala su ostati bez uspeha, bez obzira na jačinu argumenta o stepenu težine problema starije populacije koja nema nikakva primanja. Na ovaj način još jednom je bilo moguće potvrditi da postoji i *starost* koja još nije obuhvaćena procesom konstruisanja, što je dodatni argument tvrdnji da je starost u domaćim okvirima krnji društveni problem. *Konstruktivistička tvrdnja da tzv. objektivna težina problema, u konkretnom slučaju ugroženost od siromaštva koja pogađa starije pripadnike društva, kao ni procenat starih i siromašnih u ukupnom broju starijih pripadnika društva ili u broju celokupne populacije, nije dovoljan uslov da bi individualni problemi bili prevedeni u red društvenog problema, čini se potvrđenom.* Drugim rečima, *uprkos retorici celokupnog političkog spektra i administracije koja bi nekonstruktivističkog analitičara mogla da zavede da pomisli da se srpska država i društvo trude da očuvaju osnovna svojstva države blagostanja, konstruktivistička analiza nedvosmisleno pokazuje da to, iz različitih razloga, nije slučaj.*

Četvrto poglavlje studije zamišljeno je kao zasebna celina i nosi naslov **Organizovano stanovanje u starosti**. Njegov zadatak bio je da doprinese osvetljavanju odvojenog toka procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema koji se, u širem smislu, odnosi na organizovano stanovanje i zbrinjavanje ostarelih lica. Ovaj potproces procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema nije u potpunosti odvojen od onog u čijem su središtu penzijsko osiguranje i „proizvedeni“ penzioneri, ali ispoljava značajno drugačija polazišta za otpočinjanje označenog procesa. Dok se u prethodnom slučaju radilo o priznavanju određenih prava povlašćenom sloju društva, sledstveno tome i obaveza, u ovom slučaju se radilo o socijalnoj meri usmerenoj prema ugroženima, ne nužno i starima, kao izvorištu iz kojeg će i starost poći put sazdanja kao društvenog problema. Ukratko, dok se o počecima označenog procesa u prvom slučaju može razmišljati u kategoriji privilegije, u drugom slučaju se radilo o ukazivanju pomoći. Ova karakteristika vremenom se

transformisala u pravo na osnovu obaveze, u slučaju kada je penzionisani sloj društva narastao u meri da je mogao da se izbori za njih, ali i da snosi troškove korišćenja konkretne usluge. Transformacija, međutim, nije bila potpuna zbog čega i danas o usluzi smeštaja i zbrinjavanja starih, umnogome, možemo govoriti kao o ukazivanju pomoći za najugroženije, a kod kojih je siromaštvo, najčešće, dominirajući faktor ugrožavanja.

Prihvatišta za stare naslov je prvog potpoglavlja koje je imalo zadatak da približi preduslove koji si doveli do prakse osnivanja domova za stara lica u godinama nakon Prvog svetskog rata, a koja je, kako je pokazano, bila nastavak osnivanja prihvatilišta za one koji su bili obuhvaćeni širim problemom *ubogih*. Akcioni planovi, kao deo šitih reformskih mera Austrougarske monarhije na teritoriji Vojvodine, ukratko, doveli su do osnivanja uboških tj. sirotinjskih domova u gradskim sredinama u kojima su utočište pronalazile i starije osobe, a ove mere, za proces kasnijeg konstruisanja starosti kao društvenog problema, u okviru srpske države biće važne kao ugledajući modeli tokom 19. veka, ali i kao nasleđe na kojem će se razvijati socijalna politika počev od osnivanja Kraljevine SHS 1918. godine. Ova, najpre, neizdiferencirana briga nastaviće se kroz osnivanje staračkih domova na označenim principima, kao i u nastavku rada već postojećih domova na pridodatoj teritoriji Vojvodine.

U periodu koji je prethodio procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema, u delu u kojem se on odnosio na organizovanja stanovanje i zbrinjavanja u starosti nakon Prvog svetskog rata, bilo je moguće pronaći tragove brige o narastajućoj gradskoj sirotinji. Deo preduzetog modela brige o različitim nevoljnicima podrazumevao je i osnivanje bolnica pod nazivom *špitalj*³⁸³, a koje su pored medicinske funkcije imale i obavezu lečenja siromašnih i beskućnika, među njima i starih. Sledstveno tome, bilo je moguće skrenuti pažnju na to da je *ujedinjavanje u problemu siromaštva (kao problema koji okuplja različite rizike i izvedene probleme) i starosti zadugo oblikovalo proces konstruisanja starosti kao društvenog problema, naročito kada je tok konstruisanja vezan za zbrinjavanje i stanovanje, što je bio slučaj i u Srbije u pretprošlom veku*. Tako, počeci organizovanog zbrinjavanja siromašnih, među njima i starih, u Srbiji datiraju iz 19. veka iako će tek od 20. veka biti moguće govoriti o procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema, u delu

³⁸³ Kasnija upotreba termina *špitalj* podrazumevaće savremeniji vid bolnice.

u kojem se on odnosi na zbrinjavanje i smeštaj tj. stanovanje. Tome je prethodilo višedecenijsko neizdiferencirano baratanje problemom starih koji bivaju podvođeni pod različite kategorije nemoćnih, prevashodno u gradskoj sredini, dok su i siromaštvo i starost na selu bili lični i/ili porodični problem, kao što je više puta istaknuto.

Boljem razumevanju okolnosti pod kojima je formiran izvedeni imperativ učestvovanja u zbrinjavanju i lečenju svakovrsnih nevoljnika, poslužilo je osvetljavanje odnosa između nastajuće srpske države i pojedinca koji sve češće uhlebljenje nalazi u gradu, u kojem nastavlja da živi i u starosti. Paralelno s ovim procesom, tekao i proces narastanja gradske sirotinje prema kojoj su bile usmerene prve akcije grada (pa i države) s ciljem zbrinjavanja njenog zbrinjavanja. Osnova na ovaj način zacrtanog delovanja data je već prvim Ustavom iz 1835. godine kada je oblast socijalne politike prenet na svetovnu vlast, čime je nakon više vekova izuzeta iz okrilja crkve. Pomenuti odnos države i pojedinca razvijao se na principima na kojima je država bila zasnovana kao tzv. *policijska država*, a kao jedna od posledica dogodilo se to da je Policiji pripala uloga opšteg nadzora i kontrole ali, za ovu studiju još važnije, i obaveza staranja o svim socijalnim pitanjima. Dalje, omeđavanjem onih nad kojima država želi punu kontrolu tj. onih od 18 do 50 godina, stvoren je i dodatni preduslov za razdvajanje onih koji su u punoj radnoj snazi i onih koji nakon pedesete godine počinju polako da se izdvajaju kao *stariji*. Ova vrsta omeđavanja različitih kategorija stanovništva prema dobnom kriterijumu tj. njihovo prepoznavanje od strane zakonodavca, bilo je važan preduslov za usmeravanje kasnije brige ka njima, prema zadatom kriteriju. Međutim, ulogu zbrinjavanja u 19. veku i dalje je imao gradski špitalj, a tek donošenjem *Zakona o uređenju sanitetske struke i o čuvanju narodnog zdravlja* iz 1881. godine stvoreni su dodatni uslovi za promenu funkcije ove ustanove, od kada je moguće pratiti razvoj zdravstvenih prilika na ovim prostorima. Kasnija intervencija države, naime, dovela je do toga da *bolnice preuznu primarno medicinsku ulogu, a na ovaj način stvoreni su i indirektni uslovi da se briga o nevoljnicima, kao opštoj kategoriji, time i o starima, najpre uže profiliše, a onda i profesionalizuje, što će biti kasniji pokazatelji da je proces konstruisanja starosti kao društvenog problema potvrđen tj. da se nalazi u redu onih problema koji ne mogu lako nestati iz arene društvenih problema.*

Prve organizovane akcije za smeštaj ugroženih starih, ukratko, javile su se nakon Prvog svetskog rata, kada stari postepeno počinju da budu prepoznati kao zasebna kategorija društva s tim da se na planu stanovanja i zbrinjavanja i dalje sreće ujedinjavanje u problemu sa nemoćnima različitog profila kod kojih se siromaštvo izdvajalo kao dominirajuća karakteristika. Dokaz ovoj tvrdnji pronalazi se u činjenici da su najpre siromašni stari stekli pravo na domski smeštaj, te da su *prvi domovi građeni upravo za socijalno ugrožene stare*. Međutim, njihovo, makar i delimično, izdvajanje bio je razlog zbog kojeg je poratni period sagledavan kao onaj od kojeg započinje prirodno-istorijski sled u procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema, u toku procesa konstruisanja koji se odnosi na organizovano zbrinjavanje i stanovanje. Mere koje su tome doprinele bile su izraz eksternih uticaja preoblikovanih u skladu s lokalnim specifičnostima. Ukratko, modernizacijski procesi, koji su tekli paralelno sa zakasnelom industrijalizacijom, usloveli su uspostavljanje konkretnih ustanova, mada je i dalje izostajalo u potpunosti izdiferencirano zbrinjavanje. Sam pravni osnov pružen je *Vidovdanskom ustavu* Kraljevine SHS iz 1921. godine koji je, kako je i na prethodnom primeru pokazano, rezultat eksternih pritisaka i usvajanja inostranih modela rešavanja različitih problema. Budući da je pružanjem zakonstih rešenja otvorena druga faza procesa konstruisanja, nakon eksternih zahteva i onih koje je država formulisala s ciljem uklapanja u globalne okvire, bilo je važno uputiti i na interesne grupe koje su nastavile da učestvuju u procesu sazdanja konkretnog toga konstruisanja starosti kao društvenog problema. Ukratko, među ključnim suvlasnicima nad starosti kao društvenim problemom izdvajaju se: opštine (čiji rad kontroliše i određuje država), prvi put se u rad domova uključuju i organizacije socijalnog sektora (tzv. humane organizacije), a kao treći potencijali suvlasnici javljaju se tzv. moralni krstaši (poput Nikole Spasića koji zaveštava sredstva za osnivanje doma za star u Knjaževcu).

Na ovom mestu valja još jednom potvrditi da je, i u ovom toku konstruisanja, starost krnji društveni problem. Potvrdu tome nalazimo u činjenici da starost još nije izašla iz obuhvata siromaštva i nemoći. Ipak, periodu između dvadesetih i tridesetih godina 20. veka pripada međa u vremenu od kada postoji pojačana aktivnost izgradnje domova za zbrinjavanje ugroženih starih lica. To je bilo moguće pokazati na osnovu prakse osnivanja domova na teritoriji Srbije, i nastavka rada onih na pripojenoj teritoriji Vojvodine.

Kada je reč o samom prirodno-istorijskom modelu tj. o stepenu poklapanja konkretnog konstrukta s onim što predlažu Spektor i Kicus, onda valja ukazati na nekoliko *specifičnosti*. Naime, problem biva rešavan ujedinjenjem s nadkriljujućim problemom siromaštva i kao izraz uklapanja u okružujuće, evropske tokove socijalne politike. U tom smislu, postoji odstupanje od prve faze, budući da nisu registrovane interesne grupe koje su se zalagale isključivo za rešavanje problema starih, niti su postoje interesne grupe od njih sastavljene. Druga faza, u kojoj postoje zakonom predviđena rešenja, pružaju mogućnost uključivanja interesnih grupa poput tzv. humanih organizacija, s tim da se opština izdvaja kao jedan od značajnijih suvlasnika. Međutim, ono što se prvi javlja jeste pojava moralnih krstaša, a kada je reč o domskom zbrinjavanju starih. Zatvaranje u treću fazu, u kojoj se javlja i promena centralnog područja problema, trajeće do kraja Drugog svetskog rata i u prvom poratnom periodu, nakon čega će se iz nje razviti prva faza novog društvenog problema, vezanog za stanovanje i zbrinjavanje narastajućeg sloja penzionera.

Drugo potpoglavlje nosi naslov *Mreža staračkih domova u periodu nakon Drugog svetskog rata* i nastojalo je da obuhvati period nastanka prvih domova za penzionere, pred kraj pedesetih godina 20. veka, do završetka procesa izgradnje gerontoloških centara koji se osnivaju od šezdesetih do osamdesetih godina prošlog veka. Međutim, prvi zadatak ovog potpoglavlje bio je da uputi na posleratno ideološko raskidanje s prošlošću, pri čemu se ona ili negirala ili je bila proglašena za nazadnu i lošu, što je sve zajedno vodilo mogućnosti da *pređašnja treća faza krene put kao prva faza novog problema*.

Kao prvu značajniju promenu *u poratnom periodu trebalo bi istaći promenu vlasništva nad društveni problemom kada država postaje jedini nosilac socijalog staranja*. Ova promena uslovila je nestanak pređašnjih aktera koji su učestvovali u organizovanju domskog zbrinjavanja, poput tzv. humanih društava i imućnih pojedinaca. Umesto njih, zajedno sa državom nastojaće, i donekle, uspeti da deluje Udruženje pezionera, koje je ujedno i prva organizacija sa znatnijim uticajem formirana od strane onih čija prava zastupa. Pojava prvog delotvornijeg samoorganizovanja penzionera uticaće i na to da domovi postanu domovi penzionera tj. da glavni korisnici budu iz redova onih koji su sami snosili troškove boravka. Međutim, od ove promene moglo je doći tek znatnijim zasnivanjem penzionisanog sloja društva, na prelazu pedesetih i šezdesetih godina, dok

praksu domskog zbrinjavanja starih u međuvremenu karakteriše, u prvom redu, prostorni diskontinuitet u odnosu na domski smeštaj u predratnom periodu. Njegova ključna karakteristika podrazumevala je iseljavanje domova iz gradskih sredina i naseljavanje korisnika u domove otvorene u ruralnim zonama. Ovo preinačenje nije bilo apsolutno, što je pokazano na primeru vojvođanskih gradova, ali je olakšalo *prekrajanje prirodne istorije društvenog problema* u delu u kojem je on vezan za organizovano stanovanje u starosti. Druga okolnost koja je pogodovala označenom prekrajanju jeste činjenica da su predratni domovi promenili namenu u gradskim sredinama usled čega je bio olakšan zaborav prakse koja je prethodila akcijama preduzetim u društvu koje preuzima novu orijentaciju. Razloge za ovakvo postupanja valja pronaći, upravo, u ideološkom zaokretu koji je insistirao na novim rešenjima i na akcijama u čijem su središtu bili problemi radništva. Tako se dogodilo da među socijalim pitanjima, ona koja su bila orijentisana na domsko zbrinjavanje starih, bude skrajnuto. Pored toga, raskidu s predratnim nasleđem, pristupljeno i iz razloga što nije postojala spremnost ili mogućnost da se nepovoljno stanje reši na bolji način, od onog koji je podrazumevao iseljavanje starih na seoska gazdinstva, na kojima je oni sposobniji trebalo da privređuju. Činjenica da je novo društvo bilo okrenuto novom čoveku, aktivnom radniku, kao i da je bilo posvećeno odgajanju novog naraštaja za nova vremena, nije ostavila prostora (i u doslovnom smislu) za čoveka koji je ostario u pređašnjem uređenju, pa ni ostarelom radniku. Da bi starost krenula novim putem konstruisanja kao društvenog problema, i da bi zadobila legitimitet, bilo je potrebno da bude „proizveden“ novi *starac*, pripadajućih novom državnom modelu, *starac penzioner*.

Na označeni način, *starost nastavlja proces konstruisanja u okviru procesa konstruisanja problema vezanog za penzionera i njihove organizacije*. Ukratko, pređašnja treća faza transformisana je u prvu, ali opet na takav način da je starost potvrđena kao parcijalno konstruisani fenomen, dakle, krnji konstrukt. Jedan od ishoda, na ovaj način konstruisane starosti, rezultirao je otvaranjem „prvih“ domova za penzionere. Činjenica da su osnovani domovi koji su prvi put bili orijetisani ka penzionerima, ne može neutralisati onu koja se odnosi na to da su prvi domovi za stare bili domovi za siromašne stare. Međutim, veza sa prethodećim praksama raskinuta je usled još jednog uticaja. Pored potcrtanog raskida kao posledice produkovanja ideološke „istine“ i definisanja prakse kao

nove, odnosno začetne forme, drugi raskid bio je omogućen posrednim delovanjem nauka i proisteklih praksi, a koje u središtu imaju (i) stare. Ukratko, profesionalizovane prakse u vezi s domskim zbrinjavanjem nisu bile spremne da dele svoje polje delovanja sa onim što se nije uklapalo u tada sazdavajuće gerontološko polje.

Treće potpoglavlje, pod naslovom *Smeštaj za stare kao smeštaj za „druge“*, bilo je posvećeno osvetljavanju ujedinjavanja u problemu *starosti* i drugih vrsta *nemoći* koje se na polju domskog zbrinjavanja ispoljava kako od začetaka ove prakse, tako i u savremenom periodu kojem pripada treća faza procesa konstruisanja. Ova faza označena je kao treća, upravo zbog toga što je *došlo do promene centralnog područja problema*, koji je u, međuvremeno, podrazumevao domsko zbrinjavanje starih, a koji je sazdan nakon Drugog svetskog rata. Međutim ovo podvajanje starih u domskim kapacitetima bilo je pre formalne prirode, dok u praksi nikada nije funkcionisalo. Ono što je, međutim, savremena novina jeste to da se i na planu zakonskih rešenja pristupilo nedovoljno izdiferenciranom domskom smeštaju. Ono stanje koje danas dozvoljava da se na istom mestu nađu različite kategorije korisnika: od starih, preko invalida, psihički izmenjenih, izbeglica... jeste stanje tzv. *socijalne potrebe*. Ovome valja dodati i formalno izjednačavanje „starih“ i „odraslih“ koji bivaju smešteni u iste ustanove. Ukratko, činjenica da *starost* nije uspela da se odvoji od šireg problema siromaštva i različitih ugroženosti koje se dovode u vezi sa njim, učvrstilo je dokaz o tome da je starost konstruisana kao krnji društveni problem.

Iz konstruktivističkog ugla posmatranja, bilo je važno naglasiti i izostajanje stručnjaka, u prvom redu onih koji se bave gerontopsihijatrijom, kao onog elementa koji bi mogao uticati na promenu odnosa prema domskom zbrinjavanju različitih kategorija starih lica u domovima, kao i prema onima koji to nisu, ali su u njih smešteni. Pored toga, ukazano je i na činjenicu da je nemoć (i starih i ostalih „drugih“ da se odupru izjednačavanju koje vodi nemogućnosti zadovoljenja njihovih, potencijalo, veoma različitih potreba) održavalac ovakve situacije. Ova nemoć ponajviše je prepoznata u nemogućnosti samoorganizovanja.

U okviru četvrtog potpoglavlja, *Dopunska rešenja u starosti kao društvenom problemu*, analizirana su četiri dopunska rešenja: privatni domovi za stara lica, usluge geronto domaćica, dnevnih centara i klubova za stare, kao i hraniteljstvo. Ove četiri usluge gerontološka literatura označava kao alternativne, a da bi se ona razlikovala od onoga što

konstruktivistička teorija definiše kao alternativu, vezanu za četvrtu fazu prirodno-istorijskog modela, ova rešenja u studiji su nazvana dopunskim, i pored toga što neka od njih pokazuju karakteristike date faze u procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema. Zbog toga je pravljena razlika između usluga privatnih domova za stara lica i geronto domaćica, sa jedne strane, i dnevnih centara i klubova za stare i hraniteljstva, sa druge strane kada nije ostvaren transfer u četvrtu fazu modela prirodne istorije. Ono na što je posebno skrenuta pažnja jeste činjenica da su sva ova dopunska rešenja izjednačena imperativom novijeg datuma da se starosti pristupa s platforme pružanja usluga, a što je ovu praksu povezalo sa tržišnom ekonomijom. Označene usluge, ukratko, podležu tržišnom principu i u skladu su s formulisanjem pitanja u vezi sa starošću kao dela reformskih procesa u okviru sveobuhvatnih društvenih stremljenja koja obuhvataju i konstruisanje starosti kao društvenog problema.

Privatni domovi za stara lica koji nasataju, kako se navodi, kao posledica kretanja na tržištu rada i na privatnom preduzetništvu, kao i posledica nedovoljno razvijenih kapaciteta za brigu o starima, postaju značajno dopunsko rešenje postojećeg sistema socijalne zaštite (pa i alternativan, iz konstruktivističkog ugla). Zasnivanje ove, za nas nove prakse postaje moguće donošenjem *Zakona o socijalnoj zaštiti i obezbeđivanju socijalne sigurnosti građana* 2005. godine čime je prekinut monopol države tj. opštine nad datom uslugom. Ono što je moguće očekivati jeste da će rasti pritisak delatnika u ovoj oblasti na donosioce zakonskih rešenja, budući da su motivisani profitom i da su jasno uočljivi zahtevi koje izriču poslenjih godina. Kao jedan od dominantnih zahteva, izriču potrebu smanjenja propisanih standarda za osnivanje ustanove ovog tipa. Osnivanje *Udruženja privatnih domova* 2006. godine u Beogradu koje je za cilj postavilo pokušaj da se bori protiv zloupotrebe starih lica i za legalan i profitabilan rad u datoj oblasti, upućuje na zaključak da, uprkos uvreženom mišljenju, i starost jeste „dobra roba“ čemu u prilog ide činjenica da se dobar deo pružanja označene usluge odvija u sivoj zoni poslovanja.

Na primeru usluge geronto domaćica bilo je moguće uputiti na značajno ujedinjavanje u problemu: starih i osetljivih kategorija nezaposlenih na tržištu rada, u koje, prevashodno, spadaju žene. U ovakvom povezivanju problemskih elementima kada se kao vlasnici nad društvenim problemom pojavljuju lokalne samouprave i nevladin sektor, polje delovanja

valja sagledati kao deo šire akcije za smanjenje stope siromaštva, ovoga puta kroz smanjenje stope nezaposlenosti kao izvora siromaštva.

Dnevni centri i klubovi za stare predstavljaju dopunska rešenja koja na prvom primeru nisu uspela da zažive, iako se imperativi za uspostavljanje nalaze u strateškim dokumentima, dok na drugom ispoljavaju značaju teškoću u funkcionisanje prevashodno zbog nedovoljnih kapaciteta. Razloge potcrtanog neuspeha da se zasnuje usluga dnevnih centara, kao vida otvorene socijalne zaštite namenjen funkcionalno poluzavisnim osobama koje imaju izvesni stepen invaliditeta i podele brige oko stare osobe između društva i porodice, možemo pronaći, upravo, u apostrofiranoj intenciji *podele brige*. Naime, kako nije došlo do podele brige, tako ona nastavlja da funkcioniše ili kao porodični problem, dakle, u krugu ličnog i privatnog, ili kao društveni problem kada je nosilac država (ili opština), a u slučajevima kada se radi o staroj osobi u stanju socijalne potrebe. Na osnovu iznetog, bilo je moguće izvesti dva zaključka. Prvi se odnosi na to da je starost i dalje krnje konstruisani društveni problem. Drugi upućuje na to da će takvim i ostati sve dok država tretira porodicu kao jedino odgovornu za brigu o svom ostarelom članu, usled čega dolazi do gubljenja legitimiteta starosti onih starih koji žive u okrilju porodice, iako je garantovan strateški dokumentima donetim s ciljem razvoja socijalnog staranja. Praksa klubova za stara lica pokazuje bolje rezultate, ali se kao problemi mogu izdvojiti: nedostatak prostora, nemogućnost zapošljavanja stručnog kadra, kao i izostajanje organizovanja porodica sa kojima je predviđeno da država podeli brigu o starima.

Gubljenje legitimiteta bilo je uočljivo i na planu hraniteljstva u starosti, čime je ona dodatno potvrđena kao krnje konstruisani problem. Ukratko, dok *Porodični zakon* prepoznaje samo decu tj. maloletna lica gde hraniteljstvo može trajati do dvadeset šeste godine hranjenika, strateška dokumenta poput *Strategije razvoja socijalne zaštite* iz 2005. godine i *Nacionalne strategije za smanjenje siromaštva* iz 2006. godine apostrofiraju potrebu razvoja usluge hraniteljstva starih koja podrazumeva njihovo smeštanje u hraniteljsku porodicu... Ovaj raskorak čini krupnu formalnu prepreku za bolje zasnivanje označene prakse koja, u tragovima, ipak, postoji. Kao jedan od zaključaka moguće je naglasiti da *ujedinjavanje u problemu starih i nezaposlenih, u slučaju kada valja zasnovati*

novu „profesiju“ geronto-hraniteljice, takođe, nije uspeo, baš kao i onaj vid usluge koji je kroz dnevne boravke trebalo da bude usmeren ka pomoći porodici.

Poslednje poglavlje studije nosi naslov **Starost kao resurs**. Njegovoj izradi pristupljeno je s namerom da se pruže najvažnije napomene kada se starost sagledava kao resurs za nauku, političke partije koje su profilisane kao partije penzionera i nevladin sektor koji je delom ili u potpunosti orijentisan prema starima.

Prvo potpoglavlje *Starost kao resurs za socijalni rad* bilo je posvećeno nastajanju socijalnog rada u globalnim i lokalnim okvirima, kao i onim aspektima u kojima se naučno u delatno usmerenje ove discipline odnose (i) na ostarelog čoveka. Početno marginalizovana pozicija socijalnog rada u odnosu na psihologiju, u prvom redu, ali i druge naučne oblasti i iz njih proistekle prakse, a koje su delile isto polje proučavanja i delovanja stimulatивно je delovala na to da se delatnici, između ostalog, zalažu za orijentaciju ka „univerzalnim“ problemima. Ovo je, ukratko, značilo pokušaj iskoraka iz bavljenja pojedincima koji su bili označeni kao „devijantni“ tj. nosioci „patološkog“ ponašanja, a kojima je socijalni rad bio posvećen od nastanka. U predmetnom zaokretu bilo je moguće primetiti novu orijentaciju ka penzionerima koji nisu imali ove „neželjene“ karakteristike, ali koji se označavaju kao ona skupina čije bi probleme trebalo rešavati. U polje delovanja socijalnog rada danas, između ostalog, spada: hraniteljstvo u starosti, starateljstvo u starosti, pitanje procene stanja socijalne potrebe s kojim je u vezi izricanje mere smeštaja u domske kapacitete, ali i pitanje procene uslova za ostvarenje svih vidova materijalne pomoći, čime se odlazi do tačke u kojoj je moguće pokazati značajan uticaj koji socijalni radnici mogu imati na ostarelu populaciju koda je ona deo klijentele. Ipak, čini se da ovaj uticaj socijalnim radnicima nije uspeo da pruži moć koja bi im obezbedila prominentnije mesto među delatnicima koji dele isto polje delovanja i proučavanja.

Drugo potpoglavlje nosi naslov *Formulisanje novih nauka – gerijatrija, gerontologija i socijalna gerontologija*, i kao i prethodno, bilo je posvećeno proučavanju naučnog delovanja, koji konstruktivistička teorija označava kao jednu od mogućih varijanti ljudske prakse koja, u konkretnim slučajevima, pripada procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema. Analizi je bilo pristupljeno prema hronološkom sledu u formulisanju označenih naučnih disciplina.

Ono što je na ovom mestu moguće ukratko izneti kao zaključak u slučaju ove tri discipline, koje su u potpunosti posvećene proučavanju starosti/starenja jeste to da je gerontologija kao danas krovna nauka izvorište imala u gerijatriji koja danas, kao i socijalna gerontologija, predstavljaju grane ove sveobuhvatne nauke. Međutim, ono što je bilo moguće konstatovati jeste činjenica da u gerontološkom polju dominiraju gerijatrijski uticaji, dok se odnos društva i starenja proučava u okviru socijalne gerontologije koja se ocenjuje kao najmlađa među najmlađima. Ipak, kao najvažniji zaključak valja istaći to da su sve naučne linije gerontologije, kao objedinjujuće i krovne nauke, ispoljile ono što Fal naziva koalicionim potencijalom, a što omogućava manje istaknutim medicinskim granama, ali i ovde izdvojenih naučnim pravcima, da se udruženim snagama, ili ujedinjavanjem u problemu, bolje pozicioniraju u odnosu ili na druge nauke ili na druge grane onih naukama kojima, takođe, pripadaju što naročito važi za gerijatriju. Kao izraz združenog delovanja i postignutih uspeha valja sagledati osnivanje i rad Gerontološkog društva Srbije 1973. godine, a koje okuplja delatnike različitog profila kojima je zajednički imenitelj bavljenje starošću i starima. Ova interesna grupa danas učestvuje u kreiranju politika koje su odnose na starog čoveka, a saraduje i sa drugim interesnim grupama koje imaju isto polje delovanja, pre svega sa organizacijama nevladinog sektora.

Treće potpoglavlje, koje je naslovljeno *Političke partije penzionera*, bilo je posvećeno osvetljavanju *promene referentnog okvira konstrukcije*, koja nastupa promenoma u državnom uređenju u poslednjoj deceniji 20. veka. Za ovu studiju, jedna od najznačajnijih promena podrazumevala je otvaranje ere višestranačja koje je vodilo pojavi političkih partija koje su bile delom ili u potpunosti programirane kao penzionerske.

Prve interesne grupe oformljene kao penzionerske partije ispoljile su davnašnje ujedinjavanje u problemu s radništvom, nezaposlenim delom populacije, invalida, seljaka... a kao glavno vezivno „tkivo“ pojavljuje se siromaštvo koje devedesetih godina 20. veka, kako je pokazano, najviše pogađa ove kategorije stanovništva. Međutim, najmanje dva razloga dovela su do toga da oko ovih partija ne bude skoncentrisana znatnija politička moć. Prvi razlog obrazložen je činjenicom da je tada vladajuća SPS nastala spajanjem SKS i Socijalističkog saveza, a da su Savezi penzionera bili kolektivni članovi Socijalističkog saveza radnog naroda, jedne od najmasovnijih društveno-političkih organizacija u SFRJ

pod kontrolom i dominacijom Saveza komunista. Na ovaj način dolazi do „usisavanja“ članstva u okrilje SPS koja od sredine devedestih godina 20. veka počinje da biva sagledavana kao partija neaktivnog, pa i nazadnog, dela populacije u koju spadaju i penzioneri. Drugi razlog mogao bi se pronaći u tome što su ove partije, okrenute socijalnim pitanjima, izgubile potencijalo mesto u okolnostima kada je bavljenje nacionalnim, često i nacionalističkim, odnelo prevagu u političkim usmerenjima onovremenih partija. Na osnovu izrečenog bilo je moguće uputiti na dve vrste posledica. Prva je podrazumevala negativno etiketiranje starijih glasača, budući da su proglašavani za faktor koji nije dozvoljavao smenu režima tokom devedestih godina 20. veka. Druga posledica svodila se na to da su partije penzionera izbrisane iz Registra političkih stranaka 2010. godine kada je za opstajanje u njemu bilo potrebno pribaviti 10.000 glasova.

Umanjena moć SPS omogućila je osnivanje prve interesne grupe koja je uspela da postigne znatnije političke rezultate, a koja je formirana, upravo, kao partija penzionera. Reč je o PUPS koji nastaje 2005. godine, a koja nastoji da privuče i glasače koji ne pripadaju najstarijem sloju društva. Međutim, potvrđivanje većeg političkog uticaja bilo je moguće tek pošto su PUPS i reformisani SPS, između ostalih, formirali Vladu 2008. godine. Isti uspeh PUPS je s koalicionim partnerima postigao i 2012. godine, kada je predsednik partije Jovan Krkobabić drugi put postaje potpredsednik Vlade i ministar rada, zapošljavanj i socijalne političe. Na ovaj način, najvažnija pitanja u daljem procesu konstruisanja starosti kao društvenog pripadaju jednoj penzionerskoj partiji, a označeni uspeh upućuje i na potencijalu političku moć starijih glasača kao prečici za priznavanje bolje pozicije u društvu. Međutim, broj penzionera koji se često povlači kao dokaz političke moći PUPS od 1.650.000 potencijalnih glasača, valja uzeti s rezervom jer u njega spadaju i invalidski i porodični penzioneri, dakle ne isključivo najstarija populacija koja, trebalo bi podsetiti, tvori glasačku snagu različitih političkih aktera, ne nužno konkretne partije koja ih „okuplja“ u svom nazivu. Pored delovanja PUPS, bilo je reči i o UPISP – lokalnoj partiji koja deluje na teritoriji Novog Sada, ali koja ima ispoljeniju humanitarnu ulogu, nego političku.

Poslednje potpoglavlje finalog poglavlja nosi naslov *Otkrivanje starosti – nevladin sektor* i upućuje na drugu važnu posledicu promene referentnog okvira konstrukcije usled

promene u okviru državnog oređenja. Označeno „otkrivanje“ posledica je mogućnosti i dozvole osnivanja nevladinih organizacija, na modernim principima, počev od devedesetih godina 20. veka. Od ovog perioda registruje se i pojava nevladinih organizacije čije je polje nekad u potpunosti, a češće samo delimično, orijentisano ka starijoj populaciji. Ujedinjavanje u problemu, i pri organizovanju označenih organizacije, bilo je uočljivo na planu udruživanja u problemu različitih socijalno ugroženih kategorija društva, ujednačenih na planu siromaštva, a kada se radilo o pojediničnim organizacijama. Kada se radilo u združenom delovanju, onda je bilo moguće uputiti u nastanak mreže i klastera kao interesnih grupa koje su na ovaj način nastojale da efikasnije izriču zahteva u vezi sa starijom populacijom. Međutim, i pored označenog ujedinjavanja, ove organizacije postižu najviše uspeha na planu pružanja pomoći i usluga najstarijima, dok izostaje uspeh kod jednog od najznačajnijih pitanja kakvo je uvođenje socijalnih penzija. S druge strane, ove organizacije predstavljaju važnu komponentu, iz konstruktivističkog ugla posmatranja, koje čine potencijalno jezgro sa znatnijim potencijalom za vršenje pritiska na zakonodavca s ciljem regulacije i promene službenih planova koji bi dalje mogli voditi redefinisanju starosti kao društvenog problema.

Među krajnjim zaključcima, koji se odnose na oba toka procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema, kao i na njeno novije potvrđivanje kao resursa za nauke (koje su orijentisane ka proučavanju starosti, starenja ili starih) i iz njih razvijene prakse, političke partije penzionera i nevladin sektor (koji je posvećen radu sa starima ili zagovaranju njihovih prava), važno je pocrtati to da su *najznačajnije promene bile omogućene, pa i dozvoljene, promenama referentnih okvira u odnosu na koje je starost mogla da „postoji“*. Promene referentnih okvira, ukratko, vodile su mogućnosti da se starost *iz reda ličnih i/ili porodičnih problema transformiše u red onih koji se definišu kao društveni*. Od njih je, takođe, zavililo i to da li će odvojeni tokovi procesa konstruisanja ući u krajnje faze i do koje mere će se one razviti. Referentni okviri koji će dozvoliti saznavajuće, u pojedinim slučajevima i finalne faze procesa u procesu konstruisanja starosti kao društvenog

problema, u najkraćem, mogu se okarakterisati kao oni okviri koji su u direktnoj vezi sa državnim uređenjima: bilo da država tek nastaje u 19. veku; da se razvija kao Kraljevina SHS i Kraljevina Jugoslavija; da zauzima novi ideološki kurs nakon Drugog svetskog rata i počev od DFJ, FNRJ, SFRJ produkuje vlastite imperitive u skladu sa socijalističkim usmerenjem; da doživljava raspad i da se proces konstruisanja nastavlja u kriznim devedesetim godinama 20. veka u okviru SRJ; sve do poslednje promene koju možemo vezati za period od 2000. godine kada država proglašava otpočinjanje reformskog procesa a koji se danas, u izvesnoj meri, odvija u okviru Republike Srbije.

Tokom procesa dekonstruisanja starosti kao društvenog problema, na više mesta je skrenuta pažnja na *važnost eksternih uticaja*, kako na promenu referentnih okvira, tako i na implikacije ovih promena na označene tokove procesa konstruisanja i potvrđivanja starosti kao resursa za označene interesne grupe. Na ovom mestu pažnja će biti skrenuta na one uticaje koji su vodili promeni na planu procesa konstruisanja bilo da na nju deluju direktno ili indirektno. Prva promena referentnog okvira i za prvu fazu procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema najvažnija, u delu u kojem je potproces vezan za nastajanje penzijskog osiguranja i penzionih fondova, kasnije i penzionisanog sloja društva u punom obimu, bila je postavljena u samo zasnivanje srpske države i one procese koji su vodili organičavanju apsolutističke vladarske figure. Eksterni uticaji odnose se na međunarodne pritiske da se donese tzv. Turski ustav, tj. Četvrti hatišerif, nakon suspenzije Sretenjskog ustava 1835. godine. Oba ustava su, naime, priznala pravo činovnika na penziju. Drugi uticaj, koji takođe može biti obeležen kao eksterni u odnosu na ostarelu populaciju, podrazumeva da su onovremeni prominentniji delovi društva tj. činovnici koji su bili formirani iz ustaničkih redova ili pridošlih obrazovanih Srba, u sklopu šire akcije obezbeđenja vlastitih prava, ostvarili i privilegiju da budu osigurani u starosti, počev od 1841. godine kada stupa na snagu Uredba o penzijama činovnika. Od ovog trenutka proces konstruisanja starosti ako društvenog problema će teći kontinuirano, uz povremeno gubljenje legitimiteta pojedinih starosti koje će biti ovim procesom priznavane, ali će, važno je naglasiti, starost do današnjih dana ostati u areni s drugim društvenim problemima.

Drugi značajan eksterni uticaj na proces konstruisanja starosti ako društvenog problema nastaje posle Prvog svetskog rata kada Kraljevina SHS u svoje zakonodavstvo ugrađuje principe socijalne politike razvijene, prevashodno, na tlu onovremene Evrope, prethodno ih garantujući *Vidovdanskim ustavom* iz 1921. godine. Potpisivanjem međunarodnih ugovora otvorena je mogućnost za uspostavljanje penzijskog osiguranja radnika, kao dela radničkog osiguranja koje počinje da funkcioniše od 1922. godine. Isti principi bili su ugrađeni i u indirektno otvranje polja za organizovano domsko zbrinjavanje starih ljudi, zbog čega početnu fazu u procesu konstruisanja starosti kao društvenog problema, kroz označeni potproces, pronalazimo u periodu nakon Prvog svetskog rata.

U red značajnijih eksternih uticaja trebalo bi svrstati one do kojih dolaze u savremenom reformskom procesu koji zahvata sve planove, pa i one koji se odnose na polje penzijskog osiguranja i šire polje socijalne politike. Neki od zahteva koji su postavljeni pred RS, s ciljem ostvarenja preduslova za ulazak u EU, odnose se na smanjenje stope siromaštva, na reformu penzijskog sistema i socijalne zaštite. Ovi procesi vodili su važnim „ishodima“ u procesu konstruisanja, od toga da je uveden treći stub penzijskog osiguranja, do toga da se kontinuirano menja starosna granica za penzionisanje, što direktno utiče na definisanje starosti, kada se starost posmatra kao „produkt“ radne sfere. Ovi procesi doveli su i do potrebe da se redefinišu imperativi u oblasti socijalne zaštite. Eksterni uticaji, ukratko, mogli su osigurati legitimitet starosti kao društvenog problema, ali su mogli biti i preoblikovani u skladu s lokalnim specifičnostima na takav način da starost, na neko vreme, izgubi legitimitet, što je obeležje ovog procesa do savremenog perioda. Eksterni uticaji, takođe, upućuju i na odstupanje od teorijom programirane prve faze, budući da zahevi dolaze sa najvišeg međunarodnog nivoa i da izostaju interesne grupe koje neko stanje definišu kao nepovoljno ili za svoje članove ili za članove one grupe čija prava zastupaju.

U skladu sa zaključenim, potvrđivanje legitimiteta starosti kao društvenog problema, zavisilo je ili od eksternih uticaja ili uspeha različitih interesnih grupa da osiguraju proces konstruisanja. U skladu sa potonjima, formirano je i vlasništvo nad datim društveni problemom koje se u protekla, gotovo dva veka, smenjivalo i bilo ili isključivo vlasništvo države, ili suvlasništvo koje je država delima s drugim akterima u procesu konstruisanja

datog društvenog problema. Isključivo vlasništvo države nastupa posle Drugog svetskog rata kada postaje glavni nosilac i socijalnog osiguranja i socijalne zaštite (s tim da će se i ovde sutruktura vlasništva menjati sve do Samopравnih interesnih zajednica). Pre toga ovaj proces je pripadao ili zasebnim fondovima penzijskog osiguranja, ili opštini, tzv. humanim društvima i tzv. moralnim krstašima, u sklopu organizovanog domskog smeštaja, primera radi. Savremeni period upućuje na čitav splet suvlasništva, s tim da u oblasti penzijskog osiguranja vlasništvo države podrazumeva većinsko vlasništvo. U slučaju socijalne politike, šire uzev, u deli koji se odnosi na baratanje problemima starih vlasništvo je prošireno i na različite profesionalne grupe, udruženja i organizacije, ali pripada i lokalnoj samoupravi.

Prethodni zaključci vode potrebi detaljnijeg upućivanje u interesne grupe koje su zagovarale određene zahteve, a koje se u izvesnom stepenu mogle imati i suvlasništvo nad društvenim problemom. Međutim, ono što je najvažnije potcrtati na ovom mestu jeste to da je organizovanje starih, mahom, izostajalo. Tamo gde ga je bilo, međutim, imalo je i političku zaleđinu kao zalog opstajanja. Interesne grupe, prema hronološkom sledu, koje su učestvovalе u potprocesu vezanom za konstruisanje starosti kao društvenog problema povezanog sa penzijskim osiguranjem, penzionim fondovima i formiranim penzionisanim slojem društva u punom obimu su: opozicija iz reda činovnika (kasnije Ustavobranitelji); bogate i siromašne zanatlije (koje izriču različite zahteve); radništvo pre Prvog svetskog rata za čije bi delovanje trebalo vezati Srpsku socijaldemokratsku stranku i Glavni radnički savez; Udruženje tj. kasniji Savez penzionera koji deluje u bliskom odnosu sa sindikalnom organizacijom kao starijom i moćnijom... Na ovom mestu valja podsetiti i na to da su poljoprivrednici stekli pravo na penzijsko osiguranje bez interesne grupe koja je delovala u tom pravcu, kao i na to da delovanje interesnih organizacije u okviru nevladinog sektora nisu uspele da službeni plan preinače na takav način da budu uvedene socijalne penzije. Interesne grupe na polju domskog smeštaja mogu biti podeljene u period pre Drugog svetskog rata gde spadaju opština, humana društva i organizacije koje deluju i ime pojedinca. Nakon rata vlasništvo će biti državno, a kao suvlasnici će pokušavati, i do iznesne mere uspeti, da se nametnu organizovani penzioneri. Interesne grupe oformljene iz profesionalnih grupa, nastalih u okviru zasnovanih nauka socijalog rada, gerijatrije, gerontologije i socijalne gerontologije, počev od 1973. Godine tvoriće zasebnu interesnu

grupu koju predstavlja Gerontološko društvo Srbije. Ono i danas deluje združeno s novim suvlasnicima nad društvenim problemom koji su počeli da se javljaju počev od 1990. godine. Radi se, dakle, o nevladinom sektoru kao suvlasniku. Jedan od važnijih suvlasnika danas nalazi se u političkom bloku i tvori ga PUPS čiji je predsednik aktuelni potpredsednik Vlade i ministar rada, zapošljavanja i socijalne politike.

Kao krajnji zaključak još jednom je važno potcrtati to da je starost konstruisana kao krnji društveni problem. Krnjost je bila registrovana i u odnosu na odstupanje od programiranog modela prirodne istorije, ali i odnosu na pojavu gubljenja legitimiteta, kao što je pokazano. Međutim, krnjost je bila registrovana i u odnosu na obuhvat lica koja su se u istorijskom sledu smatrala starim. Ono što danas možemo registrovati jeste da su sve profesionalne grupe ostvarile pravo, i obavezu, na penzijsko osiguranje. Međutim, ni danas ne možemo govoriti o tome da su svi građani stekli pravo da njihova starost bude priznata i prepoznata kao ona čije probleme valja rešavati. Iz obuhvata penzijom zagarantovane starosti danas su isključeni neosigurani stari bez primanja. Pitanje današnjeg siromaštva vraća nas početku procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema u okviru organizovanog smeštaja i zbrinjavanja kada domski kapaciteti za stare nastaju ko izraz saniranja siromaštva u društvu posle Prvog svetskog rata. U skladu s iznetim, kao poslednja napomena biće izneto to da je starost konstruisana u okrilju siromaštva kao krnje konstruisani društveni problem, jer je umnogome oblikovana kao pripadajuće svojstvo ugroženom sloju društva. Ona starost koja je proces konstruisanja započela kao izraz privilegije malobrojnom sloju koji je u 19. veku pripadao radnoj sferi, danas je društveni problem zasnovan na priznatom pravu i ispunjenim obavezama u skladu s propisima iz penzijskog osiguranja.

Iako zadatkom ove studije nije obuhvaćeno pružanje prognoze, ipak, nije moguće ne zapitati se na koje načine bi proces konstruisanja starosti kao društvenog problema mogao da se nastavi usled nekih novih promena referentnih okvira. Starenje će, svakako, i dalje pripadati svima, ali će starost, čini se, nastaviti da menja granice obuhvata i kriterijume za njihovo definisanje. Njoj će, moguće je, pripadati i neki *novi starci*.

7. Literatura i izvori

- Andelković, Borivoj. 1978. "Stanovanje u starosti". U *Društvo starost, Zbornik referata i saopštenja knj. 1* ur. Petar Manojlović, 277-283. Beograd: Gerontološko društvo Srbije.
- Andelski, Hristo, Timotić, Borivoje, Milićević – Kalašić, Aleksandra i Momir Janjić. 2004. "Vaninstitucionalna zdravstvena zaštita starih ljudi i uloga socijalnih i humanitarnih institucija i organizacija. U *Novine u unapređenju kvaliteta života u starosti* ur. Dragana Dinić i ur. Hristo Andelski, 110-118. Beograd: Gerontološko društvo Srbije.
- Antonijević, Dragana. 2007. *Karađorđe i Miloš: između istorije i predanja*. Beograd: Srpski genealoški centar - Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Antonucci, Toni C. 1985. "Persolan Characteristics, Social Support and Social Behavior". In *Handbook of Aging and The Social Sciences*, ed. Binstrock, Robert H. and Shanas Ethel, 94 – 128. New York: Van Nostrand Reinhold Company Inc.
- Babić, Violeta. 2008. Financiranje javnih rashoda u oblasti socijalnog osiguranja. *IMK-14 - Istraživanje i razvoj* 14 (1-2): 99-105.
- Baltes, Paul B., Alexandra M. Freund and Shu-Chen Li. 2005. "The Psychological Science of Human Ageing". In *The Cambridge Handbook of Age and Ageing*, ed. Malcolm L. Johnson, 47-71. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bauer, Marko. 1928. Uvod u *Središnji ured za osiguranje radnika u Zagrebu: 1922-1926*, ur. Marko Bauer i ur. Milan Glaser, I/1-2. Zagreb: Središnji ured za osiguranje radnika.
- Barjaktarović Lj., Nikola. 1938. *Međunarodna organizacija rada i njeni odnosi sa Jugoslavijom*. Beograd: Međunarodni biro rada.
- Belić, Branislava. 2006. Uvod u *Gerontološki centri Vojvodine*, ur. Branislava Belić. Novi Sad: Skupština Autonomne Pokrajine Vojvodine.
- Beljošević, Dragiša. 1978. "Kakvi su nam domovi za stare potrebni". U *Društvo starost, Zbornik referata i saopštenja knj. 1* ur. Petar Manojlović, 323-330. Beograd: Gerontološko društvo Srbije.
- Ber, Vivijen. 2001. *Uvod u socijalni konstrukcionizam*. Beograd: Zepter Book World.
- Best, Joel. 1987. *Rhetoricin Claims-Making: Constructing the Missing Children Problem*. *Social Problems* 34(2): 101-121.
- Blaikie, Andrew. 1999. *Ageing and Popular Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bloom, Martin and Alexander Monro. 1972. Social Work and the Aging Family. *The Family Coordinator* 21(1): 103-115.
- Blumer, Herbert. 1971. Social Problems as Collective Behavior. *Social Problems* 18(3): 298-306.
- Bovoar, Simon de. 1987. *Starost knj. 1*. Beograd: BIGZ.
- Bovoar, Simon de. 1986. *Starost knj. 2*. Beograd: BIGZ.
- Brdar, Milan. 2009. Društveni konstruktivizam i pozitivna epistemologija - o uspostavi naučne činjenice. *Sociološki pregled* 43(4): 445-480.
- Brkić, Miroslav. 2008. Standardi usluga u socijalnoj zaštiti. *Socijalna misao* 15 (1): 85-100.

- Budurin, Damjan. 2004. Pansioni za stare. U *Novine u unapređenju kvaliteta života u starosti* ur. Dragana Dinić i ur. Hristo Anđelski, 207-210. Beograd: Gerontološko društvo Srbije.
- Budurin, Damjan. 2011. "Neki aktuelni problemi istraživanja u socijalnoj gerontologiji". U *Zbornik stručnih saopštenja i postera Vrnjačka Banja 21-23. maj 2010. Za evropske standarde socijalne sigurnosti i kvaliteta života u starosti*, redakcijski odbor Miloš Nemanjić i dr., 487-490. Beograd: Gerontološko društvo Srbije.
- Castellan, Yvonne. 1973. *La culture serbe au seuil L'Indépendance (1800-1840)*. Paris: P. U. F.
- Čalić, Mari-Žanin. 2004. *Socijalna istorija Srbije 1815-1941: usporeni napredak u industrijalizaciji*. Beograd: Clio.
- Čuljak, Milan. 1998. *Srpski grofovi Brankovići*. Novi Sad: Matica srpska.
- Ćorović, Vladimir. 1997. *Istorija srpskog naroda. Knj. 2*. Banja Luka: Glas srpski - Ars Libri.
- Damnjanović, Živadinka. 1996. *Kruševac svojoj starosti: Gerontološki centar Kruševac*. Kruševac: Gerontološki centar.
- Davidović, Mladen, Milošević, Dragoslav P. i D. Trailov. 1995. Gerontologija (stanje i perspektive). *Gerontologija* 1: 78-80.
- Dibi, Žorž. 2000. Predgovor za *Istorija privatnog života Knj. 1*. Priređivači Filip Arijes i Žorž Dibi, 5 – 8. Beograd: Clio.
- Dilber, Nikola. 1947. *Naše novo socijalno osiguranje*. Beograd: Vesnik rada.
- Dilber, Nikola. 1951. *Zakon o socijalnom osiguranju: sa komentarom i zbirkom propisa*. Beograd: Arhiv za pravne i društvene nauke.
- Dimić, Ljubodrag. 2005. "Srbija 1804-2004 (suočavanje sa prošlošću)". U *Srbija 1804-2004: tri viđenja ili poziv na dijalog*, ur. Miroslav Jovanović, 13 – 114. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju.
- Dinić, Dragana. 2007. Borba protiv siromaštva. *Socijalna misao* 14 (3): 143-153.
- Dinić, Dragana. 2008a. Pilotiranje novog modela zbrinjavanja ostarelih osoba angažovanjem hraniteljske porodice i geronto-hraniteljice. *Politička revija* 7(2): 609-632.
- Dinić, Dragana. 2008b. "Promovisanje hraniteljstva kao oblika ubrinjavanja ostarelih osoba". U *Detekcija i hraniteljstvo starijih ljudi*, ur. Dragana Dinić, 58-83. Beograd: Gerontološko društvo Srbije.
- Dinić, Dragana, Manojlović, Petar, Pešin, Ćira, Ćokić, Vladan, Đorđević, Zorana, Nemanjić, Miloš, Vekić Gordana i Marija Vujošević. 2008. *Mreža gerontoloških kapaciteta u Srbiji: vodič*. Beograd: Gerontološko društvo Srbije.
- Dinić, Dragana. 2009. Gerontološka misao i praksa u Srbiji u 20. Veku - stručno-naučna promišljanja starenja i starosti. *Gerontologija* 36(1): 69-83.
- Divac, Zorica. 2006. Porodične i bračne (ne)prilike u Srbiji (19. vek). *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 54: 219-232
- Drča, Janko. 1993. *Starost i starenje izazov i problem psihologije*. Novi Sad: Gerontološki centar Novi Sad.
- Drča, Janko. 2006a. "Gerontološki centar "Novi Sad" – Novi Sad". U *Gerontološki centri Vojvodine*, ur. Branislava Belić, 59-62.. Novi Sad: Skupština Autonomne Pokrajine Vojvodine.

- Drča, Janko. 2006b. Starenje stanovništva i socijalna zaštita starih u Vojvodini. Zbornik Matice srpske za društvene nauke 121: 241-248.
- Dorđević, Tihomir R. 1924. *Iz Srbije kneza Miloša: stanovništvo, naselja*. Beograd: Makarije – Geca Kon.
- Dorđević, Tihomir R. 1925. *Život i običaji narodni. Knjž 15, Arhivska građa za zanate i esnafe u Srbiji od Drugog ustanka do Esnafske uredbe 1847. godine*. Beograd: Sv. Sava.
- Dorđević, Tihomir R. 1983. *Iz Srbije kneza Miloša : kulturne prilike od 1815 do 1839. godine*. Beograd: Prosveta.
- Đukanović, Dragan. 2006. Izborni sistemi u zemljama nastalim na području nekadašnje Jugoslavije. *Međunarodni problemi* 58(4): 513-536.
- Đurđević, Čedomir. 1919. *O preobražaju u našem sanitetu*. Beograd: Štamparija Topografskog Odeljenja Vrhovne Komande.
- Ekmečić, Milorad. 1989. *Stvaranje Jugoslavije: 1790-1918. Knj. 1*. Beograd: Prosveta.
- Engel, Franc Štefan. 2003. *Opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema*. Novi Sad: Matica srpska.
- Filipović, Mileva. 2008. Sociologija i postpozitivističke paradigme: neke sazajne teškoće savremene sociologije. *Sociologija* 50 (3): 251-266.
- Filipović, Mileva. 2009. Društvena konstrukcija starosti. *Gerontologija* 36(1): 16-24.
- Fotić, Aleksandar. 2005a. Reč priređivača u *Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba*, priređivač Aleksandar Fotić, 5-21. Beograd: Clio.
- Fotić, Aleksandar. 2005b. "Između zakona i njegove primene". U *Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba*, priređivač Aleksandar Fotić, 27-64. Beograd: Clio.
- Gajić, Branko. 1994. *Tragom razvoja Gerontološkog centra*. Šabac: Gerontološki centar.
- Gavrilović, Dubravka. Projekat "U susret starima". *Socijalna misao* 15(1): 143-146.
- Gavrilović, Slavko. 1990. "Seobe Srba u Habsburškoj monarhiji u drugoj polovini XVIII i početkom XIX veka". U *Seobe srpskog naroda: od XIV do XX veka: zbornik radova posvećen tristagodišnjici Velike seobe Srba*, ur. Dragutin Ranković, 63-75. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Gavrilović, Slavko. 2003. Predgovor *Opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema*. autor Engel, Franc Štefan, 7 -11. Novi Sad: Matica srpska.
- Glaser, Milan. 1928a. "Socijalno osiguranje u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca." U *Središnji ured za osiguranje radnika u Zagrebu: 1922-1926*, ur. Marko Bauer i ur. Milan Glaser, 5-21. Zagreb: Središnji ured za osiguranje radnika.
- Glaser, Milan. 1928b. "Međunarodna organizacija rada. Osiguranje radnika za slučaj bolesti na Desetoj međunarodnoj konferenciji rada." U *Središnji ured za osiguranje radnika u Zagrebu: 1922-1926*, ur. Marko Bauer i ur. Milan Glaser, 36-42. Zagreb: Središnji ured za osiguranje radnika.
- Goati, Vladimir. 1995. "Socijalna osnova političkih partija". U *Potisnuto civilno društvo*, ur. Vukašin Pavlović. Beograd: Eko centar.
- Gojković, Gojko. 1978. *Penzijsko i invalidsko osiguranje radnika u SR Srbiji*. Beograd: Republička samoupravna interesna zajednica penzijskog i invalidskog osiguranja radnika.
- Golubović, Velizar. 2010. Socijalna penzija ili uvećanjana socijalna pomoć. *Socijalna misao* 1:139-152.

- Gordić, Gordana. 2010. *Zadužbine i zadužbinarstvo u tradiciji srpskog naroda*. Beograd: Srpski poslovni klub "Privrednik".
- Grk, Snežana. 2011. Reforma penzionog sistema u Srbiji - u senci privrednog rasta i nepovoljne demografske strukture. *Srpska politička misao* 1:163-186.
- Grmek, M. D. 1958. *Simposion o gerontologiji*. Zagreb: JAZU.
- Gudović, Zoran. 2006. Stare osobe u svetlu društvenih promena. *Socijalna misao* 2: 87-111.
- International Conference On Social Work. 1936. *The Brutish Medical Journal* 2 (3942): 190-191.
- Ivanović, Dragan M. i Miodrag D. Perić. 2007. *25 godina Gerontološkog centra u Knjaževcu: [osma decenija društvene brige o starima u Knjaževcu]*. Knjaževac: Gerontološki centar "Knjaževac".
- Hazelrigg, Lawrence E. 1986. Is There a Choise Between „Constructionism“ and „Objectivism“? *Social Problems* 33(6): S1-S13.
- Helebrant, Vili. 1928. "Osnovni principi našeg zakona o osigiranju". U *Središnji ured za osiguranje radnika u Zagrebu: 1922-1926*, ur. Marko Bauer i ur. Milan Glaser, 22-30. Zagreb: Središnji ured za osiguranje radnika.
- Holtzmann, Robert and Richard Hinz (eds). 2005. *Old age invome sopport in the 21st century: International perspective on pension system and reform*. Washington D.C:World Bank Washington D.C.
- Hrustić, Hasiba i Marija Dimitrijević. 2009. Stanje i perspektive sistema penzijskog osiguranja u Srbiji. *Socijalna misao* 16(4):89-102.
- Janjić, Momir. 2001. Doprinos Gerontološkog društva Srbije razvoju gerontološke misli i prakse. *Gerontološke sveske – specijali dodatak, Gerontologija* 1: 32-33.
- Janjić, Momir. 2004. Razvoj gerontologije (kao naučne i primenjene discipline) u svetu i kod nas. *Gerontologija* 1: 7-13.
- Ježić, Milovan. 1928. "Odnos države i njeni interesi u radničkom osiguranj". U *Središnji ured za osiguranje radnika u Zagrebu: 1922-1926*, ur. Marko Bauer i ur. Milan Glaser, 31-35. Zagreb: Središnji ured za osiguranje radnika.
- Jevtić, Dragoljub. 1978. "Penzijsko i invalidsko osiguranje zemljoradnika u SR Srbiji kao faktor socijalne sigurnosti". U *Starenje i starost u selu. Gerontološki zbornik*. Beograd: Gerontološko društvo Srbije.
- Joksimović, Hran. M. 1927. *Bolnice na teritoriji inspektorata Ministarstva narosnog zdravlja u Beogradu : njihov rad i uređenje u 1922, 1923 i 1924 godini*. Beograd: Centralni hugijenski zavod.
- Jovanović-Batut, Milan. 1930. *Neženje i staroženje : sa zdravstvenog, socijalnog i rasnog gledišta*. Beograd: Štamparija "Jovanović".
- Jovanović, Milan. 2007. Parlamentarni izbori u Srbiji 21. januara 2007. godine. *Srpska politička misao* 3-4: 131-168.
- Jovanović, Miroslav. 2005. "Srbija 1804 – 2004: Razvoj opterećen diskontinuitetima – sedam teza". U *Srbija 1804-2004: tri viđenja ili poziv na dijalog*, ur. Miroslav Jovanović, 149 - 205. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju.
- Jovanović, Slobodan. 1933. *Ustavobranitelji i njihova vlada: (1838-1858)*. Beograd: G. Kon.

- Jovanović, Vladan. 2008. Socijalne usluge za stanovništvo na selu. *Socijalna misao* 15 (3): 7-18.
- Jovanović, Vladimir. 1999. Lekari Kraljevine Srbije u memoarima. Pero i povest: srpsko društvo u sećanjima: zbornik radova, uređivački odbor Aleksandra Vuletić, Radoš Ljušić, Radomir J. Popović. Beograd: Filozofski fakultet.
- Jovanović, Vladimir. 2006a. "Državna vlast i pojedinac". U *Privatni život kod Srba u devetnaestom veku: od kraja osamnaestog veka do početka Prvog svetskog rata*, priređivači Ana Stolić i Nenad Makuljević, 54 - 88. Beograd: Clio.
- Jovanović, Vladimir. 2006b. "Zdravlje i nega tela". U *Privatni život kod Srba u devetnaestom veku: od kraja osamnaestog veka do početka Prvog svetskog rata*, priređivači Ana Stolić i Nenad Makuljević, 359 - 384. Beograd: Clio.
- Jovanović, Vladimir. 2006c. "Otpadništvo i otpadnici". U *Privatni život kod Srba u devetnaestom veku: od kraja osamnaestog veka do početka Prvog svetskog rata*, priređivači Ana Stolić i Nenad Makuljević, 660-682. Beograd: Clio.
- Jovanović, Vladimir. 2006d. "Polijski činovnik". U *Privatni život kod Srba u devetnaestom veku: od kraja osamnaestog veka do početka Prvog svetskog rata*, ur. Ana Stojić i ur. Nenad Makuljević, 759-776. Beograd: Clio.
- Jović, Borislav. 1995. *Poslednji dani SFRJ*. Beograd: Politika.
- Kaclerović, Triša. 1950. *Prve samostalne radničke organizacije u Srbiji : period od 1895 do jula 1903 godine*. Beograd: Rad.
- Kaclerović, Triša. 1952. *Radničko zakonodavstvo u Srbiji: pre Prvog svetskog rata*. Beograd: Narodna knjiga.
- Kaćanski, Gordana. 2002. "Prvi propis o penzijama u Srbiji – 1941. godine". U *socijalni rad i socijalna politika*, ur. Drenka Vuković, 283- 293. Beograd: Fakultet političkih nauka u Beogradu.
- Kamali, Muhamed Hašim. 2002. "Zakon i društvo". U *Oksfordska istorija islama*, priredio Džon L. Espozito, 123 – 168. Beograd: Clio.
- Karadžić, Vuk Stefanović. 1818. *Srpski rječnik istolkovan njemačkim i latinskim riječima*. U Beču (Wien, Vienna): gedruckt bei den P. P. Armeniern.
- Karadžić, Vuk Stefanović. 1852. *Srpski rječnik: istumačen njemačkim i latinskim riječima*. U Beču: u Štampariji jermenskoga namastira.
- Keča, Mila. 1978. "Kakvi su nam domovi za starije potrebni?". U *Društvo starost, Zbornik referata i saopštenja knj. 1* ur. Petar Manojlović, 331-335. Beograd: Gerontološko društvo Srbije.
- Kitsuse, John I and Malcolm Spector. 1973. Toward a Sociology of Social Problems: Social Conditions, Value-Judgments, and Social Problems. *Social Problems* 20(4): 407-419.
- Kočović, Dragoslav. 2000. *Socijalna politika*. Beograd: Udruženje stručnih radnika socijalne zaštite Republike Srbije.
- Kočović, Dragoslav. 2002. *Razvoj socijalne politike Jugoslavije*. Beograd: Udruženje stručnih radnika socijalne zaštite Republike Srbije.
- Kočović, Dragoslav. 2005. *Socijalno osiguranje*. Beograd: Fakultet političkih nauka
- Kočović, Jelena i Tatjana Rakonjac-Antić . 2007. *Rečnik pojmova iz penzijskog osiguranja*. Beograd : Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje zaposlenih.

- Konstantinović, Bogoljub. 1932. *Socijalna medicina: osnovi za poznavanje i rešavanje zdravstvenih pitanja u vezi sa društvenim pojavama*. Beograd: Scientia.
- Konstantinović, Kosta i Jovan Ješić. 1988. *Penzije zemljoradnika: (penzijsko i invalidsko osiguranje zemljoradnika)*. Šabac: Glas Podrinja.
- Kostić, Laza M. 1936. *Administrativno pravo Kraljevine Jugoslavije. Knj. 2, Delatnost uprave*. Beograd: G. Kon.
- Kostić, Lazo M. 2000. *Administrativno pravo II*. Beograd; Zemun: ZIPS: Srpska radikalna stranka.
- Kovač, Senka. 2010. Na životnim raskrsnicama: predstave Beograđana o svojoj starosti. *Etnoantropološki problemi* 5 (3) (n.s): 57-74.
- Kovačević, Ivan. 2010a. Legenda o dedi i Jaffa keksu. *Etnoantropološki problemi* 5 (3) (n.s): 43-55.
- Kovačević, Ivan. 2010b. Simbolički interakcionizam, masovne panike i urbane legende. *Etnoantropološki problemi* 5 (2) (n.s): 99-117.
- Kozarčanin, Lidija. 2002. "Socijalna gerontologija kao integralni deo nauke o starenju i starosti i savremena naučna disciplina". U *Socijalni rad i socijalna politika Zbornik radova V*, ur. Drenka Vuković, 159-173. Beograd: Fakultet političkih nauka u Beogradu.
- Kozarčanin, Lidija. 2004a. "Vaninstitucionalni vidovi društvene pomoći u starosti". U *Novine u unapređenju kvaliteta života u starosti* ur. Dragana Dinić i ur. Hristo Anđelski, 19-25. Beograd: Gerontološko društvo Srbije.
- Kozarčanin, Lidija. 2004b. "Dnevni boravak za stare – koncepcija i model stručnog rada". U *Novine u unapređenju kvaliteta života u starosti* ur. Dragana Dinić i ur. Hristo Anđelski, 56-75. Beograd: Gerontološko društvo Srbije.
- Kozarčanin, Lidija. 2008. O evropskom konceptu dugotrajne zaštite starijih - praktična iskustva u pilot projektu akreditacije programa usluga dugotrajne zaštite u Srbiji. *Socijalna misao* 15(4): 63-90.
- Korolija, Petar. 2001. Doprinos prof dr Mihajla Andrejevića razvoju gerijatrijske misli i prakse. *Gerontološke sveske – specijali dodatak, Gerontologija* 1: 12-12.
- Kresić, Mitar i Janko Drča. 1999. *Trag zapisan u vremenu: 35 godina rada i razvoja Gerontološkog centra "Novi Sad"*. Novi Sad: Gerontološki centar "Novi Sad".
- Krestić Vasilije i Radoš Ljuši. 1991. *Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918. godine*. Beograd : Književne novine.
- Lazarević, Vasa. 1927. *Socijalno staraje u beogradskoj opštini*. Beograd: Štamparija "Dom".
- Lazić, Miroslav. 2006. "Ktitori i priložnici u srpskoj kulturi 19. i početkom 20. veka". U *Privatni život kod Srba u devetnaestom veku: od kraja osamnaestog veka do početka Prvog svetskog rata*, priređivači Ana Stolić i Nenad Makuljević, 611-659. Beograd: Clio.
- Lock, Andy and Tom Strong. 2010. *Social Constructionism: Sources and Stirrings in Theory and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ljušić, Radoš. 1986. *Kneževina Srbija: (1830-1839)*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Maier, Robert; Graaf de, Willibrord and Patricia Frericks. 2007. Pension Reforms in Europe and Life-course Politics. *Social Policy & Administration* 41(5):487-504

- Makuljević, Nenad. 2006. "Pluralizam privatnosti: kulturni modeli i privatni život kod Srba u 19. veku. U *Privatni život kod Srba u devetnaestom veku: od kraja osamnaestog veka do početka Prvog svetskog rata*, ur. Ana Stojić i ur. Nenad Makuljević, 17-53. Beograd: Clio.
- Malešević, Siniša. 2009. *Sociologija etniciteta*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Marshall, Victor W. and Philip Taylor. 2005. „Restructuring the Lifecourse: Work and Retirement”. In *The Cambridge Handbook of Age and Ageing*, ed. Malcolm L. Johnson, 572-582. Cambridge: Cambridge University Press.
- Manojlović, Petar. 1978. "Sistem društvene brige o zadovoljavanju socijalnih potreba u starosti u Jugoslaviji". U *Društvo starost, Zbornik referata i saopštenja knj. 1*_ur. Petar Manojlović, 48-67a. Beograd: Gerontološko društvo Srbije.
- Manojlović Petar. 1979. "Seoska kuća za stare". U *Stanovanje u Srbiji Gerontološki zbornik 1979*, ut. Petar Manojlovi, 99-104. Beograd: Inicijativni odbor za osnivanje Saveza gerontoloških društava Jugoslavije: Gerontološko društvo SR Srbije.
- Manojlović, Petar. 1983. Socijalna sigurnost poljoprivrednika. *Gerontološki zbornik X*: 7-11.
- Manojlović, Petar. 1998. "Socijalna zaštita starih ljudi". U *Gerijatrija*: 559-564.
- Manojlović, Petar. 2001. Doprinos ekspertskeog tima Institutu za socijalnu politiku razvoju gerontološke misli i prekse. *Gerontološke sveske – specijali dodatak, Gerontologija 1*: 23-26.
- Manojlović, Petar. 2004. "Alternativni vidovi smeštaja i zbrinjavanja u starosti". U *Novine u unapređenju kvaliteta života u starosti* ur. Dragana Dinić i ur. Hristo Anđelski, 26-30. Beograd: Gerontološko društvo Srbije.
- Manojlović, Petar. 2008. "Hraniteljske porodice – adekvatan vid zbrinjavanja us tarosti". U *Detekcija i hraniteljstvo starijih ljudi*, ur. Dragana Dinić, 115-129. Beograd: Gerontološko društvo Srbije.
- Manojlović, Petar i Gordana Ilić. 2008. "Zbrinjavanje ostarelih osoba smeštanjem u drugu porodicu". U *Detekcija i hraniteljstvo starijih ljudi*, ur. Dragana Dinić, 84-105. Beograd: Gerontološko društvo Srbije.
- Marinković, Dušan. 2003. Sociologija i konstruktivistička perspektiva: sociološka teorija i konstruktivistička metateorija. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 114-115: 109-124.
- Marković, Aleksandar. 2004. Novi zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju. *Industrija* 32 (1-2): 81-92.
- Marković, Predrag, Stojanović, Dubravka, Ristović, Milan, Perišić, Miroslav i Miroslav Jovanović. 2003. "Rađanje prestonice". U *Živeti u Beogradu: dokumenta Uprave grada Beograda. Knj. 1, 1837-1841*, ur. Branka Prpa, 9-29. Beograd: Istorijski arhiv Beograda.
- Marković J., Predrag, Stojanović, Dubravka, Ristović, Milan, Perišić, Miroslav i Miroslav Jovanović. 2004. "U nemirnim godinama". U *Živeti u Beogradu: dokumenta Uprave grada Beograda. Knj. 2, 1842-1850*, ur. Branka Prpa, 7-25. Beograd : Istorijski arhiv Beograda.
- Marković J., Predrag, Stojanović, Dubravka, Ristović, Milan, Perišić, Miroslav i Miroslav Jovanović. 2005. "Ka slobodnoj prestonici". U *Živeti u Beogradu: dokumenta Uprave*

- grada Beograda. Knj. 3, 1851-1867, ur. Branka Prpa, 7-24. Beograd : Istorijski arhiv Beograda.*
- Matković, Gordana. 2009. Dnevni boravak kao pravo i usluga u sistemu socijalne zaštite. *Stanovništvo* 47 (1): 69-88.
- Mendras, Hanri. 1986. *Seljačka društva: elementi za jednu teoriju seljaštva*. Zagreb: Globus.
- Mihailović, Srećko. 2001. "Političke formule održanja i promene režima u Srbiji". U *R/evolucija i poredak* ur. Ivana Spasić i ur. Milan Subotić. Beograd: IFDT.
- Mihailović, Srećko. 2002. Promena sastava stranačkih pristalica. *Sociologija* 44(1): 1-24
- Mijatović, Boško. 2003. Socijalno-ekonomski položaj starih u Srbiji. *Sociološki pregled* 37 (3-4): 225-240.
- Mijatović, Boško. 2010. *Penzijsko osiguranje poljoprivrednika*. Beograd: USAID Segal projekat.
- Milenković, Milica. 1994. "Radničke socijalne ustanove u Srbiji, Međunarodna organizacija rada i proces modernizacije radničkog zakonodavstva u Jugoslaviji i Srbiji 1918-1941". U *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka, Zbornik radova*, ur. Dubravka Stojanović, 289-296. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd.
- Milenković, Milica. 1999. Radničko zakonodavstvo i radničke socijalne institucije u Jugoslaviji 1918-1941. *Tokovi istorije* 1(4): 106-117.
- Milenković, Milica i Toma Milenković. 2002. *Zapošljavanje u Srbiji. Knj. 1, Od začetaka do oslobođenja zemlje 1944*. Beograd : Republički zavod za tržište rada.
- Miletić, Dragana (ur.). 1998. *Pola veka naše kuće. Gerontološki centar "Jelenac" u Aleksincu 1948-1998*. Aleksinac: Gerontološki centar "Jelenac".
- Miletić, Milan D. 1978. "Dva prevashodna zadatka: domovi za stare i središno telo za gerontološku akciju". U *Društvo starost, Zbornik referata i saopštenja knj. 1* ur. Petar Manojlović, 388-390. Beograd: Gerontološko društvo Srbije.
- Milićević – Kalašić, Aleksandra. 2005. Stvaranje mreže osoba i ustanova koje se nave starima sa mentalnim poremećajima. U *Novine u unapređenju kvaliteta života u starosti* ur. Dragana Dinić i ur. Hristo Anđelski, 152-157. Beograd: Gerontološko društvo Srbije.
- Milićević Đ., Milan. 1900. *Knez Miloš u pričama*. Beograd: Čupićeva zadužbina.
- Miloradović, Goran, Stojanović, Dubravka, Ristović, Milan, Perišić, Miroslav i Miroslav Jovanović. 2006. "Prva decenija u nezavisnoj državi". U *Živeti u Beogradu: dokumenta Uprave grada Beograda. Knj. 4, 1868-1878, ur. Branka Prpa, 7-30*. Beograd: Istorijski arhiv Beograda.
- Miloradović, Goran, Stojanović, Dubravka, Ristović, Milan, Perišić, Miroslav i Miroslav Jovanović. 2007. "Prva decenija u nezavisnoj državi". U *Živeti u Beogradu: dokumenta Uprave grada Beograda. Knj. 5, 1879-1889, ur. Branka Prpa, 7-30*. Beograd: Istorijski arhiv Beograda.
- Milosavljević, Ljubica. 2008. Formiranje stava o starima kao glasačima kroz medijske izvore. *Etnološke sveske: časopis etnološkog društva SR Srbije* 12 n.s. (1): 83-108.
- Milosavljević, Ljubica. 2010. Konstrukcija starosti: štampa o domovima za stare (1945-1960). *Etnoantropološki problemi* 5(2): 165-183.
- Milosavljević, Ljubica. 2011. "Stvaranje društvenog sloja penzionera – prilozi i kulturnom nasleđu jedne zemlje u penziji". U *Ogledi o jugoslovenskom kulturnom nasleđu*, ur. Ivan

- Kovačević, 83-107. Beograd: Srpski genealoški centar - Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Milosavljević, Milosav. 1979. "Neki socijalo-politički aspekti stanovanja starih". U *Stanovanje u Srbiji Gerontološki zbornik 1979*, ur. Petar Manojlovi, 33-43. Beograd: Inicijativni odbor za osnivanje Saveza gerontoloških društava Jugoslavije: Gerontološko društvo SR Srbije.
- Milosavljević, Milosav. 1990. *Socijalni rad na raskršću: problemi, protivrečnosti, perspektive*. Beograd: Naučna knjiga.
- Milosavljević, Milosav. 1996. *Socijalni rad: između tradicionalnog i modernog*. Beograd: "Draganić".
- Miljojković, Dušan. 1996. "Sirotinjski dom u Pečkoj ulici". U *Kruševac svojoj starosti: Gerontološki centar Kruševac*, ur. Živadinka Damnjanović, 27-31. Kruševac: Gerontološki centar.
- Minoa, Žorž. 1994. *Istorija starosti: od antike do renesanse*. Sremski Karlovci; Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Miskin, Vladanka. 2009. Udruženja penzionera Srbije i briga za stare u 20. veku. *Gerontologija* 1: 213-227.
- Miskin, Vladanka. 2011. "Penzionerska udruženja i Nacionalna strategija starenja 2006-2015. godine". U *Zbornik stručnih saopštenja i postera Vrnjačka Banja 21-23. maj 2010. Za evropske standarde socijalne sigurnosti i kvaliteta života u starosti*, redakcijski odbor Miloš Nemanjić i dr., 149-154. Beograd: Gerontološko društvo Srbije.
- Myles, J. and Pierson, P. 2001. The comparative political economy of pension reforms. In *The New Politics of the Welfare State*, ed. P. 305-333. Oxford: Oxford University Press.
- Nedeljkovi, Rastimir Iv. 1978. Starost u samoupravnom društvu. *Marksistička misao* 3.
- Nemanjić, Miloš. 2009. Formiranje gerontološkog polja u Srbiji i simbolička dimenzija starosti. *Gerontologija* 36(1): 9-15.
- Nikolić, Ivan i Miroslav Zdravković. 2009. Rebalans budžeta Republike Srbije u 2009. godini. *Industrija* 4:103-111.
- Obradović, Dositej. 1961. *Sabrana dela: 1811-1961. 2*. Beograd: Prosveta.
- Ostojić, Despot. 1937. *Međunarodna organizacija rada : njezino poreklo, ustrojstvo i delatnost*. Beograd : Ekonomsko-finansijski život.
- Paić, Frane. 1978. *Savez penzionera SAP Vojvodine : 1947-1977*. Novi Sad: Savez penzionera SAP Vojvodine. Paić, Frane. 1978. *Savez penzionera SAP Vojvodine : 1947-1977*. Novi Sad: Savez penzionera SAP Vojvodine.
- Pavlović, Budimir. 2001. Doktor Laza K. Lazarević u istoriji srpske gerontologije. *Gerontološke sveske – specijali dodatak, Gerontologija* 1: 6-8.
- Pavlović, Branka. 1997. "Daleka prošlost i briga o starim ljudima". U *Druga kuća : osma decenija brige o starim ljudima, 35. godina Doma za stare i penzionere*, ur. Vladimir Stevović, 7-9. Kragujevac: Gerontološki centar.
- Pavlović, Puniša A. 2001. "Nevladine organizacije i njihov doprinos pozitivnom nacionalnom i međunarodnom razvoju". U *R/evolucija i poredak* ur. Ivana Spasić i ur. Milan Subotić, 345-359. Beograd: IFDT.
- Pavlović, Stevan K. 2004. *Istorija Balkana: 1804-1945*. Beograd: Clio.

- Pecija – Urošević, Radmila. 2010. *Društveni položaj i modeli socijalne zaštite starih lica u Beogradu*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu: Čigoja štampa.
- Pešalj, Jovan. 2005. "Između vrača i lekara: Obeležja zdravstvene kulture". U *Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba*, ur. Aleksandar Fotić, 475-504. Beograd: Clio.
- Pešić, Ratko. 1957a. *Nastanak i razvitak socijalnog osiguranja u Jugoslaviji. Knj. 1, Socijalno osiguranje do početka Drugog svetskog rata*. Beograd: Savezni zavod za socijalno osiguranje.
- Pešić, Ratko. 1957b. *Nastanak i razvitak socijalnog osiguranja u Jugoslaviji. Knj. 2, Socijalno osiguranje u FNRJ*. Beograd: Savezni zavod za socijalno osiguranje.
- Pejanović, Snežana. 2002. "Socijalno-politička praksa i problem konstruisanja socijalne politike kao nauke". U *socijali rad i socijalna politika*, ur. Drenka Vuković, 147-158. Beograd: Fakultet političkih nauka u Beogradu.
- Peruničić, Branko. 1964. *Beogradski sud: 1819-1839*. Beograd: Istorijski arhiv Beograda.
- Peruničić, Branko. 1970. *Uprava varoši Beograda: 1820-1912*. Beograd: Muzej grada Beograda.
- Perišić, Natalija. 2009. Tranzicija u post-socijalističkim zemljama - strategija reformi sistema penzijskog osiguranja. *Socijalna misao* 16(3): 179-199.
- Petričković, Milan. 2006. *Teorija socijalnog rada: (epistemološki koreni nauke socijalnog rada)*. Beograd: Socijalna misao.
- Petraković, Dragana. 2007. Reforma sistema penzijsko-invalidskog osiguranja u Srbiji. *Industrija* 35(2): 29-46.
- Petrović, Ljubomir. 2011. Socijalna politika u Kraljevini Jugoslaviji - bilans jednog neuspeha. *Istorija 20. veka* 29(2): 119-132.
- Petrović, Miodrag. 1983. *Krmčija Svetoga Save: o zaštiti obespravljenih i socijalno ugroženih*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije: Narodna knjiga.
- Petrović, Mita. 1901. *Finansije i ustanove obnovljene Srbije: do 1842. 1, S jednim pogledom na raniji istorijski razvoj finansiskog uređenja u Srbiji*. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srbije.
- Pfohl, Stephen J. 1977. The "Discovery" of Child Abuse. *Social Problems* 24 (3): 310-323.
- Pfohl, Stephen J. 1985. Toward a Sociological Deconstruction of Social Problems. *Social Problems* 32: 228-232
- Pjević, Nadica. 2005. Reforme penzijskih sistema (Kapaciteti i politika. *Socijalna misao* 12 (1): 11-25.
- Popović, Đura. 1930. *Liga naroda : njen postanak, uređenje i rad*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Popović, Dobrivoje Ger. 1926. *Zaštita zdravlja: higijensko-socijalna rasmatranja*. Beograd: Štamparija "Davidović" Pavlovića i druga.
- Popović, Dobrivoje Ger. 1923. *Higijena sela: sa 105 slika, planova i nacрта*. Beograd: Zemunska štamparija.
- Popović-Obradović, Olga. 1994. "Političke stranke i izbori u Kraljevini Srbiji 1903-1914. Prilog istoriji stranačkog pluralizma". U *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka, Zbornik radova*, ur. Dubravka Stojanović, 333-347. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd.

- Prpa, Branka. 2003. *U Živeti u Beogradu: dokumenta Uprave grada Beograda. Knj. 1, 1837-1841.* ur. Branka Prpa. Beograd: Istorijski arhiv Beograda.
- Prpa Branka. 2004. *Živeti u Beogradu: dokumenta Uprave grada Beograda. Knj. 2, 1842-1850,* ur. Branka Prpa. Beograd: Istorijski arhiv Beograda.
- Puškar, Vojislav. 1999. Predgovor za *Trag zapisan u vremenu: 35 godina rada i razvoja Gerontološkog centra "Novi Sad"*, autori Mitar Kresić i Janko Drča. Novi Sad: Gerontološki centar "Novi Sad".
- Radmilović, Jerko. 1947. Predgovor za *Naše novo socijalno osiguranje, Nikola Dilber.* Beograd: Vesnik rada.
- Raduški, Nada. 2009. Poljoprivreda bez poljoprivrednika - problemi u demografskom razvoju Srbije. *Socijalna misao* 16(4): 169-177.
- Rajković, Ljubica. 2008. Osiromašenje i marginalizacija sela i seoskih porodica u postsocijalističkoj transformaciji Srbije. *Zbornik radova - Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu* 56: 95-116.
- Rismondo, Mihovil. 2002. *Osamdeset godina mirovinskog osiguranja u Hrvatskoj.* ur. Mihovil Rismondo. Zagreb: Vjesnik.
- Rašević, Mirjana i Boško Mijatović. 2004. Ka zadovoljenju potreba populacije starih lica. *Sociološki pregled* 38(4): 481-506.
- Ristić, Milovan. 1956. Ilija Marković: sovjetnik, veliki vilajetski sudija i ober-knez Šabačke nahije. *Istorijski glasnik: Organ Istorijskog društva SRS* 2: 37-43.
- Satarić, Nadežda. 2008. *Kako organizacije civilnog društva u Srbiji doprinose razvoju vaninstitucionalne zaštite starijih: primeri dobre prakse.* Beograd: Udruženje građana "Snaga prijateljstva" – Amity.
- Satarić, Nadežda, Rašević, Mirjana i Sanja Miloradović. 2009. *Oni ne mogu da čekaju: studija o siromašnim starijim licima u Srbiji.* Beograd: Udruženje građana "Snaga prijateljstva" – Amity.
- Schneider, Joseph W. 1985. Social Problems Theory: The Constructionist View. *Annual Review of Sociology* 11: 209-229.
- Sekulić, Slavko. 1987. *Razvoj socijalnog osiguranja u Somboru.* Sombor: Samoupravna interesna zajednica za zdravstvo.
- Simić, Ružica, Lukić, D., Selaković, M. i M. Simić. 2006. Rehabilitacija i samostalna integracija osoba sa mentalnim poremećajima. U *Sedmi nacionalni gerontološki kongres Zbornik stručnih saopštenja i postera Vrnjačka Banja 9-12. Maj 2006. Kvalitet života u starosti – izazovi XXI veka* 32-36. Beograd: Gerontološko društvo Srbije.
- Slavujević, Zoran Đ. 2005. O sloganima političkih stranaka i kandidata. *Sociološki pregled* 39 (1): 47-80.
- Smolić – Krković, Nada. 1974. *Gerontologija: priručnik za socijalne radnike.* Zagreb: Savez društava socijalnih radnika Socijalističke republike Hrvatske.
- Spasić, Ivana. 2004. *Sociologije svakodnevnog života.* Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Spector, Malcolm. 1976, The Social Construction of Social Problems: Six Class Assignments. *Teaching Sociology* 3(2): 167-184.
- Spector, Malcolm and John I. Kitsuse. 1973. Social Problems: A Re-Formulation. *Social Problems* 21(2): 145-159.

- Stajić, Dubravka. 2008. Rad i globalizacija: društvene i političke pretpostavke u uslovima stalne nesigurnosti. *Politička revija* 7(1): 289-300.
- Stajić, Dubravka. 2010. Osnivanje Socijaldemokratske partije Srbije na kraju procesa privatizacije. *Srpska politička misao* 3: 215-229.
- Stanković, Vladan. 2009. Društveni sukobi u sociološkoj teoriji i praksi Srbije. *Politička revija* 8(4): 25-40.
- Stanojčić-Sraka, Marija. 2006. "Gerontološki centar "Srem" Rima – Ruma" . U *Gerontološki centri Vojvodine*, ur. Branislava Belić, 73-76. Novi Sad: Skupština Autonomne Pokrajine Vojvodine.
- Stojanovi, Dubravka. 1994. "Srpska demokratska partija između političke moderne i revolucionarne ortodoksije". U *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka, Zbornik radova*, ur. Dubravka Stojanović, 297-307. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd.
- Stojanovi, Dubravka. 2005. "Ulje na vodi: politika i društvo u modernoj istoriji Srbije". U *Srbija 1804-2004: tri viđenja ili poziv na dijalog*, ur. Miroslav Jovanović, 115-148. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju.
- Stojnov, Dušan. 2001. Konstruktivistički pogled na svet: Predstavljanje jedne paradigme. *Psihologija* 1-2: 9-48.
- Stolić, Ana. 2006. "Rodni odnosi u "carstvu podeljenih sfera". U *Privatni život kod Srba u devetnaestom veku: od kraja osamnaestog veka do početka Prvog svetskog rata*, priređivači Ana Stolić i Nenad Makuljević, 89 - 111. Beograd: Clio.
- Stevović, Vladimir. 1997. *Druga kuća: osma decenija brige o starim ljudima, 35. godina Doma za stare i penzionere*. Kragujevac: Gerontološki centar.
- Sudžum, Rajko. 1994. "Socijalno osiguranje u Srbiji u XX veku". U *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka, Zbornik radova*, ur. Dubravka Stojanović, 273-288. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd.
- Sumrak, Dejan. 2010. *Opšta gerontologija: antropologija starosti*. Beograd: Socijalna misao.
- Šajtinac, Stanko Ž. 2002. *Gerontološki centar Zrenjanin : vek organizovane društvene brige o ostarelim licima: [1902-2002]*. Zrenjanin: Gerontološki centar.
- Ševo, Bojan. 2008. Izbori i izborni sistem. *Politička revija* 7(4): 1239-1260.
- Šosberger, Pavle. 1988. *Novosadski Jevreji*. Novi Sad. Novi Sad : Književna zajednica Novog Sada.
- Šulović, Vojin i Budimir Pavlovi. 1990. "Lekarska praksa doktora Laze K. Lazarevića – povodom stogodišnjice smrti". U *Lazini dani '90. Zbornik radova / XIV susreti lekara Podrinjsko-kolubarskog regiona, Šabac, 5. i 6. oktobar 1990*, ur. Predrag Tojić, 16-19. Šabac: Srpsko lekarsko društvo, Podružnica Šabac.
- Šuvaković, Uroš. 2011. "Društvene promene i partije penzionera na prostoru nekadašnje Jugoslavije". U *Zbornik stručnih saopštenja i postera Vrnjačka Banja 21-23. maj 2010. Za evropske standarde socijalne sigurnosti i kvaliteta života u starosti*, redakcijski odbor Miloš Nemanjić i dr., 136-148. Beograd: Gerontološko društvo Srbije.
- Tasić, Milutin. 1996. "Starenje stanovništva naše zemlje". U *Kruševac svojoj starosti: Gerontološki centar Kruševac*, ur. Živadinka Damnjanović, 19-25. Kruševac: Gerontološki centar.
- Tekelija, Sava. 1966. *Opisanije života*. Beograd: Prosveta.

- Timotijević, Miroslav. 2005a. "Vernik i podanik". U *Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba*, priređivač Aleksandar Fotić, 623-654. Beograd: Clio.
- Timotijević, Miroslav. 2005b. "Individualna privatnost". U *Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba*, priređivač Aleksandar Fotić, 687-758. Beograd: Clio.
- Timotijević, Miroslav. 2005c. "Privatnost porodice". U *Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba*, priređivač Aleksandar Fotić, 759 - 811. Beograd: Clio.
- Timotijević, Miroslav. 2006. *Rađanje moderne privatnosti: privatni život Srba u Habzburškoj monarhiji od kraja 17. do početka 19. veka*. Beograd: Clio.
- Todorović, Nataša i Milutin Vračević. 2009. *Gerontologija* 36(1): 204-212.
- Todorović, Nataša, Vračević Milutin i Sonja Miloradović. 2011. "Mreža Humanas – značaj javnog zagovaranja". U *Zbornik stručnih saopštenja i postera Vrnjačka Banja 21-23. maj 2010. Za evropske standarde socijalne sigurnosti i kvaliteta života u starosti*, redakcijski odbor Miloš Nemanjić i dr., 387-.394. Beograd: Gerontološko društvo Srbije.
- Tracy, Laura. 1992. Extraordinary Ordinary. *Women's Review of Books* 9(9): 23-24.
- Trebješanin, Žarko. 2000. *Predstava o detetu u srpskoj kulturi*. Beograd: Jugoslovenski centar za prava deteta.
- Tucović, Dimitrije. 1975. *Sabrana dela. Knj. 1*. Beograd: Rad.
- Ulmer, Gašpar. 1994. *Prosjaci u Subotici krajem XVIII i prvoj polovini XIX veka: (u vreme slobodnog kraljevskog grada)*. Subotica: Istorijski arhiv.
- Vetnić, Savo. 1994. *Dom staraca i starica u Jagodini 1934-1944: (povodom 60-ogodišnjice od osnivanja prvog Doma staraca i starica u Jagodini)*. Jagodina: Dom za stara lica i penzionere.
- Vučičević, Dušan. 2009. Manipulativni uticaj izborne jedinice. *Srpska politička misao* 1: 179-210.
- Vučković, Branislav. 1980. *Savez penzionera SR Srbije: 1946-1979*. Beograd: Republička konferencija Saveza penzionera SR Srbije.
- Vučo, Nikola. 1954. *Raspadanje esnafa u Srbiji. Knj. 1*. Beograd: Naučna knjiga.
- Vučo, Nikola. 1958. *Raspadanje esnafa u Srbiji. Knj. 2, Položaj zanatlija i zanatskih radnika*. Beograd : Naučno delo.
- Vujaklija, Milan. *Leksikon stranih reči i izraza*. Beograd: Prosveta.
- Vujnović, Gojko. 1950. *Naše socijalno osiguranje*. Beograd: Rad.
- Vuković, Drenka. 1998. *Sistemi socijalne sigurnosti*. Beograd: Fakultet političkih nauka: Institut za političke studije: Centar za socijalnu politiku.
- Vuković, Drenka. 2005. *Socijalna sigurnost i socijalna prava*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Vuković, Drenka. 2010. Starost i Siromaštvo. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 131: 165-175.
- Vuković, Slobodan. 2000. Ekonomska struktura društva i kontinuitet vlasti u Srbiji. *Sociološki pregled* 34(1-2): 3-21.
- Vuletić, Aleksandra. 2006. "Vlast muškarca, pokornost žena – Između ideologije i prakse". U *Privatni život kod Srba u devetnaestom veku: od kraja osamnaestog veka do početka Prvog svetskog rata*, priređivači Ana Stolić i Nenad Makuljević, 112 -132. Beograd: Clio.
- Živković, Miroslav. 1973. Koreni, konstituisanje i tekovine gerontologije. *Gerontološki zbornik*:192-211.

- Woods, Robert A. 1905. Social Work: A New Profession. *International Journal of Ethics* 16 (1): 25-39.
- Woodward, Kathleen. 2002. The Social Politics of Anger and Aging. *Cultural Critique* 51: 186-218.
- Woolgar, Steve and Dorothy Pawluch. 1985. How Shall We Move beyond Constructivism? *Social Problems* 33(2): 159-162.
1947. *Jugoslovenski crveni krst; O Crvenom krstu i Crvenom polumeseću u Sovjetskom savezu; Međunarodni komitet i liga društva Crvenog krsta*. Novi Sad: Pokrajinski odbor Crvenog krsta A. P. Vojvodine

Izvori:

Zakoni, strategije, uredbe, izveštaji, odluke, spiskovi, pravilnici:

- Hatišeriš iz 1833. godine. Dostupno na: <http://www.dobrnje.com/literatura/hatiserif-iz-1838.god..php> [18. 3. 2013.]
- Izveštaju o stanju u ustanovama za smeštaj dece, odraslih i starih sa posebnim potrebama. Dostupno na: http://www.inkluzija.org/index.php?option=com_content&view=article&id=36:izvetaj-o-stanju-u-ustanovama-za-smetaj-dece-odraslih-i-starih-sa-posebnim-potrebama&catid=41:izvetaji&Itemid=21 [17. 3. 2013.]
- Nacionalna strategija o starenju 2006-2015. Dostupno na: <http://www.minrzs.gov.rs/doc/porodica/strategije/Nacionalna%20strategija%20o%20staranju.pdf> [17. 3. 2013.]
- Nacionalna strategija Srbije za pristupanje Srbije i Crne Gore Evropskoj uniji. Dostupno na: http://208.131.145.245/dokumenta/6_Vlada_Srbije_Nacionalna_strategija_za_pristupanje_EU_lat_2005.pdf [17. 3. 2013.]
- Odluka o mreži ustanova socijalne zaštite za smeštaj korisnika. Dostupno na: http://www.podaci.net/_gSRB/propis/Odluka_o_mrezi/O-muszsk03v0851.html [17. 3. 2013.]
- Porodični zakon. Dostupno na: <http://www.minrzs.gov.rs/doc/porodica/Porodicni%20zakon.pdf> [17. 3. 2013.]
- Pravilnik o bližim uslovima za početak rada i obavljanje delatnosti i normativima i standardima za obavljanje delatnosti ustanova socijalne zaštite za smeštaj odraslih lica ometenih u mentalnom razvoju, duševno obolelih lica i invalidnih lica. Dostupno na: http://www.lawscanner.org/index.php?option=com_content&view=article&id=77:pravilnik-o-bliim-uslovima-za-poetak-rada-i-obavljanje-delatnosti-i-normativima-i-standardima-za-obavljanje-delatnosti-ustanova-socijalne-zatite-za-smetaj-odraslih-lica-ometenih-u-mentalnom-razvoju-duevno-oboelih-i-invalidnih-lica-&catid=21:socijalna-politika-e-biblioteka-domai-zakoni&Itemid=26 [17. 3. 2013.]
- Pravilnik o bližim uslovima za početak rada i obavljanje delatnosti i normativima i standardima za obavljanje delatnosti ustanova socijalne zaštite za smeštaj penzionera i drugih starih lica. Dostupno na:

http://www.lawscanner.org/index.php?option=com_content&view=article&id=76:pravilnik-o-bliim-uslovima-za-poetak-rada-i-obavljanje-delatnosti-i-normativima-i-standardima-za-obavljanje-delatnosti-ustanova-socijalne-zatite-za-smetaj-penzionera-i-drugih-starih-lica-&catid=21:socijalna-politika-e-biblioteka-domai-zakoni&Itemid=26
[17. 3. 2013.]

Pravilnikom o kriterijumima i merilima za utvrđivanje cena usluga u oblasti socijalne zaštite koje finansira Republika. Dostupno na:

http://www.lawscanner.org/index.php?option=com_content&view=article&id=78:pravilnik-o-kriterijumima-i-merilima-za-utvrivanje-cena-usluga-u-oblasti-socijalne-zatite-koje-finansira-republika&catid=21:socijalna-politika-e-biblioteka-domai-zakoni&Itemid=26
[17. 3. 2013.]

Program reformi republike Srbije. Dostupno na:

<http://www.evropa.gov.rs/Documents/Home/DACU/Documents/ProgramReformi.pdf> [17. 3. 2013.]

Spisak – zabrana rada domovima starih. Dostupno na: <http://www.minrzs.gov.rs/sektor-za-brigu-o-porodici-stari.php> [17. 3. 2013.]

Spisak – zabrana rada domovima starih na teritoriji APV 2011. Dostupno na: <http://www.minrzs.gov.rs/sektor-za-brigu-o-porodici-stari.php> [17. 3. 2013.]

Strategija za smanjenja siromaštva. Dostupno na: <http://www.prsp.gov.rs/dokumenta.jsp>
[17. 3. 2013.]

Uredba o mreži ustanova socijalne zaštite. Dostupno na: <http://www.minrzs.gov.rs/sektor-za-brigu-o-porodici-zakoni.php> [17. 3. 2013.]

Uredba o mreži ustanova socijalne zaštite marta 2012. godine. Dostupno na: <http://www.minrzs.gov.rs/sektor-za-brigu-o-porodici-zakoni.php> [17. 3. 2013.]

Uredba o zanatima. U Đorđević, Tihomir R. 1925. *Život i običaji narodni. Knjž 15, Arhivska građa za zanate i esnafe u Srbiji od Drugog ustanka do Esnafske uredbe 1847. godine.* Beograd: Sv. Sava.

Zakon o socijalnoj zaštiti. Dostupno na: <http://www.minrzs.gov.rs/doc/porodica/Zakon%20o%20socijalnoj%20zastiti.pdf> [17. 3. 2013.]

Zbornik zakona i uredaba u Knjaževstvu Srbiji izdanih od 18. Avgusta 1880 do 26. Juna 1881.; XXXIV, u Beogradu 1881.

Zbornik zakona i uredaba u Knjaževstvu Srbiji: u dosadanjim zbornicima neštampanih a izdanih od 2. februara 1835. do 23. oktobra 1875. god. XXX. Beograd: Državna štamparija.

Institucije i organizacije:

Informator o organizacijama civilnog društva koje rade sa starima/za stare u Srbiji. Dostupno na: http://www.amity-yu.org/images/pdf/Informator_o_OCD_koje_rade_sa_starima.pdf [18. 3. 2013.]

Internet prezentacija Humanitarne fondacije Socijalna pravda. Dostupno na: <http://www.socijalnapravda.org.rs/> [18. 3. 2013.]

Internet prezentacija Internacionalne mreže za prevenciju zlostavljanja starijih. Dostupno na: <http://www.inpea.net> [18. 3. 2013.]

Internet prezentacija Narodne skupštine Republike Srbije. Dostupno na: <http://www.parlament.gov.rs/narodna-skupstina-/narodna-skupstina-u-brojkama.1737.html> [18. 3. 2013.]

Internet prezentacija organizacije Age UK. Dostupno na: <http://www.ageuk.org.uk/about-us/our-work/> [18. 3. 2013.]

<http://www.ageuk.org.uk/about-us/international/> [18. 3. 2013.]

Internet prezentacija organizacije Gray Panthers. Dostupno na: <http://www.graypanthers.org/> [18. 3. 2013.]

Internet prezentacija organizacije HumanaS. Dostupno na: <http://www.humanas.rs> [18. 3. 2013.]

<http://www.humanas.rs/index.php?main=projekti> [18. 3. 2013.]

<http://www.humanas.rs/index.php?main=o-nama> [18. 3. 2013.]

<http://www.humanas.rs/index.php?main=izvestaji> [18. 3. 2013.]

Internet prezentacija organizacije Snaga prijateljstva – Amity. Dostupno na: <http://www.amity-yu.org/> [18. 3. 2013.]

http://www.amity-yu.org/index.php?option=com_content&view=article&id=91&Itemid=93 [18. 3. 2013.]

Internet prezentacija političke stranke Udruženi penzioneri i socijalna pravda. Dostupno na: <http://www.upisp.org.rs/> [18. 3. 2013.]

Internet prezentacija Partije ujedinjenih penzionera Srbije. Dostupno na: <http://www.pups.org.rs/index.asp?pageid=A2> [18. 3. 2013.]

Internet prezentacija The U.S. Social Security Administration. Dostupno na: <http://www.ssa.gov/history/ottob.html> [18. 3. 2013.]

Istorija Republičkog fonda za penzijsko i invalidsko osiguranje. Dostupno na: <http://www.pio.rs/lat/o-nama/istorijat.html> [18. 3. 2013.]

Jovan Krkobabić: “Bez nas nema vlasti”. Dostupno na Internet prezentaciji Partije ujedinjenih penzionera Srbije: <http://www.pups.org.rs/index.asp?pageid=A36&vest=236> [18. 3. 2013.]

Jovan Krkobabić: “Ne preglasavajte me!”. Dostupno na Internet prezentaciji Partije ujedinjenih penzionera Srbije : <http://www.pups.org.rs/index.asp?pageid=A36&vest=127> [18. 3. 2013.]

Jovan Krkobabić: “Ne zakidamo penzionere”. Dostupno na Internet prezentaciji Partije ujedinjenih penzionera Srbije : <http://www.pups.org.rs/index.asp?pageid=A36&vest=121> [18. 3. 2013.]

Milan Krkobabić: “Za nas glasa pola miliona”. Dostupno na Internet prezentaciji Partije ujedinjenih penzionera Srbije: <http://www.pups.org.rs/index.asp?pageid=A36&vest=143> [18. 3. 2013.]

Nadežda Satarić. 2007. *Informatoru o organizacijama civilnog društva koje rade sa starima/za stare u Srbiji*. Dostupno na: http://www.amity-yu.org/images/pdf/Informator_o_OCD_koje_rade_sa_starima.pdf [18. 3. 2013.]

Program političke stranke Udruženi penzioneri i socijalna pravda. Dostupno na: http://www.upisp.org.rs/program_stranke.pdf [18. 3. 2013.]

Program Partije ujedinjenih penzionera Srbije. Dostupno na:
<http://www.pups.org.rs/images/vesti/program.pdf> [18. 3. 2013.]
„Pupsova azbuka za spas ćirilice“. Dostupno na Internet prezentaciji Partije ujedinjenih penzionera Srbije: <http://www.pups.org.rs/index.asp?pageid=A46> [18. 3. 2013.]
Rezultati izbora za odbornike Skupštine grada Novog Sada održanih 6.05.2012. Internet prezentacija političke stranke Udruženi penzioneri i socijalna pravda. Dostupno na: <http://www.upisp.org.rs/izbori2012.html> [18. 3. 2013.]
Spisak brisanih političkih stranaka na internet stranici Ministarstva za državnu upravu i lokalnu samoupravu. Dostupno na: <http://www.drzavnauprava.gov.rs/pages/article.php?id=1812> [8. 5. 2011.]
Statut političke stranke Udruženi penzioneri i socijalna pravda. Dostupno na: <http://www.upisp.org.rs/statut.pdf> [18. 3. 2013.]
Statut Program Partije ujedinjenih penzionera Srbije. Dostupno na: <http://www.pups.org.rs/images/vesti/statut%20PUPS.pdf> [18. 3. 2013.]
Zašto su nam socijalne penzije neophodne. Dostupno na: <http://www.humanas.rs/index.php?main=siromastvo> [18. 3. 2013.]

Štampa i internet portali:

Alo. “Krkobabić dobio političke konkurente”. Dnevni list *Alo*. Dostupno na: http://www.alo.rs/stari-alo/Krkobabic_dobio_politicke_konkurente/23695 [18. 3. 2013.]
Beogradske opštinske novine. 1939. Popović, Miloš Đ: “Siromaštvo našeg grada u Beogradu” u: Beogradske opštinske Novine 57 (1939), 346-357, 437-441 I 515-526.
Beogradske opštinske novine. 1938. Stevović – Jazmin, Dušan: “Trinaesti red” u: Beogradske opštinske Novine 1938, 392-397, 542-548 i 634-640, 392.
Blic Online. 2008. “Mladi na odmoru, stari u bolnicama”. *Blic Online* 23. 7. 2008. Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Beograd/50331/Mladi-na-odmoru-stari-u-bolnicama> [18. 3. 2013.]
Borba. 1957. J.H. “Društvo za brigu o starima”. Dnevni list *Borba* 28. april. 1957.
Borba. 1910. Lapčević, Dragiša, “Karteli u Beogradu”, *Borba* 2 (1910), 506-510.
Glas javnosti. 2008. Simović, M. 2008. “Socijalne penzije - suviše skupa ideja?” *Glas javnosti* 5. 11. 2008. Dostupno na: <http://www.glas-javnosti.rs/clanak/drustvo/glas-javnosti-05-11-2008/socijalne-penzije-suvise-skupa-ideja> [18. 3. 2013.]
Glas osiguranika. 2007. “Socijalne penzije - najugroženijima”, List Republičkog fonda za penzijsko i invalidsko osiguranje zaposlenih *Glas osiguranika*, broj 19, od 4.10.2007. Dostupno na: <http://www.pio.rs/sr/lt/glas-osiguranika/broj-19/> [9.4.2011.]
Kurir. 2011. “Sa 33 godine u domu za stare!”. *Kurir* 6.5.2011. Dostupno na: <http://www.kurir-info.rs/sa-33-godine-u-domu-za-stare-clanak-118152> [17. 3. 2013.]
NIN. 2003. “U penziju po novom”. Nedeljnik NIN 3. april. 2003 br. 2727. Dostupno na: <http://www.nin.co.rs/2003-04/03/28162.html> [18. 3. 2013.]

- Politika Online. 2007. Bilbija, Bojan. 2007. "U selo po glasove". *Politika Online* 4. 1. 2007. Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Politika/t16319.lt.html> [18. 3. 2013.]
- Politika Online. 2007. Đođević, Katarina. "Meso u tanjiru samo jesnom mesečno". U *Politika Online* 30. 6. 2007. Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/t33006.lt.html> [17. 3. 2013.]
- Politika Online. 2006. "Socijalne penzije kao spas". *Politika Online* 2. 10. 2006. Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Ekonomija/t8230.lt.html> [18. 3. 2013.]
- Radio-televizija Srbija. 2001. "Mladi u staračkim domovima". *Radio-televizija Srbije* 21. 9. 2011. Dostupno na: <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/Dru%C5%A1tvo/959298/Mladi+u+stara%C4%8Dkim+domovima.html> [17. 3. 2013.]
- Velika Srbija. 2008. Tomić, Srđan. "Penzioneri svim srcem uz Tomu". *Velika Srbija* br. 3000, str. 31. Dostupno na: <http://www.srpskaradikalnastranka.org.rs/pdf/vs/vs3000.pdf> [18. 3. 2013.]
- Vreme. 2000. Dragan, Todorović. 2000. "Reka koja teče" *Vreme* 5. 08. 2000. br. 500, str. 16-17.
- Vreme. 2005. „Sirotinja i državi teška“. *Vreme* 7. 7. 2005. br. 757. Dostupno na: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=421208> [18. 3. 2013.]

Linkovi:

- Biografski podaci: Asghar Zaidi. Dostupno na: http://www.euro.centre.org/data/1222677560_69383.pdf [18. 3. 2013.]
- "Pomoć države poljoprivrednicima oko penzija". Dostupno na: http://www.poljopartner.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=1488&Itemid=81 [23. 4. 2011.]
- Reforma PIO Fonda i javnog sektora najvažniji poslovi u državi". Dostupno na: <http://www.poslodavci.org.rs/vesti/reforma-pio-fonda-i-javnog-sektora-najvazniji-poslovi-u-drzavi?id=116>. [18. 3. 2013.]
- Sević: DS i tajkuni obmanjuju novosadske penzionere". Dostupno na: <http://www.021.rs/Novi-Sad/Izbori-2012/Sevic-DS-i-tajkuni-obmanjuju-novosadske-penzionere.html> [18. 3. 2013.]
- "Sprema li se reforma PIO Fonda?". Dostupno na: <http://www.moje-osiguranje.info/vesti/sprema-li-se-reforma-pio-fonda> [18. 3. 2013.]
- "Uskoro rešenje duga poljoprivrednika za PIO". Dostupno na: http://www.ivanjica.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=149:uskoro-reenje-duga-poljoprivrednika-za-pio&catid=14:najnovije&Itemid=113 [23. 4. 2011.]
- "Uvode se socijalne penzije? Nacionalna strategija o starenju donosi novine" 3. 10. 2006. Dostupno na:

http://www.b92.net/info/vesti/pregled_stampe.php?yyyy=2006&mm=10&dd=03&nav_id=213965 [18. 3. 2013.]

TV emisija:

TV emisija “*Politbiro*”. Dostupono na: <http://www.youtube.com/watch?v=tk8RGMotKj0>
[18. 3. 2013.]

Biografija autora

Ljubica Milosavljević, MA je istraživač saradnik Instituta za etnologiju i antropologiju pri Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu gde radi na nekoliko istraživačkih projekata: *Antropološko proučavanje Srbije - od kulturnog nasleđa do modernog društva* (177035) Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije; *Definisanje jugoslovenskog kulturnog nasleđa* Ministarstva kulture, informisanja i informacionog društva RS; *Međukulturni odnosi na prostoru bivše Jugoslavije* – bilateralni projekat u okviru programa naučne i tehnološke saradnje između Republike Srbije i Republike Slovenije. Osnovne i master studije (modul Antropologija kriminala) završila je na Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Dobitnik je nagrade „Dušan Bandić“ koju dodeljuje Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu za najbolju monografiju objavljenu u oblasti etnologije i antropologije za 2012. godinu, za studiju *Ogledi iz antropologije starosti*. Ljubica Milosavljević učestvovala je na nacionalnim i međunarodnim konferencijama i autor je dve monografije i više naučnih radova objavljenih u relevantnim načnim časopisima i zbornicima.

Prilog 1.

Izjava o autorstvu

Potpisani-a Ljubica Milosavljević

broj upisa 8E070036

Izjavljujem

da je doktorska disertacija pod naslovom

“Konstruisanje starosti kao društvenog problema”

- rezultat sopstvenog istraživačkog rada,
- da predložena disertacija u celini ni u delovima nije bila predložena za dobijanje bilo koje diplome prema studijskim programima drugih visokoškolskih ustanova,
- da su rezultati korektno navedeni i
- da nisam kršio/la autorska prava i koristio intelektualnu svojinu drugih lica.

Potpis doktoranda

U Beogradu, 18. 3. 2013.

Prilog 2.

Izjava o istovetnosti štampane i elektronske verzije doktorskog rada

Ime i prezime autora Ljubica Milosavljević

Broj upisa 8E070036

Studijski program Doktorske akademske studije etnologije i antropologije (2007)

Naslov rada “Konstruisanje starosti kao društvenog problema”

Mentor prof. dr Ivan Kovačević

Potpisani Ljubica Milosavljević

izjavljujem da je štampana verzija mog doktorskog rada istovetna elektronskoj verziji koju sam predao/la za objavljivanje na portalu **Digitalnog repozitorijuma Univerziteta u Beogradu.**

Dozvoljavam da se objave moji lični podaci vezani za dobijanje akademskog zvanja doktora nauka, kao što su ime i prezime, godina i mesto rođenja i datum odbrane rada.

Ovi lični podaci mogu se objaviti na mrežnim stranicama digitalne biblioteke, u elektronskom katalogu i u publikacijama Univerziteta u Beogradu.

Potpis doktoranda

U Beogradu, 18. 3. 2013.

Prilog 3.

Izjava o korišćenju

Ovlašćujem Univerzitetsku biblioteku „Svetozar Marković“ da u Digitalni repozitorijum Univerziteta u Beogradu unese moju doktorsku disertaciju pod naslovom:

“Konstruisanje starosti kao društvenog problema”

koja je moje autorsko delo.

Disertaciju sa svim prilogima predao/la sam u elektronskom formatu pogodnom za trajno arhiviranje.

Moju doktorsku disertaciju pohranjenu u Digitalni repozitorijum Univerziteta u Beogradu mogu da koriste svi koji poštuju odredbe sadržane u odabranom tipu licence Kreativne zajednice (Creative Commons) za koju sam se odlučio/la.

1. Autorstvo
2. Autorstvo - nekomercijalno
3. Autorstvo – nekomercijalno – bez prerade
4. Autorstvo – nekomercijalno – deliti pod istim uslovima
5. Autorstvo – bez prerade
6. Autorstvo – deliti pod istim uslovima

(Molimo da zaokružite samo jednu od šest ponuđenih licenci, kratak opis licenci dat je na poledini lista).

Potpis doktoranda

U Beogradu, 18.3.2013.

1. Autorstvo - Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence, čak i u komercijalne svrhe. Ovo je najslobodnija od svih licenci.
2. Autorstvo – nekomercijalno. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence. Ova licenca ne dozvoljava komercijalnu upotrebu dela.
3. Autorstvo - nekomercijalno – bez prerade. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, bez promena, preoblikovanja ili upotrebe dela u svom delu, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence. Ova licenca ne dozvoljava komercijalnu upotrebu dela. U odnosu na sve ostale licence, ovom licencom se ograničava najveći obim prava korišćenja dela.
4. Autorstvo - nekomercijalno – deliti pod istim uslovima. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence i ako se prerada distribuira pod istom ili sličnom licencom. Ova licenca ne dozvoljava komercijalnu upotrebu dela i prerada.
5. Autorstvo – bez prerade. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, bez promena, preoblikovanja ili upotrebe dela u svom delu, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence. Ova licenca dozvoljava komercijalnu upotrebu dela.
6. Autorstvo - deliti pod istim uslovima. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence i ako se prerada distribuira pod istom ili sličnom licencom. Ova licenca dozvoljava komercijalnu upotrebu dela i prerada. Slična je softverskim licencama, odnosno licencama otvorenog koda.